

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

KIRKEHISTORISKE SAMLINGER,

FEMTE RÆKKE,

UDGIVNE AF

SELSKABET FOR DANMARKS KIRKEHISTORIE

VED

HOLGER FR. RØRDAM,

DR. PHIL., SOGNEPRÆST.

FØRSTE BIND.

KJØBENHAVN.

I KOMMISSION HOS UNIV. BOGHANDLER G. E. C. GAD.

THIELES BOGTRYKKERI.

1901—03.

INDHOLD.

	Side
Gudstjenesten i den danske Kirke efter Reformationen. Af Provst	
<i>L. Koch</i> 1. 161. 337. 647	
1. Kirker og Kirkegaarde, S. 14. 2. Gudstjenesten i Almindelighed, S. 161. 3. Prædiken, S. 337. 4. Skriftemaal og Altergang. S. 374. 5. Daab og Kirkegangskoner, S. 647. 6. Brudevielse, S. 661. 7. Begravelse, S. 678.	
Kirkelige Forhold i Nyborg i Aarene 1736-37. Ved <i>H. F. Rørdam</i> .	55
Kirke- og kunsthistoriske Møder afholdte i Aaret 1901.....	83
<i>J. Kornerup</i> : Om vore ældste Kirkeklokker	85
<i>H. Orlrik</i> : Ærkebiskop Absalon	95
<i>G. Jørgensen</i> : Dronning Elisabeth, især hendes Forhold til Reformationen	101
<i>H. F. Rørdam</i> : Aalborg Stift og By i Reformationstideu.....	120
<i>J. Kornerup</i> : Om Stege Kirke.....	126
<i>L. Fenger</i> : Salmen «I Jesu Navn» og dens Melodi	133
Några kyrkliga stadgar ock ordningår från 17. århundradet. Ur Biskopen öfver Skåne stift Peder Winstrups Kopiebok. Ved Professor Dr. <i>Otto Ahnfelt</i>	193
Udvalg af Provst Morten Reenbergs Brevbog. Ved <i>H. F. Rørdam</i> ..	236
Danske Studerende ved Universitetet i Marburg. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	281
Brødreminighedens Mission i Jylland (1802-07). Af Cand. theol. <i>Jørgen Lundbye</i>	287
Præsten Niels Tøxen i Verst, Orthodoxyens Ridder i Pietismens Tid. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	407. 581
Danskes Rejser til det hellige Land. Ved <i>H. F. Rørdam</i>.....	481. 698
Tillæg: En Pilegrimsrejse. Af Erasmus af Rotterdam	707
Herrnhuterne i Randerseggen i Christian VI's Tid. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	493
Kirke- og kunsthistoriske Møder afholdte i Aaret 1902.....	561
<i>J. Kornerup</i> : Om Storeheddinge Kirke.....	563
<i>F. Uldall</i> : Pilegrimstegn og deres Benyttelse til Relieffer paa Kirkeklokker	571
Bidrag til N. F. S. Grundtvigs Levnedshistorie. Ved <i>H. F. Rørdam</i>..	722
Smaastykker:	
I. Lidt om Te Deum i Danmark. Af Pastor <i>P. Severinsen</i> .	146

	Side
II. Om Afladsbreve til Kjærum Kirke. Af Sognepræst <i>John M. Møller</i>	151
III. Et lille Bidrag til Salmehistorien. Af Sognepræst <i>John Hansen</i>	157
IV. Om H. P. Resens Bibeloversættelse. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	160
V. Biskop Fr. Münters Erklæring til Kancelliet om Grundtvigs Dimisprædiken. Ved Biskop, Dr. <i>Fr. Nielsen</i>	307
VI. Prøvelse af Reenberg's Ytring om Resens Bibeloversættelse. Ved Overrabbiner <i>D. Simonsen</i> og Sognepræst <i>A. T. Jantzen</i>	311
VII. En salmehistorisk Oplysning. Af Biskop <i>J. N. Skaar</i>	315
VIII. Præsten Hans Frick i Nyborg. Ved Arkivassistent <i>Holger Hansen</i>	316
IX. Testamenter fra Danmarks Middelalder (udg. af Prof. Dr. Kr. Erslev). Anm. af <i>H. F. R.</i>	326
X. Smaating fra Verringe. Ved Sognepræst <i>John M. Møller</i>	330
XI. Den danske Kirkeordinans i British Museum	335
XII. Aflevering af »papistiske Bøger« til Kronborg Slot.	336
XIII. Bidrag til dansk Salmehistorie. Af Pastor <i>P. Severinsen</i>	524
XIV. Om Sværmeren Andreas Kempe. Af Overrabbiner <i>D. Simonsen</i>	531
XV. Provst Jørgen Karstens' Ansøgning om Rang. Ved Jægermester <i>C. E. A. Schøller</i>	534
XVI. Præsten Mogens Haugaard i Humble. Ved <i>samme</i>	537
XVII. Smaating fra Assens. Ved Sognepræst <i>John M. Møller</i>	539
XVIII. Nogle Aarbogsoptegnelser fra 16. Aarhundrede. Ved <i>H. F. R.</i>	547
XIX. Et Præstvall i Skåne år 1655. Ved Prof. Dr. <i>Otto Ahnfelt</i>	553
XX. Et katolsk Skrift fra Reformationstiden. Anm. af <i>H. F. R.</i>	556
XXI. Povl Helgesens »danske Rim« om Christian II. (<i>H. F. R.</i>)	558
XXII. Om nogle Medlemmer af Slægten »Piper« i ældre Tid. Ved Sognepræst <i>A. Jantzen</i>	735
XXIII. Danske og norske Studerende ved Universitetet i Frankfurt a. d. Oder. Ved <i>H. F. Rørdam</i>	756
XXIV. Bandlysning som Retsmiddel (<i>H. F. R.</i>)	760
XXV. Om Martyren Rasmus fra Kalundborg	763
XXVI. Fra Niels Hemmingsens Alderdom	764
XXVII. Gravskrifter over to Præster	765
Rettelser og Tillæg	767
Navne- og Sagregister	768

Gudstjenesten i den danske kirke efter reformationen.

Af L. Koch.

Indledning.

Et forsøg paa at beskrive gudstjenesten efter reformationen må blive en skildring af den indflydelse, det fik på denne, at ordets forkyndelse blev midtpunktet og kernen i den. Den opvækkelse, der udgik fra Luther, er noget i kirkehistorien enestaaende; der var slaaget på klippen, og den strøm, som udsprang af den, var mægtig nok, til at den har kunnet flyde indtil denne dag; alle senere opvækkelser er i sammenligning med den kun små bække; den har kunnet optage dem i sig, men de har ikke formået at forandre dens retning. — En kirkelov som den danske ordinans, der vel iøvrigt ikke står over de love, hvorved kirkerne organiseredes i andre lutherske lande, bærer noksom vidnesbyrd om, hvor stort det gjorde fremskridt var; man var kommen over det døde punkt, og nye udsigter var åbnede. Der er over kirkeordinansen en idealitet, som kan stille fordringer til menighederne, der er større, end de måske burde være i en kirkelov, men som også har bevirket, at dens bestemmelser er gædede over i senere love, så de endnu snart 400 år efter dens affattelse er det grundlag, hvorpå den kirkelige lovgivning hviler.

Men reformationen var jo dog ikke en ny begyndelse, men en ændring og fortsættelse af det gamle, på hvilket

hele folkets tankegang og levevis var bygget. Dette gamle træder os allevegne imøde, og det var frugten af en lang udvikling, som vi ikke kan følge i enkeltheder: ti krøniker og dokumenter giver kun i ringe grad oplysninger om menighedslivets og gudstjenestens udvikling. Men resultatet, der var nået, var paa en måde ikke ringe. De kristelige forestillinger havde med de kirkelige skikke sænket sig ned i og gennemtrængt livet fra vuggen til graven; kirken var tilstede overalt, i kongens råd og i fattigmands hytte, i sorgen og i glæden, i munkens celle og ved det lystige gilde. Men den havde betalt sin magt dyrt, idet den sænkede sig ned i og søgte at omfatte hele det verdslige liv, var den selv blevet verdslig, og dens gudstjeneste med sit fremmede sprog en tom form, så den havde tilsat kraften til at løfte menneskene ud af verdsligheden. Da Gregor den Store sendte missionærer til England, befalede han, at man på ingen måde hos dette folk måtte nedbryde afgudernes templer; selve afgudsbillederne skulde man nedbryde, men så bestænke altrene med vievand og henlægge helligdomme i dem¹). Denne praksis havde man også fulgt i Danmark, om ikke med templer, så med de gamle folkeskikke. Men vievandet havde ikke kunnet vaske heds-kabet af dem, det brød frem allevegne, ogsaa i kirkerne og ved selve gudstjenesterne, hvor, som det siden skal vises, selv svir og dans trængte ind på en måde, der kun kan betegnes som den største vanhelligelse.

Det er derfor intet under, at reformationens mænd ofte fik det indtryk, at hele denne papistiske surdej var en hindring for, at det sande evangelium kunde vinde magt over sjælene; allevegne stødte man på disse udvortes skikke, i hvilke det åndelige liv og samvittighederne sløvedes, så Guds ord ikke kunde blive den fornyende og genfødende kraft i hjærterne. Men på den anden side var det kristelige liv, som det havde udviklet sig i den katolske kirke, ikke

¹) Helveg, Danm's. kirkehist. før reform. I, 230.

en plante, der skulde oprykkes for at sætte en ny i stedet, men det var det stof, hvori der nu skulde arbejdes. Reformatorenes virksomhed var ikke en mission, men, for at bruge et modernt ord, en indre mission; det var den fra fædrene arvede kirke, der skulde fortsætte sit liv i en bedre og renere skikkelse.

Det er derfor et spørgsmål, som bestandig må opstå, når man beskæftiger sig med reformationstiden: hvorledes stod det til med præster og menigheder, med gudstjeneste og guds frygt, da reformationen holdt sit indtog i Danmark? Der lader sig næppe give noget helt tilfredsstillende svar på dette spørgsmål. De bispemøder og landemøder, der af og til holdtes, beskæftigede sig mere med at værne om kirkens rettigheder end med at forhandle om menighederne og deres præster. Der findes dog også formaninger i denne retning, og ved hjælp af disse og de kendte gudstjenesteordninger vil man kunne give nogle spredte træk af billedet.

Det ses da, at præsternes liv med friller og den øvrige sædelige uorden, som cølibatet medførte, har tynget på kirkens samvittighed. En synode i Helsingborg 1345 stræbte at lukke døren for »denne grulige pest« ved at kræve, at enhver gejstlig før sin ordination skulde afgive en skriftlig erklæring om ikke at ville indlade sig med nogen konkubine, og den prælat, der så igennem fingre hermed, skulde suspenderes for en tid, især fra at ordinere. — Biskop Æskil af Ribe påbyder c. 1400, at alle gejstlige skulde leve i kyskhed; ved et bispemøde i København 1425 hedder det, at alle clerici skal bedre deres liv og levned holde deres stand i værdighed og ære og afholde sig fra, al synd, især æden og drikken, som er ukyskheds rod; de må ikke holde konkubiner, og de må end ikke gå ind i et nonnekloster. — Sådanne udtalelser findes ved alle lejligheder, så vel i den danske som i den svenske kirke. Således endnu af biskop Lage Urne 1517; han tilføjer, at præsterne skal leve kyskt og helligt og rense sig

selv, før de retter andres fejl. — Deres synder i denne retning måtte også komme til at stå i et grelt lys, når det pålagdes dem at drage omsorg for, at lægmænd, der levede med friller, tre gange blev offentlig advarede om at lade sig trolove, og hvis de ikke inden et år havde rettet sig derefter, skulde de bandsættes. Præsterne truedes stundom hårdt nok. I Sverrig skulde de, der levede et ukysk liv, første gang mulkteres med en bøde, større end de kunde betale, anden gang suspenderes og fængsles, og hvis de tredie gang »som hunden vendte tilbage til sit spy«, afsættes. — Ved et andet svensk landemode siges det, at ingen gør mere skade end præster, der leve et syndigt levned; den biskop, der ikke straffer dette, må snarere kaldes en uren hund end en biskop. — Ligheden mellem bestemmelserne for den svenske og danske kirke er så store, at der næppe er betænkelighed ved at antage, at noget lignende også har været gældende i Danmark. — Men om end adskillige biskopper har haft en god villie, har de dog sikkert på dette punkt måttet gøre indrømmelser. Ærkebiskop Birger Gunnarsøn (1497—1519) forbød således på det strengeste, at præsterne måtte holde offentlige konkubiner, men straks efter tilføjer han, at ingen, som har en sådan og har børn med hende, må føre hende eller børnene med til gilder og samlag eller indlede hende i kirken efter hendes barnefødsler. Det vil altså sige, at han dog tilsidst nøjes med at forhindre, at skandalen bliver for offentlig. — Nogle regler, som den samme ærkebiskop har givet for, hvorledes der skal holdes skriftemål, viser, at cølibatet også udsatte for andre fristelser. Præsterne må, siger han, når der bekendes utugtssynder, ikke udspørge om de nærmere omstændigheder, tid og måde, hvorpå de er begåede. Ærkebiskoppen har altså her fundet det nødvendigt at afvige fra den almindelige regel, at der skal i skriftestolen spørges: Hvem? hvad? hvor? ved hvem? hvor ofte? hvorfor? hvorledes? naar?, som det udtrykkes i et latinsk vers: »Qvis, quid, ubi, per quos,

quoties, cur, quomodo, quando«. Det skal her ogsaa nævnes, at der findes et brev til biskop Peder Nielsen i Ribe 1465—83) fra hans domkapitel, hvor dette, foruden mange andre forseelser, ogsaa i de stærkeste udtryk bebrejder ham hans usædelige levned¹⁾.

Prædiken var ikke noget fast stykke af gudstjenesten. Den ovenfor nævnte biskop Æskil i Ribe befalede, at der skulde prædikes på de store helligdage. I senere tider synes det dog, at prædiken er bleven noget almindeligere. Ærkebiskop Birger vilde, at præsterne skulde oplæse eller måske forklare (exponant) evangeliet om søndagen; det er ikke nogen egentlig prædiken, de skal holde; ti han tilføjer, at på de store fester skal der prædikes. — Lage Urne pålægger tiggermunke og hvem der ellers har ret til at prædike, især sognepræsterne, at de ikke på prædikestolen må lægge vind på at vise sig, men de skal af en oprigtig kærlighed til Gud og næsten prædike, hvad der er nyttigt til lastens udryddelse og dydernes pris i den evangeliske lære og Guds og kirkens bud. De skal formane menigheden til især på helgendage at søge til St. Lucii kirke som moderkirken for at søge syndernes forladelse og for at bringe den sine almisser. Men da det var langt fra, at alle præster kunde prædike, tilføjer han, at de, som ikke formåede at gøre det med ord, skulde i det mindste gøre det ved kyskhed og en hæderlig vandel. — I et svensk stift påbydes det, at præsterne skal om søndagen prædike om herrens bøn, det apostoliske symbolum, Ave Maria, de 10 bud, de 7 barmhjærtighedsgerninger og andet, som Guds nåde vil give dem, for at tilhørerne kan ledes til anger over deres synder, almisse og anden barmhjærtighed og til at tiende ret. — Ingen må om påsken tages til

¹⁾ Helveg, Danmarks kirkeh. før reformationen II, 121. Pontoppidan, Annales eccl. II. 23, 537, 143, 332. Ny kirkehist. Saml. II, 285. Thorkelin, Statuta provincialia m. m. (upagineret). Reuter-dahl, Statuta synod. veteris ecclesiæ Sveogothicæ, Lund 1841, 52. 189. Kirkehist. Saml. I, 257—58.

alters, før han samme dag højtideligt har erklæret, at han har tiendet ret. — Christian II's gejstlige lov pålægger biskopperne, at de på de store helligdage selv skal gå i prædikestolen og prædike evangelium og lære almuens deres sjæles salighed, og hvis biskoppen har forfald, skal den ypperste prælat ved domkirken gå i hans sted. Dette er dog næppe blevet efterkommet¹).

Var prædiken således temmelig sjælden, var gudstjenesterne hyppige nok, især i klostrene. Men de bestod i, at præsterne læste deres »tider« eller i, hvad man i reformationstiden kaldte afgangsmesser. I St. Knuds kirke i Odense holdtes der således aftensang, natsang,ottesang, prim, tert, sext og non samt desuden 9 forskellige messer daglig ved de forskellige altre. — Der droges omsorg for god kirkesang; ved et landemøde i Malmø 1383 vedtoges det, at kirkesangen skulde forbedres ved indførelse af nye antifonier, og at der skuldes rådes bod på uordener ved den daglige korsang²). Men menigheden var, især ved brugen af det latinske sprog, afskåret fra virkelig deltagelse i gudstjenesten. Det skal dog bemærkes, at på en svensk provinssynode 1441 bestemtes det, at fader- vor, Ave Maria og Credo skulde oversættes på folkets sprog og hver søn- og helligdag fremsiges af præsterne³).

Hvad sakramenterne angår, da skulde dåben, som er døren til frelsen, og de andre sakramenter, forrettes med største ærefrygt. Præsterne skulde lære menighederne på Dansk de ord, hvormed syge børn skulde hjemmedøbes; men forældre måtte kun i den yderste nød selv døbe deres børn. Døbefonten skulde holdes ren, og der skulde være friskt vand i den. — Ligeledes skulde alteret og hvad dertil hørte, holdes i sømmelig stand. Præsten skulde have frisk vin, ikke sur, til altergangen; den skulde opbevares

¹) Thorkelin, anf. skr. Reuterdaahl, anf. skr. 57. Kolderup Rosenvinge, Gl. danske love, geistl. lov § 1,

²) Pontoppidan, II, 227.

³) Reuterdaahl 127 (Stat. conc. Sudercopensis).

i et rent kar, ikke i et horn el. desl. Herrens legeme og den hellige olie skulde holdes under lås og lukke, at de ikke skulde benyttes til trolddomskunster. En gang om måneden eller oftere skulde eukaristien fornyes, og der gives regler for, hvorledes præsten skal forholde sig, hvis der er gået orm i den. — Den præst, som skulde uddele den hellige nadver, skulde iforvejen skrifte for en nabopræst. — Han må ikke lade nogen anden tilberede hostien eller kalken og ikke forandre noget ved indstiftelsens ord; disse måtte ikke siges udenad, men skulde oplæses. Han måtte ikke ånde på den indviede kalk, idet han bevægede hovedet i et kors, endnu mindre derefter aftørre den med fingeren. Ordene skulde læses højt og tydeligt, undtagen indstiftelsens ord (canon), der skuldes læses med sagte stemme. Der gaves regler for, hvorledes sakramentet eller den indviede olie skulde bæres til en syg. Foran bares et voksllys og en klokke, præsten skulde synge de 7 bods-salmer eller andre gudelige sange og velsigne dem, han mødte. Der tilsagdes dem, der kom med lys i døre eller vinduer, eller som med lys gik ud på gaden og knælede, at syndsforladelse og velsignelse fra den herre Jesus Kristus skulde fordobles for dem. — Hvis en syg kastede alt, hvad han nød, op, kunde præsten nøjes med at vise ham hostien og sige: »Tro, og du har spist« (crede, et manducasti)¹).

Hvad kirketugt og band angår, da skælnedes der mellem offentlig bod, der skulde pålægges dem, der havde forset sig offentligt, og privat bod for skjulte synder. De, der skulde gøre offentlig bod og for kortere eller længere tid udelukkes fra nadveren, skulde fremstilles for biskoppen ved kirkedøren, iførte sæk, med bare fødder og nedslagne ansigter, så at også dragt og miner vidnede om, at de følte sig skyldige. Derefter skulde han føre dem ind i

¹) Ny kirkehist. Saml. III, 274, 268 f. 271. — Pontoppidan, Annales II, 143. Thorkelin, Stat. provinc., stat. synod., m. m. ærkebisk. Birgers stat. synod.

kirken og knælende for altret med hele præsteskabet synge de syv bodssalmer. Når han atter rejste sig, skulde han efter kirkens love bestænke dem med vievand, lægge hånden på deres hoveder, strø aske paa dem og tildække dem med et grovt stykke tøj, og dernæst med klage og hyppige suk sige dem, at ligesom Adam blev udstødt af Paradis, således var de for deres synders skyld udviste af kirken. Præsterne skulde derefter udvise dem, idet de istemmede responsoriet: »I dit ansigts sved skal du æde dit brød.« — Den private bod tilkom det præsterne selv at bestemme, dog var der visse forseelser, for hvilke det var forbeholdt biskopperne at tilstå forladelse, enkelte tilfælde skulde endog meldes til paven¹⁾.

Band anvendtes omtrent i de samme tilfælde som efter reformationen; særligt omtales det, at vragplyndrere skal bandsættes. Men fremfor alt var det kirkens våben mod dem, der vilde forurette den ved at tilegne sig dens gods og lægge hidtil ukendte byrder på gejstligheden eller i nogen måde krænke dens rettigheder. Sådanne måtte ikke begraves i indviet jord, og deres mandlige efterkommere indtil 3die led skulde være inhabile til at modtage noget gejstligt len eller nogen kirkelig bestilling. — Ved et svensk landemode bestemtes det, at nadveren om påsken skulde nægtes dem, som ikke havde ydet deres kirkelige afgifter, eller som levede med konkubiner, eller som havde levet sammen et år efter deres trolovelse uden at lade deres ægteskab velsigne, eller som var overbeviste om kirkelige forseelser. Heller ikke genstridige sognefolk, som ikke vilde gøre kirkearbejde, eller de, som ikke vilde betale

¹⁾ Casus episcopales in his versibus continentur: Qvi facit incestum, deflorans aut homicida — Sacrilegus, patris percussor aut Sodomita — Transgressor voti, perjurus sortilegusqve — Vel mentita fides, faciens incendia, prolis — oppressor vel blasphemus, hæreticus, adulter — cum bruto coiens, Judæa sive pagana — Conjugis in mortem machinans, sacramento abutens — Pontificem qverens semper devotus adibis. Thorkelin, Kirkelove 69. — Andensteds nævnes dog flere synder, f. eks. simoni.

skolemesteren, hvad de havde lovet ham for deres børns opdragelse, måtte tages til alters¹⁾).

Der holdtes strengt over sognerettighederne; ingen af fremmede menigheder måtte tages til alters, ingen måtte uden præstens samtykke forrette kirkelige handlinger i sognene, og især søgte man at forhindre overgreb af tiggermunkene. Ligesom tilfældet var endnu længe efter reformationen, fandtes der mange omløbende præster, som det var forbudt at benytte.

Det var til stor skade for gudstjenesten, at det blev tilladt, eller der blev set gennem fingre med, at mange landsbypræster tog bolig i købstæderne, og endnu mere misligt var det, at mange embeder underlagdes biskopperne, kannikerne, klostre eller andre stiftelser, der oppebar deres indtægter mod om søndagen at udsende en præst, der skulde læse messen. Man har tidligt haft øje for, at sognene på denne måde forsømtes; i året 1383 påbødes det på et landemøde i Malmø, at ingen prælat eller kanonikus måtte sende andre som vikar i sit sted end ærlige og lærde folk, som havde et godt rygte. Men hele denne uheldige ordning forværredes snarere end den forbedredes, og der førtes tidt klage over den. I Kristian II's tid siges det, at almuen besværer sig svarlig, at nogle biskopper lægger mange kirker sammen til deres gårde og kannikedom, og at somme præster har 2—3 kirker og derfor ej kan holde messe og gudstjeneste som i fordums tider. — P. Helgesen søger grunden til, at messen er kommen i foragt, dels i det store antal præster, dels i prælaternes gerrighed, at de købte fattige præster til at besørge vikariatene det billigste, de kunde få dem²⁾). Den sidste katolske biskop i Vendsyssel, Styge Krumpen, beskyldtes for at have fortrængt nonnerne fra stiftets klostre for at tilegne sig disses indtægter, og at

¹⁾ Thorkelin, Stat. prov. Reuterdahl 59.

²⁾ Danske Mag. VI. 361. Pontoppidan, Ann. eccl. II, 227. Helveg, Danm.'s kirkehist. før reform. II, 477.

have draget til sig så godt som alle sognekirker og for gerrigheds skyld at have sat en kapellan til 3—4 kirker ¹⁾).

Fasten spiller en vigtig rolle i det kristelige liv i den katolske kirke; der skælnes mellem den faste, der holdtes i den såkaldte qvadragesimaltid før påske, da det kun var forbudt at spise kød, og en strengere faste »uden smør og melk« eller, som det også hedder, »paa vand og brød«. Denne sidste skulde holdes på visse dage: Langfredag, St. Hans dag, Laurentii dag, Marie himmelfartsdag og allehelgensdag ²⁾).

Medens det ellers i alle enkeltheder var præsterne foreskrevet, hvorledes de skulde optræde ved alle kirkelige lejligheder lige til miner og gebærder, og det hyppigt pålagdes dem, at alt skulde gøres, som det var befalet og i overensstemmelse med stifternes orden, var der dog på et punkt indrømmet dem en frihed. Naar uvejre beskadigede kornet, skulde de uden at afvente speciel befaling holde gudstjeneste for at bede om Kristi og jomfru Marias hjælp ³⁾. — Disse gudstjenester stod i forbindelse med den såkaldte korsebyrd, som siden skal omtales. Biskop Lage Urne forbød præsterne at deltage i det gilde, hvormed den, som så mange kirkelige handlinger, endte. — Adskillige andre enkeltheder af den katolske gudstjeneste vil i det følgende blive omtalte på sit sted.

Som det vil ses, var her nok, som trængte til at afskaffes eller forandres; men her er også bestræbelser for at gøre det arbejde, der er så gammelt som kirken selv, at bringe menneskenes liv mere i overensstemmelse med Guds ord. Mange af de katolske biskoppers formaninger

¹⁾ Rørdam, Monum. hist. Dan. 1, I, 190. Smlgn. skuespillet Kortvending af H. C. Sthen. Præsten siger her: »Tre sogne haver jeg under min hand, dog jeg fuldt lidet prædike kan... Min kapellan tager vel kirken vare; jeg vil ikke have den sjælefare.« Danske Saml. 1, I, 196. Om kapellanens ringe vilkår smstds. 213.

²⁾ Reuterdaahl, 193.

³⁾ Pontoppidan II, 537. Huitfeldt, folioudg. I. 714.

ligner dem, der blev givne af de protestantiske til helt ind i det 18. århundrede. Det er reformatorenes ære, at de har forstået at fastholde det, der burde fastholdes, og udskille det, der måtte forkastes, således at der endnu ikke vil være meget at sige på det valg, der blev truffet, ligesom den dom, de fældede over den katolske kirke, således som de kendte den, ikke er rokket i noget væsentligt punkt, hvor mange forsøg der end er gjort derpå, ogsaa fra protestantisk side. — Den katolske kirke, som den var i Danmark, da reformationen begyndte, var sunket dybt ned i verdslighed, og dette gjaldt ikke mindst om gejstligheden og hele dens virksomhed. Eksemplet gaves fra oven, og det var med god grund, kong Kristian III klagede over, »at man hos den meste del af biskopperne på denne tid her udi riget ikke kan kende en vel, om det er biskopper, prædikere, ritmestere, høvedsmænd eller krigsmænd, hvis gejstlighed ikke står på kirkens embede, at holde messe eller at prædike, men på mange drabanter at holde«¹⁾.

Vil vi på den anden side se hen til resultatet, gudstjenesten, som den nu er blevet, da er der ofte udtalt misfornøjelse både med den ordening, reformatorerne traf, og med den udvikling, denne senere har fået. Det er dog næppe lykkedes at påpege større misgreb i reformationstidens kirke- og gudstjenesteordening, og hvad den senere udvikling angår, da vil de omstændigheder, der har fremkaldt den, blive paavist i det følgende. Det er vist, at der i kirkeordinansens bestemmelser er en idealitet, som det har været vanskeligt at fastholde under udviklingen; dette gælder om enhver virkelig begyndelse, og det er netop dette, der bevirker, at det, der er begyndt, indeholder udviklingsmuligheder. — Men det må bemærkes, at hele den udvikling, der i det følgende skal beskrives, på så mange punkter går imod lovene. Disse gentages ideligt, biskopperne formaner til at overholde dem; men ikke desto

¹⁾ Rørdam, Monum. hist. Dan, 1, I. 162.

mindre går udviklingen sin egen gang. Da der ved danske lov og ritualer kom en ny lovgivning, måtte den tildels anerkende udviklingens resultater; men heller ikke herved blev det; den gik nu som før sine egne veje, også de nye lovbestemmelser måtte give efter, selv når der, som ved skriftemålet, dannede sig en praksis, der sikkert må betegnes som ulovlig.

Derfor skal den indflydelse, kirkeordinansen har havt, ikke undervurderes; den har været en fortrinlig regulator for udviklingen, og trods alle forandringer er det endnu dens præg og mærke, den danske kirkes gudstjeneste bærer; men ingen gudstjenesteordning kan bevares uforandret gennem snart 400 år, og det må dog sikkert anses for en fordel, at de nødvendige forandringer ikke er skete ved, at kirkelig eller verdslig øvrighed har udtænkt dem og med det onde eller gode fået menighederne til at rette sig efter de bestemmelser, der blev givne, men at det er selve det kirkelige livs tarv, der har krævet dem; de er fremkomne efter det krav, de forskellige tiders forskellige vilkår har stillet til gudstjenesten. — Deraf følger naturligvis ikke, at alle de skete forandringer skulde være heldige; det er ikke udelukket, at den fremtidige udvikling kan optage adskilligt af det gamle. Men det er altid en mislig sag at søge at vække livet ved at vende tilbage til former, som har tilfredsstillet for århundreder siden. Det prøvede man heller ikke på i reformationstiden. Om Luther har kendt de gamle gudstjenesteordninger, får stå hen; men selv om han har kendt dem, vilde han næppe have forsøgt at forny dem. Det, der lå for, var den romerske messe, og det er denne, han går ud fra¹). På samme måde er det den nuværende gudstjenesteordning, der må være grundlag

¹) In primis itaque profitemur, non esse, nec fuisse unquam in animo nostro omnem cultum dei prorsus abolere, sed eum, qui in usu est, pessimis additamentis vitiatum, repurgare et usum pium monstrare. Luther, fortale til Formula Missæ.

for fremtidige forandringer, og det bør ikke betragtes som en fejl eller fortræd. at den i mange måder er bestemt ved en uskreven lov; det vilde ikke være ønskeligt, om der blev forsøgt paa at afhjælpe denne mangel.

Udviklingen har ikke ført så langt bort fra lovgivningen, at menighederne skulde være overgivne til vilkårlighed; men den har fastholdt, hvad ordinansen udtaler, at der er kirkeskikke, »hvorudi den kristelige frihed skal holdes ved magt«, og hvori »tjeneren dog råder altsammen«.

De, der vil læse det følgende, vil sikkert mange gange få et indtryk af, at der har været store skrøbeligheder både hos præster og menigheder, og det er også vist nok, at udviklingen har bevæget sig i stærk bølgegang; der har været tidsrum, der for os ser ud som lutter tilbagegang. — Men vi er dog komne adskilligt nærmere til det mål, ordinansen satte for efterslægten: »at børnelærdommen må være udi alle huse, at også bønderbørn må nu herefter vide det, ej aleneste bønder, men også adelsmænd, ja konger og fyrster have hidtildags ikke sjældent ikke vidst«. — Vi trænger ikke til en ny reformation, heller ikke for gudstjenestens vedkommende, men til at der bygges videre på den gamle grund, så det i fremtiden som i fortiden kan blive således, at kirken og dens gudstjeneste kan blive midtpunktet i kirkens liv og menighedens rette forsamlingssted.

Fremstillingen er ikke ført længere end til begyndelsen af det 19de århundrede. — Der er gjort rede for de benyttede kilder. Dog er de såkaldte landemodsmonita ikke anførte mellem disse, selv om de er trykte. — I Ny kirkehist. Saml. II, IV og V findes sællandske monita 1554—1613, i 4. R., III, H. Gerners monita, i Rørdams Monum. historica Danica 2. R., II, de første lundensiske biskoppers. — Adskillige andre er trykte i Hedegaards kirkeret, Zwergius's Sællands kleresi, Blochs fynske

gejstlighed, Pontoppidans *Annales eccl.*, Suhms Samlinger II, 3. h. — Det er kun i Sællands, Lunds og Fyns stift, der er holdt egentlige landemoder lige siden reformationstiden. I de jydske stifter begyndte de først ved tiden 1650—1700; fra ældre tider haves der kun spredte udtalelser af samme art som landemodsmonita. — Hovedkilden til, hvad nedenfor fremstilles, er „Kirkehistoriske Samlinger“, uden hvis mange og rige efterretninger det vilde have været umuligt at forsøge at skrive en gudstjenestens historie, når denne ikke skulde fremstille lovgivningen om gudstjenesten, men denne, som den virkelig er holdt. — De mange småtræk, der er anførte om skikke på de enkelte steder, er, som henvisningerne viser, hentede fra meget forskellige kilder; men der er sikkert mangfoldige sådanne, som er undgåede min opmærksomhed.

1. Kirker og kirkegårde.

Der var, da reformationen var endt, og alt, hvad der under kampen mod den katolske kirke og under grevefejden var kommet i urede, atter skulde ordnes, »kirkenød« nok af mange slags i Danmark, kun ikke på den måde, hvorpå ordet i nyere tid er blevet brugt; det var så langt fra, at der var for få kirker, at der tværtimod var for mange, flere end man kunde bruge, og flere end man kunde vedligeholde.

Ved recessen af 30. Oktober 1536 bestemtes det, at tiende skulde ydes som hidtil; den skulde føres til kirkeladen og der tærskes og deles lige mellem kongen, kirken og præsten. Den del af tienden, der tilfaldt kirkerne, var deres væsentlige og visse indtægt; men på grund af det ringe udbytte, jorden den gang ydede, var den ikke tilstrækkelig, når større reparationer blev nødvendige. Adskillige kirker ejede også jord, og der ydedes en afgift til dem for klokkernes brug ved begravelser og brylluper. Denne afgift omtales ofte paa en måde, der viser, at den har haft betydning for kirkernes økonomi. Ligeledes be-

taltes der en afgift for gravsteder i kirkerne. Men i det hele var kirkerne fattige, og deres tilstand blev ikke bedre ved, at indtægterne ofte for kortere eller længere tid beslaglagdes ved ekstraordinære skattepålæg.

Dertil kom, at betragtningen af kirkebygningerne efter reformationen måtte blive en anden end hidtil. De var ikke længer i sig selv helligdomme, men kun nødvendige midler til, at Guds ord kunde blive prædikeret og sakramenterne forvaltede, og som en følge deraf måtte mange kirker anses for overflødige. Dette var først og fremmest tilfældet i byerne. Selv i de mindre var der næsten al tid foruden sognekirken en klosterkirke, der som oftest var den anseeligste og bedst vedligeholdte, hvorfor den jævnlig blev taget til sognekirke, medens den hidtil benyttede nedreves. Dette var f. eks. tilfældet i Fåborg, i Slingerup, i Nykøbing på Falster og fl. st. I året 1542 befaledes det ligefrem i almindelighed, at hvor der findes flere kirker i de små købstæder, skal en eller flere ødelægges.

I de større byer, især i bispesæderne, var der talrige kirker, som man nu ikke havde brug for. Af Roskildes 11 sognekirker og 8 kloster- og hospitalskirker er kun domkirken, Fruekirke og St. Jørgens bevarede. — I København fandtes der ved reformationstiden 4 sognekirker, Vor frue, S. Peders, S. Nikolaj og S. Klemens, af hvilke den sidste snart nedlagdes. Desuden mindst 6 klosterkirker og kapeller, af hvilke kun Helligaandshusets er bevaret. I Ribe var der 10 kirker foruden 3 eller 4 klosterkirker, i Viborg 12 kirker og 5—6 klostre; i Århus 3 kirker, 2 kapeller og 3—4 klostre; i Odense var der 3 sognekirker, samt desuden vistnok 5 klostre; St. Knuds kirke, der tilhørte Benediktinerne, var tillige domkirke.

Også på landet blev mange kirker nedrevne. Det var, som kong Christian III skriver til sine lensmænd, »svare og dyre tider«, så kirker og præstegårde forfaldt, fordi præsterne havde to eller tre kirker og præstegårde

at forestå, og der var så små sogne, at der ofte i hvert kun var 8 eller 10 bønder, som hverken formåede at føde deres præst eller at holde deres kirke vedlige. I året 1546 fik lensmændene befaling til at handle med sognefolkene om, at de skulde forlade de små annekskirker, og 1552 skulde det i Århus stift undersøges, hvilke kirker der kunde nedlægges, hvor præsterne havde to eller tre at tage vare. Desuden udstedtes der befaling om mangfoldige enkelte kirkers nedrivning¹).

Det er vel muligt, at man mange steder er gået for vidt i denne retning. De nedbrudte kirker måtte ofte levere materialier til andre bygningers opførelse. I året 1537 deltes Ribe i 2 sogne: Frue og Sortebrødre kirker blev sognekirker, og »de andre sognekirker, som nu ødelægges«, skænkedes byen til istandsættelse af hine to. 1553 gav lensmanden paa Dronningborg, der hørte til dronning Dorotheas enkegods, hende anvisning på, at noget byggearbejde kunde udføres med sten og tømmer hentet fra nedbrudte kirker. Materialierne til at istandsætte den gamle bispegård i København, før den kunde bruges som universitetsbygning, skaffedes ved at afbryde Bagsværd kirke²). Der er heller næppe tvivl om, at enkelte adelsmænd på egen hånd har ødelagt kirker, som de fandt overflødige. I året 1550 frafaldt kongen således tiltale mod en lensmands enke for kapeller, hendes mand havde ladet afbryde i Århus stift. — Efter krigene i det 17. århundrede blev atter adskillige kirker nedlagte, og mange hidtil selvstændige sogne gjorde til annekssogne.

I det hele var vistnok nedrivningen af en del kirker en forholdsregel, der fandt sin forklaring og retfærdiggørelse i tidens forhold. Mange kirker havde, som alt omtalt, ligget under klostre og domkapitler, og gudstjenesten

¹) Rørdam, kirkelove I, 240. 331. Om nedrevne kirker smstds I og II Register: kirker, nedbrudte. — Rørdam, Københavns kirker 3.

²) Kirkehist. Saml. 3, V. 182. Rørdam, Universitetets hist. I. 65. Kirkelove II. 2.

var bleven besørget ved en løbepræst, der kom til kirken om søndagen. Dette misforhold blev ikke straks afskaffet; men både i Christian III's og endnu mere i Frederik II's tid stræbte man henimod, at præsterne skulde bo ved deres kirker, og lå disse under andre stiftelser, skulde der dog holdes kapellaner, som havde bolig i sognene. Christian IV pålagde de præster, der for deres egen belejlighedens skyld havde taget bolig i købstæderne, at flytte ud i deres sogne. Her viste det sig da, hvor vanskeligt det var i de små sogne både at skaffe præsten bolig og udkomme og at vedligeholde kirkerne¹).

Der vides heller ikke, at der fra gejstlighedens side er gjort nogen indsigelse mod indskrænkningen af kirkernes antal, hvorimod menighederne stundom søgte at bevare deres kirker, og dette lykkedes i almindelighed, naar de kunde påvise, at bygningen var holdt vel ved magt, eller at de vilde få for lang vej til den kirke, som sognet skulde lægges under. Adskillige kirker er sikkert også blevne stående, uagtet nedrivelsen var befalet, uden at denne befaling er bleven taget tilbage.

Der blev dog også opført enkelte nye kirker, i det mindste på små øer, der lå langt fra de sogne, de hidtil havde tilhørt, således på Avernakø, Strynø, Lyø og Anholt²). Beboerne på den sidste ø har især havt en lang sognevej; ti den hørte til Morup sogn i Halland. — Iøvrigt var det kun enkelte kirker, der opførtes, når København undtages, til helt ind i det 19. århundrede, da befolkningens tilvækst og ny bebyggelse på steder, hvor der tidligere havde været få eller ingen mennesker, gjorde det nødvendigt at sørge for flere kirker.

Uagtet kirkerne således vare blevne færre i tallet, kneb det bestandig med at holde dem vedlige. I året 1586 fik lensmændene ordre til at undersøge dem, da de mange

¹) Smstds. 4. I. 785. — 4, IV. 143. Rørdam, Danske kirkelove III, 66.

²) Ny kirkehist. Saml. V, 642 f.

steder vare bygfældige, fordi der ikke var tilsyn med, at deres indtægter anvendtes til deres nødtøftighed. Kirkeværgerne var kun »ufornumstige bønder«, og siden sendtes en skriver for at høre regnskab, men der eftersås ikke, hvad der var bygget¹). Stundom ødtes kirkens penge på unyttigt byggeri; man nedrev stole, der var bedre end dem, man satte op i stedet²). Andre steder udførtes reparationerne så slet som i Frørup kirke på Fyn, hvor man havde istandsat tårnet med »skarns ubrændte sten«, som var regnede af. Af og til, det synes dog endnu sjældent, dækkede man skrøbelighederne ved at overhvidte kirken. Ofte gav kongen tilskud til en kirkes reparation, eller velhavende kirker måtte hjælpe de fattige. Men i det hele stod det kun sørgeligt til. Ved Sællands landemøde 1569 klagedes der over, at mange kirker var så arme, at de ikke formåede at købe vin og brød; når bønderne vilde til alters, måtte de »skyde skinderskud; denne glose bruger de forargeligt, som de sidder til gilder og dem fattes øl«. Denne fattigdom var dog fremkaldt ved, at kongen under syvårs-krigen havde beslågt kirketienden.

Bedst vedligeholdt var vistnok adelens kirker. Der var også adelsmænd, som lod forfaldne kirker ombygge; således blev Svindinge kirke på Fyn opført af Chrff. Valkendorf, hans brodersøn gav den en prægtig altertavle. — Jørgen Rosenkrands byggede nyt kor og tårn til Hornslet kirke, hvor han havde sin familiebegravelse ligesom Valkendorferne i Svindinge; til Mørke kirke gav han kalk og disk og altertavler til Hvilsager og Torsager. — I det hele får man det indtryk, at der blev gjort mere for at smykke kirkerne end for at vedligeholde dem. — I Frederik II's og især i Christian IV's tid forsynedes en mængde kirker med udskårne prædikestole og altertavler, hvis figurer og ornamenter bærer et stærkt fælles præg, som også findes i de

¹) Rørdam, Kirkelove II, 401.

²) Sællands ldm. 1580.

talrige mindetavler fra denne tid, der ophængtes Gud til ære, kirken til sirat og de afdøde til ihukommelse. — Denne gavmildhed imod kirkerne ophørte heller ikke i senere tider; menighedernes medlemmer skænkede lysestager, alterkar o. desl. Det var heller ikke sjældent, at præster smykkede deres kirker; således gav Jens Jakobsen Riber i Skovlænge og Gurreby paa Lolland (c. 1600) altertavle til den ene og prædikestol til den anden af sine kirker. Han var, siges der i en senere tid, »mere for at pynte sin brud, jeg mener hans kirker, end præster ere nuomstunder«. — De talrige alterkar, døbefade, lysestager m. m., som bærer årstal fra tiden efter 1660, viser, at menighedernes medlemmer også har bidraget sit til at skaffe kirkerne, hvad de havde mistet under de store krige. — Siden blev sådanne gaver vistnok sjældnere, men de ophørte ikke. Statsminister grev Reventlow forsynede Tirsted kirke på Lolland med alle kirkekar, døbebækken, kande, kalk, disk og æske af sølv, »så kostbare, at de på Lolland ikke havde deres lige«, og der vilde kunne anføres flere eksempler derpå fra alle tider¹⁾. — I den rationalistiske tid bar de udsmykninger, kirkerne fik, stundom præg af tidens anskuelser. Således havde stifteren af det classenske fideikommiss, general J. F. Classen, i Vinderød kirke opsat en altertavle, der forestillede frihedens gudinde knælende for et alter, ved hvis fod tyranniets symboler lå sønderbrudte. Denne altertavle findes nu på Korselitze på Falster.

De, der skænkede sådanne gaver til kirkerne, holdt også nok af, at giverne skulde mindes. Deres navne findes næsten al tid på dem, og de adelige familiers våbenskjolde anbragtes både på altertavler og prædikestole. Som et eksempel herpå kan anføres, at Movrits Podebusk og hans frue i Hundstrup kirke på Fyn havde ladet male deres 4 aner på deres kirkestol. I Nørre Nærå kirke var deres

¹⁾ Rhode, Loll. Falst. hist. 1, 25. 341, 633.

våben anbragt på prædikestolen. På alle mandfolkestolene var hans, på kvindestolene hendes forbogstaver malede. De havde desuden i begge kirkerne aflåset de øverste stole til brug for deres karle og piger, så sognefolkene i Nørre Nærá klagede over, at de måtte stå nede under tårnet. Biskop Jakob Madsen lovede at tale med fruén derom — manden var dengang død — men han siger intet om, at hans forestillinger frugtede. — Samme biskop beretter også om Flødstrup kirke, at Christen Quitzows og fru Margaretes våben var malede på altertavlen, »endog hun gav ikke en skilling dertil«¹⁾.

Hvad kirkernes ydre angår, var det i det hele som i vore dage; dog var, om ikke alle, så dog mange flere kirker end nu blytækte, og der var stundom i våbenhuset opmuret en ovn til at smelte bly i ved reparationer. Men disse tage var ikke lette at vedligeholde, og desuden var blyet dyrt, det betalte sig altfor godt at tage det ned og lægge sten op i stedet. Jakob Madsen, der var biskop på Fyn 1587—1606, har efterladt os en beretning om sine visitatser; han taler her både om kirker, der var helt tækte med bly, og om sådanne, der var helt tækte med sten; men det almindelige var, at der var sten på en del af bygningen og bly på en del, hvilket sikkert er fremkommet ved, at blyet er blevet nedtaget, når det trængte til reparation. Et sted, hvor blyet var i forfald, siger han, at herregårdens folk tager af det for at bruge det til bøsseugler. — Det var i almindelighed hulsten, der oplagdes, dog tales der også om fladsten, en form af tagsten, som nu kun findes på få steder. — Mærkeligt nok var Frue kirke i København 1584 helt eller delvis tækket med sten; Christoffer Valkendorf befalede da kirkeværgerne, at de skulde lade den tække med kobber²⁾.

Værst gik det ud over blytagene efter de store krige

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog, udgivet af Crone. 123. 84.

²⁾ O. Nielsen, København 1536—1660, II. 87.

i det 17. århundrede, da, som siden skal omtales, mange kirker blev helt eller halvt ødelagte. I året 1691 tillodes det ved et kongeligt reskript, at blyet måtte nedtages af kirkerne, når det var »udygtigt«, og der intet andet middel fandtes til deres istandsættelse. Nøden kunde vel mange steder retfærdiggøre dette, men selvfølgelig blev en sådan almindelig tilladelse misbrugt. Ved Viborg landemode 1698 forbødes det, at blyet måtte nedtages, uden at patronens tilladelse var indhentet. — En lollandsk præst siger lidt senere herom, at siden kirkerne blev overdragne til proprietærerne, »se en del indvendig ud som et forladt hus; blyet fik de tilladelse til at brække af dem mod forestilling, at det blev for vanskeligt at holde dem dermed vedlige (medens det dog går godt an ved alle kongens i andre provinser, især i Sønder- og Nørrejyland). Nu kunne de lige saa vanskeligt holdes vedlige med tegltag, og tilsidst — gid man ej få lyst til at tække dem med stråtag«¹).

De oprindelige rundbuede vinduer var vistnok allerede før reformationen forandrede i mange af de kirker, i hvilke der var indbygget hvælvinger, da disse havde gjort det nødvendigt at flytte vinduerne; men de mange vinduer med rammer af træ eller støbejern tilhører en senere tid.

Langt større forandringer er der foregået med det indre af kirkerne. Hvælvingerne var som oftest bedækkede med de i vore dage på mange steder atter fremdragne kalkmalerier. De synes ikke at være blevne overhvidtede på reformationstiden, og helt hen i det 17. århundrede vedblev man at smykke kirkerne på samme måde. — Især i de store kirker, men også i de mindre, var koret ofte skilt fra skibet ved et gitter. I Ribe var der endog en mur; koret var kannikernes alene, men foran muren stod sognealtret. Denne mur nedtoges 1560, hvilket vakte uvillie i byen, fordi et meget anset krucifiks, som hængte på den, måtte fjernes. — Også i Vor frue kirke i

¹) Rhode, Loll. Falsters hist. I. 634, 341, 25.

København, i Roskilde og Slesvig, var der sognealtre. I Viborg oprettedes der endog et sådant efter reformationen; ti da messen fra højalteret vanskeligt kunde høres, lod en frue 1542 opsætte et nyt alter af kunstigt billedskærerarbejde længere nede i kirken. Det fik en altertavle 1614, og biskop Deichmann lod da 1708 det gamle højalter, som ikke brugtes mere, borttage¹⁾.

Kirkestolene er i reglen først anbragte efter reformationen, om der end kan have været enkelte også i den katolske tid²⁾, men de synes nærmest at være blevne betragtede som en slags uorden. Christian II befalede, at de skulde udflyttes af kirkerne, undtagen præsternes, borgmesterens og rådmændenes. I året 1571 befalede kongen, at forstanderen for Ringsted kloster, Iver Bertelsen, skulde nedrive de gemene altre i klosterkirken og lade opsætte stole i stedet, da kirken skulde være sognekirke for St. Hans sogn; der kan altså ikke tidligere have været mange stole. — Det var dog den gang ikke det almindelige, at kirkeejeren lod stolene opsætte, men enhver måtte sørge for sig selv og sin familie, hvorfor også stolene var fuldstændig privat ejendom. Endnu 1578 lod lensmand Erik Lykke en sådan stol opsætte i Ribe domkirke, og en anden adelsmand havde ladet sætte 8 stole til sig og sine folk³⁾. Disse stole stod gerne midt på gulvet, og mænd og kvinder sad sammen i familiens stol.

Det var disse to ting, man ønskede forandrede; stolene skulde ind til væggene, så der blev en fri gang imellem dem, og mænd og kvinder skulde sidde hver for sig, og dette var gennemført henimod 1600. De nye stole opsattes af kirkeejeren og hørte kirken til; men forandringen synes ikke al tid at have været en forbedring. Biskop

¹⁾ Kinch, Ribe bys hist. II. 85. — Rørdam, Københavns kirker 382 — Ursin, Viborg 112.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. IV. 439 Kolderup Rosenvinge, Gle. danske love, Chr. II's gejstl. lov kap. II.

³⁾ Kinch, Ribes hist. II, 520.

Jakob Madsen bemærker om Frue kirke i Svendborg: »Onde stole, fordi at stolene hører kirken til, og når nogen dør, køber en anden stedet for 24 β.« Det er formodentlig også uvillie mod denne forandring, der skjuler sig under biskop Poul Madsens alt anførte klage over, at der anvendtes bekostning på at opsætte stole, der var ringere end dem, der afbrødes. — Der må dog have været store ulæmper ved den gamle ordning; ti det forlangtes fra alle sider, at den skulde forandres. Ved Sællands landemøde 1574 påbødes det, at alle billeder og altrene på et nær skulde borttages, og der skulde anbringes stole i stedet; her er der øjensynligt tænkt på at skaffe plads, så stolene kunde rykkes til siden. Men allerede tidligere, 1560, klagede kongen over, at det i Ribe domkirke var meget uordentligt flyt med stole, altre og andre dele; de stole, der stod midt på gulvet, skulde bort, og andre anbringes på siderne. Dette er dog næppe sket før mange år senere. — 1577 var det galt fat i selve Frue kirke i København, hvor mænd og kvinder sad i stol sammen, i Roskilde domkirke og flere steder. Heller ikke her skete forandringen straks; for Københavns vedkommende søgtes den gennemført af C. Valkendorf, om hvem det siges: »Stolene at bygge og forbedre i alle kirkerne i København lod han gøre og straks forordnede den smukke og sirlige skik, at mændene skal stå på den højre side og kvinderne på den venstre.« — Det turde dog være tvivlsomt, om det lykkedes Valkendorf at få stolene forandrede i alle kirkerne; i Frue kirke skulde der 1609 gøres en ny forordning med stolestaderne efter den måde, som i Helliggeisthus holdtes. I St. Knuds kirke i Odense sad 1578 mænd og kvinder sammen; det befalede, at det skulde forandres, og tillige skulde der anbringes to stader for fremmede. Samtidigt forandrede også stolene i mange landsbykirker¹).

¹) Kinch, Ribe II. 520. — Rørdam, kirkelove I, 276, 279, 389, 477.
— O. Nielsen, København 1536—1560, II 251. Kirkehist. Saml.
3. 1. 395.

Når således stolene blev kirkens ejendom, udskiftedes de på landet mellem tiendeyderne. I købstæderne blev de som oftest udlejede, hvorved kirkerne fik en indtægt, som de hårdt trængte til. — I Ålborg klagedes der 1579 over, at Budolfi kirke ikke fik sin afgift af stolene, fordi folk bar skamler og stole ind, som de sad på og lod blive stående i kirken. Det blev da befalet, at alle sådanne »små kirkestole« skulde, hver gang de var brugte, tages med hjem. — I Frue kirke i København var der nogle lange skamler (bænke), hvorpå fattige folk sad; de var af en eller anden grund blevne borttagne; men 1563 vedtog konsistoriet, at de igen skulde opsættes og »indrømmes med magelig acces og indgang, at fattige folk ubehindret og des bedre kunde sig der til Guds ord forføje og indlade.« I året 1628 var alle kirkens stole udlejede. J. D. Jersin, som var bleven sognepræst ved kirken, begærede af konsistoriet, at det skulde skaffe ham en stol, hvilket dette vel fandt billigt, men det kundè ikke gøre det, hvis det ikke kunde bevæge en af dem, der havde betalt for en sådan, til at opgive den. — Det hænger vistnok sammen med, at alle stolene var optagne, at der i så mange kirker byggedes pulpiturer. Man begyndte derpå allerede i det 16. århundrede; det siges stundom, at de byggedes »til ungt folk«¹⁾.

Prædikestol har der i almindelighed været i kirkerne også i den katolske tid, men dog næppe allevegne²⁾. Palladius siger vel, at den efter gammel skik skal stå på den søndre væg, men også, at den ikke skal være en bogstol, men den skal opmures, og han giver anvisning på at tage materialerne dertil af de nedbrudte altre. Kan almuen,

1) Jydske Saml. I. V. 251 — Kirkehist. Saml. 3. I. 465. — Crone, J. Madsens visitatsbog 42. — Rørdam, Universitetets hist. Aktstykker s. 196.

2) I Sverrig var der 1571 landsbykirker, som havde enten ingen eller kun ubekvemme prædikestole. Bælter, kyrkoceremonierne. 2 udg. 127.

siger han, skaffe sig selv stolestader, kan den også lade opmure en prædikestol¹⁾. Det har vist nok været det almindelige, at prædikestolene var murede. Jakob Madsen fandt i en fynsk kirke en sådan opsat på et alter; et andet sted var der en skarns prædikestol af ler opmuret; et tredje en smuk prædikestol, udgravet og med dør for og hvælving over. — En altertavle eller måske rettere forsiden af et alter fra året 1561 fra Torslunde kirke på Sælland, på hvilken prædiken, dåb og altergang fremstilles, viser dog en tarvelig prædikestol af brædder uden lydhimmel. Denne mærkelige tavle, som oftere vil blive omtalt, findes nu i nationalmuseet. Sammesteds opbevares en prædikestol fra Pjedsted ved Vejle smykket med udskæring og en indskrift, der viser, at den er fra året 1536. — De nu så almindelige prædikestole med udskårne figurer skriver sig ligesom de tilsvarende altertavler fra renaissancetiden²⁾. — Skriftestole fandtes der endnu henimod 1600 ikke nær i alle kirker; det synes ikke, at der har været sådanne i den katolske tid, i det mindste ikke afskilte og gitrede. Her i landet har de vist nok været således indrettede, at den eller de skriftende gik ind i dem til præsten³⁾.

Den største forandring, der skete med kirkernes indre, var dog, at sidealtrene borttoges. Disse var anbragte både i kirkernes kor og i skibene, i sidste tilfælde ofte op imod triumfbuen. Der var steder, hvor man havde begyndt at fjerne dem, endnu inden reformationen helt havde sejret; der klagedes fra katolsk side over, at allerede 1530 var ikke mindre end 60 altre i Lunds stift ødelagte⁴⁾. Men de fleste stod dog endnu længe efter 1536 ufor-

¹⁾ Visitatsbog, Heibergs udg. 15.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. IV. 132. Kirkehist. Saml. 3. I. 680, hvor tavlen fra Torslunde er afbildet.

³⁾ Herzog, Realencyclopædie, 3. udg., II. 536, 10. Møller & Mothe, Archæolog. Wörterbuch I, 175. — Otte, Handbuch der christlichen Kunstarchæologie I, 293.

⁴⁾ Münter, Reformationshist. II, 86.

andrede, uagtet de i protestanternes øjne var de mest talende beviser på det »afguderi«, der var drevet i kirkerne, og både kongerne og gejstligheden var enige om, at de skulde bort. Billederne, der fandtes på dem, kunde, når de var opbyggelige, hænges på væggene, men var det »skarns tavler«, og især hvis de tilbades af almuen, skulde de ubønhørligt fjernes. Det var især i de store kirker, der var mange altre, i Lunds domkirke således mindst 60; i Vor frue k. i København kendes 46; i Viborg domkirke var der mindst 16. Men selv i landsbykirker kunde der være 3—4 foruden højalteret¹⁾.

Den ofte nævnte biskop Jakob Madsen i Fyn var særdeles ivrig for at bortskaffe alt, hvad der kunde give anledning til helgen- og billeddyrkelse. Han ønskede helst, at der på altrene kunde anbringes »nogle smukke tavler med katekismi ord efter den skik, i St. Knuds kirke er«²⁾. Hans visitatsbog giver os en forestilling om den mængde altre, billeder, monstranser osv., som endnu 50 år efter reformationen fandtes i de fynske kirker. — Fra Føns kirke befalede han, at der skulde borttages et alter og et stenkar indenfor døren, hvori der havde været vievand; fra Barløse 2 altre; fra Skydebjærg en monstrans; fra Middelfart et alter med Marias billede; ligeledes et alter fra Gamborg, et fra Brenderup, et St. Nikolaj alter fra Vor frues kapel i Nyborg og 3 altre fra Vindinge. En monstrans i Avnslev skulde gøres til en fattigblok, et alter borttages fra Vester Skerninge, 3 altre samt en Kristi begravelseskiste fra Frørup, et alter fra Kullerup, 2 skarns tavler fra Balslev, fra Gelsted en tavle med de vises ofring, fra Haarslev en skarns tavle på alteret med jfr. Maria og den gamle Gud og to rader apostle, fra Fraugde et stort kruci-

¹⁾ Rørdam, Københavns kirker 208. — Ursin, Viborg 111.

²⁾ Denne altertavle var opsat 1582 og bar Niels Kaases våben. Mumme, St. Knuds kirke, 15. En lignende findes endnu i Brønshøj kirke

fiks osv.¹⁾ Det er vel tvivlsomt, om alle biskoppens påbud i denne henseende er blevne efterkomne; med et af dem var det i det mindste ikke tilfældet; ti en Kristi begravelseskiste i Kerteminde, som præsten lovede skulde blive solgt, blev stående endnu 200 år og findes nu i nationalmuseet. Heller ikke har han forlangt alt fjærnet; i Brylle kirke, hvor han dog også havde visiteret, fandtes der 1664 en altertavle med papistiske billeder, og på et træbillede var der »noget uhøfligt, som ikke vel kan skrives«²⁾.

Når J. Madsen således stræbte at bortskaffe papistiske billeder m. m., fulgte han den anvisning, P. Palladius havde givet biskopperne, at det første, de skulde se efter på visitatserne, var, om alt sådant var fjærnet fra kirken. Hvis dette ikke var sket, skulde de forhandle med kirkeværgerne, og hvis der var en ugudelig adelsmand, som ikke vilde foretage udrensningen, skulde han meldes for lensmanden. Hvis der var et åbenbart afgudsbillede, som folk løb efter, og biskoppen så, at det kunde gøres uden fare, skulde han egenhændig nedrive og bortføre det; han skulde både kunne være Elias og Herkules³⁾.

Det omtales oftere, at adelsmænd modsatte sig kirkenes udrensning. En saadan, Laurids Straale, nægtede J. Madsen at borttage et alter fra S. Nærå kirke; han havde, sagde han, ikke bygget det, han vilde heller ikke rive det ned. Fru Anna til Iversnæs vilde heller ikke tage et billede bort fra Føns kirke. Den første biskop i Ribe, Johan Vandal, taler ligesom Palladius om ugudelige adelsmænd, der vægrede sig ved at fjærne billeder. Da Palladius borttog den hellige Lucius og andre billeder fra Roskilde dom-

¹⁾ Blochs fynske gejstlighed I, 56 f. Selve visitatsbogen nævner mange flere papistiske levninger. »Den gamle Gud«, som ofte nævnes, er Gud fader, der fremstilles med krone på hovedet og langt lokket skæg, ofte med sønnen i favn.

²⁾ Fynske Saml. IX. 221.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. VI, 131—2.

kirke, vakte det stor uvillie hos kannikerne, hvad man ikke kan undre sig over; ti, som der triumferende siges af en protestantisk forfatter, hvad der var samlet og bevaret i 3—400 år, blev på knap 3 eller 4 timer af en dag adspredt og ødelagt¹⁾. — Iøvrigt tåltes det ikke, at nogen, der ikke var berettiget dertil, borttog eller ødelagde billederne i kirkerne eller tilføjede disse skade. Fru Sophie Lykke måtte 1557 give en erstatning, fordi hun havde borttaget en kirkeklokke og noget bly fra Holmekloster kirke (Brahetrolleborg), samt borttaget to billeder og slået fod og krone af Vor frues billede²⁾.

Der tales ikke om, at almuen har modsat sig billedernes borttagelse; ved bispemødet i Antvorskov 1546 formaner præster og degne til at borttage de billeder af kirkerne, som de ukyndige tilbeder. Desuden skal rosenkrandsene aflægges, og lystager, gildesfaner³⁾, begravelseslystager og andre levninger af den papistiske overtro fjærnes. På mødet i København 1555 pålægges det at prædike mod billederne, at de først måtte borttages af folkets hjærte og så med lempe udryddes, en formaning, som så gentages på landemoderne; men den kunde tyde på, at man havde gjort erfaring om det uheldige i at gå for raskt til værks. — På et landemode i Lund 1561 sagde biskop Tyge Asmundsen, at der endnu var mange billeder, som der dreves afgudsdyrkelse med i kirkerne, og at folket skulde mindes om, hvor alvorligt Gud havde forbudt at gøre og tilbede billeder, for at disse efterhånden kunde borttages.

Selv billeder, til hvilke der fandt valfarter sted, kunde dog længe blive stående; således befaledes det først 1606 at bortfjærne St. Dionysius's billede fra Krogstrup kirke på Sælland, fordi der dreves afguderier med det; almuen lod det på visse tider med synderlig sirat og klæde-

¹⁾ Helveg, Dnm.'s kirkehist. efter ref, 2. udg. I 15. Ny kirkehist. Saml. II, 237.

²⁾ Museum 1894, II, 371.

³⁾ Convivorum vexilla. Rørdam, Danske kirkelove I. 251.

bon ornere og udi synderlighed udstaffere¹⁾. Men selv om billederne fjærnedes, ophørte almuen ikke at anse kirken, hvori de havde stået, for hellig frem for andre. I sin visitatsbog omtaler Palladius, at St. Søren i Holmstrup er brændt; men en halv snes år efter fik lensmanden i Roskilde ordre til at tage til Holmstrup, hvor der ofredes lam, gæs og høns og tilbades billeder. — Ikke bedre gik det i Kippinge på Falster. Her tilbades, ligesom i Bistrup ved Roskilde, det hellige blod; men nu, siger Palladius, er der en god dannemand præst, som nok skal vise dem hjem, som kommer did med deres ugudelighed. I virkeligheden høres der heller ikke mere om det hellige blod, men så udsprang der en kilde, som der valfartedes til helt ind i det 18. århundrede²⁾. — I Lunds stift drog folk skarevis til den hellige Mogens kirke i Torum, det hellige kors i Edensted, det hellige løsen i Løsen, alle tre steder i Bleking, og til St. Olaf i Hallarød i Skåne³⁾. Om de jyske valfartssteder tales der i digtet: »En historie om Peder smed og Adser bonde«:

„Lader gå til Karup, hvo som vil,
sætter eders sind der intet til.
Af pilgrimsrejser kommer intet godt,
det kommer dem stundom selv til spot.
Somme gå til St. Jost i Nibe
og somme til St. Lambrekt i Ribe,
til Essenbæk kilde gå og somme,
det kommer ingen af dem til fromme.“

¹⁾ Danke Mag. 1. I. 96.

²⁾ Rørdam, kivelove 1. 251. II. 17. Kirkehist. Saml. 4. III. 433 f. Palladius visitatsbog 173. Den her omtalte nidkære præst synes at måtte være Rasm. Mikkelsen, som var i Kippinge 1541 og 1549, uden at det vides, når han tiltrådte eller døde. Om ham fortæller sagnet, at han ved kirken byggede en præstegård, som sank i jorden, og på dens sted udbrød den hellige kilde. Barfod, Falsters gejstlighed II, 92.

³⁾ Helveg, kirkehist. eft. reform., 2. udg. I. 118. — Cavallin, Skånska presthusens häfder 24.

I Karup synes der endog at være sket et nyt mirakel i anledning af reformationen; ti, hedder det:

„Jomfru Maria hun græd så såre,
for ingen vil til Karup fare“. ¹⁾

Paa Sælland valfartedes der, foruden til de nævnte steder, til Egedes trefoldighed og til Ondløse, i Jylland til St. Søren i Ry og St. Eoban i Gynderup, i Slesvig til St. Anna i Åbenrå. — Der var dog mange flere steder end disse, hvor der var knyttet en særlig aflad til kirkerne for dem, som vilde valfarte til dem. Endnu i begyndelsen af det 19. århundrede tillagdes der forbønner for syge i »den hellige kirke i Skanderup« i Århus stift en særlig kraft, og præsten ved denne kirke beskyldtes for at tjene mange penge ved at bede for syge både fra Jylland og hertugdømmerne.

Omtrent ved år 1600 var dog »afguderiet« i det hele kommet ud af kirkerne. Derimod vedblev valfarterne til de hellige kilder. Men disse betragtedes mere og mere som kursteder, hvis vand der tilagdes en særegen kraft. Ved en visitats 1617 indskærpede H. P. Resen, at ingen måtte tillægge »Helle Lene« nogen dyrkelse eller sætte kors ved kilden med hår eller klude på; men al den kraft, som fandtes i vandet, skulde tillægges Gud, og han alene skulde takkes derfor med gaver i blokken og på anden måde. De kors, som fandtes, skulde henlægges i våbenhuset i Tibirke kirke ²⁾. Paa landemodet 1639 pålagde Brochmand stedets provst og præst at undersøge, om det var sandt, at de, som søgte Helenes kilde, bad til hende. Men der var ikke tale om at forbyde selve besøget ved kilden.

Lysene havde spillet en stor rolle baade ved selve den katolske gudstjeneste og så at sige ved alle guds-

¹⁾ Kirkehist. Saml. II, 341.

²⁾ L. Koch, Den danske kirkes historie 1801—17, 205. Kirkehist. Saml. 4. III. 628.

tjenstlige handlinger, brylluper, begravelser og koners kirkegang. Det er utvivlsomt, at der dertil knyttede sig megen overtro, og man søgte i den første tid efter reformationen, om end med lidet held, at indskrænke lysenes brug til de to, der stod på alteret. Adskillige steder på landet havde man ikke ordentlige stager til dem, men kun to i en ring bøjede jærn, der var fastgjorte i muren eller altertavlen, eller de stod i et brædt, der lå på alteret. Det indskærpedes gentagne gange, at de ikke måtte bruges uden under altergangen og først tændes, når denne begyndte; således endnu ved Århus landemode 1651, hvortil dog må bemærkes, at hen i det 17. århundrede begyndte man at lægge præsterne på sinde, at der skulde omgås sparsommeligt med de kostbare vokslys; der var forskel på, hvor hurtigt de opbrændtes i de forskellige kirker. — Allerede Palladius gjorde dog den indrømmelse, at de lys, som bares for brudefolk, måtte blive stående på alteret som vidnesbyrd om, at de var ret viede. Det hændte dem, siger han, som begyndte først at bryde pavedømmet ned, som det kan hændte en tømmermand, som bryder et gammelt hus ned, han bryder også uforvarende et løsholt eller andet sådant, som hunde have tjent det nye hus¹). Med begravelseslysene gik det ligeså, også de stilledes på altret. Derimod synes det hurtigt at være gået af brug at bære lys for kirkegangskoner.

Palladius siger, at alteret skal stå enten i den østre ende af kirken eller midt på gulvet; han sigter her formodentlig til de såkaldte sognealtre i de store kirker, der dog snart blev borttagne; alteret kom al tid til at stå i koret. — Det var ofte bygget af sten og havde da som oftest et hul i dækstenen, hvori der gemtes en relikvie. Et sådant meget massivt alter står i nationalmuseets gård. Forsiden var stundom dækket med en udhamret kobberplade; der findes flere sådanne i nationalmuseet. Den kunde

¹) Rørdam, kirkelove I, 346. Palladius, Visitatsbog 21. 121.

også bestå i udskåret eller malet træ; men det almindelige var, at den var beklædt med fløj, og dette ansås for det fineste; i fattige kirker manglede dog stundom både alterklæde og alterdug. — Det har vistnok ikke været sjældent, at der ingen altertavle var; på en afbildning i alterbogen 1574 er der slet intet på altret, men et vindue bag ved dette; på den oftere nævnte tavle fra Torslunde kirke er der kun et krucifiks på alteret. Måske er dette fremkommet ved, at altertavler med helgenbilleder o. desl. er blevne nedtagne. Kalk og disk var i almindelighed af sølv, ofte forgyldt; men fattige kirker måtte ikke sjældent nøjes med tin.

Der var ved reformationstiden ingen knæfald i kirkerne, hvad også ses af den måde, hvorpå altergangen holdtes, som siden skal omtales. Henimod år 1600 begyndte man at anbringe dem, men i det mindste i Fyns stift gik det ikke af uden modstand. I året 1595 lod Christoffer Valkendorf borttage de skamler i St. Hans kirke i Odense, hvorpå der knæledes under altergangen, og »lod lægge alterfoden omkring igen på de steder«. Dette skete mod biskop Jakob Madsens villie; men Valkendorf var en konservativ mand, der oftere holdt over de gamle skikke, hvor man begyndte at afvige fra dem. Når det kun omtales, at han lod forandringen foretage i den ene kirke, tør man vel slutte, at der ikke har været knæleskamler i de andre, der stod under lensmandens tilsyn. — I Århus domkirke indrettedes der først knæfald langt ind i det 17. århundrede; det opsattes af en medkristen »dette Guds hus til sirat og andre til et godt eksempel og den svage kommunikant til nogen hjælp.« — I Fakse kirke var der 1634 ingen knæleskamler; også der klagedes der over, at det for gamle og svagelige folk var besværligt at knæle og endnu værre at rejse sig¹⁾

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog. 25. Han siger, at Valkendorf handlede »contra regias litteras a. 88 editas.« Smlgn. Kirkehist. Saml. 4. VI. 533. Hertel, Århus domkirke II, 37. Danske Mag. 5. I. 337.

Hvad kirkernes inventar angår, da har der næppe været nogen synderlig rigdom på kirkekar efter den plyndring, der havde fundet sted under Frederik I¹). Dog var der så meget tilbage, at man enkelte steder kunde fortsætte i det spor, der var trådt. Århus domkirke fik 1537 ordre til at udlevere alt det sølv, den ejede, til rentemesteren med undtagelsen af en kalk, en disk og en pixis, og 1601 befaledes det de landsbykirker, som kongen havde patronatsret til, at indsende deres klokker på en nær til arkeliet, for at der kunde støbes kanoner af dem. Der indkom i alt 140, og dog var det ikke længer siden end 1527—29, at der var på samme måde indsamlet 885 foruden adskillige, for hvilke regnskab manglede. Det store antal er dog sikkert fremkommet ved, at de små primklokker, der hængte i koret, og om hvis brug siden skal tales, er medregnede. — Nogle af de klokker, Christian IV lod nedtage, solgte han atter til andre kirker²).

Det blev gentagne gange pålagt kirkerne at købe de bøger, præst og degn skulde bruge, biblen, ordinansen, en håndbog, gradualen, salmebøger; men endnu 30 år efter reformationen var man ikke kommet videre selv i Sællands stift, end at biskop Hans Albertsen ved landemodet 1568 strengelig påbød, at hver præst skulde have sin manual, passional og ordinans; de skulde skaffes inden Mikkelsdag, og var det ikke sket, skulde provsterne mulktet; hvis kirkerne ikke formåede at købe dem, skulde præsterne købe dem for deres egne penge. Dette har dog ikke hjulpet; ti 4 år efter gentog biskop Povl Madsen påbuddet; bøgerne skulde købes under kongens straf og hævn. — I Odense pålagdes det 1567, at den danske bibel skulde købes til alle kirker; kongen lovede dog at betale biberne, men rigtignok af kirkernes egne tiender, som

¹) Ny kirkehist. Saml. IV. 26 f.

²) Rørdam, Kirkelove II, 2. III, 13. Danske Saml. 1, I, 99. Kirkehist. Saml. 3. IV. 196. Hübertz, Aktstykker til Bornholms historie 552.

var beslaglagte¹⁾. — Mange steder blev de engang skaffede bibler ødelagte, fordi de udlåntes; Frederik II klagede 1569 over, at dette var almindeligt; i en fynsk kirke var således biblen, da biskop Jakob Madsen visiterede, udlånt til fogden på Fjellebro. — For at forhindre udlån, befaledes det, at biblen tilligemed gradualen og salmebogen skulde ligge på altret, »på det disse nyttige bøger, som med stor bekostning er skaffede af kirkerne, kunde des bedre bevares.« — Stundom befales det også, at de skal lænkes til alteret eller degnestolen. De fynske degne fik dog 1567 intet gradual, men der skulde gives dem hefter, hvori de selv kunde afskrive salmer og melodier »for at de ikke alene kan øves i at synge, men også i at skrive.« Endnu i Jakob Madsens tid (1587—1606) var der mange kirker på Fyn, hvor en eller flere af de befalede bøger manglede. — På bispemødet i Antvorskov 1546 bestemtes det, at biskopperne skulde borttage de unyttige : papistiske bøger fra kirkerne. Dette skete dog næppe, og hvor der holdtes latinsk messe, kunde de heller ikke undværes, da der intet fandtes om denne i de ny håndbøger. I håndbogen 1539 henvises der ligefrem til de latinske messebøger og graler. Først i N. Jespersens gradual findes der tekst og melodier til latinske salmer og hele den latinske messe. Ved Fyns landemode 1577 pålagdes det præsterne at sørge for, at de gamle messebøger ikke blev ødelagte derved, at pergamentsbladene udreves og brugtes til at indbinde danske bøger i. De fleste af de katolske missaler osv. er dog sikkert gåede til grunde på denne måde.

Døbefonten stod ved reformationstiden nede i den vestre ende af kirken. Den og alteret, siger Palladius, skal stå på hver sin side af prædikestolen, som keruberne stod omkring arken. Præsten skal slå med den ene hånd ud imod fonten, med den anden ud mod alteret. Henimod år 1600 begyndte man dog at flytte døbefontene op

¹⁾ Rørdam, Kirkelove I, 135.

i koret eller i den øverste ende af skibet, vist nok fordi menigheden havde vanskeligt ved at følge med handlingen, når den foregik nede i kirken. — I Fyns stift krævede biskop Jakob Madsen, at flytningen skulde finde sted; men han havde også her et sammenstød med Chrff. Valkendorfs konservatisme, idet denne 1599 lod fontene i St. Hans og Gråbrødre kirke i Odense og året efter i en landsbykirke, Allerup, flytte tilbage til den oprindelige plads. — I enkelte kirker blev denne dog beholdt; således op-sættes der 1620 en ny døbefont i St. Knud kirkes vestre ende. I Nykøbing på Falster havde døbefonten lige til c. 1800 sin plads nede i kirken. Den havde her som flere steder et eget afdelt rum med gitterdøre for. I året 1802 opstilledes der en døbefont i Århus domkirkes kor, da fadderne fandt det besværligt at gå fra det ældre ordentlige døbested sydvest nede i kirken den lange vej op til altret og tilbage igen¹⁾.

Der fandtes ingen døbefade; Palladius siger, at når et barn skal døbes, skal degnen slå en spand vand eller to i fonten, der stundom havde et hul i bunden, gennem hvilket vandet kunde udtappes. Stundom fandtes såkaldte døbekedler af kobber, så store, at de fyldte hele fonten. Disse omtales dog, så vidt vides, kun i Skåne. — Fonten skulde holdes ren, og der skulde al tid være friskt vand i den. Henimod ca. 1600 begyndte man at bruge døbefade; men man hjalp sig, som man kunde, H. P. Resen siger med sengepotter (pelves lectulorum) og trefodede ler- og kobberpotter. Døbefadet, siger han, skal være af tin, og fonten holdes ren.

Kirken skulde om sommeren majes om søndagen og strøs med urter og blomster, en skik, som dog snart i det mindste indskrænkedes til enkelte festdage. I Frue kirkes regnskab for 1625—26 anføres det således endnu, at der

¹⁾ J. Madsens visitatsbog 25. 57. Mumme, St. Knuds kirke 209. Rhode, Loll. og Falsters hist. II. 52. Hertel, Århus domkirke II. 1. 58.

er udgivet 1 mark for maj til kirken. — På hverdagene stod kirkerne i den første tid åbne, ligesom tilfældet havde været i den katolske tid. Endnu 1580 var dette tilfældet med Ribe domkirke; men der berettes rigtig nok ikke, at folk gik derind for at holde andagt, men at de spadserede i den, og en mand og en kvinde anklagedes for at have drevet utugt der, i det mindste havde de opført sig usømmeligt. — Det lader sig næppe afgøre, når man begyndte at lukke kirkerne, når der ikke var gudstjeneste. Allerede P. Palladius vil, at præsterne skal lukke dem på helligdage; anledningen var, at en munk på St. Ibs dag havde tudet til møde ved majtræet for at få folk til at holde dagen hellig¹). På Sællands landemode 1584 befalede det at lukke tårnene, fordi klokkerne misbrugtes. I året 1724 formanede biskop Worm præsterne til at tage kirkernes nøgler til sig, i det mindste i hovedsognet, med mindre degnene var sådanne, at de kunde betroes dem. Hvis nogen fordrede nøglerne for at komme ind i kirken, skulde de dog straks levere dem tilbage, og degnene se til, at dørene var lukkede. — Grunden til denne formaning var vistnok, at der var sket mange tyverier af kirkeblokkene, og det er ikke usandsynligt, at det er dette, der har nødt til at holde kirkerne aflukkede.

Der gjordes paa reformationstiden adskillig brug af kirkerne, som man efterhånden kom til at anse for anstødelig og søgte at anskaffe. Det må anses for en usædvanlig brug af kirken, når Hans Norbys frue, Anna Oide-land, havde sine meltønder stående i Uggerslev kirke på Fyn, og på en hverdag, da der skulde være brudevielse, tvang præsten til at foretage denne på kirkegården, fordi hun netop på samme tid skulde hente mel. Dette ægtepar må have været ualmindelig rå og voldsomme folk. De fordrev deres præst, og Hans Norby overfaldt biskop Niels Jespersen, der påtalte dette, hvorfor han måtte gøre ham

¹) Jydske Saml. 1, III, 141. Palladius, visitatsbog 159.

øffentlig afbigt. Fruen skældte derfor biskoppen ud en søndag i kirken¹). — Men i det hele har der dog været tilbøjelighed til at bruge kirken til oplagssted for ting, man ikke havde plads til hjemme. I Kærteminde gemte borgerne 1589 deres skibssejl i den søndre side af koret; det samme var endnu tilfældet i Mariager 1633, og her nøjedes man med at forbyde, at der måtte køres med sejlene ind i kirken op for højalteret, og at pålægge dem, der vilde have sejlene opbevarede i kirken, at betale en afgift til denne²). — I Gudme kirke på Fyn var indgangen til kirken gennem tårnet; der lå præstens hø og nogle løse fjæle på den ene side. — I Svendborg lå der 1599 tømmer til et hus i kirken. Laurids Brokkenhuus havde adet det hugge for at føre det til Langeland; men der var kommet forhindringer; så oplagde han det i kirken, og der blev det liggende. — D. L. 2. 22. 73 forbød at indlægge nogen vare eller ladning i kirkerne, hvorfra dog fdn. 21. Marts 1705 gjorde en undtagelse med strandingsgods, der måtte oplægges i tårnet og på loftet. Men forbudet overholdtes ikke. Det gentoges på Ribe landemode 1703, og samme år klager biskop Deichmann i Viborg over, at der er degne, som bruger deres boliger til drikke- og krohuse, og våbenhusene til deres egen nytte og vanhellig brug; 1714 forbydes det i Ålborg stift at lægge hø og halm og andet sådant ind i kirkerne.

Der holdtes stundom ting- og sognestævne i kirkerne eller dog i våbenhuset, endda om lørdagen, medens der var skriftemål, hvor der da »med bulder og blodige eder så rumores, at præsten kan ikke i rolighed skrifte«. — En mærkelig skik var det, at det i stiftskirkerne tillodes boghandlere at holde udsalg mod at erlægge en betaling. I Frue kirke i København havde i det mindste til en tid to i byen bosatte hoghandlere fast stade i et

¹) Pontoppidan, *Annales eccl.* III. 397 (1564). *Danske Mag.* 4. V, 244 f. *Kirkehist. Saml.* 4. VI. 514.

²) *D. Mag.* 1. VI. 247.

par af kapellerne; universitetet skulde føre tilsyn med, at de holdt en ustraffelig boglade, og ikke deri havde nogen forargelige materier mod den augsburgske konfession, hvorved ungdommen kunde forføres. I de andre stiftskirker var det kun ved markederne, der var udsalg. Meningen var vel, at det skulde være gudelige og videnskabelige skrifter, der solgtes; men 1638 klager Christian IV over, at der i kirkerne falbødes ublu skrifter og viser, samt fabelværk, Ulspil og æventyr, og 1658 afskaffedes bogsalget for Frue kirkes vedkommende; i St. Knuds kirke i Odense fandt udsalg sted endnu 1682, og 1697 blev det forbudt i Ålborg, hvor biskop Jens Bircherod betalte Budolfi kirke 4 rd. årlig for sin og sin kones stol som erstatning for tabet af den leje, den hidtil havde oppebåret for boghandelen. — Stundom synes der endog at være blevet dreven anden handel i kirkerne; ti i Ribe betalte en bundtmager 1612 afgift for ved tre markeder at have havt stude i kirken. Sammesteds indrettede domkapitlet selv en vinhandel under kapitels huset ved den nordlige side af domkirkens kor. Dette vakte vel uvillie hos vinhandlerne for konkurrencens skyld, men, som det synes, ingen forargelse. Formodentlig har domkapitlet tidligere havt forpligtelse til at have forsyning af vin til kirkerne¹⁾. — Den brug, der således gjordes af kirkerne, kan både tjene som bevis for, at de indtil begyndelsen af det 18. århundrede ikke har været holdt aflukkede, og for, at man nok kunde ønske at få dette forandret.

Af kirkeklokken gjordes der mangfoldig brug. Der ringedes til bystævne, til præsternes kalendegilder og til bøndergilder. Men alle vegne ringedes sjæleklokken, når nogen var død. Der knyttede sig dertil den tro, at klokens klang bar sjælen ind i paradiset. Man skulde synes,

¹⁾ Molbech, J. Bircherods dagbøger 8, 215, 336. — Stolpe, Dagspressen i Danmark I. 149, 157–60. — Jydske Saml. I. III. 148. Kinch, Ribes hist. II. 121. Ny kirkehist. Saml. II, 607. Danske Mag. 5. I. 133–37. Rørdam, Kirkelove III, 268.

det vilde ikke have været så vanskeligt at underlægge denne skik en protestantisk betydning, men derpå forsøgt der ikke. Den blev på landemoderne i almindelighed forbudt, stundom tales der dog om den som om noget bestående, så der blot formaner til ikke at ringe for stærkt. Ti det var kirkeejernes bestandige klage, at bønderne ringede så voldsomt, at klokkerne revnede. Der klages endnu over det 1829. — Sjæleringningen forbødes i D. L. 2, 22, 40, men 1738 tillodes det, at den som en gammel skik måtte bruges på Læsø. — Ved Sællands landemode 1561 bestemtes det, at der kun måtte ringes til gudstjeneste, for herskabsbud, ildebrand og begravelse, for at påminde om fredsbønnen eller ved fjendtlige indfald, men ikke til gilde, leg, bystævne eller andre småting, eller til »komiddag«, 0: når kvæget om middagen skulde drives hjem til malkning. — Herom siger en præst et halvthundrede år senere: »Det holdes intet; bønder må alt ringe til gilde, ellers duer det intet«¹⁾. D. L. 2. 22. 40 forbyder da også endnu at ringe til gadestævne, gilde eller andet sådant. Klokken blev vistnok den gang brugt omtrent ved alle lejligheder, hvor folk skulde samles.

Morgen og aften skulde fredsklokken ringes. Palladius taler i visitatsbogen kun om at ringe tre gange, lørdag aften og søndag morgen, altså til helligaften og gudstjeneste, og siger, at man før har kaldt det Marieklokken, men nu skal det hedde fredsklokken, og i stedet for, at man har bedet »Helle Marie«, skal man nu bede fredsbønnen: »O herre Gud! giv os fred i vore dage, fordi den er ingen anden mere, som for os kunde stride, end du alene«²⁾. — Men ordet fredsklokke bruges ellers bestandig — også af Palladius — om den daglige ringning ved solens op- og nedgang, og der gås ud fra, at den skal finde sted ved alle kirker og at det er degnenes pligt at

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. II, 471.

²⁾ Visitatsbog 165.

besørge den. Da der imidlertid, især så længe der brugtes løbedegne, langt fra boede degne ved alle kirker, påbødes det ved fdn. 10. Juli 1593, at sognemændene skulde besørge ringningen, hvor der ingen degn var, hvilket gentages i D. L. 2. 15. 5. — I den nævnte forordning udtales det, at sådan ringning »giver mangan god kristelig andagt og forårsager, at mangan på samme tid, når der ringes, gør sin bøn til Gud almægtigste, som ellers en såre ringe ting og sjældent tænker på Gud.« Det var vist nok almindeligt, at vejfarende eller arbejdende standsede, når klokken ringede, og bad et fadervor. — Biskop Resen forbød på Sællands landemode 1624, at der måtte ringes med de små klokker i koret, når nadveren var endt, fordi det var en katolsk skik, der betegnede, at hostien nu ned-sattes i ciboret; derimod, siger han, var det bedre, at der sloges tre slag med tårnklokken; ti almuen var vant til, at klokken morgen og aften kaldte den til at bede fadervor, og de, der ikke kom i kirken, kunde da i det mindste få del i dette stykke af gudstjenesten. Også han har altså havt tro til, at kirkeklokkens ringning havde betydning til at vække andagten. — Derimod omtales den nu almindelige ringning om middagen næppe noget steds som hørende til kirkelig orden. Det er uden tvivl den ovenfor omtalte »ringen til komiddag«, der har holdt sig.

Om orgeler tales der kun lidt i reformationstiden. De fandtes kun ved store og anselige kirker. Frue kirke i København fik 1591 et nyt orgel, og Nikolaj kirke var berømt for sit, hvis lige ikke fandtes i Danmark. Henimod år 1600 synes dog mange købstadskirker at have havt orgler; der tales ofte om, at de ødelagdes under det 17. århundredes krige, og at det var svært at få dem fornyede.

Da gudstjenesten, som siden skal omtales, begyndte om morgenen, når det var ganske mørkt ved vintertid, måtte der især i de store kirker, hvor skoledrengene skulde holde morgensang, sørges for belysning. Denne har dog

været såre tarvelig og vistnok i almindelighed bestået i, at kirkegængerne selv bragte en lygte med. Til St. Knuds Kirke i Odense var der i nogle få år 1589—93 henlagt to kongetiender til brød og vin og lys for skolebørnene. — I året 1616 skænkede borgemester Mikael Vibe og hustru Nikolaj kirke 16 messinglysearme, da kirken var så fattig, at den ikke havde råd til at opsætte lysepiber, så almuen kunde se ved froprædiken, samt 200 rdlr., for hvis renter der skulde købes skillingslys i tiden fra 8. Oktober til 12. Februar. — I Ribe kirke var der ialt fire lysarme, i hvilke der hver aften brændte vokslys. Men selv så fattig en belysning trak folk til; der klagedes over, at der, når lysene blev tændt, kom ørkesløse folk i kirken og voldte uorden. Den korsang, der før var holdt kl. 2—3, henlagdes derfor 1684 til 5—6. — Til opvarmning var der i Frue kirke i København gjort et tilløb allerede før reformationen, idet der var stiftet et vikarie for at holde en ildpande til fattige folk og peblinge at varme sig ved. Også i Ribe domkirke omtales en ildpande. — Mørket og kulden i kirkerne må have voldt store besværligheder ved gudstjenesten. På det første hjalp det, da gudstjenestetiden efterhånden rykkede længere op på dagen; men det var først langt hen i det 19. århundrede, man begyndte at opvarme kirkerne. I året 1710 var kulden så stærk, at vinen i Trandberg kirke på Samsø frøs i kalken¹⁾.

Til kirkernes inventar hørte også messeklæderne. Ordinansen havde ikke taget nogen bestemmelse om præstens dragt; han skulde gå i høviske og bekvemme, dog vanlige klæder, eller, som det også hedder, i rette præsteklæder. Ved messen skulde han bære de sædvanlige messeklæder. Man lod altså alt blive ved det gamle uden at forordne

¹⁾ Hist. tidsskr. 2. VI. 45. Nielsen, Københavns hist. IV. 69. — Rørdam, Københavns kirker 167. Kinch, Ribe bys hist. I. 262. II. 526. Jydske saml. 1. III, 141. L. L. Thura, Beskrivelse over Samsø 1758. 15.

noget om en så udvortes sag. Siden forbødes det at bruge de enkelte stykker af de katolske præsters dragt. Bispemødet i København 1555 bestemmer, at præsten i kirken skal bruge en ombeltet messesærk og hagel, men ikke stoll¹⁾, hovedlin og håndlin. Senere forbødes dog mange gange de her omtalte lange messesærke med bælte, der skulde bæres Røcklin, hvilket omtrent svarer til de endnu brugte messesærke, dog var de uden ærmer. På den tidligere omtalte tavle i nationalmusæet bærer den præst, der administrerer nadveren, en af de lange messesærke, hans hjælper og den døbende præst Røcklin, medens den prædikende ingen messesærk har på²⁾. Også degnene skulde bære Røcklin, når de ikke havde lange og sømmelige klæder, og de skulde selv anskaffe dem, medens de tidligere var blevne leverede af biskoppen. — Haglen kunde have forskellig farve, rød, brun, grøn, sort, blå; det sidste synes næsten at have været almindeligst.

Der kæmpedes fra biskoppernes side en ihærdig kamp for at få præsterne til at gå i præstekjole og pibekrave både i og udenfor kirkerne. Pibekraverne var noget nyt; de brugtes en tid både af mænd og kvinder, og da de andre stænder aflagde dem, beholdt præsterne dem. De er dog næppe straks komne i brug; de på tavlen fra Torslunde fremstillede præster bærer ingen, og det kan have været en fortsættelse af den gamle skik, når der siden ofte klages over, at præsterne mødte i kirken med slette kraver. Men i det hele var mange præster også ved gudstjenesten meget uregelmæssigt klædte, i kapper eller andre korte klæder. Biskop Jakob Madsen Vejle i Fyn klager 1588 over, at hverken præsterne, skoletjenerne eller præsternes børn klædte sig efter ordinantsen, men var i klædragten ligere adels- og hofmænd med deres stakkede kapper, hatte, snore, fryndser, udhugne sko snørede med

¹⁾ Stola, et bånd, der bæres om halsen, og hvori der hængte et kors.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. I. 680.

sølvtipper. I sådanne klæder gik de på prædikestolen, og det tillodes unge og uforsøgte mænd at gøre tjeneste på samme måde¹⁾. Kjole og krave blev dog efterhånden kendetegnet på en præst; da biskop Gerner i Viborg formanede til altid at bære præstedragten, kunde han minde om, hvilken tort det havde været for de skånske præster; da den svenske regering forbød dem at bære kjole og krave, fordi et sådant forbud altid havde betydet, at vedkommende var uværdig til embedet. — Der var også præster, som gik til den modsatte side og pyntede på præstedragten, således ved at bære pibekraver med dobbelte ruer. Men alle de talrige forbud derimod var forgæves; nu har alle pibekraver dobbelte ruer. — Biskop H. P. Resen klagede næsten ved hvert landemøde over »præsternes afsindige overdådighed med klæder«, over de lange kraver, manchetter og anden udpyntning; men også her vandt manchetterne (poignetter) sejr²⁾. — Brochmand fortsatte Resens bestræbelser i denne retning; han fik præsterne selv til at vedtage, at de skulde gå i rette præsteklæder i huse og uden huse, i by og uden by; de måtte ikke bruge de store, tykke og lange kraver, ikke ned ad præstekjolen bruge slet eller blommet fløjl, atlask eller damask, ikke staffere samarien med border og knapper osv.³⁾.

Efterhånden måtte det indrømmes, at præsterne på rejser måtte gå i korte klæder; men også hjemme var præstekjole og pibekrave en ubekvem dragt, der mere og mere aflagdes. — Biskop Bagger i Sælland påstod, at præsterne hverken når de forestod det hellige embede var i præstelig habit, eller i skikkelig præstedragt hjemme. Han omtaler det gentagne gange som stødende, at de går med klude om halsen i stedet for kraver. — I året 1785 for-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. III. 586.

²⁾ Det er ikke altid så lige at se, hvad biskoppen mener med de kunstige latinske benævnelser, f. eks. *Nec admittantur holoserica aut tramaserica in manicis et subligaculis* (1617).

³⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 186.

maner biskop Jørgen Hee præsterne i Århus stift indtrængende til at gå i præstedragt, ikke blot i kirkerne, men også i alle samkvem og forsamlinger. — Men det var forgæves møje at ville bevare præstekjolen som husdragt. Biskop Balle skal have været en af de sidste, som al tid bar den.

Kirkegårdene var i almindelighed hegnede med en mur eller et stengærde, men stundom også kun omgivne af en tjørneplantning, der ikke kunde holde svin og andet kvæg ude. I Gentofte var f. eks. kirkegården 1577 uhegnet, ligesom kirken selv var utæt; hospitalsforstanderen i København fik da ordre til at afhjælpe manglerne. Men det var ikke blot dyr, men også mennesker, der voldte ufred. Det var almindeligt, at sognestævnet holdtes på kirkegården. I Sædinge på Lolland, hvor der holdtes et årligt marked, opsluges der boder og græssedes heste på kirkegården. I Lerup i Hanherrederne klagede en præst 1585 over, at der holdtes et marked, som havde sin oprindelse fra en påskeaffad, der havde været tilstået kirken. Ved dette marked nedbrødes kirkegårdsdiget, våbenhuset opbrødes, og der blev drevet får derind; der var stor uskikkelighed med kvæg på kirkegården, og skete megen skade på kirken og præstegården¹⁾. Således er det måske også gået til på andre steder.

I middelalderen var det sædvanlig skik, at ikke blot konger, fyrster, biskopper og højtstående adelsmænd, men også gejstlige af lavere grader og fornemme kvinder fik deres lejersted i kirkerne. Når begravelsen måtte foregå på kirkegården, søgte man dog at få en plads så nær kirken som muligt, helst under tagdryppet fra samme. Selv når en afdød, fordi han var i band eller af andre grunde, jordedes i uviet jord, var det dog en trøst, når det var nær op til kirkegården. Efter reformationen var det almindeligt, at enhver, der vilde og kunde betale derfor, kunde få gravsted i kirkerne, hvor først adelsmænd, siden også andre, anbragte kostbare

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 485 og II, 783. Rørdam. kirkelove I, 334.

ligsten og gravminder. Gravstenene gjordes ofte ophøjede til stort besvær for menigheden. Dette forbødes ved fdn. 3. April 1576, der i det hele søgte at begrænse overdådigheden ved begravelser. Forbudet gentoges på Sællands landemode 1591, hvor det siges, at det ikke skal være de adelige, langt mindre borgere og bønder tilladt at bruge ophøjede ligsten. — I året 1588 befalede kong Fredrik II, at Jørgen Barnekovs gravsten i Århus domkirke skulde sænkes i linie med gulvet. — Kongen så også med uvillie, at adelen »på fyrsters og herrers vis« lod opføre store gravmæler i kirkerne. Han vilde i ethvert tilfælde ikke tåle dem andre steder end i de adeliges sognekirker på landet. I året 1576 nødte han Otto Ruds enke til at nedrive et sådant mindesmærke, som hun havde opført for sin mand i Frue kirkes kor i København, og han nægtede Peder Oxes enke tilladelse til at opsætte et lignende for sin mand¹⁾.

Det var da mest småfolk, som jordedes på selve kirkegården. Denne var sikkert i almindelighed ikke noget hyggeligt sted; der fandtes som regel nogle asketræer, stundom også ege eller bøge. Biskop Jakob Madsen bemærker udtrykkelig, at der på Viby kirkegård findes et træ, som kaldes æretræ (ahorn). Paa de sællandske landemoder 1560 og 61 forbyder biskop Hans Albertsen helt at sætte »kors og stene og andet urydde« på kirkegården. Grunden har måske været reformationstidens frygt for, at der skulde knytte sig overtroiske forestillinger til brugen af kors. Det skal først være blevet almindeligt at sætte kors i slutningen af det 18. århundrede. Man får ikke indtryk af, at befolkningen har brudt sig synderligt om sine grave. I året 1564 var der stor uskikkelighed med de københavnske kirkegårde. Over Nikolaj kirkegård var der alfarvej, den brugtes som tømmerplads, og der tilhuggedes huse på den. — I Helsingør havde svin 1585 rodet i et barns grav ind

¹⁾ Hist. tidsskr. 5. V. 116.

på det døde lig¹). Der klages over, at gravene ikke er dybe nok, de skal graves »op til en mands aksel« og stampes godt til for ond lugts skyld. Dette indskærpes især, når der er pest eller anden smitsom sygdom. Da København 1711 hjemsøgte frygteligt af pesten, satte man flere ligkister ovenpå hverandre i gravene, så der knap var et kvarter jord ovenpå de øverste. Stanken blev så stærk, at der måtte tilkøres jord for med den at dække gravene. — I Viborg stift klager biskop H. Trelund 1731 over, at kirkegårdene er ganske ilde forsynede med hegn og porte, ja endel ligger ganske uindhegnede, »så at de døde for adskillige kreaturer ej kan hvile i fred«.

Det har sikkert været gammel ret, at kirkegårdsgrøde hørte præsten til. Biskop Ole Krysostomus i Vendelbo stift siger, at han skal have den, fordi han årlig giver kgl. Maj. gæsteri af sin kirke og præstegård²). Et kongeligt reskript af 8. Juni 1552 tillægger også præsten ret til træ og græs, der vokser på kirkegården, dog må han ikke uden lensmandens minde borttage store aske, der vokser på den. Uagtet landemoderne tidt gentog dette, beholdt præsterne ikke denne ret; stundom tilegnede kirkeejeren sig den, men som regel blev kirkegårdsgrøden degnenes, og det blev da også dem, der skulde holde kirkegården i orden; men der klagedes tidt over, at der var stor uorden, især ved at der græssedes kvæg på den. — Et reskript af 24. Febr. 1736 forbød præster og degne at sætte korn og høstakke på kirkegården; biskop Lintrup klagede over, at Frue kirkegård i Ålborg brugtes til blegdam. Endnu 1807 siger biskop J. Bloch i Ribe, at kirkegårdene mange steder lå uden hegn, så kvæg og svin gik på dem, og degnene, der havde ret til græsset, gav selv i den henseende et slet eksempel.

Man får det indtryk, at det, om der end er mange

¹) C. Bruun, København I. 317. 318. Danske Saml. 2. VI 345.

²) Kirkehist. Saml. 3. VI. 147. Pontoppidan, Annales eccl. III. 285.

undtagelser, i hele det 16. århundrede er gået tilbage med kirkebygningerne, især fordi der har manglet midler til deres vedligeholdelse. Men deres værste knæk fik de dog i de ulykkelige krige i det 17. århundrede, da der ikke var en provins, som jo blev hærget af fjender. Allevegne, hvor deres tilstand omtales, er det ødelæggelsens vederstyggelighed, der stilles os for øje. — I året 1635 optoges der tingsvidner over kirkerne i Jerslev herred i Jylland. I Vrensted var tårnet på den søndre side ganske fordærvet og sten udfaldne. Klokkeren var ganske fordærvet på akselen. Kirkens nordre væg var udskreden foroven, blyet afblæst og tildels borte, korbuse fordærvet udvendig og indvendig. I Serritslev var loftet råddent, bjælkerne itu, ingen lysestager, stolene dur lidet, klanghuset står for fald. I Jerslev kan blytaget ikke laves under 300 rd., loftet er råddent, porten borte osv. I Tise er muren på tre sider af tårnet brøstfældig, kirkemuren mod syd har givet sig ud fra hvælvingen; sættes det ikke snart istand, falder både mur og hvælving ned. — I Skåne havde Svenskerne 1644 sønderslået kirkedørene og plyndret kirkerne for deres ornamentter og kar, kalk og disk, bibler og alterbøger, messe- og alterklæder, lysestager, bækkener og kedler i fonten, tinflasker o. a. m. De havde trådt oblaterne under fødder og åbnet kisterne for at plyndre de døde, hvis rester de havde kastet på kirkegulvet. På Fyn stod det ikke bedre til 1664. Der var kirker, hvor store dele af murværket var så brøstfældigt, at de stod for fald, tagene var utætte, vinduer og døre sønderbrudte, så hverken præst eller menighed kunde holde ud at være i kirken, når det regnede og blæste. Alle bøger fattedes, kirkekarrene var røvede af fjenden og erstattede med tin, kirkegårdsmurene var nedfaldne. — Der var endog kirker, som var helt nedrevne, som Rødovre og Hvidovre ved København og Bredstrup og Kongsted ved Fredericia; den sidste var helt nedrevet; af den første stod endnu tårnet og muren, men hele indværket og en stor del af overdelen

var fordærvet¹⁾. — Det kan ikke undre, at når alle disse ruiner skulde istandsættes i en tid, da hele landet var forarmet, blev resultatet fattigt, ikke blot fordi der manglede indsigt i, hvorledes arbejdet burde gøres, men også fordi nøden tvang til at gøre kirkerne brugelige på den billigste måde. Snarere må det anses for et bevis på, hvor stor betydning kirken den gang havde for befolkningen, at det virkelig lykkedes, så vidt ses kan, i temmelig kort tid, at få gjort bygningerne brugelige på ny.

Købstadskirkerne, der ingen tiender havde, var endnu uheldigere stillede end landsbyerne. Som et eksempel på, hvorledes en sådan forringedes ved enhver restauration lige fra reformationens tid, kan anføres St. Knuds kirke i Odense. I året 1582 nedbrødes krypten og Mogens Krafes kapel. 1685 tilmuredes det store vindue i den vestre gavl, som var brøstfældigt, og 1693 en del af det store vindue bag alteret. 1754—56 mistede korstolene deres høje ryg og himmel, og de murede vinduesposter ombyttedes med jærnpoter. 1791 mistede den østlige gavl en del af sin højde. Først ved en restauration 1868—75 blev kirken så vidt muligt bragt tilbage til den skikkelse, den omtrent havde haft ved reformationstiden²⁾. — Mange andre af de store kirker, Ribe og Viborg domkirker, Maribo kirke o. fl. gik det snarere værre end bedre.

I Christian IV's såkaldte lille reces af 1615 bestemtes det, at kirkernes indtægter ikke som hidtil måtte opbevares af kirkeværgerne, men de skulde indbetales til dem, der skulde revidere regnskaberne, lensmanden og provsten, og disse skulde sætte pengene ud på renter. I den store reces af 1643 gentages denne bestemmelse ikke, men der søges andre udveje for at sikre kirkernes vedligeholdelse,

¹⁾ Jydske saml. 1. IX. 34 f. Cawallin, Lunds stifts herdaminne I, 54. Fynske saml. IX. 205 f. Ny kirkehist. Saml. I, 238 f.

²⁾ Kirkehist. saml. 3. VI. 105 f. Ny kirkehist. Saml. V, 133.

deriblandt også, at præsten med 4 synsmænd skal årlig syne kirken, og den beskrevne forretning skal provsten på sin visitats underskrive og tilstille kirkens forsvar. Dette gentages i D. I. 2. 22. 6, men det blev i den første tid kun i ringe grad efterkommet. Biskopperne forlangte for kontrollens skyld, at afskrifter af synsberetningerne skulde indsendes til dem; men de idelige påmindelser derom ved landemoderne viser noksom, at det har været vanskeligt at sætte dette igennem.

De efterretninger, der haves om kirkernes tilstand, tyder snarest på, at der ikke er gjort meget ud over det nødvendigste, og at kirkeejerne har vist stor vilkårlighed. Biskop Hans Ocksen i Århus pålagde 1716 provsterne at anmelde, hvis nogen patron foretog forandringer, som forringede kirkerne, f. eks. tog bly ned og lagde sten op i stedet, gjorde tårnene lavere eller lod kirkegårdsmure og murede porte nedrive. — I året 1687 oprettedes de såkaldte rytterdistrikter, og mellem det gods, der var henlagt til dem, var der en del fæstegods, som hidtil havde været brugt til lønning af gejstlige og skolemænd. Disse fik nu kirketiender i stedet, hvad næppe har været til gavn for kirkerne¹). — Endnu skadeligere var de store salg af krongodser, som jævnlige fandt sted. Køberne blev nemlig derved ejere af mange af de hidtilværende kongelige kirker, der således ofte kom i hænderne på folk, der ingen anden interesse havde for dem end at anvende så lidt som muligt på deres vedligeholdelse. Medens fordem adelens kirker ofte havde været de bedst vedligeholdte, blev det modsatte tilfældet med proprietærkirkerne.

Dette viste sig, da man i året 1745 lod optælle, hvor mange kirkeure, der var i Sælland. Det fandtes da, at af 365 landsbykirker havde 169 haft urværker, men kun 80 af disse var brugelige, og af de 89, der havde mistet deres ure, var 74 proprietærkirker; kun i 28 af disse

¹) Kirkehist. saml. 3. I. 239.

fandtes der endnu brugelige urværker, der kunde gå. Det blev da befalet, at urene skulde sættes istand overalt, hvor de havde været for 20 år siden¹⁾.

Der er intet stift, hvori biskopperne har arbejdet så meget på at forbedre kirkebygningerne som i Viborg, enten grunden nu er, at de der var ringere end andre steder, eller at biskopperne har haft særlig interesse for denne sag. Her fulgte efter hinanden H. Gerner (1693—1700), B. Deichmann (1700—1712), og siden S. Lintrup (1720—1725). I deres tid blev der næsten ved hvert landemode givet regler for kirkernes vedligeholdelse. — Gerner anviser, hvor der er gode mursten at få; han vil ikke vide af nogen dynneken (hvidtning), der skal gøres rent arbejde, og hvor en murmester har gjort dårligt arbejde, skal han tilholdes at gøre det om; »den af Stakind, som har arbejdet på Næsborg og Salling kirker, skal kasseres«. Arbejdet må heller ikke gøres på gammel landsbymaner, så man lader sognets folk selv udføre alt. Når der således skulde gøres søm, købte kirkeværgen jærn, og der gaves bysmeden et par mænd til hjælp, for at han deraf skulde smedde søm. Disse, siger biskoppen, skal købes hos nagelsmeden eller kræmmeren, og det arbejde, bysmeden skal udføre, skal han gøre med sine egne folk og tage for det, hvad forsvarligt er. Han foreslog endvidere, at præsterne skulde blive værgere for deres kirker, da mange arme bønder selv fortærede kirkens korn, og denne led skade derved (1699). — Dette må ikke være efterkommet eller ikke have hjulpet; ti to år efter forlangte Deichmann, at kirkernes beholdning skulde indbetales i stiftskassen; året efter har han forandret det således, at provsterne skal oprette herredskasser for disse penge. — Det var ikke blot med kirkeejerne der var vanskeligheder, men sogne-mændene var uvillige til at yde ægter til kirkerne. Værgerne vilde eller turde ikke pante hos de genstridige, i

¹⁾ Fogtmann og Hurtigkarls gejstlige reskripter III, 229.

stedet for opførte de da på regnskaberne flere materialier, end der var brugt, for således at få penge til at betale for vogne, de havde lejet. Deichmann traf da aftale med stiftsamtmændene og en oberst om, at værgen, når han skulde ud at pante, skulde ledsages af en underofficer. Dette skulde dog ikke betyde militær exekution, men kun assistance, hvis nogen modsatte sig. Da underofficeren skulde »fornøjes efter billighed«, var der vel ikke nogen udsigt til, at udpantningen vilde skaffe kirken nogen indtægt; men »det var dog godt derved at erlange skik og orden i den post for den tilkommende tid.« — S. Lintrup fandt vel adskillige af stiftets landsbykirker »velholdte med deres ornamenten«, men der var også mange, der kun var »mådelige« (nogenlunde) og andre, i hvilke der var store mangler. Der var således kirker, i hvilke der hverken var alterdug eller klæde. — Domkirken har biskopperne ikke formået at holde ved magt. Da den 1726, året efter Lintrups afgang, istandsattes efter en brand, blev der på mange steder indsat mursten, hvor granitten var skørnet¹⁾.

I kirkernes indre skete der, i tiden efter at danske lov var givet, ingen væsentlig forandring. Efterhånden er sikkert den ligefremme vedligeholdelse på tag og fag bleven bedre, men reparationer, når nye vinduer skulde indsættes o. desl., er blevne udførte uden noget hensyn til kirkernes stil, og meget gammelt kirkeinventar er blevet ødelagt. — Især i Jylland klagedes der i tiden omkring 1700 over den uorden og urenlighed, der var i kirkerne. Biskop H. Bornemann, der havde været præst ved Frue kirke i København, var overmåde misfornøjet med tilstanden i denne henseende i Ålborg stift (1683—93). Selv den stol, der bødes biskoppen ved visitatsen, var stundom så tilsølet af fugleskarn og andet snavs, at han ikke uden væmmelse kunde sætte sig i den, og messeklæderne var så gule og skidne, som om de ikke havde været vaskede i mange år.

¹⁾ Jydske saml. 1. III. 285. — 3. I. 77 f.

— Ved Århus landemode 1720 pålagdes det, som ofte tidligere, degnene at holde alter, prædikestol og skriftestol rene; det synes, at med den øvrige kirke har det måttet gå, som det kunde. — I Ribe klagede biskop L. Thura (1713—31) over, at man for at spare vokslys havde begyndt at bruge nogle lange gule stokke, på hvilke man havde befæstet en lampe: dette, siger biskoppen, må billig anses, som om man vilde sætte den al ting seende gud en voksnæse på.

Det var ikke at vente, at der i den pietistiske tid skulde vise sig synderlig interesse for kirkebygningerne; pietismen kom aldrig ud over at være en opvækkelsesretning, der kun brød sig om de enkeltes omvendelse, men satte ringe pris på kirkens organisation. Desuden var den tid, i hvilken pietisterne havde magten, kun kort. Der blev dog truffet en foranstaltning, som fik betydning for købstadskirkerne. Disse havde hidtil skullet vedligeholde præsternes og kirkebetjentenes boliger, hvilket havde været langt over deres ævne; mange steder var disse derfor nedfaldne, og kirkernes midler medgik da til at betale huslejegodtgørelser. Nu fritoges de ved flere reskripter derfor; hvad der var tilbage af embedsboliger blev uden betaling overgivet til de daværende brugere, af hvem eftermændene så måtte købe dem.

Den rationalistiske tid bragte reskriptet af 19. Nov. 1802, der tilvejebragte faste regler for provstesynet. Dette skyldes vistnok biskop Balle, der med stor nidkærlighed tog sig af kirkerne i sit stift og drev på, at der skulde være en fast ordning, som man kunde holde sig til, da provsterne var magtesløse overfor genstridige kirkeejere. Der er begået mange synder af provstesynene; men det er dog utvivlsomt, at man nu var kommet ind på en vej, der kunde føre til, at kirkerne kom under et virkeligt tilsyn. — Men iøvrigt var tiden ikke kirkebygningerne gunstig; gudstjenesten kom mange steder i forfald, og for oplysningstidens mænd var disse gamle bygninger dog kun

minder fra middelalderens mørke tid; ved deres vedligeholdelse tænkte der mindst på at bevare enten stilen eller hvad der endnu kunde være af gammelt inventar.

Det var kun lidt, der byggedes af nyt; marmorkirken blev kun en ruin, der først i vore dage er fuldført; det eneste større arbejde af denne art, som C. F. Harsdorff udførte, Fredrik V's kapel ved Roskilde domkirke, vidner vist nok indvendig om sin bygmesters store dygtighed, men ved sit ydre om, at heller ikke han har tænkt på, at der ved en tilbygning kunde tages hensyn til selve kirkens stil. — C. F. Hansen opførte Frue kirke i København som et slags græsk tempel.

Landsbykirkerne havde fået en fjende i skolevæsnet; når der bødes dette en indtægt, kunde man næsten få lov til at gøre med kirkerne, hvad man vilde. Allerede ved Christian VI's skolelov var det bestemt, at kirkelysene skulde afskaffes og lysepengene betales til skolerne; kirkerne fik anvisning på, at de måtte som hidtil modtage de lys, der bares for lig, og bruge dem, så længe de varede. — I årene 1804—9 gaves der mange bevillinger til, at kirketårne måtte nedtages, når blyet og de andre materialier solgtes til fordel for skolevæsenet. — Også altertavler tillodes det at borttage, når der i korgavlen anbragtes et vindue. Dette skulde være af tilbørlig højde, have klare ruder, malede trærammer og være forsynet med gardiner af taft eller silke. Præsten skulde da sidde i en stol bag alteret under sangen. — Det er uden tvivl biskop Balle, denne ordning skyldes; ti han ønskede netop en sådan indretning af kirken.

Omtrent fra 1814 blev dog kancelliets holdning overfor kirkerne en anden; det pålagdes da amtmanden at give de kirkeejere, som lod deres kirker forfalde, tilhold om at sætte dem istand inden 3 uger. Men endnu 1835 kunde en kirkeejers vægre sig ved at lægge loft over et våbenhus, fordi der tidligere intet havde været, og at skaffe kalk og

disk til hver af tre kirker, som hidtil havde hjulpet sig med ét sæt.

Det er dog først efter 1848, at der for alvor er blevet taget fat på at få kirkerne sat i en stand, der stemmede med den stil, hvori de er byggede, uden at sporene af de mange slægters arbejde på dem derfor er udviskede. Dette er nu snart gennemført for alle de store monumentale kirkers vedkommende og for mange af de mindres.

Kirkelige Forhold i Nyborg i Aarene 1736 -- 7.

Ved Holger Fr. Rørdam.

Ved Mødet i Nyborg forrige Aar omtalte jeg i al Korthed de kirkelige Forhold, som i Christian VI's Tid havde udviklet sig i den nævnte By, hvor der, ligesom andensteds i hin bevægede Tid, ved samme Kirke var ansat to Præster, som gik hver sin Vej, eller vel endog modarbejdede hinanden paa forskellig Maade¹).

Siden 1720 var Nordmanden Hr. Hans Frick Sognepræst i Nyborg; han blev senere tillige Provst i Vinding Herred. Fra 1729 havde han til Medarbejder (res. Kapellan) Hr. Hans Lemming, født i Nyborg og forhen Hører ved Latinskolen sammesteds, en vel begavet og ivrig Mand af den pietistiske Retning. Under de Sammenstød, som fandt Sted mellem nævnte Sognepræst og Kapellan, søgte de hver især ved skriftlige Forestillinger at bringe Biskop Christian Ramus i Odense paa deres Side. Det følgende vil vise, at Biskoppen — skønt han i Theorien var ret imødekommende overfor den pietistiske Kapellan — dog tog saa bestemt Afstand fra hans Praxis²), at Lemming vistnok kunde være temmelig veltilfreds med snart efter at

¹) K. S. 4. R. VI, 595.

²) Om Pietisternes Bedømmelse af Biskop C. Ramus, se K. S. 3. R. I, 194.

faa sin Virksomhed i Nyborg ombyttet med et Præsteembede andensteds.

Efterfølgende Aktstykker ere os bevarede i D. G. Zwergius's omhyggelige Afskrifter i Ny kgl. Saml. 1159. 4°. Her meddeles de med en lidt moderniseret Retskrivning og med Udeladelse af et og andet (særlig i Biskop Ramus's Skrivelser), der er af mindre Betydning for os. Af Nr. 2 er ogsaa benyttet en mig af Hr. Arkivar Wad velvillig tilstillet Afskrift fra Biskop Ramus's Kopibog i Provinsarkivet i Odense. — Som man vil se, angaa de fire første Stykker en Klage, som Kapellanen førte over Sognepræsten, de fire sidste en Klage, Sognepræsten m. fl. førte over Kapellanen.

1.

Hr. Hans Lemmings Klage til Biskop Christian Ramus over Hr. Hans Frick, Provst og Sognepræst i Nyborg, fordi han nægtede at confirmere Kapellanens Catechumener.

(Tit.) Efter Hs. Kgl. Maj.s allernaadigste Anordning om Ungdommens Confirmation i deres Daabs Naade var det og berammet i Jesu Navn, at her i Menigheden skulde første Gang foretages bemeldte Confirmation sidstafvigte Søndag, til hvilken Ende jeg og samme Tid fremstillede 3de Børn her af Menigheden, som jeg selv stedse har informeret og undervist i deres Christendom og Børnelærdom, hvilke jeg og haaber ikke alene har den fornødne bogstavelige Kundskab, men endog saadan en levende Erfaring i deres Sjæle af de guddommelige Sandheder, at jeg dem med en god Samvittighed turde lade confirmere; men endskjøndt den Kongl. allernaadigste Anordning udtrykkelig siger, at hvor der er flere Lærere end én, skal den ene confirmere én Gang, den anden en anden Gang, saa har dog Provsten, velærværdige Hr. Hans Frick, nægtet at antage bemeldte mine 3de Catechumenos til Confirmation, men vilde, at jeg selv skulde examinere, saa og confirmere dem, hvilket jeg dog ikke, tvertimod den Kongl.

allernaadigste Forordning har understaaet mig til, og altsaa i Steden for, at det hedder i Forordningen¹⁾: den ene Lærer skal give den anden Tid til at examinere, har dog Provsten, saa snart hans Examen var forbi (som varede med 24 Confirmander omtrent 1 Time), strax begyndt at gaa til Confirmationens Act med sine, og efter Confirmationen sluttet med den ordinerede Bøn og Sang, saa mine 3de Catechumeni, som stode paa Kirkegulvet hos de andre, som skulde confirmeres, maatte med uforrettet Sag gaa bort. Der var en af samme Børn, som var en Bødkerdreng her af Byen, hvis Læreaar vare ude, og strax skulde rejse herfra Byen og et andet Sted hen forat tjene; samme lider nu herunder, siden han uden Confirmation maatte drage herfra, at jeg ikke skal melde om anden Confusion og Forargelse, som er foraarsaget ved Provstens Omgang i denne Sag. Sligt har jeg herved allerærbødigst ikke skullet efterlade at andrage for D. Højærv. forat indhente D. H.s gunstige Betænkning, hvorledes med den Sag skal omgaaes. I det øvrige er jeg stedse med allerstørste Ærbødighed, Højædle og Højærv. Hr. Biskop, Deres etc.

Nyborg, d. 3de October 1736. Hans Lemming.

2.

Biskop Ranus's Svar til Hr. Lemming i Nyborg.

Paa D. V.s indløbne Klage over Deres Provst og Sognepræst, velærv. Hr. Frich, af 3 hujus har jeg indhentet Provstens Erklæring, hvorudi han beretter, at, da De ikke vare af lige Tanker om, hvorledes den Kongl. allernaadigste Forordnings Ord om Confirmationens Act skulde forstaaes, blev der gjort mindelig Aftale imellem Dem, at D. V. denne Gang ikke vilde fremstille sine Catechumenos til Confirmation, men holde dem tilbage til næste Confirmationsdag, da De imidlertid paa begge Sider kunde nærmere informere Dem om Forordningens Ords Forstaaelse, efter hvilken

¹⁾ Forordn. af 13. Januar 1736.

Aftale Provsten da skal have rettet sig, uden at gjøre sig nogen videre Tanke om D. V.s Catechumenis, som han og forsikrer ikke at have observeret, at de stode paa Kirkegulvet iblandt de andre examinandos. Skulde det nu saaledes forholde sig, som jeg ikke vil tvivle paa, ser jeg ikke, D. V. har billig Aarsag til Deres Klage, men burde efter Deres Aftale oppebie næste Confirmationsdag, da det efter den Kongl. allernaadigste Forordning tilfalder Dem at forrette Confirmationen. Hvad den Bødkerdreng angaar, som D. V. melder om at lide derved, at han ikke denne Gang blev antaget til Confirmation, efterdi han nu skal forlade Nyborg og tage Tjeneste paa et andet Sted, da beretter Provsten, at bemeldte Dreng, da hans Læreaar i Sommer vare forløbne, havde forladt Nyborg Menighed og rejst til Kjerteminde, hvor han da som en Lem af den Menighed, om han havde anmeldet sig for Præsterne til Confirmation, kunde blevet antaget. Hvad D. V. melder om anden Confusion og Forargelse, som ved Provstens Omgang i denne Sag skal være foraarsaget, da haver De nærmere at forklare sig, hvorudi sligt bestaar, at det nøjere kand blive undersøgt. Skulde det ellers med de 3de Børns Confirmation saa hart pressere, at den ikke kunde udsættes til den Tid, som Forordningen igjen determinerer, da vilde De give mig det tilkjende, da jeg nærmere skal lade Dem vide min Betænkning derom. I det øvrige vil jeg endnu, som jeg og tilforn baade mundtlig og skriftlig har gjort, hjærtelig formane Dem at holde Aandens Enighed formedelst Fredens Baand, betænkende, hvor forargeligt det er, at de, som føre Forligelsens Tjeneste og skal formane andre i Christi Sted, at de lade sig forlige med Gud, skulde af den Forretning, som er en *actus reconciliationis cum Deo*, tage Anledning til Strid og Uenighed imellem dem selv. Jeg forbliver med al aandelig og legemlig Velsignelsers trohjertige Tilønskning etc.

Odense, den 13. Octbr. 1736.

C. Ramus.

3.

Hr. Hans Lemmings Svar paa Biskop Ramus's Resolution.

Af Deres Høyærværdigheds gunstige Missive af den 13de huius maa jeg ganske uformodentlig fornemme, hvorledes Provsten, velærværdige Hr. Hans Frick, istedetfor at tilstaa sin Forseelse ved den sidstleden Dom. 18 p. Trinit. foretagne Confirmations-Act, vil ansees for at have handlet meget vel og upaaklageligt. Jeg tilstaar gerne, at naar Sagen var af den Beskaffenhed, som jeg af D. H.s gunstige Skrivelse maa se og slutte, at Provsten har berettet, da var Skylden før hos mig end hos Provsten, og det havde da ikke været redelig eller forsvarlig gjort af mig, at klage over Provsten, helst naar den Aftale tilforn var sket imellem os, som Provsten melder om. Men siden jeg fornemmer, at Provsten denne Gang, som før er sket, søger at maintenere sig med Usandfærdighed og vrang Beretning, saa maa jeg ydmygst og ærbødigst forestille og vise D. H., at Sagen ingenlunde er af den Beskaffenhed og Sammenhæng, som Provsten har andraget for D. H. i sin Erklæring.

Thi 1. har jeg for min Part aldrig havt mindste Tvivl om disse den Kongl. allern. Forordnings Ord (Den ene Lærer etc.), hvoraf Sagen rejser sig, men jeg mente tvertimod, at siden det var god forstaaelig Dansk, saa maatte enhver fornuftig let kunne forstaa, at Ordenes Mening var denne, at hvor der var flere Lærere end én, der skulde de alternere saaledes med Confirmationen, at den ene forrettede den ene Confirmationsdag, og den anden den næstfølgende Confirmationsdag, og derfor har jeg og

2. aldrig tænkt, mindre sagt, at jeg tilligemed Provsten vilde lade mig informere om Forordningens Ords Forstaaelse og Mening, som var saa klar og tydelig for enhver, som ikkun vilde forstaa den. Det har derfor og

3. aldrig, efter Provstens Angivende, været nogen aftalt Sag imellem Provsten og mig, at jeg desaarsag vilde holde mine Catechumenos tilbage fra Confirmationen indtil

næstfølgende Confirmationsdag, at vi (som Provsten melder) imidlertid kunde informere os om Forordningens Ords Forstaaelse, da jeg tvertimod fremstillede mine 3de Catechumenos paa Confirmationsdagen tilligemed de andre Confirmendis paa Kirkegulvet, i den Tanke, at Provsten vel endnu skulde betænke sig og antage dem til Confirmation. Ydermere, at saadan Aftale ikke var gjort imellem os tilforn, kan jeg ikke alene bevise med Attest fra Rector Svane, som Dagen tilforn var hos mig og skulde forlange af mig fra Provsten, at jeg dog selv vilde confirmere mine Catechumenos, hvilket jeg svarede Rector Svane, at jeg ej understod mig til, imod den Kongl. allernaad. Forordning, men endog med Attest fra Klokkeren, som paa Confirmationsdagen om Morgenen før Højmesse var oversendt til mig fra Provsten, det samme angaaende: Altsaa er Provstens Angivende i alt dette ganske urigtig og uden Grund. Men naar Provsten vil følge Sandheden, saa var mine Ord saaledes til ham i Sacristiet, før han gik ud til at foretage Confirmations-Acten, at jeg spurgte ham, om han endnu blev ved sit Forsæt, at han ikke vilde confirmere mine Catechumenos, og da han dertil svarede ja, og at han ingen vilde confirmere uden sine egne, lovede jeg ham, det jeg og redelig holdt, at i Stedet for jeg kunde havt Føje til, naar Provstens Examen havde været til Ende, da at have gaaet ned til ham paa Kirkegulvet, for at fornemme hos ham, om han vilde tillade mig at examinere mine Catechumenos, og om han derpaa vilde confirmere dem tillige med sine, at jeg da, dels siden jeg forud vidste, hvorledes han var sindet, dels og for ikke at give Menigheden nogen Anledning til Stød og Forargelse, lovede at ville lade alting passere, og lade ham fare fort med sin Confirmation, med den Reservation, at jeg vilde andrage Sagen for D. H., som og er sket.

4. At Provsten beretter, at han ikke observerede, at mine Catechumeni stode ved de andre Confirmander paa Kirkegulvet, kan være mig ligemeget; det vil jeg og gjerne

lade passere, om det kunde hjælpe Provsten noget til at gjøre sin Sag god igjen, da jeg dog snart maa atter tvivle endog om dette Stykkes Rigtighed, siden Provsten dog vel ikke kan nægte, at han jo kjender samme Børn, og de stode strax ved hans Catechumenos. Overalt naar Provsten havde efter Forordningen givet mig Tid til at examinere mine, da hans Examen var til Ende, saa havde baade jeg og de ikke skullet mangle at anmelde og fremstille os. Men hvad

5. Bødker-Drengen angaar, som P. beretter, at han i Sommer, da hans Læreaar var ude, skal have qvitteret denne Menighed og rejst til Kjerteminde, hvor han, som en Lem af den Menighed, skulde anmelde sig for det Steds Præster, om han vilde været til Confirmation, da undrer jeg mig meget over, at P. ikke undser sig at melde sliq Usandfærdighed for D. H., da dog samme Dreng stedse har været her i Menigheden den ganske Sommer igjennem, og siden Pintsedag dagligen gaet til mig i mit Hus tilligemed de andre 2de Børn, og ikke qvitterede her fra Menigheden førend nogle Dage efter at Confirmationen var holden, da han først drog til Kjerteminde, hvor han i Vinter skulde tjene; og før hans Bortrejse maatte jeg love ham, at dersom D. H. resolverede i denne Sag, at her skulde holdes Confirmation for dem, som sidst for Provstens Skyld bleve uconfirmerede, at jeg da betimelig skulde lade ham det vide, at han kunde komme herud til den bestemte Tid.

Hvad ellers den Confusion og Forargelse angaar, som jeg i mit første Brev til D. H. har meldet om, at der ved P.s Confirmations Forretning er sket og foraarsaget, da, ihvorvel jeg ganske gierne kunde nævne adskillige Ting foruden det, som D. H. selv gunstig erfarer af Sagens forklarede Beskaffenhed, saa vil dog ydmygst bede, at jeg maa være forskaanet derfor, paa det jeg derved forskaaner Provsten for et og andet, som jeg ikke ser, han i denne Sag kan forsvare. Men derimod er da og min billige Paa-

stand denne, at P. bør tilstaa, at han har forset sig i denne Omgang, han har brugt ved sin Confirmations-Act, at han uden Aarsag nægtede at confirmere mine Catechumenos. Og naar han ikke bekvemmes dertil, saa nødes jeg til enten at bevise, hvad jeg har skrevet om ham, eller og jeg faar at lide, naar jeg i noget Stykke befindes at have fareet med Usandfærdighed. Endelig takker jeg D. H. ærbødigst for sin trohjertige og kjærlige Formaning til Aandens Enighed, den jeg forsikrer D. H., at jeg ved Guds Naade vil beflitte mig paa at holde med alle dem, som vil vise baade i Ord og Gjerning, i Lærdom og Levnet, at de lade sig drive af den sande Enigheds og Kjærligheds Aand til alt det, som ret og godt er, ligesom jeg og især baade har og skal være enig med min Provst i alt det, hvorved Guds Ære og Menighedens bedste kan fordres.

Jeg har nu den Tillid til D. H., at siden han heraf klarligen kan se, hvad Føje jeg har havt til min indgivne Besværing, og hvor langt Provsten har viget fra Sandhed i sin Erklæring derpaa, at Provsten da bliver alvorligen betydet saadan sin Omgang, og tilholdt at tilstaa, at han har gjort Uret. Jeg forbliver etc. H. Lemming.

4.

Hr. Hans Lemmings andet Brev til biskop Christ. Ramus, da han ikke fik Svar paa det første.

Efterat jeg havde erhholdet D. Højærv. gunstige Skrivelse af 13de Octbr. sidst afvigte angaaende den af Provsten her i Menigheden holdte Confirmation Dom. 18. p. Trin., hvor over jeg maatte nødes til at indgive min Besværing for D. Højærv., siden Provsten nægtede at antage mine fremstillede Catechumenos til Confirmation, har jeg siden ved Skrivelse af 21de ejusd. ydermere demonstreret for D. Højærv. den Sags sande Beskaffenhed, eftersom jeg maatte fornemme, hvorledes Provsten for D. H. søgte at besmykke sin ulovlige Omgang i denne Sag med Usandfærdighed. Men som jeg indtil denne Tid ikke har erhholdet nogen Efterretning

fra D. H., om Provsten er bleven tilholdt at tilstaa og kjende saadan sin begangne Forseelse, saa vil jeg endnu herved allerærbødigst have mig D. H. gunstige og retfærdige Medhold i denne Sag udbedet, allerhelst da det nu lakker henimod Tiden, at Provsten (muligt) har nogle at lade confirmere. Da jeg ellers maa frygte, at der vil møde mig ny Difficulteter af ham. Thi ifald jeg herudi ikke bliver mainteneret, maa jeg nødes til at indgive min allerund. Memorial til Hans K. Maj. om enten at blive aldeles dispenseret fra denne Forretning, eller og at mig maa blive forundt den Ret, som Kongens allernaadigste Forordning i denne Sag giver mig. Jeg forbliver etc.

H. Lemming.

5.

Stiftsamtmand Sehesteds og Biskop Ramus's Befaling til Hr. Hans Lemming om at indsende til dem sin udførlige Forklaring angaaende nogle Poster, som Provsten og Magistraten i Nyborg havde angivet ham for.

Ærværdige og Vellærde Hr. Lemming!

Provsten og Sognepræsten af Nyborg tilligemed Borgemester [Holmsted] og en af Raadmændene sammesteds, navnlig Anders Larsen, har ved Skrivelse af 2 hujus for os andraget, at der skal findes en og anden i Nyborg, som skal være henfalden til farlige og vildfarende Meninger i Religionen, og nogle skal derudi være kommen saa vidt, at de abalienere sig fra den offentlige Kirke-Forsamling og over 2 Aar fra det højærv. Alterens Sakramente, saa at de befrygter, at den hemmelig indsnegne Vildfarelse vil tage Overhaand der i Menigheden, til Anstød for mange enfoldige. Og som de iblandt andet haver andraget, at Deres Ærværdighed endnu forbliver ved at forandre Invitations-Talen ved Alterens Sacramente til Communicanterne og Formaningen til Fadderne ved Daaben, hvorom jeg, Christian Ramus, dog forlængst med al Sagtmødighed og Kjærlighed har advaret Dem og søgt at betage den Skrupel, De sig derom havde fattet, da De og forsikrede mig at

ville arbejde paa at overvinde dem selv og den derover fattede Skrupel. Ligeledes er og af forbemeldte for os andraget, at Deres Ærværdighed skal om Søndagen imod Aften holde i deres eget Hus inden lukte Døre Conventus og Forsamlinger for nogle visse og particulaire Personer, som og tildels i Henseende til Lærdommens Renhed ere suspect.

Men førend vi paa dette deres Andragende noget kan resolvere, finder vi fornøden at indhente Deres Ærværdigheds Erklæring:

1. Af hvad Aarsag De ikke forbliver ved den i Kirke-Ritualet foreskrevne og ved Kongl. Myndighed allernaadigst autoriserede Formular ved Invitationen til Alterens Sacramente og Formaning til Fadderne ved Daaben, og hvormed de agter at kunne legitimere den af dem foretagne Forandring.

2. Hvad Beskaffenhed det har med de af Dem i Deres Hus holdne private Forsamlinger, og hvad De derudi med de tilstedeværende forhandler. Thi ville Deres Velærværdighed med allerforderligste indsende os sin tydelige og udførlige Forklaring om forbemelte 2de Poster til videre Resolution paa Provstens og Magistratens Andragende. — Vi forblive osv.

Ravnholt et Odense den 6te April 1737.

C. Sehested.

C. Ramus.

6.

Hr. Hans Lemmings Erklæring til Stiftamtmanden og Biskoppen i Fyn.

— — Jeg er for saa vidt af samme Mening med Hr. Provsten og de 2de Magistratspersoner, at her (desværre) ere altfor mange i Menigheden, som har vildfarende Meninger i Religionen, helst naar det var ment om den døde og falske Tro, som saa mange arme Sjæle hykler for sig selv med, uden at lade sig ved Guds forbarmende Naade omvende af ganske Hjærte, og søge at faa saadan en Tro, der (som Lutherus siger i sin herlige Fortale over Pauli

Epistel til de Romere) omvender og føder os paa ny af Gud, og dræber den gamle Adam, der gjør os aldeles til andre Mennesker i Hjærte, Mod og Sind og alle Kræfter, og fører den Hellig Aand med sig; naar det var forstaaet om det elendige Begreb, som mange har om vor Retfærdiggjørelse, om den sande Christendoms rette Beskaffenhed, om den syndige og fordømmelige Tillid, mange i deres Blindhed, Sikkerhed og Hykleri sætter til den udvortes Guds Tjeneste, deres blotte Kirke-, Skrifte- og Qvartal-Altergang, uden at vise Omvendelses værdige Frugter i deres Levned, da det dog er saa rent og klart, at hverken Omskjærelse eller Forbud formaar noget i Christo, men et nyt Creatur, Gal. 6, 5; at vi ved Guds Naade lader os omskabe i Christo Jesu til gode Gjæringer, til hvilke Gud tilforn beredte os, at vi skulle omgaas i dem, Eph. 2, 10, og vi saaledes lader den livsaligste Frelser komme til at bo i vore Hjærter formedelst Troen, Eph. 3, 17, at vi og maatte erfare hans guddommelige Kraft i vore Sjæle, i alle de Ting, som høre til Liv og Gudfrygtighed, 2. Pet. 1, 3. Naar det var forstaaet om saadanne ovenmeldte Vildfarelser, der visselig i mine enfoldige Tanker passerer for et langt større og farligere Kjættereri og Vildfarelse, end om en eller anden Sjæl, ikke af Foragt, men af en eller anden fattet Scrupel, nogen Tid kan have entholdt sig fra den offentlige Kirkeforsamling og sædvanlig Altergang, der dog kan være redelige Sjæle, og mene Gud det af Hjærtet, saa tilstaar jeg gjerne, at der er mange iblandt os, for hvilke saadanne og deslige vrang og vildfarende Meninger ere ligesom nyregroede og har fæstet altfor dybe Rødder. Men for ikke (maaske) at gjøre deres Excellence og Højærværdighed kjedsommelig ved at indlade mig videre herudi, vil jeg gaa fra den Post, dog derhos underdanigst og ydmygst bede, at de høje og gode Herrer ikke tager det unaadig og ugunstig op, at jeg saa kortelig har rørt noget herom, siden jeg dog har været foranlediget dertil ved den Communication, som mig var given i den Sag af bemeldte

Hr. Provstens og de andre gode Mænds indgivne Missive. Det er da de 2de sidste Poster, som jeg efter D. Exc. og Højærv.s Ordre maa vende mig til at erklære paa.

Herre Jesu, lad din Aand, som er Sandheds Aand, baade nu og altid lede mig i al Sandhed!

Angaaende den 1ste Post, at Hr. Provsten og de 2de Magistrats-Personer her af Byen har andraget for de høje og gode Herrer, at jeg forandrer noget i Invitations-Formularen ved Alterens Sacramente, item i Formaningen til Fadderne ved Daaben, da i Henseende til det

Første, skal det vel, maa jeg slutte (jeg skriver: jeg maa slutte; thi jeg har ikke havt deres Indkomne til Eftersyn, som jeg dog billig kunde først underdanig og ydmygst requirere) bestaa derudi, at jeg i Steden for at kalde alle Communicanter Christi kjæreste Venner, kalder dem alene kjære Venner, hvilket jeg dog ikke kan se eller finde at være en Sag af nogen Betydenhed, som nogen med Billighed kan støde sig over, som jeg heller ikke har hørt nogen retskaffen Christen, der har fattet sig nogen Scrupel derover. Thi de, der har det Vidnesbyrd i deres Hjærter, som Paulus taler om Rom. 8, 16 (uden hvilket der intet kan hjælpe os, hvad Navn og Titel vi ellers kan faa af andre) de finder sig hermed saare vel-fornøjede, om de endog skal da af den onde Verden kaldes Bedragere, Hyklere, Sværmere, Kjættere, Skinhellige, og jeg ved ikke hvad! Saa er det dog deres Trøst, som Paulus skriver 2. Cor. 6, 8, at agtes de end for Bedragere, saa kjender dog Herren sine, 2. Tim. 2, 19, ja det er deres Glæde, at om end Verden vilde kalde dem med allehaande bespottelige Navne, de dog haver den Forsikring, at deres Navne ere skrevne i Himmelen. Luc. 10, 20. Phil. 4, 8. Derimod er det gjerne de kjødeliges og Hyklers Maade, at endskjønt de ere onde og forvendte, og følgelig ikke kan have den Sandheds Aand, som Verden ikke kan annamme, Joh. 14, 17, ej heller hans Vidnesbyrd i deres

Hjærte om at være Guds Børn, Christi kjæreste Venner, de dog allevegne snapper efter udvortes Vidnesbyrd, for derved at bestyrke sig desmere i deres syndige Ro og Sikkerhed. Ja! vel og derved ofte søger at dæmpe og kvæle de Overbevisninger, som Gud ofte ved sin forekommende Naade giver dem, om den elendige Tilstand, de ere udi. Her maa det vel hedde: O Herre Gud! dit dyrebare Navn skal være deres Skalkheds Skjul og Gavn! De vil nok have det dyrebare Navn, at kaldes Christi kjæreste Venner, men vil intet svare til Navnet, intet elske Jesum i Sjæl og Hjerte, intet vise deres Kjærlighed til den Herre Jesum i at gjøre hans Villie, da det dog hedder klart: I ere mine Venner, om I gjøre, hvadsomhelst jeg befaler eder, Joh. 15, 14. Og denne er Guds Kjærlighed, at vi holde hans Bud, og hans Bud ere ikke svære, 1. Joh. 5, 3. Men dette passerer jo hos mange (Ja! give Gud, ikke ogsaa hos mange, som kaldes højlærde) for Kjætteri og vrang Lærdom, da det dog er Skriftens guddommelige Sandhed. Og hvor mange ere der ikke, som par force ville kaldes Christi kjæreste Venner, og viser dog aabenbar, at de ere Christi og hans Korsens Fjender, Phil. 3, 18. Jeg tør vel sige med Apostelen: Jeg taler Sandhed og lyver ikke, 1 Tim. 2, 7. Gud er mit Vidne, at jeg ikke har gjort denne Forandring enten af nogen Egensindighed eller Caprice. Men jeg har ofte forud andraget denne Sag for min Gud i mine Bønner, siden det længe var en Scrupel hos mig, førend jeg omsider blev ganske forvisset, hvad jeg herudi skulde gjøre. Mindre er det gjort af noget Had til de dyrebare Sjæle, mig saa vidt ere betroede. Nej! Gud veed, jeg elsker dem hjærtelig med den Guds Kjærlighed, som er udøst i mit Hjerte ved den Hellig Aand, som er mig given, Rom. 5, 5. Saa veed jeg og vel, at ingen burde lade sig delagtiggjøre i Alterens Sacramente uden de, som virkelig vare Jesu sande Elskere, ja! Christi kjæreste Venner (i hvilken Henseende Invitations-Formularen vel og i den Form er indrettet). Men da

det nu er saare klart, at mange, ja paa de fleste Steder de fleste, misbruger saa liderlig og skammelig saa vel dette som andre Guds herlige Naades Midler, og bruger det som et blot opus operatum, uden retskaffen Bod, Omvendelse og Tro, som er kjendelig nok at se af de flestes mere end hedenske Vandel, da de ikke gaar frem i Lydighed, men lader sig lede ret som Fæ hen i Satans Strikke, der har dem fangne til sin Villie, 2. Tim. 2, 26, saa ser jeg ikke, at det er mig muligt, uden at forsynde mig mod Gud, hans Ord og min Samvittighed, at kalde alle vore ugentlige Communicanter: Christi kjæreste Venner. Forbyde Gud, at jeg skulde nægte, at der jo er iblandt nogle bodfærdige og troende Sjæle, som med en ret aandelig Hunger og Tørst annamme den Herres Jesu sande Legeme og Blod til Bestyrkelse i deres Tro, til et Pant paa Guds Naade, Kjærlighed og deres Synders Forladelse, til Bekræftelse i det indvortes Menneske, og til Forsikring om deres Samfund med den Herre Jesu. Men naar vi først exciperer dem, som lever hen i saa jammerlig en Blindhed og Mørke, at de ikke engang har nogen bogstavelig, mindre nogen sand levende Guds og Jesu Kundskab, som dog efter Jesu Ord i Joh. 17, 3 er det evige Liv. Dernæst dem, som vel har nogenslags Kundskab, kan snakke, disputere og tale om Gud og hans Ord og Villie, og derhos alene har det blotte Gudfrygtigheds Skin, men nægte dens Kraft, 2. Tim. 3, 5; jeg mener, som gaar hen i et udvortes, skinhelligt og hykkelsk Væsen, uden at søge og komme til det sande og retsindige Væsen, som er i Christo Jesu, Eph. 4, 21; ak! hvor er det da ikke (desværre) alt for sandt, som David siger Psalm. 12, 2, at de trofaste ere faa iblandt os, og deres Tal er saare lidet, som ret i Sandhed kjender Gud og den Herre Jesum; thi hvo som siger, han har kjendt ham, og ikke holder hans Bud, han er en Løgner, og han er ikke i Sandhed, 1. Joh. 2,4. Og saaledes ser jeg (dog ikke jeg alene, men og alle de, som med mig ere blevne et Lys i Herren, Eph. 5, 8), at Til-

standen hos os (ja, gid det kun var her alene) er slet, og derfor kan jeg ingenlunde med en uskadt Samvittighed tillægge alle Communicanter det herlige og dyrebare Navn, og kalde dem Christi kjæreste Venner; og ihvorvel jeg kunde sige og skrive meget mere om denne Sag, saa mener jeg dog hermed noksom at have legitimeret den Forandring, som jeg har fundet mig nødtvungen til at gjøre i Henseende til det i Ritualet anførte Navn og Titul til Communicanterne.

I Henseende til det Andet, som er andraget af de gode Mænd, om den Forandring, jeg gjør ved Formaning til Fadderne ved Daaben, da maa jeg ligeledes slutte, at det bestaar derudi, at jeg i Steden for at kalde alle Fadderne, enten de ere onde eller gode: Gode Christne, kalder jeg dem i den Sted: kjære Brødre og Søstre, kjære Venner, da er det af samme Beskaffenhed, som det forrige. Jeg tror vel, at ingen burde at antages til saadant et Værk og til Vidner i saadan en vigtig Sag, uden de, som virkelig var sande Christne; men naar jeg paa den ene Side eftertænker, hvad det herlige Christen-Navn betyder, og hvorledes de, som skal, vil og kan kaldes i Sandhed med dette Navn, bør være salvede med den Hellig Aand, 1. Joh. 2, 20. 27, til at være aandelige Præster, Profeter og Konger, og jeg paa den anden Side ser ikke det mindste Spor af saadan Salvelse hos de fleste, som ikke engang forstaa eller veed, hvad dette Navn fører med sig; men tvertimod, i Steden for de i Kraft af deres aandelige Præstedømme skulde opofre og fremstille sig selv, Gud til et levende, helligt og velbehageligt Offer, Rom. 12, 1, opofrer sig snarere til Djævelen, efterdi hver, som gjør Synd, er af Djævelen 1. Joh. 3, 8; i Steden for, at de i Kraft af samme deres aandelige Præstedømme skulde bede for sig selv og andre, enten bede intet, eller bede ilde, Jac. 4, 3. Ja! i Steden for at bede for deres Næste, snarere bander, skjælder og ønsker ondt og Ulykke over ham, hader og forfølger ham, da gode Christne derimod velsigner endog dem, som gjør

dem ondt, som de, der vide, at de dertil ere kaldede, at de skulle arve Velsignelse. I Steden for de i Kraft af deres profetiske Embede skulle saaledes være lærte af Gud, at de baade kunde lære sig selv og tillige lære og formane andre til en sand Guds frygt, 1. Thess. 5, 11, Col. 3, 16, da tvertimod tildels ere endnu saare blinde, og tildels spotter med denne Sag, og anser det for en kjætterske Lærdom, hvorudi saadanne Sjæle vel ofte meget bestyrkes af dem, der kunde forstaa denne Sag anderledes. I den Sted de efter deres Navns Bekjendelse skulde være aandelige Konger, der ved Jesu Kraft skulde herske over Synden og den gamle Adam, undertrænge deres syndige Affecter og overvinde dem selv ved hans Kraft, i hvilken vi formaar alting, Phil. 4, 13, da tvertimod ere Syndens Tjenere, og deres egne onde Lysters Trælle, saa de staa endnu kun i den gamle og urene Fødsel, i hvilken Synden har sit Herredom over dem.

Naar det nu har den Beskaffenhed med de fleste, som det (desværre) alt for vist har, og der ogsaa ere mange af det Slags, der bruges til Faddere ved Daaben, efterdi der kuns af den mindste Del ses derpaa, at de kan faa sande Guds Børn til at være Vidner til deres Børns Daab, og saadanne, der i deres kraftige Forbønner kan opofre dem til Gud, men der mere ses paa, at faa enten deres Venner efter Kjødets, eller fornemme Folk (enten de ere Christne eller ikke) eller saadanne, de venter sig, at de eller deres Børn enten for nærværende Tid eller i Fremtiden i det timelige kan have nogen Fordel og Nytte af, saa ser jeg ingenlunde, at alle de, som staa Faddere ved Daaben, kan kaldes Christne, mindre gode Christne, men at mange (ja! oftest de, som vil helst kaldes med dette Navn) fortjener dog i Sandhed intet andet eller bedre Navn, end det som en tro og nidkjær evangelisk Lærer i et dyrebart Skrift, som nylig er dediceret til vores dyrebare og gudfrygtige Konge, kalder de fleste af vore Tidens saakaldede Christne med, nemlig døbte Hedninge, i Hensende at de staa

og skikker sig ved deres Vantro og Ugudelighed ikke bedre, men ofte værre end Hedningerne, hvorfor de ikke heller i saadan deres Sikkerhed og Hykleri kan tilegne sig nogen Nytte af deres Daab. Jeg lever derfor i det faste og stadige Haab, at vor dyrebare Konge (hvis Omhu og alvorlige Iver for Guds Kirkes Fremvæxt og Jesu Riges Udbredelse er noksom bekjendt, ja roses og berømmes ikke alene i hans egne Riger og Lande af Jesu sande Elskere, men endog paa andre Steder og i andre Riger, af mange fremmede, som veed at tale derom og hjærtelig glæde sig derved. Og give Gud, at alle Kongens herlige og gudelige Anstalter, som sker til dette dyrebare Værk at fremme, maatte med ligesaa stor Nidkjerhed sættes i Værk af alle dem, som derudi har noget at sige, som [de] er trolig og vel ment af vor allernaadigste Konge) i Kongelig Mildhed og Naade tillader mig, sin allerringeste Undersaat, saa vel i dette som i andre Stykker at forrette mit Embede (saa meget mig ved Guds Naade muligt er) saaledes, som jeg kan forsvare for den, der er alle Kongers Konge, med en god Samvittighed. Da jeg derhos kan og vidne for den Gud, som ser og kjender mit Hjerte, at jeg gjerne ønskede (om det var Guds Villie) at entlediges fra det svære og vigtige Embede, mig er betroet, i Henseende til at jeg kjender mig alt for svag og udygtig dertil, baade paa Legeme og Sjæl. Dog, saalænge Gud behager, vil jeg, i det Haab og den Tillid, at den fromme Gud skal lade sin Kraft være mægtig i min Skrøbelighed, ogsaa være villig til at bøje mine Skuldre fremdeles under denne Byrde, Gud give mig kun stedse sin Naade, Kraft og Frimodighed til saaledes i Tide og Utide at forkynde hans Ord, 2. Tim. 1, 2. at nogle sikre Sjæle derved maatte opvækkes, omvendes og føres den Herre Jesum til, og at de opvakte og omvendte maatte Dag for Dag voxe i Guds vor Herres Jesu Naade. O saa har jeg mere end Trøst og Glæde nok i mit ringe Arbejde. Herre Jesu, det er din egen Gjerning, det er din Ære, derved fordres. Ak! saa giv derfor selv

Naade til, at dit Navn maatte vorde helligt hos os, dit Rige maa komme, din Villie maa ske her paa Jorden i os, ligesom den sker i Himlen.

II. Hvad nu den anden Post angaar, som jeg har at erklære paa, nemlig om de private Forsamlinger, som ligeledes af bemeldte Herrer, Provsten og de 2de Magistrats Personer, er andraget for de høje og gode Herrer at holdes i mit Hus om Søndagen, da, som det ikke er mig befalet at legitimere saadanne Forsamlinger, men alene at referere deres Beskaffenhed, finder jeg mig dertil villig, som pligtig. Jeg tilstaar da gjerne, at her forsamles og kommer nogle gode Venner til mig af Menigheden i mit Hus om Søndagen efter Aftensang; men ingenlunde, at det har den Beskaffenhed dermed i alle Stykker, som det er andraget for Deres Excellence og Højærværdighed, hvorfor jeg maa nødes til at vise, baade hvorudi denne Sag urigtig er refereret, saa og hvad for en Beskaffenhed det egentlig har dermed.

Først maa jeg forudmelde dette, at dersom de gode Mænd har den Mening om de Forsamlinger, som holdes i mit Hus, at jeg selv med Flid har inviteret eller indbuden nogen at komme til mig just paa den Tid, tager de derudi mærkelig fejl, saasom aldrig nogen med Sandhed skal kunne sige, at jeg enten har tilskyndet eller nødt nogen dertil.

Saa tår de og ikke mindre Fejl derudi, om de (naar de andrager i deres Skrivelse, at disse Forsamlinger sker om Aftenen) mener, at enten jeg eller de, som kommer til mig, skulde have noget derunder, ligesom vi ikke turde komme sammen om Dagen. Nej! skamme maatte vi os, om vi vilde skamme os ved den Herre Jesum, at være ham bekjendt. Hvo, som gjør ilde, han hader Lyset og kommer ikke til Lyset, at hans Gjerninger skal ikke straffes; men hvo som gjør Sandhed, kommer til Lyset, at hans Gjerninger maa blive aabenbarede, efterdi de ere gjorte i Gud, Joh. 3, 20. 21. Men Sagen er denne, at forhen i

Vinter, da Dagene vare korte, og det var mest Aften, inden vi kom af Aftensang, kunde vor Forretning ikke ske ved Dagens Lys alene, men vi maatte tage Aftenen til Hjælp, helst jeg ikke, straks jeg kom af Kirken og havde prædiket, kunde foretage mig noget, men maatte først hvile mig en føje Tid. Men nu, da Dagene blive længere, har vi gjerne vores Forretning bragt til Ende før Aftenen, som det og skete paa samme Maade afvigte Sommer.

Urigtigt og aldeles uden Grund er og de gode Mænds Andragende, at jeg inden lukte Døre skulde holde disse Forsamlinger i mit Hus, da jeg kan forsikre, ja godtgjøre, at mine Døre aldrig i den Tid blive tillukte med mit Vidende og Villie. Men jeg tvertimod har gjort den Anstalt i mit Hus, at Dørene i al den Tid, vi ere samlede, skal staa aabne for enhver, som vil gaa ind; men det sker vel undertiden, at foruden anden Ustyr og Alarm, som gemenlig altid sker paa Gaden udenfor mit Hus af en Hob smaa Børn og voxne Mennesker iblandt (medens vi ere tilsammen), de og undertiden gaar til og slaar min Gadedør i Laas, hvilket jeg ikke kan hemme, men maa taale i dette Tilfælde, baade det og andet mere.

Ligesaa ugrundet er og Beretningen i dette, at jeg for nogle visse og particulare Personer skulde holde Forsamlinger, som aldrig kan godtgjøres, da jeg med Sandhed kan sige, at den ene er mig ligesaa velkommen som den anden, saa kan aldrig nogen med Sandhed sige, at det har været dem forment at komme til vor Forsamling, men at jeg med Kjærlighed beegner enhver, som kommer til mig.

Naar ellers de gode Mænd behager at melde i deres Andragende, at jeg holder Conventus og Forsamlinger for nogle visse og particulare Personer, med dette Tillæg: »som tildels i Henseende til Lærdommens Renhed ere suspect«, da bekjender jeg herudi min Enfoldighed, at jeg ikke veed, enten disse Ord skal forstaas om Forsamlingerne i sig selv og de Ting, derudi tracteres, eller om en Del af dem, som kommer i disse Forsamlinger. Er det at for-

staa og ment om det første, da faar de at vise og bevise, hvorudi disse Forsamlinger enten ere imod Guds Ord, eller hvad af det, som derudi tracteres, strider imod Lærdommens Renhed. Er det ment om nogle af dem, som kommer i disse Forsamlinger, da faar de at navngive de suspecte, hvo der ere, og hvorudi de med Føje ere mistænkte for vrang Lærdom.

At mange, ja! vel alle de, som paa saadanne Tider og i slig Henseende, som vore Forsamlinger sker, kommer til mig, ere suspecte, tror jeg gjerne; thi den blinde Verden, som forstaar ikke bedre, har altid gjerne det gode suspect og kan ikke gjerne fordrage Guds Børn, som i Aand og Sandhed vil tjene og tilbede Gud, som er saa tydelig at se, Sap. 2, 12 et seq. Men skulde der være nogen iblandt dem, som kommer i min Bedestund, der med Grund og Føje ere suspecte i Henseende til Lærdommens Renhed, som jeg dog ikke veed, der heller ikke giver mig ud for at kjende dem alle i Henseende til deres Sjæles Tilstand, var det mig dog kjært, at de samme havde den Fortrolighed til mig, at de vilde høre, hvad jeg lærer, saa vel offentlig i Kirken, som i mit eget Hus, om de (maaske) ved Guds Naade derved kunde vindes og hjælpes til rette igjen, siden jeg dog vil haabe, at ingen skal kunne med Føje beskyldte mig for nogen vrang Lærdom.

Ellers har det egentlig den Beskaffenhed og Sammenhæng med de i mit Hus om Søndagen holdne Forsamlinger, at jeg, som før er meldt, noget efter Aftensangstjenesten er til Ende i Kirken, søger hjemme i mit eget Hus at opbygge mig selv og mine med en Bedestund at holde. Til hvilken og adskillige her af Menigheden har funden for godt at indfinde sig, som jeg da ikke har kunnet eller villet nægte dem. Samme Bedestund forrettes paa den Maade, at vi først begynder med en Bøn, den jeg selv lydelig beder efter den Naade, mig gives af Bønnens Aand, derpaa synger vi en Salme, siden forestiller jeg dem undertiden den Salmes Indhold, som vi nylig har

sunget, og deraf tager Anledning til at give dem, som ere tilstede, en og anden Formaning, som jeg finder Anledning og Lejlighed til; derefter læser jeg et Capitel af Bibelen for dem, og forklarer noget af det samme, og af det forklarede uddrager os nogle Lærdomme, efter den Aand og Naade, Gud giver. End læser jeg og undertiden derpaa et Capitel i den herlige Salige Johan Arndts sande Christendom, derpaa synger vi atter en Salme med hverandre og slutter saa samtlig med bøjede Knæ, med Bøn og Taksigelse, som og lydelig sker af mig selv; derefter skilles vi fra hverandre. Af saadan Beskaffenhed er den Bedestund, som holdes i mit Hus. Den trofaste Gud lade den være velsignet paa mange Sjæle, at de maatte dermed opmuntres til at voxe i Naaden, i Guds og Jesu Erkjendelse, i Troen og Troens sande Frugter, hvorom jeg og hjærtelig vil have os samtlig Deres Excellenses og Højærværdigheds Forbønner udbedet, saasom jeg haaber og venter, at de høje og gode Herrer hjærtelig glæder sig derover, at, endog den store Hob iblandt os lever i saadan syndig Blindhed, Sikkerhed og Hyklery, der dog findes nogle faa Sjæle, der har Lyst til at kjende Herrens Vej og vandre derpaa. I hvilket Haab jeg med dybeste Veneration og Underdanighed forbliver etc.

Nyborg, den 14de April 1737.

Hans Lemming.

7.

Stiftamtmand Sehesteds og Biskop Ramus's Resolution paa Hr. Hans Lemmings Erklæring.

Deres Velærværdigheds Svar og Erklæring af 19de April sidst afvigte paa de Dem af os under den 6te ejusdom tilstillede og for os af Provsten Hr. H. Frick, Borgermester Holmsted og Raadmand Anders Larsen i Nyborg andragne 3de Poster har vi rigtig erholdet, og som jeg, Christian Ramus, i en til D. V. af Dags Dato afladt Skrivelse vidtløftig har besvaret alle de i Deres Erklæring an-

førte Momenta, saa har vi herved ikkun korteligen villet erindre D. V. efterfølgende:

1. Hvad sig angaar de vildfarende Meninger i Religionen, som adskillige skal yttre sig med i Nyborg, og vi af Provstens og 2de Magistrats Personers nærmere Forklaring have erfaret at bestaa derudi, at nogle ere henfaldne til de 2de Støtteruper, som for nogen Tid siden bleve anholdne i Nyborg, deres forargelige Principia imod vores evangeliske Kirkes udvortes Gudstjeneste og de hellige Sacramenters Brug, hvorfor og nogle paa 2de Aars Tid skal have entholdet sig fra de offentlige Kirkeforsamlinger og det hellige Alterens Sacramente: Da, som vi formoder, at D. V. sligt Forhold ingenlunde approberer, saa gjør vi os og forsikrede om, at De efter Deres Embedes Pligt og Skyldighed og den Ed, som De derpaa haver aflagt, alvorligen imodsætter sig de Meninger, som strider imod Guds Ord, vores Kirkes symbolske Bøger og de af H. Kgl. Mj. i Loven og Kirkeritualet allernaadigst anordnede Kirkeskikke, og om der skulde findes nogen, som af en tvivlraadig scrupuløs Samvittighed skulde entholde sig fra den offentlige Gudstjeneste og Alterens Sacramente, de da tilligemed Provsten og Sognepræsten søger at betage dem den fattede Scrupel og kommer den skrøbelige til Hjælp med en Sagtmodigheds Aand, og i alt arbejder paa at vedligeholde en god Skik og Orden med Kjærlighed og Engighed i den Eder anbettede Menighed.

2. De af E. Velærværdighed foretagne Forandringer i den i Ritualet foreskrevne Invitations-Formular ved Alterens Sacramente og Formaning til Fadderne ved Daaben kunne vi ingenlunde approbere, som det ligesaa lidet staa i vores som eders eller nogen Undersaatters Magt at forandre det, som ved kongelig Myndighed er introduceret og confirmeret, og ville vi derfor formane E. Velærv. herudi at følge Ritualet, refererende os iøvrigt til det, som jeg, C. Ramus, om denne Post har tilskrevet Eder for at betage Eder den derover fattede Scrupel.

3. Hvad angaar de af D. Velærv. holdne Forsamlinger i Deres Hus, da refererer vi os ligeledes derom til foranførte Skrivelse, og som vi formoder, I derved bliver overbevist, at i hvor god og gudelig Intention disse Forsamlinger af Eder kan være begyndte, fører de dog ikke den Opbyggelse med sig, som I forvente, men foraarsager mere Urolighed, Strid og Uenighed i Menigheden, som paa andre Steder, endog her i Riget, er blevet erfaret; saa formoder vi og, at E. V. indstiller disse Forsamlinger, og i den Sted ved Husbesøgelser, hemmelige og aabenbare Formaninger, anvender Eders Embedsflid og Nidkjærhed for at opbygge den Eder anbettede Menighed, hvortil vi af Hjærtet ønsker Eder Naade, Kraft og Styrke af Gud vor Fader og den Herre Jesu Christo i den Hellig Aand. Hvor næst vi forbliver etc.

Odense d. 1. Maji 1737.

C. Sehested.

C. Ramus.

8.

Biskop Christian Ramus's Svar til Hr. Hans Lemmings Erklæring.

Den i Stiftsøvrighedens foranstaaende Brev bebudede særlige Skrivelse fra Biskop C. Ramus til H. Lemming udgjør ikke mindre end 28 temmelig tæt skrevne Kvart-Sider og kan derfor i sin Helhed ikke godt meddeles her. Med sej Sagtmodighed imødegaar Biskoppen alle Lemmings Argumenter, „for aldeles at betage D. V. den Tanke, at man ex autoritate vilde imponere Dem det, som De formener at stride mod Deres Samvittigheds Vidnesbyrd, uden at komme Dem til Hjælp med Raad og Vejvisning, og at betage Dem den Scrupel og Anstød, som De derimod finder i Deres Samvittighed“. — Til at begynde med indrømmer Biskoppen Rigtigheden af det meste af hvad Lemming har sagt om den hos mange herskende døde Tro paa Opus operatum, ja skærper det endog ved Anførsel af en Del flere Skriftsteder, der gaa i samme Retning som Præstens Bevisførelse; men til Slutning kommer han dog til et ganske andet Resultat i Henseende til den Vej, som i kirkelig Praxis burde følges.

Med Hensyn til saadanne, som paa Grund af forskellige Betæneligheder separerede sig fra Deltagelse i den offentlige Gudstjeneste, udtaler Biskoppen sig bl. a. saaledes:

Jeg tilstaar det gjerne, at endog oprigtige Guds Børn kan finde en eller anden Samvittigheds Scrupel, som foruroliger deres Sjæle og gjør dem uvisse og og tvivlraadige, og saadanne bør man omgaas med Lemfældighed og komme til Hjælp i deres Skrøbelighed med en sagtmodig Aand; men jeg vil derhos formode, at D. V. ikke styrker saadanne i deres fattede Scrupel, men arbejder paa med al Flid ved en kraftig Overbevisning af Guds Ord at betage dem saadan Scrupel. Jeg veed vel, de foregive, at deres Afhold fra Sacramentet sker af Frygt for deres egen Uværdighed og slette Beredelse til saa helligt et Værk, jeg tror og, at mange enfoldige Sjæle i Begyndelsen mener det oprigtig, og saa er deres Frygt at rose og ikke at laste; men man bør i Tide at komme dem til Hjælp og vise dem, at som et sønderknuset og angerfuldt Hjerte er Gud det behageligste Offer, saa er den dybeste Følelse af vor egen Uværdighed den bedste Beredelse til at annamme Guds Naades Gaver. Imidlertid er jeg forsikret om, at den listige Satan har en Snare skjult herunder for de enfoldige, og under det dybe Ydmygheds Skin forfører dem til aandelig Hoffærdighed; thi naar man først har afsøndret sig af Frygt for sin egen Uværdighed, og begynder at examinere andres Tilstand, da glemmer man at dømme sig selv, og falder til at dømme andre; nu fattes den Mistanke til Lærerne, som skal prædike Ordet og administrere Sacramenterne, at de ikke ere saa skikkede, som de formene, at de skulde være, nu til Menighederne, som høre Ordet og bruge Sacramenterne, at de vise ingen Frugt af Ordets Prædiken, og bruge Sacramenterne uværdeligen; og saa grunder de deres »Bortelse« fra de offentlige Kirkeforsamlinger, deres Afhold fra Sacramentet ikke længere paa deres egen, men paa andres Uværdighed, og af saadanne ringe Tanker om andre flyder gjerne høje Tanker

om os selv, og omsider Foragt over de Ting, som vi har forladt, som noget, der er lidet nyttigt og mindre fornøden til Salighed. I dette Tilfælde vil jeg da raade og bede Deres Velærværdighed følge Apostelen Pauli Exempel, hvilken da hand hørte, at en Del af de Corinthier ikke værdiligen omgikkes med Herrens Nadvære, og at der var Strid og Uenighed herom iblandt dem, da straffer han de skyldige, underviser dem alle, formaner dem ikke at holde sig derfra, men at berede sig værdeligen dertil, og at prøve ikke den ene den anden, men enhver at prøve sig selv, at han ikke skal æde og drikke sig selv Dommen, ikke ved andres, men ved sin egen Uværdighed. 1. Cor. 10, 20.*

Paa samme sindige, men dog ret overbevisende Maade gjennemgaar Biskoppen alt, hvad Lemming havde anført til sit Forsvar, idet han bl. a. gjør ham opmærksom paa, at Christus har lært os, at Kongens Tjenere skal gaa ud at indbyde alle til Bryllup og samle baade onde og gode; men Kongen har forbeholdt sig selv at prøve Gjæsterne og dømme, om de have Bryllupsklædningen paa eller ikke, og Gjæsternes egen Samvittighed skal vidne enten med eller mod dem. — Biskoppens Skrivelse ender med følgende Udtalelser angaaende de gudelige Forsamlinger i Præstens Hus:

Hvad nu til Slutning angaar de Forsamlinger, som Ederes Velærværdighed holder i sit Hus, da tror jeg de af Eder anførte Omstændigheder, og tvivler ikke paa, de jo af Eder ere i en gudelig og christelig Intention foretagne. Jeg tror og, at intet derudi foregaar, uden det, som kunde synes at være opbyggeligt, men jeg tvivler aldeles paa, at E. V. naar den Opbyggelse derved, som I forestiller Eder. Thi det er bekjendt, at saadanne private Forsamlinger og Collegia pietatis ere paa adskillige Steder af adskillige retsindige og gudfrygtige Mænd i en god og gudelig Intention begyndte, men da de haver fornummet, at derved er bleven Separatismus i Menigheden, og Ecclesiolæ in Ecclesia formerede, der har draget megen Splid og Uenig-

hed, megen Uorden og Forvirrelse baade i Kirken og Politien med sig, har de selv maattet ophæve dem igjen, og de ere ved den verdslige Øvrigheds Myndighed blevne forbudne. Og som E. V. beretter om de af Dem selv holdne Forsamlinger, at de ere af denne Beskaffenhed, at de om Søndagen efter Aftensang søger hjemme i deres Hus at opbygge sig selv og Deres Hus med en Bedestund at holde, hvortil De dog tillader alle og enhver fri Adgang, som vil indfinde sig, saa maa jeg herom erindre, at dersom saadan Bedestund skal være en public og offentlig Andagt og Gudstjeneste for den ganske Menighed, saa var jo de offentlige Bedestunder anordnede i Kirken, hvor Guds Børn skal forsamles offentligen at love og takke, at bede og paakalde Gud; og skal det være en privat Bedestund og Husandagt for Dem selv og Deres Familie alene, hvorfor skal da alle og enhver dertil indlades? Jeg holder derfor for, at det var til langt større Opbyggelse baade for Dem selv og andre, at De, hvad den offentlige Andagt og Gudstjeneste angaar, formanede enhver at søge de offentlige Forsamlinger paa de dertil anordnede Tider og Steder; og hvad de private Bedestunder og Husandagt angaar, at I da baade selv efterfølge og formanede andre at efterfølge den Herre Jesu Lærdom, Matth. 6, v. 5. ff. og i det øvrige ved flittig Husbesøgelse i Menigheden har Indseende med. at baade Mænd og Hustruer, Forældre og Børn, Husbonde og Tjenere føre et christeligt og uforargeligt Levned; og ellers tillade enhver fri Adgang til Eder i Eders Hus, at søge, efter deres Sjæles Tilstand, Oplysning, Trøst, Opmuntring eller Formaning, hvilke maaske ikke i Forsamlingerne, men i privat Samtale, hvor enhver uden Undseelse kan aabne sit Hjærte for sin Lærer og modtage det, som han finder højst fornøden til sin Opbyggelse.

Og som jeg nu har skrevet Eders Velærværdighed til af et oprigtigt og velment Hjerte, uden at indlade mig i nogen vidtløftig Skrivelse og Correspondence, som mit Em-

bedes mangfoldige Forretninger ikke tillade mig, saa vil jeg og formode, E. V. tager det til Eftertanke, og om De skulde finde fornøden, videre med mig herom at conferere, vilde De behage at besøge mig i mit Hus, da jeg altid skal modtage Eder med al Kjærlighed, og raadføre Eder af et oprigtigt Hjærte efter den Aand og Naade, som den gode Gud meddeler mig, inderlig bedende, at den barmhjærtige Gud og vor trofaste Frelser, Christus Jesus, vil ved sin Aand føre og lede baade Eder og mig og alle sine Tjenere til alt det, som hannem er behageligt og hans dyre kjøbte Menighed opbyggeligt. Hernæst for-

Odense d. 1. Maj
1737.

Eders Velærværdigheds
tjenst- og velvillige Ven
og Broder i Christo
C. Ramus.

Om Hr. Lemming har taget sig Biskoppens Formaninger til Hjærte, kunne vi ikke med Vished afgjøre; men da der kjendelig har circuleret Afskrifter af denne Skriftvexel, er den sikkert kommen til Hofpræst Bluhmes og dermed ogsaa til Kongens Kundskab og har, eftersom Forholdene den Gang var, i høj Grad tjent til anbefaling for Lemming, saa at han endnu samme Aar (1737) uden Ansøgning kaldtes til Sognepræst for Ude- og Oppe-Sundby i Sjælland. Da Embedet var blevet ledigt ved Hr. Jens Z. Scharups Død¹⁾, var der ikke mindre end 37 Ansøgere om Kaldet; men ingen af disse kom i Betragtning; Kongen har maaske næppe en Gang set paa deres Navne, da han (sikkert efter Bluhmes Anvisning) skrev i Gratialprotokollen:

Dette Kald skal have Lemming, Kapellan i Nyborg, og i hans Sted skal komme Informator Buch fra Waisenhuset«.

¹⁾ Se J Møller, Mnemosyne IV, 400. Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 274—5.

Det var i Pietismens Tid den fineste Maade at komme til Præstekald paa, naar man ikke indgav nogen Ansøgning til Kancelliet, men vel underhaanden lod dem, der formentes at have Kongens Øre, vide, at man ønskede at komme i Betragtning. Ofte skete det vel ogsaa, at Mænd, som havde tiltrukket sig Kongens Opmærksomhed, uden nogen saadan privat Henvendelse — ja undertiden imod deres Villie eller Ønske — kaldtes til vigtige og ansvarsfulde Præstembeder, som da Henrik Gerner 1738 kaldtes fra en norsk Landsbygd til Sognepræst ved Vor Frue Kirke i Kjøbenhavn og til Sjællands Stiftsprovst.

Hvad Lemming angaar, da forflyttedes han senere til Kjøbenhavn og nød i sin Tid betydelig Anseelse som en duelig og nidkær Præst¹⁾.

Det er forøvrigt rimeligt, at den Skrivelse, Biskop Ramus under 18. Jan. 1738 tilstillede Gen.-Kirkeinspektionskollegiet, og som findes refereret i K. S. 4. R. III, 498 f., for en Del er foranlediget ved den Forhandling, Biskoppen havde haft med Præsten Lemming.

¹⁾ Se Dansk biogr. Lex. X, 196.

Kirke- og kunsthistoriske Møder

afholdte i Aaret 1901.

Møde i Kolding den 29. April.

Ved det Møde, der holdtes i Kolding Bys smukke Raadhussal, der af Borgmester P. Schjørring velvillig var stillet til Selskabets Raadighed, var der samlet saa mange Tilhørere, som Salen og de tilstødende Værelser kunde rumme. Selskabets Formand, Dr. H. F. Rørdam, indledede med en Bemærkning om, at skønt Kolding som Grænsestad havde haft større Betydning i politisk end i kirkelig Henseende, saa havde dog den Omstændighed, at her gennem Aarhundreder havde været et Slot, hvor Kongerne jevnlig havde haft deres Bolig, bevirket, at undertiden betydningsfulde kirkelige Afgjørelser vare truffe her, og at forholdsvis ikke faa ret fremragende Personligheder havde virket som Præster i denne By. I første Henseende henviste Tal. til den mærkelige Holmgang mellem to kirkelige Retninger, den kryptokalvinistiske og den orthodox-lutherske, der fandt Sted her i Januar 1614 under Christian IV's eget Forsæde, medens en Del af Rigsraadets Medlemmer og Danmarks Bisper vare Bisiddere i Retten. Det var Striden mellem Oluf Jensen Kock og Hans Povlsen Resen, der her fandt sin Afgjørelse, idet den endte med, at Kock landsforvistes, medens Resen blev Sjællands Biskop. Følgerne vare vidtrækkende, idet den orthodoxe-lutherske Retning nu blev eneherkende i den dansk-norske Kirke i 100 Aar og derover. — Som Mænd, der havde

været Præster i Kolding, inden de kom til at indtage de højeste kirkelige Stillinger, kunde nævnes Anders Bentsen Dalin, der blev Biskop i Oslo, Anders Michelsen Kolding, der blev Biskop i Bergen, Ancher Anchersen, der blev Biskop i Ribe, Bartholomæus Deichman, der blev Biskop i Viborg og siden i Christiania, og nu sidst Henrik Christian Leunbach, Biskop i Laaland-Falsters Stift. Dog er der kun to af disse, der direkte fra Præsteembedet i Kolding ere gaaede over til Bispestillingen. — Fra Kolding er desuden udgaaet andre gejstlige Mænd, der have vundet et anset Navn, som Niels Nielsen Kolding, der først var residerende Kapellan i sin Fødeby og siden blev dansk Hofpræst i Frederik II's Tid, i hvilken Stilling han med Rette vandt stor Anseelse og Indflydelse. Jon Jensen Kolding, der først var Rektor og Kapellan her i Byen og siden Sognepræst i Andst og Gjesten, vandt et bekjendt Navn som Digter og Forfatter af en Danmarks Beskrivelse, men paadrog sig rigtignok ogsaa med det samme en fortrædelig Retssag ved nogle Ytringer vedrørende den sidste Krig med Sverig, der kunde udlægges som nedsættende for dette Rige. — Endvidere kan nævnes den fortjente Skoleforstander, Præst og Forfatter Povl Jensen Kolding, i hvis Lod det faldt nu for 300 Aar siden (1601) at staa ved vor berømte Landsmand Tyge Brahes Dødsleje i Prag og at »tjene ham i hans Dødsstund«. ¹⁾

Disse tre Mænd bar alle Navnet Kolding som Vidnes-

¹⁾ I Dansk biogr. Lexikon IX findes der nærmere Oplysninger om disse Mænd. M. Jon Jensen Koldings Historie er fremstillet i Ny kirkehist. Saml. V, 378, ff., (577 ff. (sml. K. S. 3. R. II, 209. 513). I det Museum, som nu er indrettet i Koldinghus Ruin, findes et Minde om ham, nemlig en af Tidens Tand stærkt medtagen Indskrift fra en Bjælke i Andst Kirke, lydende: 1605 med erlig oc velbyrdig Mands Caspar Marcdaners, Hofvætz Mand paa Koldinghus, Bevilling lod [Jon Jenssøn K]olding, Sogneprest og Kierkeverge, giøre d

byrd om, hvorfra de stammede, men vare forøvrigt næppe i Slægt med hinanden. Der har imidlertid været ikke faa andre i kirkehistorisk Henseende mærkelige Personligheder, der enten ere udgaaede fra Kolding eller hvis Livsgjerning for en Del har været knyttet til denne By, og det kunde derfor være fristende at gaa ind paa deres Livsforhold, hvis det ikke var den nærmeste Hensigt med disse Bemærkninger kun at antyde, at en omhyggelig Granskning af Koldings Fortid ikke vil være uden Udbytte i kirkehistorisk Henseende. Her skal kun berøres, at den som Salmedigter og Forfatter af bibelske Dramaer bekendte Søren Kjær ell. Skriver i en lang Aarrække var Borgmester og Tolder her i Kolding, og at den mystiske Sværmer Niels Svendsen Chronik begyndte som Rektor ved Latinskolen her, om det end først var under hans senere Virksomhed som Lektor i Christiania, at hans sværmeriske Retning traadte klart for Dagen.

Efter disse og andre indledende Bemærkninger blev Ordet givet til Professor J. Kornerup, hvis Foredrag her gjengives efter Talerens Manuskript.

Om vore ældste Kirkeklokker.

Foredrag af J. Kornerup ved det kirkehist. Møde i Kolding den 30. April 1901.

Ærede Forsamling!

Naar Solen gaar ned, og Kirkeklokken lader sin Malmrøst lyde ud over By og Land, og de tre Gange tre Slag klinge til Ære for Gud Fader, Søn og Helligaand, saaledes som det har været Skik i Danmark fra Arilds Tid, saa er det jo Meningen, at vi skulle takke Gud for Dagen, der blev os given og som nu er til Ende. Men har ikke enhver af os følt, at Klokken kan tale til os med forskellige Stemmer? Søndag Mørgen kalder den høitidelig paa os og drager os til Kirken. Anderledes lyder den, naar den glad kimer til Brudefærd og Bryllup. Og hvor kan den ikke klage, naar den kalder til Gravfærd og Ligbegængelse!

Digteren Ingemann har givet dette et smukt Udtryk i disse Linier:

»I Vestervig Kirke de ringe til Lig,
Sørgeligt monne det lyde!«

Saaledes tale disse gamle Kirkeklokker til os som til vore Fædre og give Genlyd i vort Hjerte, og dog tror jeg, de have øvet endnu større Virkning paa Middelalderens enfoldig-fromme Sjæle.

Den første Kirkeklokke, der lød ud over det danske Land, var Ansgars lille Klokke i den Trækirke, han byggede i Hedeby, og Hedningerne studsede, da de hørte denne Lyd. Man antager, at de ere blevne kaldte sammen til deres Gudehove og Ofringer til Afguderne ved Blæsen i Horn, saadan som de to berømte Guldhorn, der 1639 og 1734 fandtes ved Gallehus i Sønderjylland, men desværre blev stjaalne fra den oldnordiske Samling. Da Hedningerne nu hørte de Kristnes Klokke lyde ud over Slien, blev de, efter hvad Erkebiskop Rimbart fortæller, høist forbitrede og ilede til Kong Erik med Klage, men Kongen holdt sin Haand over Klokken og gav Ansgar Lov til at bruge den; saa gammel er Brugen af Kirkeklokker i Danmark.

I den katholske Tid blev der ringet med Klokkerne baade tidlig og silde, saa at de næsten aldrig tav stille, undtagen naar Landet var lyst i Kirkens Ban, og denne Taushed forekom da Menigheden forfærdelig uhyggelig. Men ellers var det den Gang ikke nogen magelig Stilling at være Klokker, især ved Domkirkerne. Endnu den Dag idag bliver der i Roskilde Domkirke ringet 6 Gange hver Dag med forskellige Klokker; men i Middelalderen blev der endvidere ringet til Ottesang, til Høimesse, til de kanoniske Timer, til Sjælemesse, naar et Menneske droges med Døden, naar det var Tordenvejr eller Pest, naar Solen gik ned, til Ave Maria osv. Endnu er det Skik i Skaane, at der ringes, naar et Menneske ligger for Døden, hvad jeg har

været Vidne til i Dalby ved Lund. At der er blevet ringet under Sjølemesser, synes at fremgaa af en Indskrift fra Aar 1331 i Åker i Upland over Fru Ramborg af Viks Grav, hvori hun, som havde bygget Kirken af Sten og skænket den Gods, bestemmer, at der hver Uge skal læses en Messe for hendes Sjæl, og under Messen skal der ringes med Klokken. Saaledes har det maaske ogsaa været Skik andetsteds i Norden, f. Ex. under Sjølemesserne i Roskilde Domkirke for Dronning Margrethe og hendes Forældre, Valdemar Atterdag og Dronning Helvig, for hvilke hun havde givet Domkirken to Herregaarde. Det lille Spir, der hæver sig paa Kirkens Tag lige over Dronningens Grav og indeholder et Par mindre Klokker, kaldes endnu undertiden »Margrethespiret«.

Vore Forfædre nærrede den barnlige Forestilling, at Klokkens Lyd naaede helt op til Himlen, saa at disse Toner blev hørte af Gud, Kristus, Jomfru Maria og Helgener. Derfor findes der paa saa mange Klokker Indskrifter med Bønner og Paakaldelser, f. Ex. det hyppigt forekommende: »O Du Ærens Konge, Kristus, kom med Fred,« eller som den smukke Indskrift paa en til St. Nicolai Kirke i Ribe i Aar 1477 støbt Klokke:

»Maria then rene Mø, hjælp os, neer vi skole dø.«¹⁾

Paa Klokken i St. Lavrentii Taarn i Roskilde staar der (oversat):

»O gode Lavrentius, Du Martyr, der dyrkes over al Verden, sluk Vellystens Ild i vore Nyrrer. Johannes Fastenowe støbte mig i Herrens Aar 1515«.

Da Kong Valdemar Atterdag droges med Døden paa Gurre den 24. Oktbr. 1375, raabte han: »Hjælp mig Sorø, hjælp mig Esrom, hjælp mig Du store Klokke i Lund!« Denne Klokke, som hed Maria Laura, skal have været

¹⁾ C. Nyrop i Kirkehist. Saml. III. Række, 4. Bind p. 184.

næsten lige saa stor som den berømte Klokke »Gloriosa« i Erfurt. Ifølge Arild Hvitfelds Beretning var Maria Laura støbt i Aaret 1215, altsaa i Erkebiskop Andreas Sunesøns Tid. Ifølge Ole Worm var den 4 Alen høi og 14 Alen i Omkreds, men revnede ved uforsigtig Ringning 1577 og blev omstøbt til to anselige Klokker, som kom til Kronborg¹). Da det af Lunds Domkirkes Gavebog vides, at Erkebiskop Absalon skænkede Klokker til Kirken, har Prof. C. Nyrop formodet, at det er ham, der har givet Pengene til Maria Laura, men at det først 14 Aar efter hans Død er lykkedes at faa den støbt.

Den omtalte store Klokke i Erfurt, »Gloriosa«, blev støbt af den berømte Mester Gerhardus de Wou og angives at veje 275 Centner. Støbningen foregik Natten imellem 7de og 8de Juli 1497. Formen fyldtes fra to Smelteovne, og medens dette gik for sig, drog en høitidelig Procession af Domherrer ud af Kirken med brændende Kjærter og vajende Faner og under Psalmesang. Hvis det forholder sig rigtigt, at den før omtalte Maria Laura var støbt 1215 og efter en Beretning skal have vejte 214 Centner, maa man undre sig over, at man, over halvtredie hundred Aar før »Gloriosa« blev støbt, har kunnet frembringe en saa mægtig Klokke i Danmark.

Skønt Kirkeklokker have været i Brug her i Landet fra den tidligste kristne Tid, ere dog de allerældste Klokker for længst forsvundne, omstøbte, ranede bort i Krige. Rime- ligvis var det især de mindre, mere transportable Klokker, der især bleve førte bort og omstøbte, men det var vistnok ogsaa de ældste og interessanteste. Vi kunne nu ikke føre vore ældste med Aarstal betegnede Klokker længere tilbage end til omkring Aar 1300. Jeg havde selv den Glæde i sin Tid at paavise Klokken i St. Knuds Kirke i Odense fra Aaret 1300²). Men der findes adskillige endnu

¹) Brunius: »Skånes Konsthistoria« p. 581.

²) J. Kornerup i Aarbøger f. nord. Oldk. og Hist. 1869, p. 16.

ældre Klokker uden Aarstal. Det er Arkitekt Uldalls For-tjeneste at have opdaget de to ældste og mærkeligste Klokker i Danmark, nemlig først den i Smøllerup Kirke i Viborg St., som med Sikkerhed kan henføres til det 12. Aarhundrede. Den har Form som en Bikube, og Indskriften er fordybet, ikke som almindeligt ophøiet fra Bunden. Bogstaverne ere store romerske, saakaldte Majuskler. Der staar, oversat fra Latinen:

«Dette Værk af Malm, velsign og bevar det o Gud!»

Hankene paa Smøllerup Klokken er cirkelrunde som paa de ældste Klokker i Tyskland; men noget Aarstal eller Navn paa Støberen findes ikke.

Den anden ligesaa mærkværdige Klokke blev ifjor funden af Hr. Uldall i Hæstrup Kirke ved Børglum. Den har en lang Indskrift i Runer. Nationalmuseet og vor dygtigste Runemester, Prof. Wimmer, har tydet denne Indskrift som Englehilsenen »Ave Maria gratia plena» &c. og ifølge Runernes Form bestemt Klokkenes Alder til omkring Aar 1200.

Der findes i Jylland paa Vinderslev Kirkegaard ved Silkeborg et interessant lille Mindesmærke over en gammel Klokkestøber, nemlig et i Kampesten udhugget lille bredt Gravkors, hvis Form tilhører det 12. Aarhundrede. Paa den ene Side af Korset er der i raat Arbejde udhugget en Mand i en sid Kjole og med en rundpullet Hat paa Hovedet. Ved Siden af ham bemærkes en Hammer og en Knibtang, men paa Bagsiden en lang smal Klokke med runde Hanke. Manden har uden Tvivl været Klokkestøber, men tillige Smed, hvorved det kan bemærkes, at paa flere af vore gamle Klokker findes Smedeværktøi afbildet.

Naar der spørges: hvem har støbt de ældste Klokker, er Svaret: som oftest Munkene. Derfor staar der f. Ex.: »Broder» Martinus, eller »Broder» Nicolaus støbte mig. Senere hedder det: »Magister» o: Mester Petrus, Mester Daniel osv., hvad der antyder, at Støbningen nu var gaaet over i Lægfolks Hænder.

Det var især Benediktinermunkene, der i den ældre Tid vare virksomme i denne som i andre Kunster, hvad der bl. a. erfares af en af de mærkeligste Bøger, Middelalderen har efterladt sig. Den er skreven i Begyndelsen af det 12. Aarhundrede af en Munk, der hed Theophilus; hans verdslige Navn var Rugerus. Han levede i Benediktinerklosteret Helmershausen i Westphalen og var Guldsmed. Hans Bog er en Vejledning i Guldsmedekunst, Malerkunst, Glasfabrikation, Emaillering og Klokkestøbning m. m. og den viser, hvor høit man i teknisk Henseende stod i Klosterskolerne. Theophilus's Vejledning¹⁾ i den vanskelige Kunst at danne en Form til deri at støbe en Klokke og til at smelte og blande Klokkemalm er saa lang og udførlig, at jeg ikke her kan indlade mig paa at gengive den, kun vil jeg bemærke, at Klokkemalmen bestod af Kobber med en liden Tilsætning af Tin.

Der tales ofte om, at man satte Sølv til Metalblandingen, i Haab om at opnaa en finere Velklang. En Munk fra det 8. Aarhundrede i Klosteret St. Gallen fortæller en Legende om en Mand, der havde støbt en Klokke, hvis Lyd meget behagede Keiser Karl den Store. Manden sagde da, at han vilde gøre en Klokke med endnu skønnere Klang, hvis man vilde give ham 100 Livres Sølv i Stedet for Tin. Han fik ogsaa, hvad han forlangte, men puttede selv Sølv i Lommen og brugte som sædvanlig Tin. Klokken behagede ikke desto mindre Keiseren, og den blev hængt op i Taarnet. Men da man vilde ringe med den, kunde man ikke røre den af Stedet. Klokkestøberen blev vred, greb selv fat i Rebet og trak til; men da faldt Knebelen ned i Hovedet paa ham og slog ham ihjel.

Blandt de af Benediktinermunke i Danmark støbte Klokker kan nævnes en meget smuk Klokke fra omtr. 1270 i Taarnet paa Herlufsholm, det gamle Skovkloster. Den

¹⁾ Theophilus: "De diversis artibus", Lib. III, Cap. 85: "De campanis fundendis".

er prydet med Abbed Nicolaus den 3des Sigil, og der staar paa den med Majuskeltogstaver, at han lod Klokken »reparere«, omstøbe, rimeligvis efter St. Peders Klosters Brand i Næstved 1261. Paa Siden af Klokken ses i fladt Relief St. Peder, som velsigner Klokkestøberens, der knæler foran ham og holder en Klokke.

Ogsaa i Slangerups Kirketaarn findes en smuk Klokke, der rimeligvis er kommen fra det Benediktiner-Nonnekloster, som tidligere laa her. Den er prydet med nogle ejendommelige Lilier, der kunne tyde hen paa, at den er støbt af en italiensk Benediktinermunk.

I Avnede paa Laaland findes en Klokke fra 1324, og Indskriften, der er i Majuskler, melder, at Prioren Knud i det nærliggende Halsted Kloster har ladet den støbe¹⁾.

Det vilde blive for vidtløftigt ved nærværende Leilighed at opregne de lange Rækker Navne paa Klokkestøbere eller paa deres Bomærker, som nu kendes, og jeg maa derfor indskrænke mig til at nævne nogle enkelte. Det var i den senere Middelalder mest Udlændinge, der virkede som Klokkestøbere her i Landet, Nederlændere og Tyskere, som ere blevne forskrevne herind, saaledes f. Ex. Mester Daniel fra Korterike, o: Courtray i Flandern. Han har bl. a. støbt en Klokke Aar 1369, som hænger i Taarnet ved Sæby Kirke i Sjælland. Som hans Medarbejder nævnes paa en anden Klokke Michael.

Der fandtes dog ogsaa hjemlige Klokkestøbere som Herman, der 1455 var Borgmester i Lund og har støbt flere Klokker i Skåne. Dog kan Navnet ogsaa tyde paa en indvandret Tysker. En Slægtning af den berømte Gerhard de Wou, der støbte »Gloriosa« i Erfurt, Arnold de Wou, støbte 1504 en Klokke, der hænger i Gadstrup Kirketaarn ved Roskilde. Men den mest berømte af alle de fremmede Mestre, der have virket i Danmark, var Johannes de Fastenowe, der arbejdede her under Kong

¹⁾ J. Kornerup i Aarbøger for nord Oldk. og Hist. 1869, p. 16.

Hans og Kristian den 2den. Der kendes ikke mindre end 25 Klokker med hans Navn, de fleste i Sjælland, men ogsaa nogle i Skåne. I Roskilde findes tre Klokker af Fastenowe, de to i Domkirken fra 1511, den tredie før omtalte i St. Laurentii Taarn fra 1515. Den sidste er en af de smukkeste lydende i Danmark, men Klokken i Slotsbjergby ved Slagelse, ligeledes støbt af Fastenowe i Aaret 1516, har nøiagtig den samme Tone. Den hedder Olivia.

Det var en almindelig Skik at give Klokkerne Navne ved en højtidelig Indvielse, en Slags Daab. Der er endnu bevaret en Formular for Klokkeindvielse, som har været brugt her i Landet af en Præst ved Lyngaa Kirke i Jylland¹). Han hed Jakob Nielsen. Den lyder saaledes i Oversættelse: »Giv os o Herre, bede vi, at denne hellige Klokke, som er støbt til din Kirke, maa helliggøres af din Helligaand til vor Ringheds Tjeneste, for at de troende ved dens Lyd og Klang maa indbydes til den hellige Moder Kirken og til den himmelske Løn ved vor Herre Jesus Kristus, Amen!«

Iblandt Navnene paa vore gamle Klokker forekommer hyppigst Jomfru Marias:

»Maria es minename, gode si beqvame. Mester Daniel mæchte mi Anno dni 1412« staar der paa Klokken i Jersie. De fleste Klokkenavne ere kvindelige, saasom: Katharine, Anna, Susanne, Margrethe, Gertrud m. fl. Af Mandsnavne: Jakob, Johannes, Peter. Klokken i Storeheddinge hedder »Aurora«, Morgenklokken, Ottesangsklokken.

I Svindinge Kirke i Fyen hænger en Klokke, som den bekendte Rigsraad Kristoffer Valkendorf lod støbe 1572. Paa den staar: »Sancte Peders Hane er mit Nafn, Gud til Ære de Walkendorfer til Gafn«.

Klokkeindskrifterne nævne ofte Givernes, Sognepræsternes og Kirkeværgernes Navne og yde for saa vidt ogsaa

¹) E. Pontoppidan: »Annales ecclesiæ Danicæ,« II, 326.

historiske Oplysninger om Personer; men historiske Begivenheder omtales næsten aldrig. Dog er Indskriften paa den smukke mindre Klokke i Kirke-Stillinge ved Slagelse en Undtagelse herfra. Den er affattet i en nederlandsk Dialekt, som formentlig maa oversættes saaledes:

»Da jeg Johannes blev støbt, rev Bourbon med sit lille Kompagni Lilien i Stykker, Hans Høihed blev saaret, fanget og sluttet i Lænker, 1525«.

Lyder dette ikke helt gaadefuldt med Undtagelse af dette, at Klokken hedder Johannes og blev støbt 1525? Jeg har dog allerede for mange Aar siden¹⁾ fremsat følgende Forklaring: »Bourbon« betyder Carl af Bourbon, Connetable af Frankrig, Lilien er det gamle franske Kongevaaben. Hans Høihed («Singnorie») er Kong Franz den første.

Dermed ere vi paa Sporet. Indskriften maa være forfattet til Minde om det berømte Slag ved Pavia i Aaret 1525, hvor Franz den første blev tagen til Fange af Carl af Bourbon, der anførte Keiser Karl den 5tes Tropper som en Forræder mod sit Fædreland. Da Klokken vistnok er støbt af en Flamlænder (Staden Brygges Vaaben, et kronet h findes paa den), forstaa vi, at han har villet forevige Mindet om den store Sejer, som de flamsk-spanske Tropper vandt 1525 ved Pavia.

Endnu maa jeg omtale, at der her i Kolding findes en mærkelig Klokke, den saakaldte svenske Klokke. Et Aftryk af Indskriften, der er meget vanskelig at læse, har været mig sendt; men jeg maa tilstaa, at det ikke lykkedes mig at tyde den. Klokken er prydet med tre Musling-skaller, og Indskriften er i store Majuskler fra det 14. Aarhundrede.

Vore gamle Klokker have lige saa lidt som vore andre Mindesmærker fra Fortiden undgaaet en vandalsk Behandling. I Krigene ere mange af dem blevne ranede bort, og

¹⁾ Traps Danmarks Beskrivelse, 2den Udg. III. Bind, 392.

vore egne Konger, især Frederik den 1ste og Kristian den 4de, have ladet en stor Mængde af dem, og rimeligvis de ældste og interessanteste, føre bort og støbe om til Kanoner og saaledes forvandlet de hellige Klokker til Mordvaaben. I det 18de Aarhundrede ytrede der sig dog allerede nogen Interesse for dem, saaledes hos E. Pontoppidan i hans »Marmora Danica« og i »Danske Atlas«, men mange af Indskrifterne ere rigtignok misforstaaede.

Æren for at have genoptaget dette særlige Studium tilkommer Stifteren af det kirkehistoriske Selskab, den fortræffelige Pastor Ferdinand Fenger, hvis levende Sans for vor Historie bevægede ham til at stige op i alle de Kirketaarne, han kunde overkomme, for med Grundighed at tyde Klokkeindskrifter, af hvilke han udgav flere Rækker i dette Tidsskrifts to første Bind 1850—52. Det er nu allerede et halvt hundred Aar siden; men naar Pastor Fenger i de nævnte Skrifter udtaler, »at der om 50 Aar ikke vil være mange tilbage af vore gamle Klokker«, er denne Spaadom dog heldigvis ikke gaaet i Opfyldelse; men ganske vist er der i dette Tidsrum gaaet nogle tabt, revnede ved alt for voldsom og uforsigtig Ringning og Kimen med Hammere og med Sten.

De nyeste Forskere paa Klokkernes Omraade ere Prof. C. Nyrop og Arkitekt F. Uldall. Prof. Nyrop har i Kirkehist. Samlinger 1882—83 udgivet en interessant Afhandling om Danmarks Klokker. Arkitekt Uldall har i en længere Aarrække paa mangfoldige Reiser gransket Klokkerne med utrættelig Flid, taget Aftryk af dem og i det hele underkastet dem et meget indgaaende Studium for at forberede et videnskabeligt Værk om dem. Ogsaa har vort virksomme Nationalmuseum taget sig af vore Klokker og deres Bevaring. Og de fortjene ogsaa, at der værnes om dem. Deres Indskrifter fortæller os adskilligt om den danske Middelalder, og deres Toner have en egen hemmelighedsfuld Magt til at kalde de gamle Minder til-

bage. Jeg slutter med de Ord, der staar paa Danmarks ældste Klokke i Smøllerup:

»Dette Værk af Malm, velsign og bevar det o Gud!«¹⁾)

Efter dette Foredrng afsang Forsamlingen det stemningsfulde Vers (af Grundtvig):

Kirken den er et gammelt Hus,
Staar, om end Taarnene falde;
Taarne fuld mange sank i Grus,
Klokker end kime og kalde (osv.).

Derpaa tog Forstanderen for Statens Lærerkursus, Professor, Dr. phil. Hans Olrik, Ordet. Af hans Foredrag kan her meddeles følgende Referat:

Absalon.

Tal. havde gerne efterkommet Opfordringen til at tale om Absalon; thi det havde sin store Værdi at mindes de betydeligste hist. Personligheder. Men han maatte forudsætte Enkelthederne i Absalons Liv som nogenlunde vel kendte; Tiden tillod kun at dvæle ved de vigtigste Sider af hans Betydning.

Anledningen til Foredraget var, at det 21. Marts var 700 Aar siden, at Absalon døde, og paa denne Mindedag afslørede det smukke, rigtforgyldte Relief af den store Statsmand paa Façaden af Københavns ny Raadhus. Saaledes var Absalons Minde knyttet til den Bygning, der staar som et Symbol paa, hvad dansk Aand og Snille har kunnet udrette ved Aar 1900. Og det var heldigt, at Tanken om Absalon i Fremtiden vilde knyttes til et saa-

¹⁾ Indskriften paa Smøllerup Klokken ser saaledes ud:

✠ HOC AVS EXERE BENEDIC DŌ ATQ TVERE.

»AVS« kan efter afdøde Dr. Henry Petersens Forklaring kun betyde OPVS.

dant Minde netop om vor Tid. Thi først vor Tid har ved sine Studier over Valdemarstidens indre Forhold tilfulde kunnet værdsætte Absalon. Valdemarstidens Storhed stod nu i klarere Belysning end tidligere, men det stod ogsaa klarere, at den helt igennem var præget af Absalons Personlighed. De største historiske Personligheder ere dem, der mægte at forme deres Samtids Udvikling. Dette har i hele Danmarks Historie ingen kunnet som Absalon; derfor er han ogsaa den største af alle vore store historiske Skikkelser.

For den almindelige Bevidsthed stod Absalon først og fremmest som den store Krieger. Tal. gav en Udsigt over hans vigtigste Bedrifter i Venderkampene, fra hans Kamp ved Boslunde, da han kun var fulgt af sine Huskarle (1158), til hans glimrende Sejr over Pomrerfyrstens Flaade (1184), og skildrede hans Korstogs- og Kriegerliv i det daglige og hans Bidrag til Landets Værn ved stærke Borge (København). Den ypperste Maalestok for Absalons Gerning udadtil var Sammenligningen mellem Folkets Tilstand, den Gang han begyndte at være dets Hærfører, og dets Tilstand, den Gang han nedlagde sit Sværd: i første Tilfælde et ynkeligt, splidagtigt Folk, der havde opgivet sig selv, næsten ikke værgede sig mod Venderne, ja til Dels spillede under Dække med de farlige Fjender, senere derimod et stolt, sejrigt, daadskraftigt Folk, trygt i sit Land og Herre over Fjendernes Kyster. Absalon havde jævnet Tingtrætter, vendt Opmærksomheden fra Fortidens usle Kiv og Splid, sat Danskerne de store nationale Formaal og opdraget dem til at kæmpe og til at sejre. Ligesaa i Forholdet til Tyskland. 1162 havde han mod sin Vilje maattet følge Valdemar til Besançon, hvor den danske Konge maatte finde sig i at blive den tyske Kejsers Lensmand; men efter Hjemkomsten rejste man Valdemarsmuren ved Danevirke som Værn mod den store Nabomagt, og da den tyske Kejsers efter Valdemars Død krævede ny Lenshylding, fik han et skarpt Svar og maatte opleve at se Pomrerflaadens Øde-

læggelse ved Rygen og Pomrerfyrstens Underkastelse under Knud Valdemarsøn. Da var Danmark ved at vokse op til en Stormagt i Europa, og Valdemar Sejr fortsatte med Kraft og Dristighed Absalons Værk, men førte det ogsaa saa vidt, at det maatte briste.

Men skadede de idelige Krigstog ikke Landets Udvikling indadtil? Kendsgerningerne talte i modsat Retning; Valdemarstiden havde en ganske enestaaende Velstand at opvise. Hvorledes var dette muligt? Sikkert ved Omordningen af Hærvæsenet, idet Ledingspligten paalignedes Ejendommene efter deres matrikulerede Værdi og derved baade blev retfærdigere og lempeligere, ligesom den ogsaa lod sig afløse af en Pengeafgift, medens samtidig den opvoksende Hærmandsklasse overtog store Dele af Krigerpligterne for de andre Bønder. Dette paavistes nærmere.

Tal. dvælede dernæst ved Næringsvejenes Blomstring, de store Sildefiskerier ved Skaanes Kyst med de dertil knyttede Markeder, den store Udførsel af Heste over Ribe, det dyrkede Lands mærkelig store Omfang og den rigelige Kornproduktion, endvidere Købstædernes, særlig Københavns, Opkomst, det faste Skattevæsen, den forholdsvis store Rigsindtægt, der muliggjorde de store Opgaver, Kongedømmets stigende Betydning for Samfundet, bl. a. paa Lovgivningens Omraade, og den ny opvoksende Adels Betydning som et Værn om Tronen, hvortil Absalon vilde knytte den ved at forny Mindet om Knud den stores Vederlov og anvende denne Hirdskraa paa den hele Hærmandsklasse.

Særlig fremhævede Tal. det inderlige Samarbejde mellem Kongedømmet og Kirken, som ret egenlig var Absalons Værk, Udtryk for hans Personligheds overlegne Harmoni. Hvad Absalon i saa Henseende havde udrettet, var noget helt ualmindeligt. Mange af de betydeligste Mænd indenfor Kirken saa ellers dybt ned paa alt Statsvæsen, og Ærkebiskop Eskil havde hørt til de mest udprægede Repræsentanter for dette ensidige kirkelige Syn. Der havde endog ligefrem været Fjendskab mellem Eskil og Valdemar. Men

for Absalon gjaldt ikke den uforsonlige Modsætning mellem Stat og Kirke, for ham gik de to store Magter op i en højere Enhed: Fædrelandet. Og den Harmoni, som var i ham selv, paatrykte han hele Samfundet. Det lykkedes ham ikke straks at udsone Valdemar og Eskil med hinanden, men efterhaanden naaede han sit Maal. Saa udpræget og selvstændig en Karakter Eskild end var, blev han dog reven med af Absalons Begejstring og sluttede sig til hans Gerning. Saaledes opnaaedes et saa kraftigt Forbund mellem Kongedømmet og Kirken, at næppe noget andet Land kan opvise dets Lige. Kongen grundlagde Klostre og fremmede paa mangfoldig Maade de kirkelige Ideer, og Kirken støttede Kongedømmet, bl. a. ved Kongekroningen 1170, der danner en Modsætning til den ydmygende Kongekroning i Norge faa Aar tidligere. Gensidig støttede de og hævede hinanden.

Dette Forbund stod sin Prøve under den farligste Krise, da Biskop Valdemar dannede sin store Sammensværgelse mod Danmark. Hurtig blev Forræderen grebet og lagt i Lænker; men det var det haardeste Brud med kirkelig Lov at lægge Haand paa en viet Biskop. For Absalon var Valget dog utvivlsomt; Fædrelandets Vel maatte gaa langt forud for kanonisk Ret. Forgæves truede Paven; Absalon og de andre danske Bisper stode Æresvagt om den danske Trone, og i Absalons Levetid slap Biskop Valdemar ikke ud af Fangetaarnet. Hvilken Modsætning mellem Absalons Politik og Jakob Erlandsøns og Jens Grands Fjendskab mod Kronen!

Tal. viste dernæst Absalons øvrige Virksomhed for Kirken, hans banebrydende Virksomhed for Bispetiendens Indførelse, hans Bestræbelser for at indføre ensartet Gudstjeneste, hans Iver for Klostrene, hvorledes først ved ham Sorø Kloster ret blev grundlagt, hvorledes Abbed Vilhelm blev sat over det lille Kloster paa Eskildsø, og hvorledes Absalon støttede ham i Grundlæggelsen af Æbelholt, hans Grundlæggelsen af det kortvarige Karthøserkloster i Asserbo,

hans Omdannelse af St. Marie Kloster i Roskilde, hvortil han overførte sin Frænke Margrethes Helgenlevninger, og hans Betydning i videre Forstand for dansk Klostersvæsen, hans Iver for kirkelige Fremskridtsideer, hans Opførelse af Kirker (Sorø, Gumløse).

Endelig fremdroges Absalons Betydning for Aandslivet, hans Stilling som Hovedleddet i den betydningsfulde, kulturelle Forbindelse med Frankrig og hans Forhold til Saksens Historieværk, der var præget af Absalons Aand, hans Beundring for Fædrenes Stordaad og hans levende Fædrelandskærlighed.

Sluttelig blev der givet Bidrag til en psykologisk Karakteristik af den store Statsmand og Biskop. Ved Siden af hans Energi og Myndighed anførtes forskellige Træk af kristelig Ydmyghed og ægte dansk Jævnhed.

Efter en Sang talte Dr. H. F. Rørdam om Kong Christian III, hvis Liv for en Del havde været knyttet til Koldinghus, hvor han ogsaa døde (1. Jan. 1559).

Tal. begyndte med den Bemærkning, at Danmark ikke har haft mange store Konger — den største Regent turde tilmed have været en Kvinde — men adskillige gode Konger har det haft, og blandt disse maa Christian III utvivlsomt regnes. Han fødtes 12. Aug. 1503 paa Gottorp Slot, hvor, foruden ham, ingen dansk Konge vides at være født uden Christian IX, der i lige Linie nedstammer fra Christian III. Efter en Karakteristik af det Fyrstehjem, hvorfra sidstnævnte var udgaaet, og af hans Ungdomsdannelse, hans Ophold ved det brandenburgske Hof og hans Besøg paa Rigsdagen i Worms, hvor Luthers Person og Ord fik en saa afgørende Indflydelse paa hans Livssyn, gav Tal. en Fremstilling af den gennemgribende Betydning, Christian III's ærlige, aldrig rokkede Vedhængen ved Reformationen i dens ægte lutherske Form har haft for de kirkelige Forholds Udvikling ikke blot i hans Riger, Danmark, Norge og Hertugdømmerne, men ogsaa for selve Reformationens

Moderland, hvor man i alle lutherske Kredse saa op til Kong Christian som den næsten ideale Regent og Kirkens fuldtro Værge.

Efter dette Foredrag sluttede Mødet med Sang. — Den næste Dags Formiddag tog man Kirken i Øjesyn, hvor man især dvælede ved de ret talrige Minder, der førte Tanken tilbage til det 16. Aarhundrede. Senere besøgte, under Købmand Brønsdorfs kyndige Ledelse, Musæet i Slotsruinen, der, ved Siden af talrige i Koldings Omegn og særlig i Havnen og Fjorden fundne Levninger fra Oldtiden, ogsaa indeholder meget af Interesse fra senere Tidsrum, deriblandt en Del kirkeligt Inventar fra Omegnens Landsbykirker.

Møde i Aalborg den 7. Juni.

Mødet aabnedes med Orgelspil og Sang i den overordentlig smukt restaurerede Budolfi Kirke, hvorpaa Selskabets Formand, Dr. H. F. Rørdam, fra Chordøren holdt et indledende Foredrag, idet han mindede om, at det var 41 Aar, siden Selskabet sidst holdt Møde i Aalborg. Ligesom nu aabnedes Mødet den Gang med »den gamle Dagvis«, der er et af vor Kirkes kostelige Klenodier fra Reformationens Dage, og den samme Organist (Professor de Meza), som den Gang betjente Orgelet og ledede Kirkekoncerten om Aftenen, har atter idag glædet os ved sit smukke Orgelforedrag. Af de Mænd, som for 41 Aar siden førte Ordet her i denne Kirke og siden i Latinskolens Solennitetssal, var Tal. den eneste, der nu var tilbage; det laa derfor nær for ham at fremdrage nogle Minder fra hint Møde, af hvilket Biskop P. C. Kierkegaard og Stiftsprovst H. Egede Glahn især havde Fortjeneste.

Efter at Formanden derpaa havde givet en Oversigt over Selskabets Virksomhed i den lange Aarrække, det har bestaaet, tog Bestyrelsens mangeaarige Medlem, Biskop,

Dr. theol. Fredrik Nielsen, Ordet. I et ved Indhold og Form lige tiltalende Foredrag gav han en Fremstilling af Ansgars Levned og Virksomhed, i Anledning af, at det i Aar (1901) er 1100 Aar, siden denne Nordens Apostel fødtes. Grundtvigs smukke Mindesang fra Ansgarfesten i Kjøbenhavn 1865 blev afsungen.

Efter nogle Timers Ophold fortsattes Mødet i »Menighedshjemmet«s Sal, hvor Pastor G. Jørgensen fra Stadil holdt et Foredrag, der her meddeles efter Talerens Manuskript:

Dronning Elisabeth, Kong Christiern den Andens Hustru, især hendes Forhold til Reformationen.

I Løbet af denne Sommer indtræffer en Mærkedag, som fortjener at mindes. Den 18. Juli er det 400 Aar, siden en af Danmarks Dronninger blev født, nemlig Kong Christiern den Andens Hustru Isabella (Isabeau), eller som hun kaldtes hertillands, Elisabeth. Og naar jeg nu skal fremdrage hendes Minde ved dette kirkehistoriske Møde, véd jeg vel, at Dronning Elisabeth ikke var nogen stor kirkehistorisk Personlighed. Alligevel er det berettiget, at hun mindes her; thi hendes Livs Historie har ogsaa en kirkehistorisk Side, og det er den, jeg nærmest skal holde mig til. Hun levede i den største af alle kirkehistoriske Tider efter Apostlenes Dage, nemlig i Reformationens første Aar; hun kom i Berøring med flere af Reformationens Hovedmænd, deriblandt Luther selv, og hun blev selv greben af denne mægtige religiøse Bevægelse¹).

Elisabeth var altsaa født lige i Begyndelsen af det 16. Aarhundrede. I det svundne Aarhundrede, især henimod Slutningen, var meget nyt kommet frem saavel paa det materielle som paa det aandelige Livs Omraade. Man havde en Følelse af, at store Forandringer forestod, og at

¹) Iøvrigt henvises til: G. Jørgensen, Dronning Elisabeth. Ved »Udvalget for Folkeoplysningens Fremme«. Kbh. 1901 (i Trykken).

Slægten stod i Begreb med at betræde nye Baner. Elisabeths Vugge stod i Bryssel i Nederlandene, der dengang hørte til de Lande, som gik i Spidsen for Udviklingen. I de nederlandske Storstæder, saasom Brygge og Gent, var der en blomstrende Handel og Industri, og der rørte sig et ejendommeligt Aandsliv.

Ved Fødselen hørte Elisabeth til de mægtigste Fyrsteslægter i Evropa. Hendes Forældre var Filip den Smukke og Johanna den Vanvittige; men ingen af Forældrene fik nogen Betydning ved den lille Prinsesses Opdragelse. Faderen døde allerede 1506, og Moderen blev mere og mere et Bytte for det mørkeste Tungsind. At hun var sindssyg, er i nyere Tid bleven bestridt; men i ethvert Fald fik hun intet at gøre med sine Børns Opdragelse. Der var ialt 6 Søkende, og de har alle faaet et Navn i Historien. De to Sønner blev Kejsere, nemlig Karl den Femte og Ferdinand den Første, og alle fire Døtre blev Dronninger.

Elisabeths Bedstefader paa fædrene Side var den tyske Kejser, Maksimilian af Østrig, der var gift med Maria af Burgund. Igen gennem denne sidste stammede Elisabeth fra de burgundiske Hertuger, en glimrende Fyrsteslægt, der havde drømt om at danne et stort, evropæisk Rige mellem Tyskland og Frankrig, som skulde bestaa af Nederlandene, Elsas, Lothringen, Burgund og Svejts. Om den sidste af de burgundiske Hertuger, Elisabeths Oldefader Karl den Dristige, fortalte Rygtet, at han havde sagt, at der kun skulde være tre Herrer i Verden: Gud i Himlen, Lucifer i Helvede og han selv paa Jorden. Men paa alle disse stolte, burgundiske Drømme blev der gjort en brat Ende, da Hertug Karl blev overvunden og faldt i Slaget ved Nancy 1477. Kun Nederlandene og Frigrevskabet Burgund (Franche Comté) bevaredes for Karls Datter, Maria af Burgund, og forenedes med de habsburg-østrigske Lande ved Marias Giftermaal med Maksimilian. Elisabeth kaldes derfor ofte Prinsesse af Østrig og Burgund. — Hendes

Bedsteforældre paa mødrene Side var Ferdinand den Katolske og Isabella af Spanien. Dette Fyrstepar havde drevet Maurerne ud af Spanien, havde støttet de store Opdagelsesrejser og lagt Grunden til Spaniens Stormagtsstilling.

Kejser Maksimilian blev Elisabeths Formynder; men hendes og de ældre Søskenes Opdragelse lededes af Kejserens Datter, Elisabeths Faster Margrethe af Savoyen, en dygtig Kvinde, hos hvem en høj Dannelse var forenet med et strengt kirkeligt Sindelag. Margrethe havde arvet den burgundiske Slægts Begavelse, men tillige dens Hovmod. Da der engang var Tale om, at hendes Broderdatter, Prinsesse Elisabeth, skulde forloves med en Hertug af Geldern, erklærede Margrethe, at Partiet var upassende, thi hendes Broderdøtre skulde kun have Konger til Mænd. Elisabeth tilbragte sine Barndomsaar hos Margrethe i Mecheln, en By, der omtales som overvættets rig paa Kirker, Klostre og kirkelige Stiftelser. Nylig var den prægtige, gothiske St. Romualdskirke bleven fuldført; den var opkaldt efter Byens Skytshelgen, St. Romuald.

Aandslivet i Nederlandene udfoldede sig i forskellige Retninger. »Brødrene af Fælleslivet« havde fremkaldt en Vækkelse, den saakaldte »nye Fromhed«. Deres Skoler var spredte rundt om i Nederlandene og Tyskland, og Brødrene stræbte saavel i deres Prædiken som i deres Undervisning at bringe Folkesproget til dets Ret. De og deres Tilhængere var Datidens Højskolefolk. Brødrenes Modstandere og Medbejlere var Tiggermunkene, Dominikanerne, Franciskanerne og Avgustinerne, der ligeledes ved deres kraftige Vækkelsesprædiken søgte at paavirke Folkets brede Lag. Begge disse Retninger har hver paa sin Vis øvet en Johannes den Døbers Gerning forud for Reformationen. Noget mere aristokratisk var en tredje Retning, Humanismen, der netop i Nederlandene paa den Tid, der her er Tale om, havde en af sine ejendommeligste Repræsentanter, nemlig Erasmus af Rotterdam. Huma-

nisterne dannede en sluttet Kreds; de støttede hverandre og roste hverandre, tit ud over alle Grænser. De havde store Fortjenester paa Opdragelsesvæsenets Omraade og de drømte om at reformere Kirken ad Oplysningens og Dannelsens Vej. Erasmus kom tidlig i Forbindelse med Hoffet, og han har sikkert haft Indflydelse paa Valget af Lærere for Fyrstebørnene. Blandt Lærerne træffe vi i det mindste én meget udpræget Humanist, nemlig Luis Vivés. Til Brug ved Prins Karls Opdragelse skrev Erasmus Bogen: »Den kristelige Fyrstes Undervisning«, der senere blev oversat paa Dansk af Erasmus's Discipel Povl Helgesen.

Den mærkeligste af Lærerne var dog Mester Hadrian fra Utrecht. Han havde faaet sin første Undervisning hos »Brødrene af Fælleslivet«, blev senere Professor i Löwen og tillod sig som saadan dristige Ytringer mod det dybtsunkne Pavedømme. Senere blev han dog mere og mere paveligsindet og endte tilsidst selv som Pave. Hadrian var stemt for en Slags Fjerdedels-Reformation, der naturligvis ikke lod sig gennemføre.

De aandelige Rørelser har sikkert afspejlet sig ved Hoffet, hvor Margrethe af Savoyen var Sjælen. Det nederlandske Hof kaldtes ofte det burgundiske; det havde nemlig taget de store Traditioner fra det gamle burgundiske Hof i Arv og det var uden Tvivl det mest dannede af alle Europas Hoffer. Her færdedes Elisabeth med sine Søkende i sin Barndom, og Omgivelserne har ikke undladt at sætte et Aandsdannelsens Mærke paa hende. Forresten er det meget lidt, hvad man véd om hendes Barndom.

I Aaret 1514 blev Prinsesse Elisabeth, der nu var 13 Aar gammel, forlovet med og viet til Kong Christiern den Anden af Danmark, der var 20 Aar ældre. Vielsen fandt Sted i Bryssel. De blev forlovede og viede uden at have set hinanden. Kong Christiern sendte som sin Stedfortræder den mægtige, jyske Adelsmand, Mogens Gjøe¹⁾.

¹⁾ Fra Vielsen, som efter Datidens Skik fandt Sted »foran Kirkedøren«, findes paa Rosenborg et Minde, nemlig den Brudering,

Først næste Aar kom Bruden efter mange Vanskeligheder til Kjøbenhavn. Ved Hvidøre, en Mils Vej nord for Kjøbenhavn, steg hun i Land og blev modtaget af Kongen og det danske Hof. Her saas Kongen og hans Hustru for første Gang.

I de 8 Aar 1515—23 opholdt Elisabeth sig som Dronning i Danmark. Det var ikke lystelige Kaar, hun var gaaet ind til. Kongens Forhold til Dyveke er jo vel kendt. At Dronningen under saadanne Forhold følte sig højst ulykkelig, forstaar sig af sig selv, og det fremgaar af en Brevveksling, hun i de første Aar førte med Søsteren Eleonora, af hvilken Brevveksling der er opbevaret Uddrag.

Kong Christiern var ligesom sin Hustru bleven opdraget i streng kirkelig Aand. Hans Fader, Kong Hans, stod stedse i et godt Forhold til Pavestolen, og Moderen, den sachsiske Prinsesse Christine var greben af den Vækkelse, som udgik fra Franciskanermunkene. Kong Christiern og Dronning Elisabeth iagttog derfor ogsaa i de første Aar nøje den katolske Religions Forskrifter, og det første Afladsbrev, Arcembold udstedte, var til bedste for Kongefamilien. Saa begyndte Reformationen i Wittenberg i Efteraaret 1517. Kongen fulgte dens Udvikling med Opmærksomhed, vel nærmest fordi han mente, at han kunde faa Brug for den i Kampen mod Biskopperne. Han indkaldte Martin Reinhardt og Andreas Bodenstein Carlstadt; men disse Mænd udrettede som bekendt intet. I Sommeren 1521 gjorde Kongen en Rejse til Nederlandene og traf sammen med Erasmus i Brygge. Efter hvad Erasmus selv fortæller i et af sine Breve, sagde Kongen til ham, da de talte sammen om Kirkens Brøst, at der intet udrettedes ved milde Lægemedler, og at kun de Lægemedler, som rystede hele Legemet, ret virkede. En saadan Ytring vidner om Kongens Sympathi for Reforma-

Kongen sendte til sin Brud. Den bærer Indskriften: Ave Maria gr.
o: Begyndelsesordene til den bekendte katolske Bøn.

tionen. Om Dronningen nu er fulgt ham i dette Stykke, er ikke let at afgjøre, men det er sandsynligt. Der var efterhaanden indtraadt et godt Forhold mellem Ægtefællerne, og Kongen øvede ved sin overlegne Personlighed en stor Magt over sine Omgivelser. At Dronningen allerede, mens hun var her i Danmark, blev stemt til Gunst for Evangeliet, turde ogsaa fremgaa af en Ytring i et senere Smædeskrift mod Christiern den Anden, hvori der rettes den Anklage imod ham, at han »forførte sin højbaarne Dronning til Delagtighed i det lutherske Kætteri.«

Saa kom den bekendte Katastrofe i Foraaret 1523. Kongen og Dronningen med deres Børn og en Del fremragende Danske flygtede fra Danmark og sejlede til Nederlandene, hvor de dog kun blev køligt modtagne af Regentinde Margrethe, der aldrig havde yndet Kong Christiern. Efter en kort Rejse til det engelske Hof, hvor Elisabeths Tante var Dronning (gift med Henrik den Ottende), naaede de tilbage til Mecheln d. 10. Juli 1523. Men her var der netop nogle faa Dage i Forvejen foregaaet noget, som satte alles Sind i Bevægelse. De to evangelisksindede Avgustinermunke Hendrik Voës og Johan van Essen havde den 1. Juli lidt Martyrdøden paa Baalet paa Bryssels Torv. Disse to unge Mænd havde været Munke i Avgustinerklostret i Antwerpen, og dette Kloster var Arnestedet for en mægtig luthersk Bevægelse, der bredte sig over hele Landet. Kejser Karl havde søgt at standse den og havde udnævnt den forhadte Frans van der Hulst til Kættermester. Men paa Grund af Stædernes Modstand udrettedes der ikke stort, før Regentinden selv greb ind. Hun fordrev Munkene fra Avgustinerklostret eller lod dem sætte i Fængsel, og Klosterkirken lod hun jævne med Jorden. De to nævnte Munke blev dømt til Døden, og Dødsstraffen blev fuldbyrdet, da de ikke vilde tilbagekalde. Saadan var Situationen, da det danske Kongepar kom tilbage fra England. Gæringen i Landet var uhyre stærk, og Rygtet om de to Munkes Martyrdød bredte sig langt ud over Neder-

landenes Grænser. Bevægelsen her blev ikke mindre, da Luther i August Maaned udsendte et Flyveskrift: »Sendebrev til de Kristne i Holland, Brabant og Flandern,« ligesom han ogsaa skrev et Digt, der skildrer Begivenheden. Disse Vers er den første Frugt af Luthers Digterevne. I dette Digt (»Ein neues Lied wir heben an« o. s. v.), der snart var paa alles Læber, forekommer ogsaa disse Linjer:

Og Asken flyver vidt om Land,
Slet intet kan den hemme.
Selv Fangehul og Baal og Brand
Maa Herrens Gerning fremme.

Der findes vel ingen direkte Ytringer fra Samtiden om Kong Christierns og Dronning Elisabeths Forhold under denne Sag, men der kan vel ingen Tvivl være om, at disse Begivenheder, der indtraf under deres Ophold i Nederlandene i Sommeren 1523, har gjort et stærkt Indtryk paa dem og ført dem videre frem i Forstaaelsen af Evangeliet. Det varer ikke længe, før der blandt deres danske Ledsagere træffes nogle, som har sluttet sig til Reformationen.

Sidst i August Maaned forlod Kongen Nederlandene og begav sig til Berlin, til sin Svoger Kurfyrst Joachim den Første. Nogle Dage senere rejste Dronningen, og hun opholdt sig nu i Tyskland i 9 Maaneder, først i Berlin og senere især i Sachsen. Denne Tid af Dronningens Liv kende vi ret godt fra en Brevveksling, som førtes mellem hende og Kongen, der flakkede om fra Sted til Sted. I Oktober havde Christiern ved forskellige tyske Fyrsters Hjælp faaet en stor Hær samlet, men denne opløstes, da Kongen ikke kunde skaffe Penge til Sold. Herved kom han i en bundløs Gæld og blev jaget fra Sted til Sted af de nærgaaende Kreditorer. De fleste af Kongens og Dronningens Breve fra denne Tid er bevarede til Nutiden. De fandtes i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede i den lille bajerske By Amberg, efter at man længe fra dansk Side havde søgt efter dem. De fleste af disse Breve op-

bevares nu i Kristiania, en mindre Del i Kjøbenhavn og Stokholm.

I denne Brevsamling findes en Del egenhændige Breve fra Dronningen. Disse er saa godt som alle paa Dansk, og Sproget er forholdsvis godt, hvorimod Retskrivningen er meget vilkaarlig. Den minder stadig om Elisabeths fransk-burgundiske Oprindelse. Vi lærer i disse Breve Dronning Elisabeth at kende, navnlig som den alt opofrende Hustru, der ikke vilde svigte sin Ægtefælle i Ulykens Dage, skønt hun blev fristet dertil af sin egen Slægt og kunde opnaa Fordele for sig selv og sine Børn ved at skille sin Sag fra Kongens. Hun viste i Gerning, at det ikke var Mundsvejr, naar hun skriver, at hun ikke kunde være tilfreds, naar hun var borte fra Kongen.

Kong Christiern var tyet til sin Morbroder, Kurfyrst Frederik den Vise af Sachsen. En Tid opholdt han sig paa det kurfyrstelige Slot Schweinitz, og herhen kom efter hans Ønske Luther og Melanchton. Luther prædikede for ham, og Kongen erklærede, at han aldrig havde hørt Evangeliet forkyndt saaledes, og at han aldrig vilde glemme det. Senere opholdt han sig mest i Wittenberg og omgikkes Mænd af Luthers Kreds, saasom Spalatin, Kranach og Borgmesteren Tilo Dene, i hvis Hus han boede. Han var aabenbart greben af Evangeliet og han arbejdede paa at tilvejebringe en dansk Oversættelse af det nye Testamente. Det Hverv at oversætte det nye Testamente paa Dansk blev betroet til Hans Mikkelsen, Sekretæren Christiern Winter o. fl.

Imidlertid opholdt Dronningen sig i Berlin, men hun var ilde tilfreds med at være der. Hun var ængstelig bekymret for Kongen og plagedes stadig af Kurfyrst Joachim for de Penge, Kongen skyldte ham. Joachim var ivrig Papist og saa med Mistænksomhed paa sin Svogers Ophold i det kætterske Wittenberg. Det var derfor intet Under, at Dronningen længtes efter at komme bort. Den 7. November skriver hun til Kongen: »Og beder jeg Eders

Naade, at E. N. vil lade mig snart komme til E. N. Jeg vil fast hellere blive hos E. N. og lide, hvad jeg kan, end jeg vil være fra E. N. og have alt, hvad jeg vil have; thi jeg kan ikke blive glad, for jeg befrygter mig altid, at E. N. skal komme noget til (ud af). Og kan jeg aldrig være uden Sorg; jeg tror, at de gør mig snart galen, saa handle de med mig her«. Et Par Dage efter, Mortensdag, skriver hun: »Jeg længes mig ihjel, med mindre E. N. snart har Bud efter mig.«

Under disse Forhold havde Dronningen stor Trøst af Kurfyrstinde Elisabeth, Kong Christierns Søster. Denne ædle Kvinde elskede inderligt sin Broder og gjorde for ham, hvad hun kunde. Ogsaa hun havde begyndt at lytte til Røsten fra Wittenberg. Det gik ikke efter Elisabeths Ønske om at komme bort fra Berlin, hvorimod Kongen kom i Besøg der ved Nytaarstid 1524. Dette Besøg skete vel nærmest i Anledning af, at Joachims Datter, Prinsesse Anna, den 7. Januar 1524 holdt Bryllup med Hertug Albrecht af Mecklenburg. Det var denne Albrecht, som under Grevens Fejde optraadte med Krav paa Danmarks Trone. Saavel Brud som Brudgom omtales da som »gut martinisch.«¹⁾ Ogsaa Kurprinsen, den senere Joachim den Anden, var gunstig stemt for Evangeliet. Vi se altsaa, at der ved det brandenburgske Hof var en stærk Stemning for Reformationen. Og nu kom Kong Christiern til fra selve Vækkelsens Midtpunkt, »den hellige Stad Wittenberg«, som han kalder den i et af sine Breve. Han har sikkert under sin Nærværelse ikke undladt at gøre sin Hustru og sin Søster nærmere bekendte med, hvad der foregik i Wittenberg.

Kongen rejste bort igen; men Dronningen fik jævnlig Brev fra Wittenberg saavel fra ham som fra andre. Kongens Sekretær, den lærde Morsingbo Christiern Winter, sendte

¹⁾ J. Heidemann: Die Reformation in der Mark Brandenburg. Berlin 1889, S. 147.

hende de trykte Ark af den danske Bibeloversættelse, efterhaanden som de blev færdige. Han trøster Dronningen det bedste han kan. Saaledes skriver han den 20. Februar: »Dertil, naadigste Frue, beder jeg E. N. ydmygelig, at E. N. vil give sig inderlig ind til Gud, med en stærk og fast Tro, at han er den aleneste, som E. N. og vor naadigste Herre kan hjælpe og ingen anden, . . . thi han raaber til alle (Matthæi udi det 11. Kapittel): I alle, som arbejde og ere bedrøvede, kommer til mig, jeg vil husvale eder. Disse Ord ere trøstelige, paa hvilke vi maa aldeles slaa vor Lid.« Han slutter Brevet med disse Ord om Bibeloversættelsen: »Kæreste, naadigste Frue! Den Prænter, som skal prænte vort nye Testamente, han er i Leipzig; straks han kommer hid, skal han prænte mer, saa vil jeg efterhaanden sende E. N. saa meget, som vi prænter, indtil de er ude; saa vil jeg lade binde E. N. en hel Bog og sende E. N. — Hermed Eders Naades Højmægtigheds Stand, Liv og Sjæl den alsommægtigste Gud befalendes« o. s. v.

Ogsaa andre Skrifter i reformatorisk Aand fik Elisabeth tilsendt. En forhenværende fransk Munk, Frans Lambert fra Avignon, der paa Grund af sin Tilslutning til Luther var flygtet fra sit Fædreland og nu opholdt sig i Sachsen, havde henvendt sig til Kong Christiern om Hjælp. Denne Mand sendte nu Dronningen nogle reformatoriske, opbyggelige Skrifter, som han havde oversat paa Fransk, der jo var Elisabeths Modermaal. Denne Frans Lambert spillede senere en stor Rolle i Hessens Reformationshistorie.

Endelig slog Befrielsens Time for den stakkels Dronning. I et Brev af 2. Marts opfordrer Kongen sin Hustru til at komme. Brevet slutter saaledes: »Men som I formane os, at vi skulle tage os vare, da haabes os visseligen, at vi har én, som tager os vare og ikke forlader os: Det er Kristus, hvilken vi befale Eders Stand, Liv og Sjæl til evig Tid.« Dronningen rejste straks og indtraf

efter en hurtig Rejse i Wittenberg, hvor hun en af de første Dage efter sin Ankomst tillige med Kongen hørte Luther prædike. Denne Prædiken blev holdt Tirsdag efter Lætare, nemlig d. 8. Marts, 1524 i Overværelse af Kongen, Dronningen og andre fyrstelige Personer. Luther prædikede over Teksten Joh. 6, 25 fl. om »den aandelige Mad, hvormed Sjælen næres.« Der findes en forkortet latinsk Gengivelse af denne Prædiken i den nyeste Udgave af Luthers Værker¹⁾. Denne Opskrift giver dog kun et mat Billede af Luthers vældige Veltalenhed, hvorom der foreligger saa mange Vidnesbyrd. At Dronning Elisabeth ogsaa har talt med Luther, maa vel anses for sandsynligt, men der findes ingen Ytringer derom. Rimeligvis fra denne Tid skriver sig en Udtalelse af Luther: »Gud vil maaske have et sjældent Stykke Vildt, det vil sige en Konge og en Dronning, ind i Himlen, og det en Konge, om hvem man allermindst kunde have ventet det; saa vidunderlig er Gud til at skuffe Menneskers Tanker.«

Dronningens Ophold i Wittenberg blev dog ikke af lang Varighed. Efter Kongens Ønske rejste hun derfra til Nürnberg, hvor der i Januar 1524 var bleven aabnet en Rigsdag. Tysklands Rigsstænder havde nemlig ved det sidste Kejservalg tiltvunget sig en Slags Stænderforsamling, og nu samledes Stænderne for anden Gang i Nürnberg. Paa Kejser Karls Vegne mødte her en yngre Broder af Karl og Elisabeth, nemlig Ærkehertug Ferdinand; han havde faaet sin Opdragelse i Spanien, var strengt katolsk og rostes af Spanierne for sit spanske Sindelag. Kejser Karl og Regentinde Margrethe havde desuden sendt Statsmanden Hannart, der skulde tage sig af de danske Forhold. Han var uvillig stemt mod Kong Christiern og hadede ligesom Ferdinand Lutheranerne, hvem han i et af sine Breve omtaler som »den forbandede lutherske Sekt« (la mauldicte secte Lutheriane).

¹⁾ Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe Bd. XV. Weimar 1899. S. 466.

I Februar Maaned havde Kong Christiern selv begivet sig paa Vej ad Nürnberg til; men Ferdinand og Hannart fik Nys derom og fik forhindret hans Komme »med det gode« (de bonne sorte), som Hannart skriver. Saa opfordrede Kongen sin Hustru til at rejse derhen og hun paatog sig villig det ubehagelige Hverv. Ogsaa hende søgte Ferdinand at holde borte, men det lykkedes ikke. Dog fik han maaget det saa, at hendes Indtog i Nürnberg foregik ved Aftenstid »hemmelig og i al Stilhed« (secrete-ment et sans bruyt). Elisabeth fik Ophold paa Slottet, hvor ogsaa Ferdinand og hans Hof boede. De to Søkende var saa godt som ukendte for hinanden og havde rimeligvis ikke set hinanden før nu.

Næste Dag fandt en højtidelig Modtagelse Sted paa Slottet. Ved denne Lejlighed stod Dronningen selv frem og skildrede sin ulykkelige Stilling paa en Maade, der frembragte det stærkeste Indtryk paa de tilstedeværende. Den kursachsiske Sendemand Wolf v. Wolfsthal skriver til Frederik den Vise, at der ved denne Lejlighed kun var faa Raadsherrer, »hvis Øjne ikke fyldtes med Taarer«, og han føjer til, at dette var for Dronningens Persons Skyld, hvorimod ingen havde noget tilovers for Kongen. »Hvis hun ikke var«, skriver han, »vilde ingen her sadle en Hest for den Sags Skyld.«

Nürnberg var dengang en af Tysklands Storstæder, en rig Handelsstad og Hjemsted for Kunst og Videnskab. Jeg minder om Kunstneren, Malmstøberen Peter Vischer, der 5 Aar tidligere havde fuldført sit Mindesmærke paa St. Sebaldus's Grav (St. Sebaldus var efter Sagnet en dansk Kongesøn); endvidere om Albrecht Dürer, Tysklands berømteste Maler paa den Tid. Her levede den humanistiske Patricier Willibald Pirckheimer og Mestersangeren Hans Sachs, der netop Aaret forud havde udsendt sit Digt »om den wittenbergske Nattergal, som man nu hører overalt«. Luthers Skrifter læstes af høje og lave i Nürnberg og de drøftedes i Hjemmene og paa offentlige Steder.

En Mængde Flyveskrifter udkom i disse Aar; Luther havde ogsaa i saa Henseende været Banebryderen som Skaberen af en ny, folkelig Litteratur. Overalt saas Luthers Billede og ved Siden deraf Karrikaturbilleder af Paven. For 3 Aar siden var den unge, lutherske Præst Andreas Osiander kommen til Byen, og han prædikede med stor Hensynsløshed mod det gamle Kirkevæsen. Selv Byens Raad og de katolske Provster støttede Røret, som endog trængte ind i Klostrene og bevirkede, at Munke og Nonner løb deres Vej. Det vældige Røre, som efterhaanden gennemtrængte hele det nürnbergiske Samfund, kulminerede i den stille Uge 1524 og gav sig da Udslag ved, at 3—4000 Mennesker nød Nadveren »under begge Skikkelser«. Nadver paa denne Vis, med Brød og Vin, var i disse Aar det egentlige Bekendelsestegn for evangelisk-luthersk Sindelag. En Del fornemme Personer, deriblandt 30—40 af Ferdinands Hofstat, tog Del i denne Nadver.

Stærkt Indtryk paa Befolkningen gjorde det, da det rygtedes ud i Byen, at Dronning Elisabeth af Danmark, Kejserens Søster, havde nydt Nadveren paa evangelisk Vis. Skærtorsdag den 24. Marts havde hun kaldt Osiander op paa Slottet, skriftede for ham og modtog saa Nadveren af hans Haand. De Pavelige søgte at fremstille Rygtet som løs Snak. For at faa Klarhed i Sagen henvendte den kuraschsiske Sendemand Phil. v. Feilitsch sig da til Osiander, og denne fortalte ham, at Dronningen havde skriftet for ham, og da han mærkede, at hun hjærteligt og kristeligt begærede Sakramentet, havde han givet hende det, saaledes som Kristus havde indsat det med Legemet og Blodet. Saadan lyder Feilitsch's Beretning til Kurfyrsten.

Ærkehertugens Forbitrelse kendte ingen Grænser. Efter hvad Feilitsch ligeledes fortæller, kom det til et skarpt Ordskifte mellem de to Søskende. Ferdinand sagde, at han vilde ønske, hun ikke var hans Søster. Dronningen svarede med at minde ham om deres fælles ulykkelige Moder, der nu sad som Fange i Spanien. Hun, Elisabeth,

vilde holde sig til Guds Ord og deri søge Gud uden at bryde sig om Menneskers Meninger. Vilde Ferdinand af den Grund fornægte hende som Søster, fik det være; hun befalede Gud sin Sag. — Til Kong Christiern skrev Dronningen (29. Marts): »Og har min Broder talt til mig om, at E. N. har været hos Luther, og sagde han mig, at han vilde give 100,000 Gylden, at E. N. havde det ikke gjort. Dog har jeg givet ham tilbørligt Svar derpaa, som jeg vil vel selv sige E. N., naar Gud vil, jeg kommer E. N. til Ords.«

Ogsaa Hannart var forbitret. Dronningen skriver om ham i samme Brev (29. Marts): »Men han er bleven saa græsselig vred paa mig, for jeg har haft den Prædiker af Byen. Og har Hannart sagt, at dersom han vidste, at jeg vilde holde paa hans (Præstens) Ord, da vilde han ikke handlet i vor Sag.« Hannart selv gav sit onde Lune Luft i sine Breve til Regentinde Margrethe. Han skriver saaledes om Dronningens Raadgivere: »Deres Planer og Meninger er af en saa besynderlig Beskaffenhed, at jeg ikke véd, hvad jeg skal mene derom«.

Ved dette Skridt havde Elisabeth brudt med Pavedømmet og aabenlyst stillet sig paa de Evangeliskes Side. Det var ikke sket i et Øjeblik's Stemning, men overvejet og besluttet i Forvejen og efter Kongens Raad. Det var et dristigt Skridt, og endnu havde ingen tysk Fyrste eller nogen Fyrste overhovedet vovet at gøre noget saadant¹⁾. Den landflygtige, danske Dronning er uden Tvivl den første fyrstelige Person, der klart og uforbeholdent har stillet sig paa Luthers Side. Politisk set var det højst uklogt, thi derved fik hun hele sin Slægt, især Kejser Karl, Ferdinand og Margrethe imod sig, og Udsigterne til Hjælp forværredes. Men denne Daarskab for Verden forringer ikke i kristne Menneskers Øjne Værdien af Dronning Elisabeths Handlemaade.

Endnu et Par Ord om Elisabeths Ophold i Nürnberg, der giver et lille Indblik i de daværende politiske Forhold.

¹⁾ Kurfyrst Frederik den Vise først faa Dage før sin Død den 5. Maj 1525, jfr. Th. Kolde, M. Luther II S. 188.

Der var i Nürnberg som i hele Sydtyskland en stærk social Spænding; thi jævnsides med Reformationen, omend ikke fremkaldt af den, gik et socialt Røre, der blandt Nürnbergs Indbyggere især ytrede sig i Uvilje over de Handelsprivilegier, som var i Hænderne paa de rige Pengemænd af Familien Fugger i Avgsburg. Kong Christiern havde paalagt sin Hustru at bede Ferdinand om et Laan paa 20,000 Gylden, men denne afslog hendes Bøn, med mindre hun kunde stille Pant, hvad hun ikke var i Stand til. Dette Afslag skyldtes efter Dronningens Mening Ferdinands Finansminister, den forhadte Grev Gabriel af Salamanca. Folket mente, at der bestod et Komplot til gensidig Støtte mellem Salamanca, Hannart og Jakob Fugger i Avgsburg, og Rygtet gik, at Salamanca og Hannart havde taget mod Bestikkelser af Fuggerne, for at disse uhindret kunde have Lov til at udnytte deres Privilegier. Ophidselsen blandt Smaaborgerne var uhyre stor, og man op slog Truselsskrifter snart mod en og snart mod en anden paa offentlige Bygninger. Paa Slotsmuren fandtes en Dag et Vers, som opfordrede Ferdinand til at fængsle Salamanca, hænge Jakob Fugger og bryde Storhansernes Magt, »thi saa blev Ferdinand mægtigere, end han er.« Selv Kejseren havde opfordret sin Broder til at afskedige Salamanca, da det ellers let kunde gaa ham selv, som det var gaaet Kong Christiern af Danmark.¹⁾

Den 12. April forlod Dronningen Nürnberg uden at have opnaaet noget. Hun begav sig til Altenburg i Sachsen, hvor Kongen for Tiden opholdt sig; men hun forblev dog her kun en kort Tid; thi Kongen var nu saa fattig, at han ikke var i Stand til at bekoste hendes Ophold. Der var intet andet for end at rejse til Nederlandene, og Dron-

¹⁾ Hs. v. d. Planitz's Berichte aus dem Reichsregiment in Nürnberg 1521—23. Gesammelt v. Ernst Wülcker. Nebst ergänzenden Actenstücke bearbeitet von Hs. Virck. Leipzig 1899. S. 626. C. E. Förstemann: Neues Urkundenbuch zur Geschichte der evang. Kirchenreformation. Hamburg 1842.

ningen tiltraadte Rejsen med et tungt Hjerte. Hun ledsagedes af et ret anseeligt Følge, i hvilket bl. a. den danske evangeliske Præst Jens Mikkelsen Mønbo befandt sig. Kongen skrev til sin Hustru d. 8. Juni, da hun nylig havde tiltraadt Rejsen: »Og lader Hr. Jens altid sige Evangeliet for Eder«. Dagen efter skrev Elisabeth til Kongen fra en Landsby, Düben, i Sachsen: »Allerkæreste Herre! Véd jeg vel, at naar som jeg kommer hos min Faster, da skal hun tale til mig, for E. N. har været der i Wittenberg, og jeg desligeste, og spørge mig meget derom. Beder jeg, E. N. vil skrive mig til, hvad E. N. tykkes bedst, at jeg skal svare; vil jeg gerne rette mig derefter«. Kongen svarede næste Dag fra Wittenberg: »Sætter Eders Haab til Gud, han skal give Eder de bedste Raad.«

Efter forskellige Fortrædeligheder undervejs, som Kongens Kreditorer satte i Værk, kom Elisabeth og hendes Følge endelig i god Behold til sin Faster i Nederlandene. Modtagelsen var næppe synderlig god, men man véd kun lidt derom. Margrethes Fremfærd mod Lutheranerne var i Mellemtiden bleven haardere og haardere. Navnlig var Læsning i lutherske Skrifter strengt forbudt, og Overtrædere af dette Forbud kunde straffes med Tabet af $\frac{1}{8}$ af deres Formue. Margrethe lod straks anstille Forhør over Elisabeths danske Ledsagere angaaende deres Forhold til Luther, men der er intet bekendt om Udfaldet. At heller ikke Dronningen slap fri for Bebrejdelser, fremgaar af et Brev fra hende til Kongen, som imidlertid ogsaa var kommen til Nederlandene (af 5. Sept.), hvori det hedder: »Allerkæreste Herre! Har min Faster talt ganske ilde til mig, og har hun talt meget om Luther, som jeg ydermere skal sige E. N.« o. s. v.

Kongeparret fik nu anvist Slottet i den lille By Lier i Brabant til Opholdssted, og her boede de omtrent hele Aaret 1525. Allerede inden de kom der, var Dronningens Helbred nedbrudt som Følge af de Sorger og Skuffelser, som de sidste Aar havde været saa rige paa. Det var

sandsynligvis en Brystsygdom, Dronningen led af. Den var bleven standset en kort Tid ved et Ophold ved Badene i Aachen; men henad Sommeren og Efteraaret 1525 tog Sygdommen igen til. Ikke desto mindre gjorde Kongen og Dronningen jævnlig Udflugter omkring i Landet. I December kørte de med 8 Vogne ad Gent til og de tog ind i det lille Lystslot Zwynaerde, som tilhørte Abbediet St. Peter i Gent. Her blev Dronningen saa syg, at hun maatte gaa til Sengs og hun rejste sig ikke mere fra sit Sygeleje. Kongen og Regentinden gjorde, hvad de kunde, for at redde hendes Liv, men forgæves. Hun døde 19. Januar 1526, endnu ikke 25 Aar gammel.

Om Dronningens Død foreligger der to Beretninger, en af Kongen selv i et Brev til Luther og en af den katolske Sognepræst ved Sognekirken i Zwynaerde, Thomas Blanckaert.

Kongens Beretning gaar ud paa følgende: Da Sygdommen tog til, hengav Dronningen sig med en fast Tro i Guds Vilje, tilgav alle Mennesker og bad om deres Tilgivelse. Regentinden sendte saa nogle Personer, som skulde overtale hende til at vende tilbage til »den papistiske Antikristendom«; men deres Overtalelser nyttede intet. Tilsidst bestrøg de hende med Olje; men inden dette skete, havde hun »med en fast Tro og et velbetænkt Sind modtaget det hellige, højærværdige Sakramente paa ret, kristelig Vis, og naar jeg eller en af vore Prædikanter formanede hende til det guddommelige Ord, lovede hun os altid at blive bestandig i en stærk Tro til Gud, hvorimod hun ikke vilde svare noget til de andres Overtro«. Da hun saa tilsidst mistede Mælet, holdt de op med deres Plagerier. — Kongen slutter saaledes: »Men vi er af det tillidsfulde, trøsterige Haab, at hun er den evige Saligheds Barn. Dertil hjælpe Gud os alle.«

Blanckaerts Beretning, der forefindes paa Hollandsk og paa Latin, og som blev affattet for at overrækkes Dronningens Slægtninge, søger at give det Udseende af, at

Elisabeth er død som god Katolik, og han afmaler med stor Vidtløftighed hver Omstændighed, der kan tyde i den Retning. Han fortæller, at der blev læst Messer i Sygeværrelset, at hun besvarede Abbed Gerhards Spørgsmaal, om hun vilde leve og dø som en Datter af den hellige Kirke, med et lydeligt Ja, samt at hun modtog den sidste Olje. Alt dette er vistnok rigtigt. Som troende Kristen kunde hun vel svare Ja paa det Spørgsmaal, om hun vilde leve og dø i den hellige Kirke, saa meget mere som der endnu ikke paa dette Tidspunkt bestod to særskilte Kirkesamfund, et evangelisk og et katolsk, hvert med sine kirkelige Ordninger. Mange af dem, som delte Tro og Syn med Luther, føjede sig endnu efter de gamle Ordninger, undtagen med Hensyn til Nadveren. Det, hvorpaa alt kommer an ved det Spørgsmaal, om Elisabeth er død som evangelisk eller som katolsk Kristen, er om hun har nydt Nadveren paa evangelisk Vis eller efter romersk-katolsk Ritus. Og her siger Kong Christiern udtrykkelig, at hun nød Nadveren paa ret kristelig Vis. o: saavel Brødet som Vinen. Derimod er Blanckaert uklar i sin Beretning om dette afgørende Punkt og han gaar let hen over det. Efter al Sandsynlighed er da Nadveren bleven rakt Dronningen af den før omtalte dansk-lutherske Præst Jens Mikkelsen Mønbo, der ogsaa ifølge Blanckaerts Beretning var tilstede ved Dødslejet.

At Dronningen virkelig er bleven Evangeliet tro indtil Døden, stadfæstes ved, hvad Kongen og andre fortæller, at hun lige til det sidste gik i Forbøn hos Margrethe for dem, som var fængslede for Evangeliets Skyld. Kongen siger i den før omtalte Skrivelse til Luther, at hans Hustru først skriftlig og senere, da hendes Skrivelse forblev ubesvaret, ved en af Kongens Raader havde henvendt sig til Fru Margrethe i denne Anledning; men Margrethe havde givet en skarp Afvisning og opfordret til at afstaa fra disse Sager, hvis ikke, skulde »vi ikke være Kejserens Venner«. Her forekommer altsaa dette kendte Udtryk, der er bleven brugt

af Chr. Richardt som Overskrift over det bekendte smukke Digt om Dronning Elisabeth. — I et Brev, som Hans Mikkelsen skrev til en Ven i Tyskland 4 Dage før Dronningens Død, fortæller denne ogsaa om hendes Forbøn for Trosfæller.

Om den danske Dronnings Død skriver Luther kort Tid efter i et Brev til Teologen Agricola: »Den kongelige Kvinde, som i Sandhed var en Dronning, den danske Konges Hustru Elisabeth, er gaaet bort fra de levendes Land, hvad Kong Christiern selv har tilskrevet mig. Hun gik bort i en fast Tro efter at have modtaget Herrens Nadvere paa rette Maade efter Kristi Indstiftelse, og man kunde ikke overtale hende til at vende tilbage til Pavens Tro, skønt hun blev stærkt fristet af de mægtige.« Og noget senere skriver han: »En ægte Kongedatter var tilvisse det ædle Blod, Fru Elisabeth. Hun greb Evangeliet med stor Alvor og bekendte det frit, hvorfor hun ogsaa maatte dø i Elendighed. Thi vilde hun have fornægtet det, havde hun maaske mødt mere Hjælp og Bistand i Verden.«

Dronning Elisabeth blev begravet med stor Pomp efter katolsk Ritus i St. Peters Kirke i Gent, hvor Abbed Gerhard holdt en Sørgetale over hende. Paa Foranstaltning af Slægtningene blev der læst Sjælemesser for den afdøde i Flandern, Spanien, Tyskland og Ungarn. Ja endog i Danmark lod Kong Frederik den Første læse Messer for den bortgangne. Kong Christiern lod sætte et smukt Gravmæle over hendes Grav.

Seks Aar senere blev Liget af Prins Hans, Elisabeths Søn, der døde i Regensburg i Sommeren 1532, nedsat i Moderens Grav. I Tidens Løb har Graven været udsat for Overlast gentagne Gange. I det 16. Aarhundrede ødelagde Billedstormere dens Prydelser, og under Krigene i Begyndelsen af det 19. Aarhundrede blev den opbrudt og plyndret af franske Soldater. Den katolske Sognepræst ved St. Peters Kirke, Malengie, lod derefter Graven rense og Benene lægge i en Kiste. I Aaret 1842 besøgte Dr.

Kalkar Kirken og fandt efter nogen Søgen Graven, der henlaa vanrøgtet og upaaaget. Endelig blev i Aaret 1883 Graven aabnet og Dronning Elisabeths og Prins Hans's Ben overførte til Danmark og bisatte i St. Knuds Kirkes Krypt i Odense i samme Grav, hvori Kong Christiern hviler. Denne Overflytning skete, som det sikkert vil vær bekendt, paa Foranledning af daværende Etatsraad Tietgen.

Dronning Elisabeth fortjener, forekommer det mig, at mindes af os. Det danske Sprog blev hendes Sprog, og med en beundringsværdig Kærlighed, som forstod at tilgive og ofre alt, fulgte hun gennem en lang Række Ulykker den Konge, som er en af de ejendommeligste Skikkelser i Danmarks Kongerække. Men i Særdeleshed bør Dronning Elisabeth mindes af den danske Menighed, og da i første Række af dem iblandt os, som har Kærlighed til den Arv, vi har modtaget fra Reformationen.

Efter en til Foredraget passende Sang tog Dr. H. F. Rørdam Ordet:

Tal. begyndte med den Bemærkning, at vi ved vore Møder, ved Siden af mere almindelige Skildringer af dansk Kirke- og Aandsliv, pleje at fremdrage Træk af det Steds kirkelige Historie, hvor vi samles. Ved Aalborg er der imidlertid den Mærkelighed, at Byen indtil en Tid efter Reformationen ikke laa i, hvad vi nu kalde Aalborg Stift, saa Byens og Stiftets Historie i et langt Tidsrum ikke har noget med hinanden at gjøre. Igjennem hele Middelalderen hørte Aalborg nemlig til Viborg Stift, medens Bispesædet var i Børglum. Den første evangeliske Superintendent, Hr. Peder Thomesen, boede, saa vidt vi kunne skjønne, først i Nykjøbing paa Mors¹⁾, maaske fordi han der havde nær Forbindelse med sin tidligere

¹⁾ Dette fremgaar formentlig af Dueholms Diplom., S. 130. 133, naar dermed sammenholdes, at Hr. Peder Thomesen først 1542 vides at have faaet Bolig i Thisted.

reformatoriske Virkekreds, Salling, der kunde yde ham et vist aandeligt Rygstød i Løsningen af den vanskelige Opgave, der var ham stillet, nemlig at bringe Reformationens Grundtanker fra Papiret ud i Livet i det gamle Børglum Stift, der vel ikke var ham fremmed, da han inden det store Omslag i hans kirkelige Betragtning, der var fremkaldt ved hans Besøg i Vittenberg, havde været Munk i Børglum Kloster og vel ogsaa var født der i Stiftet, men hvor der dog ellers kun var gjort saa lidt for at skaffe den ny Tids Tanker Indgang i Hjærterne, medens Vendelboen Skipper Clements Ophidselse af Almuen havde bragt saa mange Lidenskaber i Bevægelse, at Opmærksomheden for Reformationens aandelige Side derved vistnok i væsentlig Grad var svækket. Da Mors imidlertid jo ikke er landfast med den øvrige Del af Stiftet, var Nykjøbing dog i Længden en mindre heldig Plads som Bispesæde, og dette har vel været Anledningen til, at Hr. Peder Thomesen 1542 tog Bolig i Thisted, hvor en dertil egnet Gaard var ham skænket af Kongen¹). Da han 1548 nedlagde det for ham saa brydsomme Superintendentembede, ophørte Thisted at være Bispesæde, idet hans Eftermand, Dr. Oluf Chrysostomus, tog Bolig i sin Fødeby Hjøring²). Endnu i hans Tid hørte Aalborg til Viborg Stift, hvad bl. a. fremgaar af et Brev af 9. Juli 1552, hvorved Jacob Brockenhus til Nakkebølle, Lensmand paa Aalborghus, ifølge kongl. Befaling udlagde Superintendenten i Viborg, M. Kjeld Juel, to Kamre med Skorstene i Helligaands Hus i Aalborg »for hans Vaaning og Værested, naarsomhelst han hidkommer at udrette og bestille paa sit Embeds Vegne«. Derhos havde Lensmanden udlagt ham en Kjælder sammesteds til hans Øl og en Stald til 4 Heste samt Rum over Stalden til der at lægge Hø til Hestene³).

Aaret efter (1553), døde ovennævnte Dr. Oluf Chryso-

¹) Se K. S. 3. R. III, 383.

²) Se K. S. 3. R. III, 389.

³) Heise, Diplom. Viberg., S. 291.

stomns; hans Efterfølger som Superintendent i Vendelbo Stift, M. Laurits Nielsen Riber, udvirkede, at der blev anvist ham Bolig i Aalborg, idet Tilsynet med »Skoler og Lectier« sammesteds overdroges ham, medens Bispen i Viborg fremdeles skulde »have sin Befaling over Præsterne« i Aalborg og holde »Præstemode« der. Heri skete der dog allerede Aaret efter den Forandring, at Præsterne i Aalborg underlagdes Biskoppen i Vendelbo Stift, medens det forbeholdtes Biskoppen i Viborg fremdeles at forsamle de under Viborg Stift hørende Præster fra Omegnen af Aalborg i denne By, naar han havde noget at forhandle med dem¹⁾. Et Minde, om at Hjøring en Gang havde været Bispesæde, bevaredes dog endnu længe derefter, idet Bisperne fra Aalborg endnu langt hen i det 17. Aarhundrede holdt Landemode i Hjøring.

Efter disse og andre Oplysninger om Stiftsforholdene gik Tal. over til at give en Udsigt over Aalborgs Historie i Middelalderen, idet han bl. a. gjorde opmærksom paa, at den Omstændighed, at Aalborg i dette Tidsrum kun havde to egentlige Sognekirker, S. Budolphi og S. Peders, noksom viste, at den ikke var en Stiftsstad, da saadanne sædvanlig havde et i Forhold til Byernes Størrelse meget stort Antal af Sognekirker. Blandt Klostrene dvæledes især ved Vor Frue og Hellig Aands Kloster, hvilket sidste som Hospitalsstiftelse til en vis Grad bødede paa den store Trang, der i denne Del af Landet var til en mere ordnet Omsorg for syge og vanføre Mennesker²⁾. Imedens der er Tegn til, at Aalborg i den tidligere Middelalder har staaet i en ret levende Forbindelse med Norge — endnu fra 1365 haves et Brev angaaende kirkelige Forhold i Norge, udstedt i Aalborg af Kong Haakon (VI) Magnussen³⁾ — er der fra den senere Del af Middelalderen mange Vidnesbyrd om Forbindelse med Tydskland. Af de os endnu bevarede mærke-

¹⁾ K. S. 3. R. III, 407—8.

²⁾ Se Nyt hist. Tidsskrift V, 224.

³⁾ Diplom. Norveg. I, Nr. 368.

lige Oplysninger om Guds Legems Lag eller Papegøjegildet i Aalborg¹⁾ fremgaar, at en ikke ringe Del af Gildets Medlemmer have været tydske Kjøbmænd²⁾.

Reformationen kom her, ligesom andensteds, som et Uvejr fra Sønden, men ledsaget af frugtbargørende Regn, som der haardt trængtes til. Den første os bekendte Notits om evangelisk Forkyndelse i Aalborg er, hvad Skibykrøniken fortæller om en vis Jens Esbernsen, Søn af en Kannik i Viborg, der med stor Kraft havde forkyndt den ny Lære i Aalborg, men ved et Ulykkestilfælde omkom under en Sejlads over Fjorden i Maj 1526. I Efteraaret s. A. kom Kong Frederik I til Aalborg og udstedte her det mærkelige Værnebrev for Hans Tavsens, der var det første Vidnesbyrd om, at det var Kongens alvorlige Forsæt fremtidig at beskyrme de evangeliske Prædikanter mod de Førfølgelser, hvorfor de vare udsatte fra de katholske Bispers og Prælaters Side.

Snart efter se vi, at Bølgerne gik højt, ikke blot i Viborg, hvor Hans Tavsens den Gang virkede, men ogsaa i Aalborg. Her som andensteds fremtræder Reformationen som en Folkebevægelse. Hr. Jens Ibsen, katholsk Sognepræst ved Budolphi Kirke, blev fordreven af Borgerne fra sin Kirke og maatte søge ud til Tranders for at holde sine Messer³⁾, medens Mester Morten Hegelund, hidtil Præst i Vorning i Viborg Stift, hidkaldtes som Evangeliets Forkynder i Aalborg. Om denne Mand vide vi, at han havde studeret udenlands. 1514 havde han taget Baccalaurgraden og 1517 Magistergraden i Rostock⁴⁾. I sidstnævnte Aar var det jo, at Luther optraadte med sin djærve Protest

¹⁾ C. Nyrop, Danmarks Gilde- og Lavsskraaer i Middelald. I.

²⁾ Opmærksomheden henleledes paa den 1533 i Guds Legems Lag indtraadte »Jørgen Størning, anders geheten Jurgen Konyngk«, da denne sandsynlig er Stamfader til en af Aalborgs Biskopper, den i K. S. 4. R. I, 346 ff. omtalte Dr. Movrits Køning.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. II, 724 f.

⁴⁾ Hofmeister, Die Matrikel der Univ. Rostock.

mod Pavedømmets Misbrug. Højest sandsynligt er det derfor, at Hegelund, inden han vendte hjem, er bleven berørt af den ny Tids Bølgeslag. Nok er det, at han her hjemme blev Evangeliets uforfærdede Forkynder. Naar man af Papegøjegildets Bog ser, at Gildet 1532 solgte sine Alterkar, er det et sikkert Vidnesbyrd om, at de katholske Sjælemesser, der hidtil havde spillet en saa stor Rolle i Gildets Ordning, nu vare ophørte. Men det er jo vel muligt, at den pludselige Overgang fra aandelig Trældom til Frihed, fra at være styret af andre til at skulle styre sig selv, her som andensteds har haft sine Farer. Vist er det i alt Fald, at Aalborg maatte gjennemgaa en frygtelig Skjærsild, inden den ny Tid havde fæstnet sig. Den 14. Sept. 1534 saa man i Aalborg nogle Krigsskibe stævne ned ad Fjorden. De lagde sig foran Slottet, som de begyndte at beskyde og snart tvang til Overgivelse. Det var den vilde Søhane, Vendelboen Skipper Clement, der med sine Mænd nu tog Regimentet i Aalborg. Det var jo — i alt Fald tilsyneladende — den fangne Kong Christierns Sag, han kjæmpede for. Borgerne gik ham derfor uden stor Betænkning til Haande, og Rejsningen blandt Almuen, der betegnedes ved Herregaardenes Plyndring og Brand, gik snart over hele Vendsyssel. Væbnede Bønderskarer samledes til Aalborg for at møde Herremændene, der havde samlet sig ved Svenstrup, en Mils Vej herfra. Den 16. Oktober 1534 skete det utrolige, at de nøvede og slet væbnede Bønderskarer slog de pansrede Riddere, hvoraf mange maatte bide i Græsset, og nu bredte Rejsningen med Brand og Ødelæggelse sig vidt og bredt over Midt- og Vestjylland. Men den 18. December 1534 kom Hævnen i Johan Rantzaus og hans tyske Landsknægtes Skikkelse, efter at de i forbavsende kort Tid havde tilbagelagt Vejen fra Lybek til Aalborg. Byen, der da var omgiven af Volde og Grave, blev indtaget ved Storm, og et frygteligt Blodbad anrettedes. Salmedigteren Hans Thomesen siger i sin Ligtale over Christian III, at alle Byens Borgere blev dræbte for deres

Oprørs og Opsætsigheds Skyld¹⁾. Slet saa galt er det dog maaske ikke gaaet til, da en Del ved Flugt synes at have unddraget sig Blodbadet. Men det kan ikke betvivles, at Staden har faaet et Knæk, som det har været vanskeligt at forvinde.

Da der atter var kommen Fred i Landet efter den ødelæggende Grevefejde, og Reformationen havde sejret, besøgte Kong Christian III Aalborg i Foraaret 1537, og det var herfra han »Tirsdag efter Misericordias« tilskrev Kurfyrst Johan Frederik af Sachsen og bad om at faa »Doctor Bummeranus« herind til Landet, for at bringe Kirkeforholdene paa en bedre Fod²⁾. Opfyldelsen af denne Begjæring blev i høj Grad betydningsfuld for den danske Kirke, da det ikke kan betvivles, at Bugenhagen — thi det er ham, der menes — ved sin Erfaring og Autoritet har hjulpet til, at meget vedrørende Kirken og Universitetet har faaet en bedre Skik paa sig, end det vilde have faaet uden hans Bistand.

At det i Aalborg — vistnok især ved M. Morten Hege- lunds trofaste og udholdende Arbejde — er lykkedes at bringe de evangeliske Grundsætninger til fuld Gyldighed i Kirken og Skolen, fremgaar formentlig af nogle Vers, hvor- med Skriveren i ovennævnte Guds Legems Lag 1543 slut- tede sin Regnskabsbog. Her hedder det nemlig:

Kjære Brødre og Søstre, gjører eder retligen glade,
 Og beder Gud vor Fader om Barmhertighed og Naade,
 At han os vil styrke i en christelig Tro
 Og give os for Christi Skyld Glæde og Ro.
 Haver og hverandre christelig af Hjertet kjær,
 I By og uden, baade hjemme og her.
 Haver god Endrægt og rette christelige Fagte,
 Ingen hinanden skal forsmaa eller foragte,
 Ikke den fattige den rige, ikke den rige den arme,

¹⁾ Kong Christian den Tredies Hist. v. Krag og Stephanus I, 441.

²⁾ Schumacher, Gel. Männ. Briefe, I, 218.

Saa vil sig Gud over os forbarme.
 Dette beder og raader eder Christiern Skriver.
 Jeg haaber, at vi Guds Børn evindeligt bliver
 For Jesu Christi Værdskyld og Død aleneste,
 Og ikke for nogen vores egen Fortjeneste!

Man vil bemærke, at ethvert Spor af Papisme her er forsvundet, medens Gildets Skriver fuldt ud gjør sig til Tolk for de Grundsætninger, som ved Reformationen havde vundet Borgerret i den danske Kirke.

Efter at Tal. endnu havde fremdraget flere Træk af Kirkelivet i Aalborg i Tiden nærmest efter Reformationen, sluttedes Mødet med Sang samt med Tak til dem, som dels ved deres Bistand, dels ved deres Nærværelse havde bidraget til at gjøre Mødet festligt for Deltagerne.

Møde i Stege den 14. August.

Dette stærkt besøgte Møde, der efter Indbydelse af Provst Repsdorph holdtes i Stege Kirke, aabnedes med Orgelpræludium. Efter et indledende Foredrag af Dr. H. F. Rørdam gaves Ordet til Professor J. Kornerup. Da Taleren godhedsfuldt har stillet sit Manuskript til vor Raadighed, kan Foredraget i sin Helhed her meddeles.

Om Stege Kirke,

Foredrag af J. Kornerup ved det kirkehist. Møde i Stege
 den 14. Aug. 1901.

Ærede Forsamling!

Naar man i gamle Dage, i Middelalderen, kom sejlene herind til Stege By, tog den sig helt anderledes ud end nu. Vel var Byens Huse dengang kun lave og uanselige, opførte af Træ eller Bindingsværk, men høit over Tagene løftede sig nede ved Havnen det stolte Stegeborg med sine Ringmure og tre mægtige Taarne, saaledes, som Valdemar

Atterdag havde ombygget den endnu ældre Borg. Langt borte fra Søen kunde man se disse Taarne. I Byens østre Kant ved St. Gertruds Stræde laa St. Gertruds Kirke og, ligesom den Dag i Dag, Mølleporten, og i Vest St. Hans Kirke, hvor vi ere samlede. Alle disse Bygninger tog sig malerisk ud med deres spidse Taarntage. Det ligger nær at formode, at de pyramideformede Tage baade paa St. Hans Taarn og paa Mølleporten ere Efterligninger af Stegeborgs Taarne.

I Grevens Fejde, der bragte saa store Ødelæggelser over Danmark, blev Stegeborg 1534 sprængt i Luften med Krudt af Borgerne, men endnu langt hen i 1700-Tallet kunde man se de mægtige Ruiner af de tre Taarne.

Hvad Grevefejden levned, ødelagde det store Troskifte 1536. Evangeliets Lys kom til at skinne over Landet, men denne betydningsfulde Forandring gik ikke for sig uden voldsom Ødelæggelse af en Mængde smukke Kirkebygninger og Kunstværker, der i Aarhundreder havde været den katolske Kirkes Stolthed. I Stege gik det ud over den gamle St. Gertruds Kirke, der blev nedlagt. Allerede i Slutningen af det 15de Aarhundrede havde man begyndt at plyndre Kirken for dens Ejendomme. Nu faldt den hen i Ruiner, og dens Mursten blev i Frederik den 3dies Tid brugt til at udbedre St. Hans Kirke, hvortil Kongen endvidere gav 1800 Rigsdaler¹). Nogle Forfattere have vistnok urigtigt ment, at det var Svenskerne, som ødelagde og brændte St. Gertrud 1659. En Klokke fra denne Kirke var lige til 1889 i St. Hans Kirkes Taarn.

De gamle danske Købstadskirker, der saaledes som St. Hans fik Lov til at blive staaende, have særdeles megen Betydning, thi de fortælle Stedets Historie. Slægt efter Slægt er vandret ind under disse Hvælvinger for at høre Evangeliet og opsende deres Bønner. Under Kirkens Gulvfliser hviler deres Støv, saaledes ogsaa i denne Kirke,

¹) Hofmans Foundationer VIII, 516.

skønt de gamle Ligstene her have maattet vige for et moderne Flisegulv. Det var et brændende Ønske hos vore gamle katholske Forfædre, at faa Gravsted i Kirken. Dér var trygt at hvile, dér kunde vindes Tilgivelse for megen Synd. Fra først af var det rigtignok en Lov, at ingen maatte begraves i Kirken uden Biskoppens Tilladelse¹⁾; men der findes i vore Kirker saa mange Ligstene og Grave fra Middelalderen, at man seer, at Bestemmelsen ikke er bleven overholdt. Man skulde tro, at Reformationen havde gjort Ende paa den Uskik at begrave de Døde i Kirkerne; men det var ingenlunde Tilfældet, tvertimod synes Folk at være blevene endnu begærligere efter at faa Gravsted dér, thi det var fornemt, Tidens honette Ambition, at komme til at ligge dér. Alle Honoratiores, Provster, Præster, Borgmestre, Raadmænd, Apothekere osv. blev begravede i Kirkerne, og dette varede ved lige til omtrent 1800. Saaledes hviler f. Ex. her i Stege Kirkes nordvestre Hjørne Amtmand over Møen, Caspar Gotlob Moltke, † 1728, og Hustru, Ulrica Augusta de Hausmann, den første i en prægtig udstyret Kobberkiste, den anden i en Marmor dito. St. Hans Kirke er ellers nu ikke rig paa Mindetavler²⁾ eller Gravsten. Der har sikkert tidligere været flere. Erik Pontoppidan³⁾ omtaler en Ligsten over Oluf og Movritz Bille, der døde 1534, altsaa paa Grevefejdens Tid. Man véd intet andet om dem, end at de var unge Sønner af den berømte Lehnsmænd over Møen og Befalingsmand paa Stegeborg, Hr. Anders Bille, der i Aaret 1510 med saa stor Tapperhed forsvarede Borgen og drev Lybækkerne paa Flugten.

Men endnu bevares her i Kirken et Minde om en anden dansk Kriger, Viceadmiral Just Juel, nemlig det lille Skib, der hænger ned fra Hvælvingen og som skal være

¹⁾ E. Pontoppidan, *Annales ecclesiæ Danicæ*. I, 794.

²⁾ I Sakristiet hænger dog endnu et Maleri med en Raadmandsfamilie fra Slutn. af det 17. Aarhundrede.

³⁾ *Marmora Danica* II, 310.

en Model af Linieskibet *Justitia*, der blev kommanderet af Juel, da han faldt i Kampen for Fædrelandet. Den 8de Aug. 1715 mødte den danske Flaade under Admiral Raben i Prorevigen ud for Jasmund paa Rygen den svenske Flaade under Claes Sparre, og en lang blodig Kamp paafulgte, som endte med, at Svenskerne tabte Slaget og maatte ty ind til Carlskrona. De Danske bare saaledes Sejren hjem, men den tapre Juel fandt Heltedøden paa *Justitia*, ramt af en tolvpundig Kanonkugle. Han blev med stor Pragt begravet i Roskilde Domkirke. Der staar hans Kiste endnu i en Gravkælder, og paa Pillen udenfor hænger hans Kaarde og Kommandostav. Modellen af Linieskibet er paategnet »H L B, 1718« og vistnok udført af en af de Mænd, der kæmpede paa dette Skib, og det er mærkeligt, at der her i Stege endnu lever en Efterkommer af ham, nemlig Kapt. Hans Larsen. Denne Slægt holder »Kirkeskibet« i Ære, og dette har til sin Vedligeholdelse Midler i Byens Sparekasse, betegnede som »Kontoen *Justitia*«.

Ældre Forfattere omtale en Klokke, som tidligere hang i Taarnet, men som forlængst er forsvunden. Man mente paa den at have læst: Anno 1182; men dette beror uden Tvivl paa en Misforstaaelse, thi saa gamle daterede Klokker findes ikke i Danmark. Den ældste med Aarstal betegnede Klokke er fra 1300 og hænger i St. Knud i Odense. Der var, som berørt, en anden mærkelig Klokke, som var kommen fra den nedbrudte St. Gertruds Kirke, men som revnede 1889 og blev støbt om. Paa den stod en latinsk Indskrift, der i Oversættelse lød saaledes:

I Herrens Aar 1414 støbte Johannes Nicolai denne Klokke. Dengang var Hr. Johannes Clausen Sognepræst og Martinus Rafn Kirkeværge for Sancte Gertruds Kirke¹⁾:

Af de to nuværende Klokker er kun den ene gammel,

¹⁾ Indskriften saa saaledes ud:

✠ ano · dñi · mcdxxii · cōpleu · iohes · nicholai · istā · cāpanā ·
tēpore · dñi · iohānis · clauessēn · plebani · protūr · et · martini ·
rafen · tutoris · sancta · gertrudis ·

støbt Aar 1500, »da Hr. Sven Jonsen var Kirkeherre i Felbergh«.

Vi vil nu kaste et Blik paa den gamle Kirke, hvori vi ere samlede. Det vil selv for en løselig Betragtning være kendeligt, at St. Hans Kirke ikke er opstaaet paa én Gang, ikke er i én hel Støbning, men udvidet og opført til forskellige Tider; navnlig er den paaafaldende ved sit store smukke Kor, der er noget for sig selv. Kirkens Indre mangler Enhed og skilles ad i to Stykker, der ere øgede sammen. Men spørger man om Tiden, da de forskellige Dele af Bygningen ere opførte, giver Historien desværre intet Svar herpaa. Jeg har forgæves eftersat Middelalderens Kildeskrifter i Scriptorum rer. Dan. og heller ikke fundet noget i Rigsarkivet. Vi er saaledes alene henviste til at granske selve Bygningen for at søge Svaret paa Spørgsmaalene; thi, som Middelalderens Frimurere plejede at sige: Stenene tale.

Der er dog ingen Tvivl om, at Hovedskibet er det ældste, det oprindelige Stykke af Bygningen. St. Hans Kirke har fra først af været en énskibet Bygning, opført af røde Munkesten og med et mindre Kor i østre Ende, begge dækkede med Bjælkeloft. Imellem Skib og Kor har der været en lavere Rundbue end den nuværende med smalle hvælvede Nicher paa hver Side til Altere, et for vore Kirker ret ejendommeligt Træk, som skiller dem fra de nordtyske. Den ene af disse Alternicher ses endnu paa nordre Side af den nuværende Korbue. Den anden, den søndre, er tilmuret, men skimtes.

Den bedste og fyldigste Forklaring af den oprindelige énskibede Kirke faar man dog først, naar man stiger op oven over Sideskibenes Hvælvinger. Her faar man Syn for Sagen, her ser man endnu den gamle Kirkes Ydermur inddelt i Fag ved brede kun en halv Sten fremtrædende »Lissener« (flade Murstivere). Imellem disse er der paa hver Side af Kirken fire tilmurede smalle rundbuede Vinduer og over dem dobbelte Rækker af Tandskifter, der

betegne Murens oprindelige Højde. I Forhallens nordre Væg synes der at være Spor af en af de rundbuede Portaler, som have ført ind til Skibet. I alle disse Træk kjender man tydeligt den romanske Stil, Rundbuestilen, saaledes som den forekommer i andre Kirker paa Møen, Kjeldby, Borre og Magleby. Bygningens Alder kan derefter bestemmes til Begyndelsen af det 13de Aarhundrede, Valdemar den 2dens Tid.

Der synes at være nogle Spor til, at der har været et andet, oprindeligt Taarn; men hvorledes det nu end forholder sig, saa er det nuværende Taarn næppe opført før end i Slutningen af det 14de Aarhundrede. Det er en smuk Bygning, afstribet med Skifter af Kridtsten og røde Munkesten og med lette, ejendommelige Murstivere med stejle Tage. Taarnet havde ifølge Pontoppidans »Danske Atlas« allerede 1767 sin spidse Form, der vistnok er oprindelig, men det skæmmedes allerede den Gang af den grimme Sukkertop af Bly paa Toppen. I Forhallen under Taarnet bemærkes nogle Indsnit i Væggene, som vise, at der tidligere har været andre, lavere Hvælvinger, medens de nuværende maa antages opførte 1494.

Den næste Forandring var Nedbrydelsen af det oprindelige Kor og Opførelse af det store nye Kor, der er Kirkens skønneste Afsnit. Det er en treskibet Bygning med et bredere Midtskib og to smalle Sideskibe; men til Forskel fra den tidligere brugte Basilikaform ere alle tre Skibe lige høje og dækkede af et fælles stort Tag. Høit og luftigt hæver denne Hal sig paa fire ranke ottekantede Piller, der bære Hvælvinger med skarpt profilerede Ribber. Lyset falder rigt ind fra Siderne igennem høje smalle Vinduer. Dette Afsnit af Stege Kirke har oprindeligt været lukket med en flad Altervæg i Øst, og man ser endnu ovenpaa Hvælvingen dens Gavlf, med smukt profilerede Nicher, hvor sorte glasserede Mursten veksle med røde, og derunder et Tandskifte.

Denne smukke og ejendommelige Bygning er en saa-

kaldet Hallekirke, en Udvikling af den gothiske Kunst, der opstod i Vestfalen. Tyskland ejer mange slige Kirker, men i Danmark ere de saare sjældne; der er kun to, nemlig Birgittinerkirkerne i Mariager og Mariebo. Den sidste staar jo ikke fjernt herfra, og det er muligt, at den har været Forbilledet for St. Hans Kirkes Kor. Mariebo er endnu afsluttet imod Øst med en flad Væg; men dens Proportioner ere noget bredere end her. Naar vi nu vide, at St. Birgittes Klosterkirke i Mariebo blev bygget i Kong Erik af Pommerns Tid, tør vi slutte, at Koret her i Stege er omtrent fra samme Tid.

Jeg kommer nu til den tredie og sidste store Ombygning af Kirken, som maa antages at være foregaaet i Slutningen af det 15de Aarhundrede, altsaa i Kong Hans's Tid. Bygmesteren har, om end ikke paa nogen heldig Maade, søgt at udfylde Pladsen ved Siderne af den gamle smalle énskjebede Kirke. Han lukkede de før omtalte rundbuede Vinduer, forhøjede Ydermurene og aabnede store Buer i den til nye tilbyggede lave Sideskibe. Alle tre Skibe blev overhvælvede, men da et fælles Tag dækkede over dem, blev Belysningen kun sparsom. Imod Øst, hvor det vistnok havde været bedre at beholde den oprindelig Gavl mur i Hallekirken, tilføjedes paa samme Tid endnu en Korbygning med tresidet Afslutning og Koromgang.

St. Hans Kirke var tidligere anstrøget indvendig med grimme brune og gule Kalkfarver, der gjorde Skibet endnu mørkere, end det var i Forvejen. Efter Provst Repstorps Ønske blev denne Anstrygning fjernet, og de gamle, under den opdagede, malede Prydelser og Figurer atter fremdragne 1892—93 og med stor Troskab opfriskede af Malermester Surland under mit Tilsyn paa Nationalmuseets Vegne. Vistnok staa disse gamle naive Billeder tilbage for, hvad der f. Ex. findes i Nabokirken i Kjeldby; men i sin Helhed var Virkningen af Dekorationen overraskende og heldig. Ovenover Korbuen staar øverst Jesu Navnetræk og derunder et af et Sværd gennemboret Hjerte med Overskrift AM ∴

Ave Maria. Her sigtes til den gamle Simeons Ord til Jomfru Maria: »Et Sværd skal gaa igennem din Sjæl« Luc. II, 35. Nederst staar der: »Johannes, Jesus, Maria Anna beder got for« (os). Johannes nævnes først som Kirkens Værnehelgen. Endvidere læses baade her og paa en Pille Aarstallet 1494, utvivlsomt Tidspunktet, da alle de sidste store Forandringer ere foregaaede ved Kirken.

Nationalmuseet har ydet Hjælp til den gamle Dekora-tions Fornyelse, men ogsaa Menigheden har bidraget dertil ved frivillige Gaver og derved givet et smukt Vidnesbyrd om det kirkelige Liv her og om Stege Borgeres Kærlighed til deres gamle Kirke. Jeg slutter med Ønsket om, at man snart maatte se sig i Stand til at ombytte Vinduernes uheldige Trækarme med blyindfattede Ruder i gammel Kirkestil, hvad der i høi Grad vilde forskønne St. Hans Kirke.

Efter dette Foredrag blev Salmen »I Jesu Navn skal al vor Gjerning ske« afsungen, hvorpaa Professor L. Fenger holdt et Foredrag om denne Salme og dens Melodi, hvilket her meddeles efter Talerens Manuskript:

»I Jesu Navn skal al vor Gjerning ske« og dens Melodi.

Psalmen: »I Jesu Navn skal al vor Gjerning ske«, har, siden den 1645 optoges i Jørgen Holsts Psalmebog, været almindelig kjendt og brugt her i Landet f. Ex. til Nytaarspsalme; de Færreste vide dog, hvem der har skrevet den, og at den oprindelig var en Brylluppsalme. Det er Dr. H. Rørdams Fortjeneste, først at have oplyst dette i Ny kirkehistoriske Samlinger IV S. 158 ved Hjælp af nogle af ham offentliggjorte latinske Breve. Det viser sig, at Forfatteren er en Sønderjyde, Johan Friderichsen, født 1603 i Flensborg, hvor hans Fader var Sognepræst ved S. Nicolai Kirke. Tidlig udmærkede han sig som en af Flensborg Skoles mest lovende Disciple. Efterat være bleven

Student rejste han i 9 Aar udenlands med unge Adelsmænd. I Wien skjænkede Kejser Ferdinand II ham som latinsk Digter Rang som »comes palatinus« med adelige Privilegier og Skjoldmærke, og efter hans Hjemkomst paa- satte hans Forgænger i denne Værdighed, Willich von Westhoven, forhen Rektor paa Herlufsholm, nu Kannik i Lund, ham Digternes Laurbærkrands. Efter at have taget Magistergraden i Kjøbenhavn, blev han først Rektor i Kjøge, derefter i Malmø og endelig ved Nytaarstid 1639 i Roskilde, hvor han ægtede Marie Glob, men døde kun 38 Aar gammel d. 9. April 1641. I Roskilde var han tillige Professor Poeseos ved det derværende Gymnasium.

Han maa have været en af de ivrige Musikvenner, som fandtes her i Landet i Beg. af det 17. Aarh., og om hvilke Dr. A. Hammerich har givet interessante Efterretninger i sin Doktordisputats: Musikken ved Chr. IV's Hof. At han personlig har dyrket Musikken, kunne vi slutte af en Paategning paa et af de Breve, som Dr. Rørdam har offentliggjort. I denne siger nemlig Etatsraad Fogh til Ryomgaard, som ved Langebek har skænket Brevet til »Danske Selskab«, at Forfatteren var en Svoger til Erasmus Bartholin, og tilføjer: Han havde digtet den skønne Psalme: »I Jesu Navn skal al vor Gjerning skee« til sit eget Bryllup og sang den med klar Stemme til Orgelaccompaniment.

Psalmen synes fra første Færd, som nu, kun at have haft 3 Strofer. I den første minder Digteren om, hvor godt det er at begynde al vor Gjerning i Jesu Navn, i den anden udfører han dette videre ved at vise, at vi i Jesu Navn have Adgang til Gud, og saaledes kunne lære hans Visdom og Godhed at kjende, i den sidste Strofe gjør han opmærksom paa, at, om vi leve i Jesu Navn, maa vi ogsaa dø i det samme Navn, visse paa, at der venter os evig Salighed ved Guds Ansigts Beskuelse.

I Sandhed for Christne en saare passende og, om end alvorlig, dog frydefuld Bryllupssang. Man kunde nok ønske,

at have hørt den sunget under Roskilde Domkirkes høje Hvælvinger af den begavede unge Mand, som saa tidligt skulde kaldes bort.

Jeg vil ikke paastaa, at Friedrichsens Strofer ere fejlfrie i metrisk Henseende, ikke heller, at det altid som Digter er lykkedes ham at faa den Tone, han vilde have frem, til at klinge helt og fuldt igjennem. Navnlig 2den Strofe, synes mig, at have vundet ved at blive omarbejdet af Abrahamson i Guldbergs Psalmebog. Grundtvigs Bearbejdelse, som vi have i Festpsalmer og Psalmebog for Kirke og Hjem, er vel mindre personlig, men maaske ogsaa mindre enfoldig og troskyldig.

Hvad der til alle Tider har bidraget til den Yndest, denne Psalme har nydt, er den skønne Tone, til hvilken den er digtet, som ikke kunde være bedre eller mere passende, hvis Tonen var skrevet til Psalmen og ikke omvendt. Berggren, som ikke har kjendt hverken Psalmens eller Tonens Historie, mener i sin Choralbog 4de Udg. S. 212, at, da Melodien 1ste Gang forekommer i Kingos Gradual fra 1699, men er angivet i Holsts og Cassubens Psalmebøger som Melodien til Frøken Anna Cathrines Vise: »Al verdslig Pragt«, er det rimeligvis en ældre dansk Melodi, til hvilken »Forfatterinden« har digtet sin Sang. Heri har han taget fejl. Frøken Hortense Panum har i et Exemplar af Gabriel Voigtländers Oden und Lieder, der opbevares paa det Kgl. Bibliothek, fundet og i Monathshefte für Musikgeschichte 1888 S. 27 ff. og 35 ff. i moderne Nodeskrift meddelt Melodien med 2 Variationer. Den synes at være komponeret til en verdslig Sang, maaske en Kjærlighedssang: »Gleich wie das Feuer«, hvis fuldstændige Text man dog hidtil intetsteds har kunnet paavise. Da Melodien var signeret M. S. og da en Paduan (∴ en gammeldags Dands) i samme Nodebog var signeret med Musikerens fulde Navn, Melchior Schild, troede hun her at have fundet originale Kompositioner af denne Musiker, som i sin Tid havde et stort Navn. Et gammelt

Sagn, som er anført i Walthers Musikerleksikon, fortalte om Schild, at han med sit Spil kunde faa Folk til at le eller græde, som han vilde det. Han var Elev af den nederlandske Orgelmester Peter Sweelinck i Amsterdam og blev i 1626 fra Wolfenbüttel over Stade, hvor Chr. IV opholdt sig, kaldet til Musiklærer for hans Børn med Kirstine Munk, som dengang boede paa Dalum Kloster hos deres Mormoder Ellen Marsvin. Med dem fulgte han Aaret efter til Kjøbenhavn, hvor han blev til den 2den Maj 1629, da han entledigedes med det bedste Vidnesbyrd af Chr. IV. Han døde 1668 i Hannover.

Senere har imidlertid en af de yngre tyske Musikhistorikere, Max Seiffert, i sin Nyudgave af Weitzmanns Geschichte der Klaviermusik, 1899, hvor han omtaler Frk. Panums Fund, oplyst, at Paduanen ikke er af Schild, men derimod af den engelske Komponist John Dowland, som i Aaret 1603 udgav sine »Lachrymae«, femstemmige Stykker for Luth, Viola og Violiner¹). Det er en af disse, Schild har varieret, ligesom den flere Gange er varieret af engelske Virginalister²).

Ligesom nu Melchior Schild ikke har komponeret, men kun varieret Paduanen, saaledes er det vel ogsaa sandsynligvis, at han kun har varieret: »Gleich wie das Feuer.« Men til denne Melodi blev saa ikke længe efter Frøken Anna Cathrines Vise skreven.

Frøken Anna Cathrine var ældste Datter af Christian IV's Ægteskab med Kirstine Munk, født den 10. August 1618 paa Frederiksborg. Hvilken uhyggelig og ulykkelig Ende dette Ægteskab fik, er bekjendt nok. Til Kirstine Munks Undskyldning kan maaske siges, at Kongen tøvede med at

¹) Se Dr. Wilibald Nagel: Geschichte der Musik in England. Strassburg. Trübner. 1897.

²) See den berømte Fitzwilliam-Virginalbook (tidligere kaldet Dronning Elisabeths-Virginalbook, i Cambridge). Ny Udgave ved Fuller-Maitland & W. Barclay Squire. Leipzig & London. Breitkopf & Härtel. Efter skriftlig Meddelelse fra Frk. Panum.

holde de Løfter, han havde givet for at formaa hende til at lade sig vie til hans venstre Haand. Først 1622—23 kjøbtes Boller og Rosenvold, men overgaves til Ellen Marsvin, og først 1627 optoges Kirstine Munk og hendes Børn i Kirkebønnen og fik Titel af Grevinder og Grever af Slesvig og Holsten. Men da var Bruddet allerede nær forestaaende, og Forholdet mellem de to Ægtefæller saa slet, at, som Chr. IV selv skriver¹⁾, Anna Cathrine blev hadet af sin Moder, fordi hun lignede Faderen. Den beregnende og havesyge Ellen Marsvin har ved sin Mellekomst vistnok gjort mere Skade end Gavn. Hos hende, der havde Dalum i Forlehnning, voxede Anna Cathrine op og fik efter Kongens Villie med sine yngre Søskende en stræng Opdragelse, men en omhyggelig Undervisning i Sprog, Musik, Tegning, qvindelige Haandarbejder osv. 1627 maatte de kongelige Børn forlade Dalum, fordi man frygtede for, at de kejserlige Tropper vilde gaa over til Fyen; de bleve da bragte i Sikkerhed i Kjøbenhavn. Men allerede forinden var Anna Cathrine, kun 9 Aar gammel, blevet trolovet med den 22aarige Franz Rantzau til Rantzauholm (det nuværende Brahetrolleborg i Fyen), snart Rigsraad og Statholder i Kjøbenhavn, senere Rigshofmester, en høj, blond, dannet og elskværdig Adelsmand²⁾. Chr. IV vilde ved denne Forbindelse vinde den mægtige rantzauske Familie for sit Parti i Rigsraadet. Dog af Anna Cathrines Giftermaal med Frantz Rantzau blev der intet. En mørk Efteraarsaften, den 5te Novbr. 1632, var han hos Kongen paa Rosenborg, der er maaske blevet drukket tæt, som ikke sjeldent skete, man vilde ogsaa senere vide, at han havde haft en Ordstrid med Kongen om Svigermoderen Kirstine Munk; for at afkjøle sig gik han Kl. 11 en Tour paa Volden eller i Haven og faldt da ved en ulykkelig Hændelse i Voldgraven eller i den Fiskedam, som fandtes i Haven, og druknede. Naar

¹⁾ Chr. IV's Breve ved Molbech I, 444.

²⁾ Hans Minde er knyttet til Stege Kirke ved den af ham til Kirken skænkede Prædikestol.

man har sagt, at Chr. IV nær havde sat Livet til under et Forsøg paa at redde ham, synes dette at bero paa et Praleri af Kongens Kok; denne roste sig nemlig af at have holdt Kongen i den højre Haand og derved forhindret ham fra at styrte i Vandet, da han kom og lagde sig ned ved Bredden for at spejde i Vandet efter den Drukne. Nogen udførlig samtidig Beretning om Begivenheden synes ikke at existere. Anna Cathrine var da 14 Aar, og hendes hos Peder Syv S. 729 opbevarede Vise skulde være Udtrykket for hendes Sorg ved saa pludselig at miste sin unge Fæstemand. Det er dog sandsynligere den folkelige Medfølelse med hende end hendes egen Sorg, der har fundet sit Udtryk i Visen. Den er nemlig et saakaldt Akrostikon; hver af dens 13 Strofer begynder med et Bogstav i hendes Navn, og dette tyder mere paa en Forfatter, som dermed har villet gjøre hende Ære, end paa et ufrivilligt Udbrud af hendes Hjertes Følelse. Jeg vil ikke trætte dem med alle 13 Strofer, de ere rent ud sagt noget ensformige, men som en Prøve oplæse de 2 første og de 2 sidste:

Al verdslig Pragt, Med al sin Herlighed, Er snart ombragt,
 Det maa jeg give Magt, Og forandret til Fortred. Thi den,
 som mener iaar, At han staar, Om han end frygter Gud,
 Kan dog snart faa Bud, At han skal herfra, Lade Glæden staa,
 Hvad er da Verden at lide paa?

Nu stod jeg vist Med Glæden i min Haand, O! Jesu Christ,
 Hvor snart er Glæden mist! O! hvor skjørt er Lykens Baand!
 Jeg mente det holdt fast, Men det brast, Udi et Øjeblik,
 Fik strax en anden Skik; Al min Fryd og Skjemt
 Hastelig blev temt Og som et Syn forglemt.

Naar findes den, Mig lær' Taalmodigheds Kunst. Bort er min Ven,
 Jeg sørger her igjen, Min Begjær er omsonst, Endog jeg udøser
 Klag' Nat og Dag. Og er al miu Begjær, At komme hvor han er.
 Men dog lever jeg nu Med en sorrigfuld Hu,
 Som en eenlig Turteldu.

Ade! God Nat! Farvel du prægtig Blod! Jeg er nu mat
 For Dig min ædle Skat! Du gjorde mig altid godt. Om

det nu nu forlagt vaar og stod for, At leve her endnu, Steds' est' Du mig i Hu. Thi Du varst min bedste Ven, Jeg var ogsaa din igjen, Det tvinger mig til Graven hen.

Frøken Anna Cathrine overlevede ikke sin Fæstemand et Aar. Hun døde den 20. August 1633 af Børnekopper eller, som den folkelige Medfølelse hellere vilde, af Sorg over Fæstemandens Død.

Paa Rosenborg gjemmes et Minde om den Sorg, hendes tidlige Bortgang voldte hendes Fader. Det er et lille haandskrevet Hefte indbundet i et nydeligt, emaillet Guldbind. Digteren Carl Andersen har om denne gyldne Bog skrevet en lille Fortælling, i hvilken han lader Frantz Rantzau overrække sin Trolovede denne som Fæstengave en Sommeraften 1632 paa Rosenborg. Denne Fortælling er imidlertid ganske uhistorisk.

Paa Hefkets første Blad har Anna Cathrine skrevet: Dieu console mon âme le XX Juin 1633; det er altsaa senere end Frantz Rantzaus Død og indeholder, foruden Fadervor, de 10 Bud og Troen paa Fransk, 5 ligeledes paa Fransk oversatte lutherske Psalmer. Det er rimeligt, at Chr. IV efter Datterens Død har villet gjemme dette lille Hefte som et synligt Minde om hende, og give det en saa smuk og varig Indfatning, som han formaaede. Herpaa tyde da ogsaa Indskrifterne paa Bindets Sider, nemlig paa den ene Side: »Te nunquam timui« om et Dødningehoved og en Slange, og paa den anden Side »Durabis in perpetuum« om Døden (et Timeglas og et Dødningehoved) og Troen (et Kors med en opslaaet Bog, paa hvilken læses: Verbum domini manet in æternum). Paa Bindets Ryg findes Anna Cathrines Vaabenmærker som Grevinde af Slesvig og Holsten¹).

Anna Cathrines Vise til den fra Tyskland ved Melchior

¹) P. Brock: Emaillesager i vore Musæer. Tidsskrift for Kunstindustri 1889 S. 15 og 18.

Schild bragte Melodi har sikkert været yndet i Folkemunde. Fra den er det vel ogsaa sandsynligt, at Johan Friderichsen har taget Tonen til sin Bryllupspsalme. Den dybe Alvor, udaf hvilken Sjælen hæver sig til jublende og triumpherende Glæde, medens dog et lille Spor af Veemod bliver tilbage, passer jo ogsaa udmærket til Psalmens Indhold.

At Kingo har holdt meget af denne Tone, kunne vi slutte af, at han til den har skrevet en hel Række korte Psalmer, bestemte til at synges, »naar Præsten gaar i Prædikestolen«. Hvem husker ikke Begyndelsen af 2den Strofe i Psalmen til 2den Søndag efter Hellig-Tre-Konger: O Jesu, som gjør Vin af Sorgens Aa, vær dog saa from, og til hvert Bryllup kom, hvor du bønligt kaldes paa?

Jeg har nu saa godt, jeg kunde, fortalt, hvad der hidtil er oplyst om, hvorledes Tonen til »I Jesu Navn« sandsynligvis er kommen til Danmark, hvorledes den først har maattet laane Vinger til en Klagesang i Anledning af en stor Sorg, som ramte vort Kongehus, og senere er bleven anvendt af en med Datidens Poesi og Musik fortrolig ung Skolemand til at tolke de Følelser, med hvilke han traadte ind i den hellige Ægtestand, endelig hvordan vor Kirke har gjort baade Ord og Toner til sin Ejendom.

Jeg haaber, at de Minder, der knytte sig til dem, hvilke jeg har forsøgt at opfriske, ikke ville gjøre dem mindre kjære for mine Tilhørere.

Men, vil maaske en eller anden af disse sige, saa bør vi jo vende tilbage til Tonens oprindelige Form og, som Hr. Organist Laub anbefaler, synge den rythmisk.

Herom kan der være forskellige Meninger, og netop om »I Jesu Navn« kan det vist med Sandhed siges, at Tonen ved den Forandring, den under vore Musikers Bearbejdelse har undergaaet, er blevet mere kirkelig og mere egnet til Menighedssang, uden derfor at tabe noget Væsentligt af sin melodiske og harmoniske Skjønhed.

Jeg mener kort og godt, at lige saa rigtigt og prise- ligt det er, at vore Musikhistorikere og Komponister for-

følge vore gamle Melodier tilbage til deres ældste Form, og lige saa frugtbringende, som slige Studier burde kunne være for deres egen musikalske Produktion, ligesaa urigtigt vilde det være, om vi vilde lukke Ørene for de Fremskridt i Harmonilæren, vi skyldte det 17de og 18. Aarhundredes store Tonemestre, og føre vor Kirkemusik tilbage til et længst forladt Standpunkt.

Man siger, at man i Tydskland og Sverrig med Held har forsøgt at ombytte Choralerne med det 15de og 16de Aarhundredes Psalmesang. Lad saa være! Men det 19de Aarhundrede har skjænket vort Fædreland en stor ny Psalmeskat, og gode Navne blandt vore Komponister have klædt den i Toner. Skulde vi vrage, hvad der saaledes er os budet, kunde det vel hænde, at vi kom til at kaste Barnet ud med Badevandet.

Mine Tilhørere ville kunne sige: Men, Du er jo ikke Musiker af Fag! Nej, men min Lægmandsmening deles dog af mange Musikere, og i alt Fald kan jeg i mit eget Fag og i de andre bildende Kunster henvise til mislykkede Bestræbelser, der have en betænkelig Lighed med, hvad man raader os til at forsøge i vor Psalmesang. Man har ryddet ud af mange Kirker, hvad der havde en ligesaa historisk Ret til at være der, som det Oprindelige, og det har for Kirkerne oftere været til Tab end til Vinding. De engelske og tydske Præraphaeliter have heller ikke, trods alle Anstrængelser, formaaet at skruer Tidens Hjul tilbage og ad archæologisk Vej skabe en ny kirkelig Kunst. Archæologien er en herlig Ting, naar den »med et varsomt Klæde tørrer Støvet af gamle Dages Guld«, men dens Opgave er ikke at herske over Kunsten, men at tjene den, ligesom Kunsten selv tjener højere Formaal.

Dog, jeg kan ikke vente, at alle mine Tilhørere skulle være enige med mig i en Sag, i hvilken adskillige uden Tvivl have taget deres Parti. Dem, der ikke have gjort det, vil jeg bede om, ligesom de til en Begyndelse hørte »I Jesu Navn« sunget; som den almindeligt synges i vore

Kirker, nu ogsaa, naar jeg har sluttet, at ville høre Melodien efter den ældste os bevarede Opskrift af Melchior Schild og med hans Variationer. De ere, det indrømmer jeg, meget smukke og interessante.

Naar De saa ere komne hjem, kunne De jo prøve paa at synge Anna Cathrines Vise efter denne Udsættelse eller »I Jesu Navn« efter Kingos Gradual — vi blive da maaske enige.

Efter Talen blev Melodien i sin oprindelige Skikkelse foredraget fra Orgelet¹⁾.

Mødet afsluttedes med et Foredrag af Dr. H. F. Rørdam angaaende Møens Kirkehistorie.

Tal. begyndte med det Spørgsmaal, om en saa lille Landsdel som Møen kan have grebet ind i vort Fædrelands kirkelige Udvikling. Dette kan vel ikke siges at have været Tilfældet i nogen fremtrædende Grad; men den lille Verden afspejler dog den større, og vi kunne paavise, at de aandelige Strømninger, der fra Tid til anden have bevæget den danske Kirke og givet de forskjellige Tidsrum deres Præg, ogsaa have haft deres tilsvarende paa Møen. Dette søgtes nu paavist, idet Tal. gennemgik Hovedpunkterne af Møens Kirkehistorie baade før og efter Reformationen. Særlig dvæledes ved en Række ret mærkelige Personligheder, der have beklædt Præsteembedet i Stege (hvormed Provstiet som oftest var forbundet) i det lutherske Tidsrum, og hvoriblandt fandtes flere udprægede Repræsentanter for de Retninger, der i de skiftende Tider vare raadende i den danske Kirke — luthersk Orthodoxy, Kryptokalvinisme, Pietisme, Rationalisme osv.

Mødet sluttede med Sang og Tak til den talrige Tilhørerkreds, der med stor Udholdenhed havde fulgt Foredragene.

¹⁾ Se efterfølgende Nodeblade.

Gleich wie das Feuer.

The first system of musical notation for 'Gleich wie das Feuer' consists of two staves. The upper staff is in treble clef and the lower staff is in bass clef. The key signature has one flat (B-flat) and the time signature is common time (C). The music begins with a series of chords and single notes in the right hand, while the left hand provides a steady accompaniment of eighth notes.

The second system continues the piece. The right hand features more active melodic lines with eighth and sixteenth notes, while the left hand maintains a consistent rhythmic pattern. The system concludes with a double bar line and repeat dots.

The third system shows further development of the melody in the right hand, with some chromatic movement. The left hand accompaniment remains steady. The system ends with a double bar line and repeat dots.

The fourth system continues the melodic and harmonic progression. The right hand has a more flowing line, and the left hand provides harmonic support. The system concludes with a double bar line and repeat dots.

2. Variatio.

The first system of the second variation, labeled '2. Variatio.', begins with a more rhythmic and active texture. The right hand has a series of sixteenth-note patterns, and the left hand has a more complex accompaniment with some syncopation. The system ends with a double bar line and repeat dots.

The second system of the second variation continues the energetic and rhythmic character. The right hand features intricate sixteenth-note passages, and the left hand provides a driving accompaniment. The system concludes with a double bar line and repeat dots.

First system of musical notation, featuring a treble and bass clef with a key signature of one flat and a 3/4 time signature. The melody in the treble clef consists of quarter and eighth notes, while the bass clef provides a rhythmic accompaniment with sixteenth and thirty-second notes.

Second system of musical notation, continuing the piece. The treble clef melody includes some rests and eighth-note patterns, while the bass clef accompaniment remains active with sixteenth-note runs.

Third system of musical notation, showing more complex rhythmic patterns in both hands, including sixteenth-note runs in the bass clef.

Fourth system of musical notation, beginning with the section label *3. Variatio.* The treble clef features a long, flowing melodic line with slurs, while the bass clef continues with rhythmic accompaniment.

Fifth system of musical notation, showing a continuation of the melodic and rhythmic themes. A small '(ms)' marking is visible in the bass clef.

Sixth system of musical notation, featuring intricate sixteenth-note passages in both the treble and bass clefs.

Seventh system of musical notation, concluding the page with a final melodic phrase in the treble clef and a sustained bass line.

I Jesu Navn.

Kingos Gradual.

Smaastykker.

I.

Lidt om Te Deum i Danmark.

Af *P. Severinsen.*

I sidste (VII.) Bind af »Dania« findes en Afhandling om »Tedeum i Danmark« af **Jens J. Jensen**. Deri behandles Side 104 Forfatterskabet til de ældste danske Salmebøgers to Oversættelser af Te Deum, og hvad der hidtil er antaget herom, kritiseres. Hr. Jensens Behandling viser sig imidlertid selv ikke at være fyldestgørende.

Den Oversættelse, som vi kender fra Rostöcker-Salmebogen af 1529¹⁾, og som begynder

O Gud, vi love dig,
vi bekende dig en Herre,

vises med Rette ikke at være af Herluf Trolle, hvilket man har villet formode paa Grundlag af en Bemærkning i Hans Ravens Heptachordum Danicum (saaledes endnu »Psalmebog for Kirke og Hjem«).

Om den anden, som vi kender fra Malmø-Salmebogen af 1533²⁾, og som begynder:

O Gud, vi love dig,
vi bekende dig for en Herre,

¹⁾ Bruun, Psalmebøger fra Reformationstiden I, S. 9.

²⁾ Bruun II, S. 81.

udtales den Formodning, at den maaske er af Malmø-reformatoren Klaus Mortensen.

Disse Bemærkninger trænger til at korrigeres og suppleres.

Med Bestemthed at udpege Klaus Mortensens Salmer er som bekendt umuligt. Man ved kun, at han havde Hovedandelen i den ældste Malmø-Salmebog, som vi maa antages at besidde i det nævnte Rostocker-Eftertryk af 1529. Der er da en Mulighed for, at Klaus Mortensen er Oversætteren af denne Salmebogs Te Deum. Men dette Te Deum er det førstnævnte, det som man ved en Misforstaaelse har gjort Herluf Trolle til Forfatter af.

Medens dette Te Deum i al Fald er den malmøske Reformationsmenigheds Tekst, turde det andet i Malmø-salmebogen af 1533 være fra Viborg. Uafhængig af Begivenhederne i Malmø voksede ogsaa her en dansk Gudstjeneste op, og Terpager har bevaret os Titlen paa en lille Bog, der udkom 1529: *Affthensang medth Psalmer, Antiphoner och Magnificat*. Item te Deum fordansket *och nogre andre Psalmer at siwnge fore brudefolck och lig.*« Det var et lille Hefte paa 24 Sider¹). Nu findes i Slutningen af Salmebogen af 1533 det ejendommelige Afsnit, der indledes med Ordene: »*Her effter følger den affthensang, som i Judland siungis, med Antiphoner, Psalmer oc Magnificat.*« Der kan ikke godt være Tvivl om, at her foreligger et Optræk af noget af det forsvundne Sanghefte. Først faar man en Række Salmer, der tilsammen danner en liturgisk Gudstjeneste med adskillige Ejendommeligheder i Forhold til de malmøske Tekster. Derpaa følger en Række Salmer »anderledes fordanskede« end i den gamle Malmø-Salmebog, endelig »*Salve regina kristelige forvendt*«, som vi anden Steds fra kender som Hans Tavsens Arbejde. Oven paa den følger det afvigende Te Deum. Dettes af Hr. Jensen

¹) Bruun: Aarsberetn. fra det St. kgl. Bibl. II, S. 356.

fremhævede Tilløb til Rim frembyder i sig selv en Lighed med den øvrige »jydske Aftensang«¹⁾.

Naar jeg lægger alt dette sammen med Hans Thomis-søns Meddelelse, at »nogle gudfrygtige Mænd i Jylland« deltog i Malmøsalmebogens senere Omredaktion, saa kommer jeg til det Resultat, at her har vi et Te Deum, der har lydt ved den danske Gudstjeneste i Viborg, som blev Frugten af Hans Tavsens Virksomhed i Tyverne. Bearbejderen maa vel antages at være enten Hans Tavsen selv eller Jørgen Jensen Sadolin.

Men Ravns Omtale af et Te Deum af Herluf Trolle er ikke derfor en ukorrekt Efterretning. Man har blot ikke læst hans Bemærkning rigtig. Ravn omtaler en Oversættelse, som Herluf Trolle tilegnede Herlufsholms og Næstved Skoler, og som begyndte:

O Gud, dig love vi,
dig en Herre

Efter den af Niels Hemmingsen forfattede »Ordinants« for Herlufsholm skal ved den daglige Gudstjeneste »sjunges Te Deum paa Danske, som sal. Hr. Herloff den haver udsat«²⁾. Denne ellers ikke benyttede Oversættelse, som ikke har fundet Vej til Salmebøgerne, er det, Hans Ravn taler om. Muligvis vil den endnu kunne opstøves i Herlufsholms Samlinger; men den har aabenbart gemt sig godt.

Naar Te Deum's Historie i Danmark skal skrives, bør ogsaa denne Histories sidste Kapitel tages med. I det 19. Aarhundrede er en Te-Deums-Redaktion gaaet den protestantiske Verden rundt fra det franske Schweiz af. 1817 vakte Skotten Robert Haldane en stor religiøs Vækkelse i Genève, som havde Dannelsen af en orthodox reformert

¹⁾ Se »Den Aftensang, som i Jylland sjunges«. Et Billede fra Reformationstiden. Ved P. Severinsen. Højskolebladet 1901, Nr. 22.

²⁾ Nyerup: Skildr. af Tilst. i Danmark og Norge. 3. Bd. 1. Halvpart, S. 39.

Frimenighed til Følge. Dennes Præst blev Henry Louis Empeytaz (f. 1790 — d. 1853), der udgav en Salmebog for Menigheden, hvori et Te Deum i 15 sekslinjede Vers forekommer:

Grand Dieu, nous te bénissons,
Nous célébrons tes louanges.

Dette Te Deum er trængt igennem i alle franske Menigheder, og baaret af den evangeliske Alliance, og vel ogsaa af Josef Haydns Melodi, er det naaet videre over hele Jorden. Det er næsten blevet Opsang for den evangeliske Alliance. Jeg har det liggende for mig i Oversættelse paa Engelsk, Hollandsk, Flamsk, Italiensk, Spansk, Portugisisk, Dansk, Norsk, Svensk, Finsk, Russisk, Ungarsk, Bøhmisk, Bulgarisk, Armenisk, Japanesisk, Hinduisk og Kinesisk. Overalt gaar og gælder det for at være en original reformert Te-Deum-Bearbejdelse af Empeytaz.

Empeytaz har imidlertid kun leveret en meget tro Oversættelse af en smuk og meget udbredt tysk katolsk Salme:

Grosser Gott, wir loben dich,
Herr, wir preisen deine Stärke.

Dette Afhængighedsforhold synes fuldstændig glemt. Jeg har i al Fald intet Steds fundet det omtalt. Den ellers saa velunderrettede Julian kender det ikke.

Den tyske Sang forekommer i katholske Salmebøger fra Wien og Prag fra Slutningen af det 18. Aarhundrede. Den byder i alt Væsentligt en tro Gengivelse af det latinske Te Deum, hvad Indholdet angaar, kun at Slutningen er noget udvidet. Formen derimod er selvfølgelig ret afvigende, hvad allerede det metriske Skema medfører. Dette Te Deum bruges meget i den tysk-katholske Verden og er derfra kommet ind i den af W. I. Karup udarbejdede danske »Katholsk Psalmebog« 1857:

Store Gud, vi love dig,
du, den gode, stærke, vise.

Denne første danske Oversættelse lider af de samme Svagheder som Karups øvrige poetiske Arbejder, men den bruges dog meget af danske Katholiker.

1884 holdt den evangeliske Alliance Møde i København, og i den Anledning udarbejdede B. Paludan-Müller en Oversættelse efter den franske Tekst:

Almagts Gud, velsignet vær!
love vil vi lydt din Ære.

Det er kun fire udvalgte Vers, der er oversatte, og de tre af dem er valgt blandt de senere, mere frie, saa at Ligheden med det gamle latinske Te Deum ikke falder i Øjnene. Den latinske Strofe:

Tu devicto
mortis aculeo
aperuisti credentibus
regna coelorum,

er bleven til:

Offerlam med Korsets Stav,
skyldfri dybt i Pinen sænket!
— sejrrig fra den aabne Grav
ved den Styrke, Gud dig skænkede,
Helveds Vælde, Dødens Magt
knust du har i Støvet lagt.

Dette kunstige Vers er iøvrigt senere — i Søndags-skole-Salmebogen — simplificeret noget, saa at man er kommen den langt jævner tyske Tekst nærmere. Den af Rimmød skabte »Korsets Stav« er dog bleven staaende.

Sangen har imidlertid andre Skønheder, og den har vundet en betydelig Udbredelse i kristelige Sangbøger uden dog at være naaet ind i den nye Salmebog.

Paa Norsk findes ogsaa en Oversættelse: »Store Gud, vi lover dig, priser lydt din Magt og Ære.« — En svensk Oversættelse: »Uptag, Gud, vår lofsångs ton!« af Rektor Fr. Nathanael Beskow, bruges meget i Sverige, især i

de Kredse, som er prægede af, hvad vi her i Landet kalder »engelsk Kristendom.« Det er i det hele taget denne Aandsretning, der har bragt Sangen Verden over.

Men ret mærkeligt er det, at denne katholske Folkesang er bleven en Slags Fane hele Jorden over netop for den mest antikatholske Retning i Kristenheden. De to Kæmpende mødes i en økumenisk Lovsang — mod deres egen Vilje!

II.

Om Afladsbreve til Kjærum Kirke.

Af *John M. Møller.*

Dr. Henry Petersen har i Kirkehist. Saml. (3. R. II, 592) anført, at der blev udstedt Afladsbreve til Kværndrup Kirke 1393, 1394, 1396, 1419, 1433 og 1445, og denne saa tidlig bortkaldte lærde har saaledes sanctioneret en i vore Dage almindelig Antagelse. I Danske Atlas¹⁾ nævnes, at Kjærum Kirke fik Aflad 1390, 1393 og 1433, saa tre af de Afladsbreve, som nu henføres til Kværndrup, henførtes nok saaledes til Kjærum (1390 maa sagtens være en Trykfejl), og Vedel Simonsen²⁾ tilføjer efter at have omtalt Brevet af 1393 som givet til Kværndrup Kirke: »Der kan imidlertid være Tvivl, om det er Qværndrup eller Kjærum ved Assens, der ved dette Afladsbrev menes, eftersom sidstnævnte Kirke endnu 1549 skrives Kiærndropp«. Men allerede i Ann. Eccl. Danic.³⁾ tillægges de tre førstnævnte Afladsbreve Kværndrup Kirke; i Danske Atlas⁴⁾ fortælles, at sidstnævnte Kirke, »kaldet St. Laurentii Kirke«, i de katholske Tider fik megen Aflad, da Landets Indvaanere for samme ofrede Honning, Smør og Gryn, og

1) VI, 655.

2) Bidrag til Odense Byes ældre Hist. I, 2, 77.

3) II, 240, 243 og 250.

4) VI, 716.

flere Forfattere have saa siden antaget, at alle de af Dr. Petersen nævnte sex Breve angaa Kværndrup Kirke. Jeg mener imidlertid at kunne godtgjøre, at slet ingen af disse vedkomme denne, men at de alle angaa Kjærum Kirke.

Navnet Kærhngedorp (1393), Kernethorp (1394), Kern-tindorp (1396), Kerndorp¹⁾ (1419), Kærndorp²⁾ (1433) og Kerndropp (1445) passer ikke godt paa Kværndrup, som 1348 skreves Qvernsdorp og 1462 Qverndorpe³⁾, men det passer særdeles godt paa Kjærum, som endnu i Slutningen af det 16de Aarhundrede kaldtes Kierndrop⁴⁾. Der er vist heller ikke nogen tvingende Grund til at antage, at Kværndrup Kirke er bleven ombygget og forstørret netop indenfor det Tidsrum, Afladsbrevene omfatte, hvorimod det saa godt kan passe med de factiske Forhold i Kjærum Kirke, at denne er bleven fornyet ca. 1419⁵⁾, og at den en Del Aar efter igjen er bleven udvidet⁶⁾. Herom kan der vel imidlertid disputeres; men jeg kan nu fremføre et Argument, som formentlig maa kaldes afgjørende.

I de tre første Afladsbreve⁷⁾ kaldes Kirken en Laurentiuskirke, ligeledes i det sidste Brev, hvor den betegnes som Ecclesia Parochialis Sti Laurentii Martiris in Kerndropp Fionie⁸⁾; i Brevet fra 1419, som vel nu kun kjendes fra Uddraget i S. R. D.⁹⁾, har det samme maaske været Tilfældet, og der kan jo forøvrigt ikke være Tvivl om, at

¹⁾ S. R. D. I, 323.

²⁾ Rørdams Histor. Kildeskrifter 2. II. 530.

³⁾ Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. VIII, 256.

⁴⁾ Jac. Madsens Visitatsbog, udg. af Crone, S. 333.

⁵⁾ C10CDXIX (1419) Severinus, Episcopus Tranquillensis, Johannis Episcopi Otthoniensis in Pontificalibus Vicarius, Ecclesie Kerndrop litteras attribuit piaculares: & prid. Id. Maji, quæ fuit Dominica Spiritus Sancti arguentis mundum de peccato, de justitia & judicio, renovatam ecclesiam consecrat (S. R. D. I, 323).

⁶⁾ Jvfr. Helms, Tufstenskirker, S. 108 f.

⁷⁾ Aftrykte i Ann. Eccl. Danic. I. c.

⁸⁾ I Følge velvillig Meddelelse fra Rigsarkivet.

⁹⁾ L. c.

der tales om samme Kirke i alle sex Breve. Men Kværndrup Kirke var indviet til Sct. Michael¹⁾, og det er saa ikke forsvarligt at slutte af Afladsbrevene, at den var indviet til Sct. Laurentius, at Hofman altsaa maa have været fejl underrettet, eller at den først var indviet til én Helgen og siden blev indviet til en anden, thi der maatte jo, hvis en saadan Slutning skulde være berettiget, først bevises, at Brevene angik Kværndrup. De angaa imidlertid Kjærum Kirke, thi denne var virkelig indviet til Sct. Laurentius.

I Kjærum Kirkebog (o: Kirkeregnskabsbog) for 1644—1675²⁾ findes der efter en ældre Regnskabsbog meddelt en Beretning om »Kierckens Breffue, Tienner och Landgille«. Denne Beretning, som ikke blot viser, at Kjærum Kirke er en Laurentiuskirke, men tillige bl. a., at Afladsbrevene have gjort deres Virkning, fortjener maaske at aftrykkes fuldstændig, og den lyder da saaledes:

Kierckens breffue.

1. Itt papirs breff, som er it tinguittne, vdgiffuet paa Bogherridtzting anno Mcdxci, liudendis 1491, att Jens Drud i Ebberup loed lese inden tinge tho sogneuitne, som vaar giffne paa Kierndrup sognesteffne, liudendis paa enn gaard liggendis i Saltoffte, som ehr giffuenn Sancto Laurentio till Kierndrup kiercke, och domeren och dannemend fand samme breffue och vidne ved macht at bliffue, till saa lenge att nogle bedere beuisninger kunde komme, att samme gaard sculle bliffue til for^{ne} kiercke.

2. It sogneuidne paa papir, vdgiffuet paa Kierndrup sognesteff anno 1491, liudendi[s], att viij gamle dannemend haffuer vundet, att ald den stund dem kand lengst mindis, siden Erich Andersen och hans hederlig hustru Kierstine Erichz salige gaffue den gaard, som Lauridtz Michelsenn nu i boer, till Sctj Laurentj kiercke och presten ibidem, da haffuer hand verit quit och frj till presten och kiercken.

¹⁾ Hofm. Fund. IV, 46.

²⁾ I Provinsark. i Odense.

3. It pergamentz breff, som er en bekiendelse, vdgiffuet anno Mcdlxx.

4. End itt pergamentis breff, lige saadant, vdgiffuet anno 1470, liudendis, att Werner Berthelsen, vebner till Skouffs-gaarde, bekiende i det enne breff att haffue enn eng, kaldis Krogs eng, i det andet breff kaldis Brode eng, till leyie aff Kierndrup kiercke och schall giffue aarlig $\frac{1}{2}$ ørtte biug till schyld inden Kyndelmisse.

5. It pergamentis breff, som ehr itt tinguitne, vdgiffuet paa Bogherridtzting anno 1458, liudendis, att hr. Hermand, prest till Kierndrup kiercke, met kierckeuenger haffuer beuist inden tinge, att den eng, Madtz Andersen, Borgemester i Assens, hagde, som ligger ved Turup kiercke, hun hører met all rette till Kierndrup kiercke, som och staar indschreffuen i messebogen.

6. Itt pergamentis breff, som ehr itt tinguitne, vdgiffuet paa Bogherridtz ting anno Mcdlxvij, liudendis, att Per Andersen och . . . Drud i Ebberup haffuer met itt sogneuitne beuist inden tinge, att den eng, som ligger hoes Turup kiercke, vesten nest en jord, som kaldis Krogen¹⁾, som Nis Andersen, fordom borgemester vdj Assens, haffde i willie och wenschab till leye, hør med alle rette till Kierndorp kiercke, huilcken en mand, heed Esborn Friis, gaff till kiercken for sin och sine forældris siele.

7. Itt pergamentes breff, som ehr vdgiffuet paa Bogherridtz ting anno 1529, liudendi[s], att Anders Hendrichsen vdj Kierndrup gaard, kierckeuenger, haffuer bodit loug paa loughedd paa en eng hoes Turup kiercke, kaldis Krogs eng, och for^{ne} eng er till dømbt aff domeren till for^{ne} Kierndorp kiercke foruden heffd och koestning.

8. Itt pergamentis breff, som er itt tinguitne, vdgiffuit paa Bogherridtz ting anno 1530, liudendis, att Jep Bendtzenn i Melbye haffr hafft itt wuilligt siun aff xii mend inden tinge, som vunde, att Krogs eng hoes Turup kiercke er itt stug och ligger vdj ingen mands maall och hør till Kierndrup kiercke.

¹⁾ Denne Benævnelser bruges endnu om Engen og Jorden, og Engen kaldes endnu Krogengen.

9. Itt pergamentis breff, som er vdgiffuet paa Bogherridtz ting anno 1529, liudends, att Per Andersen i Ebberup, kierckeuenger till Kierndrop kiercke, fick itt tinguitne, liudendis, att Per Madtzen gjorde loug paa loughefft paa en ager, som vender paa den vey, som løber till Raffne kiær, att den hør till Kierndrup kiercke.

10. Itt pergamentis maglaugs breff aff Pauell Bang, borgemester, liudendis om nogen jord, hand haffuer i mag af prestens gaard jord, och presten haffuer i mag aff kirckens jord igien, vdgiffuit ao. 1564.

Kierckens tienner.

Niels Hansen i Ebberup giffuer aarlig af it bolige — iij ørtte biug.

Kierckens landgille.

Pauell Bang, borgemester vdj Assens, haffr dett bolig, som kaldis Kyllings bolig, som nu er affbrodt, vdj brug, som hannem er vnd aff Kongl. May^t, og giffuer aff jorden aarlig — iij ørtte biug.

Lauridtz Persen i Saltoffte giffuer aarlig 1 ørtte biug aff sit bolig, som dog met rette maa schee hør til kiercken.

Mester Niels Saxtz¹⁾ i Assens giffuer aarlig vj schipr biug af Krogs eng.

Peder Jensen i Mælby i prestegaarden giffuer aarlig aff kierckens hollm — 8 β.

Simend Andersen i Mælby aff en ager aarligen giffuis — 5 β 1 alb.

Hans Hansen aff en ager i Cappels marck norden for Capellen — 4 β.

Jørgen Lauridtz i Abor samme aar af itt stycke jord — 10 alb.

Thomes Erichsen i Aborg samme aar — 10 alb.

Anders Jensen i Egerup giffuer 1 schip biug aff itt stycke jord i kierckemarcken, som ehr iij schipr land norden Manhøy, som Thomis i Egerup gaff til kircken, Madtz Pedersen jord paa den nørre side och Holens iord paa den synder side.

¹⁾ Mag. Niels Sass, Provst i Baag Herred.

Kierckens jorde.

Till det bolig i Ebberup, som kaldis Laantott, erre disse jorde.

Itt stycke, er ij schipr land, ligger norden Spydemous, Jørgen Madtzen paa den synd[re] side och Per Kimer paa den nørre.

Item ij schipr land ved Vdmouse, Jørgen Madtzen sønder och Per Kimer norden.

Item $\frac{1}{2}$ [tønde] land i den westre marck synden Ralfne kiers tofft, Lauridtz Drug paa den synder side.

Item en agger paa stackit sties lenge, er itt 4 schipr land, løber sønder och nør, Jørgen Madtzøn osten och Peder Erichsen paa denn vester side.

Item Anders Ibsen i Mælby haffuer it stycke jord, som Bendtz Tyggisen och Gregers Bull giffuer till kiercken, som ligger synden store Konehøy, Jørgen Laale norden och Nis Persen synden, och giffuer der aff aarlig 4 β ut supra.

Item end it styck bag mose i den vestre Meelby en $\frac{1}{2}$, ehr $\frac{1}{2}$ ortte land.

Dr. Helms, som skriver om Kværndrup Kirke¹⁾: »Fra Slutningen af 14. og fra første Halvdel af 15. Aarhundrede haves der flere Afladsbreve for denne Kirke, hvilken Biskoppens Vikarius indviede 1419, efter at den var bleven fornyet («renovatam ecclesiam consecrat»). Kirken var da indviet til St. Laurentius«, — tilføjer meget betegnende: »Skjønt der ikke kjendes nogen Hjemmel for Hofmans Fundatsers Angivelse, at den har været indviet til St. Michael, kunde dens Beliggenhed nok gjøre det ikke usandsynligt, at den i en tidligere Tid havde været indviet til denne de himmelske Hærskarers Bannerfører«. Jeg haaber, at det herefter vil blive anset for afgjort, at Kirken i Kværndrup aldrig har været indviet til Sct. Laurentius, og at alle de omhandlede Afladsbreve angaa Kjærum Kirke, som virkelig er bleven indviet til denne Helgen.

¹⁾ Tufstenskirker, S. 110.

III.

Et lille Bidrag til Salmehistorien.

Medens et stort Antal af vore Salmer ere overførte fra det tydske Sprog, er det derimod kun meget faa danske Salmer, der findes oversatte paa Tydsk. Som Exempel kan nævnes Agerbæks bekjendte Salme »Uforsagt, vær paa Vagt«, der af C. Schumacher (da Konrektor i Flensborg) er oversat, og indført som Nr. 147 i »Hundert und funfzig Gesänge nach den Evangelien und Episteln geordnet durch Chr. Ewaldsen, Hauptpastor zu St. Nicolai in Flensburg«. Schleswig 1862. — Om en anden dansk Salme, der formenes overført til Tydsk, har Sognepræst John Hansen sendt os følgende Meddelelse.

I »Forsøg til aandelige Sange af Victor Chr. Hjort« 2den Udg. 1791 findes følgende »aandelige Sang«:

Børns Tak for gode Forældre.

Min Gud, jeg vist bør takke dig,
 en kjærlig Moder gav du mig,
 saa god, saa from en Fader.
 Jeg kjender ikke Livets Vej,
 men deres Raad og Lærdom ej
 paa Vejen mig forlader.

Fra Livets første Øjeblik
 jeg mange, mange Prøver fik
 paa deres ømme Hjerte,
 de stedse Omhu for mig bar,
 min Glæde deres Glæde var,
 min Smerte deres Smerte.

De elske mig saa hjertelig,
 og deres Øje følger mig
 og kjærlig mig advarer,

naar Uforstand og Ungdoms Ild
fra Dydens Vej mig føre yild
og styrte mig i Fare.

Ja, gode Gud, naar jeg vil ret
alvorligen betænke det,
hvor meget jeg dem skylder,
da røres jeg saa inderlig,
og Kjærlighed til dem og dig
min hele Sjæl opfylder.

Og rørt mit Hjerte strømmer ud
i Bøn til dig, algode Gud:
giv du mig Lyst og Styrke
dem at adlyde redelig,
de lærte mig at kjende dig
og trofast dig at dyrke.

O, løn dem selv med Miskundhed
smil varig Lykke til dem ned
i alle deres Dage,
og lad dem finde Trøst hos dig,
naar Alderdom indfinder sig,
og Kræfterne aftage.

Lad stille Glæde, varig Ro
i deres fromme Hjerter bo,
blid deres Afsked være,
og kron du deres ædle Dyd,
o Gud, med himmelsk Sjælefyrd
hos dig i evig Ære.

Af denne optoges V. 1, 4, 5, 6, 7 i adskillig ændret Skikkelse i »Evangelisk kristelig Psalmebog« (Nr. 560) og derfra — med enkelte Ændringer — i Roskilde Konvents Salmebog (Nr. 96), og den er sikkert saa almindelig kjendt, at den ikke behøver at trykkes her¹⁾.

¹⁾ Af de 5 Vers i Rosk. Konv. Slmb. er kun V. 1. 4. 5. optagne i
•Psalmebog for Kirke og Hjem• (Nr. 92). H. F. R.

Følgende tyske Salme, som jeg har fundet i flere Salmebøger fra den nyere Tid (t. E. den kongelig sachsiske (Nr. 560), den bayerske (Nr. 497) og »Das singende und betende Zion,« Herrmannsburg 1880 (Nr. 590), er vist en Oversættelse og Omarbejdelse af 560 i Evangelisk kristelig Salmebog, og hvis den er det, maa det vel siges, at Oversættelsen er bedre end Originalen:

O fromme Gott ich danke dir,
 dasz du so liebe Eltern mir
 aus Gnaden hast gegeben
 und noch zur Zeit
 sie mir zur Freud
 erhalten bei dem Leben.

Verzeihe mir die Missethat,
 die dich und sie beleidigt hat,
 lasz mich es nicht engelten,
 dasz ich, mein Gott,
 auf dein Gebot
 geachtet hab so selten.

Gieb mir ein Herz, das dankbar sei,
 und meiner Eltern Eifer scheu,
 nichts thu, was ihn erreget,
 auch nimmermehr
 sich ihrer Lehr
 aus Bosheit widerleget.

Lasz mir oft kommen in den Sinn,
 wie sauer ich der Mutter bin
 von Anfang her geworden,
 und wie für mich
 der Vater sich
 bemühet aller Orten.

Gieb meinen Eltern Fried und Ruh,
 es decke sie dein Segen zu,

hif ihr Kreuz ihnen tragen,
 behüte sie
 doch spät und früh
 vor Trübsal, Angst und Plagen.

Und wenn dahin ist ihre Zeit,
 so führ sie aus der Sterblichkeit
 hinauf zum Reich der Ehren,
 ich bringe dir
 viel Lob dafür,
 wenn du mich wirst erhören.

Kun i Salmebøger, der ere yngre end »Evang. chr. Psalmebog«, har jeg fundet denne Salme, og Forholdet maa derfor vel være det, at den er efter den danske og ikke omvendt.

IV.

Om H. P. Resens Bibeloversættelse.

Ved *Holger Fr. Rørdam.*

Hundrede Aar efter at den nævnte Bibeloversættelse var udkommen, gjorde den bekjendte Provst Morten Reenberg, i et hidtil utrykt Brev til Professor i Theologien Hans Steenbuch, følgende interessante Bemærkning om samme:

„Længe har jeg gjort mig Tanker om versionen Reseniana, formedelst den Calvinistiske Genie, som her og der kan mærkes, at Hemmingius maatte først haft Haand deri; men siden tror jeg at have fundet nærmere Oplysning i Sagen; thi hvor der exorbiteres, er det Italica Diodati enten in textu eller notis saa lig, som den Version kunde vaared anset for authentique; og saa meget mere blev jeg styrket i denne Mistanke, som jeg siden finder in Acad. Hafn. Vindingii, at den gode Resenius har vaared stor Elsker af det Italienske Sprog, og har givet denne Version ud i Hastværk.“

Gudstjenesten i den danske kirke efter reformationen.

Af L. Koch.

2. Gudstjenesten i almindelighed.

Gudstjenesten blev i den danske kirke ordnet omtrent som i de tyske søsterkirker, dog således, at den danske kirkeordinans hører mellem de mere konservative, der bestræber sig for at bevare så meget som muligt fra fortiden¹⁾. — Når det er sagt, at protestantismen ikke blot var en reformation, men også en revolution, bl. a. fordi den protesterede mod hele den overleverede kultusordning, imod al ritualisme og mod alle hellige gerninger²⁾, da må dertil bemærkes, at når man stiller sig kirkens og gudstjenestens ordning for øje, som de fremstilles i ordinansen, vil det være vanskeligt deri at se noget revolutionært. Det må langt snarere siges, at man har stræbt efter at beholde alt, hvad der ikke ligefrem var i strid med kirkelæren, som den nu havde formet sig. I det mindste den danske kirke var ikke mere revolutionær i sin ordning af gudstjenesten, end den var i sin opfattelse af læren.

¹⁾ Engelstoft, »Liturgiens historie« 56 f. Til denne bog såvel som til O. Moe, »Vor højmesses historie«, Kristiania 1888, og Barfoed, »Vor højmesse«, henvises med hensyn til de forskellige regler, der gaves for gudstjenesten, før håndbogen af 1555 udkom.

²⁾ A. Harnack, Kristendommens væsen, overs. af Lehmann 202—203. Kirkehist. Saml. 5. R. I.

Om søndagen skulde der først holdes ottesang, der begyndte kl. 5 om morgenen. Skolebørnene mødte da og sang nogle salmer, hvorefter katekismus oplæstes, således at skolemesteren begyndte på hver part, medens børnene fortsatte. Ordinansen regner endnu skriftemålet med som en part af katekismus, der læstes mellem dåben og nadveren. Skolemesteren begyndte: »Dette er kirkens nøglers løfte, brug og gave«, og børnene fortsatte: »Jesus siger: Du er Peder« osv. — Derefter blev der atter sunget og så prædikatet. Der kunde også ved morgentjenesten holdes altergang og brudevielse. — Også på hverdagene mødte skolebørnene i kirken både om morgenen og eftermiddagen og sang latinske salmer, dels vekselsange, dels korsange, men da var der ingen prædiken. — Disse tjenester kunde kun holdes i byerne, hvor der var skole, og de holdtes forskelligt på de forskellige steder. I Viborg var der således »et langt kor«, som varede en hel time, både formiddag og eftermiddag¹⁾.

Høj messen derimod, den egentlige hovedgudstjeneste, skulde holdes ens i byerne og på landet, og begge steder begynde kl. 7^{1/2}. Der var ingen indgangsbøn, men præsten skulde knæle for alteret og i tavshed læse en syndsbe kendelse og bede for ordets fremgang, for kongen og riget, medens menigheden sang²⁾. — Sangen begyndte med indgangen (introitus), der skulde være taget af den hellige skrift, især af salmerne, eller i dens sted nogle danske salmer. Det almindelige blev, at man brugte »Af dybsens nød«; håndbogen af 1539 siger, at den skal synges på landet og der, som ingen skole er. — På højtiderne blev der sunget præfationer paa latin³⁾. — Efter indgangen

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 98.

²⁾ Indholdet af den stille bøn angives i Fr. Wormordsens håndbog 1539. Den er her kun en syndsbe kendelse; i senere håndbøger forandres den og bliver tillige en bøn for den prædiken, præsten skal holde.

³⁾ »Dominus vobiscum! — Et cum spiritu tuo! — Sursum corda

fulgte »Kyrie eleison«, der oprindeligt kun bestod af de nævnte to ord, der skulde synges af degnen eller koret 3 gange, men det måtte snart vige pladsen for de såkaldte kyriesalmer¹⁾. — Derefter begyndte præsten på latin eller dansk »den engelske lovsang«, Gloria in excelsis, og menigheden fortsatte²⁾. — Ligesom Introitus og Kyrie gik også Gloria hurtigt over til at blive en dansk salme: »Aleneste Gud i himmerig«. — Herefter messedes kollekt og epistel; ved kollekterne kunde der vælges mellem de gamle og dem, der fandtes i Veit Dietrichs postil, men disse sidste gik af med sejren, idet dog slutningsordene af de gamle føjedes til dem. — Efter denne del af messen sang to børn Halleluja, »som er en evig lyd i den hellige kirke, med verset, men uden den lange hale«³⁾. Herved sigtes til, at man havde ladet den sidste tone af Halleluja blive ved at lyde og dertil knyttet hele tone-rækker, til hvilke der atter var digtet ord. Disse såkaldte Sekvenser måtte ikke synges undtagen ved de store høj-

— Habemus ad dominum! — Gratias agamus deo nostro! — Dignum et justum est! — Håndbogen 1574.

- 1) Lær »Kyrie fons bonitatis, pater ingenite«, på dansk: »Kyrie! Gud fader! alsomhøjeste trøst!« Skaar, Norsk salmehist. I. 4. — Pontoppidans salmebog nr. 138. I den katolske tid var Kyrie sunget 9 gange, 3 gange Kyrie eleison, 3 gange Christe el. og atter 3 gange Kyrie eleison.
- 2) Præsten: »Ære være Gud i det høje!« Koret: »Og fred på jorden og i mennesker en velbehagelighed! Vi love dig! Vi velsigne dig! Vi tilbede dig! Vi sige dig tak for din store ære og herlighed, herre Gud himmelske konge, almægtige fader! Herre du enbårne søn, Jesus Kristus! Herre du Guds lam, Gud faders søn, som bærer al verdens synd! Du, som sidder ved faderens højre hånd, forbarme dig over os! Ti du alene er hellig! du alene er herren! du alene er den højeste, Jesu Kriste! med den Helligånd i Gud faders herlighed! Amen! Amen! Amen!« Engelstoft, Liturgiens historie 65.
- 3) Verset, f. eks: Halleluja, ostende nobis domine! misericordiam tuam, et salutare tuum da nobis! Halleluja«. N. Jespersens gradual anfører flere sådanne vers.

tider, hvor de skulde synges paa latin »med sin danske sang dertil«¹⁾.

Efter Halleluja foretoges barkedåb og brudevielse; i den første tid havde de, som siden skal omtales, ikke nogen ret bestemt plads i gudstjenesten; men de anbragtes snart her. — Når disse forretninger var endt, messedes evangeliet; præsten vendte sig mod menigheden, der svarede: »Lovet være Gud for sit glædelige budskab!« Derefter messedes »Credo in unum deum«, det nicænske symbol, og menigheden sang »Vi tro allesammen på en Gud« og »Nu bede vi den Helligånd«, under hvilken salme præsten gik på prædikestolen. Ved de store højtider blev der, når præsten havde oplæst evangeliet og »delt teksten«, af prædikestolen sunget endnu en salme eller to, om julen således »Et lidet barn så lysteligt« og verset »Lovet være du Jesus Krist«, der gentoges 3 gange. Præsten knælede på prædikestolen ved det sidste vers. — Mellem prædiken og altergang blev der sunget: »Nu er os Gud miskundelig«²⁾ og som indledning til altergangen »Sanctus«³⁾, under altergangen: forskellige salmer, f. eks. Agnus dei⁴⁾ og efter altergangen »Da pacem

1) Fra jul til kyndelmisse brugtes Gregor den Stores sekvens: Grates nunc omnes reddamus — domino deo, — qvi sua natiuitate — nos liberavit — de diabolica potestate. — Huic oportet, — ut canamus cum angelis — semper: gloria in æternis!« — Luther har dertil digtet 6 vers; oversættelsen af hans salme er: »Lovet være du Jesus Krist«. Skaar anf. skr. I. 348. — Fra påske til pinse sang man: »Victimæ paschali laudes«. Skaar II. 2. Den danske oversættelse efter Luther er »Krist lå i dødens bånd.« Pontoppidan nr. 98. — Pinsesekvensen var »Veni sancte spiritus«, på dansk: »Kom Gud skaber helligånd«. Pontoppidan nr. 123.

2) Pontoppidan nr. 450.

3) »Hellig, hellig, hellig! est du herre Gud Sebaot, himmel og jord ere opfyldte af din ære! Saliggør os i det højeste! Benedidet være den, som kommer i herrens navn! Saliggør os udi det højeste! Håndbogen 1539.

4) Agnus dei, qvi tollis peccata mundi, — Parce nobis! — misere-re nobis! — Da nobis pacem! Skaar I, 181.

domine«, på dansk: »Forlen os med fred i nåde!«¹⁾ Til slutning efter messen og velsignelsen brugtes forskellige salmer, juledag således: »Et barn er født i Betlehem«.

Messen og, som vi har set, tildels salmerne kunde synges på latin, især på de store fester og i byerne, hvor man havde skolebørnene som kor. På landet indskrænkedes latinens brug straks; håndbogen af 1539 gør det allerede på adskillige punkter; på bispemødet 1540 bestemtes det, at Credo altid skulde synges på dansk. — Bugenhagen har ført et smukt forsvar for delvis at beholde latinen. »Hvorfor skulde vi ikke beholde de fromme salmer, hvis lige vi ikke formår at gøre? Ti foruden den hellige lærdom yder de os mod vore modstandere et udmærket vidnesbyrd om ælde. . . Hvorfor skal vort folk ikke, ligesom det har beholdt det jødiske Amen, beholde det græske Kyrie eleison? — Men når menigheden virkelig skulde deltage i gudstjenesten, måtte latinen ud af denne, og det kom den også efterhånden, uden at det lader sig påvise i det enkelte, hvorledes det gik til, vistnok meget forskelligt på de forskellige steder.

Efter højmissen fulgte i byerne tolvprædiken, der skulde være endt kl. 1, og aftensang, der skulde begynde kl. 2 eller 3; begge dele var væsentlig katekismusprædiken, som ordinansen siger, både for unge og gamle. Disse gudstjenester kunde lige så lidt som ottesangen holdes på landet; dog skulde der være aftensang på de store højtider; hvor der var to kirker, skulde den holdes i den ene. — Skriftemålet skulde der foregå søndag morgen, men iøvrigt skulde højmissen holdes ganske som i byerne, kun at præsten, når han havde prædiken en halv time over evangeliet, den næste halve time skulde prædike over katekismus, da der ikke kunde blive plads for særlige katekismusprædikener.

Det er påstået, at ordinansen betragtede højmissen

¹⁾ Pontoppidan nr. 436.

som altertjeneste¹⁾, idet der er lagt særlig vægt på, at den begynder sin beskrivelse af den med de ord: »Så skal nu holdes en højmesse for dem, som skal berettes« (bl. 24). Froprædiken og aftensang skulde da være de egentlige prædiketjenester. Hertil skal bemærkes, at man da så godt som ingen sådanne vilde have fået på landet, hvor der slet ikke kunde holdes froprædiken og så godt som ikke aftensang, samt at det også tillades at holde altergang ved froprædiken (bl. 13), hvorhos det antydes, at denne gudstjeneste kunde holdes uden prædiken, medens det aldrig omtales, at prædiken kunde undværes ved højmissen. Det er også meget tvivlsomt, om det er rigtigt, at der en tid lang efter reformationen var så stor religiøs iver, at det sjældent kunde indtræffe, at en højmesse holdtes uden altergang²⁾. I den katolske kirke vilde man netop ikke lade lægmænd nyde nadveren undtagen på de store festdage, især i påsken, fordi man mente, at ærbødigheden for sakramentet formindskedes, når det brugtes for hypigt³⁾. Vel bestræbte man sig straks efter reformationen for at sprede altergangen over hele kirkeåret; men dette lykkedes kun i ringe grad, og det er ikke rimeligt, at mænd, der kendte almuen, skulde have tænkt sig, at dette lod sig sætte igennem. Ordinansen indeholder da også regler for, hvorledes messen skulde forfølges, når der ikke var altergang, og dette var netop det sædvanlige længe efter reformationen; i håndbogen af 1539 siges der, at når ingen altergang er, skal der ikke konsakreres; »dog ville vi alligevel sjunge, bede og takke Gud, læse og høre læses, prædike og høre prædike«.

Men selv om der virkelig havde været altergang ved

¹⁾ Engelstoft, Liturgiens hist. 52. — C. Barfoed, Højmissen 51 o. fl. st.

²⁾ Engelstoft anf. skr. 53.

³⁾ *Diminuitur enim honor venerabilis sacramenti ex tam frequenti laicorum familiaritate et quotidianæ exhibitionis præsentia.* Lage Urnes synodalia. Ny kirkehist. Saml. II. 271.

enhver højmesse, kunde den egentlige messe ikke vedblive på den måde som hidtil at være gudstjenestens midtpunkt' efter at forestillingen om, at der ved kommunionen bragtes et offer, var bortfaldet, eller i ethvert tilfælde så stærkt modificeret, at der kun kunde tales om et bønnens og andagts offer. I den romerske messekanon hedder det: »Vi bringe din herlige majestæt et offer af de gaver, du har givet os, den rene hostie, den hellige hostie, den ubesmittede hostie, det evige livs hellige brød og den bestandige frelses kalk! Værdiges at se ned på dette med et nådigt og mildt ansigt, og modtag det, som du værdigedes at modtage din retfærdige søn Abels gaver og vor patriark Abrahams offer og det, som din øverste præst Melkisedek bragte dig, et helligt offer, en ubesmittet hostie! Vi bede dig ydmygt, almægtige Gud! byd, at dette må bringes ved englehånd op på dit høje alter for din guddommelige majestæts ansigt¹⁾!« En handling som den her beskrevne måtte hæve sig højt op over alle andre gudstjenstlige handlinger, medens bønnens åndelige offer lige så vel kunde bringes under gudstjenestens andre led. — Det er derfor overmåde naturligt, at højkirkelige retninger, der har søgt at gøre altertjenesten til hele kirketjenestens midtpunkt og at genoptage de gamle liturgiske formler, hvormed den var omgivet, har måttet søge at genoplive forestillingen om, at der ved denne bringes et offer, hvad dog på protestantisk grund har vist sig at have store vanskeligheder, hvorfor fordringen også fremsættes uklart; man får ikke at vide, hvad det er, der skal ofres²⁾.

Fra samme side er det beklaget, at kirkens altertjeneste undergravedes ved, at menighedssangen mere og mere fortrængte korsang og formler sungne af præsten og enkelte stemmer. Dette er sandt

¹⁾ Muratoris Liturgia Romana vetus. Caspari, Geschichtl. Grundlage des Evang. Gemeindelebens. 143.

²⁾ C. Barfoed, Vor højmesse 17 f.

nok; man har lige fra begyndelsen sløjft en stor del af, hvad ordinansen kræver af korsang og formler. At sligt påbydes i lovene er ikke noget bevis for, at det virkelig er bleven udført, og da man så at sige straks måtte bekæmpe tilbøjeligheden til at forkorte gudstjenesten, taltes der nok om, at kollekt, epistler, befalede salmer osv. ikke måtte overspringes; men det er mig ikke bekendt, at det nogensinde pålægges at synge præfationer, Kyrie, Gloria eller messe Credo, medens det dog netop var alt dette, der først gik af brug. Dette tyder på, at gudstjenestens forkortning på denne måde er begyndt meget tidligt.

Grunden hertil kan dels være, at det netop var disse formler, der skulde synges på latin, dels at, som ovenfor omtalt, forestillingen om offeret ved altergangen var blevet en anden, men sikkert tillige, at man fandt, at formlerne ikke øvede nær den opbyggende virkning som menigheds-sangen. — Salmesangen på modersmålet har bidraget måske nok så meget som prædikenen til at vinde menigheden for reformationen; den var noget helt nyt. I Tyskland havde hele menighedens deltagelse i kirkesangen i den første halvdel af middelalderen kun bestået i de to ord: Kyrie Eleison! og det var ikke blevet meget anderledes i den sidste halvdel²⁾. Som det gik der, var det vel omtrent også gået i Danmark. Men kirkesangen på modersmålet var som en strøm, der bortskyllede alle dæmninger, stundom også dem, man kunde ønske havde holdt. Det var symbolsk, når muren eller gitteret mellem kor og skib borttoges; menigheden krævede del i den altertjeneste, som hidtil havde været præsten forbeholdt. Den sang med, når kollekter og tekster messedes, ja endog når der konsakredes ved altergangen. Det var et vidnesbyrd om, at det var alvor med troen på det almindelige præstedømme,

¹⁾ Engelstoft 57. Barfoed 55. Her siges, at højmessens 2den skikkelse allerede fremtræder 1560, o. 20 år efter at ordinansen var givet.

²⁾ W. Caspari, anf. skr. 35.

og vil man føre gamle skikke tilbage i gudstjenesten, da turde der være grund til at henvende opmærksomheden herpå.

Det var ikke blot om søndagen, der skulde være gudstjeneste, men også på hverdagene. Ordinansen bestemmer herom kun, at der om onsdagen og fredagen i købstæderne skal prædikes over »søndagsepistlerne eller noget sådant«, og prædikenen skal især være bodsprædiken. Dette ordnedes vel nok de fleste steder, hvor der var flere kirker, således, at i det mindste nogle af disse prædikener kun holdtes i en enkelt kirke, fredagsprædikenen i København således i Helligåndskirken, hvor den må antages at have været godt besøgt; ti 1576 flyttedes den til Frue kirke »for stor plads og rums skyld«. — Onsdagsprædikenen holdtes derimod i flere kirker. — I Helligåndskirken oprettede Christian III tillige en daglig tjeneste og ugeprædiken, som holdtes om morgenen¹⁾.

Men herved blev man ikke stående; Palladius formaner menigheden til flittigt at søge kirken på bededage »så længe den bavn står på højen derude«²⁾. Men bavn stod så at sige al tid på højen i de tider, og brændte den ikke her hjemme, så brændte den i nabolandene. Det var et af vidnesbyrdene om, hvor alvorlig troen var, at det første, man greb til, når faren truede, var at bede Gud om hjælp. I året 1546 påbød kongen 3 bededage, »fordi den menige kristenheds fjende, paven og hans anhæng, agter at indfalde i Tyskland og andensteds«. Dette gentages 1551 og 1554 »for den farlige tid, som begiver sig med den store krigshandel i Tyskland«, 1555, »på det Gud vil afvende vrede og straf fra os, vore undersætter og vore riger og lande«, og 1558. Men i Christian III's tid blev Danmark ikke indviklet i krig, om det end ofte så ud til det, og de bededage, der forordnedes, blev vistnok holdt

¹⁾ O. Nielsen, København 1536—60. II. 31.

²⁾ Visitatsbog, Heibergs udg. 123.

på de sædvanlige gudstjenestetider, på landet om søndagen, i byerne onsdag eller fredag. Men i den følgende tid under de langvarige krige blev bededagene til en fast institution, og de måtte da også paa landet holdes på hverdage. — Allerede 1560 udtalte biskop Hans Albertsen på Sællands landemøde, at det var nyttigt i disse farlige tider, at der prædikedes en gang om ugen, onsdag eller fredag, i landsbyerne, og under syvårskrigen (1563—70) befalede det, at der, så længe den varede, skulde holdes bededag hver onsdag på landet, og hver fredag i byerne. — Under trediveårskrigen holdtes de på landet den første onsdag i måneden i hovedsognet, den anden i annekset, hvilken ordning for de steder, hvor den var indført, fastslås ved D. L. 2. 4. 5. Da krigen tog så ulykkelig en vending, forordnedes det, at der skulde holdes endnu tre ekstraordinære bededage, der skulde holdes med den største strenghed. Hverken i ugen før eller efter måtte der holdes spil eller gilde. Hver aften skulde der fastes strengt; der måtte end ikke spises »med den mådelighed og ædruelighed, som sådan tid og pønities i det hele udkræver«. Husfædre med familie og tyende skulde under dobbelt helligdagsbrødes straf møde uden al hoffærdig dragt¹). — Fasten holdtes i det hele taget længe og var særligt knyttet til bededagene. Under den skånske krig omtaler J. Bircherod, at adskillige piger og unge mennesker havde fået ondt i kirken, fordi de ikke kunde udholde den strenge faste; der skulde med en uges mellemrum holdes tre bededage, på hvilke der skulde fastes til solens nedgang (fdn. 27. Juli 1675). Det var iøvrigt ikke blot på bodsdage, der fastedes, men det var længe skik at komme fastende i kirke, og endnu længere at gå fastende til alters. Derimod omtales det, så vidt vides, ikke, at det længer overholdtes at faste i de 7 uger før påske. — Almindelige

¹) O. Andersen, H. Rosenkrantz 203. Om de talrige bededage i Christian IV's tid se Rørdam, Danske kirkelove III. Emner, art. Bededage.

bededage kunde også udskrives af andre grunde, end fordi der var krigsfare; i året 1562 forordnede kongen en sådan, »efterdi vi formærke, at Gud almægtige disse lande for syndens skyld hjemsøger med ustadigt vejr og usædvanlig regn«¹⁾).

Når det kun var enkelte bededage, der skulde holdes, gav biskopperne ofte en anvisning til, hvorledes der skulde prædikes; denne havde lighed med en færdig prædiken, og det er ikke underligt, at der klagedes over, at præsterne ikke vilde følge den givne anvisning, men gik deres egne veje. På Ribe landemode 1687 forlangtes det, at der skulde holdes fuld messe på bededage så vel som på søndage. Andre steder toges de, som siden skal omtales, i oplysningens tjeneste, så der holdtes katekismusprædikener. Men en ting hørte nødvendigt med til dem, at der skulde synges litani. Denne vekselsang har spillet en stor rolle i det kirkelige liv. Den skulde efter ordinansen synges nu og da efter prædiken ved den sædvanlige søndagsgudstjeneste; under syvårskrigen brugtes den hver søndag med tredobbelt gentagelse af de ord: »Giv vor nådige herre og konge sejrvinding« og »Fra krig og blodstyrtning fri os«; men den blev dog især kendetegnet på bededage. — Bragte krigen sejr, blev der holdt takkegudstjeneste, som da slaget ved Markaryd var vundet; men ingen takkegudstjeneste har gjort et sådant indtryk, som da der d. 31. Oktbr. 1659 i København holdtes takkebøn og blev sunget Tedeum i anledning af den undsætning, som den hollandske flåde havde bragt byen, da, første gang efter at belejringen var begyndt, kirkeklokkerne ringede og Helligåndskirkens sangværk spillede. Der er næppe nogen samtidig beretning om belejringen, hvori denne gudstjeneste ikke omtales²⁾).

Bestået med bededagene var også den gudstjeneste, som efter anordningen af 19. Januar 1635 skulde holdes

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. II, 476.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. II, 478. — C. Bruun, København II. 99.

på landet hver onsdag i fasten. Der skulde ikke prædikes, men præsten skulde stående på kirkegulvet gøre en kort formaning om vor eneste frelsers og saliggørers, Jesu Kristi hellige døds og pines frugt og rette brug til vor saligheds og et kristeligt levnedes forfremmelse, hvorefter der skulde synges en salme og bedes en kort bøn. Det hele skulde vare et kvarter eller halvandet. — Sådanne fastegudstjenester var der dog alt tidligere holdt i det mindste på nogle steder. Ved et provstemøde på Lolland 1580 siges det, at der om onsdagen i fasten skal prædikes over lidelseshistorien i alle landsbykirker, og allerede Tausens postil indeholder prædikener over denne¹⁾.

Men bededage tiltrængtes ikke alene under landenød, men også når ulykker som misvækst eller epidemier truede det enkelte sogn. På Sællands landemoder 1555 og 60 tillodes det derfor præsterne, når nogen nødvendighed krævede det, at holde gudstjeneste for almuen, læse litanier og gøre bøn endrægtelig; dog måtte sådanne bededage ikke holdes om søndagen (in feriis) og ikke uden almuen vilde give almisse til de fattige. — En sådan tilladelse var der, som ovenfor omtalt, allerede givet præsterne i den katolske tid. — Men man havde også fra fortiden arvet en fast bededag af denne art, den såkaldte korsebør. I den anden uge efter trinitatis søndag gik præsten med sakramentet rundt i sognet og velsignede mark og enge, hus og hjem, folk og fæ, hvorefter almuen bragte et offer, der deltes mellem præsten, degnen og de fattige. På bispemødet 1540 bestemtes det, at omgangen på markerne skulde afskaffes, men i stedet for skulde der holdes en gudstjeneste, hvorefter der skulde synges litanier og kollekter og ofres. Men bønderne holdt fast ved den gamle skik, og mange gange senere ivrede biskopperne mod den ugudelige korsebør. Der knyttedes til den, som til så mange af de gamle kirkelige handlinger, et gilde, som det

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 513.

allerede i den katolske tid blev præsterne forbudt at deltage i; de skulde ærbødigt i andagt og ære bringe det højværdige sakrament tilbage til kirken og derefter ædrueligt nyde deres måltid med taksigelse. — Henimod år 1600 havde man omtrent fået bugt med korsebøren; men det lykkedes ikke at få den forandret til en protestantisk bededag. Levninger af den bevaredes dog hist og her længe; det berettes, at da præsterne ikke længer vilde besørge omgangen på markerne, fik mån gamle koner dertil, og at dette på et enkelt sted har varet helt ind i det 19de århundrede¹⁾.

Uagtet de store ulykker, der i det 17de århundrede overgik folket, er der dog tegn til, at iveren for at holde bededage afkøledes. Ved Sællands landemøde 1628 pålagde Resen provsterne at melde de præster, der forsømte bededagene; det viste sig, at der var 20 sådanne i stiftet, og deres navne bekendtgjordes da i landemodsakten. — I året 1644 klager kong Christian IV over, at hans tidligere forordninger om bededage ikke overholdes i ringeste måde; han har ikke hørt, at nogen eneste er bleven straffet for deres overtrædelse, som han havde befalet, »men altid så slet at være forglemt, som de hverken af Gud i himlen eller kristelig øvrighed nogen tid havde været påbudne eller befalede, endog i disse tider, som vi ser Guds vredes straf for vore øjne lande og riger at overhænge, nøden og faren foruden al forordning burde ethvert kristent hjerte at opvække til alt det, den fortørnede Guds vrede med kunde formildes og afvendes«²⁾. — En forordning af 13. maj 1676 klager over, at de ordinære bedestunde i købstæderne ikke holdtes med tilbørlig besøg og andagt, og at sabbaterne vanhelligedes. Det pålagdes så vidt muligt at holde bededagene også på landet, og det indskærpedes at holde husandagt; håndværkere og arbejdsmænd skulde standse

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. III, 272. II. 446.

²⁾ Rørdam, kirkelove III, 316.

arbejdet under bededagsgudstjenesten, og Københavns porte skulde lukkes om søndagen. Der måtte om fredagen ikke sælges spiritus, ingen torvehandel finde sted og ikke i kroerne være nogen sammenkomst, ølsmål eller drikkegilde.

Korsebøren var ikke den eneste katolske skik, der måtte bekæmpes. Der var mange af de gamle fester, der havde antaget overmåde rå og forargelige skikkelser; således nævnes Bolsmisse¹⁾ og St. Hansmisse samt fastelavn, men især Voldermisseofret. Medens der ringedes med kirkeklokkerne, løb majgreven og hans svende drukne og væbnede ind i kirken for at ofre, og det var sandt, hvad der sagdes ved et landemøde, at det var Bacchi fest; der fandt de største uordener sted lige til manddrab; i Merløse herred slog måjdrengene 1570 en degn og en kirkeværge ihjel. Intet under derfor, at bisperne ivrede mod Voldermisseofret, og at alvorlige præster søgte at få det afskaffet, hvad der blev ilde optaget af befolkningen. I året 1572 lod præsten Jørgen Lauridsen i Udby på Fyn »af kristelig iverhed og harm« omhugge et majtræ, som bønderne på trods havde opsat ved kirkedøren samme dag, som han havde prædiket mod dette uvæsen; men han fik meget bryderi, fordi de husbønder, som havde gårde i byen, anlagde sag mod ham for hærværk²⁾. I det 17de århundrede ophørte voldermisseofret i kirken, om end skikken fortsattes som riden sommer i by. — Andre gudstjenester var ikke stort bedre; i Skåne forbød N. Palladius 1553, at der måtte holdes særlig gudstjeneste i landsbyerne for St. Hans og St. Peders gilder; »ti hvad andagt kan der være, hvor fulde mennesker, som har drukket hele natten igennem, kommer i kirken.« — Om mandagsbrudemessen skal der siden tales. — Allerede i den katolske tid havde man havt øje for, at adskillige gudstjenester antog en forargelig karakier, således de vigilier,

¹⁾ Vistnok Bodolphi dag, 17. Juni.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 609.

der holdtes St. Hans og Bodolphi aftener, hvor der dansedes i kirkerne på hedensk vis, billederne toges ned af alteret, og der blev sunget usømmelige viser¹⁾. Men det var dog først efter reformationen, der blev for alvor taget fat på at afskaffe disse vanhelligelser af kirkerne og gudstjenesterne, og det varede det meste af et århundrede, før målet var nået.

Som mere uskyldige katolske skikke kan nævnes, at der på Roskildeegnen og i Skåne holdtes madvielse påskeaften²⁾. — På Sællands landemøde 1566 forbødes det at holde messe påskeaften og både på Sælland 1575 og Fyn 1578 at holde Kristmesse julenat, som sket var på herregårde og andre steder. Endnu 1631 udtalte biskop Mads Jensen Middelfart i Lund, at levningerne af den papistiske surdej holdt sig under skin af, at kirkerne skulde forbedres og holdes ved magt ved hjælp af det offer, som ved sådanne lejligheder bragtes. — Det er vel muligt, at kirkeejere og præster kan have holdt på disse katolske offerdage; men i det hele var det dog gejstligheden, der arbejdede på deres afskaffelse, medens det var befolkningen selv, der vilde bevare dem. Det var indprentet den, at når man havde noget at bede Gud om, måtte man bringe offer, og dette sad længe fast i deres bevidsthed; det var først i det 18de århundrede, det blev almindeligt, at der klagedes over uvillie til at ofre.

Det mål, man stræbte efter, var, at som hele folket skulde samles om den ene rette lære, således skulde gudstjenesten allevegne holdes ens og i overensstemmelse med ordinansen. Det forordnedes 1568, at Frue kirke i København skulde være mønsterkirke, så at alle andre kirker skulde rette sig efter den måde, hvorpå gudstjenesten der holdtes. Men målet nåedes end ikke tilnærmelsesvis, og dette kan ikke undre os. Den mægtige

¹⁾ Thorkelin, Stat. prov.

²⁾ Benedictio cibiorum in vigilia Paschæ.

opvækkelse, der var gået hen over det danske folk ved reformationen, havde sat kræfter i bevægelse, der bar det åndelige liv igennem 200 år, og hvis virkning ikke endnu er ophørt. Men selv den stærkeste åndelige bevægelse har sine brændpunkter, medens andre steder er uberørte deraf. Nu skulde både de stærkt bevægede menigheder og de, der kun havde lidt begreb om, hvori den skete forandring bestod, ind under den samme kirkelige orden. Der var bragt forvirring og forstyrrelse ind i menighederne så vel som i de enkeltes tankegang, og det gjaldt om at klare forestillingerne og at fæstne den nye ordning. — Denne opgave tilfaldt især Melanktons disciple, der ikke havde den umiddelbare kraft og det folkelige præg som Luthers, men til gengæld en skarp sans for det ordnede og logiske og en trang og ævne til at samle resultaterne af de store ting, der var sket, både teoretisk i systemet og praktisk i enheden af det kirkelige liv. Denne gerning kan ikke vurderes højt nok; det var ikke tilstrækkeligt, at der var slået på klippen, så kilden brød frem, den måtte også ledes ind i det rette leje. Det er et bevis for, i hvilken grad reformationen var skikket til at være grundlag for en ny udvikling, at den kunde tåle, at den ordnende hånd lagdes på dens resultater, medens så mange andre betydningsfulde vækkelser har mistet deres kraft, når dette tidspunkt i deres liv kom.

Hele dette organisationsarbejde frembød vanskeligheder så store, at man i vor tid næppe fuldt kan forestille sig dem. Lovene gav fornuftige regler, og de talrige formaninger og råd, biskopperne gav deres præster, er næsten altid besindige og hensigtsmæssige. Men man savnede så at sige ethvert hjælpemiddel til at gennemføre det befalede. De talrige gentagelser af de samme påbud og forbud vidner noksom om, hvor lidt de påagtedes. Ofte var det villien til at adlyde, der manglede¹⁾; men måske

¹⁾ Præsten sagde: *Synodalia sunt non regalia*.

nok så ofte ævnen. I den første tid sad endnu mange af de gamle messepræster i embederne, og selv senere havde de fleste præster kun få kundskaber. — De skulde holde gudstjeneste efter ordinansen; men det varede 50 år, inden man nåede at få anskaffet de nødvendige bøger, bibler, gradualer og alterbøger. — De danske salmer skulde synges; men der var degne, som næppe kunde læse og skrive dansk, langt mindre latin, som dog også skulde bruges ved gudstjenesten. — Intet under, at man hjalp sig, som man kunde bedst, men heller ikke, at de overordnede ide- lig måtte indskærpe reglerne, når menighederne ikke skulde overgives til den rene vilkårlighed.

Hertil kom, at hele ordinansens gudstjeneste bærer præg af at være beregnet på stærkt op- vakte menigheder i bevægelsens brændpunkter, hvilket som regel vil sige købstæderne. De talrige salmer, til dels vekselsange, forudsætter, at man har skoledrengene til kor; når de skulde synges på landet, hvor måske hverken præsten eller degnen kunde synge ordentligt, måtte de blive uudholdelige. Desuden blev gudstjenesten så lang, at det blev umuligt at holde den to gange på samme søndag på vinterdage, når præsten havde en lang og be- sværlig sognevej, især når der tillige var barnedåb, kirke- gangskone, skriftemål og brudevielse, og alle kom for sent til disse forretninger. Det synes desuden at have været almindeligt, at herremænd brugte præsterne som en slags huskapellaner og forlangte, at de, når de havde prædiken i kirken, kom og prædikede på herregården. En adelig frue, der 1593 vilde have to sogne adskilt, anførte som grund, at en præst ikke længer kunde besørge dem, da der nu var to herregårde i dem, medens der før kun havde været en¹⁾. Men heller ikke i købstæderne kunde man blive færdig med højmissen, så tolvprædiken kunde be- gynde i rette tid. — For os kunde det synes, at det simpleste

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 698.

middel til at råde bod derpå vilde have været, om præsterne ikke havde prædikeret så længe; men denne tanke lå, som siden skal omtales, fjærnt fra reformationstiden og det første par hundrede år efter denne; det var bestandig én time, der ansås for den passende længde for en prædiken.

Præsterne måtte så afkorte den øvrige tjeneste, og dette skete ikke blot af magelighed, eller »for deres bryllupsfærd, barseler, markedsfærd eller anden bestillings skyld«¹⁾, nej nødvendigheden tvang dem. Der blev givet dem formaninger nok; de måtte ikke forsømme katekismusprædiken, ikke holde halv messe, eller endog nøjes med at lade en salme synge før prædiken, eller overspringe bønnerne ved dåben, eller lade være at lade de befalede salmer synge. — Sådanne forbud og formaninger gentages lige til hen i det 18de århundrede, men de kunde ikke forhindre, at gudstjenesten afkortedes, især ved at man nøjedes med halv messe. Allerede 1607 udtaler biskop Winstrup på Sællands landemode da også kun, at fuld messe skal holdes, »om tiden tåler det«.

Som der var vanskelighed ved at få gudstjenesten holdt fuldstændigt, således også ved at få alle de befalede gudstjenester holdt. Lige fra reformationstiden klages der over, at præsterne ikke prædiker på festernes tredie helligdag, og at morgen- og aftengudstjeneste i byerne forsømmes, og endnu værre gik det med den aftensang, der skulde holdes på landet på de store festdage, Biskop Gerner i Viborg gav 1693 den anvisning, at den »for mageligheds skyld« kunde holdes straks efter højmessens. Men det har dog ikke været så meget mageligt at holde to gudstjenester umiddelbart efter hinanden for den samme menighed om eftermiddagen efter at have prædikeret i den anden kirke om formiddagen. Det synes heller ikke blot at have været præsterne, men også menighederne,

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. VI, 649.

for hvem gudstjenesterne blev for mange og lange. Især morgentjenesterne i byerne blev kun lidt besøgte.

På landemoderne både i Jylland og på Sælland klages der allerede fra midt i det 16de århundrede over, at folk ikke kommer i kirke i rette tid og at mange går, når prædikenen er endt, ligesom over, at der ikke synges med. Det indskærpes, hvad dog sikkert var gammel skik, at man skal stå op under sangen, ti dette, siger biskop N. Jespersen i Odense, »er Gud behageligt og for englernes åsyn herligt«. Han tilføjer, at præsten ikke, som hidtil havde været skik, må knæle, når Jesu navn nævnes i det 2det vers af »Troen«, for at menigheden ikke skal knæle med; ti så hører den op at synge. Et kongeligt reskript af 22. April 1645 befaler, at kvinderne skal sidde oprejst i stolene og synge med, ikke, som det var blevet skik, hælde hovederne mod den foranstående stol. Endnu i det 19de århundrede siges det, at på Ringkøbingegnen står mændene under sangen, og når de beder, bøjer de hovedet mod den foranstående stol, medens kvinderne sidder¹⁾. Her skal også nævnes de bekendte reskripter af 22. April 1645 og 31. Januar 1668 om at vække dem, der sover i kirken. De er ofte med urette anførte som et bevis på, at gudstjenesten var bleven et tomt udvortes værk²⁾.

Kirkebesøget ved højmassen har sikkert hele det 17de århundrede ud været godt. Folk kom den gang ikke enkeltvis i kirken, men lavs- og byvis. De talrige korporationer øvede en stor magt over deres medlemmer, og alle disse korporationer stod fra gammel tid i nær forbindelse med kirken. I så godt som alle lavsskråer fra den katolske tid var det bestemt, at medlemmerne skulde holde ligvagt over hverandre, følge hverandre til jorden og lade læse en messe for den afdøde og alle kristne sjæle;

¹⁾ Jydske Saml. 1. III. 307.

²⁾ I de apostoliske konstitutioner pålægges det diakonen at tilse folket, at ikke nogen hviker eller sover eller ler eller nikker til en anden. G. V. Hansen, Oldkirkens nadveroffer, 28.

i en skrå for bagerne i Slagelse siges det, at de efterlevende skal gøre dette, »før de æder kød«. — Lavet var gerne særlig knyttet til et enkelt alter i en af byens kirker; således skulde Københavns bagersvende hvert år lade holde to messer i St. Karens kapel i Frue kirke, og de, som ikke mødte og ofrede ved disse messer, skulde betale bøde. Smedene i Roskilde skulde holde en messe hver uge til St. Leos ære; de havde en skråpræst, der hørte med til gildet som en anden broder, og der må ved deres møder være afholdt en art opbyggelse; ti det bestemtes, at de brødre eller søstre, som ej var tilstede, »når vi kvæde Stæ. Trinitatis minde og jfr. Marias og St. Leos«, og de, som ej under denne sang tog deres hætter af, skulde betale bøde. Vilde nogen broder eller søster af dette lav gå pilgrimsgang, skulde hver af de andre hjælpe ham med 1 hvid. — Skrædderlavet i Odense fik 1480 ret til at have et eget alter i St. Knuds kirke og selv kalde præst dertil; 3die pinsedag skulde alle lavets medlemmer søge deres messe ved skrædderalteret og ofre; 1524 overtog Benediktinerne i St. Knuds Kirke tjenesten ved skræddernes alter. — Odense skindere skulde Gud til lov og jfr. Maria holde 5 vokslæs brændende ved St. Annas alter i Frue kirkes nordre kapel, hvortil de havde givet »messengerede«, nemlig en forgyldt kalk, messebog, hagel og andre messeklæder. Her lod de også synges messe over de afdøde og ofrede ved denne. De skulde søge deres messe 4de pinsedag. — I året 1487 skænkede en mand i Odense en gård til Vor frue alter i St. Albani kirke, for at der skulde læses messe for smedelavets gildesøskendes sjæle. — I Svendborg havde guldsmedene og remmesniderne et alter i Vor frue kirke osv.¹⁾

Denne lavenes kirkelige karakter ophørte ikke efter reformationen; men de forpligtelser, den pålagde medlemmerne, måtte blive af en anden art; det var ikke

¹⁾ C. Nyrop, Danmarks lavskræer i middelalderen 3, 179, 186, 187, 190, 201, 205, 207, 209, 211, 223, 231, 232, 283 o. fl. st. De der aftrykte skræer er alle fra d. 15. og begyndelsen af d. 16. årh.

længer messerne, der skulde holdes, men lavenes medlemmer skulde overvære gudstjenesten. I København pålagdes det 1554 smedesvendene at holde så mange helligdage, som der var messer og prædiken i alle sognekirker, og da høre Guds ord og prædiken og holde sig skikkeligt og gudfrygtigt, som billigt er. — Ifølge rebslagernes skrå fra 1564 skulde hver mester give en bøde, når han forsømte søndagsprædikenen, og han skulde holde sine svende til ligeledes at gå i kirke, »så at mesteren kan høre godt om dem.« — Ganske lignende bestemmelser findes der for snedkerne, seilmagerne og skræddersvendene. Slagterne formaner 1623 til at vænne deres folk til kirkegang og Guds ords hørelse og til afholdelse fra drukkenskab og letfærdigheds ord og tale, som ofte desværre iblandt dem sker, Gud til fortørnelse og menigheden til forargelse¹). — Der kan ikke være tvivl om, at også lavsskråerne i købstæderne ligesom i den katolske tid har pålagt medlemmerne at varetage deres kirkelige forpligtelse.

I byvilkårene på landet findes lignende bestemmelser; i et sådant bestemmes det, at »vi skal holde de budne helligdage og søge vor sognekirke, uden så er, at herskabsbestilling og andet lovligt forfald det forhindrer.« — I et andet sættes der mulkt for søndagsarbejde i marken, for at forsømme gudstjenesten, for at løbe ud af kirken på bededage, før katekismus er forklaret, for at komme, efter at teksten er læst på prædikestolen, eller gå, før velsignelsen er lyst osv. — I et tredje nøjes man med at sætte mulkt for dem, der ved pinsegildet drikker sig fulde, så de ikke kan komme til messen 3die pinsedag. I et fjerde siges det, at hvem, som findes i marken om høst eller bygsæd under prædiken, når gudstjeneste forrettes, skal bøde 2 skæpper byg. — Ja det kan ses, at en præst ligefrem har samlet bymændene og forhandlet med dem, at de skulde søge bededagsprædiken, og det blev vedtaget, at de om

¹) O. Nielsen, København 1536—60, II. 34.

fredagen ikke vilde befatte sig med høsten, og at de, der forså sig derimod, skulde betale en bøde¹). — Korporationerne var den gang en mægtig støtte for kirken ved at holde sine medlemmer til den. — Der er dog sikkert gjort en del søndagsarbejde; ved Sællands landemode 1580 blev det endog forbudt præsterne at pløje, harve og så på de tre pinsedage; det var dog kun en enkelt præst i Frederiksborg amt, der havde gjort sig skyldig heri. Men med den tids landbrug var det kun i korte tider af året, man havde virkelig travlt. Mærkelig nok findes der, så vidt mig bekendt, i den første tid efter reformationen, ingen klager over, at husbonderne tilsagde bønderne til arbejde om søndagen.

Et hårdt stød har den stadige kirkegang fået ved de store krige i det 17de århundrede, der medførte så megen timelig og åndelig nød. Som alt omtalt lå mange kirker årevis hen som næsten ubrugelige ruiner, mange præster var omkomne eller bortdrevne, og der var stor forvildelse i menighederne. I året 1642 formanede borgmesteren i Varde sine medborgere til flittigt at søge kirken »og ikke som somme skulende stå nede på torvet«²); vi skulle siden se, at det snart ansås for nødvendigt at gribe til andre midler for at fremtvinge kirkegangen. — Det var især ved morgen- og aftensang, besøget aftog, og det synes stundom, at der ved disse tjenester har fundet slem uorden sted. I en bryllupssang fra Ribe (1748) opregnes en del urimelige ting, der skal ske, før parrets lykke spildes, og deriblandt: «Før skal ej i kirkens gang ved aftenbøn og sang der spilles marriage». — I købstæderne blev det i det 18de århundrede almindeligt, at de kirkegængere, der ikke skulde til alters, forlod kirken, når altergangen be-

¹) Kirkehist. Saml. 3. VI. 498. — Hist. tidsskr. 1. IV. 535 f. — Jydske Saml. 1. I. 191. Danske Saml. 1. II. 245.

²) Jydske Saml. 1. III. 148.

gyndte. En Svensker undrede sig 1768 over at se dette i Holmens kirke i København¹⁾.

Men kom der end mange folk i kirke, så var der langt fra den ro under gudstjenesten som i vore dage. Det vilde allerede synes os forstyrrende nok, når kvinderne fulgte Palladius's råd at tage deres små børn med i kirke og gå ud på gangen at tysse dem, når de græd. Men langt værre var det, at der ofte fandt slagsmål sted i kirkerne og på kirkegårdene. Det må have været ret almindeligt, og i den katolske tid havde sådant brud på kirkens fred krævet en ny vielse af kirken²⁾, hvilket medførte ikke ubetydelige bekostninger for sognet. Efter reformationen opgav man at lade kirken indvie pány. I Riberartiklerne 1542, et tillæg til ordinansen, bestemtes det, at brud på kirkefred skulde straffes som brud på tingfred. Men ligesom kirkerne tidligere var blevne lukkede, til vielsen havde fundet sted, således lukkede præsterne dem nu, til bøden var erlagt. I Viborg forbød borgmesteren, lensmanden, biskoppen og kannikerne 1555 dette, fordi det ikke var billigt, at de fromme og uskyldige for sådant skulde miste Guds ords tjeneste. Kirkerne skulde trods vanhelligelsen holdes åbne, men slagsbrødrene skulde anses for bandsmennesker, til de havde stået åbenbart skrifte og tilfredsstillet herskabet. Hvor vidt råheden kunde gå, kan ses af den bekendte fortælling om, at en adelsmand med draget sværd løb ind i Ribe domkirke for at dræbe H. Tausen, medens han stod på prædikestolen. — I Helsingborg len var der bleven bygget krohuse ved kirkegårdene, i hvilke der fandt mange uordener sted, også under kirketjenesten. Frederik II befalede, at kromændene skulde flytte andensheds hen, og husene nedrives »eller med brand forvøstes« (7. Septbr. 1587). — Også på andre måder forstyrredes

¹⁾ Danske Saml. 1. II. 342.

²⁾ Sællandske (og skånske) kirkelov: »Vorder fred brudt i kirke eller på kirkegård, da bøde den, der fred brød, 3 K , og biskop opvier kirken eller kirkegården».

gudstjenesten; selv ved Frue kirke i København klagedes der 1642 over, at unge mennesker under denne stimedede og støjede på kirkegården¹).

En stadig kilde til uro i kirkerne var striden om stolestaderne, der blev hårdere og hårdere og fik en kraftig næring af den betydning, der efter enevældens indførelse tillagdes rangen, også mellem dem, der stod udenfor alle rangklasserne. Hver familie havde sin bestemte plads både i mandfolke- og kvindestolene, og en bestemt fordeling af pladserne var en nødvendighed, når der skulde være fred i kirken. I året 1633 klagede en lensmand over, at der ingen sådan fandtes i Mariager kirke; folk, der kun ejede et hus og bidrog lidet eller intet til kirken, bemægtigede sig de øverste og bedste pladser, de unge understod sig af hoffærdighed at sætte sig over de ældre og de ældre gifte. Løse kvinder, der kom til byen, indtrængte sig i de øverste stole over ærbare dannekvinder, og tilfældigt, løst »Gesindt« ligeså i mandfolkestolene. Dette gav anledning til synden og trængen, banden og skænden og andre hadske og utilbørlige fagter, så dermed alle gudfrygtiges andagt til bøn og påkaldelse og Guds ords hørelse betoges²). — Det var især om kvindestolene, striden stod. De øverste stole var de fornemste, og i hver stol var det den anseligste plads ud mod kirkegangen, den ringeste inde ved væggen. En forordning af 13. Marts 1636 bestemmer, at de gifte kvinder skal sidde over de ugifte, og at de, der giver mest til kirkerne, skal have de øverste stader. — I året 1684 foretog biskop Bagger en formelig udskiftning af kvindestolene i Brønshøj kirke, der lå under bispestolen. Gårdfolkene fik plads i de øverste stole; men de måtte ikke sætte sig, eftersom de stod tegnede i stolene, men de skulde sidde efter alder. De to

¹) Ny kirkehist. Saml. III. 349. Rørdam, Kirkelove I, 482. I Sverrig har der fundet samme slags uordener sted: S. Bælter, kyrkeremoniarne, 2. opl. 117. Danske Mag. 5. II. 128.

²) Danske Mag. 1. VI. 242.

nederste stole blev til overs, og de »assigneredes de fornemste og smukkeste huskvinder«; resten af disse måtte sidde under tårnet. D. L. 2. 22. 46 forbyder dem, der har stolestader, at formene andre godt folk plads, når der er rum i stolene; men dette blev ikke overholdt, især de fattige var husvilde i kirkerne. Forordningen af 27. september 1708 kræver, at der skal indrømmes dem en plads i stolene, men den tilføjer, at hvis dette ikke er muligt, skal der gives dem en foldestol, som de kan tage med til kirken, eller der skal sættes klapper på stolene. — Det kunde også gå ud over de andre klasser af befolkningen; på Fyn klagede officerer og underofficerer 1739 over, at bønderne ikke vilde unde dem og deres koner plads i kirkestolene. — Hele denne ordning gav desuden anledning til højrerstede skænderier og ligefremme håndgribeligheder i kirkerne, og til mangfoldige klager til øvrigheden. — På landemodet i Ribe 1718 besværede stiftsøvrigheden sig over, at den blev overløbet med sådanne klager. Forholdet blev næppe stort anderledes, før der i det 18. århundrede blev altfor god plads i de fleste kirker. — Gjorde mennesker ikke ufred i kirkerne, gjorde hundene det. I det mindste i Ribe domkirke klagedes der over det hundebulder, der var i kirken under prædiken, og i byens regnskab for 1567 findes følgende post: »Laurids skorstensfejer til tæring i Jul og en pose at slå hunde med i kirken 10 skilling og 2 hvid«. — I Varde formanede borgmesteren 1642 til at holde hundene fra kirken¹).

Opriindelig blev der ved gudstjenesten kun ombåret en tavle til de fattige og en til kirken; men efterhånden kom der flere til, til børnehuset, til Helsingørs hospital og skole, der ved Skånes afståelse havde mistet sine indtægter osv. Der klages ofte over, at det forsømtes at lade tavlerne ombære. Der er også nu og da ombåret andre

¹) Kinch, Ribe bys hist. II. 527. Jydske Saml. 2. I. 282. Ny kirkehist. Saml. I. 234 f.

tavler. Den bekendte C. Dybvad klager over, at der er påsat kongen en skændig æreplet over alt riget for en umættelig og smudsig gerrighed, idet der på hans vegne ombæres en tavle i kirkerne at sanke almisse til at belønne hans aflagte tjenere¹).

En gudstjeneste, der havde vanskeligt ved at finde indgang, var de årlige visitatser, provsterne skulde holde i alle provstiets kirker. Disse embedsmænd havde en vanskelig stilling; de stod præsterne så nær, at disse ikke vilde respektere dem, og når det atter og atter mislykkedes at skaffe de overordnede befalinger adlydt, blev det ofte i strenge ord pålagt provsterne at drage omsorg for, at det befalede virkelig udførtes. At disse visitatser ikke var velsete, ses allerede af Palladius's udtalelser. Han finder det vel med god grund latterligt, at der blev sagt, at de var indrettede for fordels skyld, men han formaner dog til at undgå ethvert skin af, at de volder kirkerne større udgifter end nødvendigt. Visitatsen skal efter hans anvisning bestå i, at præsten prædiker, provsten skal derefter især forklare det stykke i ordinansen om provsters pligter, og endelig stående ved siden af alteret eller i en af de øverste stole »høre og lære om de enkelte, hvad sandt er.« Især i Jylland, både i Viborg og Århus stifter, klages der idelig over præsternes grovhed og ufinhed mod deres provster. — De mødte ikke ved deres visitatser, eller endog »af stor affekt sig mod provsterne offentlig i kirkerne opponerer, dennem udi deres menigheder til største despekt og menigheden til mærkelig forargelse«²). — Man kan da ikke undre sig over, at menighederne heller ikke agtede visitatserne synderligt. På Fæmø ved en visitats 1576 måtte provsten selv gå ud og bede folk komme ind i kirken, da de sad og holdt snak ved sognestævnet. Da han så formanede dem til at lade være med fastelavnsløben og

¹) Danske Mag. 4. II. 229.

²) Forma visitationis provincialis 1555. Viborg landemøde 1684.

uorden ved den ugudelige nattevagt på Valborgmisse, Bolsmisse og St. Hansdag, sagde en ung karl: »Guds Knøj! Gid jeg havde den bugede provst fat! jeg skulde kryste hans øjne bag ud af hans nakke«¹⁾. — I Skåne klages der over, at der selv i store sogne knap kom 8—10 mennesker til provstevisitats, ungdommen holdtes borte, de, der havde været til alters, holdt sig for gode til at lade sig overhøre af provsten, der tit måtte rejse bort uden at have kunnet holde gudstjeneste; var der uenighed mellem præsten og sognefolkene, og provsten formanede de sidste, gav de ham kun onde ord. — I en forordning af 12. Oktober 1640 trues så vel unge som gamle med straf, når de ikke møder ved visitatsen, og D. L. 2. 16. 7 befaler, at de, hvis børn udebliver, skal straffes som for anden helligbrøde.

Provstevisitatserne holdtes på forskellig måde. Biskop Tetens i Viborg befalede 1784, at provsterne ved dem skulde prædike; men omtrent samtidig siges det på Sælland, at visitatsen bestod i, at præsten prædikede, hvorefter provsten holdt en kort tale i kordøren og derefter gennemgik noget af børnelærdommen med børnene²⁾. Da herredsprovsterne afløstes af amtsprovster, ophørte gudstjenesterne, og visitatserne foregik nu i skolerne.

Havde provsterne vanskeligt ved at hævde deres stilling overfor præsterne og menighederne, gik det naturligvis endnu ringere overfor de adelige kirkeejere. Biskop Povl Madsen på Sælland befalede 1582, at provsten også skulde visitere disses kirker; lukkede de døren for ham, skulde det meldes til biskoppen; vilde de ikke betale ham — der tilkom ham 1 mark af hver kirke — skulde de dog i det mindste give ham mad, øl og hestefoder.

Bispernes visitatser har vel stået i større an-

¹⁾ Kirkekist. Saml. 3. VI. 488; 3. I. 149. — Eksempler på præsters grovhed og ufinhed mod deres provster 3. VI. 497 og Ny kirkehist. Saml. I, 498.

²⁾ Ussing, Kirkeret II. 368.

seelse; men hvis de alle har været indrettede som N. Jespersens på Fyn, må handlingen have været meget lang. — Først prædikede præsten, der siges kort; derefter gennemgik biskoppen hele katekismen og dvælede især ved hvert af budene. Derpå spurgte han menigheden, om den havde noget at klage på præsten; så katekiserede han med ungdommen, formanede og irettesatte degnen, hvis den ikke var vel oplært. Så forhandlede han med kirkeværgen og fattigforstanderen, og endelig gav han menigheden absolution og lod den fare med opmuntring til gudelighed og kærlighed og med tak for den lydighed, den havde vist mod hans embede. — Det er intet under, at biskoppen flere gange bad menigheden ikke at trættes¹⁾.

Hvad kirkesangen angår, da er det alt omtalt, at det latinske sprog delvis kunde benyttes, hvor meget eller hvor lidt overlod ordinansen for største delen til præsternes afgørelse, dog at der var visse tilfælde, hvor det danske sprog al tid skulde benyttes. Selv på de store højtider og trefoldigheds søndag, hvor det først siges, at i byerne skal Introitus, Gloria med sin Sekvens og Sanctus synges på latin, tilføjes der: »men her råder tjeneren dog alt sammen.«

Det måtte dog næsten følge af sig selv, at den latinske sang gik mere og mere af brug ved egentlige menighedsgudstjenester, om den end holdt sig ved ordinationer. Der skulde, som ovenfor er omtalt, næsten i alle tilfælde, hvor det var tilladt at synge en latinsk salme, derefter synges en tilsvarende dansk, og det måtte da ligge nær helt at udelade den første, især da det viste sig nødvendigt at afkorte gudstjenesten. Der kom derfor flere bestemmelser lige fra den første tid, der skulde opretholde den latinske sang. Bispemødet i København 1540 bestemte, at Credo stundom i hovedkirkerne skulde synges på latin, men altid ledsaget af den danske salme, intoneret

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 79.

af præsten; også på de store højtider skulde visse latinske salmer synges »til det latinske sprogs og skolernes hæder og pyd.« Heller ikke på landet måtte latinen rent aflægges. Bispemødet 1546 kræver, at ingen degn må ansættes, som ikke kan latin, da han stundom skal synges på dette sprog. Ved Fyns landemode 1550 befalede biskop J. Sadolin, at i brudevielse og søndagsmesse skal degnene synges »latine officium«, på det man i fremtiden kan få lærde degne, og dette gentages 1562 af biskop N. Jespersen med den begrundelse, at ellers kunde lægmænd tilrive sig degneembedet. Også på Sællands landemode 1565 påbyder biskop H. Albertsen, at Introitus og Halleluja skal synges på latin i landsbyerne for øvelsens skyld, og et kongeligt reskript af 14. November 1562 befaler, at alle degne, der ikke kan synges både dansk og latin, skal afsættes.

Disse bestemmelser skyldes dog næppe tilbøjelighed hos biskopper og teologer til at hæve latinen¹⁾, men snarere, som de grunde, der anføres for dem, viser, ønsket om at hæve degneembedet og bevare det for dem, der havde gået i de lærde skoler. Dette kunde vanskeligt ske, når de aldrig fik brug for, hvad de der havde lært, og det ophørte da også, da den latinske sang gik helt af brug. — Denne har dog ikke længe kunnet opretholdes på landet. I året 1640 befaledes det gennem alle landemoder, at den skulde afskaffes ved morgen- og aftengudstjenester i byerne, hvor alt overensstemmende med en fornuftig gudstjeneste skulde ske på dansk²⁾. — Der er vist nok på enkelte steder længe beholdt rester af den; men ritualet taler ikke mere om latinsk messe eller sang ved de sædvanlige gudstjenester, om det end forudsættes, at det latinske sprog kan bruges, når det bestemmes, at der ved froprædiken på de store højtider skal messes ligesom ved højmissen, »og det på dansk«.

¹⁾ Engelstoft, Liturgiens hist. 81.

²⁾ Pontoppidan, Annales eccl. IV. 320.

H. Thomissens salmebog udkom 1569, og den blev da forordnet som den eneste, der måtte bruges og sælges i riget. Til denne sluttede sig biskop N. Jespersens gradual, der udkom 1573. Begge befalede kong Frederik II skulde købes for kirkernes tiender, som havde været beslaglagte af kongen under krigen, og der skulde tillige anskaffes jærnlænker, hvormed de skulde fæstes for ikke at komme bort. — I den første tid efter reformationen må der have været vanskeligheder ved forandringen fra korsang til menighedssang. Bugenhagen advarer mod at synge danske salmer til de melodier, der havde været anvendt til de latinske, fordi menigheden ikke vilde kunne fatte dem; han opfordrer derfor til at få de dygtige musikere, man havde i København, til at komponere passende melodier, og især nævner han Luthers salmer, både ordene og melodierne, som forbilleder¹).

Det lykkedes dog hurtigt at få menighederne til at synge; men det er ikke noget godt skudsmål, N. Jespersen giver kirkesangen: »Hine forfærdelige skrål og mundklammer udi kirken, hvor hjertet ikke følger med, ligesom al anden falsk gudstjeneste foruden troen, må lignedes ved lyden af en klokke eller malm, som snart forsvinder.« Den dårlige kirkesang skyldtes for en del degnene. N. Jespersens formand på Fyns bispestol, J. Sadolin, siger, at de skal synge ordentligt, og ikke med den gøgleragtige betoning, som nogle steder bruges; han selv, at de skal synge anstændigt efter gradualen og salmebogen; de hovmænds klinkenoder lader ilde ved gudstjenesten; de skal under sangen gå midt nede i kirken, at menigheden kan lære at synge af dem. — Lignende udtalelser findes også fra de andre stifter. — I købstæderne lededes sangen af skolebørnene, der da havde deres plads i koret. Men her kunde de ikke høre prædiken, hvorfor Christian IV befalede, at

¹) Kirkehist. Saml. I, 140 f. — Ny kirkehist. Saml. III, 473 f.

der skulde bygges »popeltur eller andet stade« til dem (fdn. 7. Avgust 1634).

Hvad menigheden angår, da var der ikke blot fare for, at den skulde skråle for meget med, men også for, at den skulde tie helt stille, især da det blev mere og mere skik at sidde ned under sangen. N. Jespersen siger: »Man skal sidde under prædiken, stå op under sangen, ligge ned at bede, gå fastende i kirke«. Det er alt omtalt, hvorledes man søgte at forhindre, at især kvinderne sad uden at deltage i sangen.

Med præsternes sang har det ofte ikke været stort bedre bevendt end med degnenes. N. Jespersen formaner dem til at synge indstiftelsens ord med jævn tone, langsomt, andægtigt og adstadigt. De springenoder, som somme af ubekvæmelig og letfærdig statelighed bruger, sømmer sig ikke her. — Biskop P. Hegelund i Ribe advarer ligeledes 1599 mod at messe for hastigt »og ikke med klinkenoder at kvinkelere«.

Siden tales der ved landemoderne mærkelig lidt om sangen, ikke engang om, hvordan man er kommen over det, når nye salmebøger indførtes. — I Ribe befales det, at de unge flittigt skal lade sig informere af degnene til at synge salmerne (1681), og at bønderdrengene skal stå i koret foran degnestolen, for at de kan lære at synge.

Ved plakat af 22. Marts 1805 afskaffedes disciplenes sangopvarntniug i kirkerne og lærernes degneforretninger og ved reskript 27. December s. a. korsangen i kirken. Det var vistnok på tide, at dette skete. En mand, der selv som discipel i Roskilde har deltaget i den, kalder den en daglig forargelse og vanhelligelse af kirken. Disciplene sendtes over i den uden at være ledsagede af nogen lærer, 6—8 i tallet, som brølte en salme. Somme røg tobak, havde hatten på, tærskede med en boldt i gulvet osv. Men det var dog kun en snes år tidligere, at H. Steffens, der også var discipel i Roskilde, glædede sig over, hver gang hans tur var til at læse bøn

i kordøren om morgenen. Det gjorde et stærkt indtryk på ham, når han så ud over den mørke kirke, hvor der kun hist og her sad en enkelt andægtig med et lys foran sig¹).

Samtidig grundedes skolelærerseminarierne, og hvor mangelfuld end den sangundervisning, de gav, tidt har været, skyldes det dog dem, at kirkesangen har gjort fremskridt.

Ved Danske lov og ritualet gjordes der ingen forandring i gudstjenesternes antal, og hvad måden, hvorpå de skulde holdes, angår, anerkendtes de forandringer, som var skete i tidens løb, dog fastholdtes det, at der skulde holdes fuld messe. Men alle de gudstjenstlige formler og vekselsange var bortfaldne. — Derimod anordnedes de nu brugelige bønner ved tjenestens begyndelse og ende²); lignende bønner var dog vist allerede tidligere trådte i stedet for ordinansens stille bønner. Introitus faldt bort, så Kyrie blev den første salme. — Det påbødes, at menigheden skulde rejse sig, når epistel og evangelium læstes. Den ældre skik har sikkert været, at den knælede; ved Ribe landemode 1696 siges, at kvinderne endnu på mange steder gør dette. — Ved aftensang bestemtes det, at der ikke skulde messes før prædiken, men kun synges en salme. Hvor der endnu holdtes tolvprædiken, skulde der, undtagen på de store helligdage, prædikes over katekismus.

I pietismens tid havde man øje for, at der trængtes til adskillig forandring. Der skulde skaffes bedre sogneforhold ved at de såkaldte vicepastorater forandredes til sognepræsteembeder, fordi det eragtedes ubilligt, »at en skal tage indkomst, og en anden gøre alt arbejdet; at en skal gøre alt, hvad pastor tilkommer, og må dog ikke hedde

¹) Kirkehist. Saml. 3. IV. 663. — R. Petersen, H. Steffens 12.

²) Det er benægtet, at de er affattede af Brochmand. Dette har dog meget tidligt været antaget. Biskop C. Lødberg kalder dem 1683 »salig dr. Jespers små bønner«.

pastor, det forårsager strid og jalusi, foruden at arbejdet må gøres med suk, og menighederne fortryde på at give deres rettigheder til den, de aldrig se, og at se den præst, der arbejder på deres sjæle, at lide mangel«. Desuden skulde de større sognekald deles, eller der skulde oprettes residerende kapellanier¹⁾. — Disse forholdsregler blev dog meget ufuldstændigt udførte, og både de den gang oprettede og de tidligere bestående kapellanier nedlagdes næsten alle i slutningen af det 18de og begyndelsen af det 19de århundrede. Men der var dog antydte veje, som senere tider skulde slå ind på.

Men det erkendtes tillige, at der var for mange gudstjenester, og at det kun var til liden både at beholde disse, når de dog ikke besøgte, ligesom de stillede urimelige fordringer til præsterne. En præst søgte således 1692 forflyttelse fra Frue kirke i Odense, fordi han ikke kunde overkomme de mange prædikener, der skulde holdes. Han havde næst søndagsprædikenen ugedagsprædikener mandag og onsdag, stundom også torsdag, selv når han i sin egen kirke havde holdt ligprædiken, samt desuden fredagsprædiken. I Århus holdtes der prædiken mandag, tirsdag, onsdag og torsdag morgen samt lørdag aften, desuden i tamperugerne katekismusprædikener mandag, tirsdag, onsdag og fredag²⁾. Ved et reskript af 1. Maj 1739 afskaffedes da alle froprædikener undtagen i København og stiftstæderne, alle ugeprædikener undtagen fredagsprædikener i købstæderne og onsdagsprædikenen i de store menigheder i København, Ålborg, Kristiania og Bergen; desuden de såkaldte syvsletsprædikener i København; tolvprædikenerne forandredes til katekisationer. Der blev således som regel ikke andre gudstjenester tilbage end højmesse, aftensang og onsdagsprædiken i fasten. — Men selv dette blev i den følgende tid for meget, og især i

¹⁾ Reskr. 1. April 1740 og 2. Marts 1742.

²⁾ Fynske Saml. X. 246. Kirkehist. Saml. 3. VI. 774.

årene 1810—30 gaves der en stor mængde tilladelser til, at de endnu bevarede aftensange, froprædiken- og ugedagstjenester måtte nedlægges og fastepredikenerne forandres til katekisationer. Der var da ikke stort andet tilbage af reformationstidens talrige gudstjenester end højmesse-tjenesten og i byerne fredagsaltergang og enkelte steder aftensang. — Disse indskrænkninger i gudstjenesternes antal fandt i reglen sted uden modstand fra menighedernes side, men dog ikke al tid. Da froprædiken i Århus domkirke 1798 afskaffedes undtagen på de store højtider, op-hørte det offer, der ved denne var ydet kirkens kapellaner, og der siges udtrykkelig, at grunden hertil var misfor-nøjelse med, at disse tjenester nedlagdes¹⁾.

Det er vist nok, at denne indskrænkning af guds-tjenesternes antal skyldtes den kirkelige ligegyldighed, der var fremkaldt af rationalismen. Men den vilde dog sikkert selv uden denne være blevet nødvendig. Livet blev mere og mere travlt, og der var mange, som virkelig var for-hindrede fra at komme i kirke på hverdagene, ligesom de nedlagte søndagstjenester lå på uheldige tider af dagen. Det kan næppe bebrejdes rationalismen, at den formindskede gudstjenesternes antal, men derimod nok, at den ikke for-måede at holde menighederne sammen om de tjenester, der beholdtes.

En mindre, men ligeledes heldig forandring, der skyl-des den pietistiske tid, er, at det befalede, at hvor der var tre kirker i et pastorat, skulde der kun prædikens i de to, da det havde vist sig umuligt, at der kunde holdes ordentlig gudstjeneste i dem alle²⁾. Men nu viste det sig, at sognefolkene betragtede og behandlede den søndag, da der ikke prædikedes, som en hverdag, hvorfor biskop Bildsøe i Århus 1788 befalede, at der skulde ringes sam-men som sædvanligt, der skulde synges salmer og læses

¹⁾ Hertel, Århus domk. II. 4. XXVIII.

²⁾ Fdn. 11. Marts 1735.

et kapitel af biblen eller to. Biskop Rottbøll i Viborg havde allerede 1775 befalet, at degnene skulde læse en prædiken af de postiller, der uddeltes for det stistrupske legat. Det er, så vidt vides, første gang, der tales om at læse en prædiken ved messefald. Mærkeligt nok, medens det tidligere bestandig var bleven pålagt præsterne selv at prædike i den tredie kirke, uden at dette havde kunnet sættes igennem, var der nu nogle, som vedblev med det; dette blev forbudt i Viborg stift 1775.

Helligdagenes antal forøgedes med den almindelige bededag, som oprettedes ved forordning 27. Marts 1686, hvorimod der nu ikke længer udskreves særegne bededage. Litaniet brugtes nu næppe undtagen på store bededag; kærligheden til det var dog ikke helt udslukket. I Århus var det skik, at disciplene ved den daglige korsang sang det knælende i kordøren; dette afskaffede biskop Braem 1691; men det vakte misfornøjelse, og en mand klagede til biskoppen derover; men denne vilde ikke forandre sin beslutning, uagtet manden, da han gik bort, råbte højt efter ham: »Lad os dog beholde det Guds lam! Lad os dog beholde det Guds lam!«¹⁾ Da D. P. Smith 1815 blev sognepræst i Saksøbing, berettes det som en mærkværdighed, at han sang litaniet store bededag. Nogle mindefestdage oprettedes og afskaffedes igen efter en del års forløb. I Nyborg holdtes der en bededag og taksigelsesfest for sejren over de svenske ved denne by, og hele landet over d. 11. Februar taksigelsesfest i anledning af stormen på København. Begge disse fester afskaffedes 1766, da en dansk prinsesse blev gift med den svenske kronprins. — En bededag og taksigelsesfest for ophøret af den store ildebrand i København 1728 holdtes i denne by d. 23. Oktober; den afskaffedes 1772.

Men det gik med helligdagene som med gudstjenesterne: der var flere, end man kunde overkomme, i ethvert til-

¹⁾ Hertel, Århus domk. II. 4 XXX.

fælde når de tillige skulde være hviledage. Da generalkirkeinspektionen i Christian VI's tid gjorde forslag til en del forandringer i den kirkelige lovgivning, vilde den dele helligdagene i to klasser, således at der vel skulde holdes gudstjeneste på helligtrekongers dag, Marias renselsesdag, St. Hansdag, Mikkelsdag, allehelgensdag og tredie helligdag ved de store fester; men iøvrigt skulde de ikke indbefattes under loven om sabbatens helligholdelse. Da hele den påtænkte forandring af lovgivningen opgaves, bortfaldt dermed også dette forslag.

Men i året 1770 tilskrev kongen kollegiets formand, grev Thott, om ikke en del af de på sognedage faldende helligdage kunde afskaffes »i betragtning af, at deslige dage anvendes mere til lediggang og andre deraf flydende laster end til en sand og alvorlig gudsdyrkelse.« Denne skrivelse, der er det første spor, som Struensees indflydelse har sat i den kirkelige lovgivning, behandlede nu i kollegiet, hvor et medlem var temmelig radikalt, idet han vilde have, at der kun skulde beholdes en helligdag på de store festdage, og at alle hverdagshelligdage skulde henlægges til søndage. Grev Thott og biskop Harboe udarbejdede derimod et forslag, der kun omfattede de alt nævnte helligdage samt Marias bebudelsesdag. Denne og allehelgensdag henlagdes til de nærmest følgende søndage, de øvrige foresloges helt afskaffede, og dette bifaldtes ved reskript af 26. November 1770¹⁾.

Under pietismens indflydelse kom der et nyt element ind i gudstjenesten, nemlig katekisationen. Det havde kun meget ufuldkomment lykkedes at få menighederne lært den lille katekismus ved hjælp af skriftemålet og katekismusprædikenerne, der vistnok den gang desuden var så godt som helt ophørte. Degneundervisningen havde al tid været overmåde tarvelig, det anerkendtes fra alle sider. Biskop Bagger i Sælland klager 1688 over, at

¹⁾ L. Koch, Christian VI, 185. Hist. tidssk. 5. IV. 289.

præsterne overlod undervisningen helt til degnene, og at begge parters metode var helt vilkårlig, så den skiftede, hver gang der kom en ny præst eller degn, hvorved selv velbegavede børn forvirredes. Han var derfor betænkt på at opsætte en visitatskatekismus¹⁾. — Det er som et opgør med hele den tidligere kristendomsundervisning, når biskop Deichmann på Viborg landemode 1700 siger, at ikke alene ungdommen findes en stor part vankundig, men mange degne selv vide ikke, hvorledes de rettelig skulle dele for børnene udi deres spørgsmål catechismi ord, langt mindre dem at forklare. Biskoppen besværges derfor på det højtideligste præsterne efter herrens eksempel at åbenbare Guds visdom for de umyndige. Luther, siger han, søgte ingen større berømmelse end catechismi forklaring.

Det er pietismens fortjeneste, ikke blot at have erkendt, at de gamle midler var utilstrækkelige. men også at have indslået den vej, der virkelig skulde bringe folkeoplysningen frem ved oprettelsen af almueskolerne, der, hvor ufuldkomne de end længe var, dog blev vigtige midler til at hæve de lavere klasser. Men det var øjensynligt, at der vilde gå lang tid, inden deres virkning kunde spores, og den øjeblikkelige hjælp, som der trængtes til, søgtes da i katekisationen og konfirmationen.

Katekisation påbydes første gang i anordningen om fattigvæsnets ordning af 24. September 1708. Det pålagdes den danske skolemester i købstæderne hver søndag fra kl. 12 til det ringer til aftensang i kirken at undervise alle børn under 16 år i deres kristendom. Sognepræsten eller kapellanen skal være tilstede derved. På landet blev det ved degneundervisningen, men enten denne fandt sted om søndagen eller på hverdage, skulde alle børn, ikke blot de fattiges, møde ved den. I Christian VI's tid befalede en forordning af 12. Marts 1735, at alle præster skulde katekisere mindst $\frac{1}{2}$ time efter prædiken; hvor der

¹⁾ Zwergius, Sællands klerisi 317.

var to kirker, skulde der i det mindste katekiseres i den ene. — Her må man dog have fundet, at der stilledes for store fordringer; ti et reskript af 22. Februar 1737 forlanger kun, at evangeliet skal repeteres i fasten og katekismen på månedsbededagene. I København derimod påbydes det, at der hver søndag fra kl. 12 til 1 skal katekiseres i alle de kirker, hvor der ikke holdtes tolvprædiken. Prædikenen skal da repeteres; men om tirsdagen skal der katekiseres over katekismen. Der ansattes særegne kateketer til at besørge disse tjenester.

Det var nu let nok at befale alt dette, men ikke nær så let at få det udført. Der har været præster, som samvittighedsfuldt har katekiseret, således H. Rørdam i Vigersted og Kværkeby (1731—78). Han katekiserede i det mindste i sine yngre dage hver søndag i den kirke, hvor der var sidsttjeneste. I den anden kirke var der da degnelæsning om eftermiddagen. Han katekiserede også, når han lørdag morgen holdt skriftemål, og degnen læste om vinteren hver dag i ugen i en af byerne; om sommeren derimod kunde dette ikke finde sted, da almuen så ikke mødte¹). — Men det var ingenlunde alle steder, hvor præsterne var så virksomme. Der møder os mange klager over, at katekisationen forsømtes, præsterne overlod den helt til degnene, og disse udeblev fra degnelæsningen, så de måtte trues med mulkt. Der har vistnok været en del forskel på, hvorledes denne sag er bleven drevet i de forskellige stifter. Biskop Jak. Lodberg i Odense gav præsterne der i byen 1721 en nøjagtig anvisning til, hvorledes de skulde vinde menighederne for katekisationen; andre steder fra høre vi i det mindste intet derom. — Ikke en gang alle de pietistiske biskopper synes at have været lige ivrige for katekisationen. Der er ingen af dem, hvis formaninger på landemoderne bærer et så pietistisk præg som Hygoms i Århus; men der findes mellem dem

¹) Kirkehist. Saml. 3. II. 38.

kun lidt om katekisationen. — Derimod er der desto flere formaninger i denne retning fra de ålborgske biskopper F. Thestrup (1709—35), C. Mumme (1735—37) og Br. Brorson (1737—78). Den første havde allerede som præst i Nakskov været virksom for ungdommens undervisning. Han ønsker 1712, at præster, der kun har en kirke, vilde katekisere søndag eftermiddag; hvor der var to, skulde skoleholderen eller en anden gudsfrygtig person gøre det. Året efter pålagde han præsterne selv at katekisere ved visitatserne. Han gjorde forsøg på at dele børnene i klasser efter deres kundskab. Hans senere eftermand, Mumme, der den gang var præst i Åsted og Skærum, skrev en katekismus, der var indrettet til brug for tre sådanne klasser, og Thestrup gennemså den for ham. — Brorson klager over, at katekisationen drives løseligt mange steder og til ingen nytte for de gamle; kirkestolene står tomme, der kommer få af de unge og ingen af de gamle, de konfirmerede møder ikke. Han vil, at præsterne om søndagen skal prædike over det samme stykke af katekismen, som der skal katekiseres om. — Det har, siger han, ikke hjulpet, at Pontoppidans forklaring er kommet i brug; ungdommen ved mange steder intet af den; andre steder kan de den udenad, men forstår ikke et ord. På det første skal der hjælpes ved skolegang, på det sidste ved katekisation. — Også biskop Hersleb mindede hyppigt præsterne om at katekisere flittigt.

Stundom meddelte biskopperne på landemoderne afskrækkende eksempler på, hvad der kunde komme ud af det, når ungdommen ikke undervistes. I Fredericia løb en kvinde i sin vanvittighed til de katolske patres og gik til alters hos dem i vildfarende mening at kunne så vel vinde salighed i den ene kirke som i den anden. — I Herstederne på Sælland skulde en karl stå åbenbart skrifte for begået lejemål; men han havde ikke været til alters

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. VI. 853.

og var ej heller duelig dertil. — I det hele siges der, at det ikke var sjældent, at de unge måtte begynde med åbenbart skriftemål, før de havde været til privat.

Hvad der er blevet udrettet ved katekisationerne til at skaffe de unge bedre kristendomskundskab, lader sig ikke måle; men vist er det, at det ikke lykkedes at vinde menigheden for denne udvidelse af gudstjenesten; de voksne gik alle vegne deres vej, når katekisationen begyndte. Et reskript af 2. December 1740 mener, at den store ukyndighed hos mange gamle tildels kommer af, at de ikke bliver i kirken under katekisationen, hvorfor det pålægges amtmændene at sørge for, at ingen andre end gamle og svangre forlader kirken, når den begynder. — Det var her som på mange andre punkter pietismens forløb, at den begyndte med en velgrundet fordring på større åndelig frihed; men da den fik magten, tyede den til statens hjælp i endnu højere grad end tidligere.

I den rationalistiske tid, da man ikke havde stor tro til prædikenens betydning, var man meget ivrig for katekisationen, der formodentlig har bidraget sin del til at tømme kirkerne. Man forsøgte at lade den afløse de gudstjenester, der afskaffedes, især fastepredikenerne. — Biskop Balle tillagde den så stor værdi, at han, da de lærde skoler reformeredes, ønskede religionsundervisningen henlagt til præsterne. Når disse katekiserede en eller to timer med disciplene, vilde de have mere gavn deraf end af religionsundervisningen i skolerne, hvor foredraget let gik over i en art akademisk forelæsning blandet med lærde og kritiske undersøgelser, som alligevel ikke passede for dem¹⁾. — Balle var også selv en ivrig kateket, og han mente, at hans lærebog havde været til stor gavn både for lærerne og børnene. Han har selv givet prøver på, hvorledes man skulde tale med børnene, men egentlig stiller han ikke fordringen højere, end at det hele bliver en forstands- og

¹⁾ Hist. tidsskr. 6: VI. 451.

læseøvelse¹⁾. Efter forslag af biskop Tetens i Viborg anordnedes 5. Oktober 1792 den kateketiske prøve for teologiske kandidater. Kancelliet udtalte ved denne lejlighed, at »ved den almindelige almues ukyndighed i religionens sandheder og ligegyldighed for sin skæbne efter tiden, synes en god kateketisk læremåde at være det retteste og virksomste middel til at rette almuens begreber og forbedre dens villie. Ved de gamle må, efter kancelliets overbevisning, hjærterne først røres, og ved villiens indflydelse på forstanden den nødvendige kundskab opnås, hvorimod det hos de unge kan håbes, at en sand oplysning tilvejebringer hjærtets forbedring, samt at forstanden således virker på villien og leder samme«²⁾. I det hele har kirkekatekisationen de fleste steder været som en almindelig undervisningstime, hvori en paragraf af Pontoppidans og senere af Balles lærebog forklaredes. I det 19de århundrede gik den mere og mere af brug.

Af hensyn til katekisationen søgte man at indskrænke »musikken«, d. e. anvendelsen af orgelet i de større kirker. Den skulde indrettes til andagts opvækkelse og på den allerkorteste måde, på det den for unge og gamle lige nødvendige katekisation desto længere og bedre kan forrettes (fdn. 12. Marts 1735). I København befaledes det, at præludierne skulde være korte, og der skulde præluderes under ringningen, for at indgangsbønnen kunde læses, så snart denne var ophørt. Det må have taget længere tid at synge en salme med akkompagnement end uden dette; ti når salmen efter epistlen havde været lang, skulde de to andre bekendte salmer: »Alene Gud i himmerig« og »Nu bede vi den helligånd« for at spare tid synges uden akkompagnement. Der måtte ingen anden selvstændig musik finde sted end enten mellem epistlen og evangeliet, og da kun kort, ikke over 10 minutter, og den

¹⁾ Balle, Pligtanker I. 32. L. Koch, Bisk. Balle 91 f.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 625.

skulde træde i stedet for den salme, som ellers skulde synges, eller også efter »troen« i stedet for det vers, som plejede at synges. Derimod måtte der musiceres efter velsignelsen, når menigheden forlod kirken¹⁾. — Disse bestemmelser tyder på, at »musikken« havde tiltaget sig en vel stor og vel selvstændig stilling i det mindste i de københavnske kirker. — Det havde hidtil været skik, at orgelet ikke brugtes i fastetiden; men ved reskript 23. Maj 1760 tillodes det at bruge det til akkompagnement, men der måtte ikke præluderes. Mange steder vedblev man dog i det mindste på langfredag at synge uden orgelledsagelse.

Gudstjenestetiden flyttedes bestandig længere og længere frem. D. L. 2. 4. 17. sætter dens begyndelse på landet til kl. 6 og i månederne November, December og Januar til kl. 7. — I København bestemtes det 1760, at froprædiken skal begynde kl. 7, højmesse kl. 9. Dels med, dels uden bevilling flyttedes tiden også på landet frem. Ved forordning 17. December 1830 bestemtes den til kl. 10. hvor der kun var en kirke, til kl. 9 og 1, hvor der var to. — Der klages jævnligt både over præster, der ikke kom i kirken i rette tid, og over at tjenesten opholdtes ved at brudefolk, børn og kirkegangskoner kom for sent. Det må ikke have været nogen sjældenhed, at vedkommende, der havde forretninger, bestak klokkeren til at stille kirkeuret tilbage, siden D. L. 2. 22. 42 forbød dette under 20 lod sølvs bøde til kirken. — Det var i den henseende en heldig forandring, at ritualet påbød, at brudevielsen først skulde holdes, når den egentlige gudstjeneste var endt. Men også her synes man længe at være bleven ved den gamle skik.

Der førtes mange klager over, at præsterne lige så lidt rettede sig efter ritualet som tidligere efter ordinansen. — Præsterne, siger biskop Bagger, skal holde sig efter

¹⁾ Reskr. 18. Dec. 1739.

ritualet og ingenlunde forbigå catechismi forklaring: »ti der bliver gjort inkvisition derom«. Ligeledes skal de holde fuld messe. — Biskop H. Ocksen i Århus klager 1728 over, at ceremonierne forandres, præsterne rette sig ikke efter lov og ritual ved ungdommens undervisning; katekismusprædikenen, månedlige bededage og forsvarlig bøns gørelse efter prædikenen forsømmes; hans eftermand P. Hygom gentager dette 1761, og lignende udtalelser høres fra alle stifter. — Wøldike i Viborg indrømmede 1738, at hvor der er to kirker, tillader tiden ikke alle-vegne, at der holdes fuld messe i den ene. — Afvigelserne fra den ved ritualet forordnede form for gudstjenesten fik en stiltiende sanktion ved indførelsen af evangelisk salmebog, i hvilken der kun fandtes få af de i ritualet påbudte salmer.

I den rationalistiske tid vistes der ofte grov forsømmelighed af gudstjenesten. Biskop Münster klagede 1812 over, at der var præster, som ikke prædikede i annekserne, ligesom kirkens formularer behandledes med stor vilkårlighed, indtil dette forbødes ved reskript 12. Avgust 1828¹⁾.

I det 18de århundrede begyndte man at gøre større fordringer til, at gudstjenesten forrettedes på en værdig måde; der var adskilligt, som tidligere ikke havde vakt anstød, men nu begyndte at forarge. — På Fyn forbødes det 1719, at præsten, når han, efter at velsignelsen var lyst, afførtes messeklæderne, måtte gå ind i sin stol eller endog forlade kirken; han skulde blive for alteret, til tjenesten var endt. — Det havde hidtil været skik, at også mændene sad i kirken med huerne på, og præsterne stod for alteret med bedækket hoved. Men allerede 1684 forlangte biskop Søren Glud i Viborg, at de ved visitatsen skulde, så vidt deres helbred tillod det, messe med ubedækket hoved, og H. Braem i Århus siger 1696, at det er den gemene mand og skrøbelige i troen til ikke ringe

¹⁾ Se derom L. Koch, Den danske kirke 1817—54. 98 f.

forargelse, når præsterne ikke blotter hovedet, medens bønnen, epistlen og evangeliet læses eller sakramentet administreres. En præst sagde c. 1700 på prædikestolen: »Nu ser jeg, I bliver ved eders gamle maner, at sætte huerne på under prædiken, og at degnen er helligere end præsten, siden I under sangen tager huerne af«. — Det bemærkes udtrykkeligt, at han selv havde sin hue af under prædiken¹⁾. — Br. Brorson i Ålborg taler 1763 om præsternes uanstændige gebærder; der var dem, som lå på alteret »ligere et nød end en anstændig præstemand«. — Det er også et vidnesbyrd om, at en gammel skik nu syntes stødende, når biskop Hersleb på landemodet 1738 spurgte provsterne, om de kunde forklare, hvorfor provstret holdtes i kirkerne; han fandt det uanstændigt, at der her skulde føres processer.

Hvad menigheden angår, da har kirkegangen i det 18de århundrede næppe været så pålidelig som tidligere. Biskop A. Anchersen i Ribe klager 1697 over, at der mange steder findes ringe eller ingen andagt til gudstjenesten, og han formaner præsterne med deres hus til at foregå med et godt eksempel. — C. Worm i Sælland siger 1713, at sabbaten vanhelliges ved kørsel og andet arbejde, og at det skal meldes til biskoppen, som så på en eller anden måde vil få sådan Gud fortørende synd afskaffet. — I Viborg klagedes der ligeledes i de første år af århundredet over ubluelig sabbaternes overtrædelse, almuen rejste til byerne om søndagen, som var det torvedage. Det var disse forhold, der fremkaldte Frederik IV's og Christian VI's strenge sabbatsanordninger med mulkter for at forsømme kirken.

Man indså nok, at det ikke var god kirkelig orden ved øvrighedens hjælp at tvinge folk til at gå i kirke; men man greb dog til det, når andre midler viste sig forgæves. Biskop Muus i Ribe siger 1709: »Hvor folk er

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. I, 494.

forsømmelige til at gå i kirke og ungdommen til katekisation, skal præsterne formane dem, og hvorvel det ikke kan anstå dem på nogen verdslig måde og som actores ved rettens midler at kende straf over de skyldige, er det dog, når de ikke vil rette sig, nødvendigt, at præsten henvender sig til øvrigheden. Hvis det ikke nytter, vil biskoppen indstille det til kongen.« — Da Fredrik IV's sabbatsanordning en kort tid ophævedes 1731, har præsterne åbenbart været bange for, at når det ikke længer var strafbart ikke at gå i kirke, skulde folk ophøre dermed. Biskop Thestrup i Ålborg pålagde dem da at forklare, at hvad i loven og tidligere forordninger var befalet om helligdages holdelse, endnu stod ved magt. — P. Hygom i Århus klagede 1739 over, at der gjordes søndagsarbejde og holdtes grandestævne, vågestuer og barselgilder om søndagen. — Man havde vel fået grandestævnerne ud af kirkerne, men så holdtes de i skolerne, hvor de blev til drikkelag. Skolen, siger Hygoms eftermand, Bildsøe, der skal være et bedehus, forandres til et klammer- og bandehus.

Hvordan det end gik med at besøge kirkerne om søndagen, så var det i det mindste på nogle steder kun dårligt bevendt ved bispevisitatserne. — Søren Lintrup var biskop i Viborg 1721—25. Ved en af hans visitatser hændte det ham, at degnen ikke var mødt. Menigheden har sikkert heller ikke været talrig; ti biskoppen tog løfte af godsejeren, at han vilde holde sine bønder til at komparrere i katekisationen. — I Vestervelling havde ridefogden på Kærmark tilsagt til hoveri på visitatsdagen. — I Simmested mødte ikke 30 af tre menigheder, og allevegne klages der over, at om end de unge kom, blev de gamle hjemme¹⁾. — Den stærke aftagen af kirkebesøget, som fandt sted i den rationalistiske tid, har næppe været så pludselig, som man ofte har antaget; den er begyndt allerede fra det 17de århundredes midte.

¹⁾ Jydske Saml. 3. I. 77 f.

I det mindste en del af grunden hertil må søges i den svækkelse af korporationernes betydning, som fandt sted under enevælden. Denne måtte nødvendigvis være centraliserende; som hele magten var tilfaldet kongen, således måtte han også overtage alle forpligtelser. Når sabbatsanordningerne nu tog kirkegangen under deres beskyttende hånd, var det i virkeligheden de lav, gilder og bylav hidtil påhvilende forpligtelser, staten havde overtaget. — Det kunde se ud, som om kirken derved havde fået en langt stærkere støtte end tidligere; da havde der været tale om mulktter på 1 eller 2 skilling for dem, der udeblev fra gudstjenesten, nu løb det op til store summer. I Slagelse afkrævede byfogden 1737 tre familier respektive 543, 462 og 396 rdl., fordi de et årstid ikke havde gået i kirke. Disse mulktter eftergaves vel, rigtignok fordi vedkommende familier var pietistiske; ti for pietisterne gjaldt der i Christian VI's tid en anden ret end for andre. Men selv uden dette, vilde det have vist sig umuligt at inddrive bøder af en sådan størrelse for en sådan forseelse. Staten havde her overtaget en forpligtelse, som den kun kunde forløfte sig på, og den gjorde kirken skade ved at støtte den på en sådan måde. — Da der så kom en tid, da kirken hverken havde støtte i korporationerne eller staten, så det ud, som om den skulde have meget ondt ved at få fat på folk, som den nu måtte søge enkeltvis, og således på en ny måde samle en menighed.

Voldermisseoffer og de andre fra katolicismen arvede skikke havde man nu fået ud af kirkerne. Men almuen holdt fast på dem som folkeforlystelser, og i den pietistiske tid klagedes der tidt over, at den ikke vilde slippe fastelavnsløjer, St. Hans blus og anden overtro. Biskop Br. Brorson hørte med sorg og græmmelse, at der i Ålborg stift holdtes juleleg. Han vilde, at de ugudelige mennesker, som lånte deres hus til sådant spøgeri og dårlighed, skulde stå åbenbart skrifte. — Det er et ret mærkeligt vidnesbyrd om, at bevidstheden om, at de gamle almueforlystelser havde

havt tilknytning til kirken, ikke endnu var helt uddød, at en pietistisk præst, der på ingen måde vilde tage nogle karle, som havde redet sommer i by, til alters, selv fortæller, at førend de red, havde de tilsammen sunget en salme og bedt en bøn¹⁾.

Konfirmationshandlingen i kirkerne kan næppe kaldes nogen ny kirkeskik; der var alt tidligere holdt en prøve på, om de unge havde fornøden kristendomskundskab, før de gik til alters²⁾. Biskop A. Anchersen i Ribe kalder denne »dåbspagtens konfirmation ved overhøring i den hellige absolution og den hellige nadvere«. Det gik også i begyndelsen med den ganske som med de almindelige katekisationer, den forrettedes for tomme stole, og det kunde ske, at den ganske menighed midt under akten gik ud af kirken. — Men henimod det 18. århundredes slutning var dog konfirmationens betydning gået op for menighederne; det siges, at forsamlingen på konfirmationssøndagene var større end ellers, og at der var mere andagt ved den³⁾.

(Fortsættes).

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. VI. 230.

²⁾ Fdn. 27. Marts 1629, II. 12 og 17.

³⁾ Ussing, Kirkeforfatning 4. I. 124.

Några kyrkliga stadgar och ordningar från 17. århundradet.

Ur Biskopen öfver Skåne stift Peder Winstrups Kopiebok.

Af **Otto Ahnfelt.**

Memoriale om Landemodedagene.

Efter prædichen, saasart Bispem ehr hiemgaaen, opbæris paa Landemodshuset Recessen, Ordinantzen oc Kongl. Mayts brefve med huis andre documenter, som da skal oplæsis.

Samme thid samlis propsterne paa søndre side ved Choret, huor dee samptlig, dog huer særdeelis, inviteres af famulo paa bispens vegne til bords. Strax forføyer famulus sig hiem igien, følger bispem op paa Capitlet, huor vden fore staar 1 bechen pro Rectore, huorvdi bispem gifuer 1 Rigsdlr., 1 bechen pro Cantore, gifuis dervdi 1 sl. dlr., 1 bechen pro ædituo, gifves 1 slet dlr., 1 bechen for Organisten, gifves 3 mk. Derefter følger prousterne ind, gifuer etc.

Naar Landemodet ehr ende, huilchet pleyer gemeenlig efter 12 slet at skee, oc bispem vdgaar, tager famulus de bøger och documenter, som før er opbaaren, hiem med sig och følger bispem. Derefter, naar Prousterne ere indkommen, opbæris maden paa stuen¹⁾; siden naar de har læst till bords, iskenchis vdi kanderne Øll oc Win. Vnder

¹⁾ Stenstuen, Sten öfverstruket.

Maalthid passer famulus op oc thiener for borde med etc. oc de andre som i huset ehre. Naar maalthid er gjort oc de hafver læst fra bord, begynder famulus denne Psalme: Min siæl nu lofve Herren, at siunge, huorvdj de andre istemmer. Noget efter rejser prousterne sig oc tage afscheid.

Cathedratikum, Studij skatt, Notarij penge af provsterne samme dag tellis famulo til i Kammeret. Eendeel for prædichen, endeel efter prædichen, naar dee schal gaa til bords, somme, dog faa, om Aftenen tilforn, andre dagen, naar dee vil reise, leverer. Och efterdi den dag, paa huilchen Landemodet scheer, neppe tillstrecher for adskilligt, som da forefalder, oc prousterne gemeenlig strax fordrer qvittantz den eene for den anden, er det raadeligt nogle dage tilforn at forferdige alle prousternis qvittantzer, dog saa, at der gifvis Rum til pengene, huis sum kand da først tillsettis, naar dee ehre tiltalde oc i Regenschabs bogen indførde.

Vdi qvittantzerne, som Bispen vnderskrifver, indfør is huis da paa en thid blifver levered af Cathedratico, Studij skat, Biscopsthiende eller nogen Collect, som fra Bispen igien ofverleveris.

Qvittantz paa notarij penge schrifuis oc vnderschrifvis af famulo self.

Observationes pro S. Ministerii Candidatis.

Ordinandæ personæ, om dee ey tilforn ere hørde, skal lade Bispen høre deris gafver. Kommer tilstede oc examineris ved 2 slet om Eftermiddagen, naar Bispen der om tilsiger.

Inviteres dagen for Ordinatzen.

Nogle dage før, naar leyligheden ehr, indschrifuer dee i bogen deris Vitam oc Testimonia.

Vdschrifver de Danice et breviter vitam, som skal intimeres af Præsten.

Beder en af Præsterne, huo de wille, at intimere.

Gaar til skrifte ved 6 slet om Morgenen.

Kommer i Bispens hus til at præstere Juramentum, naar det ringer anden gang. Indledes de i stuen¹⁾ strax, och bedes til giest til Middags Maaltid.

Indskrifver de deres Nafne i Ordinatz Bogen.

Leverer de fra sig hver pro Persona til ordinatzbogen
1 Rdr.

Nb. Naar de udj stuen¹⁾ ere indledte til at præstere Juramentum, indbæres af famulo til Bispen et styke papir lige stor med bladene j Ordinantzten, huorpaa skrives den eller de kaldede Personers Nafne oc steden, huortil han eller de ere kaldede, saaledes:

N. N. kaldet til at være sognepræst (capellan) til N. och N. sogner udj N. herred.

Casus Conjugales.

1. Den Quinde, som effter hindis forige Mands død er besoffuit aff en anden, maa ei till æchte tagis aff den hinde besoffuit hafuer, dersom hand tilforn hafuer och beliget en af hindis forige Mandz Slæct.

Exempel: Dend 16. Februarij 1656. En Mand wille trolloffuis med en quinde, som hand hafde besoffvit, men efftersom hand tilforn haffde beliget samme quindis forige Mandtz Broderdatter, blef det ej tillstedet. (Aarsag:) Fordj en Mand schal holde sig fra sin quindis, och en quinde fra sin Mandtz beslegtede. Nu war hun, med huilchen hand før haffde haft omgiengelse, regnit for hans hustru, och rörde dend quinde paa, huilchen hand siden besof och wilde æchte, j det hun waar samme Quindis afdøde Mandtz Broderdatter. Huorføre hannd iche kunde wjess med dend sidste, som war Faderbroder Kone till dend første, hand hafde beliget. Thj, som førre mældt, En Mand schall holde sig aldelis fra sin hustrøes slæchtninger, ej anderledes end fra sine egne, saa

¹⁾ Sommerstuen, Sommer öfverstruket.

som Lowen befaller, fordj Mand og quinde bliffue et formidelst dend kiødlig omgiengelse och beblandelse. Och saaledis achtis hustrøes slæchtinger for Mandens (och Mandens slæchtninger jgien holdis for hustrøess slæchtinger). Her aff paa dend anden side kunde hun iche, for sin affdøde Mandtz Frændschab med hans broderdøter, gifttes med hanem, som med hindis første Mands Frænche och Broderdatter hafde haft at bestille. Thj Lowen siger, att en quinde och schall afholde sig fra sin enten lefuende eller affdøde Mands slæcht och frænder. Och den Mand, med huilchen hun siden will sig æchte, achtet for hindis førige Mands Frænde, formedelst dend beblandelse, som hafde werrit imellem samme hindes affdøde Mands broderdatter.

2. En Enkemand maa ej hafue till æchte dend Enkequinde, huis førige mandz moder haffuer werrit sødschende Barn med hans affdøde konnes Moder, et vice versa.

En ænche quinde maa ej faa dend ænche mand, huis førrige hustrøess moder har werit sødschindebørn till samme ænche quindis førige Mandtz Moder.

Exempell: Vdj Brøserop, Annexsogen till Raflunde udj Alboherridt, wilde tuende troløvis, som hafde mist deris æchte fæle. Ænchemandens afdøde hustrøess Moder och Enchequindens affg. mands moder war sødschindebørn, føde enten af tuende brødre, eller aff tuende søstre, eller af broder och søster, huilket ieg mig ej letligen wed at erjndre, och ej heller nødigt er, effterdj de paa alle trende Maader ere Sødschenbørn. Huorfor det bleff dem afslaget. Thj, som ofuenfor berettet er, En Mand befalis aff lowen at holde sig fra sin hustrøes, saa som fra sine egne slæchtinge, och en quinde fra sin Mandtz slæchtinge, saa som fra sin ægne, och nest sødschindebørn, vdj Tredie led, maa ej troløvis samene. 1656.

3. Tuende Pærsonner, som tillforn hafuer verrit gift och, efter deris æchtefælis død, will æcte hinanden, kand

iche tillstedis, dersom bege deris afdøde fælig hafuer wærit hin anden beslectet vdj Tridie leed.

Exempell: Vdj Kiøbinge i Ingelsted hærrit wilde en Enchemand haffue en Enche konne i Løderop; men fordj begge derris førige æchte fælle udj tredie leed ware beslegtet, bleff det afslaget. 14. Octobris 1656.

4. Tou Pærsonner, som hin anden ere saa nær paa-rørende, at Karlens farmoder och Pogens farmoder ere halvesdschinde, maa ei komme tillsammen.

Exempell: I Gudmantorp 12. Octobris 1656. Vden de med Kongl. bewilling tillades. Thj de hin anden vdj blodet paarøre, alligewell de ere af halvesdschinde fødte.

5. Tuende, som tillførn hafuer werrit gifte, maa ej effter derris æctefællis død hafue hin anden till æcte, dersom mandens moder och hindis førige mands moder hafver werrit søstre. Fordj da hafuer den mand, som æchte will, werridt vdj andit læd beslechtet med dend till æchte begierede quindis førige mand, och vdj Recessen vdrøche-ligen formældis, att en qvinde schall holde sig fra sin Mandtz slæchtinger som fra sine egne slechtinge, och Manden fra sin quindis, saa som fra sine egne.

Exempell: Vdi Christianopol. 23. septembris A° 1656.

6. Naar tuende, som wille hafue hin anden, befindis saaledis at paarøre sig indbyrdis, att Karls Personns morbroder hafuer først werrit wjet med Pogens moder, huilchen effter hans død haffuer igien gifft sig och aflet Pigen med en anden mand, da maa det dog ej schee, att den Pige kand hafue samme Karls Pærson, effterdj samme Karls Persons Morbroder hafuer haft Pogens moder vdj senge, och disse derfor propter carnalem copulam (som har werit mellem samme Karls Pærsons Morbroder och Pogens moder:) actes lige som sødschindebørn, huilche effter dend vdtrychte bogstaf forbydes att komme tillsammen.

Exempell: A. 1656. 8. Julij. Jon Nelausøns datter udi Kiellstrup i Ossby sogn och Jens Mathisøns søn i Sogessløche wile trolofves. Jens Mathisøns søns Morbroder hafde haft Pigens Moder i senge, dog ingen Børn auflæt. Der hand war død, giftet Pigens moder sig igien med Jon Nelausøn och auflæt med hanem denne Pige, som till æchte blef begiert. Huor for det er afslaget.

7. En mand maa ei hafue sin afdøde Hustrøes faderbroders søns datter. Thj en mandtz afdøde hustru och hendis farbroders søns datter ere med huer andre beslæchtit j andit och tredie led. Och der for maa en mand ej hafue sin afdøde hustrøess faderbroders søns datter, efterdj det ehr imod de vdtrøchte bogstafue i Æchteschabs Art.

8. Stubben vdi Slechtelinien regnis iche for jt leed, huor for dersom nogen, naar stubben er vdelucht, befindis at were i Tredie læd, maa dennem ei tilstedes trolofvelse. End skeer det uwidende, saa at de ere blefne trolofvede, och siden til wisse fornemmes, at de hin anden saa ner paarørre, maa de ei wiess sammen, uden de supplicando fra Hove det erlangere.

Exempel: Udi Løwested den 26 Martij 1656.

9. De ledige Personer, som ere wanrøctede for hinanden, maa ei være tilsammen i gaard eller sogn, formedelst forargelse, hvilket och forstaaes om de, som ei ere ledige.

10. Tvende Syskinde Børns efterlevvende Ectefelle maa icke ecte hver andre.

Obj. Recessen intet derom melder, eftersom svogerskab ickun actes mellem en Mand oc alle hans hustrøes slectinger, och en Quinde och alle hendes Mands slectinger, och Hemmingius in libr. de Conjug. p. 119 gifver til kende, Ecteskab

at være skeed i nærmere grader uden Øfrigheds lowers for-
krenckelsse.

R. Ligesom tvende syskinde Børn icke maa komme sam-
men i Ecteskab, saa maa ei heller deres Efterlevendes Ecte-
felle propter intercedentem carnalem copulam, som paa begge
sider hafver været imellem bemelte syskinde Børn och deres
efterlevende Ectefelle; thj samme efterlevende Ectefelle regnes
for et kiød formedelst syskinde Børnene, hvilcke vaare et kiød
och Blod med hver andre. Huoraf kand eractes, at efterdj
en hustru skal holde sig fra sin Mands slect efter Recessen,
saa skal hun och holde sig fra sin Mands systems Mand for-
medelst det, at samme Syster och hinders Mand hafver været
et kiød, och derfor holdes de for at paarøre hver andre in
primo gradu affinitatis, udj hvilket led Ecteskab forbydes, som
ellers tilstedes in secundo et tertio gradu affinitatis. Det som
allegeres af Recessen om Svogerskab ickun at actes imellem
en Mand och alle hans hustrues slectinger, et vicissim etc. er
ἀπρὸς διόρυσον. Thi mands och hustrues slectinger kunde wel
ecte hver andre, fordi imellem dennem er ingen copula car-
nalis eller contactus sangvinis, saa som udi bemelte exempel.
Consilium Hemmingianum allegatum est speciale non generale,
atque a præsentī casu itidem alienum. Uden tvil er wel
witterlig Regula Theologorum: In contrahendo matrimonio,
non tam quid liceat, qvam decorum et honestum spectandum.
Deraf kand sluttet bedre at være, at raade bemelte Personer
fra det Ecteskab (som de affectere) end raade dertil. Wel
kunde derudi dispenseres, fordi det icke er imod Guds lou;
men derudj at dispensere er Ministerio for højt, och wedkommer
den høje Øfrighed, som tilbørligen hafver sig saadant forbeholdt.

Exempel: Udi Rønneby i Blegind, huorhen denne Resolu-
tion er fremsendt in septembri A^o 1656.

11. En Mand, som udi sit Ecteskab hafver besofvet
et Qvindfolk, oc efter sin Hustrus død vil ecte den be-
sofvede, maa ei hafve hende. Oc en Qvinde, som i sit
Ecteskab hafver bolet med en anden Mands Person, maa
ei efter hinders Mands Død hafve den, med hvilcken hoër
udi Ecteskab er bedrefvet.

Wel er derom strid iblant de Ierde; Thi endeel tilsteder det at ske och funderer deres Mening fornemmeligen paa Dawids Exempel, som hafde bedrefvet hoer med Bethsabea Uriæ Hustru, och dog siden efter Uriæ død tog hende til Hustru, 2 Sam. 11 v. 27. Andre juxta jus Canonicum necter det at kunde tilstedes for efterfølgende Aarsagers skyld: (1.) Fordi Herren udtryckeligen improberer factum et Exemplum Davidis, ja med trusel, at Herren derfor wile opwecke ulycke ofver hannem och hans hus. 2 Sam. XII v. 11. (2.) Herren klarligen hafver befalet Levit. XX v. 10. Deut. XXII. v. 22., at en Mand, som ligger hos en kvinde, som hafver sin Ectemand, skal tillige med kvinden, som laa hos hannem, døe. Det er saa langt fra, at Gud wilde tilstede dennem nogen tid at lefve udj Ecteskab, at hand derimod beføl dennem begge strax at døe. Hvilcket endnu holdes paa adskillige steder i Christendommen, nemlig efter den Saxiske och andre Potentaters Ret och Lowe. Och om end skiønt woers Lou udi dette fald for sine sær Aarsagers skyld er formildet, saa blifver dog Morale tilbage, som bør wære uforkrencket. Thj Adulterium och Horeri kand icke formedelst den uskyldige Ectefelles død legitimeres; men endoch efter dens død er och blifver en synd in æternum eller ævindeligen. Hvilcken synd icke bør per concessionem Conjugii at approberes, icke mere end dersom Hoerkarlen och Hoerkonen efter Guds lou waare aflifvede. (3.) Propter Scandalum eller forargelses skyld, som der af wilde komme. Ti mange skulde i deres Ecteskab forlofve sig til en anden Person och bedrifve hoer med den samme, ja skulde sette efter deres rette Ectefelles lif, dersom de kunde hafve forhaabning efter deres Ectefelles død at komme i Ecteskab med den anden Person, som hoer er bedrefvet med tilforn. Deraf skulde komme stor uskickelighed och uhøfsked iblant folk, si adultero liceret criminis sui fructum sentire ex conjugio cum polluta personâ. Til disse for^{de} aarsager hafver uden tvifl wor Christelig høj Øfrighed henseet udj

Articlerne om Ecteskabs sager, baade de Sponsalibus' Num. 3 circa finem, saa vel som och de Desertione itidem circa finem.

Herefter skal en hver Præst udj mit stift rette sig, saa fremt hand icke vil tiltales och af mig paa mit Embedes Wegne til rette settes. Dersom udj saadan Casu for sønderlige højvigtige Aarsagers skyld skulde dispenseres, da hafver Ministerium ingen Mact dertil; men det den høje Øfrighed wedkommer.

Exempel: Udj S. Hvidinge i Harragersherred 26. Jan. 1657.

12. En Qvinde, som udi Mands fraværelse bliver besofvet, maa ej, efterat hun bliver afskilt fra Manden, hafve den til Ecte, som hun hafver haft letfærdig omgængelse med, den stund hun hafde sin Ectemand. Men skeer det, at hun efter Divortium af nogen anden besofves, som ei tilforn i hines Ecteskab hafver haft omgængelse med hende, och hun af den begieres til ecte, maa det dennem tilstedes.

Exempel: Udi Øfreby hafver en Qvinde, Bente Peders daatter, i sin Mands Ole Pederssøns tredie Aars fraværelse aflet Barn med Rasmus Esping. Der hun nu wed Capitelsdom waar skilt fra Manden, maatte hun ei faa Esping til Ecte. Men der hun hafde siddet ene paa fierde Aar, er hun paa ny besofvet af en wed Nafn Niels Terkelssøn, med hvilken hun aflede 2 uecte Børn, och omsider fik hannem til ecte. Den 21. Nov. A^o 1656.

13. En Qvinde, som ei self er Moder eller Stifmoder, maa hafve sin forige Mands stifsons søn. Och en Mand maa hafve sin faders stiffaders efterlatte Qvinde.

Exempel: 9. Jan. 1657. Udi Grantinge By i Stoby sogn i Gøngeherred. En qvinde wed nafn Kirstine och en dreng ved nafn Troels Mognssøn. Qvinden Kirstine hafde Troelses faders stiffader til ecte; men self icke waar Troelses faders stifmoder. Huorfor de tvende fik hin anden.

14. Naar en af de, som hin anden i fjerde och andet led hafver været beslectede, ved døden afgaar, maa ej den ofverblefven komme udi Ecteskab med den afdødes efterlatte Ectefelle uden Kongelige Benaading.

Exempel: 15. Octobr. 1653. Svend Jensøn och Aage Olessøn i Biernekulle sogn. Svend waar udj fjerde, Ole i andet led. Efter Oles død wilde Svend hafve Oles qvinde til ecte; men blef til Howe hen vist med denne efterfølgende erklering paa deres Supplicatz:

Eftersom Supplicanten hafver begieret, at Jeg paa denne Supplication wilde testere mig om for^{de} Post at være besøgt; da bekiender Jeg underdanigst for min Allernaadigste Herre och Konning, at Jeg icke hafver understaaet mig for^{de} Egteskab at tilstede imod den klare Bogstafve udi Ecteskabs Articeler, fordi Svend Jensøn och Pernille Olufs daatters forrige Mand waare beslectede med hver andre i fjerde och andet led foruden stubben, som icke kand regnes for noget led. Indstilles paa det underdanigste til wor allernaadigste Herre och Konning, om Hans Maj^t naadigst wil bevilge for^{de} Ecteskab, som tilforn af Kongl. Mildhed tilladt er, eftersom det synes fornøden for den supplicerende Enckes och hendes faderløse Børns bestes skyld. Supplicanten kand wel gifve noget til de fattige, om Hans Maj^t saa naadigst befalder och Supplicantens begiering naadigst wil bevilge.

15. Udlending, som er af anden Religion end Luthersk, maa ei imod Recessen her i Riget Ecteskab tilstedes. Men dersom samme Person foregifver sig paa anden sted under Cronen at hafve communiceret, huorpaa maatte følge hannem tilforn paa det Sted, huor sligt skeed er, at være examineret och for Luthersk approberet, da skal fremwises fra de Præster, som hannem til Sacramentet annammet hafver, rictig Testification, som igien skal vel forvares af den Præst, i hves sogn Ecteskab begieres, oc da kand trolofvelse ei hindres. Skeer der och efter Kongl. ordre permission, skal mand sig derefter underdanigst rette. Ellers skal mand i den sag sig til Howe raadføre.

Exempel at være skeed sees af Bispens hosfølgende Missive, saaledes lydendes: Eftersom I mig tilkendegifver, en ung Mand af den Papistiske Religion, wed Nafn Marturin Ertzuars, fød til Parjs, at wille begifve sig i Ecteskab med en af Eders Byes Piger; huorom i mit betenkende begierendes er at wide, om det hos os kand tolereres: da er mit svar, at I best kand underwises derom af Recessen libr. 1. om Geistligheden Cap. 3. Art. 1, huor I finder udtrycte Bogstafve, at de, som ere af den Papistiske Religion eller Papistiske, hverken maa arve eller bo i Riget. Efter hvilken høj Øfrigheds anordning I hafver eder at rette, och Jeg imod den klare Bogstafve icke understaar mig at dispensere. Mens eftersom I skriver, for^{de} Person sig derpaa at beraabe, at hand hafver communiceret i den tydske Kirke i Kiøbenhafn, da maa hand uden tvifl tilforn efter Ordinantzen och Recessen været examineret af de Tydske Præster i Kiøbenhafn, och udj Religionen rictig befunden, saa widt hand hafver bekiendt for dennem, och dersom hand endnu detsamme bekiender for eder, och Eder for^{de} Tydske Præsters Bewjs lader see, (hvilcken I skal beholde och forware eder til forsickring) da kand I hannem trolofvelse ei formene. Dersom hand och efter sit løfte forskaffer Kongl. Maj^{ts} Naadigste permission, da bør I och Jeg os derefter underdanigst at rette. Ellers bør wj udj denne sag at raadføre os til Howe efter ordinantzen, och for^{de} Person at patientere, indtil wi bekommer Resolution fra Howe.

16. Ectefolk, som ei ville bo sammen formedelst nogen uskikkelighed paa en af siderne, som dog ei kand forarsage skilsmisse, skal af Præsten 1. med straf och formaning efter Kirke ordinantzen til rette settes. 2. Och dersom den, paa hves side forseelse er, lofver bedring, och dog af anklageren forskydes, maa den, som sig forseet hafver, til Guds bord annammes, och ei den anden, som anklaget hafver. 3. Hielper ei undervisning och afhold fra Sacramentet, skal det Superintendenten tilkendegifves, saa Personerne kand bandsettes, och for høj Øfrighed anklages. 4. Vile Personerne indbyrdes samtycke til en tid at være

fra hin anden, och den, som best kand, vil midler tid nære den anden, kand det vel tillades. 5. Kand och for saadane af Prædikestolen ske Bøn, dog saa at Personerne ei nefnes.

Exempel herpaa er af undertegnet Missive at erfare: Salut. Hvad de tvende par Ectefolk belanger, det første Hans Claussøn Wjntapper och hans hustru, det andet par Michel Slacter och hans Qvinde, hvilke icke wille være sammen och bo hos hver andre, som Ectefolk bør, enddog I efter wor Kirke forordning i alle maader eder mod dennem skal hafve forholdet med megen formaning etc., da efterdi for^{de} par Ectefolk icke kand skilles fra hver andre, fordi Qvinderne for drukenskab alleniste af Mændene forskydes, och det icke kand tilstedes dennem saaledes at lefve andre til stor forargelse i Menigheden: (1.) Da bør I med Medhielperne, som maa ske wel skeed er, Qvinderne alvorligen at straffe och raade dennem fra druckenskab och uskickelighed, och Mændene derimod at underwise, at de for saadan Modgang udj deres Ecteskab, imod deres Ecteskabs løfte, ingenlunde maa saaledes forskyde deres Hustruer, men at de efter deres Ecteskabs løfte saadan modgang med taalmodighed udstaar, saa fremt de icke wille baade af Gud och Øfrigheden straffes. (2.) Dersom Qvinderne endnu lofve Bedring, och begierer at være hos Mændene, och derhos lofver dennem troskab och kierlighed etc., och Mændene alligevel icke wille annamme dennem, da hafver Mændene større skyld end Qvinderne, och da maa I annamme Qvinderne til Guds Bord, och icke Mændene. Thi huorledes kand da Mændene med et hadefuldt hierte wærdeligen annamme sacramentet. Item Mændene da holdes pro Desertoribus, som gifver stor forargelse i Menigheden, jtem for Guds ords foractere, eftersom de intet acte Pauli ord 1 Cor. 7. v. 3. 4. 5. hvilket I dennem skal forreholde, endoch med forklaring, och derhos lade dennem vide, at Guds Ords foractere forbydes sacramentet baade udj ordinantzen och K. Maj^{ts} Kirke forordning, saa vel som och alle de, som forargelse gifver. (3.) Dersom undervisning och formaning, saavelsom och frahold fra sacramentet intet kand udrette, da kand I och med-

hjelperne mig det tilkendegive, saa vil Jeg befale Eder at lyse til Band och bandsette, och Jeg derhos for^{de} Par Ectefolk underdanigst skal forklage for min allernaadigste Herre och Konning, at de endoch af werdslig Øfrighed tilbørligen kand blifve straffede andre til exempel. (4.) Dersom for^{de} par Ectefolk godvilligen wille samtycke hver andre Secubationem (at være och ligge fra hver andre), dog saa at den, som best kunde, skulde nære den anden, eller hver nære sig self, eller begge nære hver andre, eftersom de derom kunde forliges, och imidlertid holde hver andre for Ectefelle, och derhos hver paa sin side lefve kydskeligen och Christeligen uden beblandelse med nogen anden, och dog være saaledes fra hver andre icke altid, men til en tid etc. (1. Cor. 7 v. 5), det kunde efter Guds Ord tilstedes dennem. Dog efter Paulj Ord och exempel v. 6. befaler Jeg det icke, men mener at kunde tilstedes, sønderlig dersom for^{de} Ectefolk derom wille supplicere til den høje Øfrighed, eftersom de vel ellers kunde nødes til sammen, maa ske til hver andres ulykke och ulempe etc. hvilket dog Gud forbyde. I kand och vel nogle gange giøre bøn af Prædikestolen for saadane Ectefolk, dog suppressis nominibus, at Gud, som er kierlighed, wille sammenbinde deres hierter. Vale.

17. Ingen Præstmand skal understaa sig at trolofve och vie dennem sammen, som paa enten af siderne hverken hafver rictig och skriftlig vidnesbyrd derpaa, at de ere ubehindrede, ej heller til tinge kand føre de widne, som med Ed vil inden tinge bekræfte, och derpaa lade ske tingswinde, at den Person er fri, hvilcken ellers er ubekjendt och fremmed. Forlofvere skal mand ei nøjes med, uden de tilforn, som meldt er, til tinge deres løfte med Ed bekræfter, och der efter lader tage Tingswinde. Ellers dersom Personen, som ingen skriftlig Bewis hafver, er udlending, saa ingen tør inden tinge ved Ed sige den uforloftet och fri, och Personen da self lofver bevis at skaffe, om mand trolofvelse wil tilstede, kand en wis tid forrelegges, inden hvilken Bewis skal skaffes, och skal

dog derpaa tages skriftlig forsickring, och midler tid stilles Borgen.

Casus Absolutionem antecedentes.

Dersom sognemand i lang proces med sin sognepræst hafver holdt sig fra Sacramentet, och siden tilbyder sig at komme til Alters, men af Præsten formenes, skal Prousten, i hves herred sligt skeer, Personligen i den sag erfare saaledes:

1. Om for^{de} Mand, midler tid sagen hafver hengt udj proces, hafver tilbødet sig til at komme til Guds Bord, førend hand nu for sidste gang sig hafver tilbudet. Thj dersom hand det gjort hafver, och af Præsten er blefven forment, da hafver hand ingen skyld, och da maa hand tilstedes at komme til privatam absolutionem och komme til Guds Bord. Mens dersom hand icke tilforn hafver indstillet sig for Præsten och begieret sacramentet saa langsommelig tid, førend hand nu for en kort tid sig tilbudet hafver, da kand hand icke uden Aabenbarlig skrift annammes til sacramentet, sønderligen dersom hand endoch tilforn for tretten hafver holt sig fra sacramentet en tid lang imod forordningen, med mindre den høje Øfrighed det wil bewilge. Men dette skal I herhos acte, at dersom for^{de} Mand svarer saaledes: at hand midler tid, medens hand trettete med Præsten, befandt sig icke wel skicket och beredt i sit hierte at komme til Guds Bord, formedelst den urolighed och had hand hafde udj sit hierte etc., da efterdj det er bedre at blifve fra sacramentet, end uwærdeligen at gaa dertil, hafver hand sig nogenlunde undskyldt, och da kand hand annammes til privatam absolutionem, dog saa at Præsten af Prædikestolen publice deprecereer saadan hans Christendoms store forsømmelse.

Exempel er sked paa Boringholm i V. Mariæ sogn.

2. Wed det qvindfolk, som i Lejersmaal Barn hafver aulet, och for wrang beskylding sacramentet formenes, at det ej lenge skal opholdes, kand saaledes handles:

Skal Præsten bemelte Qvindfolk sig i Medhielpernes nerværelse och paahøring forretage, och hende fliteligen paamine, formane och tilraade den rette Barnefader at udlegge, och derhos lese Kongl. Maj^{ts} forordning for hende, dateret Koldinghus den 31 Martij A^o 1635 art. 4, lydendes i denne Mening, at dersom nogen besofvet qvindes Person efter publicam absolutionem kand befindes at hafve løget nogen paa, da skal hun kagstryges, med mindre hun i tide gaar til den rette bekendelse. Och dersom hun da den Person, hun før udlagt hafver, standhafteligen udlegger, och bliver ved sin forrige bekiendelse, skal Præsten med Medhielperne den Mand, som hun udlegger i Præstens sogn, en wis tid forrelegge, inden hvilken hand sig til tinge skal erklere och louverge, efter kongl. forordning, och saa lenge kand Præsten med publica absolutione endda opholde. Men dersom Manden til den tid, som Præsten hannem forreskrifver, icke vil louverge sig, da skal Præsten det strax lade Bispem vide, paa det han hannem for den høje Øfrighed kand angifve. Men paa det synderinden en gang igien kand komme til Guds Bord, eftersom hun icke altid som en hedning kand gaa hen uden det h. Alters sacramentes Brug, och hun ei heller paa andre steder kand komme til Guds Bord, førend hun der paa steden, huor forseelsen er skeed, bliver publice absolveret, da skal Præsten hende paa hendes bekiendelse til Aabenbare skrift och Guds Bord annamme. Thi dersom hende siden kand ofverbevises løgn at være, som hun hafver berettet, da hafve hun sig den straf at forvente, som kongl. forordning anmelder, hvilcken Præsten tilforn i Medhielpernes paahør for hende skal lese, som forskrefvet er.

Casus Publicæ Absolutionis.

Naar en, som hafver sig med Lejersmaal forseet, och det bekiender, vil dog ej staa Aabenbare Skrift, menendes aabenbar skriftemaal ingen fundament at hafve i Guds Ord, da skal hand (1.) underwises om den skilsmisse imellem

afløsning udi skriftestolen, och den som skeer aabenbare udi al Menighedens paahør, for hvilken den, som Menigheden aabenbare forarget hafver, ei kand forskaanes, uden høi Øfrigheds Forordningers ofvertrædelse och Menighedens forargelse. (2.) Skal hand først af Præsten serdeles, och siden udi Medhielpernes nerværelse formanet til at undergive sig Kirkens disciplin, med mindre Excommunication skal paafølge. (3.) Skal hand trøstes och forsickres om, at aabenbare skriftemaal ej er saa meget en straf som offentlig welsignelse.

Exempel er at fornemme af undertegnet Missive til M. Niels i Malmø henskicket, dateret den 29. Majj A° 1657. Efter som I lader mig vide, at Johan Jørgensøn Hammerholtz, som er udi Eders Menighed, hafver forseet sig imod det VI. Bud med letferdighed och lejersmaal och dog icke efter den udtrycte Bogstaf och Forordning om Kirkens disciplin vil staa Aabenbare skrift, uanseet I derom nogle gange hafver anmodet hannem, och han bemelte synd och forargelse icke benecter, men bekiender baade mundeligen och skrifteligen. Thi som Jeg fornemmer af hans Bref eder tilskrefvet, hvilket Jeg nu tilbageskicker, indbilder han sig, Kirkens disciplin och aabenbare skriftemaal ingen fundament at hafve i Guds ord, och sig foruden den at kunde faa naade hos Gud och syndernes forladelse. Da beder Jeg eder, I wilde undervise hannem, och lade hannem forstaa, at privat synder skulle bekiendes af hannem ved privat confession och hannem forlades wed privat absolution, saasom hand tilforn hafver bekommet sine synders forladelse, huorthen hører de skriftens steder och ord, som hand i sin skrifvelse indfører. Men offentlige synder och forargelser, nemlig de, ved hvilcke menigheden eller de svage i menigheden ere forargede, skulle offentlig bekiendes, afbedes och forlades formedelst offentlig skriftemaal, efter Forordningen om Kirkens disciplin, som er grundet paa Guds ord Matth. XIIX. v. 17 etc. 1. Cor. V. 1. seq. 2. Cor. II. v. 6. 7. VII. v. 9. X, 8. 2. Thess. III, v. 14. 1. Tim. I. v. 20. Huorfor hand icke kand forskaanes och befries fra publica absolutione, mere end andre. Thi det er 1. Præjudicerligt

och farligt at disputere imod høj Øfrigheds Christelige Forordninger, huorudj Ministerium icke maa bestyrke nogen gienstridig undersaat. 2. Er det forargeligt. Thj andre, som offentlig synder, skulle iligemaade herefter ville være fri fra Aabenbare skrifte, och saaledes skulle Kirkens Møndighed forseckes, Ministerium besverges, och stor usckickelighed och uorden skulle komme i Menigheden tvært imod Guds ord. 1. Cor. XIV, v. 30. Jeg paa mit Embedes vegne beder och raader eder, at J endnu kalder for^{de} Johan Hammerholtz for Eder, och baade self ene, och med Medhielperne nogle gange formaner hannem til at undergifve sig Kirkens disciplin, saa fremt Ministerium icke skal bruge imod hannem det yderste middel, som efter Guds ord findes indført udj Recessen, nemlig Excommunication eller Bandsettelse. Thj dersom hand videre veigrer sig herudj, da legger hand synd paa synd, i det hand da, foruden sin forseelse imod det siette Budord, beviser sin Øfrighed ulydighed, foracter Prædike Embedet och Kirkens Møndighed, och forarger mange udj Menigheden. Hvilket Ministerium ingenlunde kand eller maa tilstede hannem. Dog skal Mand trøste hannem och styrcke hannem udj den tro, som hand af sin skrifvelse siunes at hafve, om Guds Naade och syndernes forladelse for Christj skyld, och derhos forsikre hannem, at hand endoch ved publicam absolutionem bekommer sine synders forladelse, saa at Aabenbare skriftemaal er icke saa meget en straf som en velsignelse, ia offentlig velsignelse, huortil den gandske Menighed siger Amen. Huorfor hand ej hafver Aarsag til at frycte sig for nogen spot af Misundere, som hand prætenderer. In Summa, i hvad som helst hand, som bekiender sin synd och offentlig forargelse, forrewender imod Kirkens disciplin och offentlig afløsning, da kand Ministerium icke derfor befri hannem, huortil ingen Præst mact hafver uden høj Øfrigheds sønderlig dispensation och benaadning.

2. Dersom nogle ej af Øfrigheds Befaling, men af egen Møndighed uloulig paagriber en Suspect Person til at føre hannem hen i fængsel och forwaring, och hand i det samme slipper bort och sig self omkommer, da blifver de, som samme Person hafver grebet, skyldige i hans død,

som sig hafver ombragt, och derfor af werdslig Øfrighed billigen dømmes fra lifvet. Men om samme sag blifver hos verdslig Øfrighed ved Bøders udleggelse formildet, da maa ej derfor privata absolutio tilstedes dennem, for hves skyld ulyke er hændet, om de end skiønt ville fra den forseelse svære sig fri, och sig uskyldighed indbilde. Thj wed Bøders udleggelse er sag wedgaaet och aftinget for drab, och derfor, om de nogensinde ville privatim admitteres, skal de tilforn i Menigheden publice absolveres, andre til exempel och forargelses afsky, paa det Kirkens Møndighed ei skal sveckes. Det skal føres dem til gemøt at bekiende, fortryde och offentlig afbede Menigheden. Thj enddog de ej med haand hafver ombragt, saa hafver de dog været Aarsag til døden, och regnes for Manddrabere, i det de ulouligen hafver grebet den, som af frygt for dem sig self hafver afflivet. Huorfor det vaar forargeligt, dem til privat. absol. at annamme, førend de den udvortes Kirkes disciplin hafde udstaaet. Wille de ej sig Kirkedisciplinen submittere och godvilligen føje, men af uskyldigheds indbiling halstarrigén och lenge bortgaar, skal Præsten, i hves sogn sligt skeet er, sin Biscop det tilkendegifve, paa det excommunication ske kand, til de rette sig. Wille høje Personer noget tvert imod befale Præsten, skal Bispen det tilkendegifves, och hannem Copie af verdslig Øfrigheds dom tilskickes, at hand underdanigst kand det for Kongen angifve, och saaledes forargelse afverge, som ellers deraf wille komme.

Exempel 24. Nov. 1656. Udj W. Karup med en dreng, som omkom sig self i en Aa for 2 Mænd, som for mistancke om tyfverj hafde grebet ham och vilde for Øfrighed til fengsel ham henføre.

NB. Den Syndere, som for sin grofve forseelse lifvet hafver forbrut, och udi rum tid, hverken af werdslig Øfrighed, ej heller af nogen wederpart er søgt och efterstræbet, kand Biscopen (af den mact, ordinantzen Superintendenten

gifver til at raadføre trøstløse samvittigheder,) public. absolutionem tilstede. Wil verdslig Øfrighed derefter lade ske execution, kand sagen staa ligefast aaben for.

Formula Approbationis,

Qva ad publ. absolutionem admittitur illa, qvæ propter infantem alterius in somno a se oppressum capitis poenam meruit, sed longo interjecto spatio a Magistratu politico in jus non ducta est.

Eftersom N. hafver forseet sig med et fremmet Spe Barn, som hos hende er blefvet dødt for N. aar forleden, och siden den tid icke paa bemelte hendes forseelse er blefven paaikiendt af werdslig dommer efter Recessen, och hun ej lengre kand saa gaa hen uden Sacramentens Brug, maa ske til fortvivelse och sig til forhindring udj sin salighed; da efter den Møndighed, som Superintendenterne gifves udj ordniantzen til at raadføre trøstløse Samvittigheder, bevilger och befaler Jeg paa mit Embedes Vegne, for^{de} N. at absolveres publice, och til Guds Bord at annammes udj N. sogn (ell. her paa stedet) och siden hende sedel at meddeles derfra (ell. herfra), at hun herefter kan admitteres til privat absolution och Herrens Nadveres sacramento paa andre steder, huor hun sig wil opholde. Lund den N. A. N.

Casus Privatæ Absolutionis.

Dersom et besofvet Qvindfolk begifver sig fra et sogn til et andet, førend hun er publice absolveret, och hun i det fremmede sogn blifver dødelig syg, och afløsning paa soteseng begierer, kand det in tali necessitatis casu ske, præeunte consensu istius Pastoris, in cujus parochia vitata est. Och strax efter skal det samme Pastori tilkendegifves, paa det at der i hans Menighed, huor forargelsen er beganget, kand ske publica deprecatio af Prædikestolen, och forkyndes Aarsagen, huorfor hende paa andet sted sacramentet er tilsted juxta ord. R. S. Minist. pag. 19. Siden, naar det af hende begieres, kand hun privatim admitteres i det samme fremmed sogn, huor hun før, consensu, paa

soteseng er absolveret, efterdj prima absolutio regnes for publica, in Ecclesia, som endoch, i 2 eller 3 Personer bestaaende, hafver været tilstede och hørt hindes Bekiendelse.

Exempel: En Qvinde af Kiøbenhafn, besofvet i Nicolai sogn, er udj W. Karup i Biereherred paa soteseng absolveret, scripto D. Nicolai Pastoris consensu. Siden er hinde af Bispen privata absolutio ved sognepræsten i Karup tilsted. 24 Novembr. 1656.

2. Huo som for nogen ugierning er beskyldt, och ej er louwunden, maa til privatam absolutionem annammes, den stund sagen endnu henger udi proces.

Exempel: En Mand paa Borringholm hafde en blind och gammel Fader, hvilken der udj sønens fraværelse, i solskin gik ud for dørrn at varme sig, midlertid sønneqvinden udj stuen gaf sit Barn at dj. Men der hand gik lidet fra døren, faldt hand i en Brønd och druknet. Sønnen kom hjem, blef stefnet och anklaget, som den der i saadant tilfald skyldig waar, och derfor blef tillige med fra sacramentet saa lenge forholdt, til Bispen derudj dispenserede saaledes, at hand skulde annammes, til sagen gik hannem under Øjen, efterdj Ecclesia de occultis non judicat.

3. Ingen Mand forhindres fra privata absolutione, som er for Lejersmaal beskyldt, saa lenge det ej udj gierningen bevises, och hand ej i Qvindens Barnsnød, siden for doben, derefter in publica absolutione, besictes, och omsider efter Loven sværes sag til med Barnet paa Armen. De arcanis enim non judicat Ecclesia. Men da først undgielder hand Kirkens disciplin, naar sag hannem louligen er ofvergaæet.

Exempel: Povel Mouritzøn udj Malmø, tilforn boende i Svædale sogn, blef sacramentet i Malmø forment, fordj Præsten i Svædale udj hans skriftesedel hafde sat, at hand for lejersmaal waar beskyldt med en Qvindesperson, som dog ei blef befunden at lafve til Barsel, men allene hannem sligt paa-

sagde. Huorfor hannem privata absolutio blef tilstedt, til hannem sag blef ofverbevist. 24. Novembr. 1656.

4. Mand kand icke den til Befrielse, som standhafteligen udlegges, svecke den bekiendelse, som om samme Person skeer af det qvindfolk, hvilket efter forordningen med Lejersmaal endoch 3 ia flere gange sig hafver forseet. Thj Personen, som standhafteligen udlegges, bør sig at louwerge, paa det at K. M. sine Bøder bekomme kand af hannem, eller af en anden, dersom hand findes uskyldig. Huorfor, dersom hand simpliciter self siger sig fri, och midler tid vil sig til privatam absolutionem frembyde, kand hand dog icke, saa lenge beskyldingen staar fast, och hand ej er lougwerget, til privatam absolutionem uden Præstens och Bispens Raad och Betenckende annammes.

Casus Sacramentales.

Kort Undervisning om Misdedere, som er dømt til døde, och dog icke uden til sin uskyldigheds Besmyckelse wil annamme sacramentet.

Af en Missive til Prousten i Fersherred, dat. 25 Martij A^o 1657, lydende saaledes: Jeg hafver bekommet eders skrivelse anlangende, at en Fange, som paa Seudegaard er fengselig anholden, for tvende, som hand efter Beskylding och bewisning skal hafve ombragt, huorfor hand af 15 Mænd er dømt fra livvet, hvilket af Velb. Landsdomeer er confirmeret, hand af sin sognepræst N. icke anderledes vil annamme sacramentet, end at hand er uskyldig, och at hans wederspart som skielmer handler med hannem etc. Och eftersom Præsten hafver nogle gange besøgt hannem, och tilbødet hannem sacramentet, om hand det till den rette indstiftelses ende vilde annamme, hvilket hand dog icke wil; men allene wil annamme det, at hand er uskyldig, paa hvilken maade at prostituere sacramentet er imod Recessen; och I derfor er min information begierendes, endoch fordj han er en forherdet skelm och taler spottelig imod Gud och al Øfrighed. Da er dertil mit svar, at Jeg om denne Casu icke kand uden widdtløftighed

mig resolvare, eftersom derudj skulle considereres adskillige Poster, endeel Fangen, endeel Præsten, som hannem underwise skal, anlangendes. Dertil hafver Jeg nu ikke tid.

Min Mening udj hast och kortelig er:

(1.) Fangen skal flitigen underwises af Guds ord om synden her at bekiende for Guds tienere, saa fremt den skal forlades hannem af Gud udi himmelen etc.

(2.) Skal Fangen forsickres at hvad hand hemmeligen bekiender for Præsten, skal aldrig aabenbares af Præsten her udj werden, och derfor maa ingen wære ofverværendes, naar Præsten paa Embedes wegne handler med Fangen.

(3.) Maa Præsten icke urgere den verdslig dom, och derefter nøde Fangen til bekiendelse etc. Nam Ministerium non dependet a secularibus rebus ac sententiis etc.

(4.) Fangen skal tilholdes af Præsten at bekiende sine synder in genere, at hand med syndernes forladelse kand komme af werden. Dersom hand derpaa vil annamme sacramentet, da maa det hannem icke formenes. Thj ligesom det højwerdige sacramente icke maa misbruges af Fangen til uskyldigheds Bewisning for werden, saa maa det ej heller misbruges til nogen werdslig doms confirmation.

(5.) Eftersom Fangen synes forherdet och maa ske vil søge dilationem poenæ formedelst sacramentj rejectionem, da kand hannem forrelegges en vis tid och nogle wisse dage at betenke sig udj, efter hvilkes forløb hand endeligen skal udstaa sin straf, enten hand wil annamme sacramentet eller icke. Imidler tid kand hand fliteligen underwises af Guds ord, och udj Menigheden offentligen ske Bøn for hannem, at hand maatte omvendes och bevegtes til en sand omvendelse.

(6.) Dersom hand midler tid omvendes, da veed Præsten af bemelte Membro 4, hvad hand skal gjøre. Ja dersom Fangen paa sit yderste med Røfveren paa Korset wil och kand omvendes, och da begierer sacramentet, da skal Præsten være ferdig och bered dertil, om det end skulde ske under aaben himmel hos Rettersteden.

(7.) Men dersom Fangen præmissis præmittendis bliver halstarrig indtil sin yderste Aandedret, da skal hand befales Gud, och ej hannem tilstedes sacramentens Misbrug i nogen

maade. Saa hafver hand self skyld, och baade Øfrighed och Præst ere undskyldte.

Herom kunde meget mere moveres, dersom tiden och mit widdløftig Embede mig det vilde stede. De fornemste media til Fangens omvendelse bestaar 1. udj Bøn och Paakaldelse, 2. Udj flitig och retsindig information af Guds ord.

2. Den, som fra lifvet er dømt, och ej er siden efterstrebet, men af Herskabet allene tilholdt Landet at rømme, kand ej, om den blifver i Landet, af Præsterne til alters annammes, ej heller til andre steder sedel meddeles, eller udj menigheden at blifve tilstedes; men tilraades at forlige sig med den werdslig Øfrighed, och derfra skaffe skriftelig beskeden, inden den til sacramentet annammes kand.

Exempel af denne skrifvelse eractes: Efterdj den qvinde, som udj eders skrifvelse omformeldes, er for sin store synd och grofve forseelse dømt fra lifvet, men, som jeg fornemmer, af Herskabet ex christiana *επιεικεία* tilholdes at undvige bort af Landet, hvilket dog af hende ej er efterkommet. Er her udj dette mit Raad, at I hende hverken til skriftemaal annammer, ej heller til andre steder sedel meddeler, ja och icke tilsteder hende at blifve udj eders Menighed, men tilholder hende tilforn at forlige sig med den werdslig Øfrighed, och derfra forskaffe eder skriftlig Beskeden. Jeg mener, at naar hun fornemmer sig efter dommen alvorligen at eftertractes, hun da heller skulle packe sig bort af landet etc. Och naar hun da er borte, da er I med det samme saadan difficultet qvit. Vale.

3. Med den, som fra Papistiske eller anden Sect til Luthersk Religion er affalden, och strax efter vil gaa til Guds Bord, kand paa denne maade forholdes:

Personen kand indstille sig udj Guds hus paa en Prædikens dag, førend den vil gaa til alters, och naar Prædiken er endet, skal Præsten paa Prædikestolen holde en liden tale til Menigheden, huorudi hand (1.) kortelig

skal melde om den Papistiske Religions vildfarelse och vor sande Euangeliske lerdom; (2.) dernæst giøre taksigelse for det klare Guds Ord, som os er meddeelt, och den store Naade, som endnu daglig bevises, at Gud kalder til sit Rige dennem, som hafver været beslaget med falsk lerdoms Blindhed, bland hvilckes tal kand (3.) siges, En paa den dag at være fremkommen ved navn N., som udj den wrange lerdom tilforn hafver været oplært, men om-sider wed Guds Aands opljusning, er omwendt til den rene Lutherske lerdom, och nu udj Guds Menighed aabenbaret i det gudelige forset, at efterat samme Person hafver faaet smag paa den sande och sunde lerdom, vil hand derfra igien icke nogensinde afvige, men stedze beflitte sig paa wed Guds medfølgende Naade oeh Hellig Aands Bistand gudfrycteligen at lefve, och sacramenterne retteligen annamme. (4.) Derpaa skal Præsten menige Guds børn anmode, at de for samme Person giøre inderlig Bøn til Gud, at det gode, som saaledes begynt er, maatte altid tiltage och opfyldes. (5.) For det sidste skal den gandske Menighed til raades, saaledes med den omvendte Person udj Guds fryct at omgaaes, saa at hand maa glæde sig ved den gode omgengelse af wor antagne Religion, och Gud i himmelen for alting derfor tilbørligen kand prises och æres.

Exempel udj Malmø Mense Febr. A° 1656.

4. De, som udi andet och 3 Led beslectede beblander sig, straffes efter Recess. Lib. 2. c. 5. Art. 3. och forbydes Alterens sacramente.

Exempel 22. Martij 1656.

5. En, som af Barnsbeen er døf och dum, och ei ved andet end tegn er om Gud och sin salighed undervist, kand til Alterens Sacramente annammes, dersom tilforn vist (1.) er sked en Christelig och god optuctelse; (2.) dersom af udvortes geberder kand synes at være attraa och Be-

giering til det højverdige Sacramente; (3.) dersom Personen er et fuldt fornuftigt Menneske.

Exempel af undertegnet Missive til M. Jørgen udi Rønneby den 11 Octobr. 1657. Anlangende den Pige i Eders Menighed, som fra den tid hun vaar et Barn Aar gammel hafver været døf och dum, och af Forældrene (som deres andre Børn meget tucteligen och Christeligen hafver opdraget) ej anderledes udi sin saligheds sag er indformeret end ved tegn; huoraf hun med gudfryctige och andectige geberder sig lader formerke: dog I deraf mener eder icke at kunde hafve nøjactig vidnesbyrd, om hun derved skulle kunde hafve forstand om sin Christendom, och saaledes, som det sig burde dømme om det højverdige Alterens sacramente och dets salige Brug, efterdi Hørelsen, som Paulus alvorligen udfordrer, er hende betagen, och I derfor mener hende icke til sacr. at kunde annammes: da efterdi I som en sielesørger gifver hende det vidnesbyrd, at hun ligesaavel som hendes andre sydskinde er Christeligen och vel optuctet af sine Forældre, kand I kalde hende for Eder, och adskillige gange undervise hende *σημαντικῶς* ved Tegn, nemlig ved diskens och kalkens præsentation, ved den korsfeste Christi Billede och lignelse, ved hændernes och øjenes opløftelse til himmelen, med slag paa Brystet for hiertet, och andre andectige geberder, og I fornemmer hende derpaa at svare *σημαντικῶς* ved andectige geberder saasom med suk, graad och i andre maade, huoraf kand sluttes hende at hafve en inderlig hiertens attraa och begiering til sacramentet, och hun er et fuldt fornuftigt Menneske; da maa I annamme hende til Guds Bord efter Hænders Paaleggelse och benediction udj Skriftestolen efter Lutheri och andre lærde Mænds Raad, saa och efter min *πράξις* her udj stiftet. De Pauli ord: Fides ex auditu ere at forstaa ordinarie de hominibus auditu non destitutis; thj ellers extraordinarie udj saadane Mennesker, som icke kunde høre, wirker Gud Troen, sine ordinariis mediis, huortil hand icke vil och ei maa bindes. Thi ellers kunde ei heller infantes blifve døbt, som hafve troen uden hørelsen etc.

6. Dersom det hænder sig, at nogen af de, som har været til skrifte, och skulle gaa til Guds bord, uformodelig enten formedelst vejens lengde och besverlighed, eller af andet højnødvendigt foraarsaget, ei udi tide fremkommer, kand de atter til privatam absolutionem annammes, och paamindes, och dernest stedes til Guds Bord.

Exempel udi Gøngeherred. Item i Brundby. 20 Junij 1658.

Casus de Anno gratiæ considerandus.

1. Ex Epistola quadam ad Vice Præp. D^a Petrum.

Enken arfver icke Naadsens Aar efter hendes sal. Hosbonde; men hun nyder det af idel Naade, ex mera gratiæ Regiæ Majestatis, som hendes sal. Hosbond icke hafver fortient etc. Huorfor och Mandens Børn meget mindre kand holde sig til Naadsens Aar at participere som nogen arfvedeel; ja dersom de end waare tillige med Enkens egne Børn, da kunde de icke participere udj Naadsens Aar med hende, fordj de icke ere smaa Børn etc. Vid. Ord. fol. 72 pag. 2. Men da skulle de endda fortøfve, indtil efter hendes død, qvia annus gratiæ pertinet ad bona non patrimonialia sed matrimonialia etc.

2. E sententia inter Pastorem Brandstadiensem et Antecessoris ejus Viduam dicta.

Efterdj Bogstafven udj Ordinantzen Fol. LXXII er klar nok, formeldendes udtryckeligen at PræsteEncker efter deres Mænds død skulde opholdes et helt Aar, och efter deres død en sinde nyde enten winterseden eller sommerseden, och tage halvdelen af tienden. Af hvilcke ord forklares de trende Naadsens Aars Terminer, som nest derefter følger udj ordinantzen paa det samme och nest efter følgende Blad. Och efterdj sal. Her Albert døde den 22 octobr. 1655 imellem Bartholomæj och Mortens dag, da kand denne tred[i]e Termin icke mindre end de trende forrige anderledes forstaaes, end om den tid och det Aar efter Præstens død, saasom woress danske ordinantz, som bemelt er, det self forklarer, derudj

ofvereensstemme[n]de med den første och latinske ordinantz Fol. XLII pag. 2. hur Naadsens Aar kaldes annus præsens det nerværende Aar och icke præteritus eller det forgangne; huoraf eractes, at den efterlatte Enke skal nyde och hafve sin deel af den Rente och Rettighed, som falder efter Præstens død, eftersom den Rettighed, der for hans død waar opbaaren och annammet, waar hans fortiente løn, och icke kand henregnes til Enckens Naadsens Aar, som ej uden absurditet kand begyndes førend hendes Mand er død; da wiste jeg ej retter at kiende, end at den efterlatte Eneke udj Brandstad kald N. neste Aar efter bemelte sin sal. Mands Her N. død bør at nyde sin deel af al Præste Rente och Rettighed, wisse och uwise, lidet och stort, saasom och alle andre Præste Encker plejer at nyde ofver alt Riget, och Her Christoffer forplict at være til at lefvere hende rictig fortegnelse paa alt hves hand hafver opbaaret, och tilstille hende sin deel, som hun er berettiget efter ordinantzen, anseendes at hand faar igien udj sin efterlefferske alt, hvad hannem herudj affalder, efter ordinantzens udtrycte Bogstafve, huoraf och forstaaes billigt at være, at for^{de} Maren Hans daatter nu igien nyder och bekommer det hendes Hosbonde nu salig sin Formands Enke gifvet hafver. Men eftersom særdeles twistes om Helgeneskylden, som er en ser Rettighed her udj Skaane, huoraf Her Christopher formener at skulle nyde och beholde den halfve part, efterdj Her Albert døde 14 dage for Helgenemisse, paa hvilken tid Helgeneskylden ydes och leveres; da efterdj Encken derimod icke alleneste hafver holdt hannem til kost efter ordinantzen, men derforuden hafver forsørget kaldet med tjeneste paa sin bekostning icke uden stor besværing saa lang tid fra hendes Mands død in Octobri indtil hen ved Juletid, da hand først begynte at betiene kaldet, efter at hand dertil vaar kaldet efter Martini; Encken och hafver erlagt Kongeskat foruden anden udgift. Wides derfor ej retter, end hun jo derimod bør beholde Helgeneskylden, heldst efterdj hendes Mand den da hafde fortient, som døde saa kort en tid och saa faa dage for helgenemisse.

3. Ex Epistola qvadam ad Hallandicum Pastorem sub Dato 15 Junij 1655.

(1.) Her Thors Successor kand icke med rette beholde Juleofferet, som er falden paa Halmsted Altere Juledag A° 1653, efterdj hans Successor hafver opbaaret offeret, som faldt udi Warbiery Kirke samme Juel udj samme Aar, och den salige Mand bemelte offer udj Halmsted fortient hafde, eftersom hand skal være død 14 dage och begrafven 5 dage for Juel. Ej heller kand Successor holde sig til nogen Rettighed wisse eller uvisse, førend hand er blefven kaldet til Halmsted, och hafver begynt at betiene samme Kald, huorimod hand hafver opbaaret eller burde at opbære al Rettighed wisse och uvisse af Warbiery kald, indtil hand samme kald qvitteret hafver.

(2.) En Præste Encke efter sin Mands død bør at nyde allene hves der af kaldet kand falde efter hans død, indtil Successor blifver kaldet, och begynder at betiene kaldet. Siden deles et helt Aar derefter al kaldets indkomst wisse och uvisse imellem Encken och hendes sal Mands Successorem, saa at en hver af dennem bekommer haltparten.

(3.) Udj Kiøbstederne bør Menigheden at forskaaffe Præste Enker fri Bolig och forsee dennem med nogen ophold, hvilket udj Ordinantzen befales Borgemester och Raad. Item de bør at være fri for skat och al anden borgelig och Byes tyngde, saa lenge de ere udj deres Enkesede, och fører et Christeligt och Erligt Iefnet. Men dersom de bruge nogen ringe handel, da gifve de af handelen allene.

(4.) At nogen Præst skulde gifve sin Formands efterlatte Encke en vis pension och genant om Aaret (foruden Naadsens Aar) dertil er hand icke obligeret, och ei kand tvinges ved nogen Bogstaf udi Ordinantzen, Recessen, Loven eller nogen kongelig Forordning. Dog synes det i sig self billigt och tilbørligt, i sønderlighed dersom hendes sal. Hosbonde sin Formands Encke Aarlig pension gifvet hafver. Fra Tiende at gifve til Kirken och Præsten kand ingen uden Adelen være fri efter woress lands lou.

Udvalg af Provst Morten Reenbergs Brevbog.

Ved **Holger Fr. Rørdam.**

I Aalborg Kathedralskoles Bibliothek findes et Foliohaandskrift med Titel: »Hr. Morten Reenbergs Correspondence og Optegnelser, medens han 1697—1709 var Sognepræst i Stege og Provst, 1709—20 Sognepræst ved Helliggeistkirke i Kbh. og 1720—36 Stiftsprovst og Sognepr. ved Frue Kirke ib.« Det giver værdifulde Bidrag til Karakteristik af denne mærkelige Personlighed, og man faar ved Læsningen uvilkaarlig Agtelse og tildels Godhed for Manden, selv om man støder paa Særheder og ikke altid kan bifalde hans Skrivemaade. Det fremgaar til Overflod af Brevene, at han har været en meget arbejdsdygtig og pligtopfyldende Præst og kirkelig Tilsynsmand, hvem Menighedens Fremgang i religiøs og særlig i sædelig Henseende laa varmt paa Hjærte. Det er bekjendt, at han i sin strengt ortodoxe Kristendomsopfattelse var en Hader af Pietismen, der efter hans Mening satte Stemninger og Følelser paa den Plads, det urokkelige Sandhedsord skulde indtage. Dette fremgaar dog mindre af de her bevarede Breve, der for største Delen ere fra en Tid, da Pietismen endnu ikke spillede nogen betydelig Rolle her i Landet. Fra Reenbergs senere Aar findes nemlig forholdsvis færre Breve indførte i Kopibogen; de fleste skrive sig fra den Tid, da han havde sin Virksomhed i Stege.

Af de Optegnelser om Reenbergs Levned, som hans yngre Ven og varme Beundrer Frederik Monrad har forfattet, og som er meddelt i Kirkehist. Saml. 3. R. III, ses, at denne har haft Brevbogen til Raadighed og har udplukket en og anden Ytring af samme. Hvorledes Haandskriftet senere er kommet til Aalborg, er os ikke bekjendt; men i sin Tid henledte afd. Overlærer D. H. Wulff min Opmærksomhed derpaa og meddelte et af Brevene i K. S. 4. R. II, 308 ff. Ved det kirke- og kunsthistoriske Møde i Aalborg 1901 fik jeg Lejlighed til at gjøre mig bekjendt med Haandskriftet; men da det ingenlunde er let at gennemløbe i en Hast paa Grund af sit Omfang og den tætte og jevnlig utydelige Stil, fik jeg ved Bibliothekarens Godhed Lejlighed til at benytte det i mit Hjem. Det blev mig imidlertid snart klart, at et udførligere Uddrag vilde optage uforholdsmæssig stor Plads og koste mere Tid, end jeg havde til Raadighed. Jeg nøjedes derfor med et mindre Udvalg af Brevene, hvilket dog formentlig vil kunne give Læseren Forestilling om, hvad der overhovedet kan udbringes af Haandskriftet.

To Stykker kunde jeg have ønsket at medtage i dette Udvalg, hvis deres Omfang ikke havde gjort det mindre tilraadeligt, nemlig tvende Anvisninger for unge Mænd, der vilde rejse udenlands, om hvorledes de skulde faa det bedste Udbytte af deres Rejser. Disse Stykker vise nemlig, hvor stor Klogskab, forskjelligartet Indsigt og Menneskekundskab Reenberg besad. Holberg kunde ikke have givet bedre Anvisninger end dem, Reenberg har sammenskrevet til bedste for to unge Mænd, han interesserede sig for. Den ene af disse, Rasmus Graae, havde en Tid lang været i Huset hos Reenberg, der omfattede ham med faderlig Godhed. I et Brev fra 1705 til den theologiske Professor Dr. Hans Steenbuch skriver han¹⁾:

¹⁾ Af dette Brev er foran, S. 160, meddelt et andet Brudstykke.

Hjertens Herre! Med det samme Hjerte, Han under den fattige en Almisse, under dog og disse Linier en Minut af Eders kostbare Tid, helst i Henseende til det, som anleder mig til denne Dristighed, da jeg sender det ved en Eders Alumnum Academicum, Rasmus Graae, den ærlige P. Rasmussens¹⁾ Søn, som nu har paa et Aars Tid forholdt sig saa vel hos mig, at jeg haaber, hans Tid er saa lidet spildt, som den nu desto snarere kan vinde det, hans gode Forældre tiltænker ham.

Da det nævnte unge Menneske 1708 rejste udenlands, var det, at Reenberg forsynede ham med en Række fortræffelige Leveregler, der synes at have vakt Opmærksomhed, eftersom der ogsaa i det kgl. Bibliotheks Manuskript-samling findes Afskrift af samme²⁾. — Den anden Rejseanvisning (af 1715) er, som det synes, skreven til Vejledning for den som juridisk Professor siden bekendte Christian Bagger, der var Reenbergs Hustrus Brodersøn.

Da en stor Del af Brevene ere indførte i Brevbogen af Skrivere, er den forefundne Retskrivning ikke nøje fulgt, men er bragt nærmere til Nutidens, uden at dog ethvert Spor af Fortidens Skrivemaade er udslettet.

Sluttelig kan bemærkes, at Haandskriftet ogsaa indeholder Oplysning om, hvor mange Mennesker der hver Uge i Pestens Tid 1711 døde i Kjøbenhavn og Helsingør, samt Optegnelser om Reenbergs store Bogkjøb paa forskellige Auctioner. Hans litterære Interesse strakte sig saa at sige til alle Litteraturens Grene. Men selvfølgelig var Theologien dog overvejende. Ved hver Bog er Prisen, han betalte for den, tilføjet.

¹⁾ Peder Rasmussen tjente sig fra Renteskriver op til Deputeret i Finantserne og Etatsraad († 1729).

²⁾ Se Kirkehist. Saml. 3. R. III, 495 Not.

1.

Uddrag af Optegnelserne paa første Blad i Brevbogen.

Domine, da pacem in diebus vitæ meæ et exilii mei, ut possim tibi servire in sanctitate et simplicitate cordis mei propter nomen sanctum tuum et salutis tuæ. Amen!

In nomine Jesu Christi!

Anno 1697 d. 29. Junii har jeg begyndt at indføre udi denne Copiprotocol hvad som kan passere her udi Herredet og Sognet, mit Embede angaaende.

Den 15. Julii blev Monita Synodi¹⁾ udsikkert i Herredet og derhos tilvaret, at Fratres vilde møde til Visitats og Convent at holdes udi Stege Kirke Fredagen d. 23. Julii.

Den 19. Julii fik jeg Brev fra Hr. Hans i Sønder-sogn²⁾, at jeg vilde erindre Commissionen³⁾ paa hans Vegne, om han maatte nyde det Aars Grøde af den øde Bondejord. — Svaret ham s. D. derpaa, og Memorialen strax opsat til Commissionen.

D. 20. Julii Brev fra Klinche⁴⁾, at Bispen vilde visitere her paa Landet. Hvorpaa blev strax skrevet til Bispen i Klinches Convolut, og Visitatsen communiceret Herredet.

D. 21. Julii fik jeg fornøjelig Resolution fra Commissionen paa min Memorial for Hr. Hans om Bondejorden. S. D. er det Hr. Hans tilskikket.

Den 23. Julii blev Conventet holden, og efter Prædiken af mig selv visiteret i Menigheden⁵⁾.

D. 24. Juli fik jeg Resolution fra Commissionen paa den Memorial, som jeg indgav om Gejstlighedens Gravamina.

D. 26. Julii vare adskillige Bønder hos mig baade af dette og andre Sogne her paa Landet at forespørge sig,

¹⁾ Roskilde Landemode.

²⁾ Hr. (siden Mag.) Hans Olivarius, Præst i Fanefjord.

³⁾ Om denne for Ordningen af de møenske Forhold vigtige Kommission, i hvilken Stiftamtmand Otto Krabbe var Formand, se Paludan, Møen I, 425.

⁴⁾ Biskop Henrik Bornemanns Amanuensis. Navnet synes paa nogle Steder skrevet Klincher.

⁵⁾ Provsten visiterede altsaa i sin egen Menighed.

hvorledes jeg vilde forholde mig med Tienderne her paa Landet efter den Anordning, som nu var gjort ved Commissionen, at der skulde tiendes efter Loven. Hvorpaa jeg efter deres Begjæring gav følgende skriftlige Svar fra mig:

Som mig er idag tilspurgt af en Del Godtfolk af min Menighed, hvorledes jeg vil have det med den mig tilkommende Tiende af min Menighed, efter den lovmæssige Anordning, som det har behaget den højbydende Commission nu derudi at anbefale, da er dette mit enfoldige Svar: Hvad min egen Tiende angaar, da vil jeg derom accordere med 2 eller 4 Mænd af hver By, hvilke alene skal svare mig for den ganske Bys Tiende, som jeg med dem kan accordere om, og skal jeg saa handle med dem, at ingen i nogen Maader over mig skal klage, men være vel med mig fornøjet. Hvad Kongens og Kirkens Tiende angaar, da dependerer jeg derudi af høje Øvrighed, hvorefter jeg skyldigst skal vide mig at rette. Hvad mine Herredsbrødre angaar, da tror jeg vel, at de og føje sig saaledes mod deres Sognefolk, at al Landet kan leve tilsammen i Kjærlighed og Enighed. Og har de Dannemænd¹⁾ lovet mig, at de vil gjøre al mulig Flid og med snarreste fly mig den store Restance ind, som jeg for forrige Aaringer har at fordre hos de mange modvillige, saa de snart vil indbringe mig det; og for Resten lover de paa deres Bymænds Vegne, at de i alle Maader vil være mig til Tjeneste og Villighed, saa ingen af os paa nogen Side skal have sig at besvære. Dette Svar har jeg givet fra mig efter de Dannemænds Begjæring under min Haand.

Den 27. Julii kom Biskoppen her, og tog jeg imod ham paa Vandet ved Kallehave Færge med Hr. Jacob²⁾ i Hjertebjerg. Samme Dag visiterede han i Søndersogn. Hr. Hans prædikede. Textus Ps. 34, 12. — Den 28. do.

¹⁾ D. e. Bønderne.

²⁾ Jacob Baden, Præst i Elmelunde.

Formiddag visiterede han i Kjeldby. Hr. Rasmus¹⁾ prædikede. Textus Eph. 6, 4. Eftermiddag visiterede i Borre. Hr. Peder²⁾ prædikede. Textus Ps. 147, 12—15. Om Aftenen spiste og laa i Magleby. Om Morgenens d. 29. visiterede i Magleby. Hr. Hans³⁾ prædikede. Textus 2. Cor. 11, 2. Jeg har fulgt. Om Middagen spiste Bispen i Stege hos Commissarierne. Præsterne spiste i mit Hus, og fulgte alle Herredsbrødre hannem over igjen til Kallehave Færge, undtagen Hr. Hans i Søndersøgn.

Den 2. Augusti skrevet til Herredsbrødrene om Tienernes Forandring, saa og andre Commissionens Resolutioner, som vare faldne paa den forhen indgivne Memorial paa samtlige Møens Gejstligheds Vegne⁴⁾. S. D. til Stiftsskriveren og Hospitalsforstanderen⁵⁾ om Tiendernes Opbørsel.

(I det følgende findes flere Henvendelser til »Commissionen« refererede. Den drastige Skildring af den slette Tilstand i Stege Latinskole, som Reenberg indgav til Commissionen, og hvoraf det mest betegnende Stykke er meddelt hos Paludan, Møen I, 442 f., findes her, om end i noget afdæmpet Stil, i et længere Brev af 16. Aug. 1697 fra Reenberg til Biskop Bornemann, hvori han foreslaar Nedlæggelsen af den elendige og unyttige Latinskole, og dens Midlers Anvendelse til Almueskolevæsenets Fremme).

2.

Til Sognepræsterne paa Møen om en forestaaende Visitats af Biskop Henrik Bornemann.

Tilskikkes her indlagt, mig nu i denne Minut indhændiget, hvoraf De videre kan fornemme hans velædle

¹⁾ Rasmus Treschow (s. ndf. S. 242, Note).

²⁾ Peder Baden, Broder til ovennævnte Jacob Baden.

³⁾ Hans Svendsen Hetting.

⁴⁾ Kopibogen indeholder forskellige andre Notitser om Henvendelser til »Commissionen« og dennes Svar.

⁵⁾ Forstanderen for Vartov Hospital i Kbhvn.

Højærværdigheds Forsæt, at han, om Gud vil, kommer hid til Landet nu førstkommende i Dag 8te Dage [Fredag] d. 1. Septemb. Og som Broen er opbrudt her ved Byen, som forhindrer Overfarten med Heste og Vogn, saa veed jeg snart ikke, hvorledes at gjøre den bedste Anstalt, at hs. v. Højærværdighed kan efter bedste Behag naa sit Forsæt. Vel skulde jeg tænke, at formedelst Menighedens Vidtløftighed og Ungdommens Mængde skulde han vel holde Hviledagen over her, d. e. blive Søndagen over i Stege; dog muligt det kunde saa snart faa Ende, at han for Nærværelsens Skyld vilde samme Dag visitere i Kjeldby og være her igjen om Aftenen: at Kjeldby Ungdom kunde da holdes i Beredskab om Søndagen, hvis han der vilde visitere. Mens skulde han først ville tage ud paa Landet om Mandagen, tænker jeg det Forslag, at han først visiterer i Borre, og siden samme Dag, efter egen Behag, kunde han fare enten til højre eller venstre Side; og om Magleby skulde lades tilbage, havde han dog 3 Sogne at visitere i¹⁾, hvor [han] enten vilde begynde eller slutte. Thi synes mig, at Søndersogn efter Brevets Indhold har ej at vente ham førend muligt om Tirsdagen, da han agter [sig] her fra Landet igjen imod Aften. Dette er mit Forslag, som jeg og vil erindre, strax jeg faar den Ære at se ham; thi jeg veed ej, hvad Vejrlaget vil blive, og om han direkte vil gaa fra Jonshoved over Vandet hid til Byen; thi hellers vilde jeg selv tage imod ham ved Koster Færge. Mens over alt skulde jeg vel tænke det anstændigt, at Domini fratres vilde møde hannem her om Søndag Eftermiddagen før at høre videre, hvad hans Villie herved kan være. Des imidlertid kunde dog hans Ærværdighed i Kjeldby holdt sig hjemme, da jeg vil gjøre hans Undskyldning, at det sker for at holde den Menighed i Beredskab, som og, om Hr. Rasmus²⁾ behager, vil jeg und-

¹⁾ Næmlig paa den Dag. De tre Sogne maa være Borre, Elmelunde og Kjeldby.

²⁾ Rasmus Gjortsen (Gerhardi) Tréschow, Præst i Kjeldby. Til hans

skyldte ham for Prædiken den Dag. Men hvor det hellers skulde behage Biskoppen at visitere om Mandagen eller siden, der ville hver være betænkt paa at holde sig færdig til Prædiken, Degnene at have deres Ungdoms Mandtaller færdige, og de selv med Kapper og Kraver, Skolemestere og Substituterne at være i sort, Kirkerne allevegne at holde rene, Kvindekjønnen af Ungdommen at have noget grønt eller som en liden Urtekost i Haanden, Soldaterne ej at fejle ved Visitatsen og at have deres Liberis Klæder paa, hvorom jeg a parte har tilskrevet Hr. Capitainen¹), som jeg beder hans Ærværdighed i Borre nærmere vilde recommendere. Især erindres, at Menigheden imod Biskoppens Ankomst til Kirken bliver tilholdt at holde sig inde i Kirken og ej at staa udenfor. Hvor han ellers ligger om Natten, vil der laves som en Løjbænk eller a parte Leje inde i Stuen²); thi han ligger ikke gjerne ene. Hvad ellers kan være anset som en brugelig Skik og Kjendelse paa andre Steder mod Biskoppens Følge, lades til deres Ærværdigheders egen gode Behag og bedste Befindende. Gud give Velsignelse til sit Navns Ære, sin Menigheds Opbyggelse og vor fælles store Regnskabsdag med al Resten(!). Den Velsignelse jeg og ønsker Eders Ærværdigheder med alt kjært, saa længe jeg lever.

[Stege d. 25. Aug. 1703].

P. S. Skulde ingen Visitats ske i Kjeldby om Søn-

Jordefærd 19. Okt. 1708 findes i Brevbogen paa hans Enkes, Mette Clementins, Vegne, Reenberg's Indbydelse til Møens Præster (paa Latin) og til Degnene (paa Dansk), samt flere Skrivelser (Indeholdende Oplysninger om Familien Treschow) til bedste for Enken, der roses som en særdeles hæderlig Kvinde.

¹) Dette Brev (dat. 25. Aug. 1703) findes i Brevbogen.

²) Heraf fremgaar, at Familien i Præstegaarde, ligesom hos Bønderne, da havde sit Natteleje (i Alkovesenge og Slagbænke) i den daglige Opholdsstue. Af et Vidnesbyrd fra 1748 (K. S. 4. R. VI, 261) ses, at saaledes var det endnu den Gang i Elmelunde Præstegaard: •fordi der ikke var Varme andensteds i Huset, var der 5 Senge i (Daglig-) Stuen. •

dagen, faar Hr. Rasmus og vel at holde sig i Beredskab med Prædiken, hvis der om Mandagen skulde visiteres.

3.

Reenberg ansøger om at faa Jens With til Medhjælper i sit besværlige Embede.

Højærværdige og velædle Herre, Doct. Henrik Borneman, højgunstige Hr. Biskop!

Deres velædle Højærværdighed ville endnu i Gunst ansee dette, som i sig selv er en tidlig Forsorg for det, der ligger mig nærmest om Hjerte, nemlig den dyrekjøbte Hjord, jeg skal hisset svare Faarenes store Hyrde til. — Thi derfor, endnu ligger min gamle Medbroder¹⁾ i den før omtalte Elendighed, og endnu staar jeg ved Guds Naade i Embedets Drift. Men, fromme Fader, Høsten er stor, Menigheden vidtløftig, over 2 Mile paa Landet, en hel Ugesøs til Vands²⁾, foruden daglige Opvartninger med syge at betjene, ugentlige Prædikener og andre Embedets Forretninger, over 30 Timers continuerlig Arbejde, kun med et Par Timers Hvile, hver Lørdag med Søndagen, da jeg opvarter alle tre Prædikestole. Ingen Hjælp at faa inden eller udenbys. Gud være Æren! jeg gjør det med Glæde, thi jeg finder Guds Kraft i Skrøbelighed. Dog tør jeg ikke formaste mig selv; og syge paa forskjellige Steder kan behøve paa een Tid deres Sjæles Opvartning, som falder mig umuelig, helst naar al Menigheden skal opvartes. Thi andrages derfor i dybeste Ydmyghed paa den Grund, Loven giver mig af mit Sogns Vidtløftighed, Lib. 2, Cap. 14, Art. 1 saa vel som Cap. 4, Art. 1. 2. 3, om den skikkelige, gudfrygtige, recommenderede Person Jens With maatte tillades mig selv som Sognepræst til en Medarbejder. Vil jeg holde ham alt, hvis den oprettede Contract imellem hannem

¹⁾ Den residerende Kapellan Hr. Povl Olufsen Haarløv.

²⁾ Det vil erindres, at de siden udskilte Sogne, Damsholt og Nyord, den Gang laa under Stege Sogn.

og Hr. Povel indeholder¹⁾. Thi Højærv. Herre! skulde den 2den Art. 312 synes at dæmpe denne min Ansøgning, da formoder jeg ydmygst, at mine 12 Aars Arbejde her i Menigheden, min frivillige hidtil hafte Godhed for min Medtjener, uden noget hans Arbejde for mig, kan svare i denne Sag, men fornemmelig Lovens Tilladelse, helst i saadanne itzige Omstændigheder, hvor jeg har Capellan og kan længe saaledes have ham, mens muelig aldrig Hjælp af [ham] i saa vidtløftig en Menighed. Thi søger jeg derfor nu om min egen Byrde i det timelige, for at befri min Samvittighed fra en værre, og det alene til min Menigheds bedste. Højærværdige Herre, vel tvivlede jeg, om Capellanens Ansøgning blev ham tilladt, men for at føje mig efter Mandens Skrøbelighed maatte jeg underskrive Contracten, og nu det beror paa Hs. Maj.s Tilladelse, saa er han hverken i den Tilstand, at han kan underskrive Suppliken, ej heller tør jeg forøge hans Urolighed med nogen Videnskab herom. Thi muelig og han kan komme sig. Og derforuden ere begge vedkommende [saa] fattige, at de ej kan gjøre den Bekostning. Thi sandelig, Manden maatte nu forkomme af Kuld og [Mangel paa] Levned's Middel, hvis Menighedens Kjærlighed ej opholdt ham. Skulde nu baade ham og mig nægtes denne Medhjælp, veed jeg, for Gud! ikke, hvorledes at faa min Menighed forsørget! Thi maatte den og forsømmes, hvis Svaghed skulde falde mig paa. Dog det strænge Arbejde, der staar nu for til Jul, krediterer jeg til Guds almægtige Naade! Udøser saa i dette min

¹⁾ Sammenholdt med det følgende synes Forholdet at have været dette: Den gamle og svage residerende Kapellan i Stege, Hr. Peder Olufsen, havde i længere Tid ikke kunnet udføre sin Gjerning, hvorfor han tilsidst havde besluttet sig til at afstaa sit Embede til Jens With mod en aarlig Pension; herom var der oprettet en af Provsten medunderskreven Kontrakt mellem dem, og den var indsendt til Biskoppen for at bliive approberet af denne, inden der indgik Ansøgning til Kongen. Men nu vilde Reenberg selv paatage sig at lønne With som sin personelle Kapellan. Den resid. Kapellau kunde saa blive i Embedet til sin Død.

Sions Taare paa Deres velædle Højærværdigheds Hænder med skyldigste Velsignelse.

Deres velædle Højærværdigheds
ydmygste Forbeder
M. Reenberg.

Stege, d. 1ste
Decembris 1705.

At Reenberg har faaet sit Ønske opfyldt, ses af følgende Skrivelse »til Biskoppen«:

Den Almægtige vidne med mig de Velsignelser, i hvilke jeg erkjender D. v. Højærv.s Godhed for mit besværlige Embede og faderlige fromme Forsorg for denne Guds Menigheds høje Trang, at mig maatte tillades at kalde den hæderlige Studiosum Jens Jensen With til min Medhjælp. Thi har jeg og nu derpaa i Jesu Navn affærdiget ham baade med Kaldsbrev og Contract, samt efter min skjønsmste Skyldighed ladet Copier af begge være følgagtige til Gjemme paa det Sted, hvorfra, næst Gud og Kongen, vi begge dependerer. Og sukker nu min Sjælesorg under disse Dages Hede og Byrde efter nogen Noksomhed til Embedets Gjerning; dog forglemmes ej i alt dette daglig at forny for Gud de Forbønner, jeg staar i, for min høje Øvrighed, dem Gud ihukomme til Kraft, Naade og Velsignelse over D. v. Højærv.s høje Alder og Embede, at der maa tælles saa mangt et velsignet Nytaar, som disse Velsignelser ere hver Morgen nye paa det Sted, dette skrives af, etc.

Stege d. 30. Decembr. 1705.

Da den resid. Kapellan nogle Maaneder senere afgang ved Døden, indgav Reenberg følgende:

tit. Biskoppen.

D. v. Højærv. har jeg ydmygst efter mit Embedes Pligt at andrage den salige Udgang, det nu har behaget Guds Barmhertighed at give min nu salige Medbroder, Hr. Povel Olufsen, paa sine ustandne Fristelser og langvarige Svaghed, som han ved en glædelig Henfart blev

afløst fra nu i Aften Kl. 6. Thi som den fattige unge Mand, Hr. Jens With, har lidt meget paa en kort Tid, værende den sl. Mands Urolighed, saasom jeg til bedste Varetægt, af Frygt for værre, maatte lade ham der i Huset, og jeg sancte kan vidne om hans skikkelige Opbyggelse til Menighedens fornøjelige Guds frygt, saa har jeg fordristet mig ved begge vor allerunderdanigste Supplique til Hs. Kgl. Maj at ansøge D. v. Højærv.s kraftige og bedste Bevaagenhed, i visse Forsikring om bedste Udfald for D. v. Højærv.s anseelige Paaskrift. Det vi begge i dybeste Ydmyghed ervarter, og jeg med skyldigste Velsignelser over Deres høje Person og hellige Forretninger underskriver mig etc.

D. 18. April 1706.

Vedføjet er Ansøgningen til Kongen om, at Hr. Jens Jensen With, der hidtil havde været Reenbergs Capellan pro persona, nu maatte blive Hr. Povl Olufsens Efterfølger. Det bemærkes, at Indtægten af det resid. Kapellani kun er 30 Rdl. og hvad ringe Offer, Menigheden af egen Godhed vil yde.

Samtidig (18. Apr. 1706) indkaldte Provsten som gejstlig Skifteforvalter »Hr. Povl Olufsen Horløvs Arvinger og Arvingers næstfødte Værger og den sl. Mands egne Børn og deres Ægtefæller, samt hæderlige Stifsønner«, til at møde til Skiftesamling i Boet 30te Dag derefter (18. Maj).

4.

Til Forvalteren over Møens Amt angaaende Skole-Forholdene paa Nyord¹⁾.

Ædle Hr. Forvalter²⁾, højtærede Svoger og Velynder!

Som jeg med skyldigst Taksigelse erindrer endnu den Ære, hans Nærværelse sidste Gang gav mit Hus, saa gjør

¹⁾ Jvf. K. S. 4. R. II, 308—10.

²⁾ Hans Pedersen, Ridefoged og Tolder for Møen og Bogø, var tillige Amtsforvalter. Han døde 1720. Det er os ikke bekendt, hvorledes han var besvogret med Reenberg.

det mig ondt, om Indholden af denne min Skrivelse skulde falde ham til nogen fortrydelig Møje. Højtærede Svoger hugser vel, at jeg for nogle Aar siden maatte besvære mig over hans Foged paa Nyord hans Utidighed, og ihvorvel jeg har tiet til meget siden, dog som han griber nu alt for nær ind, helst der er ikke stor Proportion imellem hans Embede paa Nyord og hvad min Sjælesorg der kan have at bestille, saa har jeg at besvære mig der over ved næste Haand, hvor jeg i Skyldighed først kan vente ham at maatte blive sat til Rette. Sagen er denne: Da Substitutens Plads blev ledig paa Nyord, havde jeg alt forhen lovet den bort til en Studiosum Rasmus Hansen, som tilforn har vaared Hører her i Skolen og var mig bekjendt for hans ædrue Forhold, sær for den Maade, han havde at oplære Menigheden; thi gav jeg ham Kaldsbrev til samme Sted, hvoraf følger her indlagt vidimeret Copi. Mens da han kom over paa Landet dermed, blev han haanlig afvist af hans¹⁾ Foged med [de] Ord, at dels havde Landet ingen Substitut eller Skolemester nødig om Sommeren før Michaëlis, dels sagde hans Foged til Karlen, at han havde lovet min kjære Svoger som Husbond og Forvalter over Landet, at ingen skulde komme der uden den, som min Svoger dertil havde recommenderet. Saadan en Myndighed, synes mig, er altfor stor for en Bondefoged, og lod jeg ham saa raade for mit Embede, da gjorde jeg som ingen ærlig Mand. Thi har Loven tilsagt det, at end i fremmede Sogne maa en Substitut ikke antages uden Provstens Villie, da veed jeg ikke, hvorledes dette kan forhindres i mit eget Sogn, helst Sognepræsten er endnu videre Myndighed tilladt, Lovens pag. 353, Art. 16. Og skal det gaa an, da har fremmede Religioner Anledning nok til at fordærve Guds Kirke; thi naar de kan ikkun vort Modersmaal, har de ej videre Møje end at gjøre sig til Ven med Bondefogden, og saaledes saae deres Klinte.

¹⁾ D. e. Amtsforvalterens.

Saa jeg tror, det er en Sag af videre Udseende, end hans Foged, som en Bonde, kan forstaa. Thi vil jeg formode, min Hjertens Herre vil her udi rette hans Daarlighed i Tide, at denne Brand maatte kvæles i Asken; thi ellers maa jeg, for Gud! paa høje Steder afsige mig fra Sjølesorg for det Land. Vel tænkte jeg, at hans Foged skulde efter min Begjæring ladet sig formaa at tale med mig selv derom, for at skaane min Herre for denne Klage; men denne Ære vilde han ikke gjøre mig; thi som jeg nu længe forgjæves har ventet den, saa nødes jeg nu til at begynde med Sagens Angivelse for min Herre.

Af indlagte kan først fornemmes, hvad Substituten er opbunden til at forrette der paa Landet, og fejler han derudi, saa er det tidsnok at angive det for mig, at jeg enten retter det eller skaffer dem en anden. I forrige Tider har de ej haft videre end snart en Dreng at læse for deres Ungdom der; men siden min Ankomst hid har jeg ladet mig være angelegen at skaffe dem Studenter og end paa min egen Omkostning til Lønnens Forbedring, at Ungdommen desto bedre kunde opvartes med Skolehold, om de Godtfolk selv vilde, [og] alt Landet med Prædiken, naar Uvejrlig forhindrer dem at komme hid til Kirke, og deres syge (som mange der lever længe sengeliggende) med Besøgelser, Trøst og Læsning. Men jeg frygter, hans Foged som den, der tænker, at han har i alting paa Landet at sige, har ikke den største Lyst til Gudsfrygt; sjelden kommer han hid over til Kirke, og undertiden, naar han kommer her, sidder han under Højmesse i Kroerhus, som for faa Uger siden er sket. Thi er det langt fra, at jeg betroer Hjorden under hans Tilsyn, helst ham synes, at Landet har ikke saadan Gudsfrygts Vedligeholdelse nødvendig om Sommeren. Dog saa stærke Stormvinde nu i Sommer har vel tit kunnet forhindre de Godtfolk der paa Landet fra deres Overfart hid til Kirke. Og om hans Foged end vilde holde en Skolemester i sit Hus for sig alene, bør jeg dog som Sognepræst efter Loven at kjende Personen;

langt mere, at en Substitut skal antages for det hele Land. O Gud give, de havde deres egen Præst der paa Landet¹⁾; thi her har man snart intet videre end Møje og Besværing og Urigtighed for det lidet, man skal have af dem, dog 2 Ugesøs²⁾ Rejse frem og tilbage: Hvad for Tid, Nat eller Dag, de kræver det, maa Præsten staa færdig til, foruden a parte Møje her med Skriftestolen om Morgenen før Højmesse, da Præsterne skal studere³⁾; og derforuden tør dog det utidige Menneske gjøre sig saa dristig, at han med ubelejlige Ord har antastet Skoleholderen her, som Degn her til Menigheden, at han skulde paa sin Omkostning holde dem en Substitut der, da jeg tror, det er just 10 a 11 β., han nyder af hver Bomand der, mens jeg vil sige, han skulde nyde dem efter gammel Vedtægt. Dog tror jeg ikke, der er mere end 4 a 5, som gjør denne Rigtighed. Thi var det vel det bedste, om min Herre som Landets Forsvar vilde der udi række Haanden, at Nyords Land kunde som andre Steder i Stiftet blive reguleret med Tiender og Afgift til alle vedkommende, og derimod faa deres egen Kirke der paa Landet, som med muret Tavleværk kunde opsættes, saa havde de ej nødvendig at være Godtfolk mere til Besværing, som de engang besværede sig over Stolestader i Stege Kirke, og just nu der er Stolestader, kommer aldrig snart een at erbyde sig til at fæste eller leje; thi Kirken nyder slet intet ellers af dem.

Denne min Skrivelse, skjönt den falder vidtløftig for mange Forretninger, vil jeg dog formode bliver vel optaget, helst dets Indhold kan blive af temmelig vidt Udseende, uden saa er, som jeg og visselig formoder, at min Herres sundere Fornuft derpaa raader den bedste Bod, og hans Fogeds Utidighed kan een Gang for alle blive sat til Rette, som jeg og herpaa vil vente nogen Efterretning

1) Dette Ønske blev først opfyldt 1846.

2) Sømil. 2 Ugesøs altsaa omtrent $\frac{1}{2}$ dansk Mil.

3) Beboerne fra Nyord gik til Skrifte i Stege Søndag Morgen, medens Sognets andre Beboere gik til Skrifte om Lørdagen.

fra min Herres Haand, helst Landet og Ungdommen der kan ikke staa saa længe bort uden Guds frygtigheds Øvelse. Med bedste Velsignelser over hannem og samtlige yndige Familie underskriver jeg alt dette som min højtærede Svogers pligtige Tjener. — Stege d. 6. Septembr. 1706.

P. S. Hellers som jeg ikke glemmer, hvor jeg kan tænke noget til min kjære Svogers Behag, da vilde jeg lade ham vide, at her paa Landet i Sognet bliver en Substituts Plads ledig nu til førstkommende Michaëlis, og kan den importere, saa vidt jeg endnu veed, ungefær 18 Rdlr. aarlig foruden frit Hus og Accidenser, hvis Karlen selv har Lyst til at arbejde og holde a parte Skole for Bønderbørnene. Thi tilbydes først for alle denne Condition til den Person, min Herre recommendede mig til Nyords Ø, den Plads han og sandelig skulde have faaet, havde ikke mit Løfte til den anden samt nu indlagte gaaet i Vejen. Og i sig selv er dette her paa Landet bedre og mindre fortrydelig end det andet der over paa Nyord. Hvorpaa jeg og med det første vil varte fra min kjære Svogers Haand, om Karlen vil antage det, før det til en anden bliver bortgivet.

5.

Til Mr. Rasch især angaaende dansk Salmedigtning.

Til Msr. Rasch¹⁾.

Tres cher ami! Som jeg har skyldigst at takke for hans angenehme angaaende den Devotion, mig i Aftes fra hans Haand blev meddelt, i vore Kirkesange, saa erindres jeg og med det samme, det jeg saa længe utilbørlig har forgjættet, dog mundtlig har aflagt min skyldigste Tak for det, mig sidst afvigte Høst blev communiceret fra hans

¹⁾ Formodentlig den bekjendte Rektor Jacob Rasch i Christiania eller hans Broder Lars Rasch (om begge se Dansk biogr. Lex. XIII, 485 ff.). Er det den sidstnævnte, der menes, kan Reenberg ikke have vidst, at han for kort Tid siden var bleven Præst (i Norge), eftersom han kalder ham Msr. og ikke Hr.

Haand, mestendel den *Novum chronologicum vexatissimæ computationis in peregrinatione Israëlis Ægyptiaca an-gaaende*, saa vel som hvis hellers deri blev erindret de *migrationibus Gentium*. Thi at vederlægge af min ringe Evne saa rig en Høst med en ringere Sæd, da skikkes her indlagte mine Betænkninger om det berømte *Computo peregrinationis et afflictionis Israëliticæ*. Dignus certe vindice nodus, si his meis (partim postulatis) non solutus, certe non ideo magis intricatus videatur, spero. Hvad *migrationes Gentium* angaar, da, som jeg før har udladt mine Tanker, tror jeg, at *Gen. Cap. X et initium Cap. 25^{ti}* non adeo certas sedes tempore scriptionis *Mosis* figat, ac aliqquando figendas designet. Og hvad den berømte *Melchisedech* angaar, *Gen. XIV*, in seriis sane non ludo, si *sonticas* adeo mihi videor habere causas assignandi honorem Parenti nostro *Japheto*, ac *Judæi* id suo *Semo*, et alii cuidam *Chamitæ* assignant. Verum metam deducendi rationes intercipiunt contractiores jam horæ.

Angaaende vores Devotions-Sange: Sandt nok, efterdi der blev saa meget gjort af dette Værk, og saa brave Mænd vare samlede derom, som findes i Præfationen for den anden Part af den ny Psalmebog, som kaldes den forordnede Husandagts Psalmebog, trykt 1703¹⁾, saa havde det været fornøjeligt, om Psalmisternes Navne havde dels

¹⁾ Den nævnte Fortale til »Den forordnede Huus-Andagts Psalme-Bog«. Kbh. 1703, indeholder følgende Oplysning: »forordnede den Højsalige Herre 1696 den 17. Marts disse ærværdige Guds Mænd: Dr. Henrich Borneman, Biscop udi Siællands Stift, Dr. Peter Jespersen, Kongl. Majest. Confessionarium, Dr. Hans Wandal, S. S. Theolog. Professorem Primarium, Dr. Hector Gottfrid Masium, S. S. Theolog. Prof., Dr. Hans Bartholin, S. S. Theolog. Prof., Mag. Johan Adolph Borneman, Sognepræst til vor Frue Menighed, Dr. Bartholdum Botsak, S. S. Theolog. Professor. Designatum og Tydsk Prædikant til St. Peders Menighed, Mag. Michael Henrichssen, Sognepræst til St. Nicolai Kirke, Mag. Esaias Fleischer, Sognepræst til Hellig Geistes Menighed, Mag. Christian Bræmer, Tydsk Præst til St. Peders Kirke, Mag. Albert Fochsen Wit, at de skulde indrette en fuldkommen Psalmeboog, bestaaende af en

mer accurat været opført, og dels ikke udelukt, som ganske er sket i bemeldte sidste Part. Hellers har jeg ikke videre Videnskab om vore Psalmebøgers første Opkomst end dette: En Hr. Claus Mortensen i Malmø tilligemed Hr. Hans Spandemager i Lund lod først A° 1528 udsætte nogle tyske Psalmer paa vort danske Maal, saa at den første danske Psalmebog skal da være prentet i Malmø; siden atter forbedret 1529 og 1534 af Hr. Arved Pedersen paa Bornholm. Derpaa lod den berømmelige Mag. Hans Tausen, den første Lutherske Prædikant i Danmark, og det i Viborg, siden Superintendent i Ribe, prente en dansk Psalmebog 1544. Derefter lod Mag. Hans Thomæsen, Sognepræst til Vor Frue Kirke i Kjøbenhavn, sit bekjendte skønne Værk udgaa 1569. Samme findes atter trykt 1571, og atter igjen 1634. Mens imidlertid blev Mag. Niels Jespersen, Superintendent i Fyen, anbefalet af sl. Kong Frederik II 1565 at tilsammenskrive Gradualen in Fol. (NB. den gemene Mand kaldte den Gralen, og nævnes den saaledes Gradualens pag. 425). Samme Gradual findes to Editioner af, den sidste udgaaet 1573 med bemeldte Mag. Niels Jespersens Fortale, hvor han refererer sig til bemeldte Mag. Hans Thomæsens Psalmebog og kalder det den Nye Psalmebog med Flid og god Forstand sammenskrevet. Deri har han største Ret; thi den nye Verden har endnu ikke gjort Mag. Hans Thomæsen det efter. Ingen Under; thi han var baade Theolog, Poëta et Mucicus; men om de to sidste Qvaliteter fandtes i det Collegio, som sidst havde Haand paa dette Værk, veed jeg ikke. Intet at melde om alle de Troupper af Psalmebøger, som siden er set iblandt os. Bliver sl. Mag. Brunsman dog i sin

ny Kirke-Psalme-Boog, saa vel som og Huus-Andagts Psalme-Boog. Den deler sig derfor selv i tvende Parter, hvoraf da den første Part, som er Kirke-Psalme-Bogen, er ved Dr. Thomas Kingo hans store Flid forbedret og af Velbenævnte de fornemmeste Geistlige her i Staden efterseet og af hannem til Trykken forfremmed.* Den anden Part nu følger.

Værdi, enddog i saadant Værk, da vi har hans liden Nye Psalmebog tillige med et Tillæg af Mag. Anders Bordings. Sidste og anden Edition deraf er trykt i 8° 1687. Og som hans egen Kløgt findes der i Fortalen, har han ingenlunde ført David i Sauls Harnisk o: han har ikke iført Sangens Andagt nogen verdslig Phantasi. Sancte kan jeg testere det, at den sl. Mand med stor Harm beklagede sig for mig over den Vold, de havde gjort ham paa hans Psalmer ved det sidste Værk, og ham uadspurgt deformeret mange Steder hans Mening, og just det, han synes selv bedst om. Muelig det er gaet dermed som med det dejlige, grundige, sidste Vers i den: Nu bede vi den Hellig Aand, hvor den Partikel Om dette Elende er og deformeret, som den gudfrygtige sl. Mag. Jørgen i Sillerød¹⁾ har klaget over længe tilforn i sit aandelige Skrift, kaldet den Aandelige Muldklæde. Hellers er det nok bekjendt, at Doctor Thomas Kingo lod udgaa en Psalmebog in 8°, Odense 1689, kaldet en Ny Kirke Psalmebog; hans Effigies findes der for i. Mens Aarsagen, hvorfor den saa priselig blev revoceret, er for langt at fortælle, og trolig nok vel bekjendt de Skrøbeligheder, som ved dette Værk har underløbet.

Det tilskikkede Opskrift paa tyske saa vel som danske Psalmer takker jeg for; men hellers, for videre Curiositet i dette, findes hos mig en tydsk fuldkommen Psalmebog, trykt Ratzeborg 1677, just med 1000 Psalmer, og der findes hos tegnet Psalmisternes Navne for de fleste. Den, som hellers i den tilskikkede Opskrift erindres: Mag ich Unglück nicht widerstehen, har vi og oversat i vore ordinaire Psalmebøger, som og i den sidste Part af bemeldte Ny Psalmebog, og begynder: Maa jeg Ulykken ej kunne modstaa. Mens efter alt dette skulde det være mig meget kjært, om man kunde udfinde, hvo der har gjort den

¹⁾ Jørgen Lauridsen Aaskov, der døde 1690 som Sognepræst i Sillerød (s. Dansk biogr. Lex. 1, 29).

yyperlige, aandrige og incomparable Psalme: Fra Mennesken haver jeg vendt min Hu. Ingenlunde tviler jeg paa, den jo først er componeret paa Tydsk, som den og findes: Von allen Menschen abgewandt; men ikke findes Psalmistens Navn hos i de tyske Psalmebøger, ej heller i nogen af de danske. Og langt fra at den tydske er saa sinde- og aanderig som den danske, selv det dejlige 5te Vers: Formedelst Christi Rosensblod, som nøgen for mig paa Korset stod. Om Homerus og Maro havde digtet Dansk, aldrig kunde de have sat det mere majestætisk og statelig. Derfor er det og mærkeligt, at da vor danske Virgilius, jeg vil sige Arreboe, har udsat denne Psalme, nemlig i sin Davids Psalter, den 25. Psalme, har han brugt de samme Ord: For mig paa Korset nøgen stod. Og i al Psalmebogen er sandelig, i min ringe Tanke, denne Tanke for mig som et Mirakel; thi naar man tænker, at den er componeret, før enten vort Sprog eller Rimestok var vel slebet; thi den findes i alle vore gamle danske Psalmebøger, i bem. Mag. Hans Thomæsens, i de gamle Graler; og for alt dette, Compositen eller Oversættelsen er saa gammel, omnes sane nati et exercitati Poëtæ partes et venas implevit plenus, vividus, succulentus, generosus Psalmistæ hujus Spiritus, ut in tam venusto corpore vix nævus, ac ne nævus quidem, appareat. Tanta admiratione abreptus Tibi at Tuis S. P. D.

Stogæ d. 30. Martii 1708.

T. T.

M. Reenberg.

6.

Til Amtsforvalteren før Møen angaaende en heftig Straffeprediken, Reenberg havde holdt i Anledning af nogle paa Øen begaaede Forbrydelser.

Ædle Hr. Forvalter!¹⁾

Hans kjærkomne, nu idag d. 9 Maj just i denne Minut mig ved hans Fuldmægtig indhændiget, skyldigst strax at

¹⁾ Vistnok den tidligere nævnte Hans Pedersen, skjønt han ikke her af Reenberg betegnes som »Svoger«.

besvare, saasom han strax paa Gjensvar iler angaaende det forskrækkelige Synde- og Blodskrig her paa Landet, som jeg seneste Bededag skriftede for Gud og hans gjenløste Menighed, at jeg vilde mit Kundskabs Vidende herom angive. Thi angives de nu skriftlig efter Begiæring: (1.) Det begangne Mord i Raaby-lille talte jeg om, at uskyldige Folk sukker, at Blodhevneren vilde blotte Sværdet, og dertil svarte jeg, at Lovens Maade vil følges i saadanne Sager; Sværdet blottes, saa vidt Loven tillader, endnu. Men som det Blod stod endnu over Jorden, at der maatte iles med Retten, at det kunde komme under Jorden. Og om den Sag talte jeg ikke videre. Mens derpaa greb jeg ind i min egen Barm og talte (2.) om det, som er passeret i Spraave i min egen Menighed. Mine Ord var disse: Vel fortælles her, at det er ikkun strandet Gods, der er røvet. Saa er her dog Røvere, hvorfor bindes de ikke? (Herom vilde jeg, at vedkommende vilde efterse Lovens pag. 969 § 1 og conferere det med Forordningen om Forhold med strandet Gods, Art. II. Vil man sige, at Forordningen, som saa længe efter Ugjerningen er udgaaet, binder ikke, da svares igjen: desto mere binder den; thi nu i 3 Aar er Forordningen offentlig oplæst af mig i Kirken og ellers for alle Retter, og den Tid vidste de skyldige Hs. Maj.s Villie; hvorfor har de da nu paa 4de Aar imod Forordningen tiet med deres Uhjemmel. Mens Loven undskylder det ikke¹⁾, og det er Ulykken, at jeg nu først fornemmer, at dette Røveri har været for mange Aar siden talt om her paa Landet, og det nu først er rygtet for mig. Thi, ved mit Embedes Ære! skulde jeg aldrig have tiet det, da den Sag er af mistænkelig Blodskrig). — Nu at komme til min Prædiken igjen: Hvi blev dette strandede Gods ikke strax oplyst? Hvem vidner endnu, at der er ingen Folk myrdet, uden Røverne selv, som har røvet Godset? Hvorfor har den Coffert saa længe været skjult?

¹⁾ Nogle Lovsteder anføres.

Hvorfor blev de Papirer der borte? Der var Klæder, monne de være af Søen fordærvede? (NB. Jeg veed ikke rettere, end jeg jo der talte videre i denne Mening: Er der efterspurgt, er der efterset, om saadanne Klæder vare søslagne?). Endnu mere: Der fortælles, at just en af de samme, der har været med i Røveriet, har siden fra Kallehave Færge skullet overføre en fremmed Karl (han synes at have været Morten Svendsens Søn her i Stege) og har roet Koster Færgebro forbi omkring ind ad Hulen for Spraaave, og truet ham paa hans Liv for at aftvinge ham Penge. NB. Den Røver var en Baadsmand, Søren Frandsen, og endnu vil Folk sige, at den Sag blev angivet for Øvrighed og skulde der blevet aftalt [o: jevnet i Mindelighed]. Er det saa, da var det ilde, at saa skjændigt et Stykke blev ikke haardere straffet; thi nu klager jeg ikke, at Folket sukker under Tyranni og Undertrykkelse, men det klager jeg, at jeg frygter, her bliver for meget kjælet for dette Folk. — Men at komme til min Prædiken igjen. Der fortælles, at Folk i Sjælland skulde have truffet Vraget af et Skiberum, og der optaget en Hob Dalere. (Mig er sagt, at hans Ærværdighed Mag. Hans Olivarius i Søndersogn skulde for faa Dage siden have hørt derom. Og den Guds Mand, ved hvis Embede den første Gnist af disse Sager er opblæst, er altfor ivrig for Guds Ære, at han skulde dølgge noget). Mens foruden det, jeg saaledes har talt offentlig i min Prædiken, er Fangens, Laurits Albretsøns, Angivelse. [Denne gik ud paa, at nogle Møenboer havde bemægtiget sig et Skib og »slaget Skibsfolkene ihjel, hugget Skiberummet i Sænk, og saaledes roet i Land med hvis de havde taget af Skiberummet.«] NB. Alt dette talte jeg endda intet om, fordi jeg vilde ikke skjælde Røveriet for Blod og gjøre vore Bønner paa den hellige Dag skrækkeligere blodskrigende baade for Gud og Mennesker. — Efter dette foer jeg frem i mit Embede og talte om det skjændige Rygte om Færgehuset ved Grønsund, at en Tømmermands-Svend skulde være ihjelslagen. — — — At

komme til min Prædiken igjen om den Lærredskræmmer, der og skulde være myrdet i Færgegaarden og begravet i en Høj derude ved Skansen. Jeg talte i min Prædiken som en Levit, Exod. 32. Cap. v. 26. 27. 28.¹⁾, ombinder mig med mit Sværd og skaaner hverken Broder, Ven eller Næste. Men Søn Oluf Gemse²⁾ trækker jeg nu Sværdet over; han har sagt mig det, og han maa bekjende, hvor han har hørt det. Thi trækker jeg og Sværdet over min Ven, og skal det være Kgl. Maj.s Skovrider, som har sagt dette Rygte til ham. — — —

Videre fortsætter R. med udførligt Referat af sin be-
sonderlige Bededags-Prædiken, hvilket Referat jevnlige afbrydes
ved indskudte Bemærkninger om de Personer, der betragtedes
som Gjerningsmændene, og om dem, fra hvem Rygtet var
kommet R. for Øre, samt Anvisninger for Forvalteren, hvor-
ledes han skulde faa Sandheden for Dagen. Det lange Brev
slutter saaledes:

Saa vidt har jeg efter min Prædiken paa Hr. For-
valters Begjæring nu gjort Regnskab for. Og hvis jeg nu

1) Det er aabenbart dette Forbillede ud af Israels Historie, der har staaet Reenberg for Øje, da han paa Bededagen gav sig til at »binde sit Sværd ved sin Side og gaa frem og tilbage fra den ene Part i Lejren til den anden og ihjelslaa hver sin Broder og hver sin Næste«, som havde tilbudet Guldkalven.

2) Han var den yngste af Reenberg's Hustrus Børn af første Ægte-
skab og blev 1716 ved sin Stiffaders indtrængende Ansøgning
til Overstaldmester Chr. Ulr. v. Harstal paa Berritsgaard kaidet
til Præst i dennes Patronatskald Taars og Vignæs paa Laalanå.
I Brevbogen findes flere karakteristiske Breve om denne Sag.
Reenberg skjulte ikke, at Stifsønnen havde været ham meget
kostbar og brugt mange Penge. Men han haabede dog det
bedste om ham, især om Patronen vilde anvise ham en god
Ægtefælle. Gjælden, han havde gjort, var dels allerede betalt,
dels skulde den snart blive betalt af Stiffaderen, som ikke nogen-
sinde vilde kræve den af Stifsønnen. Da Oluf Gemse saa gik
ind paa at ægte Enken i Kaldet, fik han Embedet. Men der
siges rigtignok om ham af Rhode: »Han skal have haft besynder-
lig gode Gaver til at tale, men det var og al hans Fortjeneste.»

videre kan udspørge og udfritte, skal jeg som en ærlig Mand lade mig være højest angelegen. Nu for Resten, som Hr. Forvalter i sit Brev beraaber sig paa en fri og frelst Samvittighed og Nidkærhed for at faa dette Blod hevnnet, og at hans Misundere og Verden maa imidlertid dømme, hvad de vil saa: Gud lade det uskyldige Blod komme paa mit Hoved og mit Hus, om jeg er hans Misunder og jeg tænker, at hand vil skjule dette Blod! Men endnu som en Levit at trække Sværdet over min Ven: Hr. Forvalter, I er altfor god, I er altfor from! — — Jeg formaner Eder som Eders Sjælesørger, der skal svare til Eders Sjæl for Gud. Tager mine Ord, som jeg har talt, som jeg skriver, tager dem ikke anderledes, end at jeg derved intentionerer at redde Eders Sjæl med min egen samt det ganske Land, som Gud har beskikket os begge til Hyrder for. Hvad jeg har talt offentlig, hvad jeg har talt om Eder hemmelig, ej alene i mit Hus, til Folket her paa Landet, men endog for Fyrsternes Øren, som er sat i højere Æresæder, det er Gud bekjendt, at det har været og er til Eders Ære. Det alene, jeg frygter for, er, at I kjæler for meget for dette Folk, at I som en øm Moder vil ikke gjerne høre ondt Rygte om Eders underhavende, saaledes at det skulde staa til Troen. Vor søde Frelser affører sig selv dette sit søde Navn; naar han skal dømme vil han ikke ses som en Frelser, men som en streng Dommer. Affører Eder selv saaledes for en liden Stund det Faders bløde Hjærte, I har for dette Folk, og viser Eder, som I har mig til Exempel, som en Levit over den, der agtes som Broder, Ven og Næste, og kan tænkes skyldig i dette. Det er Eders Nidkærhed, der først har lagt Haand paa Sværdet. Bliver endnu ved, nu gjælder det. Herren velsigne Eders Indgang og Udgang, Eders Raad og Daad! Herren styrke Eder under disse Eders Embeds Byrder! Eders Møje her, i hvor fortrydelig den kan falde, skal blive Eders Æres Krone hisset! Bruger da i Jesu Navn Guds og Kongens Sværd! Jeg imidlertid, som Moses i Bønnen, skal, næst Guds

Aands Hjælp, ikke fejle at styrke Eders Haand i Herrens Gjerning. Saa Gud velsigne Eder og Eders! som hjertelig ønskes af Møens sukkende Forbeder og Eders pligtige og tro Sjælesørger.

Stege d. 9. Maj 1708.

M. Reenberg.

7.

Reenberg til en af Præsterne paa Møen, der havde fornærmet ham haardt, men med hvem han nu erklærede sig forsonet.

Amorem et sinceritatem in Christo Jesu! Vigilantissime Frater in Christo dilectissime, Affinis devinctissime¹⁾.

Efter den Devotion og Morgenoffer, mit Bedekammer ejer²⁾ min Gud, oprød jeg Ed. Ærv.s, dat. 9. Dcbr. Deum testor! sine prævia devotione, metu fragilitatis propriæ, non audebant oculi lecturam. Thi jeg bekjender, at det vel bevidste³⁾ fra Ed. Ærv.s brækkede min Christendoms Lampe saa vidt, at Slangen i vor Omgængelse (indtil nu Hovedet er knuset) havde prædomineret over Duen. Castam scilicet et candidam prudentiam in multis studeo, ideoque quæ movent bilem subterfugere, quantum in me est, svadet religio. Thi at røre ved Sagen i sig selv, hvoraf Ed. Ærv.s Fortørnelse mod mig rejste sig: da Manden kom til mig om Morgen, efter jeg havde faaet Ed. Ærv.s første Brev om Aftenen, hørte jeg først hans Ærende som ukyndig derom. Spurte ham derpaa, hvorfor Barnet saa mange Dage efter Fødselen kom ej til Kirken om Søndagen. Svarte han: Det var ej hans Lejlighed. Derpaa temmelig haardt foreholdt ham (1) Daabens Forsømmelse, om [han] raadte enten for Barnets Liv heller Salighedsmiddel. (2) Om han ej vidste, at hans Sjælesørger var en svag Mand, at han den lange Vej vilde umage ham, og at jeg vidste hans Sjælesørgers Fortræd herover. Om han ej vilde have

¹⁾ Adressaten nævnes ikke; men det maa være Hr. Peder Baden i Borre.

²⁾ Skylder.

³⁾ Et tidligere Brev, om hvilket mere i det følgende.

Ærbødighed for ham, da maatte han have Medlidenhed med hans svage Helbred (thi den Tid vidste jeg, for Gud! ej andet, end Ed. Ærv. mestendelen holdt Sengen) helst i den jammerlige Tilstand, Embedet var i her paa Landet, da Hr. Rasmus [Treschow i Kjeldby] var død, Hr. Jacob [Baden i Elmelunde] og Hr. Hans [Olivarius i Fanefjord] afrejst, Hr. Hans [Svendsen Hetting i Magleby], Hr. Niels¹⁾, Ed. Ærv., mig og Hr. Jens [With i Stege] idel svage: at om E. Æ. ej kunde komme, saa maatte jeg selv rejse, saa svag jeg var. Thi hans Dom for Gud skulde blive desto haardere, som Naadens Middel ej skulde blive ham hindret²⁾. Men den Foragt, han saaledes brugte haade Midlerne og Embedet med, skulde falde paa hans eget Hoved: at naar han helst behøvede en Præst, saa vilde den Naade fejle ham. Mange af mine Sognefolk, saa vel som dels (o: en Del) af Substituterne hørte, hvad jeg foreholdt ham med videre, at han var tegnet i sit Ansigt, men at jeg saae det værre Brændemærke paa hans Samvittighed. Og svor jeg ham derpaa, at den Sag skulde forvolde mig at angive deres Fylder i paa højere Steder, som det og nu er i Gjærde³⁾. Efter dette var passeret, gik jeg ind og lod skrive til E. Æ., og, saa hjælpe mig Gud i min Dødsstund! om E. Æ. havde været min egen Fader og jeg en Søn, dog derhos Præpo-

1) Maaske Kapellan i Magleby.

2) Det er ikke let at faa Rede paa, hvori Mandens Brøde bestod, samt Aarsagen til, at Præsten i Borre var bleven saa forbitret over Provst Reenbergs Adfærd. Maaske har Forholdet været dette: Manden havde undladt at bringe sit nyfødte Barn til Daaben i Borre Kirke den første Søndag efter Fødselen (som Skik den Gang var), men havde forlangt, at Præsten skulde komme og hjemmedøbe det, og da denne havde vægret sig, havde Manden henvendt sig til Provsten, der, efter at have skjændt dygtig paa Manden, dog havde lovet at komme og døbe Barnet, hvis Præsten i Borre ikke kunde, noget som denne dog havde taget meget fortrydeligt op.

3) Meningen maa være: Bønderne udsatte deres Børns Daab for at kunde gjøre Barselgilde, og Reenberg mente, at Grunden til Udsættelsen af Barnets Kirkefærd netop var denne.

situs, vidste jeg ikke mere prudenter et candide at kunne have skrevet, end jeg skrev. Havde E. Æ. brugt¹⁾ Brevet, som jeg skrev, før Manden enten havde bragt sit Barn ned i Eders Hus, heller ladet en Vogn gaa to stærke Mile²⁾ frem og tilbage for at hente en Præst, havde han vel og givet de bedste Ord for at faa det forebygget og aldrig siden gjort det. Derfor da jeg fik det sidste meget haarde Brev fra E. Æ., kom det mig des mere uformodende, som jeg vidste, hvor redelig jeg havde ment det. Og, mi frater, per Deum juro! saa haardt vilde jeg ej skrive til det foragteligste, skarnagtigste Menneske, som jeg deri er tracteret fra Begyndelsen til Enden. Og vil jeg tilstaa min Skrøbelighed, som jeg aldrig før har aabenbaret for nogen, det, for Gud! forvoldte mig den recidivam og haarde Sygdom, jeg atter blev nedkast med paa mit Leje; thi aldrig er jeg endnu haardere blevet medhandlet, som E. Æ.s Pen der tilredte mig i dette sidste meget haarde Brev. Men Gud forlade Eder, som jeg, for Gud! har forladt det. Thi derfor, efter denne Erklæring³⁾ takker jeg kjærlig for E. Æ.s mig nu idag indhændige, saa den Sag skal næst Guds Hjælp være mere som en Lysesax end Slukker for min Kjærligheds Lampe. Hvad den Prædiken 4de Adventus i Kjeldby angaar, skal jeg næst Guds Hjælp enten selv forsørge eller faa forsørget, at E. Æ. ej derved skal hindres; thi jeg ser, Helligaftenen er saa nær paa Haanden. Catalogum nascentium & morientium og at maatte blive opskikket før Juleaften for Postdagens Skyld d. 2. Juledag. Saa Gud glæde E. Æ. med dydige Ægtefælle og velsignede smaa til glædelig Jul og Nytaaringer her i Naade, hisset i Salighed, Amen!

H. Æ.s hulde og pligtige Tjener

Stege 10. Dcbr. 1708.

M. R.

¹⁾ Sic! Mon der ikke skulde have staaet: „brudt.

²⁾ Afstanden mellem Borre og Stege.

³⁾ D. e. Brevet af 9. Decbr. fra Præsten, som omtales i de første Linier af Reenbergs nærværende Brev.

8.

Reenbergs Forsøg paa at omvende en Mand, der var slem til at bande.

Til Sign^r Niels Madsen.

Paa hans til mig ergangne, dat. 6 Sept. 1709, følger til tjenstligt Svar: Angaaende hvad Discurs om ham i Faxe skal være falden, da husker jeg vel, at Hs. Ærværd. Hr. Peder Falenkamp¹⁾ fortalte mig den ulykkelige Hændelse, der træffede hans [o: N. Madsens] Kjæreste Søndagen d. 28. Juli sidstafvige, det vi begge condolerede; og jeg da erindrede, efter den Gudsfrygt der er Sjælesørgere anstændig, at som Sign^r Niels Madsen var Mag^r Falenkamps Tilhører, han [o: Falenkamp] vilde da foreholde ham som sit Bigtebarn at afstaa de forskrækkelige Eder og Bander, som kan ikke andet end fortørne Gud og forvolde ham Straf; at saadan Synd maatte afstaas; thi saadant var passeret af hans Mund her i Menigheden i Stege By i en god Dannemands, Jacob Brystings, Hus i Godtfolks Paahør. Og tror jeg, jeg lagde det til, at jeg heller vilde give en Ducat til de fattige, end at saadanne Guds Fortørnelser skulde passere i min Menighed. Thi, min kjære Ven, Sjæle er nok langt mere kostbare end Guld, da de har kostet Christi dyrebare Blod. Og imedens Gud fortørnes paa et Sted, kan hans Almagt straffe paa et andet Sted. Thi Herren vil ej holde den uskyldig, som tager hans Navn forfængelig. Jeg vil, efter den af Eder selv givne Anledning ved Eders Skrivelse til mig, i Jesu Navn og paa hans Kraftes Ord endnu foreholde Eder det, og som en Guds Tjener formane Eder som en Medchristen at betænke, at just samme Dag, Søndagen d. 28. Juli, og jeg tror samme Time, som disse Eder bleve hørte af Eders Mund her i Stege, tog Gud det kostelige Nam i Eders Bo. Fortørnes nu ikke over Eders Næste, som vil have Eders Sjæl reddet med flere; thi ellers fortørnes I over Gud selv. Det er vort Embeds Skyldighed

¹⁾ Præst i Jungshoved, i hvilket Sogn Niels Madsen ogsaa ses at have boet.

som Sjælesørgere at oplede med hinanden og for hinanden hver en vildfarende Sjæl. Og saaledes var det og min Agt og er endnu at række Eders ærværdige Sjælesørger Haanden. — Andre Ord til Eders Respects Forkleining veed jeg ikke der blev talt; tvert imod paa begge Sider for Resten og talt meget godt om Eder, at I var en god, ærlig og tjenstagtig Mand, og at saadanne Misligheder passerede ej gjerne uden ved en Drunk. Men nu, min kjære Ven, vi ere komne i den Fortrolighed, da kan jeg og ej andet end foreholde Eder det, som passerede med en god ærlig Præst her fra Landet, navnlig Hr. Jacob Baden¹⁾, nu i Vinter, jeg tror Torsdag d. 21 Februar, hvorledes han af Eder blev beegnet paa sin Rejse til Kjøbenhavn i Jens Pedersens Hus i Faxe, hvor I med Mandens egen Kjøp støtte ham nogle Gange for Brystet, og med andre den gejstlige Orden nær rørige Ord angreb den ærlige, fredsommelige Mand, at det var andre nærværende Godtfolk til Fortrydelse. Hjertens Ven, dette fortæller jeg nu Eder igjen imellem os som Eders Ven, med Formaning, at I for Christi Skyld vil holde Eder til Gud, at han vogter Eder for sligt og værre Onde, og at I omsider maa ende Eders Dage med Fred og Salighed, det velbenævnte Eders gode Sjælesørger, Mag. Falenkamp, og haabede, og jeg ønskede ham Naade og Velsignelse til. Det jeg og endnu ønsker som den, der er af Hjertet og i alle muelige Maader skal vise sig at være Eders tilforladende Ven og pligtige Tjener.

Stege d. 12 Sept. 1709.

M. Reenberg.

9.

R. meddeler sin Broder, Mag. Jens Reenberg, Rektor i Viborg, Fødselen af en Sønnedatter.

Til J(ens) R(eenberg).

For at gratulere Dig som Bedstefader i Kjød og Blod og efter Naturens Lov, næst mig selv efter Kjærlighedens

¹⁾ Præst i Elmelunde.

Lov, maa jeg ved dette erkyndige Dig den Velsignelse, Gud nu næst afvigte Nat efter den 2 Aug. skjænkede her i mit Hus til min e. Datter E(lse) E(lisabeth), Din Søns, Mag. P(eder) Reenbergs, Hustru¹). Den Velsignelse [er] mig saa meget desto glædeligere, som vores Kjærlighed til dem alt voxer, helst han viser sig som det, han er, en from, retsindig, opbyggelig Guds Mand. Og som Velsignelsen var en velskabt liden Datter, og den første Grøde i deres Ægteskab, var hun og prioritered til den Ære at bære din gode sl. Hustrues Navn, som hun i Jesu Navn blev døbt med ved mine Hænder til Højmesse d. 4 hujus næst afvigte. Navnet vil jeg formode, du ej fortryder over, helst fattige Folk kalder og deres Børn op efter Konger og Dronninger. Din Søn Lieut. Joh. Ott. Reenberg blev efter Skyldighed buden til Fadder, da han ligger her i Byen indkvarteret, og med Fornøjelse ser jeg ham snart daglig, thi han er i Sandhed en proper Officer; men af Mangel for Klæder efter sin Stand kunde ej comparere. Er det din Villie, vil jeg gjerne forskyde ham til en Klædning, som han har højst fornøden, og om jeg ej faar Pengene før om et Aar, skal det være mig Fornøjelse nok at vise i dette som i alt andet, hvor gjerne jeg med Velsignelse²) Din og dines h(ulde) B(roder) og pligtige T(jener)

[Kjøbenhavn] 5 Aug 1713. M. R.

10.

Biskop Worms Omgangsskrivelse til en Del Præster i Kbhvn. angaaende Sværmeren Adolf Dyrkop, samt Præsterne Paategninger.

Tit. Det er Dennem vel bekjendt, hvorledes en Person ved Navn Adolph Dyrkop haver saa vel i Vor Frue som

¹) M. Peder Reenberg var Præst i Thoreby paa Laaland. Hans Hustru, E. E. Gemzøe, var Morten Reenbergs Stifdatter. Foruden denne kjendes to andre af R.s Stifdøtre, der ogsaa blev Præstekoner, nemlig Bente Marie gift med Mag. Torben Lidøye i Hersted øster og vester, samt Karen, gift med Mag. Iver Arntsen Dam, Præst i Udby og Ørslev.

²) Ulæseligt Ord.

St. Peders Kirke udstrøet d. 6 Aug. en stor Del skrevne Sedler, i hvilke han haver paa en uhørlig og ugudelig Maade bespottet og forbandet Gud som Hs. Kongl. Maj. og det hele Land. Derudover har jeg maattet angive samme Person for Politimesteren, som ham har ladet angribe og i det beskikkede Byens Arresthus forvare. Men som Politi- og Commerce-Collegiet mig haver tilskrevet, at han skal være ved fuld Fornuft og ej forrykt eller rasende (det jeg dog havde tænkt), men indtaget af nogle kjætterske Principiis¹⁾, hvorudover de begjære, at Præsterne her i Staden dagligen maatte paa en kort Tid skiftes til at besøge ham for at forsøge ham af Guds Ord at overbevise om hans Vildfarelse, saa ville Deres Velærværdigheder, naar de have Lejlighed, forføje sig til Stadens Arresthus, da han nu af den ene, nu af den anden kan blive undervist og om sine Vildfarelser overtydet. Særdeles begjærer han indstændig at tale med hans velædle Velærv. Mag. Brinch, som og vel haver den Godhed ham at besøge.

Hafn. d. 21 Aug. 1713.

Worm.

Denne H. Højædle Højærv.s Ordre er mig anvist, og skal jeg, vil Gud, idag forføje mig op til dette underlige Menneske, at høre hvad han haver at sige, samt at gjøre mit bedste til at faa ham paa rette Vej, hvortil den forbarmende Gud give Naade for Jesu Skyld.

Hafn. d. 22 Aug. 1713.

I. Brinch.

Jeg vil i Morgen d. 23 Aug. ham besøge [og beder] at enhver af de andre velærv. Brødre vilde lægge Haanden paa, naar det dennem kan falde belejligst.

J. Lodberg.

Weil ich Amts-halber nicht eher als 24. hujus zu ihm kommen kann, so will alsdann frühe um IX Uhr zu ihm

¹⁾ Dyrkops Hovedpaastand, der var bleven en fix Idé hos ham, var, at det ikke stemmede med Begrebet om Guds Retfærdighed, at den uskyldige (Christus) skulde lide for de skyldige (Menneskene).

gehen, und künftig, so oft als mir immer möglich, ihn besuchen. Gott erbarme sich seiner um C. willen.

H. Dyrkop.

Paa næstkommende Fredag d. 25 Aug. efter Prædiken skal jeg næst Guds Hjælp besøge ham.

Lemvig.

Første Lørdag og Søndag d. 26 og 27 Aug. i Embede. [Naar det] er overstanden, haaber jeg med Guds Hjælp Mandag Formiddag d. 28 Aug. at tale med denne elendige, hvis han hellers i det danske Sprog vil tage imod hvad der kan forefalde.

M. Reenberg.

Af en senere Antegnelse af Reenberg fremgaar, at Omvendelsesforsøgene endnu i Oktober s. A. fortsattes. Under Aaret 1716 findes i Brevbogen flere Aktstykker vedrørende Dyrkop, der da igjen var sat fast. Disse skulle dog ikke her meddeles, da de (efter andre Kilder) tildels ere benyttede af O. Nielsen i hans Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse VI, 140 —8.

11.

En Ansøgning skreven af Reenberg i hans Stifsøns, Daniel Gæmsøes, Navn.

Tit. Biskop Worm.

Deres velædle Høj-Ærværd. turde jeg fattige Mand endnu ikke understaa mig at besvære med videre underdanige Suppliquer, hvis jeg ikke blev mindet nu i min yderste Elendighed og daglige Dødelighed i et udslæbt Legeme, som næsten nu har gjort mig til et unyttigt Kar, ved det Feltembede, hvis Byrder jeg nu i saa mange Aar har baaret, at mig for Resten nu intet videre er ladet end den jammerlige Ros, at baade her og i mit Fædreland er nu vel ingen enten Felt- eller Skibspræster, der har arbejdet mere og længere end jeg, saa at ingen kan disputere mig Sted paa den Rulle, der kunde opsættes for dem, der kunde kaldes emeriti, der jeg endnu maa anses iblandt saa mange yngre som immeritus. Jeg gaar nu nær paa en Alder af 40 Aar. 8 Aar af disse har jeg fortæret i mange rudes Campagner. Trende Feltpræster bleve ordi-

nerede med mig; tvende siden samme Aar. Alle ere hjulpne; jeg alene ladt som et Inventarium, og min haarde Skjæbne mig saa meget desto fortrydeligere, som jeg for Gud i min Samvittighed veed ikke noget, nogen kan dadle mig for i mit Embede. Gud takker jeg først og fremmest, at hans hellige Forsyn har agtet mig saa værdig, som og hans Naades Gaver, han har betroet mig, har ikke været ufortrydelige for Mennesker, og mit Vidne er i Himlen, at jeg med ingen Skjødesløshed har opvartet Embedet, men med ufortrødelig Flid, Aarvaagenhed og utallige Farligheder ladet mig finde, hvor jeg enten er blevet anbefalet eller anmodet. Thi er min Fortrydelse nu desto større, at jeg ikke længere kan udstaa de Travailer, som endnu udkræves, da jeg paa en ti Mile paa denne og hin Side Kiel, hvor mit Regiment ligger forstrøet, kræves at gjøre det, jeg nu ikke længere formaar. Min Fattigdom, mit nu i saa mange Aar udslæbte Legeme, min udtrættede Sjæl supplicerer nu derfor til D. velædle Højærv.s fromme Forsorg og anseelige Befordring om allerunderdanigst Relaxation fra disse alt for mange og saa lange Besværinger, at jeg dog [maatte hjælpes] saa vel som saa mange andre, der ikke have baaret nær de Byrder, saa jeg maatte en Gang, før jeg ser min Død, komme til nogen Rolighed, for der at give nærmere Prøve af de Fristelser, jeg indtil denne Time har frembragt min Elendighed i. Forventende herpaa til bedste Redning naadigst Svar fra D. v. Højærv.s underdanige og ydmyge Forbeder

Kiel d. 8 Jan. 1714.

D. Gemze.

Vedføjet dette Brev findes en Ansøgning til Kongen af omtrent samme Indhold, i hvilken henvises til Biskoppens Paaskrift, der ved ovenstaaende skulde erhverves. — I et senere Brev, skrevet i Reenberg's eget Navn til Maitre des Requêtes Etatsraad Helt, forestiller han Stifsønnens beklagelige Vilkaar. Da han ikke længere kunde udholde

Feltlivet¹⁾, var han kommen tilbage og havde ligget 4 Maaneder syg i Reenbergs Hus; nu var han endelig kommen nogenlunde til Kræfter igjen. Paa det mest indtrængende anbefaler Reenberg ham til Befordring, idet han omtaler ham som et ypperligt Talent i Lærdom og Gaver. Alligevel hjalp det ikke. Da Mag. Niels Spydstrup i Helsing og Valby var død i Novbr. 1715, skrev Reenberg atter en Ansøgning til Kongen om dette Kald for Stif sønnen, der f. T. var Hjælpepræst i Frederiksborg under Sognepræstens Fraværelse. Men heller ikke denne Gang kom han i Betragtning. Først 1718 lykkedes det ham at opnaa den beskedne Stilling som nederste Kapellan ved Nicolai Kirke i Kjøbenhavn.

12.

Reenberg til en orthodox Meningsfælle (sikkert Prof. Hans Bartholin), hvem han advarer mod en altfor hidsig Optræden overfor Pietismen.

Hjertens Herre, fortrolige, gamle, hulde Ven og Velynder.

Havde jeg ej haft den Satans Engel og Nævehug at drages med alt gaardags — thi efter de gamle deres Mening om den store Guds Missionaire kalder jeg min Hovedpine saaledes —, som alt hele Dagen naglede mig til Sengen: Havde den Forhindring ej været, havde E. H. enten set mig selv heller dette nu igaardags. Desimidlertid har jeg faaet Malurt nok af det, mig er communiceret fra Eders Haand, og takker hjertelig derfor, for at føle mig videre efter denne Kundskab, hvor noget ad rem kan blive opsnappet. (1.) Veed jeg ej, hvor Folk, der vide noget, kan være saa forblindede og ikke se, hvor Djævelen spøger i dette Værk¹⁾; thi det er jo vitterligt nok, at Sagen sigter ej paa at saa Hvede paa Klinteagre, at faa Barbarer omvendt, men at faa Klinten her saaet iblandt Hvede, og faa Dørene og Sluserne aabnet for Pietister her ind til os, og

¹⁾ Det omtales, at han havde gjort Tjeneste i Brabant, Flandern, Stift Bremen og Holsten.

²⁾ Missionen i Indien ved Udsendinge fra Halle.

saaledes en Samaritanismus af al liberté og Toleration af al Religion at fordærve os med. Thi (2.) holder jeg det at være naturam Pietistarum, at de vil ingen visse Symbolum eller Confessionem fidei binde sig heller nogen til, men Scepticismus ved alle vore Troens Artikler; og naar Djævelen først kan fordærve os Palladium fidei christianæ, saa at den brydes paa alle Lemmer og handles som et Jesabels Legeme, er Spillet snart vundet. (3.) Det disciplina ecclesiastica skulde gjøre circa mores reformandos, og altid har gjort in puriori Ecclesia, det er jo den clypeus fucatæ pietatis, det caput Medusæ, under hvilket de agerer. (4.) Imidlertid, som Kjærlighed befaler os at dømme vel om alle, saa tror jeg stadig, at de farligste Patroni hujus astus Satanici agerer her af redelig Intention, men slig, som rejser sig af erronea (opinabili) conscientia, og derfor maa de desto lempeligere omgaas, ne irritentur in zelum. Er det derfor mit Raad at være Fabii Cunctatores, da den dollige Sag vil snart røbe sig selv, og Djævelen skal vel blive nødt til at at vise sine Kløer kjendeligere. Og som der endnu ej er kommet for Lyset videre ved Supremæ Potestatis jussa, saa har vi at begegne det intra terminos obedientiæ passivæ; indtil der kommer det for Lyset, som kan sætte os i en egalité med dem, man har at agere mod, kan man tidlig nok hver i sin Stand og Sted agere libertate christiana ad ductus obedientiæ activæ. (5.) Imidlertid som vi nu ere dem ikke imod circa exercitium moralium, saa ej heller at vi jo ønsker saa vel som de, at alle Hedninger vare omvendte, at de gjøre vel, som arbejde paa sligt et Værk, men derimod at bevise, hvad ordinaria media ere, hvad derved er at haabes. Thi (6.) skal der bruges media, hvorfor kan det ej lige saa vel ske ved ordinarium Ministerium Societatis Indicæ? hvorfor Tydskere og just Tydskere fra Halle? (7.) Som Catholikernes Missionærer drages in Exemplum, da vil der vises, hvad fundus de har at kjøbe sig det Værk til og underholde det med, hvad Charlatans Kunster de bruger (e. gr. in

Confutio Sinensium), og slige media enten fejler os, heller ere saa ulovlige som *Magia ipsa*. (8.) Som de dollige opsatte Artikler ere saa ganske sine nervis, *succo et sanguine*, men deri *nervosius*, at Folk skal tale med hinanden derom i vaanlige Discourser, saa har man der *materiam* at betjene sig af. Og Gud give mig sin Aands Kraft, saasandt jeg skal bruge mig *publice et privatim*. Men, min hulde Ven! jeg beder for Guds Skyld, lader Eder ej mærke med noget skriftligt, før Tiden er; thi jeg har den Tanke, at de Sager skal engang komme ind for *facult. Theol.* Lader ikkun Djævelen lidet brøle, han skal ej opsluge. Moses, Elias, Johannes, Christus ipse, *Apostoli cedebant ad tempus*. Tror mig, I har Uvenner, og muelig en af dem, I tror som god i denne Sag, er Eder værst. Derfor at man *caute* taler, og imidlertid mener alting *candide*, indtil man kan slaa vissere Slag, naar Værket er kommet bedre til Lyset. *Principiis obsta* er ingen Regel for os her, før flere Øjne kan blive opladte og se disse *ruinosa principia politiæ*, *eo majori robere res agetur*. Imidlertid, Gud hjælpe mig, saa sandt som jeg ej haaber at gjøre mine *seniles annos* tilfals for disse forstyrrede Tider. Hellers *in hoc casu* holder jeg det tryggest [hellere] at agere *κατ' ἀρσιν* (nemlig at vise, hvor urimelig de agere denne Sag) end *thetice*, det vulgus ej saa vil fatte. Hellers skal jeg, Gud for alting, søge Lejlighed at komme en Aften som Nicodemus, naar der var bedst Lejlighed for E. Højærv. Interim oro, *obtestor, quantum possum*, at man endnu i denne Sag hører mere, end man taler; at lide, bie og tie har tit knust Slangens Hoved; thi at *exponere* os uden al *avantage*, forbinder Gud os ikke til. *Durate et vosmet rebus servate futuris*. Tiden vil komme, da denne med flere Sager kan handles bedre af Eder i Eders Station¹⁾. Og som det høje Sted *in aula* staar endnu *vacant*²⁾, da raader

¹⁾ Nemlig hvis det theologiske Fakultet blev adspurgt.

²⁾ Pladsen som tydsk Hofprædikant var endnu ikke besat efter F. J. Lütken's Død 1712.

jeg og at temporisere, indtil man ser, hvad der kan blive af. Thi bliver det beklædt med prudentia et moderatione Theologica, kan der saa meget godt drives; hvis ej, kan man desto tryggere agere, naar man veed, hvem man har i alt at gjøre med. Gud styrke, opholde og trøste Eder i Christo Jesu, i hvis Blod alt dette skal overvindes. Forbliver

19. Febr. 1715.

E. H.s hulde og ydmyge
Forbeder.

P. S. Af nogen extraordinaire Function paa Søndag¹⁾ veed jeg endnu intet. Men ønsker mig slige Communicationer (som de to Linier, jeg blev æret med) for hver en Gang, jeg har sligt at forrette, [mere] end for mine egne alene.

Under Brevet er Svaret paa samme anført saaledes:

Responsum 20 Febr. Tak for gode Raad og grundig Underretning, hvilke jeg skal følge. Gud styrke Eder baade til Liv og Sjæl. Jeg skal ikke lade af at bede godt for Eder, saa vel for mit eget bedste som for publico Ecclesie emolumento.

13.

Reenbergs Kritik i et Brev (sikkert til Prof. Hans Bartholin) over et Forsvar²⁾ for Missionen i Indien, hvorved Sekretæren i Missionskollegiet Chr. Wendt³⁾ havde søgt at imødegaa et anonymt Angreb paa samme (af H. Bartholin).

Hafn. d. 16 Aug. 1715.

Hjertens Herre!

Gud give, der var saa mange retskafne Proselyter vundne i Indien og saa mange retsindige Guds Ords Tjenere der, som jeg har mødt nu paa nogen Tid Qvæstionister, der har spurt mig ad, om jeg havde set dette indlagte, som

¹⁾ Oprindelig har der staaet: Slottet, og det er vel ogsaa om en Prædiken der, at der her er Tale.

²⁾ Med Titel: Examen sententiæ Anonymi de hodierna Indorum conversione.

³⁾ Det nævnte Forsvar havde intet Forfatternavn, men Pontoppidan har den Efterretning, at Wendt er Forfatteren (s. Fenger, Den Trankebarske Missions Historie, S. 129).

det er kommet saa vidt for Lyset og vendes nu i manges Hænder, hvortil jeg har alt svaret det, jeg med en god Samvittighed kunde svare, at jeg havde ikke set det; mens som min Mening derom in generali er blevet udspur, har jeg svaret, at jeg betager¹⁾ mig til det, som jeg offentlig har lært i Templen, da Bønnen første Gang efter Anbefaling skulde ske²⁾, at min Mening var som den kloge Mand³⁾ Act. V, 8. 39. Hellers naar jeg nu confererer den trykte Invitation de cursu Evangelii promovendo og det Scriptum Anonymi⁴⁾, kan jeg ej andet se, end at sect. 26. 27. 28. 29. er efterlevet af Anonymo. Mens naar jeg confererer Examen sententiæ Anonymi med det trykte, synes mig, at det er som Bien, der havde Honning i Munden, men Braadden i Rumpen. Thi jeg ser ikke, at Anonymus har givet nogen Aarsag til saa mange bitre Expressioner, som det Examen er fuldt af, som Pindsvinet og Tornebusken af Sting. Thi derfor, hvo den gode Mand har været, som har skrevet det Examen, sandelig han har hverken været modestus, pius heller utilis promovendo Evangelio, da han har ikke gjort videre end, saa vidt han kunde, at skrække andre fra at føje sig efter de her forved anførte Artikler i det trykte Værk. Og ser jeg intet meget godt i samme Examine uden det, at han tilstaar sig at have læst sententiam Anonymi fugiente oculo, og derpaa annoteret qvæ in mentem venerunt; thi af hans Hjertes Overflodighed mærkes hans Pen at have en meget bitter Udflod.

Derpaa følger en Række (11) kritiske Anmærkninger⁵⁾ til de 11

¹⁾ D. e. henholder.

²⁾ Under 15 Marts 1715 udgik der kgl. Befaling om offentlig Forbøn i Kirkerne for Missionens Fremme. Præsterne skulde forud forklare Sagen for Menighederne, der i Almindelighed ikke kunde forudsættes at kjende noget dertil (s. K. S. 4 R. I, 161—2).

³⁾ Gamaliel.

⁴⁾ Anonymi sententia de hodierna conversione Indorum A° 1715. (Den unævnte Forfatter var Hans Bartholin).

⁵⁾ Reenbergs Anmærkninger ere formodentlig benyttede i den »Apologia sententiæ Anonymi Hauniensis de hodierna Indorum con-

Punkter, under hvilken Forfatteren af *•Examen•* havde besvaret *•Anonymi•* 11 Indvendinger mod Missionen.

Fra en lidt senere Tid findes i Brevbogen følgende Bisper-Skrivelse til Provsterne i Sjællands Stift, vidnende om, hvor højt Bølgerne gik i Striden om Betmeligheden af Missionen i Indien.

Tit.

Saasom H. K. Maj. allern. er kommet i Erfaring, hvorledes en Del onde og vanartige Mennesker ej skal have undset sig for at lade en Del med Calumnier opfyldte Skrifter udgaa mod det af H. K. Maj. til Hedningenes Omvendelse udi en christelig Intention allern. indstiftede Missions-Værk, saa haver H. K. Maj. allern. anbefalet mig derhen at se, saa deslige Skrifter, som mod forbem. Missions-Collegium enten allerede ere eller herefter kunde vorde skrevne, ikke blive i dette mig allern. anbetroede Stift enten publicerede eller til Trykken befordrede; som og H. K. Maj. allern. vil, at dersom deslige Bøger eller Skrifter skulde mod Forhaabning her i Stiftet vorde enten trykte eller i andre Maader udgivne, da skal jeg samme strax lade confisqvare og derom min allerund. Relation med forderligste til H. Maj. indgive. Paa det at slig H. K. Maj.s allern. og christelige Villie kan efterkommes, vilde E. velædle Velærv. i det Dennem anbetroede Herred føje hos alle gejstlige under Deres Jurisdiction staaende Supposita den Anstalt, at saa fremt dem nogle af deslige onde og vanartige Menneskers Skrifter mod det af H. K. Maj. priseligst anordnede Missions-Collegium forekommer, de da til E. V. vorde sendt, som saadanne mig siden tilskikker, paa det jeg H. K. Maj.s allernaad. Villie i dybeste Underdanighed, den Sag angaaende, kan efterleve.

Hafn. d. 5 Febr. 1718.

Tit.

C. Worm.

14.

Reenberg besvarer en Forespørgsel fra Etatsraad N. Slange vedrørende Exorcismen og Jørgen Dybvad.

Slange, der syslede med Indsamling af Stof til Christian IV's Historie, havde under 20. Juli 1716 tilskrevet Reenberg:

versione contra examinatorem ejusdem ignotum etc. conscripta et divulgata a Philaethe Misopseudo., der nævnes hos Fenger, anf. Skr. S. 121—2 Not.

Har Han noget om den Dispute, som indfaldt her i Riget udi Begyndelsen af forrige seculo udi C. 4ti Tider, om Exorcismus in Pædobaptismo var fornøden eller ikke, eller om den salva conscientia kunde udelukkes eller ikke, da hav den Godhed og communicerer mig dette. Jeg finder, en Befaling A° 1606 til Bispen og Facult. Theolog. derom at være udgangen. Jeg veed ikke rettere, end at Dibvadius Parens jo og derom udgav en Disputats, hvori og var noget, som siden i den Proces imod ham blev objiceret. Mig tykkes og, at Ægid. Hunnius skal have skrevet en smuk Tractat herom. Underretter mig herom det bedste ske kan. Adieu.“

Herpaa svarede Reenberg¹⁾:

Consiliario Status Slange.

Vir illustrissime! Post perreptatos meos forulos, ut haberem, qvæ hic mittuntur, Dibvadii de Magica Superstitione et supposititium fœtum²⁾ Ægidii Hunnii demandatis reponam. (1) Sane nescius sum, motas inter nostrates circa Exorcismum unqvam fuisse controversias. Imo adeo non dubito motas fuisse, ut constet potius, propter omissionem ejusdem viros minime plebejos periclitasse. Sic famosissimus Jonas Jac. Venusinus, Pastor ad Ædem S. Hospitii, A° 1588 d. 13 Octobr. a Qvadrumviris Interregni suggestu interdictus est, nullo alio intentato crimine. Interim officio sine ulteriori deprecatione restitutus, adhibito deinde Exorcismo. Majus adhuc periculum Iv. Bartholino, Prof. Hafn. postea Pastori Stegensi, ob exclusum eundem Præses Monensis creavit, adeo ut miser Bartholinus, Ministerio et Officio exutus, Soranæ custodiæ traditus sit circiter Annum 1565³⁾. Vid. Vind. Acad. Hafn. (2.) Ex Conr. Aslaci Tabb.

¹⁾ Skjønt Reenberg ofte indstrør kortere eller længere latinske Stykker i sine Breve, ere de fleste af dem dog paa Dansk. Helt og holden paa Latin er, foruden nærv. Brev til Slange, to til Otto Sperling og enkelte andre.

²⁾ For supposititium fœtum var der først skrevet: spuria illa Mss.

³⁾ Rigtigere: 1567 (s. D. biogr. Lex. II, 173).

Chronol. ad An. 1606 constat, Theologos Hafnienses ex Mandato Regio sententiam suam de Exorcismo scripto' comprehensam ipsius Majestati exhibuisse (ut ipsius Aslaci verba sonant in Lat. edit. ejusdem Opusculi), sed occasionem hujus negotii non adeo domesticis ac extraneis deberi crederem, idque vel itineri Regis Anglicano ejusdem anni (Resenio forsā non alieno ab eodem qvæsito Regis) vel nuperis tunc motibus in Ecclesiis Augustanis Germaniæ, innotescente tunc suppositio foetu dicto Hunnii. (3.) in argumentum ejusdem motus mitto hic [librum] Eil. Lubini, cujus præfatio ad Joh. Monradum nostratem suspicionem movet¹⁾. (4.) Ex Dibvadii thesibus de Magica Superstit. uti non constat illum exorcismo offensus (vid. thes. 125), sic nec inter accusationis capita ullum tale reo intentasse crimen. (5.) Ut id adjiciam, miranda fuit Augustanorum circa hanc controversiam prudentia Theologica. In Ecclesiis, qvæ oris, ubi Papismus regnat, viciniore, e. gr. Argentoratensi et Würtembergensi, abrogatus exorcismus, ne ritus adiaphorus quasi lex imponeretur libertati christianæ. Vicissim Ecclesiæ Reformatis viciniore retinuerunt Exorcismum, e. gr. Noribergensis et Saxonica, ut interim tuerentur libertates christianæ Ecclesiæ in retinendis ritibus innocuis, inprimis cum talis ritus²⁾ in oculis Calvinianorum, lippientibus circa pædobaptismum, nostræ orthodoxiæ sit sepimentum neutiqvam propter heterodoxiam tollendum³⁾. In hoc pii Patres secuti exemplum Apostoli Gal. 2, 3. qvum Titum, gentilem qvamvis, noluit circumcidi propter falsos fratres, Timotheum autem, qvamvis proselytum, circumcidit in ædificationem Ecclesiæ, etiamsi tunc in manibus habuerit canonem Apostolorum nuperrime jam Hierosolymis sancitum de abroganda Circumcisione, imo etiamsi eundem coram Ecclesiis jam publicabat ipse Apostolus.

¹⁾ Læsningen af dette Ord er usikker.

²⁾ Et eller to ulæselige Ord.

³⁾ Her har Reenberg vistnok rigtig paapeget Aarsagen til, at man i den danske Kirke saa længe holdt fast ved Exorcismen.

15.

Reenberg foreholder Hans Trojel, Sognepræst ved Frelsers Kirke paa Christianshavn, hans upassende Adfærd mod den resid. Kapellan Eil. Holm.

Tit. Trojel¹⁾.

Finder jeg [mig] højlig forbunden at tilmelde, hvorledes Ed. Velærv.s Medtjener, Hr. Eil. Holm, var hos mig nu i Aftes og beklagede sig, at han nu i Dag med sin Ægtefælle agtede at forrette deres Andagt med Skriftemaal i Kirken, og at E. V. skulde derpaa ladet sig forstaa, ligesom de skulde blive afviste. Hvortil jeg (da han spurte mig, om han og hun turde vove sig at blive ved deres christelige Forsæt) svarte, at det havde vel ingen Fare. Thi meget vel kan jeg forestille mig E. V.s egen Skjønsonhed, at af en particulier Misforstand maa man ej prostituere nogen til offentlig Forargelse. Og skulde sligt passere (det Gud forbyde!) var det aldrig før hørt i den gejstlige Orden her i Riget, langt mindre i Kjøbenhavn, og vilde drage efter sig hel forargelige Conseqvencer, foruden at *actus Ministerii in Confessionis actu er publicum Ecclesiæ bonum, sed defectus illius actus er malum personale agentis*. Hvad Misforstand, som hellers kand være mellem dem, har jeg før skrevet om, og naar begge behage at tilsige mig Tid, hvor de ville møde, vil jeg gjerne med tvende af Ministerio gjøre mit bedste [for at faa] alting slettet, Guds dyrekjøbte Menighed til Opbyggelse ved Lærernes fortrolige Enighed. — —

Hafn. d. 18 Junii, h. octava, 1723.

P. S. Herom jeg nu giver Hr. Ejlert Notice, som talte med mig igaar sandelig ligere en døende Mand end en levende.

¹⁾ Det var denne Mand, der siden blev afsat og som Statsfange sendtes til Munkholm.

16.

Reenberg til M. Iver Brinch, Sognepræst ved Nicolai Kirke, om den saakaldte Syvslets-Prædiken.

[Svar] paa Mag. Brinchs d. 18 Maj 1724.

Skyldigst at besvare (1) angaaende Syvslets Prædikener¹⁾, kan jeg for min Person meget vel finde mig [der] i, saa vidt andre mig paahængende uforbigængelige Forretninger ej hindre, som e. gr. nu tilstundende Søndag, da jeg i Herredet²⁾ har ladet tilsige at visitere, og efter det Stykke Arbejde og Rejse om Aftenen er sligt Arbejde mig umuligt om Morgen; og for [ø: paa Grund af] slige Visitatser falder Vinteren mig bedre til dette Arbejde end Sommeren. Dog saa snart Landemodet og turbulentus terminus 11 Junii er overstaaet, skal jeg for mig gjøre mit bedste, og ser gjerne, hver gjør sit. (2) Suppliquen underskrives gjerne af mig.

M. R.

P. S. Jeg blev kaldet til H. Geistes Menighed efter Biskop Thestrup³⁾ i mit 50. Aar 1709. Jeg blev kaldet derfra (saa ugjerne) til V. Frue i mit 60. Aar A° 1720 (NB. den Alder haver endnu ingen af alle mine Formænd oplevet her, og endda blev jeg saa sildig kaldet; thi hvad Hr. Sevel gjorde, er sine exemplo, at han saa gammel og for et Aars Arbejde her vovede sig her op⁴⁾); men saa mange Aar, som mig blev tilladt at leve ved H. Geistes, laa dette Arbejde ej for mig [ø: det blev ikke forsømt af mig], end ikke for en Uge heller Dag, værende Pestens Aar, 1711, og endnu skulde det sandelig ikke ligge, hvis Provstiets Forretninger tillode mig jucundos istos labores,

¹⁾ Disse Prædikener (om hvilke Oplysning findes hos Nielsen, Kbhvn.s Hist. og Beskr. IV, 31 f. Jvfr. Fogtmans Reskriptsaml. IV, 1, 697). gik paa Omgang mellem Præsterne i Kjøbenhavn.

²⁾ Sokkelunds Herred, der da endnu laa under Provstiet ved Frue Kirke i Kbhvn.

³⁾ I Brevbogen findes nogle Skrivelser vedrørende dette Embeds-skifte, der ikke løb af ganske uden Strid.

⁴⁾ Søren Sevel var 65 Aar, da han 1718 blev Sognepræst ved Frue Kirke (kom fra Holmens Kirke). Han døde i Januar 1720.

qvi mihi, sanctum testor! semper dulciores otii nomine venirent, det jeg og skulde holde for at sacrilegium, saa længe jeg havde baade Tid og Helbred, at unddrage mig fra dette Arbejde, som Gud veed, jeg med Smerte vel tit betænker: O mihi præteritos! Atqvi hæc scribo vix superato climacterio ¹).

17.

Ansøgning til Kongen om Hjælp i Anledning af den ved Kjøbenhavns Brand (Okt. 1728) fremkaldte Nød blandt Præster og Kirkebetjente, skreven af Reenberg i eget og de til hans Provsti hørende brandlidte Præsters Navn.

Stormægtigste, allernaadigste Arveherre og Konge.

Saa Gud hjælpe os nu! Hjælp Herre Konge, Guds Kirkes allerbedste Fosterfader, thi vi ere Guds Embeds Tjenere, allernaadigst anordnede til Menighedens Sjælesorg. Allernaadigste, allerbedste Konge! Sjælesorg befaler os at grave indtil vor Gravs Bredde, mens Guds Embedes Ære forbyder os at betle for anden Dør [end den], som er os nu hans Salvedes egen Trone. Ikke ere vi Engler for vore egne Legemer, dog vi ere det for Menighedernes Sjæle. Derfor og haver vor Vandel ej vaared efter Gjerrighed at samle for den Dag i Morgen, ej heller ved Overdaadighed at adsprede noget af det, som os nu fejler, da moxen hver af os ejer ej en Fodsbred Jord og ej det Sted at helde vort Hoved til. Vort bedste Liggendefæ var Bøger og Børn, vor Vederkvægelse ligger i Asken, men Sjælene paa Hjertet. Dette nu saa nær forgangne bedrøvelige Aar maatte [have] begravet os, hvis vor Gud, som vi tjene, havde ej aabnet Deres Majestæts Hænder og Hjerte for os med saa kongelige og allerchristeligste Vederkvægelser; thi ellers maatte vi og nær forkommet som arme, husvilde og brødløse Folk i Kuld, Nøgenhed, Hunger, som vi have udtrættet os i for Menighederne. Alt dette have vi skyldigst forestillet vor kjære Biskop ²), helst os blev sagt, at de

¹) Det 63de Leveaar var Climacter og ansaas for særlig betydningsfuldt (farligt).

²) Brevet af 18. Juli 1729 til Biskop Worm, hvori Nøden udførlig skildres, findes i Brevbogen.

afbrændte Kirker og Residenser stode allernaad. henstillede under den Anstalt, og i Følge deraf ventede vi noget for os, som ere Gud nærmere end Kalk og Stene. Stenene tie, men fejle ej for medlidende Øjne og Tunger, i det Sted maa vi daglig tale til Menighedernes Trøst og kvæle vor egen Nød i vor egen Barm; thi aldrig have vi lært at tale vor egen Interesse, mens vore Hustruer, vore Børn, vort næste Kjød og Blod, vore Tyende, af Frygt for den paahængende Vinterens Kuld, Trang og Mørke, løsner nu vore Tunger. Paa den Vej har vore Sjæle aldrig før vandret, og vore Forfædre i Embedets Lod aldrig haver prøvet den Sjælesorg, som for vor Fattigdom falder nu vidtløftigere og mere kostbar end før, da vore elendige Tilhørere ligge saa vidt adspredte, og de fleste af os [er] for den Opvartning temmelig aldrende. Med vore Kirkers afbrændte Betjentere og de Sjæle, som os ere anbundne saa nær som vort eget Kjød, og nødvendige Husfolk ere vi mere end 130 Sjæle, og dels [o: en Del] af dem se paa os, som vi ved Embedets Anordninger vilde begrave dem i Asken, da hver maa dog gjøre sit Embede; thi Menighederne trænger virkelig Dag og Nat mere til os end til Templer.

Allernaadigste Konge, det skal skrives i Himlene, det skal skrives for den Slægt, som fødes skal, med al den Barmhjertighed, som end allerchristeligst er haft for os, med alt det, som vi endnu allerunderdanigst forestille i Jesu Navn, at vi maatte dog, for at blive krediterede hos Folk til daglig Nødtørft, faa visse aarlige Brød og Husleje til Ophold for os saa vel som vore Kirkers afbrændte Betjentere, efter hver sin Tilstand og deres Familiers Vilkaar, indtil Gud vil, vore adspredte blive igjen samlede, og vi med dem kunde vende om igjen til vore Helligdomshuse og vore Boliger. Saa maa Gud endelig høre vore Forbønner for Majestæterne, som Majestæterne bønne os &c.

Hafn. d. . . Sept. 1729.

Danske Studerende ved Universitetet i Marburg.

Ved Holger Fr. Rørdam.

I Aaret 1872 begyndte Professor og Bibliothekar Carl Jul. Cæsar i Marburg Udgivelsen af det derværende Universitets Matrikel fra 1527 af, da Universitetet stiftedes. Siden fortsattes Udgaven i akademiske Programmer, indtil den 1888 efter Cæsars Død afsluttedes af Prof. F. Justi med Aaret 1636, da Universitetet paa Grund af Krigsurolighederne flyttedes fra Marburg til Giessen.

Universitetet i Marburg har aldrig været meget besøgt af Udlændinge. Det er derfor heller ikke ret mange Danske og saa godt som ingen Nordmænd, man finder indførte i dets Matrikel. I andre Henseender kan den derimod have Interesse ved forskellige Bidrag til Tidshistorien, særlig fra Trediveaarskrigens Tid, som den indeholder. Følgende, der vedrører religiøse Forhold, har jeg antegnet:

Ved Aaret 1615 fortælles en mærkelig Historie om, hvorledes Mag. Conradus Vietor Marpurgensis, der i en Række Aar havde været en udmærket Lærer ved det marburgske Pædagogium Mauritanum i Latin, Græsk, Hebraisk og Chaldæisk, gik over til Jødedommen. Han flygtede c. 1607 bort fra Embede, Hustru og Børn, og i flere Aar hørte man intet fra ham. Men 1614 skrev han fra Thessalonica til en tidligere Collega og fortalte, at han havde fundet Hvile for sin ved religiøse Tvivl ængstede Samvittighed ved at lade sig omskjære og optage i den jødiske

Menighed. Til sit Fædreland kunde han vel ønske at vende tilbage, men kun paa den Betingelse, at der blev sikret ham Frihed til at blive i Jødedommen.

Under samme Aar indeholder Matriklen for øvrigt en af Professor, M. Theodorus Vietor (maaske en Slægtning af ovennævnte) undertegnet udførlig Beretning om en polsk Jødes Overgang til Kristendommen og hans højtidelige Daab i Marburg Kirke.

Angaaende de i Matriklen nævnte danske studerende har jeg tilføjet nogle Notitser, naar jeg havde saadanne ved Haanden. Til de forekommende adelige Navne har jeg dog i Regelen ikke føjet Anmærkninger. Man har nu saa gode Hjælpemidler til Adelens Historie, at enhver, hvem det interesserer, let kan finde de fornødne Oplysninger.

-
- 1527, Thomas Zegerius medicarum Doctor Basiliensis, mathematicus¹).
- 1535, Nvbr. . . . Hieronimus Thenner²).
- 1536, Nvbr. 13. Hermannes Schoelus Danus³).
- — . . . Marcus Orne, Danus.
- 1537, Juni 6. Joachimus Scheel, Danus.
- 1565, April . . . Andreas Krabbe, Danus ex nobili familia.
- 1571, Aug. . . . Cornelius ab Hambfort, Cimber⁴).
- 1580, Nicolaus Schultz, Danus.
- Joannes Magnus, Danus.
- 1584, Juni 19. Nicolaus Cramerus, Academiae Haffniensis in Dania professor⁵).
-

¹) Medtages, fordi han senere blev Professor ved Kbhvns. Univ. (s. Rørdam, Kbh. Univ. Hist. I, 536).

²) Siden Kong Frederik II's tyske Kansler. Døde som Statsfange paa Dragsholm. (Rørdam, Hist. Kirkeskrifter I. og 2. R. II).

³) Herman Skeel, siden kgl. Sekretær. (Ny kirkeh. Saml. II).

⁴) Den bekendte Historiker.

⁵) En Professor ved Kbhvns. Univ. af Navnet Nic. Cramer findes ikke. Formodentlig maa det være Nicolaus Cragius, der menes. Han var vistnok ikke den Gang endnu Professor, men kan maaske

- 1584, Jun. 19. Theodoricus Johannes Mollerus, Danus.
 — — 21. Nicolaus Laurentius Nidrosiensis, Noruegius¹).
 1588, Apr. 30. Simon Nicolaus Hollenius, Noruegus.
 — — 30. Franciscus Brakenhusius, Danus.
 — — 30. Georgius Brakenhusius, Danus.
 — — 30. Magnus Schram, Danus.
 — Jun. 20. Gellius Saserides, Danus Hafniensis²).
 1589, — 23. Joannes Maierus, Flensburgensis.
 1590, Apr. 26. Saxo Laurentii, Strandtinsulanus Holsatus³).
 1591, Okt. 25. M. Petrus Nicolai, Cimber.
 1592, Okt. 3. Alexander Janus, Hafniensis Danus⁴).
 1593, Feb. 23. Georgius Olai, Hotersnensis Danus.
 — Apr. 19. Severinus Christianus Schavenus Danus⁵).
 — — 19. Magnus Krabbe, Danus⁶).
 — — 19. Petrus Julius, Danus⁷).
 — Jul. . . . Joannes Clementinus, Lundensis Danis.
 — — . . . Joannes Jacobi, Hafniensis Danus.
 1595, Jul. 10. Asmundus Tychicus, Lundensis Danus⁸).
 1599, Mar. 21. Hieronymus Cypræus, Schleswicensis⁹).
 — Jul. 17. Hermannus Nicolai, Forslovius Danus¹⁰).

have faaet et Løfte om at blive det. I ethvert Tilfælde havde han, før han rejste ud, som Rektor ved Frue Skole været Lector Musices.

¹) Niels Lauritsen Arctander, siden Biskop i Viborg.

²) Siden Professor ved Kbhvns. Universitet.

³) Navnet er senere udslettet.

⁴) Alexander Hansen Lejel, siden Rektor i Helsingør, † 1600 (K. S. 3. R. IV, 335 f.).

⁵) Var Hovmester for de to følgende. Han blev dræbt paa Grænsen af Savoien og Frankrig (Danske Saml. I, 357).

⁶) Til Vegholm.

⁷) Til Hesselmed og Gjorslev, † 1612 (s. D. Saml. I, 357 f. K. S. 4. R. I, 222. 227—31.).

⁸) Søn af Biskop Tyge Asmundsen, siden Præst i Løvested i Skaane (s. Ny kirkehist. Saml. VI, 605).

⁹) Søn af Dr Povl Cypræus (s. K. S. 4. R. I, 5. Moller, Cimbr. lit. I).

¹⁰) Siden Prof. ved Kbhvns. Universitet.

- 1599, Jul. 17. Christianus Frisius, Danus¹).
 — — 17. Biorno Frisius, Danus.
 1600, Okt. 31. Johannes Sylvester, Flensburgensis Holsatus.
 — Dec. 17. Lago Christianus, Ripensis Danus²).
 1601, Okt. 19. Hermanus Latherus, Husanus Holsatus.
 1602, Mar. 14. Nicolaus Mothius, Flensburgensis Holsatus.
 1603, Jun. 21. Franciscus Eysenberg, Danus³).
 — — 25. Johannes Lassæus, Tunderensis Holsatus.
 1604, Apr. 17. Ivarus Bryske, Danus.
 — — 17. Johannes Michaelius, Danus⁴).
 1605, Jun. 8. Budæus Nicolai, Aarhusius Danus⁵).
 — — 8. Olaus Worm, Aarhusius Danus⁶).
 1607, Dec. 28. Joh. Christianus Bollingus, Danus⁷).
 — — 28. Falco Giøe, Nobilis Danus.
 1608, Jan. 15. Johannes Birchittus, Danus⁸).
 — — 15. Burchardus Rhuth, Danus.
 — — 15. Vincentius Stenonis, Danus.
 1609, Nov. 3. Jacobus Erasmus, Coagiensis Danus⁹).
 — — 8. M. Ivarus Stubbæus, Hebraicæ lingvæ professor Hafniæ¹⁰).
 1610, Okt. 10. Olaus Jacobus, Ottoniensis Danus¹¹).
 — — 12. Johannes Andreæ Tausanus, Ripensis Dan.¹²).

¹) Chr. Friis til Kragerup, siden Kongens Kansler. Den følgende var hans Broder.

²) Se Rørdam, Kbh. Univ. Hist. III, 440. 549. 592.

³) Se Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. III, 284 f.

⁴) Siden Biskop i Odense. Var Iver Bryskes Hovmester (s. Bloch, Fyens Geistlhd. I, 90).

⁵) Siden Præst v. Frue K. i Aarhus.

⁶) Siden Professor ved Kbhvns. Univ.

⁷) Jens Chr. Bolding døde 1628 som Præst i Nordby paa Samsø.

⁸) Hans Birket, s. Rørdam, Hist. Saml. og Studier. III, 23. De to næstfølgende Adelsmænd vare under hans Vejledning.

⁹) Jacob Rasmussen Brochmand, siden Rektor paa Herlufsholm (se Wad, Rekt. paa Herlh. S. 28 ff.).

¹⁰) Iver Stub var da nys afsat for sine calvinske Sympathier.

¹¹) Søn af Biskop Jacob Madsen, siden Læge i Odense.

¹²) Søn af Historieskriveren Anders Sørensen Vedel, siden Rektor i Malmø.

- 1612, Nicolaus Fossius, Danus¹).
 — Georgius Kilianus, Ripensis Danus²).
 — Fridericus Severinius Petri filius, Danus³).
 1613, Apr. 26: Bernhardus Soltovius, Slesviga-Holsatus.
 — Maj 31. Ericus Krabbe, Danus.
 1613, Dec. 3. Johan. Rhodius, Hafnia-Danus⁴).
 — — 23. Canutus Willfeldius } Nobiles
 — — 23. Franciscus Willfeldius } Dani
 — — 23. Jacobus Willfeldius } fratres.
 — — 23. Christianus Willfeldius } Nobiles Dani
 — — 23. Cornificius Willfeldius } fratres.
 — — 23: Janus Bille Sthenonides, Nobilis Danus.
 — — 23. Henricus Rantzovius, Bredonis filius. } Nobiles
 — — 23. Henricus Rantzovius, Henrici filius. } Dani.
 — — 23. Gerhardus Canuti, Danus.
 1615, Aug. 19. Henricus Podbusck, nobilis Danus⁵).
 — — 19. Nicolaus Busck, Danus⁶).
 — Christianus Friderici Busck, Danus.
 1615: Tertia promotio fuit Facultatis Theologicæ, in qua
 Rev. et Clar. vir Dn. Raphael Eglinus Iconius Tigurinus, SS. Theol. D. et Professor celeberrimus, d. 17.
 Augusti Doctorales in Theologia honores in splendido et solenni actu contulit Rev. et Clar. viro Dn. M. Philippo Cæsari, Cassellano, Superattendenti Holsatiæ et Concionatori aulico illustr. et cels. Holsatiæ Principis et Domini, Dni. Joannis Adolphi, Principis religiosi et orthodoxi. Literis humanioribus operam dederat hic Candidatus Casellis primum in Schola civica, deinde in illustri Mauritiano gymnasio ibidem,

¹) Siden Provincialmedicus i Lund (se Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 102 ff. .

²) Maaske den Jørgen Kjeldsen, der siden var Præst i Føns og Ørslev.

³) Søn af Livlægen Peder Sørensen, siden selv Læge.

⁴) Den bekjendte lærde Hans Rode (s. Bruuns Monografi om ham).

⁵) Se K. S. 4. R. V, 730 ff.

⁶) Niels Frederiksen Busch fra Ringkjøbing (s. Wad, Rekt. p. Herlufsholm, S. 59).

postea adultior factus in inclyta Academia Marpurgensi per annos complures¹⁾, in qua officium stipendiarii maioris sustinuit cum laude, et solidam Theologicarum rerum doctrinam sibi comparavit, unde Magisterii titulum et publicum eruditionis testimonium consecutus est, antequam in Holsatiam commigraret, vir apertus et orthodoxus²⁾).

1616, Aug. 31. Christianus Ulfeldius, Nobilis Danus.

— — 31. Janus Bille, Nobilis Danus.

1617, Apr. 10. Petrus Erasmi, Holsatus Husensis.

1618, Maj 12. Henricus Posthius, Danus.

1630, Jul. 26. Augustus Lauth, Husensis Holsatus.

1634, Aug. 26. Friedericus Jessen, Husanus Holsatus.

¹⁾ Ved Univ. i Marburg blev han indskreven 26. Apr. 1602.

²⁾ Havde Forfatteren af disse Linier kjendt Slutningen af Phil. Cæsars Liv, var Omtalen vist bleven en anden; thi han, der var opdragen som Lutheraner, blev i Marburg Calvinist, og tilsidst endte han som romersk Katholik. Om den mærkelige Rolle, han en Tid spillede i den slesvigske Kirke, da han var den gottorpske Hertug Johan Adolphs kirkelige Raadgiver og villige Redskab, er fortalt i Dansk biogr. Lex. IV, 125.

Brødremenighedens Mission i Jylland (1802—1807).

Af Cand. theol. **Jørgen Lundbye.**

Den herrnhutiske Bevægelse fra Kristian d. 6tes Dage sporede som bekendt ogsaa i Jylland, væsenlig som et Resultat af det københavnske Societets Virksomhed gennem Emissærer og Præstebrødre; men hvor dybt den slog Rod, eller hvilken Udbredelse den fik, er endnu ikke opklaret, ej heller Bevægelsens Tilstand, da den efter Kristiansfelds Anlæggelse støttedes og søgtes videreført af en Udsending derfra, som tog fast Ophold i Skjern.

Siden 1795 boede her i mange Aar Emissæren Jens Jacobsen. Han var oprindelig Skomagervend, havde faaet sin Vækkelse gennem Brødremenighedens Tilhænger Pastor Heide i Nyborg¹⁾ og gik saa til Kristiansfeld, hvor han fandt Anvendelse som Diaspora-Arbejder. Som Regel indsendte han 2 Gange aarlig, i August og December, en Beretning om sin Virksomhed.

Tiderne var rolige; uhindret kunde han foretage sine Vandringer Halvøen over som Tilsynsmand for de faa og smaa Samfund af Tilhængere, hvilke han oftere betegnede som en Efterslæt af forrige Tiders rigere Vækkelse. Veltalende var han neppe, men ejede i tilstrækkelig Grad den Alvor og Besindighed, som var nødvendig for at gøre Sammenholdet fast og holde Troslivet vedlige i de gamle Krese. Stor Tilslutning melder han aldrig om, kun saa

¹⁾ Fr. Nygaard: Kristenliv i Danmark. S. 58.

mange ny føjedes til, at Vennernes Tal i en Aarrække var omtrent det samme.

Midtpunktet for hans Virksomhed blev, som venteligt var, Skjern. Her lykkedes det ham at samle de vakte i et temmelig stort Antal — c. 100 — dels fra selve Byen, dels fra omliggende Sogne. Han aflagde hyppige Husbesøg, saa til de syge og samlede de sunde i regelmæssige Møder paa sin Bopæl, Nørregaard i Skjern. Det kunde dog kun ske under hans personlige Ledelse i de Tider, han hvilede ud fra sine Vandringer. Sin Beretning fra 1802 begynder han med at omtale et Møde: »Den 1ste Januar til Takkefesten for den Fred, som den kære Frelser har skænket os, var Vejret saadant, at Søskendene igen kunde komme til Forsamling; de indfandt sig ogsaa i et smukt Antal, og den kære Frelser gav os en ny Velsignelse paa denne Nytaarsdag En Broder, der paa Grund af sin Kones altfor heftige Modvilje havde trukket sig tilbage, saa at han ikke engang turde besøge os, ønskede jeg ved et Par Linjer glædeligt Nytaar. Han læste det med Taarer i Øjnene og var meget taknemmelig over, at vi endnu tænkte paa ham.« Denne Bemærkning viser os, hvorledes Missionæren forstod paa en varsom og taktfuld Maade at bevare Forbindelsen med den enkelte uden at fremkalde dybe Kløfter mellem Ægtefæller, der ikke tænkte ens om religiøst Liv. Ved Møderne oplæstes jævnlig Menighedsefterretninger fra Herrnhut — en Arv fra de første Tider, der tillige med Oplæsningen af en afdød »Broder«s eller »Søster«s Levnedsløb dannede et ikke uvæsentligt Led i den fælles Opbyggelse. Som Ledetraad for Læren benyttedes Spangenberg's Idea fidei fratrum, medens man for den private Opbyggelses Vedkommende betjente sig af f. Eks. Boesens Evangelisk Magasin og forskellige Traktater udgivne af Brødremenigheden. Det kunde hænde, at en fremmed Præstebroder ved Juletid — som f. Eks. Pastor Brøllund¹⁾ 1805 — kom

¹⁾ En Selvbiografi af Lars Brøllund, Præst i Stavning (senere i Stadil) findes i Ny kirkehist. Saml. I, 480 ff. Red.

til Skjern og holdt »evangeliske Prædikener« til de vaktens Opbyggelse. En Del af de Mennesker, som fra denne Egn sluttede sig til Jacobsen, var en Frugt af »den salige Pastor Berings¹⁾ Arbejde«, en Mand, der grundig havde forstaaet »at vinde Folk for Evangeliet«. 1807 fik Skjern en ny Præst, i hvilken Anledning Forsamlingerne for en Stund indstilledes, indtil man havde udforsket hans Sindelag. Paa Foranledning af de vakte, erklærede han da ikke at have noget mod Brødrene, deres Besøg (sc. hos hans Sognebørn) og Forsamlinger; thi han vidste, at de lærte ikke hans Sognebørn noget slet. Men de andre, som kom fra Norge, vilde han ikke taale.« »Men ingen her ved noget om dem« — tilføjer Jacobsen. Hvert Aar i August var han paa Besøg i Kristiansfeld, som ikke sjældent under Højtiderne havde Besøg af »Brødre« fra Jylland.

Fra Skjern gik Rejsen dels øst paa til Vejle Amt, dels nord paa, hvor Hovedstyrken af Vennerne fandtes i Ringkøbing Amt, særlig i Egnen omkring Holstebro og Lemvig; Landsbyen Favsing i Hjerm Herred var Hovedsamlingssted.

For at give et klart Begreb af Omraadet for Jacobsens Virksomhed er det praktisk at følge ham paa en Rejse. Omkring Skjern gruppere sig en Del Sogne, af hvilke Bølling giver det største Bidrag af vakte. Derfra gaar Turen til Ringkøbing; her levede »et Barnebarn af den salige Lars Tang, som forhen var os saa bekendt her i Landet«. Denne Mand er ellers ganske ukendt, efter Udtalelsen at dømme maa han have været en Støtte for Brødremenighedens Tilhængere, maaske Lægprædikant. Saa til Holmsland og Velling med Jacobsens Ven, Pastor Olivarius²⁾, der havde ikke faa vakte, som samstemmede med »Brødrene«, — til Ulfborg og Nørre Felding (Ulfborg Herred), Holstebro, Naur, Hjerm, Vejrum, Favsing og Gimsing (Hjerm Herred) og en Del andre omliggende Sogne; her bliver det

¹⁾ Jens Bering havde været Præst i Skjern 1762—92.

²⁾ Hans Aggerup O. var Præst i Velling 1785—1817 (se Kirkehist. Saml. 3. R. III, 227 ff.).

Red.

første større Ophold, under hvilket Favsing er Hovedkvarter. Stedets Præst, Gundorph, var, om just ikke Tilhænger, saa dog Velynder. Forsamlingerne trivedes godt under stor Tilslutning; undertiden kunde Jacobsen flere Aftener i Træk holde talrig besøgte Møder i Favsinggaard hos Gaardmand Niels Povlsen, som formodentlig var Kresens Leder; 3 à 4 Mil borte fra kunde Møderne hidkalde Deltagere.

Kapellan Philipson i Hjern havde af Jacobsen faaet Frobergers »Briefe über Herrnhut«, læste dem og udtalte i den Anledning: »Jeg tror, at hvis ikke Brødrene havde været Vogtere af Ordet om Korset, saa havde det forlængst været udslukt«. Samme Mand havde et stort Antal Tilhørere i sin Kirke, hans Forhold til »Brødrene« var særdeles smukt. Det religiøse Liv i Hjern skyldtes for en ikke ringe Del Pastor Billeschou († 1804) sin blomstrende Tilstand; »han var en tro og virksom Sjælesørger for sin talrige Menighed«, og hans religiøse Liv havde udviklet sig i nøje Tilslutning til Kristiansfeld. Et karakteristisk Træk fra et nærliggende Landsogn kaster Lys over maaske mere end én rationalistisk Præsts Maade at fortolke Kristendom paa. En »Broder« var engang til Bryllup i at Nabosogn, hvis Præst ved Bordet udtalte, at der var ingen Helligaand. Manden tog imidlertid saa kraftig til Genmæle mod ham, at han ikke kunde sige et Ord, men straks rejste sig og forlod Selskabet. I Hjern var Pastor Billeschou bleven afløst (1805) af Provst Schou, hvad der foranledigede Jacobsen til ikke at holde Forsamling der i det første Aars Tid derefter. Men 1807 »ventede 30 Sjæle paa forskellige Steder paa ham der i Byen«. Der blev afholdt en Forsamling; efter den blev han kaldt til Provsten, der talte venligt med ham, og da Missionæren takkede for Tilladelsen til at holde Møder, svarede Schou, at han »ikke havde noget at takke ham for; det var hans Skyldighed og Pligt at fremme og ikke hindre det gode. Han saa gerne, at mange i hans Sogne fik vor Tænkemaade; han vidste, at det vilde lette ham hans Arbejde, og han var overbevist

om, at vort Maal var at fremme det gode, og det gjorde han ogsaa efter sin bedste Overbevisning«. Der blev stor Glæde blandt »Søskendene«, da de erfarede Udfaldet af Samtalen.

Rejsen gaar videre til Skodborg Herred, til Resen — med en mod Brødrene venligsindet Præst Rosenberg — til Fabjerg, Tørring og Møborg. I Tørring skyldtes Livet vist væsenlig Jacobsen selv. Om Besøget 1803 meddeler han følgende: »Jeg havde her i Tørring denne Gang flere Besøg end forhen, hvilket rørte mig af den Grund, at der var kommet en ny Præst, hvis Prædikener var dem uforstaaelige. De var ganske forlegne derover, og nogle havde foresat sig og ansaa det for deres Pligt at formane Præsten til at forkynde dem Guds Ord, som de var vant til. Et Par »Søskende«, som vidste, hvad de ejede i Frelseren, havde fraraadet dette. Jeg søgte at bringe dem fra dette unyttige Forsæt og henviste dem til den kære Frelser, hos hvem de, om det var Alvor for dem, kunde faa alt det erstattet, som de mente at miste i Prædikenen. Og naar de gik til Kirke, skulde de bede den kære Frelser om en Velsignelse for deres Hjærte; det vilde gavne dem mere end at knurre over Prædikenen. Det lod til, at mine Ord vandt Indgang hos dem.« Blandt Tilhængerne i Resen var der én, som skyldte afdøde Pastor F. Lyngbye i Møborg sin Vækkelse. I disse Egne naaede Jacobsen saa langt mod nord som til Dybe. Bevægelsen var efter hine Tiders Forhold ikke ringe. 1805 kan han saaledes skrive: »I 15 Sogne her i denne Egn (sc. omkring Favsing) er der henved 200 Sjæle, som jeg alle talte med, og i hvis Hjærter Guds Aand uophørlig arbejdede, hvilket paa en smuk Maade lagde sig for Dagen i Samtalerne paa Tomandshaand. Til sidst holdt jeg i Favsinggaard en særlig Forsamling for Ægtefolk; der kom saa mange, som paa nogen Maade kunde faa Plads; de var alle bagefter taknemmelige og gik fornøjede hjem«. Under et af Besøgene fik han Brev fra de faa Venner paa Thyholm og Jegindø, »der holdt sig

til Jesus, saa godt de kunde«; de bad om Menighedens Forbøn. I de her omhandlede Aar naaede han ikke derover, men synes tidligere at have været der.

Om Salling er der ikke meget at fortælle. Ganske interessant er dog Beretningen om, at Præsten i Skive havde ladet sig forlyde med, at han vilde lade Jacobsen fængsle. »Denne Iver«, siger han, »hidrører formodentlig fra den mod Hauge rettede Cancellibefaling, om hvordan man skal forholde sig overfor hans Person og Skrifter; thi da kun meget faa Mennesker her i Landet ved noget om en Hauge, mener man, at det maa være Herrnhuterne, Befalingen angaar, hvilket jeg har erfaret paa flere Steder, hvor der paa Prædikestolene advares mod deres Skrifter; og disse Skrifter, som komme fra mig, er dog kun saadanne, der handle om Guds Naade til Salighed, hvilken tilbydes os og alle i Evangeliet — og endda kaldes forførelseriske Skrifter.«

Paa Mors er der kun faa Bekendte, om end Tallet i Aarenes Løb steg noget, og Fortroligheden til ham voksede. Nogle faa Sogne, hvoriblandt Sundby og Alsted, er alt, hvad der nævnes. Her var der noget ved de vakes Optræden, som mishagede ham. En »Broder« fandt han Anledning til at bebrejde, at han tillod sig at holde Forsamling under Søndagsgudtjenesten; han havde ikke vidst, det var upassende, føjes der til. Enkelte Steder kunde han dog holde smaa Forsamlinger; men fra Modstandernes Side maatte den, hos hvem han havde Ophold, høre ilde, som gjorde han sig skyldig i noget uhæderligt. — Vennerne kom ofte sammen. Nu hændte det sig, at der drog en ung Mand paa Besøg til Kristiansfeld og døde. Moderen blev fortvivlet og vred paa Menigheden. For at dulme sin Sorg besluttede hun da at rejse ned for at se Sønnens Grav, og det skete. Da hun kom hjem igen, maatte hun med Taarer fortælle om »Brødrenes« store Kærlighed mod hende; det greb mange og vakte Ønsket hos dem om at se Byen.

En enkelt Gang fik en Meningsfælle i Thisted, Skomager Møller, et Besøg. »Ellers ser det overalt mørkt ud i disse Egne. Spotten over Bibel og Kristendom er meget stor, og man ser den afmalet paa de arme Menneskers mørke og frække Ansigter«. Almindeligvis gik derfor ogsaa Rejsen fra Mors til Øsløs i Vester Hanherred, hvor der endnu var en betydelig Rest af tidligere Tidens store Vækelse, fremkaldt ved Pastor Kai Praems Virksomhed. Som ung havde denne Mand sluttet sig til Societetet i København, hvor han var Lærer ved Waisenhuset. Sine Tilhængere i Øsløs, Vesløs og Arup havde han paa Brødremenighedens Vis inddelt i Kor-Selskaber¹⁾. 1791 blev han efterfulgt af Ole Praem, der ligeledes var »Broder«. Hans Død 1802 betegner Jacobsen som et stort Tab for de mange vakte i de 3 Sogne. Eftermanden Türck var til en Begyndelse venlig stemt overfor Bevægelsen, ja tillod endog Forsamlingerne i Degnen Jahns Hus; men han har utvivlsomt ikke været klar over sit Forhold til den. Allerede straks ved hans Tiltrædelse besluttede Jacobsen ikke mere at besøge de mange Sjæle, da den nye Præst desværre ikke kendte Menigheden. Sin Beslutning overholdt han dog ikke; men Venskabet mellem ham og Türck var meget løst, og kort efter høre vi, at Præsten ikke var ham god. Senere kunde han dog atter uhindret besøge de c. 25 vakte i Sognene og holde Opbyggelse med dem.

For et lignende Antal holdt han 1802 en »Gelegenheit« i Saltum, Hvetbo Herred — et Tilfælde, som ikke havde fundet Sted siden salig Pastor Fugls Dage.

Medens Tilhængerne nord for Limfjorden indskrænkede sig til disse nævnte Par Sogne, fandtes de syd for denne spredt over adskillige Landsbyer i Aalborg Amt, men paa de fleste Steder kun i et ganske lille Antal. Fra Aalborg, hvor der kun var et Par Stykker, drog han til Gudum, Kongerslev, Bælum og Brøndum i Hellum Herred. Kun i

¹⁾ Brødremenighedens københavnske Diarier. K. S. 4. R. V, 630 f.

Kongerslev var der en Kres, fra hvilken 'der lyder Klager over Frafaldet fra Forsoningslæren. Det' er dem bevidst, at Rationalismen bærer Skylden. »Da Oplysningen«, hedder det i Beretningen, »i Kirker og Skoler i disse Egne drives meget stærkt, saa kan saadanne Forældre, der kende Jesus som deres Frelser, ikke nøjes med, at deres Børn ikke høre andet, end at han var et i Forhold til sin Tid ganske godt Menneske. De beholde dem da hjemme og læse selv med dem. Under en Visitats (sc. i Brøndum Skole) blev Bispen opmærksom paa, at en af Beboerne ikke havde sine Børn paa Skolelisten. Paa Spørgsmaalet om, hvorfor denne Mands Børn ikke gik i Skole, blev der svaret, at han lærte dem selv at læse; desuden var han Herrnhuter. Bispen smilede og sagde: »Naa! — han er en Herrnhuter«, — en Udtalelse, der vist snarere viser medlidende Overbærenhed end Sympati. Og de var jo ikke farlige!

I Gunderup, Svendstrup Sogn, var »endnu en lille Sæd tilbage af den forrige store Vækkelse«; 15 vakte boede i 5 omliggende Landsbyer. Et Antal Tilhængere boede i Hindsted Herred i Sognene Astrup, Vive, Kirketerp og Døstrup. Præsten i Vive, »Broder« Ole Sadolin, var Brødremenighedens bedste Støtte i Egnen deromkring; efter hans Død 1805 satte Jacobsen ham et smukt Eftermæle: »Han var en sand Tilhænger af Jesus og hans Folk; hans Vidnesbyrd drejede sig derfor alene om Jesus, hans Forsoning, Blod og Død paa Korset; dette havde han befalet og selv nedskrevet som sin Gravskrift: »Han var en fattig Synder, som havde søgt og fundet Naade i Jesu Blod«. Derfor var Jesu Forsoning hans Yndlingstema, hvorom han bestandig vidnede for sine Medforløste; deri levede han Dag og Nat og derved sejrede han ogsaa tilsidst over Døden.«

Fra Hobroegnen vandrede Jacobsen ad Viborg til, tog undervejs ind hos Degnen i Vammen, Sejersens, hvis 4 Sønner var i Kristiansfeld, men »ikke ret skattede Naadevalget, at høre til Menigheden«. I Viborg blev han modtaget som Gæst i Stiftprovst Astrups Hus, den eneste blandt

hin Tids højere Gejstlige, som var og selv regnede sig for »Broder«. »Den gamle ærværdige Broder« sendte Hilsener til Brødremenigheden og Unitets-Ældste-Conferenzen, at »han stod med dem paa samme Grund«. Paa et af Besøgene her delte Jacobsen Værelse sammen med Niels Sadolin, en Søn af ovenfor omtalte Præst. Han var opdraget i Børneanstalten i Kristiansfeld og mindedes med Venlighed flere af »Brødrene«; nu var han i Viborg for at modtage Præstevielsen, som Missionæren overværede. Ved en senere Lejlighed traf denne hos Stiftprovsten en skotsk Missionær Henderson, som kom fra Helsingør for at se, om der var Folk i Jylland, der spurgte efter Kristus. Han vidste ikke, at »Brødrene« tog sig af de vakte og blev forundret over at høre, at Jacobsen allerede havde været 12 Aar i Gerningen.

Det synes, som om der af og til hos Astrup har været afholdt et »Brødre«stævne. Engang kom Jacobsen dertil med Pastor Anders Høyer fra Brandstrup i Vindum Sogn; ved samme Lejlighed ventedes »Broder« Provst J. Rejersen fra Nibe, som havde en Datter i Kristiansfeld. Begge disse Mænd besøgte han aarlig, Brandstrup Præstegaard engang i Selskab med Stiftsprovsten. Høyer maatte 1807 nedlægge sit Embede paa Grund af Svaghed. En af hans Venner, Pastor J. Wassard i Lunde, havde faaet Lyst til at besøge Kristiansfeld; men da han var meget nervesvag, skrev hans Husfæller til Høyer og bad ham indstændig ikke at overtale W. til det, »da han sikkert vilde miste sin Forstand, hvis det skete«. Og til Bevis blev Pastor A. Holm i Aal anført. Han besøgte engang Byen og var fra den Tid af berøvet sin Forstand og fik den ikke tilbage, inden han døde. »Saa ondt denne falske Beskyldning ogsaa gjorde Broder Høyer, saa han sig dog nødsaget til at anvende større Forsigtighed end ellers« overfor den svage Wassard. I Viborg var der kun en halv Snes vakte. Et enkelt Træk fra disse Egne fortjener Opmærksomhed, fordi det viser os en rationalistisk Præsts Syn paa det troende Lægfolks

Opbyggelsesskrifter. »En ung Prædikant, som holdt et Bibliotek for sine Sognebørn, fik »Evangelisk Magasin« fra Fyn i Hænde. En Mand spurgte ham, hvorfor han ikke holdt saadanne Bøger i Biblioteket. Præsten søgte først at overtyde ham om disse Skrifters Værdiløshed; men da Manden trængte paa for at faa en tilstrækkelig Grund, sagde han tilsidst i Uvilje: »Hvis jeg gør saadanne Bøger bekendt i Sognet, saa vil Folkene staa op i Kirken og modsige mig offentlig.«

Syd for Skjern var »Broder« Pastor Kaalund i Hemmet begyndt at holde Opbyggelse med et lille Selskab, hvilken Jacobsen af og til overværede. I det nærliggende Bork havde han 12 vakte at tilse.

Ellers er det Vejle Amt, han paa sine 2 aarlige Besøg gæster. »Broder« Pastor O. Bangs Præstegaard i Nørre Vilstrup (Skibet Sogn) laa paa Vejen dertil; en Datter af ham var optaget i Menigheden, saa dette Hjem var et yndet Sted for Missionæren at tage ind til. Under et Besøg 1807 fortalte Bang, at der var kommet en Kvinde til ham, som skulde være en Udsending fra Hauge og vilde lære Præsten den rette Vej til Salighed. Men da han mente at være kaldet til at lære hende, blev hun vred og gik derfra, skønt det var Aften og hun havde udbedt sig Nattekvarter.

Hened en Mils Vej fra Vejle ligger Engom Sogn, hvor »Broder« Pastor J. A. Leth var Præst. Han er os andetsteds fra bekendt som den, hvem P. Frandsen Rytter og Tilhængere forlangte tilkaldt, da deres Lære under Processen skulde undersøges¹⁾. Han endte sine Dage i Kristiansfeld. Oplysningerne om disse Egne blive saa meget mere værdifulde og interessante, som vi derigennem faa se 3 Retninger mødes og brydes: Frandsens Parti, Haugeanismen og Herrnhutismen. Foruden i Engom var det de troende Mennesker i Hedensted, Stovby, Sindbjerg, Nebsager og enkelte andre Sogne, Jacobsens Besøg gjaldt. De var

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. R. III, 614.

i et Antal af c. 40 Personer fordelte i 12 Sogne. Religiøst Liv var der ellers adskilligt af. Men her var det, at Hauges Lære havde faaet Indpas, og der var som Følge deraf kun en daarlig Jordbund for herrnhutisk Mission, idet nemlig Haugianerne førte en energisk Agitation mod Brødremenigheden, hvis Tilhængere de ikke vilde regne for Kristne. »Der er vel«, fortæller Jacobsen, »særdeles mange i alle Landsbyer her omkring, som berømme sig af en særlig Guds frygt; men de (sc. hans Tilhængere) kunde ingen Velsignelse have af Omgangen med dem, idet de bestandig tale om Lovens Overholdelse« . . . »Saavel omkring Nørre Vilstrup som i og ved Engom have forskellige af de haugiansk-sindede Folk gjort sig Umage for at bringe vore Søkende bort fra Enfolden i Kristus; men det er ikke lykkedes for dem med nogen.«

Leths Prædiken faldt i Begyndelsen ikke i Engomernes Smag, og det tog Tid, inden hans Forkyndelse ret fæstede Rod; men saa fik han ogsaa Opfordring til at holde Forsamling »for en smuk, lille Skare af vakte, over hvis Hjertes Tilstand man maa glæde sig«, som det hedder i Beretningen, og siden den Tid ved Jacobsen hvert Aar at fortælle om nye Personer, der er lagt til de vaktes Tal; dog finder han dette ringe i Forhold til de mange Aars evangeliske Forkyndelse, og vi tør ikke tvivle paa, at Haugianismen er Aarsag til det. Vistnok af denne Grund blev der holdt særlig streng Orden blandt »Søskendene« her, for at ikke Haugianerne skulde faa noget at bebrejde dem. Gav en »Broder« daarligt Eksempel, blev han øjeblikkelig udelukket af Selskabet. »Broder Leths Prædikener blev nu og da besøgt af de vakte Mennesker fra denne Egn (deriblandt af Ølholmerne!); dog mærker man ikke, at de har faaet den rette Smag for dem«.

Naar Jacobsen aldrig omtaler Ølholmerne (i Langskov Sogn) som Haugianer, medens han alle andre Steder udtrykkelig nævner disse ved Navn, hvor han møder dem, maa det betragtes som givet, at de ikke kan henregnes til

Hauges Parti. Man vilde ogsaa i modsat Fald vanskelig kunne forklare sig, at de, som ovenfor omtalt, undertiden vandrede de 2 Mil til Engom for at høre »Broder« Leth, hvis de havde været Haugianere. Deres Vækkelse havde intet med Hauge at gøre; den fandt Sted omtrent samtidig med hans Fremtræden i Norge og skyldtes den omtalte P. Frandsen; hans Tilhængere var de, og han har neppe haft ret mange andre end dem; i hvert Fald dannede de Hovedstammen i hans Bevægelse¹). Om ham høre vi ikke Tale; den fremsatte Gisning, at han var rejst bort efter Processen, synes derved at blive bekræftet. Hans Partis Forhold til Brødremenigheden afspejler sig klart i Jacobsens Aarsberetninger. Vi giver Ordet til ham:

Sept. 1803. »I Ølholm fandt jeg dog ingen videre god Modtagelse²); thi Folkene er endnu indtaget imod os, og da den kære Frelser i sit Blod ikke er det, som de egentlig søge for at finde Freden for deres Hjærter, saa kan vort Besøg heller ikke være dem særlig behageligt. Kun Hans Krog gaar sin Gang stille, men bliver ogsaa ilde set af de andre, og man søger, hvor man kan, at sætte ham i Miskredit. Ogsaa til mig blev der klaget over ham. Han havde betjent sig af Udtryk, som kunde misforstaas, om de end i sig selv ikke var urigtige. Da jeg gjorde ham opmærksom paa det, optog han det i Kærlighed med Løfte om at tage sig i Agt for Fremtiden.«

Maj 1804. »Fra Ølholm, som jeg havde besøgt, og hvor jeg kun fandt Hans Krog, med hvem jeg kunde underholde mig med Fornøjelse, kom 3 Mennesker til Engom og vilde tale med mig. Men det bestod kun i at rive ned paa de onde Verdensbørn. Da jeg bad dem give den kære Frelser hele deres Hjærte, tog de Afsked og gik.«

¹) Jfr. Kirkehist. Samlinger 3. R. III, 610 fl., hvor Processen udførlig omtales, samt at de 12 indstævnte (21. Jan. 1800) alle var fra Ølholm. Angaaende deres Lære maa i det hele henvises til anførte Sted.

²) Han var dog kommen paa deres Opfordring.

Sept. 1804. »Ølholm kunde jeg denne Gang ikke besøge, da den eneste af de mange vakte der, som har søgt Fællesskab med os, havde opført sig slet. Han kom senere til mig i Engom, tilstod ogsaa sin Forseelse, men hans Anger var ikke ærlig.«

Sept. 1805. »I Egnen ved Ølholm har nogle Folk yttret Ønsket om mit Besøg; da jeg imidlertid gerne først vilde lære dem at kende, inden jeg gik hen til dette ellers urolige Sted, indbød jeg dem til mig her i Engom; men ingen af dem kom.«

1806. (En Mand fra Ølholm kommer til ham i Engom og fortæller, at der igen er nogle, som ønske et Besøg af ham.) »Men der var endnu forskelligt i Vejen, og da jeg gerne ønskede at vide, hvad det var, saa bestod det navnlig deri, at den kære Frelser i sin Korsens Skikkelse ikke var det egentlige, som de søgte; men de havde mange Biting, som de hang ved, og som voldte dem Uro.«

1807. »Efter 3 Aars Forløb besøgte jeg igen Ølholm og fandt 7 Sjæle, hvilke jeg med Fornøjelse kunde besøge. De have nu i mange Aar med Møje forgæves prøvet adskilligt for at finde Hvile for deres udødelige Sjæle og har endelig vendt sig til den kære Frelser. Han har ogsaa forbarmet sig over dem og trøstet dem, saa at de nu var fornøjede og gerne vilde staa i Aandsfællesskab med os, skønt de forhen næppe regnede os for Kristne. Jeg var vel noget træt, da jeg kom til Stedet; men da Aftenen er den belejligste Tid til at tale med Bønderfolk, særlig her, saa gik jeg hen i deres Boliger, og min Vært gik med mig for at vise Vej. Paa 3 forskellige Steder havde vi rigtig opbyggelige Samtaler, saa at Tiden til Midnat forløb meget hurtig, og jeg maatte love at komme igen næste Gang, hvilket jeg ogsaa gerne gjorde.« Tilslutningen til Brødremenigheden var altsaa blevet en Kendsgerning.

Peter Frandsen var en Sværmer, der med Metodismens pinlige Nøjagtighed krævede Omvendelsen angivet paa Klokkeslet og indledet med en heftig Sjæleangst og Bods-

kamp¹⁾. Hans Sværmeri spores dog ikke hos Ølholmerne. Fra Købmand Møller i Drammen havde de 1799 faaet Hauges Skrifter tilsendt; med dennes Lov- og Gerningsvæsen stemte deres Kristendomsopfattelse fra først af bedre end med Brødremenighedens Forsoningslære. Jacobsens Tilhængere havde jo, som han selv indrømmer, i Begyndelsen ingen Velsignelse af at omgaas de mange vakte i de Egne — blandt hvilke Ølholmerne sikkert maa søges —, fordi disse bestandig talte om Lovens Overholdelse. De staa op og forlade Jacobsen, da han beder dem give Frelseren hele deres Hjærte og forlade deres haardhjærtede, dømmesyge Farisæisme. Leths Prædiken har de først ikke den rette Smag for. Derfor varede det ogsaa flere Aar, førend de fik de Hindringer ryddet af Vejen, som skilte dem fra den rette Tilegnelse af Forsoningen, og det er i høj Grad sandsynligt, at det var Haugianismen, som en Tid spærrede dem Vejen.

De anførte Oplysninger giver os imidlertid et formentlig klart Bevis for, at Ølholmerne endte med at give sig Brødremenigheden i Vold, hvortil saavel Leth som Jacobsen selv og hans Tilhængere har givet den væsentlige Anledning. Hos disse opvakte synes altsaa Herrnhutismen at have vundet Sejr over Haugianismen.

Ikke langt fra Engom, tæt ved Vejle, ligger Herregaarden Store Grundet. Der fortælles, at en adelig Dame herfra, Generalinden kaldet, betalte Bøden for P. Frandsens Tilhængere²⁾ — en Formodning som følgende Oplysning giver en ikke ringe Sandsynlighed. Omtrent paa det Tidspunkt, da nævnte Proces fik sin Afslutning, tog Enkekammerherreinde Lüttichau fra Tjele med 2 Døttre Ophold paa Store Grundet. Af hendes Levnedsløb, som findes i Kristianfelds Arkiv, skal her meddeles et kort Uddrag:

¹⁾ Kirkehist. Samlinger, anførte Sted.

²⁾ Kirkehist. Samlinger, anførte Sted.

»Johanne Marie Charlotte v. Brockdorf blev født 1741 paa St. Grundet ved Vejle. Hendes Forældre, Oberst Schack v. B. og Sophie Hedvig f. von Grabow, var meget religiøse. 1750 blev den nyopbyggede Gaard indviet af Biskop Brorson, der just var paa Visitats i Vejle; de 3 Døttre fik en troende Huslærer, Lavrits Grundahl, senere Præst i Ribe, og ugentlig holdt Obersten en Bedetime, hvortil Folk fra Omegnen indfandt sig. Som Barn var Datteren Johanne under et stærkt Uvejr bleven vakt, og Moderen, som Morgen og Aften bad med Børnene, nærrede hendes Trosliv Barndommen igennem. Nogle Aar efter Oberstens Død kom 1763 Ritmester Hans Helmuth v. Lüttichau fra Holsten til Vejle med sit Kompagni. Han lærte Frøken v. B. at kende og anholdt om hendes Haand; i hende mente han at finde en Ægtefælle, som med ham satte hele sit Haab til Kristus. Han var vakt i Holsten. Trods mange Vanskeligheder fra begges Slægtninge, der spottede det unge Pars Religiositet, blev Forbindelsen sluttet samme Aar. Kompagniet blev opløst, Ritmesteren tog Ophold paa Grundet og overtog 1768 sin Faders Gods Tjele. Hver Morgen holdt han Andagt med sin Familie. Efterhaanden som Børnene voksede til, tog Forældrene dem med paa deres hyppige Besøg i Kristiansfeld, som L. følte sig meget tiltrukket af; han haabede endog, at hans Hustru vilde tilbringe sine sidste Dage dér. Han var en flittig Kirkegænger, læste meget og underholdt sig gerne om religiøse Emner med tidligere omtalte Stiftsprovst Astrup fra Viborg, som var en kærkommen Gæst i hans Hus. St. Grundet gik ved Enkefru v. Brockdorffs Død over til Fru Lüttichau. — Efter 38 Aars lykkeligt Ægteskab døde Kammerherren 21. Febr. 1802; Enken begav sig med sine 2 Døttre til Grundet, »hvor,« som hun skriver, »Frelserens Ord: »hvor 2 eller 3 er forsamlede i mit Navn, der er jeg selv midt iblandt dem«, ofte stadfæstede sig med os«. De var nu rykket Kristiansfeldt nærmere; Besøgene dér blev hyppigere, og Ønsket om at blive Medlem rørte sig hos hende. Om disse Besøg

skriver Datteren Anna Sophie: »Die oftmaligen Besuche in dieser lieben Gemeinde mit meinen lieben Eltern und nach meines Vaters Tod mit meiner lieben Mutter waren mir zu vielem Segen und wahrer Aufmunterung. Die Predigten, ja alle Versammlungen, denen wir die Gnaden hatten mit beizuwohnen, wo die Verkündung der Evangelien von dem verdienstvollen Leiden und Tod unsers lieben Heilands der Grundtext war, ist und durch Gottes Gnade ferner sein wird, waren mir stets lehrreich, klar und tröstlich für mein bekümmertes Herz . . . Auch die Besuche verschiedener von ihnen auf Grundet erregen noch immer meine Dankbarkeit. Ihre kraftvollen Bet- und Singstunden mit uns hinterlieszen einen gesegneten Eindruck. Wie sehr freuten wir uns, wenn der liebe Bruder Jacobsen auf seinen Districtsreisen bei uns einkehrte und sich mit uns erbaulich unterhielt«¹⁾. 1805 fik Enkefru Lüttichau og Frk. Anna Sophie Tilladelse til at lade sig optage i Menigheden. Den yngste Søn, Schack von L., overtog Grundet, og 10. Maj 1806 rejste de 2 Damer til Kristiansfeld, ledsaget af de andre Børn og Børnehørn, som tog Del i Glæden. I sin Hjemstavn og i sin Familie efterlod Fru Lüttichau sig et smukt Minde. Hun døde 1816, Frk. Anna Sophie 1848.

Paa Grundet var Jacobsen en kærkommen Gæst. Hver Gang han var paa Egnen, tog han ind dér, opholdt sig der Natten over og havde »angenehme Herzensunterredungen« med Damerne. Engang maatte han efter Morgenandagten synge for Frøkenerne den Sang, som samme Dag blev sunget i Kristiansfeld ved en »Søstrefest«. Ogsaa med Tjenestefolkene havde han Samtaler, hvilke dog til Kammerherreindens Beklagelse ikke frugtede. Tjeneren var ganske af Hauges Parti og regnede ikke Brødremenigheden for Kristne. Følgende Aar (1804) var Hauge paa Grundet, holdt

¹⁾ Anna Sophie v. Lüttichaus Levnedsløb, Arkivet i Kristiansfeld.

Opbyggelse og fik ved sin Bortrejse en Anbefalingskrivelse med til Menigheden i Kristiansfeld¹⁾.

Nogen Tid efter rejste Tjeneren paa St. Grundet til Hauge i Norge »for at finde Hvile for sin Sjæl«. »Det gjorde Kammerherreinden ondt for hans Vildfarelse, da han dog tidt havde smagt Jesu Venlighed.« I den Anledning gør Jacobsen følgende Bemærkning: »Det er bekendt, at vi ofte sættes i Klasse med disse Folk (Haugianerne), fordi de ogsaa kalde sig Brødre og Søstre, og de advare dog alle for os, hvor de kan, som for vildfarende Folk, der gør Mennesker Vejen til Helvede let.« Denne Udtalelse var dog ikke haugiansk i den Forstand, at Hauge selv kunde have fremsat den. Han agtede Brødremenighedens Tilhængere for kristne Brødre, kunde omgaas dem venkabeligt og fremhævede deres store Fortjeneste af at have holdt Forsoningslæren vedlige i den døde Tidsalder. De danske »Brødre« omtaler han som Folk med mere kristelig Alvor, end han havde fundet hos de norske²⁾, ligesom han ogsaa priser deres Tolerance og Kristenkærlighed. Det er let forstaaeligt, at Hauge i Norge — som han seiv fortæller³⁾ — kunde faa Brødrene til at slutte sig til ham, naar de fik saa smuk en Bedømmelse af ham. I Jylland derimod var Partilidenskaben hos Haugianerne — som ovenfor paavist — for stærk til, at der kunde være Tale om en Sammensmeltning med Brødremenighedens Tilhængere, for hvilke den jyske Haugianisme til Gengæld stod som Vildfarelse. Da Jacobsen kun omtaler Haugianere i Vejle Amt, giver det os Ret til at formode, at der ikke fandtes Folk af dette Parti andre Steder i hans Rejse-distrikt.

Antallet af de med Brødremenigheden forbundne vakte

¹⁾ Se herom: Nordisk Maanedsskrift 1875. II, 25.

²⁾ A. C. Bang: Hans Nielsen Hauge, S. 87.

³⁾ H. N. Hauge: Beskrivelse over Rejser etc. § 8.

var 1803 noget over 700. Livet i Kresene var ikke altid uden Skygge; hos adskillige manglede Trostilegnelsen Dybde. »Jeg har erfaret«, skriver Jacobsen, »at der er mange iblandt dem, som kun lidt kende deres Hjertes dybe Fordærvelse, men kun have Smag for Evangeliet og gerne høre det. Derimod er der paa den anden Side nogle, som bestandig se paa deres store Elendighed, men alligevel elske det jordiske saa meget, at de er at beklage, fordi de ikke gøre sig fri derfor, skøndt de dog er overbevist om at kunne have det bedre, hvis de vilde give den kære Frelser deres Hjærte. Men der er ogsaa et smukt Antal, som har søgt og fundet Naaden i Jesu Blod, gaa deres Gang fornøjet og har Jesus kær. Disse er sig bevidst, at man kan lade sig tjene af de jordiske Goder uden at være Slave af dem.«

Der er meget tiltalende i »Brødrenes« Forhold til Præsterne, være sig Meningsfæller eller Modstandere. Det ses ikke, at de noget Sted har traadt op mod de sidste, hvis Forkyndelse de dog langt fra har kunnet billige. Agitation og Proselytmageri er dem ganske fremmed; ønsker nogen Forbindelse med dem, maa han først i Vandel godtgøre sin Begærings Alvor. Et godt Forhold til Præsterne søges stadig vedligeholdt; Brødremenigheden som Helhed bestræber sig overalt hellere for at jevne end uddybe Kløfter, og at forbinde, hvad der altid skulde og burde høre sammen: Præst og Menighed.

Det forekommer derfor naturligt, at uafhængige Præster kunde ønske dens Medvirken i Sjælesorgen. Enkelte Udtalelser i denne Retning er anførte ovenfor. Endnu nogle Bemærkninger af et Brev fra Pastor Olivarius til Jacobsen 1805: »Jeg ved, at De hører til det Folk, som holder Jesu Kors, al Saligheds Grund, i Ære, og intet mere ønsker end alene at leve for ham og være ham til Ære og Glæde, der af eksempelløs Kærlighed døde for det. Dette Folk og især dets evangeliske Lære har i mange, ja over 30, Aar været mit Hjærte dyrebart og værdifuldt Mit Hjærte føler

derfor Trang til at sige Dem, kære Ven, Tak, fordi De har skaffet mig en »Loosung«sbog for Aaret 1806. Vor kære Herre lade os alle, som elske ham, gaa ind i det kommende Aar under Nydelsen af hans dyrebare Fred og være taknemmelig med Hjærte og Vandel, iudtil vi blegne i hans Arme og Skød, han, som er en Frelser og Saliggører for en fattig Synder¹).«

For den, der maaler med vor Tids Alen, er det hverken noget stort eller noget betydeligt Arbejde, Brødremenigheden har lagt ind for at styrke Kristenlivet i Jylland i de her omhandlede Aar. Men det maa erindres, at det ikke var og aldrig har været dens Maal at frembringe store Vækkelser ved en organiseret Skare af Opvækkelsesprædikanter. Zinzendorfs Tanke om at samle Kristi Venner til et levende Fællesskab gaar utvetydigt igen i Jacobsens Virksomhed; det drejer sig derfor især om at indsamle de troende Sjæle og bevare dem mod Verden; men ogsaa de søgende leder han efter for at føre dem til Livets Kilde. Dette sker ikke ved at stævne til Forsamling for at vække Synderen ved en Fordømmelsestale. Den herrnhutiske »Broder« betragter ikke anderledestænkende som sin Tids Farisæere og Skriftkloge, hvem en saadan Prædiken efter Frelserens Forbillede er mest tjenlig. Han ser i dem snarere forsmægtende og adspredte Faar, der er kommet bort fra Hyrden; derfor er Mildhedens og Kærlighedens Veje de, ad hvilke han søger at føre Sjælene tilbage til Kristus.

Skøndt Livet foregaar paa en saa fredelig og for Verden lidet iøjnefaldende Maade, blandt andet fordi »Søskendene« bestræbe sig for at vække saa lidt Opsigt som mulig, bør man dog ikke benævne det som indestængt, indgetogent,

¹) Underligt er det, at den Mand, der skrev disse Ord, som i høj Grad bære Præg af personlig Sandhed, endte sit Liv paa en saa sørgelig Maade, som findes antydet i K. S. 3. R. III, 227.

Red.

for Verden skjult, eller hvad man nu har kaldt det. Foranstaaende Skildring har vist os, hvor urigtig en saadan Dom er. De har baade haft Kirkens Mænd og vakte af andre Partier inde paa Livet af sig, og det maa regnes til et ærefuldt Vidnesbyrd om deres Overbevisnings Styrke, at — eksempelvis — Haugianernes Omvendelsesforsøg prælede af paa dem.

Anm. Hvor ikke andre Kilder er anførte, er Skildringen udelukkende hentet fra Jacobsens Aarsberetninger, som i Manuskript opbevares i Kristiansfelds Arkiv. Citaterne er alle Oversættelser fra Tysk, paa hvilket Sprog Beretningerne er affattede. Af stilistiske Grunde har det paa flere Steder været nødvendigt at gengive dem i en fri Oversættelse.

Smaastykker.

V.

Biskop Fr. Münters Erklæring til Kancelliet om Grundtvigs Dimisprædiken.

Meddelt af Biskop Dr. Fr. Nielsen.

Det høje Collegium har i Skrivelse af 18de Aug. befaleet mig at afgive min Erklæring i en Sag, der har vakt megen Opmærksomhed. Det er nemlig den af Candidat Grundtvig udgivne Dimisprædiken, hvorved adskillige af Hovedstadens Præster have fundet sig foranledigede til at indkomme med en Forestilling, i hvilken de i eget og hele den geistlige Stands Navn besvære sig over de dem deri giorte Beskyldninger. Den Opmærksomhed, denne Sag har vakt, (og den har været saa stor, at tre Oplag af Prædikenen skulle være udsolgte :) opfordrer til ligesaa sindig som upartisk Behandling. Det kan ikke andet end glæde hver den, som har Ærbødighed for Religionen, at en Gienstand, som for faa Aar siden, da fremmet Exempel havde smittet mange blandt vore Medborgere med en høj Grad af Irreligiøsitet, var bleven betragtet med største Ligegyldighed, nu finder saa megen Deeltagelse, og her i en Tid og i en Stad, hvor Gienstandene for den offentlige Opmærksomhed vexe næsten daglig, kunnet vedligeholde sin Nyhed i saa lang Tid. Men paa den anden Side er det og sørgeligt, at maatte erfare, at en ung, vel med Talent begavet, men paa ingen Maade moden Mand, er ubeskeden og ubesindig nok til, ved sit første Fremtræden paa Taler-

stolen at udbryde i Bebreidelser mod dem, hvis Embedsbroder han attraaer at vorde, og taler i en Tone, som den med lang Embeds Erfaring prøvede og med Fortienester udmærkede Olding aldrig vilde have tilladt sig. Sagen er tillige bleven meget delicat, da denne Prædiken er bleven censureret af en Professor Theologiæ, og efter Rygtet en meget ærefuld Dom om den er bleven indført i det theologiske Fakultets Distinctions Protokol. Og denne sidste Omstændighed gjør det dobbelt delicat for mig at afgive min Betænkning om en res semel judicata, da jeg selv har i 20 Aar været Professor theologiæ, og endnu staaer i Collegial-Forbindelse med det theologiske Fakultet. Midlertid er det min Pligt at afgive den Betænkning, det høje Collegium fordrer: Jeg bør altsaa, uden at tage Hensyn til personlige Forholde, allene betragte og bedømme Sagen efter bedste Skiønnende.

Og da kan jeg ikke andet end erklære, efter min Overbevisning: at Prædikenen ei kan frikiendes for at indeholde Anklage mod Geistligheden; det er mod den danske Geistlighed. Thi hvilken anden Geistlighed skulde Forfatteren have meent uden den, han kan have Kundskab om? den tydske, helvetisk, engelske, hollandske eller svenske har han jo ikke havt Lejlighed til at kende, ei heller har han betegnet den paa nogen Maade: Neppe har han og havt Ubesindighed nok til at ville opkaste sig til Anklager mod hele den Protestantiske Kirke i alle dens Confessioner — men han taler om Vore, altsaa de danske, Kirker: og skiondt han i et af Kiøbenhavns Flyveblade har erklæret, at han ikke har ment alle, men kun Pluraliteten, saa undskylder dette ham dog paa ingen Maade, da den eene Beskyldning er næsten ligesaa stor og anstødelig som den anden. Jeg kan derfor ikke indsee andet, end at den danske Geistlighed har Grund til at ansee sig fornærmet, og groveligen fornærmet, og at følgelig det Skridt, nogle af Kiøbenhavns Præster have gjort, var fremkaldt af retfærdig Smerte.

Ej heller kan jeg finde, at hans Ord kunne admittere nogen anden Forklaring; og skøndt jeg vel kiender den Canon: *Quilibet verborum suorum optimus interpres*, saa bør den dog taale sine naturlige Indskrænkninger, og de almindelige hermeneutiske Love bør blive staaende ved Magt. Ifald nogen i en Declamation, liig denne, havde afhandlet det Spørgsmaal: »hvi er Retfærdigheden forsvunden af Domstolene?» vilde slig en Tale [da] ikke være bleven modtaget, og med Rette modtaget, med højeste Indignation af alle dem, der beklædte Dommer Embedet? og vilde Forfatteren vel have kunnet redde sig for Tiltale med den Undskyldning, at han ikke havde meent vore, men Domstolene i Almindelighed?

Men et andet Spørgsmaal er unægtelig: hvad der vil være at foretage i denne Sag? og her kommer den Omstændighed i fortrinlig Betragtning, at Prædikenen er bleven censureret af en theologisk Professor: og at denne Censur, være den og beskaffen som den ville, ei uden betænelige Følger kan forandres. Min private Dom over denne Prædiken er vel meget afvigende fra Censors: thi jeg betragter den som en tom Declamation, uden bestemte Ideer, uden Orden, og ved hvis Udarbeidelse Forfatteren ei har havt nogen af de Hensigter, som forudsættes og allene kunne finde Sted ved en Prædiken: da den hverken kan underviise, eller overbeviser om nogen Sandhed, eller røre Hiertet; Men desuagtet maa jeg dog finde det saare betæneligt, hvis det theologiske Fakultets Censur blev underkiendt; og det smukke Sprog hvori Prædikenen er skrevet, den Varme hvormed den skal være holdt, og den Nødvendighed, i hvilken det theologiske Fakultet ofte har befundet sig, at tage til Takke med maadelige Dimisprædikener, som sædvanlig ere de første Prøvearbejder af dette Slags, kan maaskee indtil en vis Grad tiene til Undskyldning for dens alt for milde Bedømmelse? Ligesom den af Forfatteren, efter Rygtet, til Fakultetet udstædte Erklæring kan ansees som Beviis for, at han begynder at angre sin Ubesindighed.

Jeg kan derfor paa ingen Maade tilraade nogen offentlig Behandling. En Proces vilde blive til Scandal for hele den protestantiske Kirke, og tillige vorde et vigtigt Argument for Protestantismens Fiender. Og hvo skulde vel bedømme Punctum Controversiæ? hvorledes skulle Beviiserne føres paa begge Sider? og hvilken Vished vilde Regieringen have for, at Dommerne, som kunne være ypperlige Jurister uden derfor at være lærde Theologer, kiendte nok til Theologien for med Vished at bestemme, om Anklagen var grundet eller ei. Alligevel bør efter mine Tanker denne Sag ei hendyskes ganske i Søvn. En stor Mængde agtværdige Mænd ere angrebne, ansee sig fornærmede; og ingen fordomsfri Mand vil nægte, at Hr. Grundtvigs Fremgangsmaade har, for at bruge det allermildeste Udtryk, været saare ubeskeden af en ung Mand, der neppe har hørt op at være Lærling, og nu fremstaaer i en Prøveprædiken som Zelot, i den Skoles Aand, der begynder at udbrede sig overalt, ei til Baade for den protestantiske Kirke, da Mysticismus er dens Grundvold, og dens Maxime er, ligesom den Katholske Kirkes: Compelle intrare!

Jeg kan da efter bedste Skjønnende ikke raade til andet, end at behandle Sagen som en disciplinær Sag. Grundtvig er Candidat, som saadan staaer han under det Stifts Biskop, i hvilket han opholder sig, han er tillige Alumnus Collegii Walchendorfiani, og staaer i denne Egenkab under Consistorium: og Cancelliets Befaling enten til vedkommende Biskop, eller, hvad der maaskee i dette Tilfælde var ligesaa rigtigt, til Universitetets Rector, at fordre ham for Consistorium, og der at give ham en skarp og alvorlig Irettesættelse for hans i denne heele Sag brugte Fremgangsmaade, forbunden med en ligesaa alvorlig Erindring om for Fremtiden at vogte sig for deslige Ubesindighed, forekommer mig at være det lemfædigste og maaskee tillige meest passende Middel til at gjøre Ende paa denne ubehagelige Sag. Thi saasnant den behandles som en disciplinær Sag, er den ikke mere Gienstand for Lovene,

og de juridiske Former komme her ikke i Vejen: og hvorfor skulde dette ikke finde Sted hos Grundtvig, da hverken det akademiske Scepter eller Hyrdestaven ere væbnede med Sværdets Odd? Skulde han endnu opholde sig i Sielland, og det høje Collegium ville tillægge mig Befaling at give ham denne Irettesættelse, ønskede jeg tillige, at det maatte skee coram testibus, nemlig Stadens 2de Provster. I ald Fald udbeder jeg mig gunstig Meddeelelse om Sagens Udfald, da jeg siden agter i et fortroligt Hyrbrev til Stiftets Geistlighed at afhandle nogle med denne Sag beslægtede Materier.

Men forresten tør jeg nære det glade Haab, at denne Tildragelse vil stadfæste hos det høje Collegium den Yndest, hvormed de bærer Pastorseminariet. Saadanne Exempler gjøre det indlysende for alle, hvor gavnlig denne Indretning er. Thi det var dog en absolut Umulighed, at nogen paa Seminariet dannet Candidat kunde vise saadan Uvidenhed om en Prædikens sande Hensigt og Beskaffenhed, eller saadan Ubeskedenhed, som Forfatteren af den her omtalte Dimisprædiken! —

Kjøbenhavn d. 8. September 1810.

allerærbødigst
Münter.

Til

Det Kongelige Danske Cancellie.

Efter Originalen i Rigsarkivet.

VI.

Prøvelse af Reenbergs Ytring om Resens Bibeloversættelse.

Morten Reenbergs Ytring angaaende Resens Bibeloversættelse, der meddeltes i forrige Hefte, har givet to af vort Selskabs lærde Medlemmer, Hr. Overrabbiner D. Si-

monsen og Hr. Sognepræst A. T. Jantzen, Anledning til uafhængigt af hinanden at fremkomme med følgende i Hovedsagen samstemmende Bemærkninger.

1.

Af et Brev til Red. fra Hr. Overrabbiner D. Simonsen.

I sidste Hefte af Krkh. Saml. p. 160 meddeler De en interessant Bemærkning af M. Reenberg, som, om den i Alt var rigtig, vilde kaste nogen Skygge paa Resen som Bibeloversætter. Men det er ikke godt muligt, at Resen, som Reenberg formoder, skulde have lagt Diodatis italienske Bibeloversættelse til Grund for sin danske. Thi R.'s Oversættelse var jo allerede helt færdig, tildels endog rentrykt 1606 (Rørdam, Kbh. Univ. Hist. III, 152), medens D.'s Oversættelse først udkom 1607. Muligt var det jo, at Dele af Diodatis Værk kunde være komne Resen i Hænde, før hele den italienske Bog blev udgivet, men rimeligere er det vel, hvis Lighederne i de 2 Oversættelser ikke ere altfor paafaldende, at antage, at ensartede Studier har fremkaldt Ligheden. Begge Oversættelser har jo iøvrigt faaet samme Skjæbne, at blive brugt gennem lange Tider, om end i lidt bearbejdet Skikkelse.

2.

Resen og Diodati¹⁾.

Sammenstillingen af Navnene i Overskriften tager sig lidt besynderlig ud, idet derved betegnes de stærkeste Modsetninger: Resen, mere luthersk end Luther; Diodati, mere calvinsk end Calvin, og det i den orthodoxe Lærkamps allerhidsigste Tid. Men Foranledningen til at nævne

¹⁾ Efter at Hr. Pastor Jantzen kortelig i et Brev til mig havde fremsat sine Betænkkeligheder ved at godkjende Reenbergs Ytringer om Resens Bibeloversættelse, har han efter min Opfordring nærmere gjort Rede for sin Indsigelse, saaledes som her er sket.

H. F. R.

disse Mænd sammen er det Brudstykke af et Brev, som Dr. Rørdam i forrige Hefte af disse Samlinger (S. 160) har fremdraget. Morten Reenberg skriver til Prof. H. Steenbuch, at han antager, at Resen i sin Bibeloversættelse har benyttet Diodati's italienske Oversættelse baade for Textens og Noternes Vedkommende, da der er stor Overensstemmelse mellem de tvende Bibelarbejder, og »den Calvinistiske Genie, som her og der kan mærkes« i den Resenske Oversættelse saaledes vil kunne forklares.

Dr. Rørdam har Ret i, at denne Bemærkning er interessant; men den trænger sikkerlig til nærmere Prøvelse. Fuldstændigt urigtigt vilde det være paa dette løse Grundlag at fremstille som en Kjendsgjerning, at H. P. Resen skulde have brugt den reformerte Theologs italienske Oversættelse som Kilde til sit Bibelarbejde¹).

Genferen Giovanni Diodati (1576—1649) — Familien var udvandret til Genf fra Lucca — var fra 1609 theol. Professor i Genf (Beza's Efterfølger). Han repræsenterede 1618 Genf paa Dordrechter-Synoden, men hørte her til de mest intransigente; fra 1619 til 1631 udgav han en anselig Række Skrifter, henhørende til den systematiske Theologi; men særlig er han bekjendt ved sin italienske Bibeloversættelse, som han fremlagde i Haandskrift paa en Præstekonferens i Genf 1603; men trykt udkom den først 1607, en smuk Kvartudgave, forsynet med Indledninger og Randnoter. Den er temmelig fri, snarere en Paraphrase end en egentlig Oversættelse; Noterne bøje i calvinsk Retning, men Hovedøjemedet er at gjøre Arbejdet saa let tilgængeligt som muligt og afpasse det efter Menigmands Tarv²).

¹) Reenbergs »Mistanke« har iøvrigt tidligere været fremdraget. I Kirkeh. Saml. 3. R. III, 501 findes den blandt flere andre korte Uddrag af den Kopibog, der opbevares i Aalborg Stiftsbibliothek og nu sidst er benyttet af Dr. Rørdam. Det paagjældende Brev er skrevet 1705, da Reenberg var Provst i Stege.

²) Jfr. Richard Simon, *Disquisitiones critt. de variis Bibliorum edit.* (London 1684), S. 210.

Personligt kan Resen ikke have havt nogen Berøring med Diodati. Resen kom hjem fra sin store Udenlandsrejse 1591 — da var Diodati kun 15 Aar gammel. I Schweiz dvælede R. ganske vist nogen Tid, dog mest i Basel. Hans Antagonist, Prof. Ivar Stub († 1611) lod ham ved Striden 1609 høre, at han paa hin Tid havde været gode Venner med Calvinisterne, saa at en Professor i Basel endog tilbød ham en Plads der og vilde give ham sin Datter til Ægte: »Calvinus sine dubio erat tibi in aliquo pretio . . . Sed, Reseni, consule conscientiae tuae et time Deum, ut nihil amplius dicam. Qvinam sunt hodie, quorum scriptis S. S. doctius illustratur, quam Calvini et (ut vocant) Calvinistarum? Nulli profecto; neque enim hoc ipse negabis. Nam hoc ita verum est, ut illi, qui maxime Calvinistas insecantur, ipsorum scriptis carere nequeant«¹⁾.

Her have vi en kyndig Samtidig Opfattelse af Tidens exegetiske Arbejder. Det er ganske naturligt, at Resen har været godt kjendt med de reformerte Theologer, men derfor er et langt Spring til at følge dem. Sees der hen til Udgivelsestiden, er der overmaade liden Sandsynlighed for, at Resen blot for en Del af Arbejdet kunde have benyttet Diodati's Oversættelse; thi Trykningen af Resens danske Bibel var allerede paabegyndt for N. T.s Vedkommende 1605; i April 1606 vare de 5 Mosebøger færdigtrykte og i Juni 1607 den fuldstændige Bibel. Men Diodati's er først fra 1607. Dog ikke alene Udgivelsesaaaret taler imod Antagelsen af Resens Brug af Diodati, men hele det forskjellige Anlæg af Oversættelserne. Resen følger slavisk Grundtexten paa Modersmaalets Bekostning; Diodati paraphraserer²⁾.

Der kunde tænkes den Mulighed, at Reenberg ved hin Bemærkning ikke havde tænkt paa Oktavbiblen fra 1607,

¹⁾ Ny kirkeh. Saml. VI, 320 f.

²⁾ Prof. v. Mehren udtalte 1858 Formodning om, at Resen blandt sine Hjælpe midler havde benyttet den engelske Oversættelse (Scharling og Engelstoft, Nyt theol. Tidsskr. IX, 75).

men paa Folioibiblen fra 1633 (eller 1632) med dens udførligere Noter. Men denne sidste kan ikke kaldes »versio Reseniana«, selv om Resen har medvirket noget derved¹⁾. Det var en ny Bearbejdelse af Frederik II.s Bibel uden Benyttelse af Udgaven fra 1607, og alene om denne sidste kunde Reenberg sige, at den var »givet ud i Hastværk«. Tilmed skulde nok de mellemliggende Aars mange Stridigheder med Calvinisterne yderligere have skærpet Sansen for at undgaa enhver, selv den mindste, Tilbøjelighed til at indføre i Biblen nogen Note, hentet i Genf.

Hele Spørgsmaalet fortjener imidlertid en nærmere Undersøgelse. Forholdet mellem Biblen af 1607 og 1633 er hidtil ikke noksom oplyst — yttrede Biskop Engelstoft 1856 — men det samme gjælder den Dag i Dag²⁾.

VII.

En salmehistorisk Oplysning.

Af Biskop *J. N. Skaar*.

Salmen »O frommer Gott, ich danke dir³⁾« findes i en tysk Salmebog 1720 (Titelbladet er borte), i »Vollständiges Gesang-Buch, Tondern 1731« (samlet af J. H. Schrader) Nr. 896, i »Vollständiges Gesang-Buch zum allgemeinen Gebrauch in den Kirchen des Herzogthums Schleswig etc. Altona. X Aufl. 1767«, Nr. 768. Den kan saaledes ikke være en Oversættelse af V. C. Hjorts »O gode Gud, jeg takker dig« (Ev.-kr. Psbg. Nr. 560). Muligt er det derimod, at Hjort kan have kjendt den tyske Salme og ladet sig paavirke af den; men nogen Oversættelse kan han neppe siges at have leveret. Dertil gaar Tanken i de to

¹⁾ Jfr. Ny kirkeh. Saml. VI, 434.

²⁾ Scharling og Engelstoft, Nyt theol. Tidsskr. VII, 347.

³⁾ Se foran, S. 159.

Salmer formeget i forskellig Retning. Desuden anmærker Hjort, naar han har havt et tysk Forbillede for Øie. Saaledes ved Nr. 39 i »Aandelige Sange«, hvor han har gjen-givet et Par Vers af en Salme af J. A. Cramer (Ev.-kr. Psbg. Nr. 55, V. 1 og 2).

VIII.

Præsten Hans Frick i Nyborg.

Ved Arkivassistent *Holger Hansen.*

I sidste Hefte af Kirkehistoriske Samlinger er aftrykt nogle Skrivelser i Anledning af Striden mellem Sognepræsten i Nyborg, Hans Frick, og Kapellanen sammesteds, Hans Lemming. Af Dokumenter i Odense Amts Arkiv fremgaar, at denne Sognepræst har været noget hæftig og tilbøjelig til uoverlagt Handling og Tale, saa at der er Grund til at antage, at han ogsaa over for Kapellanen kan have forløbet sig.

I Aaret 1742 fandt Magistraten i Nyborg sig foranlediget til at klage over ham; i Brev af 4. Febr. til Stiftamtmanden anmoder den denne om at beskikke en Sættedommer, da man agter at anlægge Sag mod Præsten for hans Prædiken sidste Kyndelmisse Dag, da han »med skrækkelig Lyd og Gebærder har talt om nogle Folk her i Byen, som han har kaldet Bæster, Løver, Bjørne, Ulve etc. med store Perykker og Kaarder, som vilde hugge Hovedet af hver Mand her i Byen, item Blodsforvanter, som vare Blodsfordærvere etc., hvilke hand samme Tid har indstævnet for Guds reffærdige og strænge Dom, med flere saadanne forfærdelige Ord, hvorved Menigheden med os blev sat udi største Skræk, og ingen kunde vide, hvem sligt hensigtede paa . . .« Rygtet løber imidlertid i Byen, at han har sigtet paa Magistraten, som ikke vil lade slig Beskyldning for Ufredelighed sidde paa sig. Paa Amt-

mandens Opfordring opgiver dog Magistraten Proces med Præsten, men sender den 14. Febr. en lang Skrivelse fuld af Beskyldninger mod denne. Denne Klage lyder saaledes (med moderne Retskrivning):

Deres Højgrevelige Excellence,
Højvelbaarne Hr. Gehejmekonferensraad og Stiftsbefalingsmand,
Naadige Herre!

Paa Deres Højgrevelige Excellences naadige Skrivelser af 5te hujus, anlangende hvorledes den af os mod Hr. Provst Frick begyndte Sag maatte anses og mindelig afhandles, skulle vi ikke ermangle underdanigst at forestille, at vi i alle optænkelige mulig Maade intet højere ønske end stedse med underdanig Skyldighed at lade se, at Deres Højgrevelige Excellences naadige Behag og Vilje er og skal være os en underdanigst efterlevendes Befaling. Men da vi noksom tilstrækkelig ere forvissede, at Deres Højgrevelige Excellences vidt bekendte høje Retsindighed ikke tillader, at enten skammelig eller strafværdig Forargelse maa forøves uden vedbørlig Straf, eller at nogen uden Persons Anseelse maa forurette den anden (om her end i denne Sag maatte være noget particulier), saa kan vi og underdanigst forsikre, at i denne Sag er dette vores eneste Fundament, at, saa kært som det kan være noget retsindigt Menneske at vise Kærlighed imod en retsindig Præst, der lever vel og lærer vel, og at holde saadan en Mand een og mange flere Skrøbeligheder til Gode, som han af Brøst og Overilelse maatte forse sig udi, saa højt considerere vi igen at være fornøden at se dessen contrarium hos en anden Præst bekendtgjort og efter Meriter tilrettesat efter Guds og Kongens Lov. For nu at vise vores underdanigste Respekt for Deres Højgrevelige Excellences naadige Vilje have vi besluttet at indeholde med Sagens Anhængiggørelse paa nogen Tid, da man imidlertid ved Rekvisition til en Del af de indstævnte Vidner allerede have erholdet deres Vidnesbyrd i nogen Maade, paa det at, hvad de have hørt, imidlertid ej skulde forglemmes. Og i det øvrige, som vi slutte, at Deres Højgrevelige Excellence ej maa være bekendt eller underrettet om bemeldte Hr. Provst Fricks Adfærd enten i dette eller andre Tilfælde,

saa ville vi og hermed underdanigst berette noget derom til naadigst Overvejelse, hvorudinden vi have største Aarsage at klage, at, som en vis aabenbare Last, der er en Kilde til de øvrige, tager en bedrøvelig Overhaand, saa har trohjærtige Paamindelser udi adskillige mange Tilfælde intet kunnet udrette noget hos ham, men den Last har snart gjort ham uskikket til at forrette sit vigtige Embede rettelig baade for Gud og Mennesker, til største Forargelse for de enfoldige og vankundige; og saa meget mere bedrøveligt er det, at den Last iblandt behersker ham under hans Embeds vigtige Forretninger, som vi nu som en Post, der ej er stævnt for, vil forbigaa, men efter sin høje Nødvendighed kan og skal blive bevist. Vi vil og forbigaa at melde noget om hans Opførsel i particulaire Samkvemme, hvor man ofte har stor Vanære af ham og ej kan skjule hans Skam; saaledes opførte han sig den Søndag Dominica Qvasimodogeniti 1741, at han, i Steden for gudelig at berede sig til den da forehafte Ungdommens Konfirmation, under Prædiken gik af Kirken hen til Sal. Raadmand Fibigers Kæreste og i hendes Hus og Fred angreb hende, hvorfor han paa Tinget offentlig maatte gøre Afbedelse, som naadigst kand erfares af hoslagte Kopi sub Litr. A. Saaledes roulerer her en Rekvisition fra Artilleriløjtnant Holst her i Byen, hvorom vedlagte Kopi sub Litr. B gør Forklaring.

Saaledes er der passeret mange Ting ved ham i andre Maader, som er bleven efterladt at paatale, dels fordi vedkommende ej formedelst hans Families Skyld har villet beskæmme ham eller forspilde hans Brød, dels fordi de ej har haft Formue at udføre Sagen med, dels fordi ingen gærne har villet paavidne ham som deres Præst og Skriftefader nogen Sag, ja befrygtelig, om de bleve ængstede dertil, heller ville fortie end fortælle Sandheden. Men i alt dette befinder man at have gjort sig et falsk Haab; alt dette agte vi ikke at gøre nogen Sag af, men fremlægge det for Deres Højgrevelig Excellences naadige Øjesyn til Bevis om Præstens Forhold i andre forbigangne Tider og Tilfælde, som vi og ikke vil gøre denne sidste Sag værre, end den er i sig selv. Saaledes har han nu og til sidst, næst afvigte Kyndelmisse Dag til Højmesse, med sit Forhold opført sig paa Prædikestolen for Menigheden, som

hoslagte Kopi sub Litra C udviser. Vel har han derudi ej gjort nogen Application, som vi og endnu ikke heller gøre, endskønt her er allerede 3de Vidner, som har forklaret, at han har sigtet paa Magistraten dermed, og saaledes løber Rygtet nu her i Byen overalt, om ej over hele Landet. Skal vi nu tage Sagen paa den Fod, saa bliver det en particuliere Sag mellem ham og os, som vi nødvendig maa udgøre med ham, og derudi vil vi allerunderdanigst ikke haabe andet, end Hans Kongelige Majestæt jo giver os Beskærmelse med sin retfærdige Lov, da vi altid er villig og skyldig at lægge vore Gerninger aabenbare for Dagen, paa det vi kan være kendt uskyldig for slige Beskyldninger og være tryk for Rebellion, at man ej skal trædes under Fødder af Pøbel, naar man skal forrette det Embede, hvorudi Gud og Kongen har behaget at sætte os.

Men skulde her være nogen anden, han har ment med saa forfærdelige Beskyldninger (som vi have forstaaet og endnu forstaa det), saa finde vi os pligtige at undersøge sligt, at de efter befindende Beskaffenhed maatte blive bekendte, afstraffede og udryddede, paa det vi efter vores Embeders Pligt ved Efterladenhed ej skal stikke i noget Ansvar, men gøre Hans Kongelige Majestæt sligt bekendt til at conservere den ædle Fred og Tryghed; i det mindste er os aldeles ej bekendt her noget saadant Complot, men det er vist, at Indvaanerne have haft den Skæbne paa nogen Tid uskyldig at være kommen i Rygte for Ufredelighed, dog det i sig selv ej har været anden Ufred end den, een Nabo har foraarsaget; men nu just, da den er ophævet, foraarsages en langt værre Ufred og beklageligst af den, som vil have Navn af Gejstlig og vil overtale Folk at følge sine forargelige Exempler. Enfin, dette er ikkun en ganske kort og aldeles utilstrækkelig Beskrivelse over Provstens Adfærd, men dersom enhver skulde ret ængstes for at vidne Sandhed, vilde det blive bedrøveligere at høre, meget mere, ja, om alle Ting med ham ret kunde erindres og oplyses, vilde det være forunderligt, at saadan en Mand i Guds Langmodighed saa længe er bleven tolereret, og at vor naadige Konge, som med saa hellig en Nidkærhed for Guds Kirkes Flor og Fremvækst forgæves og frugtesløs har givet denne,

der skulde være en Lærere, saa mange priselige Love og Befalinger til at rette og forholde sig efter i Liv og Lærdom. Det paatvivle vi ingenlunde, at jo Hans Højærværdighed Biskoppen i nogen Maade (som en af Gud beskikket Tilsynsmand) er vidende om dette bedrøvelige Exempel, ligesom vi ej heller tvivler om, at han jo ofte mundtlig og skriftlig har admoneret derom med Alvorlighed, at Provsten skulde forandre sig, men hvad Frugter eller Forsikring Hans Højærværdighed igen har funden deraf, det vide vi ikke. Her gaar et Rygte i Byen, at Provsten, som efter vores Rekvisition har nægtet os fornævnte sin Prædiken beskreven, skal have indsendt den til Biskoppen og berettet, at han har holdet den samme her i Kirken for 5 Aar siden, og at han ikke har haft nogen particulare Hensigt dermed, item at han vil føre Vidner om, at intet kunde være paa hans Prædiken at sige, saa at han vilde tiltale Magistraten derefter. Om dette Rygte er sandt eller ej, lader man staa til videre og underdanigst vilde forestille, at det vel kan være, at Provsten har haft den samme skrevne Prædiken med sig paa Prædikestolen, som han har prædiket een eller 10 Gange for 4, 6, 10 eller flere Aar siden, men om hand efter Sædvane af Papiret verbaliter havde reciteret denne samme Prædiken, og Vidnerne deri stemme overens, saa tror vi gerne, at det er den samme, ligesom han mest i alle Occasioner, naar han skal og vil fremføre noget godt, maa læse det af Papiret, men har ej nødvendig at lede efter det onde, naar hans bedrøvelige Affekter og Passioner gives Tøjlen, thi da bruger han ej Papiret, som han denne Gang og ej heller har gjort, men efter Sædvane fandt nok af hans egen onde Kilde, som enhver, der veed og kender hans Forhold, noksom veed at forklare, naar de vil ud med den nøgne Sandhed; vi finde det derfor fornøden at forsyne os med de Beviser, hvormed vi ej alene kunne væрге os mod hans onde Forsæt (om fornævnte Rygte forholder sig saa i sig selv), paa det man med Retten ej skulde befrygte at lide imod Retten som Løgnere, men meget mere (som er vores eneste og fornemste Absigt) paa det vi kunne befordre den store Guds og vor naadige Konges Vilje i at se hannem demaskeret bekendtgjort, paa det hans og meget mere saa mange arme vankundige Sjæle, som

ham er betroet, endnu maatte frelses ved Guds Naade og hans rene og dyrebare Ords rette og sunde Lærdom, i Steden for at prædike saadanne onde Passioner og anmodes om at efterfølge hans forargelige Exemple. Det er bekendt nok, hvor vanskeligt det er at faa en ond Præst overbevist sin Ondskab, thi desværre at den vankundige Hob er den største, og saadanne arme Mennesker uden ret Samvittighed gør sig en Samvittighed udi at se en saadan Mand angrebet og frygte at paavidne ham noget ondt, alene af kødelige Absigter, og se ikke paa den store Guds Navns Ære og dyrekøbte Sjæles Frelse; dog alligevel, som den trofaste Gud har sig dog her og der en liden Hjord, som ej frygter for Sandhed at vedstaa og bekende, saa have vi allerede ved forberørte Rekvisition fundet nogle, som tør bekende Sandhed, og flere kan vi gøre Forsikring om, naar det ret skal gælde, iblandt hvilke nok maa fremæskes baade nærværende og forrige Kapellaner og flere i og uden Lærestanden. Imidlertid frygte vi ikke at skrive og tale Sandhed om Provsten og kalde det sort, som er sort; thi som Sagen ikke er vor egen men den store og retfærdige Guds Sag, saa ere vi og fast forvissede om, at, om denne Time er Guds belejlige Tid, saa vil og hans Langmodighed have en Ende og Straffen hvile for Døren, og saaledes tillader ej Guds Retfærdighed, at vi skal sidde i Stikken.

Til hvilken Ende vi aldeles ej ere for at udføre nogen Sag imod ham, men heller ønske at være fri derfor, og alene nu, naar det for Generalkirkeinspektionen er anmeldt, lade det ankomme paa Hans Kongelige Majestæts egen allernaadigste Vilje, hvormed vi som Undersaatter allerunderdanigst skal lade os nøje, i den allerunderdanigste Forsikring, at saa lidet som Hans Majestæts højpriselige Nidkærhed for Guds Ære og hans Kirke paa Jorden tillader dette Provstens onde Forhold, som han i Almindelighed har forøvet, saa lidet tillader og Hans Majestæts høje Retfærdighed, at vi for vore Personer (om noget af denne Sag ved nøje Examen kan og skal hentydes paa os) skal lide som uskyldige Mænd, da vi glædelig vil og findes altid bered hvert Øjeblik at træde frem og lægge vores Forhold for Dagens Lys. Og som vi have Aarsage at rose os af at staa under Deres Højgrevelige Excellences høje og retsin-

dige Subordination, saa have vi intet at tvivle, at jo Deres Højgrevelige Excellence af denne saa omstændelig allerede beviste Sag jo som vores høje Superieur i al Naade og Retfærdighed tage os under Armene, til at fremme den Pligt, os paaligger i saa vigtige Tilfælde, baade til Guds Ære og vores Conservation, saafremt vi skal tænke til at kunne soutineres i vore møjsommelige Embeder, hvormed vi underdanigst submitterer os og denne Sag, og efter underdanigst Pligt altid forbliver

Deres Højgrevelige Excellence,
naadige Herres
underdanigste Tjenere

A. Larsen. J. Lerche. A. Jantzen. D. Hornemann.

Nyborg d. 14de Febr. 1742.

Af de i denne Skrivelse omtalte 3 Bilag, A, B og C, mangler det sidste, som skulde indeholde Vidneudsagn om Provstens Prædiken Kyndelmisse Dag; de 2 andre findes. B. er en Skrivelse fra Løjtnant P. Holst til Provsten, hvori han beklager sig over, at Provsten ved Auktion hos Brandinspektør Mancius har kaldt ham »en Guds Ords Bespottere og en Lærens Foragtere«, og beder ham enten at bevise Rigtigheden af sine Udtalelser eller tilbagekalde dem. Skrivelsen er leveret Provsten ved to Mænd, som imidlertid ikke har kunnet presse andet Svar ud af denne end: »Gud bevare jer og Gud velsigne jer«. Saa sender Løjtnanten Brevet til Magistraten og beder den om at tage sig af hans Sag, da han selv er for gammel til at føre Strid med Provsten.

Bilag A indeholder Striden mellem Md. Fibiger og Provsten. Mad. sal. Fibigers hed Johanne Marie Ballow, hun var Raadmand Matthias Fibigers tredie Hustru og efterlevende Enke; Fibiger døde 14. Marts 1741, senere giftede Enken sig med Præsten i Kippinge Ulrik Arntsen Sontum. Den Stesøn, som forekommer i denne Sag, Henrik Jacob Fibiger, var af 2det Ægteskab og født 1726.

Bilaget er en Ekstrakt af Nyborg Bytings Protokol og indeholder Vidneforklaringer og Provstens Afbedelse. Monsieur Conrad Fabricius, der boede hos Mad. Fibiger, som formodentlig, ligesom Manden forhen, drev Gæstgiveri, forklarede (den 24. April 1741):

„At næste Søndag efter Paaske, en halv Times Tid efter at der var ringet sammen til Højmesse, kom Madame Fibiger op paa Kammeret, hvor han var, for at hente hendes Søn Henrik Fibiger ned til Provsten Hr. Hans Frick, hvor Provsten kom hende i Møde paa et Kammer udenfor med disse Ord: Prædiker hun nu¹⁾ for eder efter Sædvane? vil I, min Søn, komme i Dag til Konfirmation? I er ham (sagde Provsten til Mad. Fibiger) en Stifmoder, ja en stiv Moder; I skal vide, han er ingen Horeunge for jer, I skal ingen Myndighed have over ham, I er en Hore, et Skarn, en forhærdet og forbandet Satans Lem, der I staar, og det, jeg har at sige eder, skal Barnet høre udi jer Nærværelse. — — — — — Mad. Fibiger dertil svarede: Det er en slet Beredelse til Konfirmation, og efter den kommer han ikke. Provsten svarede: Det vil jeg tage paa min Samvittighed. Jeg kender, Barnet er skikket dertil. I har (sagde Provsten fremdeles til Mad. Fibiger) ej mindste Kundskab om Gud, I har ingen Samvittighed, I har dræbt eders Mand, I har kvælt ham. — — — — Derpaa kom Bud efter Provsten, og straks blev alt stille paa Kammeret.“

Henrik Fibiger, som afhørtes den 1. Maj, forklarede næsten ordret som Fabricius. — Den 26. Juni lod saa Mad. Fibiger læse følgende Dokument:

Sidst afvigte Dominica Qvasimodogeniti, da her i Nyborg Kirke var Konfirmation til Ungdommens Bekræftelse i deres Daabes Naade, haver jeg underskrevne Hans Frick gaaet hen i afgangne Matth. Fibigers Hus til hans efterladte Enke og der paa en blot Mistanke om hendes Stesøn Henrik Jacob Fibigers Udeblivelse af Kirken ubetænksom beegnet Mad. Fibiger med

¹⁾ Provstens Vrede skrev sig vist fra, at han ansaa Mad. Fibiger som hørende til Herrnhuterne.

en Del haarde og ærerørige Ord, hvilket ondt Forhold, med hvad videre jeg enten til hende eller Stesøn har udtalt, jeg selv saa meget desto mere disapproberer og af Hjærtet fortryder, som jeg ikke aleneste selv har befundet dets Uanstændighed, men endog fuldkommen derom er bleven convinceret, og mig dens onde Sviter af Højædle og Velbaarne Hr. Konferensraad Adeler udi al Sagtmodighed tydelig og forstaaelig er lagt for Øjne, derfor og finder mig ligesaa skyldig samme min overilede Forseelse tilbørlig at deprecere, som min fortørnede Næste, Mad. Fibiger, findes villig og medliden, baade paa min egen Begæring saa og paa velbemeldte Hr. Konferensraad Adellers, Velædle og Velvise Hr. Borgemester Anders Larsens og Velædle Hr. Amtsforvalter Bergmans gunstige og venlige Mellemlhandling, mig samme at eftergive og forlade. Og som bemeldte Mad. Fibiger uden at urgere den yderste Ret haver lovet at frafalde den for ovenmeldte min Opførsel imod mig af retfærdig Aarsag rejste Sag, saa erkender jeg og herved med en ret hjærtelig Taknemmelighed denne Mad. Fibigers kristelig Føjelighed imod mig samt herved tilstaar og rent ud declarerer, at hvad Ord, Tale og Gebærder, jeg i Ubetænk-somhed og Overilelse mod hende kan have udtalt og fremført qvocunqve modo, skal være aldeles annulleret og i ingen optænkelig Maade komme bemeldte Mad. Fibiger paa Ære eller gode Navn og Rygte til Forklejnelse eller Præjudice, men at samme skal være som af mig utalt og usagt, ligesom jeg og bekender, aldeles ingen Føje dertil at have, efterdi jeg ikke veed andet med hende, end en ærlig og tugtig Kone og Enke egner og anstaar. Og paa det jeg desto bedre kan vise min Fortrydelse over det passerede, samt at denne min Erklæring i en retskaffen Intention deriveres, skal jeg herefterdags udvise i Gerningen, at jeg er hendes oprigtige Ven, som af al Magt og Evne skal søge at fremme og befordre hendes Gavn og Bedste, naar og saa ofte mig dertil gives Lejlighed, og aldrig enten i Ord eller Gerning, hemmelig eller aabenbare, men allermindst paa de Tider og Steder, hvor al enormité og Affekter aldeles bør tilsidesættes, hende injuriere, med mindre jeg, om anderledes skulde befindes, dermed vil kalde mig denne Sag aaben, ligesom den aldrig var forsonet eller i Mindelighed eftergivet,

i hvilken Henseende og denne Revers og Erklæring skal være og blive et fast og uomstødeligt Bevis imod mig, om jeg ikke, hvad jeg herudi have tilsagt, efter Skyldighed skulde iagttage, hvorfor det og skal staa bemeldte Mad. Fibiger frit for at lade dette Instrument paa Nyborg Byting læse og protokollere, og det uden nogen til mig given Kald og Varsel, paa det ingen skulde tage Anledning af det forhen passerte at objicere hende noget.

Til ydermere Bekræftelse, at denne min Erklæring og Forpligt ubrødeligen skal holdes, haver jeg formaaet Højædle og Velbaarne Hr. Konferensraad Adeler til Lykkesholm, Velædle og Velvise Hr. Borgemester Anders Larsen samt Velædle Hr. Amtsforvalter Hans Bergman og Velærværdige Hr. Peder Buch, som dette mit Forlig haver været overværende, samme med mig til Vitterlighed at underskrive.

Actum et subsignatum Nyborg d. 6. Maj 1741.

Hans Frick.

Som overværende ved dette Forlig underskrives det efter Begæring til Vitterlighed.

Nyborg ut supra.

Th. Adeler. A. Larsen. H. Bergman. P. Buch.

Følgende Brev fra Biskop C. Ramus har formodentlig bidraget til, at Provsten har bekvemmet sig til den ydmyge Afbedelse.

Til Provst Frick.

Sl. Raadmand Fibigers Enke i Nyborg har ved Skrivelse af 12. hujus andraget for mig, hvorledes D. V. sidst afvigte Søndag meget ilde med grove Skældsord haver begegnet hende i hendes eget Hus, formedelst hun ikke vilde lade hendes Stesøn i Henseende til hans Svaghed og andre Aarsager den Dag komme til Konfirmation. Hvad Sammenhæng Sagen har, og hvorvidt hun kan have Aarsage at besvære sig over D. V.'s Omgang, er Dem selv bedst bekendt; men skulde D. V. have overilet sig med saadanne Skældsord imod hende, som hun beretter, da er det visselig uanstændigt og vilde blive D. V. til

Fortræd, om Sagen skulde komme til nogen Slags Discussion. Jeg vil derfor bede, at De vilde nøje eftertænke Omstændighederne og for at forekomme Menighedens Forargelse og Deres egen Fortræd se denne Sag med Md. Fibigers i Mindelighed afgjort. Jeg forbliver etc.

C. Ramus.

Odense d. 15. April 1742¹⁾.

Provst Frick døde 1746; før han kom til Nyborg, havde han været Præst ved St. Nicolai Kirke i Svendborg, og den i Kirkehist. Saml. 4. R. II S. 85 omtalte Præst paa St. Thomas, Rudolf Burenæus Frick, var en Søn af hans første Ægteskab med Else Margrethe Burenæa. Om hans Familieforhold kan forøvrigt henvises til Giessing, Jubellærere II, 2, 230. Saml. til Fyens Hist. og Topogr. VI, 44, og Hundrup, Lærerstanden ved Slagelse lærde Skole, S. 52. Jvfr. Wiberg, Alm. dsk. Præstehist. II, 467.

IX.

Testamenter fra Danmarks Middelalder.

Under ovenstaaende Titel har Professor Kr. Erslev for »Det kgl. danske Selskab« udgivet en Samling af i alt 93 Testamenter, eller alt hvad vi nu har af den Art historiske Kilder fra 1183 til c. 1448 — dog utvivlsomt kun en ringe Rest af de mange Testamenter, som i dette Tidsrum vare udstedte her i Landet, men vistnok til Gengæld en Del af de betydningsfuldeste. Det er en interessant og vigtig Samling, der giver værdifulde Oplysninger i forskellig Retning. Først og fremmest viser den Romerkirkens faste Tro paa, at hvad nogen giver ad pios usus, er sat i Sparekassen for Evigheden, medens Mennesket ellers ved sin Død maa forlade alt sit Gods. Herved var der aabnet en

¹⁾ Brevet findes i Bispens Kopibog.

titalende Udsigt for dem, der elskede deres, maaske surt erhvervede, Gods; tillige havde Kirken sikret sig en tilsyneladende uudtømmelig Rigdomskilde; thi der er næppe noget af de mange Testamenter, hvori vedkommende ikke tillægger kirkelige og klosterlige Stiftelser eller kirkelige Personer større eller mindre Dele af sin Ejendom »in remedium animæ«. Naar dette fortsattes det ene Aarhundrede efter det andet, maatte Følgen nødvendig blive, at større og større Masser af Gods og Ejendom samledes paa den udødelige Kirkes Haand, saa meget mere som dennes Mænd i Regelen vare gode Bestyrere af og kraftige Værger for det Gods, der var betroet til deres Omsorg. Men samtidig voxede tillige Faren for, at Statsmagten er skjøn Dag vilde lægge sin kraftige Haand paa de ophobede Rigdomme, som Kirken ikke kunde forsvare, da de gamle Vaaben, Band og Interdict, i Tidens Løb havde tabt deres Kraft. Rigtignok fortælles der, at de katholske Bisper her i Landet, da Uvejret hang over deres Hoveder, trodsende skulle have sagt: »Haver Sankt Peder ikke Sværd, S. Lucius en Hest, S. Laurits Brød, S. Knud en Svend«¹⁾? Men hvad hjalp det! Da det kom til Stykket, viste det sig, at Sværdet var sløvt, Hesten var lam og Brødet muldent.

Det er ikke blot kirkehistoriske, men ogsaa topografiske, personalhistoriske og især værdifulde kulturhistoriske Oplysninger, Testamenterne indeholde. Man maa derfor være Udgiveren taknemmelig for det smukke Arbejde, saa meget mere som Texten er behandlet med sjelden Omhu. Kun maa det beklages, at Hr. Professor Erslev ikke vil gaa videre i Udgivelsen af Testamenter end til Midten af det 15. Aarhundrede, idet han ytrer, at de faa Testamenter, der ere bevarede fra den senere Del af Middelalderen, let kunne faa Plads i en mulig Fortsættelse af det ved ham paabegyndte og allerede til Aaret 1420 førte Repertorium over Danmarks Breve fra Middelalderen. Det turde dog vistnok ved nær-

¹⁾ Rørdam, Hist. Kildeskrifter I, 160.

mere Granskning vise sig, at Testamenterne fra den sidste Del af Middelalderen ingenlunde ere saa ganske faa, saa at de samlede næppe ville indtage mindre Rum end de alt udgivne — jeg minder blot om et saa omfangsrigt Dokument som Ærkebiskop Birgers Testament. Dertil kommer, med Hensyn til Udgivelsens Ønskelighed, at medens mange af Testamenterne fra Tiden før 1450 tidligere have været trykte, gælder det samme ikke i tilsvarende Omfang for Testamenterne efter det nævnte Aar; desuden kunne flere af de trykte nok trænge til en grundig Revision¹).

Nærværende Udgave er forsynet med udførlige og med stor Flid udarbejdede Registre. Det første omfatter de talrige i Testamenterne forekommende Person- og Stednavne, hvilke sidste ingenlunde altid har været lette at forklare. Adskillige af dem ere derfor i Registeret mærkede med et Spørgsmaalstegn uden nærmere Forklaringsforsøg. Dette gjælder navnlig flere af de i Fru Gro's Testament af 1268 forekommende talrige Stednavne, til hvilke jeg her alene skal holde mig. Navnene i dette Aktstykke ere bleve særlig ukjendelige derved, at Skriveren, der mulig har været en gejstlig Person af fremmed Herkomst, sædvanlig sætter et H foran Navne, der begynde med en Selvlyd, f. E. Høm (o: Øm), Hasmønd (o: Asmild), Hescønhbec (o: Essenbæk). Med dette i Erindring mener jeg at kunne fastslaa, at »Høtensøn« (med Variant »Hotønsøn«) Munkekloster maa være Odense S. Knuds Kloster (det nævnes i Testamentet umiddelbart foran Dalum). »Høstrlid« i Thy

¹) Som Exempel kan anføres et i C. Thestrups Krigs-Armatur, S. 225 f. meddelt Testament, udstedt 1508 af Lars Wiffertsens Frue paa Næs, hvori mange kirkelige og klosterlige Stiftelser og Personer fra Aalborg og Omegn nævnes, deriblandt »S. Anthonii Kloster i Nørkiær« — aabenbart en Fejllæsning for Morkjær (i Angel). Jeg nævner det her, fordi denne Notits supplerer, hvad der tidligere er meddelt i dette Tidsskrift til Oplysning om Antonitermunkenes vidtstrakte Termineringer, der næppe ere overgaaede af nogen samtidig Munkeorden her i Landet (se K. S. 3. R. III, 237 f. 4. R. II, 194 ff.).

maa være Kirkebyen Østerild. Naar der i Testamentet staar: *Claustris in Hafhesilh* (med Varianterne *Hathesihl* ell. *Harhesihl*), *Stubthorp et Ghutum* (etc.), saa vil det næppe være rigtigt med Registret at gjøre det første Navn til et Klostersnavn; Stedet maa vistnok gjengives saaledes paa Dansk: Til Klostrene i Harsyssel, Stubber og Gudum (osv.) — Men hvad er »*ecclesia Høstrøld*«? Registret henviser til »*Hammer*« (skal vel være *Himmer*) Syssel, men giver ellers ingen nærmere Oplysning. Jeg tænker, at det er Østerbølle Kirke i Rinds Herred, der skjuler sig under Forklædningen; i ethvert Tilfælde svarer »*Høstr*« til Øster, som det ses af andre Navne. — »*Altare in Welø*« gjengives i Registeret saaledes: »*Welø (?) Kapel, Himmer Syssel*«. Jeg ser ingen Grund til at lægge *Welø* i *Himmer Syssel*. I Testamentet nævnes Stedet mellem Klostrene i Svenborg og Grinderslev. »*Altare*« betyder da heller ikke Kapel. Der er Exempler nok fra Middelalderen paa særlige Alterstiftelser. *Welø* maa vel være *Vejlø* ved *Næstved* eller *Vejle* i Fyn (skreves i ældre Tid *Veiløf*), medens det ikke godt kan være *Kjøbstaden Vejle*, der i ældre Tid skreves: *Wæthel* ell. *Wedel*¹⁾.

Det andet Register indeholder »Sagoversigt, systematisk ordnet« under følgende Rubriker: 1. Slægtskabsforhold, 2. Livsstillinger, 3. Hus, Bohave og Husly, 4. Klæder og Smykker, 5. Landvæsen og Husdyr, 6. Byvæsen og Skibsfart, 7. Statsliv, Krigsvæsen og Retsforhold, 8. Kirkevæsen, 9. Skolevæsen og Bøger, 10. Mønt og Maal, 11. Forskel-

¹⁾ I Anledning af de her omtalte og andre gamle Bynavnes Afvigelse fra de nu gængse Former kunde jeg have Lyst til at gjøre opmærksom paa, at to nu saa forskellige Navne som *Gemzøe* (Familienavn, s. foran S. 258. 365. 267 f., stammende fra et Bynavn i Bleking) og *Javngyde* (By i Aarhus St.) vistnok oprindeligt have lydt ens, skjønt disse Navne nu næppe have et Bogstav tilfælles. I gamle Dage blev *Gemzøe* (nu *Jemshøg*) nemlig skrevet *Jamgøde* ell. *Jemgøde* (*Höjer*, Sverige II, 437), altsaa næsten samme Navn, som *Javngyde* i *Tulstrup Sogn* endnu bærer. Ogsaa i *Gjersløsa Sogn* paa *Øland* findes et »*Jemgøde*«.

ligt. (Benyttelsen af denne »Sagoversigt« er betydelig lettet ved en tilføjet »Ordlister«). — Her skal kun fremhæves Artiklen »Kirkevæsen«, der indeholder et betydeligt Materiale til Oplysning om kirkelige Forhold i Middelalderen. Et Ord savnes dog med Forundring i Sagoversigten, nemlig »Præstegaard«. Imidlertid findes det i Testamenterne, om end maaske kun en enkelt Gang, nemlig S. 180⁸, hvor der gives en Sum »ad dotem ecclesie in Aal reparandam«. I Registret forklares dos som »Kirkens Kapital«; men denne Betydning passer ikke i Sammenhængen, og desuden er det utvivlsomt Præstegaarden (den »Medgift«, Præsten fik ved Embedets Tiltrædelse), der menes, ligesom i Scr. Rer. Dan. VIII, 259 Lin. 11 f. o., hvor Udgaften har det meningsløse Soten, medens der i det originale Haandskrift tydelig læses Dotem¹). — Men dette er jo kun Smaating. I sin Helhed er Skriftet en virkelig Berigelse for vor historiske Litteratur.

H. F. R.

X.

Smaating fra Verninge.

Ved John M. Møller.

I Danske Atlas (VI, 542) fortælles, at Verninge Kirke i Odense Herred »har ikkun een Klokke fra 1740, den anden blev af de Svenske borttaget, men kom ey længere end til Assens, hvor den nu er en Storm-Klokke«, og det passer da ogsaa godt hermed, at Præsten i Verninge, Lauritz Benedixøn, i en Indberetning, som maa være afgiven i Januar

¹, Jvfr. Du Cange. Glossarium ad Scriptores mediæ et infimæ Latinitatis: »Dos Ecclesie, Quod ad sarta tecta et Clericorum in ea derservientium sustentationem ab ædificatore confertur. Neque enim licet Episcopo Ecclesiam aut oratorium consecrare, nisi dos sufficiens Clericis in iis deservituris ab ædicatoribus conferatur«.

1665¹⁾, skrev om Kirken sammesteds: »For alting behøffuis en klokke«. Da denne Indberetning i det hele vidner om, hvorledes det i Krigens Tid var gaaet ud over nævnte Kirke, kan den maaske fortjene at meddeles:

Verninge kirckes aarlige indkomst.

Kirckens part aff tiende 40 tdr. hartkorn.

Aff kircke-jorde: Roug 6 tdr. och 2 Skpr. Biug 5 tdr.
Efftersom degne-boliget er nu fri.

Kirckens bygfældighed.

For alting behøffuis en klokke.

Dend halffue kirckegaardz-muur er bygfældig fra dend norden laage och til landevejen.

Fattis bly paa vaabenuuset 6 taffler, ved dend norden side paa kircken 3 taffler, ved prædickestolen och offuer altaret; item offuer klockedørren 9 taffler.

Noch fattis paa tornet och kammene ijct (= 150) tagsteen.

Item paa vobenuuset och andenstedz 200 muursteen.

Noch en gaul mit paa kircken er bygfældig for temmer och muursteen.

Item dend bielche, som klocken henger udj paa tornet, er meget bygfældig.

Noch en tylt dæler, som degnen skal staa och ringe paa.

Fattis ochsaa it klokke-læder.

Noch to laase, en for vobenuuset och en for torn-dørren.

Item Christiani 4 store bibel.

En graff-søger.

It døbe-becken i kircke-funten.

Fattis och paa en pille, som staa ved dend synder side paa kircken.

Herforuden skal dend sønder gauffl paa tornet hielpis.

Noch fattis 20 ruuder paa alle vindverne i kircken.

Lauritz Benedixøn mppria.

¹⁾ Saml. tli Fyens Hist. og Topogr. IX, 206 f.

Verninge-Klokken, som blev gjort til Krigsbytte¹⁾, hænger da ogsaa endnu i Assens Kirketaarn, den midterste af de tre store Klokker dersteds har nemlig følgende Indskrift:

Anno domini 1592 den 1. Julius blev denne Klocke umstopet af Mester Mickel Westfal af Rostock * Her Staphen Laversen Son (o: Sogne) Prest thil Verninge Sonne ××× Lavres Thomisen Kirke ××× Verre Knudt Povelsen Kirke ××× Verre.

Si deus pro nobis, quis contra nos. Verbum domini manet in æternum. Dum spiro, mea spes est unica Christo.

At Klokken blev omstøbt 1592, stemmer godt med Biskop Jacob Madsens Bemærkning fra 1589 om, at den ene af de to »skøne Cloker« i Verninge var »sprecket«²⁾; men Udgiveren af «Assens og Omegns Aarbog»³⁾ tog meget fejl, naar han af den anførte Indskrift sluttede, at Verninge Præst »Stefen Larsen« 1592 gav Assens Kirke en Klokke!

Hvormeget Svenskerne have faaet for Klokken, kan nok ikke nu oplyses, de toge jo en Del af Assens Bys ældre Archiv⁴⁾, dog sagtens ikke som Betaling for Kirkeklokken! Men af Hr. Staphen Laursens Optegnelser i en Bibel faa vi at vide⁵⁾, naar og hvor de to »skøne Cloker« blev kjøbt til Verninge Kirke; »then staare Klocke«, som blev kjøbt 1574, er sikkert den, som blev omstøbt 1592, og som nu hænger i Assens, og baade den og den anden, som blev kjøbt 1579, kunne vi følge endnu længere tilbage i Tiden: de hang nemlig tidligere i Sct. Albani Kirketaarn i Odense⁶⁾. Den sidst erhvervede Klokke er vistnok atter gaaet tabt for Verninge Kirke, da Christian IV 1601 »til vores Archelis Behov« befalede, at Landsbykirkerne skulde

1) Jvfr. Kirkehist. Saml. 3. R. IV, 194 f.

2) Visitatsbogen, udg. af Crone, S. 43.

3) Bogen, som er udg. ved S. H. K., er trykt og forlagt af H. Kristjansen, Assens, 1865.

4) Aktstykker udg. af Fyens Stifts litt. Selskab I, 143 f.

5) Kirkehist. Saml. 3. R. I, 560.

6) Engelstoft, Odense Byes Hist. 2. Udg. S. 181—82.

udlevere »saa mange Klokker, som findes i Kirkerne, den største undtagen¹⁾«.

Men var det ikke let for Svenskerne at føre en stor Kirkeklokke til Sverig, og søgte de derfor at afsætte en saadan i Landet, hvor de havde »erobret« den, saa var det lettere for vore Landsmænd at føre en Bibel, selv om den var stor, fra Sverig til Danmark! For nogle Aar siden traf jeg hos en Gaardmand i Ebberup, Kjærum Sogn, et defect Exemplar af Gustav Vasas Bibel fra 1541, og denne Bog, som nu findes i Stiftsbibliotheket i Odense, er formentlig bleven »erobret« i Kalmarkrigen. Der fandtes paa den indvendige Side af Bindet en Kvittering, hvoraf det fremgik, at Bogbinder og Borger Anders Rasmussen G. i Kalmar havde paany indbundet Bogen og beslaet den med »Bricker« til Toroslunda Kirke og derfor »Jacobi Dagh anno Christi 1608« modtaget Betaling af »Hederliga och Wellärde Man Hr. Gudmund Petri²⁾, Kyrckis Herde²⁾ ibidem«, og der findes paa et af Bladene følgende Optegnelse:

Find Pedersønn Bogennse Pastor in insula Alls 1631 Die Chri ascensionis in coelum.

Anno 1631 paa Nyttaarsdag kom ieg Find Pedersøn først till Alls i Jesu Naffn att were prest, effter Jeg waar ordinerett i Ottense aff D. Hans Mickelsen Superintendent. Gud giffue dett kunde ske Gud till ære oc den christne Kircke till opbyggelse oc mig sellff till salighed. Amen. Ætat. 36.

I Kalmarkrigens Tid har den omtalte, med Billeder forsynede, Bibel taget sig straalende ud i det nye Bind, og en dansk Krigsmand kunde da let faa Lyst til at føre den med til Danmark. Hr. Find Pedersen, som siden kom til at eje Bogen, var Sognecapellan i Lysabild paa Als³⁾.

¹⁾ Rørdam, Danske Kirkelove III, 13. Kjøbenhavns Universitets Historie 1537—1621. IV, 510.

²⁾ Læsningen lidt usikker.

³⁾ Kirkeh. Saml. 3. R. V, 125. Saml. til Fyens Hist. og Topogr. VI, 148—49 (jvfr. 137—38 og Personalhist. Tidsskr. II, 11 Not.).

I Verninge Sogns næstældste Kirkebog læses:

1741 Fer: 2da Pascha blev Hans Hansens Søn i Bregnemose døbt og kaldet Morten. Frue Oberstindens Egen Pige fra Søeholm bar det til Daaben. Fadere vare Peder Mortensen i Kremmerhuset og hans Kone, Peder Bødcker i Langsted og Niels Smed, i alt 5 efter Forordningen. Offeret ialt 2 $\frac{1}{2}$ 8 β .

Gud skee Lov for sin Naade, andris Naade er confer Deut. 32 v. 33¹). NB Fruens Egen Pige bar Barnet: Dit dyrebare Nafvn, O! Gud og Naadige Konge, skal være deris skalcheds skyvl og gafvn.

Præsten Laurids Schytte, som har skrevet saaledes, var iøvrigt bleven kaldet af den omtalte Oberstinde, Anna Barbara Sophie Kaphengst f. Charisius, som ved Højesteretsdom af 2den April 1729 var bleven kjendt kaldsberettiget til Verninge, og han var i Kjøng Kirke »Onsdagen efter 7. Trin.« (d. $\frac{3}{8}$) 1729 bleven viet til hendes Kammerjomfru, Karen Stub, en Søster til Digteren Ambr. Stub.

Men var Hr. Schytte ikke tilfreds med Offeret ved den omtalte Barnedaab, saa havde Kjøng Præst, Hr. Sandvad, nok heller ikke været tilfreds med Offeret ved Hr. Schyttes Bryllup; han tilføjede nemlig i sin Kirkebog: »ald brude-svitten bestoed udj 3 Personer«.

Med Oberstinden havde Præsten i Kjøng vel været bedre tilfreds, da han skrev i Kirkebogen:

1745 Fredagen efter Dom: Qvasim: blev min Fromme Frue Patronesse, Frue Anna Barbara Sophia Charisius, H: Obriste Kaphengstes²) til Søeholm, som sl. i Herren hensov om natten imellem sistafvigte 4 og 5 April, hendes liig efter skriftlig efterladte befaling bestædiget til Jorden vdj Kiøng Kirche, strax ved alteret, i sin alders 56 aar.

¹) •Deres Vin er Dragegift og grum Øgleædder. •

²) Døde paa Manøvre ved Kjøbenhavn 17. Aug. 1711.

XI.

Den danske Kirkeordinans i British Museum.

Hr. A. V. Storm, dansk Præst i London, har underrettet Red. om, at i British Museum gemmes et Exemplar af »Ordinantia ecclesiastica Regnorum Daniae et Norwegiae« af 1537, der har den Mærkelighed, at der i samme findes en Tilskrift fra Bugenhagen til Henrik VIII. Hensigten med denne Henvendelse har vistnok været at stemme Englands mægtige Hersker velvillig overfor den lutherske Reformation. Den lyder saaledes:

Inclyto Regi Angliæ etc. Henrico Octavo
Doctor Pommeranus.

Bogen betragtes som en stor Raritet og kan kun faas til Gennemsyn i et særligt Rum og under Opsyn af en af Bibliothekets Funktionærer.

Sammesteds findes ogsaa en Udgave af »Den rette Ordinants« af 14. Juli 1539 (prentet i Kbhvn. 1542), foran i hvilken der findes en Antegnelse om, at Bogen tilhører Hans Andersen, Sognepræst i Tikjøb; »den gav hannem hans gode Ven Frantz Lauritzen, Kongelig Befalingsmand paa Draxholm«. — Om den nævnte Hans Andersen vides, at han var Præst i Tikjøb til 1577, da han flyttede til Skaane¹⁾. Frantz Lauritzen var en i sin Tid ret mærkelig Mand, særlig knyttet til Helsingør, hvor han var Borgmester. Han havde en Forlening (Hornsøholm) i Tikjøb Sogn, ikke at tale om det for hin Tid mærkværdige eller enestaaende, at han, skjønt ikke-adelig, 1565—78 var Lensmand paa Kronens Slot Dragsholm. Han er ogsaa fra andre Sider bekjendt som en Præsteven²⁾.

¹⁾ K. S. 3. R. II, 238.

²⁾ K. S. 3. R. IV (s. Reg.). 4. R. VI, 67. D. biogr. Lex. X, 139.

XII.

Om Aflevering af „papistiske Bøger“ til Kronborg Slot.

Et af de sidste Aar, Kong Frederik II levede, udgik der følgende Befaling til Lensmanden paa Roskildegaaard (Niels Parsberg):

Frederich thend Anden medt Gudtz Naade Danmarckis
Norgis, Wendis och Gottis Konnigh.

Wor Gunst tillforrn. Wij bede thig och wille, ath thu strax forschicker hiid till wortt slott Kroneborg alle huis Papistische Bøger, som finds ther paa wor gaardt wdi Roschild wdi huis Inuentarium, thu ther haffuer annamitt, saa the strax mett thett første kunde hiid komme. Ther medt schier wor wilge. Befalendis thig Gud. Schreffuitt paa wortt Slott Kroneborg thend ij Dag Junii Aar Mdlxxxvij. Vnder wortt signett.

Friderich.

Afskrift i Kallske Saml. 471. 4°.

Man forsynder sig næppe mod Kong Frederiks Minde ved at paastaa, at hverken han eller Befalingsmanden paa Kronborg agtede at fordybe sig i middelalderlig Theologi. Hensigten med Indsendelsen af Bøgerne har da sikkert været en ganske anden. Men hvilken? Ja, det overlades til Læserens Formodning! Men til Vejledning kan bemærkes, at i Christian IV's Tid brugte man gamle Membraner til Hylstre om Fyrværkerisager.

Gudstjenesten i den danske kirke efter reformationen.

Af L. Koch.

3. Prædiken.

Prædikenen måtte blive midtpunktet i gudstjenesten og præstens vigtigste gerning. Reformatorerne var bestandig blevne kaldte prædikanter, og det var, hvad de havde begyndt, som nu skulde fortsættes. Ved Guds ords forkyndelse skulde hans menighed opbygges, og det blev en væsentlig del af gudstjenestens betydning at oplyse de vankundige om, hvad kristendommen ydede mennesker, og hvad den krævede af dem, og dette skulde især ske gennem prædiken. Denne skulde som alle de gudstjenstlige handlinger holdes af sognets egen præst; ingen måtte indtrænge sig i fremmede sogne; enhver præst skulde holde sig på sit eget og ikke være en »sognestryger«. — Heller ikke måtte nogen af menigheden søge til andre kirker og derved formindske deres sognepræsters »rettigheder«¹⁾.

Men retten til at prædike var lige så lidt, som det havde været tilfældet i den katolske tid, forbeholdt præsterne alene. Hvis der var nogen grænse for, hvem der måtte bestige prædikestolen, var det at have gået i latinskole; fra disse skoler udgik de allerfleste præster uden at have fået nogen universitetsdannelse, og man måtte der-

¹⁾ Cawallin, Lunds stifts herdaminne 24. Rørdam, Kirkeløve I, 301.
Kirkehist. Saml. 5. R. I.

for ønske, at sådanne unge mænd, som agtede at blive præster, øvede sig i at prædike. — Men det viste sig snart, at her var åbnet vej for store uordener; allerede bispemødet i Antvorskov 1546 måtte forbyde at lade unge og uøvede mænd prædike; men dette blev ikke efterkommet. Overalt klages der over, at præsterne bruger studenter, uordinerede og omløbere til at forrette gudstjenesten. Ved omløbere forstås de såkaldte løbepæster, ordinerede mænd uden fast ansættelse. Der havde været mange sådanne i den katolske tid, og efter denne var det stundom tilhængere af det gamle, der drog omkring og prædikede paa katolsk vis. I Vendsyssel klagedes der 1540 over, at der var mange forløbne munke og andre falske profeter, som forførte almuen¹⁾. Men også efter at dette var ophørt, var der løbepæster nok. I den første tid ordinerede biskopperne temmelig vilkårligt, og mange benyttede sig deraf og lod sig ordinere til skibspæster eller huskapellaner hos adelsmænd i det håb, at de da lettere vilde få embede. Kom de så ud af deres stilling, fristede de livet som en slags gejstlige vagabonder. Det samme var tilfældet med præster, der just ikke for deres dyders skyld var blevne afsatte, ofte i Norge eller på Gulland, og alle sådanne tillodes det uden forskel at prædike. — I året 1578 forbød derfor kongen at ordinere andre end dem, »der have eller ere beskedne til et vist kald, med mindre nogen anden sønderlig lejlighed forefalder«²⁾.

Man søgte at indskrænke brugen både af den slags ordinerede og uordinerede hjælpepræster, først ved at forlange, at de skulde have provstens tilladelse til at prædike; siden krævedes biskoppens³⁾: unge og skægløse studenter må ikke prædike uden denne, siger biskop Winstrup på Sælland 1593. Da det var blevet almindeligt, at alle, der

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 145.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. IV. 395.

³⁾ Rørdam, Kirkelove I. 249.

vilde være præster, søgte universitetet, skulde de have attest fra dette for at have studeret. Dette sidste påbydes i forordning 27. Marts 1629, hvor det siges, at det hidtil havde været tilladt alle og enhver, endog ubekendte, at prædike. — Men det gik med dette lovbud som med alle andre i den tid, det trængte kun langsomt og ufuldstændigt igennem. — I Viborg klagede biskopperne den ene gang efter den anden (1688, 96 og 97) over, at der var præster, der havde taget sig en medtjener, og som nu hørte meget ilde for, at de levede helt i ørkesløshed og lod ham, der kun fik en ringe løn, besørge hele tjenesten. Andre, der var uden medtjener, var nachlässige til deres embede at forvalte og lod stedse andre, hvo de kunde være, prædike for sig. — Biskop Bornemann havde 1696 hørt, at præsterne i Næstved lod mølleren prædike for sig. — I Ribe klagedes der s. å. over, at der var præster, som lod studenter prædike for sig år ud og år ind, selv på de store højtider, ja de lod dem holde ligprædikener; dette sidste forbødes atter 1704 i samme stift.

Det var her, som overalt, de gamle fra den katolske kirke arvede forestillinger, der gjorde sig gældende. Man var vant til, at mange embeder besørgedes af vikarer, og man vedblev som hidtil at kalde gejstlige embeder beneficier, det samme ord, der betegnede lenene; ofte siges det også, at en præst er forlenet med et embede. I senere tider var det at blive præst, at få »et brød«. og det ansås ikke for utilbørligt at lade forretningerne eller en stor del af dem besørge ved medhjælpere, ligesom gamle præster skaffede sig en slags pension ved at oplade deres embede for en eftermand, der da ydede dem en aftægt. Regeringen og biskopperne fandt heller intet urigtigt heri; de søgte kun at regulere kapellanholdet, således at hver kapellan skulde have sin egen sognepræst, der ikke maatte bruge løse og tilfældige hjælpere; ingen lægmand måtte oppebære et embedes indtægt og lade det bestyre af en kapellan, og biskopper, kanniker og andre, der var lønnede med gejst-

lige embeder, måtte ikke kræve for stor afgift af de kapellaner, der bestyrede dem¹).

Der blev næppe gjort nogen forskel paa gudstjenesten, enten den holdtes af ordinerede eller uordinerede; reformationstiden var mindst af alt høj Kirkelig. På rigsdagen i København 1530 havde prædikanterne åbent vedkendt sig, at de betragtede alle kristne mennesker af begge køn som præster, og da de beskyldtes for at tillade, at lægfolk uddelte nadveren, svarede de, at alle kristne mennesker er så vidt præster, at de have ingen vielse, smørelse eller røgelse behov; men de billigede ikke, at nogen uden nødvendighed indførte sig selv ukaldet og ukejset af den helige kirke til åbenbart og almindeligt at tjene andre kristne mennesker med sådant præsteskab²). Her lægges hele vægten på kaldelsen, medens ordinationen næsten er overflødig. — Ordinansen undgår ogsaa enhver antydning af, at der ved ordinationen skulde meddeles nogen særegen nådegave: »Den ganske handel med denne tilskikkelse og ordinerings skal så fuldendes efter det ord, Paulus siger: kreaturet helliges ved ordet og bønne.« — Hele denne betragtning gør sig stærkt gældende overfor de uordinerede prædikanter. De bar samme ornat som præsterne — endnu i Christian V's tid forordnedes det, at »hvo herefter begærer at prædike, den da imidlertid sig i præstelig habit ifører« —, og de forrettede hele altertjenesten, medens det dog ikke omtales, at de har døbt eller holdt altergang. Det kan ikke anses som bevis for, at sligt var almindeligt, når der siges om en præst, som blev afskediget, at han havde ladet skriftemål og altergang forrette af en ubekendt person »i en rød filemults kjole«³). Men det er et vidnesbyrd om, hvad en forsømmelig præst troede at kunne tillade sig i denne retning.

¹) Rørdam Kirkelove I. 100 (ordinansen), 331.

²) Rørdam, Malmøberetningen 36, 47—48.

³) Ny kirkehist. Saml. I. 497. Kirkehist. Saml. 3. VI. 187.

Man følte dog snart trang til at forbeholde altertjenesten for ordinerede præster. Biskop Povl Madsen forbød 1572 for Sællands stift, at uordinerede måtte forrette noget for alteret. — I Ribe siger biskop Chr. Lodberg 1688, at fremmede studenter må ikke prædike, uden de have universitetets testimonium og attest for skikkeligt levned, og uordinerede må ikke lyse Arons velsignelse, og slet ikke med udstrakte arme og korsets betegnelse; men enten skal de lade velsignelsen helt ude eller gøre den til en bøn: O herre! velsigne du os osv. — På Odense landemode pålagde biskop Jacob Lodberg 1718 uordinerede prædikanter at stå i kordøren og oplæse kollekter, epistler og evangelier.

Munke med kappe og tonsur blev det på bispemødet i Antvorskov 1546 forbudt at prædike, idet man vel har ment, at dragten vilde prædike den gamle lære, hvad end manden sagde. Heller ikke degne måtte prædike. Dette sidste udtales på mange landemoder, første gang så vidt vides i Roskilde 1555. Da degnene dog sikkert som regel havde gået i latinskole, skulde man tro, de måtte have været lige så berettigede dertil som andre; men man har vel ment, at misbrugen vilde blive for stor, når det tillodes præsterne at benytte dem. I en senere tid var det derimod meget almindeligt, at degne, som havde studeret, prædikede¹⁾.

Der er intet punkt, hvorpå der efter reformationens indførelse forelå en vanskeligere opgave, end da prædiken skulde blive hovedstykket i gudstjenesten i alle kirker. Der var vel allerede givet udmærkede eksempler af mænd som H. Tausen, Claus Tøndebinder o. fl.; H. Tausens postil kan endnu læses med opbyggelse. Også P. Palladius og sikkert mange af de mænd, der trådte til efter 1536, var fortrinlige prædikanter. Der var tro på Guds ords magt, og fremfor alt var der frejdighed og glæde ved forkyndelsen. — Men nu skulde der ikke blot prædikes,

¹⁾ Se t. ex. Kirkehist. Saml. 3. V, 554.

hvor der opstod mænd, som var stærkt grebne af evangeliets herlighed, men i enhver kirke landet rundt. Det var klart nok, at på de fleste steder vilde det ikke blive af den slags prædikener, der havde fyldt kirkerne i Viborg og Malmø. De mænd, der skulde tilvejebringe den nye ordening, gjorde sig heller ingen illusioner i så henseende. Man måtte være glad, når man i byerne kunde skaffe mænd, der nogenledes var gerningen voksne; på landet blev som regel de katolske præster siddende i embederne, når de vilde slutte sig til reformationen, og det tillodes dem at oplæse såvel prædikenen som katekismusforklaringen af danske postiller. Dog skulde de vænne sig til at prædike frit, »at de ej tage nogen årsag til lisenhed af det, som til nogen tid overbæres med dem i kærlighed«.

Prædikenen skulde holdes på samme måde som nu, først en bøn, derefter tekst og udlægning og til slutning atter bøn for det åndelige og verdslige livs nødtørftighed, for kongen, og derefter fadervor, under hvilket både præst og menighed knælede. Den anvisning til en sådan bøn, som findes i haandbogen 1539, viser, hvor lidt man endnu den gang følte sig som en national kirke. Der skulde nemlig bedes først for kejserlig majestæt, konger, herrer, fyrster, statholdere, rigers og stæders råd . . . besynderlig for vor egen nådige herre og konge, og for hans nådes og rigets råd«. —

Prædikenen var jo imidlertid ikke noget nyt, der var bleven prædiket også i den katolske kirke, både af præster og munke; men disse havde haft skikke og, som det synes, især mange manerer, der skulde aflægges. Det møde af biskopperne, som holdtes i København 1540, året efter at den danske kirkeordinans var udkommet, beskæftigede sig med denne sag. Indledningsbønnen, siges der, skal være kort, og papistiske skikke og fortaler til prædikener (præfationes concionum, ut vocant) tillades ikke¹⁾. Alle munke-

¹⁾ I Tyskland vedblev man dog på nogle steder at bruge dem. Caspari, Die geschichtliche Grundlage des evang. Gemeindelebens 24.

u vaner skal aflægges så vel i udtalen som i visse fagter, at ikke menigheden mere forvirres end opbygges. Teksten skal læses, uden at der i den indskydes forklaringer, og i slutningen skal syndebekendelsen udelades. — Dette »ugudelige konfiteor« omtales oftere; det synes at have indeholdt opregning af en del synder og bøn til helgene om at beskytte mod dem og skaffe tilgivelse for dem. I håndbøgerne indeholdes der en dansk syndsbekendelse med bøn om syndsforladelse, der synes at være trådt i det katolske konfiteors sted.

De prædikevaner, der advares imod, er formodentlig de samme, som Palladius omtaler i sin visitationsformel (1555), hvor han siger, at der er nogle, som i prædikenen snarere synger (cantillant) end taler, og at det er manerer, som er lært i klostrene, men som ikke passer i Guds kirke. — Uagtet ordinansen intet taler derom, blev det sædvanligt, at prædikenen endte med den præstelige velsignelse. Når man har begyndt at bruge den her, lader sig næppe påvise, men det har sikkert været en almindelig skik, da det påbødes af ritualet. — Om der end derfor nærmest har været tænkt på velsignelsen lyst fra alteret, har det vel også kunnet finde anvendelse på prædikestolen, når biskop Poul Madsen på Sællands landemode 1584 udtaler, at præsten skal ikke, når velsignelsen lyses »gøre fegtespring«, men opholde hånden efter frelserens eksempel og ikke slå den i luften. — Ved korsbetegnelsen efter velsignelsen var man mistænksom; biskop Winstrup mente dog, at den kunde bruges, naar der kun ingen overtro knyttede sig til den (1592). Derimod forbød biskop Christen Lodberg i Ribe 1687 sine præster at slå Andreas kors, det skulde være Kristi kors, og det ansås for papistisk, at præsten i bønnen opfordrede menigheden til at betegne sig med det hellige korsens betegnelse¹).

På et bispemøde i København 1555 advaredes mod

¹) Kirkehist. Saml. 3. VI. 488.

»skarns prædikenbøger«, det vil sige katolske postiller. Præsterne har altså oplæst af sådanne om søndagen, og det kan ikke undre os; ti da den danske ordinans udstedtes og gav anvisning på, at de, der ikke kunde holde en fri prædiken, kunde benytte danske postiller, eksisterede der ingen sådanne udgivne efter reformationen. Hans Tausens, som snart udkom, synes ikke at være bleven meget udbredt, der udkom kun et oplag af den. Større udbredelse har Anton Corvinus's postil fået. Den blev dog også først oversat fra tysk 1539. — Benyttelsen af katolske postiller kan have bidraget til, at oplæsning af prædikenen meget snart, allerede 1546 på et bispemøde i Antvorskov, blev helt forbudt, fordi det havde vist sig, at menigheden derved lidet eller intet opbyggedes. Dette forbud gentoges i den nærmeste tid på landemoderne; de, der ikke kunde holde en fri prædiken, skulde tage deres afsked eller holde kapellaner. Der har vistnok i menighederne været uvillie mod de oplæste prædikener; ti forbuddene mod dem var virksommere end de fleste lignende; der tales siden kun sjældent om præster, der ikke prædikede frit.

Men næppe var sejren vundet, før man var nærved atter at indføre en prædikemåde, der ikke var meget forskellig fra den, man havde ivret så meget imod. — Det viste sig nemlig, at der også var mange ulemper ved de frie prædikener. — Især blev de for lange, ordinansens forbud mod, at de måtte vare over en time, overholdtes ikke, uagtet der intet er, som oftere indskærpes. Det hjalp ikke, at man i slutningen af det 16de århundrede begyndte at anbringe timeglas på prædikestolen, det var ikke muligt at få præsterne til at følge den forstandige regel, biskop Hegelund i Ribe gav sine: »bona, bene, brevitæ«, godt indhold, god form, korthed. Klagerne blev snarest stærkere og hyppigere til helt hen i midten af det 18de århundrede¹⁾. — Der er noget påfaldende i, at prædikenerne

¹⁾ Se f. eks. Ny kirkehist. Saml. I. 659 f.

således bestandig forlænges, medens der ellers overalt er en bestræbelse for at afkorte gudstjenesten. Biskopperne er al tid enige om, at grunden er den, at præsterne står og siger, hvad der falder dem i munden (quidquid in buccam venerit), et udtryk, der næsten er stereotyp i alle ankerne. Endnu Brochmand siger 1648, at grunden til de lange prædikener er, at præsterne ikke forbereder sig, derfor fortaber de sig i uvedkommende digressioner. — Men om dette end mange gange kan have haft sin rigtighed, er forklaringen dog ikke helt tilfredsstillende. Det lå i virkeligheden vel så nær for den, der var kommet uforberedt på prædikestolen, at se at slippe ned af den igen snarest muligt.

Men når det lykkedes at få bugt med oplæsningen af prædikenen, fordi man havde den offentlige mening med sig, så mislykkedes bestræbelserne for at gøre prædikenerne kortere, fordi man havde den imod sig. Menighederne vilde ikke spises af med en prædiken, der kun varede en halv times tid. Ved alle lejligheder gjaldt det, at jo fornemmere en begravelse eller et bryllup var, desto længere skulde talen være, ja et fornemt barn kunde ikke døbes, uden der skulde holdes en tale, ofte så lang, at gudmoderen ikke kunde holde ud at bære barnet; medens den holdtes. — Der kan ikke været tvivl om, at en præsts anseelse har været størst, når han holdt lange prædikener, men heller ikke om, at denne betragtning ikke har været til gavn for prædikens indhold. — Dette udelukker ikke, at der kunde være præster, som holdt ud så længe, at menigheden blev ked deraf. Ved en bispevisitats i Gudbjerg på Fyn 1589 sagde sognefolkene, at de var velfornøjede med deres sognepræst, når blot han vilde lade være at prædike i timevis. Biskoppen siger: han skal have et timeglas! men det hjalp ikke, endnu ti år efter førtes den samme klage¹⁾.

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog 191.

Den store vidtløftighed var dog ikke den eneste mangel ved den frie prædikeu. — Reformatorerne havde brugt djærve udtryk, når de stred mod papisterne, som når de revsede tidens laster, og man var den gang ikke ømskindet for sligt. Men i den følgende tid bevaredes vel de stærke ord, men det var, som hele niveauet sænkedes. Allerede på Roskilde landemode 1555 klagedes der over, at præsterne brugte usømmelige skældsord: »I skal få fanden! djævlen skal tage eder!« Det værste var, når der brugtes skældsord, fordi tiende eller andre afgifter ikke var betalte (Odense landemode 1561); men også på anden måde misbruges prædikestolen; 1613 var en præst stævnet, fordi han på denne uden grund havde beskyldt en kone for at have bedrevet hor. Der siges også, at præsterne gjorde narrestreger, fortalte fabler og brugte vittigheder på prædikestolen. Det var folkeligheden fra reformationstiden, der slog om i sin karikatur. Der advares mod at bruge ordsprog; en præst havde sagt: »Mimerdug falder lige så vel paa en kolort som på en rose«.

Mod alt dette kom der en reaktion, og den bæres af den mand, som blev hele Danmarks lærer, Niels Hemmingsen. — På Fyns landemoder 1578, 83 og 85 anbefaler biskop N. Jespersen, at præsterne skal have en vis orden i sine prædikener; de skal skrive dem og hvert år prædike et og det samme. — På Sællands landemode 1583 siger biskop Povl Madsen, at de ikke må prædike et år af en postil og det næste år af en anden, men at de al tid skal observere en vis metode, og to år efter henviser han dem til Niels Hemmingsens postil. — Peder Hegelund i Ribe formaner dem til al tid at have deres dogmatik (*præcipua capita doctrinæ Christianæ*) på rede hånd; ti det er den, de under deres prædiken skal tage deres tilflugt til som kilden; de skal ikke synes at have kastet bogen og biblen under bænken og alene hænge i en postil. — Han lægger dem tillige paa sinde, hvad al tid stærkt fremhæves, at prædiken er Guds ord: »De skulle

bekvemmelig forkynde ordet som et Guds ord og fremsige det som af Gud og udi Guds åsyn ved Jesum Kristum, at de ikke udi nogen måde forkrænker det enten med tillæg eller fratægt«¹⁾).

Alle de tre nævnte biskopper var N. Hemmingsens samtidige eller disciple, og om end på forskellig måde henviser de præsterne til den prædikemetode, han havde gjort sig til talsmand for i sin lille pastoralteologi, »Pastor«, og især i sin berømte postil. Denne havde længe været udbredt i afskrifter, før den 1561 blev trykt på Latin; den danske oversættelse, eller rettere bearbejdelse, udkom 1576. Den er ingen prædikensamling, men indeholder udkast til prædikener på alle årets helligdage. Den kunde derfor ikke bruges til at oplæse i kirkerne, med derimod vejlede til udarbejdelsen af prædikener. — Dette var ogsaa forfatterens hensigt; men han vilde, at præsterne skulde udarbejde en prædiken efter den over hver tekst, og den skulde de blive ved at bruge, de skulde ikke blot ofte indprænte det samme, men så vidt muligt gøre det med de samme ord²⁾).

Det er denne i vore øjne besynderlige regel, der indskærpes ved de ovennævnte landemoder. Man må for at forstå, at der kunde være mening i den, huske på, at kirken den gang langt mere end nu tillige var skole. Det er gentagelsens betydning, når en lærdom skal indskærpes, der har stået N. Hemmingsen for øje. Han har selv fremstillet de fordringer, han gjorde til en god prædiken: Præsten skal både have en fast overbevisning om de i skriften indeholdte sandheder og et solidt system, så at han har lærdommen indbefattet i visse hovedstykker og altid kan tage sin tilflugt til disse. For tydeligheds skyld skal han først fremsætte hovedindholdet af, hvad han vil tale om. Dernæst skal han dele dette, og delene skal han atter

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. 7. 646.

²⁾ »Pastor» 230.

adskille i underafdelinger og vel indprente dem i hukommelsen, at han ikke glemmer dem. Men dernæst skal han udvikle alle enkeltheder i forklaringer, eksempler, lignelser og modsætninger¹).

Det er altså de to ting, det kommer an på, at præsten skal have et ordnet begreb om den kristne læres hovedpunkter, og at han skal disponere sine prædikener vel. Dertil er det, han giver anvisning i postillen, og den udbredelse, denne fik, ikke blot i Danmark, men i alle protestantiske lande, vidner noksom om, at han har truffet sin tids tarv. Men han driver udstykningen i afdelinger og underafdelinger så vidt, at det let må være gået ud over personligheden og friskheden, når der skulde prædikes over et sådant skema. — Det er egentlig let forståeligt, at han kunde råde til altid at sige det samme med de samme ord; ti han går ud på at samle hele evangeliets indhold i én prædiken, og er dette lykkedes, er der jo intet andet at sige den anden gang end den første. — Der lå også i hans anvisning en fristelse til at sætte dogmatiken over skriften; det var ikke saa meget denne selv, der skulde tales om, som om de dogmatiske og moralske sætninger, der kunde uddrages af den.

Hemmingsens postil har sikkert haft en overordentlig stor indflydelse på prædikenen her i landet; men det vil være vanskeligt, om ikke umuligt, at påvise det fremskridt, der skyldes den. — Den ofte omtalte biskop Jakob Madsen i Fyn (1587—1606) bedømmer i sin visitatsbog de prædikener han har hørt, og dommen er stundom streng nok. Om sognepræsten i Middelfart, Ole Pedersen, hedder det, at sognefolkene har ret i, at han er »ubegribelig i sin prædiken«. Der siges andensteds om ham, at »han fejler noget på sit mæle«²). — Christen Laugesen i Brændekilde snøvler; han lærer ikke folk noget, har dårligt foredrag,

¹) •Pastor• 223, 229, 230.

²) Kirkehist. Saml. 3. V. 385.

følger ikke dispositionen og siger intet, der kan være til opbyggelse; hans prædiken varede en time. — Hr. Anders i Trøstrup er overmåde flov (valde jejunus). — Men på den anden side hedder det f. eks. om Hans Andersen i Nærá: »en god, jævn taler«; om Morten Pedersen i Tommerup: »Han prædiker godt, en hel time«; om Hans Lang, læsemester i Odense: »en lærd og forstandig mand« osv. — Påvirkningen fra N. Hemmingsen viser sig sikkert i, at biskoppen — også hvor han ikke har været tilfreds med prædikenen — kan anføre de hovedpunkter, hvorom den har handlet; præsterne har havt en disposition, der har ligget til grund, og som formodentlig er bleven stærkt fremhævet.

Under de kryptokalvinske stridigheder går de formaninger, der gives præsterne, især ud på, at de teologiske spørgsmål, der tvistedes om, ikke måtte bringes på prædikestolen. At dette kunde ske endog med stor voldsomhed, viser den sag, som førtes mod præsten Ole Kock, der afsattes 1614¹⁾. Men det har dog næppe været almindeligt, at denne strid har trængt sig ind i kirkerne.

Under de store ulykker, som ramte folket i midten af det 17de århundrede, fandt der en opvækkelse sted, som løb ud i den såkaldte Weigelianisme, der fornægtede Kristi menneskelige natur og derfor også forkastede alt ydre kirkevæsen og kun vilde betragte kirkelæren som et udvortes svøb om den dybere erkendelse af Gud. For så vidt som den her nåede ud i befolkningen, viste den sig især i uvillie mod al luksus, særlig overdådighed i klæder, i hvilken henseende kong Christian IV's luksusanordninger kraftigt understøttede den. For ham var der ingen tvivl om, at Gud fortørnedes over den store hofart, som mennesker i denne tid bruger med deres klædebon, toppede luer og anden letfærdig dragt, så at Gud giver sit mishag til-

¹⁾ Pontoppidan *Annales* III, 621 f. *Kirkehist. Saml.* 3. I. 589 f. Rørdam, *Universitetets hist.* III, 255.

kende ved underlige fødsler og adskillige tegn¹⁾. Både almuen og præsterne kom i bevægelse, når sådanne tegn skete, og der opstod sværmeriske profeter. Da mestermanden i Viborg så syner og vakte uro i befolkningen, prædikede en hof- eller slotsprædikant om, at han burde miste livet, og kongen var af samme mening²⁾.

Kirken formåede dog også at bekæmpe denne bevægelse på anden vis. I året 1631 opdagede man i Ribe en mærkelig skrift paa en rude, og hele byen kom i bevægelse, det antoges, at skriften varslede store ulykker over landet. Den fromme biskop Jens Dinesen Jersin prædikede da hver dag en hel uge igennem om overtroen i almindelighed såvelsom om det formentlige tegn i Ribe og forklarede, hvorledes alle de nye profetier, som han i det hele advarede mod at tro, kun lidet lignede de gamle, der aldrig var bleven stående ved det, som hænger udenpå mennesket, men altid havde krævet en renselse og fornyelse af hjærterne. — Denne besindige tale vakte stor vrede mod ham; han beskyldtes for at foragte Guds åbenbare tegn og for at have approberet overdådigheden i klædedragt. — Jersin hører mellem tidens ypperste prædikanter; han har sammenarbejdet sine prædikener i to opbyggelsesskrifter: »Vera via vitæ, en rigtig vej, som fører til det evige liv« og »Troens kamp og sejr,« der begge endnu bruges³⁾.

Hele denne uro i befolkningen bevirkede, at mange præster søgte at gøre deres prædiken indtrængende og anvendelig ved at prædike om alle slags borgerlige og verdslige ting, hvad der advarede mod rundt om på landemøderne, således af biskop Morten Madsen i Århus 1631; han forlangte, at præsterne skulde skrive deres prædikener, at de kunde forevise dem for biskoppen. Sællands biskop

¹⁾ Reskr. 31. Jan. 1631. Ny kirkehist. Saml. IV, 182.

²⁾ Ny kirkehist. Saml. IV, 184.

³⁾ Gjellerup, J. D. Jersin. Biograf lex. VIII. 458 f. I kirkehist. Saml. 3. V. 463 findes eksempel på en prædiken mod overdådighed.

L. M. Scavenius formanede til at prædike loven og evangeliet, men ikke allehånde verdslige ting.

Ofte i denne ulykkelige tid lød der en streng bodsprædiken, hvad der vel også kunde være god grund til. Springfloden 1634 ødelagde en by i Ho sogn, i hvilken megen ugudelighed var gået i svang; den næste søndag holdt præsten, Knud Kristensen, en hård straffeprædiken, så at nogle stod op i kirken og bad: »Ak hr. Knud! tal nu noget om Guds nåde, og lys herrens velsignelse over os¹⁾».

I denne tid udkom Jesp. Brochmands »Sabbathi sanctificatio«, i senere udgaver kaldet huspostil, 1636—38. Den har oplevet lige så talrige oplag som N. Hemmingsens, hvis indflydelse vist nok den gang var ophørt. Resen synes at have villet gøre Luthers prædikener til mønster for de danske præsters; han siger i et landemodsmonitum fra 1617, at prædikenerne skal være kortere og indholdsrigere (solidiores) og især af Luthers postiller, der netop er trykkede i dette øjemed²⁾. Men det blev ikke dem, men Brochmands postil, der kom til at sætte sit præg på det 17de århundredes prædiken. — Den indeholder lige så lidt som sine forgængere egentlige prædikener, om den end helt er holdt i prædiketonen, men udlægning af evangelier og epistler, og den kan betragtes som et forsøg på at vise både lærde og læge, hvorledes biblen fortolker sig selv, og tillige, hvorledes dens fortolkning al tid kommer til det samme resultat som den lutherske dogmatik, således som den havde udviklet sig i Brochmands tid og er fremstillet af ham selv. Her er ingen teologiske kunstord, ingen ydre systematisering, men han har i sandhed holdt sig sin forgængers, N. Hemmingsens anvisning efterrettelig, at præsten skal have en fast overbevisning om de i skriften indeholdte sandheder og et solidt system. — Dette

¹⁾ Danske Saml. 1. II. 105.

²⁾ En afskrift af Roskildske monita i M. Jensen Medelfars visitatsbog, Rigsarkivet.

ligger al tid bag ved, og denne forvisning uden ringeste tvivl om, at biblen og den lutherske dogmatik på alle punkter siger det samme, gør hans bog til et mærkeligt helstøbt arbejde.

Han kender sin bibel, som kun få har kendt den; men han kan heller ikke komme udenfor den. Hans postil har hverken tid eller fædreland, der er god og kristelig formaning i den, men intet forhold til livet, som det den gang levedes, intet hensyn til samtidens forhåbninger eller lidelser, synder eller vildfarelser. Det er knap, der er lånt et billede fra livet; selv når herren giver anvisning dertil som i evangeliet om fuglene under himlen og lilierne på marken, drejer han straks af for atter at komme ind i biblen: »Giv agt på, hvorledes han sørgede for Ismael i ørken, for Moses i de 40 dage på bjerget, for Israel i ørken, for Elias« osv. — De præster, og det har sikkert været mange, som har dannet sig efter hans forbillede, har kunnet lære en sund og forstandig brug af biblen, og hans kærlighed til denne har kunnet være dem et mønster, men de har sikkert stået fare for, at deres prædiken er blevet noget oversvævende, så det ikke har været så let at gå bort og gøre efter det ord, der var hørt.

Brochmands postil fik tillige en anden betydning: den blev, som den siden kaldtes, en huspostil, der brugtes af lægfolk til opbyggelig læsning, og den holdt sig som sådan, også efter at oplysningens talsmænd i et halvt århundrede havde spottet over »Brochmands postillevås.« — Det er et vidnesbyrd om det fremskridt, både præster og lægfolk havde gjort siden N. Hemmingsens tid, at en sådan bog nu kunde finde læsere også udenfor præsternes kreds, og dette fremskridt skyldes den evangeliske prædiken, der nu var holdt et århundrede igennem; trods alle de skrøbeligheder, der havde hæftet ved den, var Guds rene ord ikke bleven prædiket forgæves.

I det 17de århundrede begyndte præsterne at blive lærde, hvilket dog ikke må forstås, som om det gjaldt

standen i sin helhed; der var nok, som kun havde yderst tarvelige kundskaber. — Biskop Jens Gødesen i Århus (1593—1626) har forkastet adskillige kandidater til gejstlige embeder og givet andre pålæg om at arbejde på at forøge deres kundskaber. Mathias Foss i Ålborg (1672—81) har givet mindst 9 præster det samme pålæg¹). — Der var dog virkelig, også mellem landsbypræster på afsides steder, lærde mænd; men det viste sig, at lærdommen også havde sine farer. — På Ribe landemøde 1695 gentager biskop Christen Lodberg de gamle formaninger mod forsømmelige og forargelige præster, advarer mod at bruge skoledisciple til at prædike for sig og mod at bringe sine egne sager på prædikestolen, eller på denne, i skriftestolen eller ved sakramenterne, bruge utidige komplimenter og ceremonier, da præsterne »skal konservere den herres ære, hvem de tjener«. Men han tilføjer tillige, at de skal rette sig efter menighedens begreb og mere søge at vise deres kærlighed end deres lærdom og veltalenhed. — Et par år senere advarede han mod de lange citater af biblen. Sådanne må kun bruges, hvor det gøres fornødent, at tilhørerne særligt advares om, at det er Guds ord og ikke menneskers, eller det er noget »højvigtigt og ugement«. — Der gled også latinske, tyske og franske ord og sætninger ind i prædikenen, ligesom navnene bøjedes på latin (Ezechielem, Ezechielis osv.). Dette blev forbudt, navnene skulde nævnes »efter vort danske sprogs art.« Andre har derimod villet være altfor populære, så de oversatte de sædvanlige navne på Moses bøger (udgangens, præstedømmets, mandtallenes bog) eller brugte billeder som at treenigheden lignedes ved en trefork, eller de lagde sig efter sådanne åndrigheder som at kalde »kødets lyst, øjnenes lyst og livets hoffærdighed« (1. Joh. 2, 16.) den onde treenighed. — Biskop M. P. Kønig i Ålborg ivrer 1671 mod de præster, der smykker sig med fremmede fjer og bruger andre

¹) Kirkehist. Saml. 3. II. 739 og 3. VI. 381.

lærdes udtalelser, som var det deres egne. Det er intet andet end svig mod Gud og kirken og at fortjene sig ros ved at stjæle andres arbejde¹). — I det hele var der en tilbøjelighed for alt, hvad der var snirklet og kunstigt, både i form og indhold. I året 1671 prædikede mag. Laur. Christensen i St. Knuds kirke i Odense vidtløftigt om de lærdes meninger om, hvilket sprog vi skal bruge i den tilkommende verden. Et eksempel derpå fra en lidt senere tid er den lærde Christen Tychonius, død som stiftsprovst i Viborg 1740, »Cimbrers lys og Jyllands klare øje«, om hvem der sagdes, at »sålænge han stod på sin prædikestol, var han værd at binde med guldlænker dertil, at han aldrig skulde komme ned deraf«. Hans veltalenhed er i vore øjne en underlig blanding af helligt og verdsligt, bibelsprog, franske gloser, dansk klingklang, forunderlige lignelser og affekteret svulst, hvori der dog findes tanker, der er vel tænkte og vel udtrykte²). — Denne lyst, til hvad der var snildt og kunstigt, førte også til misbrug af skriftens ord, f. eks. når hvert ord i de apokryfiske bøger toges bogstaveligt, så der prædikedes om, at dæmonen i Tobias's bog fordreves ved den brændte fiskelevers lugt, eller enkelte ord reves ud af sammenhængen, således, at det lærtes, at Michas hus havde fået velsignelse ved levitens ophold deri (Dom. 17), eller Harmageddon anvendtes paa de udvalgte forsamling (Åbenb. 16, 16) eller drankernes indbydelse (Es. 56, 12) brugtes som et ord til de angrende, eller Jesu ord til Judas (Joh. 13, 27) gjordes til et almindeligt bud (Ribe landemode 1700).

Ved siden heraf findes der eksempler på stor ubehjælp-somhed, som når vi hører, at det »er stor ynke, hvor mange torkverer sig at konnektere juledagsteksten med St. Stefan«, så de hjalp sig med anden juledag at prædike over en

¹) Kirkehist. Saml. 3. II. 101.

²) N. M. Petersens Dansk litteraturhist., 2. udg. IV. 125, hvor der meddeles prøver af hans skrifter.

anden tekst, f. eks. Joh. 1 ell. desl. — Det er især i de jydsk stifter, der klages over, at præsterne ikke kan prædike. H. Bornemann var biskop i Ålborg 1683 til 92, da han forflyttedes til Sællands stift; han har kun følt sig lidet tilfredsstillet ved de prædikener, han hørte i Vendssyssel. De er, siger han, meget rå, grove og ubehøvede; og katekismus's forklaring udelades. Året efter klager han over, at der prædikkes om politiske og verdslige ting; men de domme, der fældes over sådanne i kirkerne, udles og bespottes som kolde lyn og klingende bjælder, da øvrigheden hverken kan eller vil rette sig efter dem. For at vi derfor ikke skal synes at tugte de skyldige barnagtigt med et sværd af bly, skal vi i vore domme både over over- og underordnede afholde os fra verdslige og politiske ting. Allerede det næste år formaner han indtrængende til at anvende »mere olie og flid« på prædikenerne. — Da Bornemann siden som biskop på Sælland ikke omtaler de prædikener, der holdtes i stiftet, på denne måde, tør man antage, at han der har været bedre tilfreds. — På Ribe landemode 1706 formaner biskop Muus præsterne til at forberede sig på deres prædikener, så de ikke står og gentager sig selv, betænker sig og trækker ordene ud (ikke exponeerer sig for spot ved vitiosa tautologia, dubitatione, tibubantia, hæsitatione, tractuque verborum).

Det er alt omtalt, hvorledes ordinansen påbød, at der ikke blot skulde prædikkes over søndagsevangelierne, men også over katekismen. Præsterne skulde prøve dem, der gik til alters, om de kunde deres børnelærdom; men der måtte også gives dem lejlighed til at lære den, og dertil havde man udenfor de latinske skoler intet andet middel end gudstjenesten. Her skulde derfor katekismen bestandig gentages; ti, som biskop N. Palladius i Lund sagde: »Kan en stær lære at gentage det ord, som den ofte har

hørt, skulde da almuen ikke kunne lære sin hellige katekismus, når den ofte indpræntes den«¹⁾?

Det er stærke ord, hvormed den ved reformationstiden herskende uvidenhed hos almuen omtales; i den såkaldte Knud Gyldenstjernes katekismus hedder det således: »Ak evige, retvise og barmhjertige Gud! hvad kunde I vel tænke, det må være for en grummelighed, at iblandt så mange tusinde, som dog alle ville kaldes kristne og kristeligt bruger den hellige kirkes menige sakramenter med os, er der næppe en af hvert hundrede, der véd den kristelige børnelærdom at læse enfoldelig ud og forstår at gøre rede derfor, som de burde. De arme folk har fast ingen skilsmisse fra uskellige bæster i den sag«²⁾. Af lignende udtalelser findes mange; Fr. Wormordsen siger således, at der var 60-årige, som ikke engang kunde deres fadervor, endsige de 10 bud. Man var derfor fuldstændig på det rene med, at større kristelig oplysning var et livsvilkår for den evangeliske kirke; men alle var også enige om, at der ikke kunde sigtes højere end til at lære almuen Luthers lille katekismus, den er, siger Johan Vandal, lægmands bibel³⁾.

For at opnå dette skulde i byerne skolebørnene ved morgensangen om søndagen oplæse katekismen, og ved aftensangen skulde der prædikes over den. På landet derimod, hvor der kun var én gudstjeneste i hvert sogn, skulde der den første halve time prædikes over evangeliet, men den anden over katekismen, som håndbogen af 1539 siger, »efterdi de have ikke anden tid om dagen at høre hende i, som de have udi købstaden«.

Bestemmelsen, om at prædikenen på landet således skulde deles i to halvdele, viste sig, som man ikke kan undre sig over, meget vanskelig at gennemføre, hvad bedst ses af de mange klager på landemoderne over, at katekismus-

¹⁾ Cawallin, Lunds stifts herdaminne. I. 22.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. IV. 616.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. VI. 127.

prædiken forsømmes. Selv biskopperne indskrænkede sig stundom til at forlange en oplæsning af katekismen. Således formaner Jørgen Sadolin i Odense præsterne til, at de istedetfor, som de hidtil plejede, ved slutningen af deres prædiken at opregne allehånde synder (det katolske ovenfor omtalte confiteor), hvorved de mere besværede end befriede samvittighederne, herefter skulde opregne deres katekismus og den sande hellige kirkes gamle lærdom og så tælle (frem-sige) troen, som herefter følger, til et sandt almindeligt skriftemål at gøre, og sige: Kære kristelige venner! falder nu på eders knæ og tæller den hellige kristelige tro med mig og siger: Jeg tror på Gud fader osv. Med denne hellige tro skulle I nu bekende eder skyldige for Gud mod alle hans budord, som så lyde osv. På denne »fadson« håber han, at den enfoldige almue og unge folk kunne med tiden lære de 10 Guds bud, vore trosartikler, Credo, Pater-noster og de hellige sakramenters indstiftelse og brug¹⁾. — I Skåne omtales det oftere, at katekismusprædiken især skal finde sted om sommeren, når dagene er lange, og at de forældre, der ikke bringer deres børn med til den, skal exkommuniceres.

Da det ikke ret vilde lykkes at få katekismen prædikeret ved søndagstjenesterne, søgte man også på landet at skaffe særegne dage til katekismusprædiken. Ved bispe-mødet i København 1555 påbødes det, at den i byerne skulde holdes i de 4 temperuger. Dette gentages for Fyns vedkommende på dette stifts landemode 1562; men der udvides det til også at gælde for landets vedkommende. — Bededagene benyttedes også på denne måde. Lollands provster androg 1579 om, at der måtte blive holdt en ugentlig bededag på landet, »alene for katekismusprædikens skyld«²⁾. Det påbydes dog ofte kun, at katekismus på bededage skal oplæses før prædiken.

¹⁾ Saml. til Fyns hist. og topografi IV. 26.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 513.

Om søndagen har man som regel nøjedes med den af Sadolin anbefalede oplæsning af katekismus efter prædiken. Den omtales på Fyns landemode 1561 og på Sællands både dette og næste år. Begge steder siges der, at den skal træde i stedet for konfiteor. — Ved Sællands landemode 1566 formanens der vel til at holde katekismusprædiken om søndagen; men der tilføjes, at hvor den ikke bekvemt kan holdes på den dag, må det ske på de under krigen anordnede bededage. Senere hedder det endog: »Onsdags- og bededagsprædiken skal holdes ved magt, og da skal katekismus prædikes, som ellers plejede at ske om søndagen«. Dette kan vel ikke forstås anderledes, end at katekismusprædiken om søndagen der i stiftet ikke mere fandt sted.

Det er næppe gået stort bedre med den undervisning, degnene skulde give de unge. Den skulde finde sted søndag morgen, når det havde ringet anden gang til kirke; medens præsten skriftede i koret, skulde degnen læse nede i kirkens anden ende ved døbefonten; stundom er den også holdt efter prædiken. — I Skåne og formodentlig også i de andre stifter skulde degnene desuden ved de store fester besøge byerne og sammenkalde ungdommen til overhøring og undervisning¹⁾. Der tales kun lidt om degneundervisningen; det har åbenbart ikke været af denne, men af præsternes katekismusprædiken, man har ventet noget udbytte. De fleste degne har næppe været istand til at give en undervisning, der havde nogen værdi, og henimod år 1600 synes det, som om degnelæsningen omtrent var ophørt; men når dette var tilfældet både med denne og med katekismusprædiken, så var oplysningens kilder blevne tørre, medens der trængtes hårdt til, at der skulde åbnes nye, som kunde flyde rigeligere²⁾.

I næsten alle samtidige udtalelser klages der da også

¹⁾ Cawallin, Lunds stifts herdaminne. I. 22.

²⁾ I Kirkehist. Saml. 3. III. 465 f. findes en anvisning til katekisation fra det 16de årh.

over almuens uvidenhed; det er vistnok en enestående ytring, når det i et aktstykke, der i Frederik II's tid er udarbejdet efter hans ordre, siges, at »der næsten ikke findes noget hus, hvor ikke såvel adelsmænds som borgeres og bønders børn er udmærket underviste i katekismuslærdommen fra små af, og hvor ikke forældrene forlanger af børnene, at de nøjagtigt skal fremsige den«. Men dette er næppe rigtigt; man var endnu ikke kommen så vidt¹⁾.

Da H. P. Resen blev Sællands biskop 1615, søgte han derfor at kalde både degnelæsningen og katekismusprædikenen til live igen. Straks på sit første landemode siger han om den sidste, at den »skal fornys«, hvad noksom viser, at den er gået af brug. Katekismus skal først indskærpes simpelt, siden med forklaring ved gentagelse fra prædikestolen. Degnene skal desuden læse over den en gang om ugen, præsterne i det mindste en gang om måneden. — Der er næppe noget eneste landemode i Resens tid, i hvilket han ikke vender tilbage til denne sag; i året 1626 siger han: »Dersom jeg glemmer dig Luther, især i din lille katekismus, hvis sande lys alt skinner for os næsten gennem alle ting, da lad min højre hånd blive glemt!«

Det lykkedes ikke Resen at få den egentlige katekismusprædiken gjort til almindelig regel. Den påbydes vel endnu i forordning 27. Marts 1629, og påbudet gentages både i recessen 1643, 1. 1. 18 og i D. L. 2. 4. 14, men alle tre steder med det tillæg, at når dagen er stakket om vinteren, og præsten har flere tjenester, må han nøjes med en gang eller to at oplæse Luthers forklaring over det stykke af katekismen, som han ellers skulde have prædikeret over. — Det var denne oplæsning, man i det hele nøjedes

¹⁾ D. kgl. bibl., Gl. kgl. saml. 3182. 4. — Mnskrpt. omtales i Ny kirkehist. Saml. IV. 225. Det er uvist, hvad hensigten med det er. Et lovforslag er det næppe, snarere synes det en fremstilling af skole- og kirkeforhold, som man mente, de i virkeligheden var.

med, og det er den, der sigtes til, når Brochmand 1639 siger, at når katekismus læses, knæler tilhørerne og siger ikke ordene efter; det var bedre, at de, når bønnen var endt, rejste sig og stående hørte katekismussen. — I Århus stift klagedes der 1662 over, at de gamle glemte katekismen. Hver søndag skal derfor en part af den med forklaring oplæses fra prædikestolen, og menigheden, unge og gamle, mænd og kvinder, skal stå op og med sagte røst læse med. Hele katekismen skal således gennemgås på 5 søndage. — Her er der altså slet ikke mere tale om egentlig katekismusprædiken.

Bedre held synes Resen at have haft med degneundervisningen, der virkelig i den følgende tid fandt sted på de fleste steder. Ved Århus landemode 1665 tilholdes degnene at undervise ungdommen aldeles efter den forklaring, som sket er over katekismus i prædiken, og når ungdommen har fattet børnelærdommen, skal de lære dem Davids pønitensesalmer og nogle enfoldige skriftsteder om Guds nåde, syndernes forladelse, om korset, himmerig og det evige liv; her har degnelæsningen altså fundet sted efter prædiken. Det har dog mange steder været vanskeligt at skaffe plads for degnens undervisning om søndagen. I Viborg stift klages der over, at da alle præsterne har flere kirker, må degnene om søndagen følge med dem, hvorfor de ikke kan få anden tid til undervisningen end under prædiken i våbenhuset; men så får de unge ikke hørt prædiken¹⁾. Det er alt omtalt, hvorledes degneundervisningen toges i katekisationens tjeneste. Ved denne var den egentlige undervisning i børnelærdommen lagt hen på et andet sted af gudstjenesten end prædiken; ved konfirmationsundervisningen og skolernes oprettelse flyttedes den efterhånden helt udenfor gudstjenesten.

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 129.

Det ligger i sagens natur, at der kun i ringe grad kan lovgives om prædiken, og Danske lov nøjedes da også med at gentage de almindelige formaninger, som fandtes i kirkeordinansen. Når denne kun havde pålagt at bede for kongen, så nævnte derimod loven: kongen og hans hus, en naturlig følge af, at kronen var bleven arvelig. Efter Frederik II's død var det befalet at bede for enkedronningen, for den udvalgte konge, for rigsforstanderne og for Danmarks og Norges riges råd og adel¹). Denne kirkebøn gjaldt dog kun for Christians IV's mindreårighedsperiode og bortfaldt siden. Mærkeligt nok faldt det vanskeligt at få den efter enevældens indførelse udvidede kirkebøn for kongehuset i gang; i alle stifter klages der over, at den forsømmes. Den må ikke indesluttet i den korte bøn »Vor herres Jesu fred« osv., men den skal bedes inderligt og alvorligt (Odense 1721); der skal gøres fuldkommelig og forsvarlig bøn for kongehuset (Århus 1728) osv. — Loyaliteten var sikkert stor nok, så forsømmelsen kan kun komme deraf, at det gik her som så mange andre steder, man blev ved gammel skik uden at tage hensyn til de nye lovbud. — På Mikkelssøndag skulde der takkes for høsten; det var vist nok gammel skik, at der da ofredes til de fattige²); men om nogen egentlig høstprædiken tales der hverken i loven eller ritualet; tillige skulde der takkes for den fred, Gud så underligt gav os 1629. — På allehelgensdag, nytårsdag og taksigelsesfesten (11. Febr.) var der særegne bønner, og hertil kom siden konfirmationssøndag. Der skulde al tid endes med fadervor, om hvilket ritualet siger, at det skal bedes »helt ud til enden«, så man må tro, det også er blevet forkortet. — Ved Ribe landemode 1715 klagedes der over, at epistel og evangelium ikke messeles helt ud til enden.

De klager over præster, som havde lydt i tidligere

¹) Ny kirkehist. Saml. IV. 382.

²) Kirkehist. Saml. 3. II. 486.

tider, gentoges jævnligt også i slutningen af det 17de og helt ind i det 18de århundrede. Således af biskop Deichman i Viborg, der gentagne gange omtaler, at der er præster, som har antaget medhjælpere og lader disse helt besørge embedet; men »det er ikke lejesvenden, men hyrden, som skal gøre regnskab for fårene«. — I året 1769 siger Broder Brorson i Ålborg, at der er præster, som har lagt sig således på dovenskab, at de i flere måneder igennem ikke har prædikeret eller katekiseret. — Særligt klages der hyppigt over, at bededage og ugedagsprædikener forsømmes.

Men der var også præster, som var for ivrige. Deichman formaner dem til at være forsigtige i deres udtryk, at de ikke rejser beskyldninger mod uskyldige eller mod øvrigheden; C. Lødberg i Ribe minder om, at de ikke, når folk kommer i kirke, efter at prædiken er begyndt, må afbryde denne for at skælde dem ud, »at de ikke skulde komme fra deres koncepter, og menighedens attention afbrydes«. Det har formodentlig været småfolk, der er blevne behandlet således; ti han lægger præsterne tillige på sinde ikke at bruge utidige komplimenter og ceremonier i det hellige embedes forrettelse, hverken på prædikestolen, i skriftestolen eller ved sakramenterne. De skal betænke at konservere den herres ære, hvis sted de betræder. — Hans eftermand C. Muus klager over, at der er præster, som gør deres prædiken, især ved brudevielse, begravelse og takken for offer til panegyrisk snak og hyklerisk tale. — Den omtalte takken for offer blev ofte til en hel tale, der tidt indeholdt besynderlige ting¹⁾. Den har enkelte steder holdt sig næsten til vor tid, dog kun som en kort taksigelse.

I den pietistiske tid er det utvivlsomt, at prædiken har taget et opsving; men de af denne retning påvirkede biskopper lægger dog i det hele langt mere vægt på den påvirkning af de enkelte, der skulde ske ved katekisation og husbesøg. — Brorson i Ålborg formaner til

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. VI. 122.

flittig at visitere og efterforske menighedens tilstand ved husbesøg. Det er ikke nok, at præsterne, når de spørges om denne, svarer, at der er onde med gode, de skal så vidt muligt gøre regnskab for enhvers indvortes tilstand. — Hygom i Århus siger i en visitatsberetning: »I mangel af forstands oplyste øjne kende præsterne hverken sig selv eller tilhørerne, men de anse dem iflæng for omvendte troende, Guds børn og sande kristne, i stedet for de som åndeligt døde skulde ved omvendelsens ord allerførst opvækkes fra de døde«¹⁾. — Hans eftermand, Bildsøe, der rigtignok ikke kan regnes mellem pietisterne, formaner til at katekisere flittigt og hellere prædike kortere.

Pietismen har frembragt den første danske pastoralteologi efter N. Hemmingsens »Pastor«, E. Pontoppidans *collegium pastorale practicum*, et alvorligt og dygtigt arbejde. Her angives manglerne ved den hidtilværende prædikemåde. Det er, siger han, »ganske uforsvarligt, at en prædikant i en kirke fyldt dels med ærbare hyklere, dels med herre-herreråbere, dels med åbenbart onde og ugudelige mennesker deklamerer mod gode gerningers indbildte fortjeneste og siger lidet eller intet om deres rette grund og sande væsen og høje fornødenhed for dem, der ville arve salighed«. Men derfor vil han ikke, at der skal prædikes moral på Moses vis; ti det er som at sige: »Du skal tage klokketårnet på din ryg og bære det, ellers bliver du fordømt«. — Fremdeles må prædikenerne ikke indeholde undersøgelser om antikvariske, genealogiske, kronologiske, historiske og geografiske ting, eller være stridsprædikener mod anderledes tænkende, eller endelig overfyldes med overflødige citater med anførelse af vers og kapitel for at bevise det, som ingen tvivler om²⁾.

Pontoppidan beskriver ligeledes en prædikemåde, som han kalder den engelske, og som han siger mange fulgte

¹⁾ Jydske Saml. 1. III. 375.

²⁾ S. 21, 181—200.

i slutningen af det 18de århundrede. Den gik ud på »at konglomerere en stor mængde af bibelske sprog, eksempler, lignelser og tendentiøse moraler, grundede ikke på en realmen på en verbal konkordans og hensigtende ikke til nogen vis hovedmaterie, men som et sandt qvodlibet adspredt i mange divisioner og subdivisioner, hvis samling var som det tørre sand, når man åbner hånden og lader hvert løbe sin vej. Deraf gjorde man imidlertid en remse sammensat så net og tæt, at den klingede af lutter talemåder, allegoriske indfald, korte allusioner på lange bibelske og almuen ubekendte historier¹⁾. — Biskopperne Hans Brochmand i Århus og Johan Bartscher i Viborg prædikede på denne måde, og de ligtaler, de har ladet trykke, viser, at Pontoppidans dom ikke har været for streng²⁾.

I modsætning her til omtaler Pontoppidan den pietistiske prædikemåde, der var indkommen fra Tyskland, og som bestræbte sig på en tydelig og naturlig eksegese, befattet i enfoldige ord, samlet og rettet til et vist mål og indrettet efter saliggørelsens orden og med »exegesis fornøden applikation og selvprøvelses anledning«. Men han havde, da hans pastoralteologi udkom 1765, også gjort den erfaring, at denne måde at prædike på gav anledning til dovenskab og altfor ustuderede prædikener. Mange, siger han, væve nu atter kirkens vadmæl på en anden måde, dog lige så uopbyggeligt som før; man vænner sig til en slags sladderagtighed og færdighed i at tale noget, i hvad det så bliver, om enhver tekst extempore. — Det er vel utvivlsumt, at her sigtes til prædikener, der toges for gode, når de indeholdt pietismens slagord, uden hensyn til, om der virkelig var nogen åndelig næring i dem.

Pietismen har havt dygtige prædikanter, særligt kan waisenhusets præst E. Ewald nævnes, og der er vel heller ingen tvivl om, at den har medvirket til, at prædikenen

¹⁾ S. 187.

²⁾ Pontoppidan, *Annales eccl.* IV, 166. 178.

blev mindre abstrakt og kom det virkelige liv nærmere; men dens tid var for kort og dens ideal af en prædiken vel også for ensidigt, til at den kunde sætte noget stærkt præg på prædikenen for længere tid. — Det var ikke den egentlige pietisme men herrnhutismen, der fæstede rod i Danmark. Dennes ejendommelige manér med idelig dvælen ved Lammets blod, Jesu blodige side osv. kom stærkt frem i mange små opbyggelsesskrifter og formodentlig også de ikke få steder, hvor der sad mere eller mindre herrnhutisk sindede præster

I midten af det 18de århundrede opstod der under indvirkning af den wolfiske filosofi en ny prædikemåde, som kaldtes den strenge eller demonstrative. Den må vel have haft nogen udbredelse, siden biskop Hygom på Århus landemode 1755 advarede mod den. Den, siger han, «viger aldeles ud fra troens begynderes, Kristi og hans apostles, måde at forkynde menneskene Guds råd, hvilken uden al tvivl i disse folks øjne er altfor simpel og enfoldig, og i så oplyste tider ikke lærd og overbevisende nok. Det er en metode, der overalt, om så skulde være, skikker sig bedre til et akademisk kateder end til prædikestolen, hvor dog de fleste tilhørere ere ulærde og enfoldige folk, hvis forstand strækker ikke engang til at forstå de ny opfundne talemåder, langt mindre til at samle og begribe de dybsindige slutninger, og den er aldeles utilstrækkelig til at opnå det mål, enhver opbyggelig prædiken må sigte til». — Det kan ikke siges, hvem der har prædiket på denne måde; men har biskoppen beskrevet den rigtigt, har han haft god grund til at advare mod den.

Der kom endnu af og til advarsel mod at læse prædikenen op. Biskop Muus i Ribe lagde 1705 sine præster på sinde, at dette klædte meget ilde og var præstestanden til foragt, og E. Hagerup gentog dette 1774. — I året 1726 skrev en mand i Sæby til sin præst, mag. Niels Rotenburg, om han uden videre vilde efterlade den ham uanstændige, her i landet ubrugelige og klageren m. fl. i

menigheden ubehagelig måde med at oplæse prædikenen. Biskop Thestrup gav klageren medhold og bebrejdede Rottenburg, at han havde bogstolen stående midt for prædikestolen; han skulde følge den skik, som var i alle kirker i Danmark og Norge, at den skulde stå på siden af den; præsten kunde da på den have en seddel med prædikens hovedpunkter til støtte for hukommelsen¹⁾. — Denne angivelse af bogstolens plads viser bedst, at det kun var undtagelsesvis, prædikenerne oplæstes, vistnok især når der kom nye og kunstige prædikemåder, som gjorde det vanskeligt at huske det skrevne. Således, da Bastholms prædikener og hans »geistlige talekunst« blev mønsteret for mange. I året 1783 klagede en fynsk provst over, at det blev almindeligt, at præsterne læste deres prædikener op, og at de betjente sig af smagens høje stil og nyopdagede ord, som almuen ikke kunde forstå; men kancelliet vilde ikke have med den sag at gøre, men henviste den til vedkommendes rådførsel, formaning og eksempel.

De pietistiske prædikener var ikke mere kortfattede, end de ortodokse havde været, uagtet der grebes til strænge midler for at indskrænke vidtløftigheden, især for at skaffe tid til katekisationen. I året 1737 truedes Københavns præster med mulkt, hvis deres prædiken blev længere end en time. Da dette ikke hjalp, fik kirkernes patroner to år efter ordre til at afkræve de præster, der forså sig, 2 rd. i mulkt, straks når de kom af prædikestolen. Året efter pålagdes det klokkerne i købstæderne at gøre det samme; men her var mulkten dog kun 1 rd. Enkelte steder på landemoderne gentoges endnu de gamle formaninger i denne henseende, men de skulde snart blive overflødige, prædikenerne blev korte nok. Henimod slutningen af det 18de århundrede siges det, at der ikke er mange steder, hvor der er grund til klage over for lange prædikener,

¹⁾ Jydske Saml. 2. III, 291.

og der er steder, hvor de med et og alt kun varer 1¹/₂ kvarter¹).

Det pålagdes efterhånden præsterne på visse søndage at prædike mod enkelte laster eller om lydighed mod regeringens befalinger. Ved reskript 15. Marts 1682 befaledes det at prædike mod karlenes uvillie til at lade sig indrullere. — Da man på alle måder søgte at op-hjælpe indenlandsk industri, skulde der prædikkes mod told-svig (reskript 13. April 1753, cancelliskrivelse 6. December 1766). — På 15. søndag efter trinitatis og midfastesøn-dag skulde der prædikkes mod drukkenskab og fråseri og ødselhed med Guds gaver og den derved forårsagede for-ødelse af, hvad trængende kunde nyde godt af (Reskript 15. Aug. 1781), og ved forordning 27. December 1799 på-lagdes det at oplyse almuen om, at den faderlige for-maning, som kongen havde givet til anstændig tarvelighed, sigtede ene til at fremme landalmuens eget gavn.

Der klages i det 18de århundrede ikke så meget over, at præsterne benytter studenter til at prædike for sig, men derimod tidt over, at de benyttede degne. Biskop Hans Braem i Århus forbød 1694, at sådanne, selv om de havde attestats, måtte prædike uden biskoppens tilladelse. Dette må ikke være bleven overholdt; ti 1752 formanede Hygom alvorligt provsterne til at anmelde de præster, der forrettede en stor del om ikke største delen af deres prædiketjeneste ved degne, også sådanne, der ikke havde attestats. De er, siger han, uerfarne i alle teologiens dele, så det er let at slutte, hvorledes det aller vigtigste embede må blive for-rettet af dem, der fattes endog de udvortes betingelser til at kundgøre evangeliets hemmeligheder og tale derom. Han frygter for, at de skal prædike på farisæers og heden-ske filosofers vis, lovprædiken om dyder og laster: Men dertil har Kristus ikke udsendt sine tjenere, men for at prædike evangelium og ved prædiken at overbevise menne-

¹) Ussing, Kirkeforfatn. IV. 1. 758.

skene om deres vantro samt vejlede dem til troen og således gøre menneskene salige. Degnene, siger han, må derfor hellere læse en prædiken end selv prædike. — Andre biskopper var dog ikke så strenge. C. Worm fandt det vel meget forargeligt, at ulærde og uøvede degne prædikede; men han vilde ikke formene en skikkelig degn, som vel kan have anlagt sin tid, særdeles om han har examen theologicum, at lade sig høre på prædikestolen efter præstens begæring og i hans forfald.

Det er alt omtalt, at pietismen ikke bevirkede nogen varig forandring af prædikemåden, og det samme må siges om de mænd, der ellers pristest for deres veltalenhed. Dette var f. eks. tilfældet med biskop Worm. »Hans veltalenhed var, både når han perorerede på latin og når han prædikede dansk, så net og fyndig, at den i begge sprogene kunde være et mynster og mesterstykke«. I påskriften på hans ligkiste siges, at »en mer end menneskelig veltalenhed, bekræftet af det rene saligheds ord, lagde kraft og fynd i det ord, han talte»¹⁾. — Hans eftermand, P. Hersleb, gjorde et stærkt personligt indtryk, og i hans prædikere findes meget, som endnu kunde læses til opbyggelse; men han kan ikke lade være at vise sin lærdom, f. eks. ved at anføre og forklare græske ord. Det har haft en skadelig indvirkning på prædikenerne, at præsternes uddannelse indskrænkedes til, at de lærte et dogmatisk system, medens skriftens forklaring sattes tilside. Grev Holstein, der i mange år var oversekretær i det danske kancelli, klagede 1759 over, at præsterne ikke kendte og forstod skriften, og at de derfor ikke beredte sig til den tekst, som de skulde forklare, men holdt en prædiken, som kunde passe på alle tekster, hvilket gav anledning til at tro, at de enten ikke selv havde udarbejdet deres prædikener, eller at de i førstningen, de kom i embede, havde forfattet sådanne prædikener for siden at spare sig umagen at give forklaring over

¹⁾ Zwergius, Sællands klerisi 373, 375.

enhver tekst¹⁾. En hårdere dom over prædikenen i den sidste halvdel af det 18de århundrede kan der ikke fældes, og der er ingen grund til at mene, at den ikke skulde være retfærdig. — Der opstod ikke nogen prædikant, som kunde forhindre, at kristendommen og det virkelige liv mere og mere skiltes ad, uden at det sidste ret påvirkedes af det første.

Det var herpå oplysningstidens prædiken vilde råde bod; man vilde ved en bedre opdragelse og ved sociale reformer højne livet, men man vilde tillige ved at give prædiken en ny form drage Kristus ned, så han kunde påvirke dette liv. Ligesom mange af nutidens malere har villet gøre ham mere anskuelig ved at iføre ham vor tids klædedragt, således vilde man oversætte de kristelige forestillinger i det moderne sprog, for at de skulde kunne gøre mere indtryk på menneskene. Det var en farlig vej at komme ind på; oversættelsen blev let en omskrivning, og herren selv blev borte i bestræbelserne for at fremstille det kristelige liv, der skal være virkning af hans ord. Oplysningen så hovmodigt ned på de tidligere slægter og deres arbejde, og den overlevering, der ene kan føre fædrenes hjerter tilbage til børnene (Luk. 1, 17.), sønderreves; man mente at kunne begynde forfra og hente alt ud af skriften.

Oplysningstidens prædiken fik sin mester i C. Bastholm. Har vilde tage alle veltalenhedens midler i prædikenens tjeneste, den skulde blive kort, afvekslende og interessant, og hvorledes dette skulde nås, har han vist, dels ved sine egne prædikener, dels ved sin bog om »den gejstlige talekunst» (1775). Det er ingen dårlig bog; den indeholder mange sunde og gode bemærkninger, og dog er den forfejlet; ti den gør prædikenens form til det vigtigste, medens sandheden er, at om der end er formelle regler, som ikke må overtrædes, er det dog indholdet, der skal skabe sin form, medens denne hos Bastholm stod

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. L. 312.

fuldt færdig, så der kunde lægges et hvilket som helst indhold i den.

Det kunde derfor ikke undgås, at hans mange efterlignere indsvøbte tarvelige tanker i glimrende ord; men der er heller ingen tvivl om, at det skyldes ham, at mange uvaner og smagløsheder, som havde skæmmet tidligere tiders prædikener, blev aflagte. — Oplysningstidens og rationalismens prædiken ligger os så nær og er så tidt omtalt, at her ikke skal gås nærmere ind på den. — Om den gælder det, at man skal kende den af frugterne; den aften af kirkegangen, som alt var begyndt, tiltog med rivende fart; det lykkedes at prædike kirkerne tomme.

Det er vist nok den almindelige mening, at præsterne efter enevældens indførelse stod i et sådant afhængighedsforhold til regeringen, at ingen vovede at sige andet, end hvad der var den høje øvrighed velbehageligt. Dette var dog langt fra tilfældet; der kom ikke så lidt opposition frem på prædikestolene; men det kan heller ikke nægtes, at den blev temmelig strengt slået ned. Da der 1679 skulde holdes takkegudstjeneste for freden i Lund, kaldte sognepræsten ved Helligåndskirken, mag. Esaias Fleischer, den en skammelig og skiden fred, hvorfor han blev suspenderet, »og sprang der siden gode penge for ham til dem, der talte hans sag i lave.« — Selv biskop Bagger skal 1684 have været suspenderet nogle dage, fordi han havde talt om kongens alliance med fremmede religioner og tyrkerne¹⁾. — I året 1682 fik præsterne i København befaling til at prædike om lydighed mod politiet, og det blev desuden givet dem tilkende, at de skulde entholde sig fra at censurere over det, som de ikke forstod sig på, og i alle måder skikke sig, som det ærlige og tro undersætter vel sømmer og anstår (Reskr. 15. Marts). — I året 1686 udstedte biskop Lodberg i Ribe følgende advarsel til sine præster: »Eftersom der er bleven fornummet i Hs. kgl. Maj.'s sidste

¹⁾ Bircherods dagbøger 201. Zwergius, Sællands kløresi, 339. 682.

ekspedition (formodentlig besættelsen af det gottorpske Slesvig) mange onde spargementer, hvoraf er kommet stor mistroelse blandt folk uden nogen årsag, da, som sligt synes at være kommet enten af en vantro, som plejer at forhindre Guds kraftige gerninger (Mt. 13, 58) eller fra ilde affektionerede mod Hs. kgl. Maj. og landet, advares og formanens domini præpositi og pastores, at de som Guds og kgl. Maj.'s tro tjenere i slige og andre tilfælde flittigen opmuntrer deres tilhørere til at tro Guds ord og have gode og frimodige tanker om vor allernådigste herres og overkonges høj-kongelige konduite, hvilket de både i prædikener og omgængelse have at drive på, og flittigen agte efter, hvem slige onde spargementer fører, at de kunde vorde straffede«. — Der kan næppe være tvivl om efter denne udtalelse, at der har været præster, som selv har hjulpet til at udbrede sådanne onde spargementer.

I året 1725 nedsatte kong Fredrik IV en »kommission om ulovlig skænk og gavers tagelse«. Denne vakte megen uvillie både ved sin strenge fremgangsmåde og måske især ved de mange eder, der afkrævedes dem, den indkaldte for sig, hvorfor den fik navnet »bandekommissionen«. — Biskop C. Worm havde vel ikke på prædikestolen, men dog offentlig i konsistorium udtalt sig om, at kommissionens fremfærd vilde fremkalde mange falske eder, og søndagen efter sagde stiftsprovst M. Reenberg på prædikestolen, at en konge gjorde sig skyldig i alle de meneder, undersåtterne svor, når de måtte sværge på umulige ting. Biskoppen fik da en irettesættelse så skarp, som den næppe hverken før eller senere er given Sællands biskop, og det blev pålagt ham at befale præsterne i sit stift og især i København den næste søndag efter prædiken at forklare tilhørerne, hvad lydighed de også i dette tilfælde var kongen skyldige, samt bede, at Gud vilde fremme denne kristelige og nådige intention¹⁾.

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 510.

Den ovenfor nævnte stiftsprovst Reenberg var i det hele en overmåde dristig og frimodig mand, der nød stor anseelse, og det synes ikke at have gjort ham synderlig forsigtigere, når hans dristige ord vakte anstød eller endog, som i den pietiske strid, pådrog ham en irettesættelse. — Som provst over Møen holdt han en landemodsprædiken, hvor han klagede over de mange verdslige forretninger, der pålagdes præsterne og gjorde dem til prokuratorer, bønder og fogeder, medens de ikke havde tid til at studere eller til sjælesorg. Biskop Bornemann skal være bleven så vred over denne prædiken, at han udbrød: »Jeg skal ikke lade af, før jeg ser jert hoved på en stage«, hvortil Reenberg svarede: »Det er bedst at lade det sidde på den stage, Gud har sat det på«. — Da Fredrik IV indgik sit forargelige giftermål med grevinde Viereck, prædikede Reenberg, der imidlertid var bleven præst ved Helligåndskirken, derimod; folk advarede ham om, at det var farligt; men han svarede: »Skulde Helliggeistes klokke ikke ringe, når der er ild løs på slottet!« Også præsten ved Petri kirke, H. Dürkop udtalte sig ved samme lejlighed med stor frimodighed. — Under Christian VI var Reenberg formand i kampen mod pietismen, i hvilken han brugte alle våben, også de temmelig utilbørlige. — Da Chrff. Mumme blev ordineret til biskop i Ålborg, intimerede Reenberg, og indholdet af hans tale var: Guds husholdning kommer os underlig for. Han valgte Saul og Jeroboam til konger i Israel; Kristus valgte den ertzskælm Judas til apostel. Vi forstå os ej på Guds husholdning, men vi véd dog, at Gud endog af det, som er aller skadeligst, véd at udføre al ting vel og viselig. — Så prise vi da Gud og kongen, som har kaldet den hæderlige Guds mand, mag. C. Mumme til biskop i Ålborg¹). — Da Struensees forhold til dronning Caroline Mathilde begyndte at vække forargelse, prædikede hofpræst J. A. Cramer mod de mange forlystelser i faste-

¹) Kirkehist. Saml. 3. III. 495, 770, 778, 784.

tiden, og om hvorledes lasterne var tagne til i de sidste 3—4 år, og at de stadigt vilde tage til, hvis også kvinderne blev deres talsmænd og højste gudløshedens fane, og han tilføjede: Ve det land, hvor hustruer og unge piger lader hånt om blufærdighed og derefter om dyd. Han talte, sagde han, ikke om dem, der alt havde bortkastet al ærbarhed, men om dem, der havde levet dydigt, men var på veje til at opgive det, »die hohen und niedrigen«, hvilke ord han flere gange gentog. — Dronningen skal have beklaget sig over denne prædiken, men kongen sagde, at en præst på prædikestolen kunde sige, hvad han vilde¹⁾.

Et nogenledes fuldstændigt billede af prædikenen kræver også omtale af tillysningerne efter denne. Disse spillede i den ældre tid en stor rolle. Omtrent **alt**, hvad sognets folk vilde have bekendtgjort, anmeldtes for degnen, der opskrev det og bragte det til præsten, som så oplæste det. I Ribe stift var det skik, at degnen, når prædikenen var endt, gik op på prædikestolen og sagde præsten, hvad der var at tillyse. Biskop Lodberg forbød dette, og han tilføjede, at degnene skulde entholde sig fra deres ufor nødne udløb under prædikenen, og ej heller skal de skikke sig til under denne at sammenskrive deres rapsodier, som de plejer at løbe op på prædikestolen med. — Det indskærpes bestandigt, at der ikke på prædikestolen måtte oplæses andet, end hvad der er modtaget fra biskoppen og kongen (reskr. 21. April 1683). Folk forlangte »lysning for skyld eller bagtale«, at der skulde lyses band over en ukendt tyv, der havde stjålet en høne, eller et skarns menneske, der havde skåret halen af en hest osv. Proprietærer og andre havde også af herskesyge fundet for godt at anbefale præsterne at lyse om adskillige bagateller, og en del præster havde af utidig frygt eller for slem vindings skyld iflæng gjort tillysning om får, høns, »sylvetetøj« o. desl.²⁾. —

¹⁾ Aage Friis, Det danske hof 1770, Særtryk af •Tilskueren• 1901. 19.

²⁾ Kirkehst. Saml. 4. II. 334.

D. L. 2. 4. 18 forbød at lyse for noget, som ikke billigen henhører til prædikestolen, og som den kristne kirkes bøn ikke udkræver; alt andet henvises i byerne til tinge, på landet til kirkestævnet.

4. Skriftemål og altergang.

Skriftemålet blev beholdt i den danske så vel som i de andre lutherske kirker; men dets betydning blev en anden end tidligere. Præsten var ikke længer det nødvendige mellemlid mellem Gud og synderen, den evangeliske kirke kunde hverken kræve alle synders bekendelse eller garantere, at den pålagte bod skaffede syndernes forladelse; når det pålagdes syndere at give noget til kirken eller til de fattige, skulde det ikke betyde, at derved købtes syndernes forladelse, men ved siden af andre troens frugter skulde det være et kendetegn på en oprigtig anger. — Skriftemålet kunde derfor nu ikke med rette regnes for et sakrament, hvad det dog i den første tid af og til kaldtes. — I de såkaldte 43 artikler fra 1530 rådes der derfor kun til, at de, som vil gå til alters, skal »prøve og vel randsage sin consciens efter skriftens bud og gå så til kirkens tjener eller præst og give ham tilkende sin begæring og sin tro«¹⁾. — Dette stemmer med, hvad ordinansen bestemmer, at skriftemålet skal være privat; den skriftende skal enten almindeligt bekende, at han er en synder, eller hvad der særligt kunde tynde på hans samvittighed. Det kræves ikke, at alle begæede synder skal opregnes; men at man nogle fortæller, det kan kvægne samvittigheden.

I den første tid har man, i det mindste i Malmø, draget anderledes vidtgående slutninger af den forandrede opfattelse af skriftemålet, så man holdt et almindeligt skriftemål, hvor, som det siges, præsten da kunde høre

¹⁾ Münters Reformationshist. II. 118.

400 eller 1000 menneskers skriftemål på en gang og give dem en absolution¹⁾. Denne måde at skrifte på har formodentlig også været brugt andre steder; ti på Fyns landemode 1561 advares der mod den uordentlige (tumultuaria) confession, hvor der tages flere til skrifte på en gang, og som skal være aldeles afskaffet, og på Sællands 1575 siges der, at den for længe siden forbudte almindelige absolution skal være aldeles afskaffet; der skal være privat bekendelse og derefter privat absolution. I Lund udstedtes der 1578 forbud mod den offentlige og almindelige absolution.

Dette blev dog kun delvis overholdt; man kan vel støde på klager over, at præsterne ikke holdt det, der var sagt dem i skriftestolen, hemmeligt, eller at de, der vilde skriftes, stod så nær op om skriftestolen, at de kunde høre, hvad der blev sagt, især når præsten talte for højt, hvad også stundom blev forbudt, og sådanne klager vidner om, at der er blevet aflagt virkelige skriftemål. Men i det 17de århundrede blev det almindeligt, at ægtefolk, forældre og børn eller endog helt fremmede på en gang gik i skriftestolen. En af dem fremsagde da en skriftebøn, og absolutionen tildeltes dem alle under et: »Går bort i fred! eders synder ere eder forladne«. Dette blev mange gange forbudt, første gang så vidt vides på Sællands landemode 1599, siden blev forbudene hyppigere og hyppigere; men ikke desto mindre blev det mere og mere almindeligt.

En af grundene dertil var, at efterhånden som de katolske traditioner tabte sig, blev syndsbeholdelsen mere og mere holdt i almindelighed. Man fik formularer for den; bispemødet i København 1555 pålagde præsterne at undervise deres sognebørn om, at de skulde holde sig fra det ugudelige konfiteor med helgeners påkaldelse og bekende dem arme syndere på latin eller dansk efter den formular i de danske bøger. Stundom forfattede biskopperne også en skriftebøn for deres stift; således P.

¹⁾ Danske Mag. V. 267—8. O. Moe, Vor højmesse 17.

Palladius; han vil, at den skal læres udenad, da mange ikke véd, hvad de skal skrifte, enten når de kommer frem for deres sognepræst, eller ved dem selv for Gud. Den er meget lang og knytter sig til alle de ti bud. — Også Jak. Madsen i Fyn forfattede en skriftebøn for sit stift 1591¹⁾. — Det måtte indeholde store farer for det private skriftemål, når formularer indførtes. Biskop Hans Albertsen advarede også imod dem, der måtte ingen absolveres, som ikke havde aflagt en bestemt bekendelse²⁾.

Skriftemål og altergang knyttedes straks nær sammen, således som det allerede havde været i den katolske tid³⁾; dog var det ikke nødvendigt, at den, der gik til skrifte, straks skulde gå til alters, eller at der skulde skrifies umiddelbart før altergangen. De, der vilde deltage i denne, skulde melde sig hos præsten, og det blev da hans sag at afgøre, om han vilde modtage dem uden videre, eller om de først skulde skrifte. — Men her kom der et nyt moment til, som synes næsten at være bleven den vigtigste del af skriftemålet: præsten skulde prøve dem, der vilde til alters, og da især de unge, som kom første gang, om de havde den fornødne kristelige oplysning, så det kunde forsvares at lade dem nyde sakramentet. Efter at ordinansen har talt om skriftemålet, tilføjer den: »Der- efter, vil han berettes, skal han flittig udspørges, hvad for- stand og mening han har om herrens nadvere, og om han kan børnelærdom«; den, der ikke kan denne, skal udelukkes fra nadveren; men det skal siges ham i det lønlige skriftemål, at han ikke skal komme i noget ondt rygte, fordi han bortvises fra alteret. — Det er således ikke med urette, når det i en både dygtigt og dristigt affattet skrivelse fra

¹⁾ Pontoppidan, Annales III. 518. P. Palladius, Alm. skriftemål 1561.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. I. 448.

³⁾ *Omnis utriusque sexus fidelis, postquam ad annos discretionis pervenerit, confiteatur saltem semel in anno proprio sacerdoti, suscipiens reverenter ad minus in Pascha eucharistiæ sacramentum.* Herzog, Realencyclopædie, 3. udg. II. 535, 45.

de lundensiske kanniker til kongen (1543) hedder, efterat det ovenfor omtalte almindelige skriftemål er skildret: Dernæst tyktes dem (reformatorerne) bedre at være, at hver skulde besønderligt tale med præsten. Det havde den årsag, at man kunde forhøre, om de kunde deres katekismus; men nu vil man endelig, at de skal skrifte de hovedsynder, som mest nager¹⁾. Kundskabsprøven var virkelig bleven, om ikke hovedsagen, så en meget væsentlig side af skriftemålet.

Den bliver også idelig indskærpet, især overfor de unge, som første gang kom til alters. Der var ingen bestemt alder, hvori dette skulde ske; den, der kunde sin katekismus og vidste, hvad betydning nadveren havde, kunde antages. P. Palladius anbefaler, at børn skal gå til alters, når de er 6—7 år gamle²⁾. Der har da vel ikke kunnet være tale om, at disse har kunnet aflægge noget egentligt skriftemål; men præsten har måttet nøjes med at prøve deres kundskab. — Det befales også stundom, at der foruden prøven i skriftestolen skal holdes en almindelig overhøring. Præsten skal, siger biskop Lodberg i Ribe 1685, overhøre de unge på kirkegulvet, enten de har været til skrifte før eller ej; de gamle og gifte skal være tilstede derved; forordningen af 27. Marts 1629 siger rent ud, at derfor er skriftemålet indstiftet, på det Guds børn enhver for sig efter sin særdeles nødtørftighed kan blive undervist i kristendommen«. — Ved denne betragtning af skriftemålets betydning måtte det naturligt knyttes således til nadveren, at man kan gå ud fra, at det er blevet betragtet som en forberedelse til den og sjældent eller aldrig brugt, uden det var hensigten samme dag eller næste søndag at gå til alters.

Skriftemålet skulde efter ordinansen holdes i byerne om lørdagen, men på landet før messe hveranden søndag i hver kirke, hvor præsten havde to sådanne. I byerne,

¹⁾ Danske Mag. 1. V. 267.

²⁾ Visitatsbog 41.

hvor der var flere præster, kunde denne ordning overholdes, om den end også der kunde falde besværlig. Endog i København, der dengang var velforsynet med præster, måtte der 1575 ansættes en underkapellan ved Nikolaj kirke, fordi dennes to præster klagede over »det store overløb, som de havde med Holmens folk at skrifte og berette«¹⁾. Men på landet var vanskelighederne uovervindelige. Sognefolkene skulde møde til skrifte, når det ringede anden gang; men her som ved alle forretninger kom mange for sent; så gik præsten fra alteret for at skrifte dem, og tjenesten opholdtes. Det var godt nok, at P. Palladius opfordrede præsterne til at lægge vind på at trøste samvittighederne, og ikke skrifte hurtigt, men skrifte ret (landemøde 1555). Men dette var i virkeligheden umuligt; de måtte skynde sig, når de vilde blive færdige.

Det vilde have hjulpet, når altergangen havde været nogenledes ligelig fordelt over årets søndage; men dette var ikke tilfældet. I pavedømmets tid havde der i reglen kun været altergang ved påsketid. Sådant altergang, siger Palladius, er kun en vane og ikke ret brug af herrens nadvere, og han formaner til at gå til alters hvert fjerdigår eller hvert halvår²⁾. Men denne formaning blev ikke fulgt; det synes, at man har fået folk til også at gå til alters på de to andre store festdage, men ikke på almindelige søndage. Biskop Tyge Asmundsen i Llund siger, at der på landet kun skal holdes en messe juledag; men i byerne, hvor der er så mange nadvergæster, nødes præsterne til på de store fester også at holde altergang om morgenen. Når de store flokke da vil skrifies, var det umuligt, at det kunde ske om morgenen, og allerede på Sællands landemøde 1560 befales det derfor, at skriftemålet skal holdes en dag eller to før de store fester. Men atter her mødte man en af de gamle skikke, som det var svært at få bugt med, idet

¹⁾ O. Nielsen, Københavns hist. 1536—1660, II. 29.

²⁾ Landemøde 1559. — Visitatsbog 63.

bønderne krævede, at præsten i dimmelugen skulde komme i deres huse og der holde skrifte, hvilket nu også udvidedes til at gælde for de andre højtider. — Allerede i den katolske tid havde man havt betænkelighed ved skriftemålet i husene. I Slesvig stift bestemtes det 1497, at det ikke måtte holdes i stuer, men kun på viede og passende steder¹). Efter reformationen blev skriftemålene i husene mange gange forbudt; P. Palladius siger 1554, at intet skrifte må høres i bøndernes huse, uden nødvendighed kræver det; han vil, at dette skrifte skal forandres til en overhøring i kristendom; men hans forbud er ikke blevet efterkommet; det gentages af hans eftermand 1573 og samme år af biskop Jak. Madsen i Odense, der ligefrem forudsætter, at skriftemålet kun fandt sted ved påske, pinse og jul. Som det gik på Sælland, gik det også i Skåne; N. Palladius forbød 1553 skriftemålet i husene; det var, siger han, i de andre stifter forandret til overhøring i katekismus; men 31 år senere måtte N. Hvid forny forbudet. Grunden til, at der så stærkt ivredes mod denne skik, var ikke blot, at den ansås for en kirkelig uorden, men tillige, at skriftemålet endte med et gilde, hvor det gik alt andet end ordentligt til. Når en by var afskriftet, lagde bønderne en tønne øl på stol, og ved den huggedes de og sloges, svor og bandede. Præsten har vel som oftest været med; ti ved Søllands landemode 1565 forbødes det, at han måtte befatte sig med »huggetønden«. Endnu sammesteds 1589 forbydes skriftemål i husene i dimmelugen, og der siges, at ved dette gøres der store gilder og står opredte senge. Først efter 1600 synes det at være lykkedes at få skriftemålet helt ind i kirkerne; men med hensyn til tiden var der ikke let at få gammel skik forandret. Endnu 1696 klager H. Gerner i Viborg over, at der er steder, hvor sognefolkene samlede går til skrifte to gange om året, hvorefter hele menigheden kommunikerer. Biskoppen forlanger, at der

¹) Thorkelin, Kirkelove 90.

skal lyses til altergang en gang om måneden eller hver sjette uge. Så langt var man fra at tænke på, at der skulde kunne holdes altergang hver søndag.

Man har erkendt, at skriftemålet på landet ikke kunde holdes på de i ordinansen bestemte tider. Forordningen 27. Marts 1629 forlangte, at det også her skulde holdes lørdag eftermiddag; men, siger biskop Mads Jensen Medelfar i Lund, «dette kan på nogle steder ikke ske»¹⁾. Deri fik han vel ret; men efter at denne bestemmelse var gået over i D. L. 2. 5. 2, blev der dog mange steder holdt skrifte om lørdagen. Men det egentlige private skriftemål var den gang som regel ophørt, idet der næppe mere fandt nogen virkelig forhandling sted mellem præsten og den skriftende.

Det var dog ikke alle, der skulde stedes til skrifte i skriftestolen, men de, som levede i åbenbare synder og derved havde givet offentlig forargelse i menigheden, måtte ikke komme til alters, før de havde stået åbenbart skrifte og bekendt deres synd for hele menigheden. Vitterlige kættere, troldkarle og troldkvinder, Guds ords forhånere, manddrabere, forrædere, tyranner, voldsmænd, horkarle og jomfrukrænkere, horer og skøger, de, som bande og slå forældre, tyve, røvere, ågerkarle, løgnere, skændegæster og falske vidner skulde holdes fra den hellige nadvere, til de havde gjort en sand og alvorlig pønitsens, og de skulde da bekende deres synd for hele menigheden.

Det åbenbare skriftemål skulde finde sted straks efter prædiken. Synderen skulde stå i koret og vende sig mod menigheden, bekende sin synd for den og bede om dens forbøn, hvorefter præsten skulde tilsige ham syndernes forladelse. Det fremhævedes ofte, at det var Guds barmhjertighed, der på denne måde blev synderen til del, og der er heller ikke tvivl om, at mennesker med en besværet samvittighed stundom har opfattet det således. En

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 104.

præst fortæller om en stakkels vanfør tiggerkvinde, hvis uægte barn af våde var omkommet i sengen hos hende, at »hun var meget inderlig og hart begærede, at jeg vilde afløse hende«¹⁾. — Til biskop J. Bircherod kom der en mand og begærede, at han og hans hustru måtte stå åbenbart skrifte, fordi deres syge barn var død i sengen hos dem om natten. De havde ingen skyld deri; men det trykkede dem, at de ikke havde ladet gøre bøn for barnet af prædikestolen, og at ingen af naboerne havde været tilstede, da det døde²⁾.

Det almindelige var dog, at det åbenbare skriftemål betragtedes som en skam, man helst måtte se at undgå, eller, hvis dette ikke lod sig gøre, dog gøre så lidt som muligt af. Kvinder mødte så tilhyllede, at man ikke kunde se, hvem det var, og man søgte på forskellig måde at indskrænke offentligheden. Stundom var der et fornuftigt system deri, som når faldne kvinder i København første gang skriftedes i koret i vidners overværelse, anden gang ligeså, men da bekendtgjordes forseelsen tillige fra prædikestolen; først tredie gang måtte synderinden selv stå offentligt frem³⁾. — Da der 1631 forhandlede om forandringer i den kirkelige lovgivning, foreslog Biskoppen i Lund, at de, som syndede af skrøbelighed, skulde absolveres ved ugeprædiken og kun de grove syndere ved højmesse⁴⁾. Noget sådant kan der have ligget til grund, når det åbenbare skriftemål i Nakskov kirke stundom holdtes på den befalede måde, men også stundom på skolemesterens kammer eller i sakristiet⁵⁾.

Men ofte gik det således, at de store slap udenom, men de små ramtes. Der var dog alvorlige præster, som ingen personsforskel gjorde; således skrev sognepræsten

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. IV. 148.

²⁾ Bircherods dagbøger 364.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. IV. 362.

⁴⁾ Kirkehist. Saml. 3. I. 107.

⁵⁾ Hist. Tidsskr. 2. V. 137.

ved Nikolaj kirke Laur. Nielsen Riber til kong Christian III om admiral Theus Pryss, der levede med en konkubine; præsten vilde ikke finde sig i, at folk sagde om ham, at han stokker fluerne, men lader bierne fare. Kongen befalede vel, at admiralen skulde skille sig ved kvinden, men han forlangte ikke, at han skulde stå åbenbart skrifte. Præsten søgte siden forflyttelse, da han gik i stadig livsfare, fordi han havde advaret admiralen¹⁾. — Men det var ikke alle præster, der handlede således. På Sællands landemøde 1593 klagede biskoppen over, at sønner af præster, fogeder og rige bønder ikke kom til at stå skrifte for løsagtighed. — Dette var i endnu højere grad tilfælde med adelige. I kong Christian IV's tid udstedtes der strenge anordninger i denne henseende. Både adelige og uadelige, der levede i bolskab, skulde bandsættes, når de tre gange var advarede (11. Juni 1598); men det har sikkert ikke hjulpet mere, end når kongen truede dem, der ikke vilde underkaste sig kirkens tugt, med Bremerholm. Trods de glubske forordninger tillod Christian IV dog selv, at en adelsmand, Niels Arnfeldt, der havde levet et utugtigt liv med mange kvinder, og over hvem hans præst, Mads Pedersen i Sæby, havde klaget, måtte betale en mulkt og derefter skriftes privat²⁾. — Det var dog især usædelighedssynder, som der gjordes forskel på; der kendes derimod flere eksempler på, at adelsmænd, der havde begået drab, måtte stå åbenbart skrifte, selv om drabet havde været nødværge. Dette var også tilfældet med den bekendte Islænder og kgl. norske historiograf Torfæus, der havde dræbt en mand, som vilde overfalde ham³⁾.

Når en kvinde, der havde født et uægte barn, skulde afløses, skulde hun nævne barnefaderen. Det hændte da ligesom ved dåben, at denne protesterede på stedet.

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. III. 405.

²⁾ Smstd. 3. I. 397 f.

³⁾ Worm, lex. over lærde mænd. III. 808.

Ved en sådan lejlighed i Snoldelev kirke 1622 løb den mand, kvinden vilde udlægge, endnu før dette var sket, op i koret og råbte, at det var løgn og snak, hvad hun sagde, at hun var en efterdreven løgner, og at præsten ikke måtte afløse hende, før husbonden var tilfredsstillet. Han gjorde en sådan larm, at almuen måtte lægge sig imellem og bede ham være stille, så handlingen kunde fortsættes. I en lollandsk kirke stod 1695 en gift mand og en af ham besvangeret enke skrifte. Da den sidste vendte sig mod menigheden og bad om dens forladelse, sprang mandens kone ud af sin stol og slog hende på øret og sagde: »Jeg tilgiver dig både med hånd og mund; du skal ikke støtte dig på min støtte¹⁾).

Om kvinder, der lå deres børn ihjel, indeholdt ordinansen den bestemmelse, at præsten skulde føre dem for superintendenten, og han skulde afløse dem. Dette var en levning fra den katholske tid, da denne indulgens var forbeholdt biskopperne; men det viste sig snart, at tilfældene var så hyppige, at de blev til for stort besvær for begge parter, hvorfor det overlodes stundom provsterne, stundom præsterne at besørge også denne afløsning, hvortil de dog i hvert enkelt tilfælde søgte biskoppernes tilladelse. Det var stundom ikke blot moderen, men også faderen, der måtte stå åbenbart skrifte, formodentlig når han havde været i sengen, da ulykken skete, Det var mange børn, der således kom af dage. Biskop C. Lodberg siger, at i Ribe stift er det »gruelig gement« at børn ligges ihjel. I Gønge herred i Skåne udgjorde antallet af sådanne i 19 år 236 og i 4 andre år 65. I Skåne fritoges forældrene for at stå åbenbart skrifte, men der skulde ske en afbedelse for dem på prædikestolen, med formaning til alle forældre om at passe bedre på deres børn²⁾.

Som en slags åbenbart skriftemål må det også betrag-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. III. 318. Rhode, Loll. og Falsters hist. I. 268.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 141 og 4. VI. 336.

tes, når det pålagdes præster fra prædikestolen at afbede begåede forseelser. Dette var ikke nogen sjældenhed; stundom var det for fejltagelser begåede især ved sakramenternes administration, at havde glemt trosbekendelsen ved en dåb, eller at have uddelt vinen før brødet ved altergang; men ofte var det også for sædelige forseelser. En opskrift af H. A. Brorson, som en kapellan »lydelig og tydelig« skulde oplæse, begynder således: »Da det er eders kærlighed desværre nok bekendt, hvorledes jeg afvigte 4. December om natten formedelst drukkenskab og anden deraf fulgte strafværdige uordentlighed har været årsag til det om mig udbredte slette rygte, så erkender jeg det her offentligt for Gud og hans menighed, og med hjertets blussel bekender, at jeg ej alene skammelig har vanæret min dåb og kristendom, men endogså beskæmmet mit hellige embede til des større den allerhøjestes fortørnelse, hans børns bedrøvelse og de ondes bestyrkelse i deres ugudelighed« osv¹⁾. Det er os vanskeligt at forstå, at en mand derefter i midten af det 18de århundrede kunde blive ved at være præst i den samme menighed. — Endnu 1756 findes en præst at have måttet gøre en sådan afbigt, fordi han havde ladet sig bruge i en trolddomssag²⁾.

Når en åbenbar synder ikke vilde omvende sig og stå åbenbart skrifte, skulde han højtidelig fra prædikestolen bandsættes, og det skulde siden to gange årligt på palmesøndag og 4de søndag i advent bekendtgøres, hvem der således var bandsat; disse to søndage kaldtes derfor bandsøndage. Det fremhævedes med stor bestemthed, at bandsættelsen kun skulde betyde udelukkelse fra nadveren, med andre ord, at det kun var, hvad den katolske kirke havde kaldt det lille band, der skulde bevares. — I de såkaldte 43 artikler, den trosbekendelse, prædikanterne affattede til herredagen i København 1530, siges det udtrykkelig, at

¹⁾ Kirkehist. Saml. I. 198. Smlgn. Ny kirkehist. Saml. VI. 356.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 779.

»ret band er ikke den evige forældidelse; men det er en adskilning fra den menige kristen samfund og sakramentets forvaltning»¹⁾. — Ordinansen føjer til sin anvisning om, hvorledes band skal lyses: »Dog må vi med den bandsatte vel have en menneskelig omgængelse for den menige freds og ordens skyld; men ikke skal man handle med ham som med en broder, på det hans udyd ej skal kirken tillægges».

De katolske traditioner sad imidlertid også her fast, og præsterne lyste band med de gamle ceremonier, ringning med de såkaldte primklokker og lysslukning. Dette forbødes dog i den første tid af og til. Således mindede biskop N. Jespersen i Odense om, at bandet kun betydede, at den bandsatte var udelukket fra nadveren, og det måtte derfor ikke udtales i så afskrækkende ord, som at den bandsatte skulde være udstødt fra al nåde, fra himmeriges rige og det evige liv, og allerede overgivet til alle djævl, forbandet og fordømt på legeme og sjæl.

Men i det 17de århundrede søgte man ved skærpelse af de kirkelige straffe at råde bod på den sædelige forvildelse, der især var fremkaldt ved de store krige, og bandsættelsen nærmede sig mere og mere til at ligne den katolske kirkes store band, som man nu også i teorien forsvarede. Brochmand definerer det lille band som en udelukkelse fra nadveren, det store som en offentlig erklæring om, at en genstridig synder er udelukket fra kirkens samfund og i Jesu navn overgivet i Satans hænder. Den, der således var bandsat, måtte slet ikke komme i kirken, og kristne ikke omgås ham i det daglige liv. — Han forsvarer

¹⁾ Münzer, Reformationshistorie II. 112. — Rørdam, Malmøberetningen 23. — Smlgn. Art. Schmalkald. III. IX. »Majorem illam excommunicationem, quam Papa ita nominat, non nisi civilem poenam esse ducimus, non pertinentem ad ministros ecclesiae; minor autem, quam nominat, vera et christiana est excommunicatio, quæ manifestos et obstinatos peccatores non admittit ad sacramentum» etc.

også, at en sådan bandlysning medførte verdslig straf, og at kirken benyttede statens hjælp for at øve sin tugt; »ti Savl udryddede troldmændene, Salomon berøvede Abjatar embedet, da Sadok var indsat, Asa udryddede afgudsdyrkelsen, Josafat fremdrog den sande gudsyndyrkelse«¹⁾).

I forordningen af 27. Marts 1629 gives der en lang, formodentlig af H. P. Resen affattet, formular for bandsættelsen, der ender således: »at N. N. er et bandsmenneske, udelukt fra den kristne menigheds samfund og sakramenter som en hedning under sådanne sine synders beholdning og band og Guds vrede, som han ydermere samler sig selv med sin hårdhed og sit ubodfærdige hjerte til på vredens og Guds åbenbarelses retfærdige doms dag, og overantvordet Satan til kødets fordærvelse, på det at ånden efter en sand omvendelse kunde blive fri og salig på den herres Jesu Kristi dag«. — Denne formular gik over både i den store reces 1643 og i Danske lov. — Biskop Bornemann befalede på Sællands landemode 1694, at det store band skulde lyses, hvis synderen ikke havde omvendt sig et år efter at det lille var lyst; han skulde da stævnes for landemodet og ved dom overantvordes sit herskab, hvis han ikke vilde indstævne sin sag for kongen og rådet, eller efter 1660 for højesteret.

Man har dog havt øje for, at denne sammenknytning af kirkens tugt og den verdslige straf kunde blive uheldig. — I en erklæring fra universitetet, bl. a. undertegnet af H. P. Resen og J. Brochmand, udtaltes det således, at når nogen sigtes for hor og kan ikke lovværge sig, men fældes af verdslig lov, medens han stadig erklærer sig for uskyldig, og begærer at blive i Guds menighed, da eragtes ikke rettere, end at bar sigtelse mod benægtelse ikke kan være fuld grund til at udelukke et menneske af Guds menighed. — Man fandt det altså vel i sin orden, at kirkens band medførte verdslig straf; men man vilde ikke gå ind på, at

¹⁾ Systema universæ theologiæ 1638—39, II, 988 f. 995.

enhver verdslig dom skulde medføre kirkelig straf. — Christian IV forbød også præsterne at holde dem, som havde begået løssagtighedssynder, fra skriftemålet, fordi de ikke havde tilfredsstillet herskabet ved at betale de bøder, de var ifaldne, »efterdi enhver sin rettighed og sagesfald ved landsloven kan søge, og ingen med rette bør kirkens disciplin til sin fordel at bruge og opholde«. Også manddrabere tillodes det at tage til skrifte, om de end ikke havde købt deres fred¹).

På bispemødet 1540 vedtoges det, at der også kunde lyses band over en ukendt misdæder. Dette fandt ikke sjældent sted; ved et kongebrev af 1585 pålagdes det således efter anmodning af rigets marsk, Peder Gyldenstjerne, en præst at lyse band over en ukendt, der havde flyttet en skælsten²). — Men som oftest advarede biskopperne mod sådanne anonyme bandsættelser, fordi der blev drevet for stort misbrug med dem, da sognefolkene begærede lyst band for ethvert ringe tyveri, der var begået. »Kirkens bøn skal gå derfor«, når et ondt menneske har slået en gris ihjel, eller når nogle djævels og uforskammede mennesker har stjålet fra degnen, «at Gud almægtigste samme tyve og uherlige djævelskroppe vilde straffe, så de for hver mand kunde blive åbenbarede, at de kunde få deres tilbørlige verdens dom og ulykke«³). — Det er til sådanne bandlysninger biskop Bagger sigter, når han 1676 og 89 forbyder at bandsætte for en ringe ting, som var bortstjålet. — I D. L. 2. 9. 23 forbydes det at lyse til band for den, som ikke vides, hvem han er; men præsten kan bede, at den skjulte misgerning må komme for dagen. Sådanne bønner var også tidligere blevne holdte. I året 1651, da Dina Vinhofers sag stod på, befaledes det, at der i alle

¹) Danske Magazin 2. II. 224. Rørdam, Kirkelove. III. 78. 285. Smlgn. Secher og Stæckel, Forarbejder til D. L. I, 39.

²) Rørdam, Kirkelove II, 385.

³) Kirkehist. Saml. 3. VI. 798.

Københavns kirker skulde bedes om, at Gud vilde oplyse sandheden »i en vanskelig og meget mørk sag, deslige aldrig tilforn i Danmark er hørt«, så de skyldige kunde blive straffede og de uskyldige frikendte¹⁾. Biskop Worm formanede 1718 præsterne til, at de under deres kaldsfortabelse ikke måtte bandsætte eller offentlig forbande deres menigheder; ti sådant kan ej anses uden som en højst forargelig formastelse, helst når deslige sig forløbende præster udtrykkelig tillægger årsag, hvorfor de ønsker Guds forbandelse, nemlig enten at offer er dem formindsket eller sådant. — Henimod slutningen af det 18de århundrede gik bandsættelse så godt som helt af brug.

Men så længe det åbenbare skriftemål og bandsættelsen stod ved magt, var det en stor myndighed, som derved var lagt i præsternes hånd, og den undgik heller ikke at blive misbrugt. Man var fra den katolske tid vant til at bruge bandet som kirkens våben med dem, der vilde tilegne sig dens gods eller nægte den dens indtægter, og det varede længe, inden det gik op for den almindelige bevidsthed, at det ikke længer kunde bruges på den måde. Således tillod Hans Tausen som biskop i Ribe præsten i Sdr. Omme at bandsætte nogle bønder, med hvem han havde trætte om noget hø; men deres husbond antog sig deres sag, og bandet blev ad rettens vej hævet, hvad biskoppen tog sig meget nær²⁾. — Ved Sællands landemode 1597 siger biskop Winstrup, at nogle præster formener folk nadveren, fordi de ikke har betalt deres afgifter; andre lader sig regere af deres affekter og private fjendskaber og udelukker deres uvenner. Når der klagedes over præsters embedsførsel, var der ofte sådanne forseelser mellem klagepunkterne. Stundom lystes bandet på meget uregelmæssig måde; således satte Hr. Knud i Norup på Fyn en søndag 1599 midt under prædikenen en af kronens tjenere i band

¹⁾ Rørdam, Kirkelove III. 364.

²⁾ Kinch, Ribes hist. II, 30.

med hustru og børn og alt, hvad han ejede; manden havde ladet sit kvæg gå i præstens eng, og samme dag havde to af hans heste gået i hans rug. — En anden præst skulde lyse for en mand, hvis hest var slået til skade af en ubekendt. Da han troede, at manden mistænkte ham selv eller hans folk, ønskede han først sig, sine folk og sine heste forbandede til evig tid, hvis han havde nogen skyld, hvorefter han sagde til manden: »Vær også I forbandet og eders øg og eders fæmon, om jeg er uskyldig! Nu vil vi skyde om, hvem der skal tage åbenbar afløsning derfor«. Denne præst blev i den anledning suspenderet. — Men det almindelige var, at præsterne tog bandlysningssagen med den alvor, den fortjente, og ofte hengik lang tid, inden de greb til det sidste middel. En mand i Århus stift stævnedes således første gang for præsten 1. April 1640, fordi han havde gjort falsk ed; men først 6te søndag efter trinitatis bandsattes han. Præsten ender beretningen derom med bønnen: »Gud omvende ham i Jesu navn«¹⁾!

Det var mange gange forbudt ved landemoderne at tage betaling for afløsning eller altergang, og netop gentagelsen af forbudene viser, at de ikke blev efterkommede. I Nakskov betaltes der i tiden omkring 1600 for beretninger fra 1 $\frac{1}{2}$ til 1 krone eller 1 rd., borgmesteren gav endog 3 rd²⁾. I D. L. 2. 5. 11 forbødes det at tage skriftepenge; men endnu i året 1716 stod der stundom i skriftestolen en bøsse, hvori der ofredes; dette forbødes af biskop Worm. De såkaldte indtegningspenge ydes endnu hist og her til klokkerne i byerne.

Ved altergangen skulde præsten iført messesærk og hagel stå frem for højalteret, på hvilket der skulde brænde

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog 113. Kirkehist. Saml. 3 VI. 155.

²⁾ Hist. Tidskr. 2. V. 173.

to lys, men ikke flere. Han skal ikke stå for alteret og fremkalde dem, der skal til alters, men lyse af prædikestolen, at de skal fremkomme, når indledningssalmen »Sanctus« er sunget¹). Hvor det kan ske bekvemt, skal kommunikanterne knæle i koret, mændene til højre, kvinderne til venstre, medens fadervor bedes. — Præsten skal efter ordinansen gøre en formaning om sakramentet. I håndbogen af 1539 findes en temmelig lang indledning til altergangen; men på bispemødet 1540 udarbejdedes den endnu brugte formular til en sådan, der dog kun skulde være en anvisning; hvis den syntes for lang, kunde der tages en del af den, som så stadigt skulde oplæses; men præsterne har nok snarest fundet den for kort; ti ved bispemødet 1555 udtales det, at indledningen skal ikke være nogen prædiken, men efter formularen af 1540, og ved Fyns landemode 1589 forlanges det, at den skal oplæses ordret. Der var dog også præster, som sprang den helt over. Mange af disse så vel som af andre uregelmæssigheder havde sikket deres grund i, at håndbøger manglede i kirkerne.

Når fadervor skulde bedes, vendte præsten sig mod alteret; fadervor så vel som sakramentordene skulde læses højt og tydeligt, ikke med sagte røst, som det havde været skik i den katolske kirke²). Efter bønnen ringedes der med de små klokker i koret som tegn på, at de bandsatte skulde forlade kirken, inden sakramentet uddeltes. Denne ringning gentoges også stundom, når altergangen var endt; men dette forbød biskop H. P. Resen på landemodet 1624, da det var en katolsk skik, der betegnede, at hostien var nedlagt i ciboriet. Ved Fyns landemode 1591 forbød Jak. Madsen Vejle ringning både før og efter handlingen. Det ses iøvrigt af Resens udtalelse, at der allerede den gang kun var få steder, hvor disse små klokker var bevarede. De havde efter reformationen tillige fået den anvendelse,

¹) Fyns landemode 1576.

²) Münster, Reformationshist. II. 147.

at der ringedes med dem, når præsten gik på prædikestolen¹⁾.

Indstiftelsesordene var i håndbogen af 1539 tagne af Mattæus's evangelium; først i Palladius's alterbog fik de den form, som siden har været brugt; de skulde altid synges på dansk, selv om messen holdtes på latin, og det udtales oftere, at de skulde alle synges, før uddelingen fandt sted. I den første tid havde man delt dem, så man, når den første del: »Dette er mit legeme« osv. var sunget, havde uddelt brødet, og derefter messet: »Dette er mit blod« og uddelt vinen²⁾. Denne fremgangsmåde tilrådes af Bugenhagen i hans reglement for domkapitlernes gudstjeneste i ordinansen, og den skal følges efter håndbogen af 1539; men forbydes senere på landemoderne; alle indstiftelsesordene skulde messes på en gang. — Ved denne, som ved al mesning, sang menigheden med; ritualet siger herom: »menigheden skal, medens nadverordene messes, enten tie eller læse sagte for sig selv efter præsten«, og det er vel i henhold hertil, biskop Lodberg i Ribe 1688 siger: »Menigheden må ikke optage den aflyste skik at synges med præsten, når han konsekreter, det er at konsekretere med ham, hvilket ham alene tilkommer«; da gjorde der sig en mere højkirkelig betragtning gældende end i reformati-onstiden. — Det blev efter Luthers anbefaling almindeligt at bruge ublandet vin, medens man i den katolske kirke på oldkirkelig vis havde spædt den med vand. Den ublandede vin, siger Luther, er et smukt billede på den evangeliske lærdoms renhed³⁾.

Der var megen usikkerhed over, hvorledes man skulde bære sig ad nu, da ikke blot brødet, men også vinen skulde uddeles til lægmænd. — Der klages hyppigt over,

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. I. 646.

²⁾ Smstds. III. 476. Bugenhagen og håndbogen 1539. Luther har i »Deutsche messe« anbefalet denne fremgangsmåde. W. Caspari, Die geschichtl. Grundlage des evang. Gemeindelebens. 26.

³⁾ Caspari, anf. st.

at vinen uddeltes før brødet, så hyppigt, at man ikke kan betragte det som blot skødesløshed, når dette skete. Uden tvivl har man deri set noget katolsk; ti det blev taget så alvorligt, at det en tid betragtedes som tilstrækkelig grund til at afskedige en præst, når han havde forset sig på denne måde. Det er sandsynligt, at man her har en eftervirkning af, at de katolske præster straks efter indvielsen selv har drukket af kalken, før de uddelte brødet til altergæsterne. Det kunde tyde herpå, når det pålagdes de præster, der selv vilde kommunikere, at gøre dette efter at den øvrige altergang var endt, ikke før den begyndte.

Der var, som alt omtalt, intet knæfald i kirkerne, og dette vanskeliggjorde den dobbelte uddeling. Bugenhagen siger, at altergangen 1539 holdtes i København på samme måde som i Wittenberg; men han finder det ikke hensigtsmæssigt, når mange er til alters, at de knæler i holdvis for alteret, så det ene herrens måltid deles i flere. Det er bedre, at de går op i koret, mændene til højre og kvinderne til venstre. Derefter skal de gå frem, først mændene, siden kvinderne og modtage herrens legeme, hvorefter de vender tilbage til deres plads. Siden går de igen til alteret og modtager herrens blod. Hvis der er mange kommunikanter, skal der stå en præst ved hver af alterets sider, den ene skal række dem brødet, den anden vinen. Dette, siger han, er især bekvemt, hvor man kan gå bag om alteret¹⁾. — Året efter udtales det dog på bispemødet i København, at omgangen er afskaffet; men iøvrigt gives der en lignende anvisning: kommunikanterne, der under bønnen og indvielsen har knælet i koret, skal gå op til alteret, mændene først, kvinderne sidst. På tavlen fra Torslunde kirke afbildes dog altergangen således, at kommunikanterne knæler i koret, medens præsten går rundt til dem og uddeler nadveren²⁾. På en vignet i alterbogen 1574

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. 3. 476.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. 1. 680.

knæler en mand på alterfoden til højre, en kvinde til venstre, medens de modtager sakramentet. Vanskelighederne synes således at være løste på noget forskellig måde på de forskellige steder, men de bortfaldt, da der omkring 1600 anbragtes knæfald i kirkerne.

Uddelingen skulde efter ordinansen ske i tavshed, præsten skal intet sige, »efterdi det er alt folket overlydelig sagt, der det blev viet.» — Bisperådet 1540 tillod dog, at der kunde siges: »Annammer Jesu legeme« osv. På landemoderne omtales også andre uddelingsformler, f. eks. »Dine synder ere dig forladne« (Fyn 1591). I det hele synes dog uddelingen i tavshed at have holdt sig; ti forordningen 2. Maj 1646, der befaler, at der skal siges: »Det er Kristi legeme« osv., udtaler, at nadveruddelingen skal ikke her mere end andre steder forrettes stiltiende. De her anførte uddelingsord er i ritualet forandrede til »Jesu sande legeme« osv.

En skik, overfor hvilken der var stor usikkerhed, var den såkaldte opløftelse (elevatio). Det havde været højdepunktet i den katolske nadverliturgi, når præsten efter indvielsen løftede hostien og kalken og fremviste dem for menigheden, der knælede og tilbad, som der står i en bestemmelse fra 1444 for Århus stift, med opløftede hænder, læsende symbolum apostolicum, nemlig Credo¹⁾. Tilbedelsen (adoratio) afskaffedes, men selve elevationen forbødes ikke; præsten, hedder det i ordinansen, »må bekvemmelig opløfte og lade underdis tingre med klokken, som sæd er, om ham så tykkes«. I den samtidige håndbog af 1539 forbydes derimod elevationen, medens den året efter tillades på bispemødet i København. Ved det næste bispemøde 6 år senere, siges der, at den må ikke genindføres, hvor den er aflagt, og at der i det hele skal arbejdes på, at den kan gå helt af brug, om der end er steder, hvor man må vise tålmodighed på grund af almuens råhed og enfoldighed; men

¹⁾ Thorkelin, Kirkelove 61.

den teatraliske og afgudsdyrkende måde at opløfte på skal afskaffes¹⁾. Præsten bør ved konsekrationen holde først disk, siden kalk op mod sit bryst og siden sætte dem hæderligt og ærbødigt fra sig. Herved sigtes måske til det samme, som udtales på et par fynske landemoder (1589 og 91), at præsten må ikke knæle eller bøje sig, når han tager eller sætter eller uddeler brødet og vinen; ligesom ingen må neje, når han modtager dem.

De, der endnu var katolsk sindede, har bemærket, hvor usikker man var overfor denne kirkeskik. Kannikerne i Lund siger i den alt oftere omtalte skrivelse, at de høj lærde superintendenter »have ladet åbenbare byde alle sognepræster, at de skulde lade ringe i messen, når de skulle konsekrerere, og der efter konsekrationen er sket, skulle de opløfte det hellige tilbedelige — det er deres egne ord — sakrament; nu er det omvendt, så de hverken ringe eller løfte«²⁾.

Præsterne må have været meget uvisse om, hvorledes de skulde bære sig ad, når ordinansen tillod, og den håndbog, som vel de fleste brugte, forbød opløftelsen; men menighederne har, som det ovenfor anførte viser, betragtet opløftelsen som hørende til en ret messe. Det siges udtrykkeligt, at det er bleven anset for det, hvorpå det kom an i nadveren, ikke at æde og drikke værdigt, men at se sakramentet blive opløftet. Elevationen er derfor sikkert længe bleven brugt de fleste steder, hvorom det også vidner, at landemoderne vedblev at forbyde den, således Palladius 1554 og H. Albertsen 1561. Netop dette år havde den været brugt ved en gudstjeneste i Roskilde kirke, hvor biskoppen og provsterne var tilstede³⁾. Disse forbud varede ved helt

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. I. 448.

²⁾ Danske Mag. 1. V. 267.

³⁾ Kirkehist. Saml. 4. I. 448. Rørdam, Kirkelove II. 14. I Sverrig blev endnu ved 1600 præster overfaldne med hug og slag, når de ikke vilde opløfte, og i nogle sogne lukkede bønderne kirkerne for dem, Cornelius, Svenska kyrkans historia I. 116.

ind i midten af det 17de århundrede; så vidt vides, var det sidste ved Roskilde landemode 1644.

Usikkerheden i nadverskikkene havde til dels deres grund i, at halvt katolske forestillinger længe sad fast, ikke blot hos almuen og sognepræsterne, men også hos den højere gejstlighed. I det ordinansen udtaler, at når ingen skal berettes, skal der ikke vies sakrament, stræber den at gøre så stor forskel som muligt på messen efter prædiken, eftersom der var altergang eller ej. I sidste tilfælde må præsten ikke alene ikke bære hagelen, men han skal forrette den følgende tjeneste stående ved en pult, om en sådan findes, eller i ethvert tilfælde stående ved siden af, ikke foran alteret. — Er der altergang, skal han vide tallet på dem, der er til alters, at han ikke skal nødes til at konsekkrere to gange, fordi de indviede nadverelementer slipper op. — Her er det altså meningen, at det er konsekrationen, der gør brødet og vinen til herrens legeme og blod, så at sakramentets kraft beror på, at præsten har haft elementerne i hånden, da han udtalte indstiftelsens ord. Dette var også længe den almindelige mening; der gås overalt ud fra, at en gentaget konsekration kan blive nødvendig. Håndbogen af 1535 kræver en sådan for hvert sæt kommunikanter, og den senere fra 1539 påbyder, at den nye konsekration skal ske uden at sangen afbrydes, blot ved oplæsningen af indstiftelsens ord¹⁾. — Biskop N. Jespersen på Fyn forbød udtrykkelig at blande uviet vin i den hellige drik (*sacro cruori*); der skal vies på ny. Når det ved adskillige landemoder forbydes at vie flere gange, er meningen kun, at der første gang skal vies så meget, at ingen ny vielse behøves. Et sådant forbud gentages både på Roskilde og Lunds landemoder 1568, men det sidste sted tilføjer biskop Tyge Asmundsen: »Ti den hellige nadveres virkning beror ikke på gentagelse af indstiftelsesordene, men på kommunikanternes faste tro og på

¹⁾ Engelstoft, Liturgiens hist. 270.

modtagelsen af Kristi legeme og blod«. En sådan udtalelse er dog vist nok temmelig enestående. Efter 1600 ophører vel forbudene mod den gentagne konsekration, men ikke den gamle betragtning af dennes betydning; endnu ritualet siger, at præsten skal vide, hvor mange der er til alters, så han ikke nødes til at gentage indvielsen; »ti hverken brødet eller vinen bør at uddeles, før de ved ordet ere hellige«. — Det er øjensynligt meningen, at dette bliver de kun, når præsten har dem i hånden, medens indstiftelsens ord oplæses. Præsterne hjalp sig med, når der var store altergange og flere kander eller flasker på alteret, at berøre dem alle såvel som oblatæskan.

Der var også andre skikke, som vidnede om, hvor katoliserende opfattelsen af nadveren var. Således tales der ofte om en dug, der brugtes ved altergangen til at brede over kalk og disk, når degnen havde sat dem på alteret, men også til at holde for dem, der berattedes, vistnok for at forhindre, at noget spildtes (Sællands landemode 1592)¹⁾. På landemoderne blev det stundom forbudt at bruge den, stundom tilladt, dog sømmeligt og uden misbrug. — Ligeledes brugte præsterne at fortære, hvad der blev tilovers af de viede elementer; det blev ofte forbudt; de måtte ikke slikke (*non lingant nec lambant*) disk og kalk, heller ikke vise kalken frem for kommunikanterne, at de kunde se, at den var tom. — Det er alt omtalt, at man også brugte at lade de børn, der var blevne døbt, drikke det tiloversblevne af den viede vin.

Ved Fyns landemode 1574, hvor der forbydes præsten, som ovenfor omtalt, at fortære det tiloversblevne af elementerne, tilføjes der: »En anden sag er det, hvis han selv vil kommunikere«. Selvkommunion var nemlig tilladt efter ordinansen. Bispemødet 1546 bestemmer, at præsten i så tilfælde ikke skal, som de katolske præster, begynde, men slutte altergangen. Biskop Tyge Asmundsen siger, at de

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 97,

præster, som vil kommunikere sammen med deres menigheder, skal først skrifte for en anden præst. Der opstod dog snart uvillie mod selvkommunionen. Brochmand vilde kun tillade den i nødtilfælde, for at ikke de uforstandige skulde forarges, og især fordi en anden bedre kunde tale med dem om deres skrøbeligheder, som de ikke selv kunde bemærke (1640). — Bornemann siger, at den strider mod kirkelig orden (*canones ecclesiæ*)¹⁾, og i det 17de århundrede begyndte landemoderne ligefrem at forbyde den; den afskaffedes ved ritualet; men i Ribe stift siges det endnu 1690, at der er mange præster, som bruger selvkommunion, og at de skal holde op dermed, hvis de ikke vil betragtes som kongelige mandaters modvillige overtrædere.

Under altergangen sang man *Agnus dei*: »O du Guds lam, som borttager alverdens synder, forbarme dig over os! giv os din fred«²⁾, eller en dansk salme, der dog skulde ophøre, når altergangen var endt. Efter denne blev kommunikanterne stående i koret, til velsignelsen blev lyst. Stundom gjordes dette straks, så kollekten blev oversprunget, hvilket blev forbudt på Sællands landemode 1568. — Adskillige steder blev der ofret efter altergangen, men dette forbødes på forskellige sællandske landemoder (1560, 65 og 82), for at det ikke skulde se ud, som om sakramentet købtes. Forbuddet skulde dog ikke gælde for de store helligdage. — Præsternes lyst til at forlænge tjenesten ved at holde taler og til at forkorte den ved at udelade formularerne kom også frem ved altergangen. I Skåne var der præster, som talte til enhver af kommunikanterne og forevendte, at således var det skik på de steder, de kom fra; andre havde en tale til hvert sæt, før end de gik bort³⁾. — På Fyn holdtes der også tale efter endt altergang »af en falsk fromhed« (*ficta aliqva devotione*, landemode 1579). —

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 154.

²⁾ Håndbogen 1539. Bispemødet 1540.

³⁾ Kirkehist. Saml. 3. II. 98.

Men omtrent samtidig (1583) siger biskop Povl Madsen: »Vi have hørt, at mange ved betjeningen af nadveren vise utilbørlig forsømmelighed, i det nogle springe tiltalen over, og blot oplæse herrens bøn og indstiftelsesordene. Der er også dem, som efter at have fremsagt bønnen uddele nadveren uden at have fremsagt sakramentordene; nogle uddele først kalken, derefter brødet«.

Det indskræpes hyppigt, at elementerne skal være ufordærvede; der brugtes stundom anden drik end vin, stundom noget, der mere lignede eddike (vappa) end vin. Det må have haft sine vanskeligheder at skaffe den fornødne vin, der nu skulde bruges i langt større mængde end i den katolske tid, så vi kan forstå den præst, der, da han anklagedes for at have brugt pæremost, svarede: »Hvor fanden skulde jeg få så megen vin, som her vilde til til så mange«¹⁾. Nogle steder, men langt fra allevegne, var der »vingods«, og de, der havde dette i forlening, skulde forsyne kirkerne med vin. Denne forpligtelse må efter reformationen være bleven betydelig forøget, og det er måske derfor, et kongebrev af 17. September 1568 må tilholde brugerne af vingodset på Fyn, at de skal skaffe kirkerne vin, som de har gjort i bispens tid. Domkapitlerne har vist nok stundom sørget for at have vinoplæg, så kirkerne kunde købe hos dem; det tyder derpå, når kannikerne i Ribe, som alt er omtalt, indrettede en vinkælder i selve kirkebygningen²⁾. Christian IV's store reces pålægger biskoppen og lensmanden at skaffe midler til vin, hvor intet dertil er bestemt. — Standsforskellen, som vi møder allevegne, gør sig også her gældende; på et regnskab for Frue kirke i Ålborg opføres »en planke (c: 1/2 pot) rinsk vin, da lensmanden og hans frue var til alters«.

Folk havde tilbøjelighed til at bruge sakramentet som

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. II. 204.

²⁾ I Upsala stift skulde altervin i den katolske tid købes af domkirken. Reuterdaahl, 190.

en art gudsdømme for at bevise deres uskyldighed. Det hændte, at en eller anden af altergæsterne ved modtagelsen sagde: »Dersom jeg har gjort dette eller hint, vil jeg i stedet for at modtage sakramentet modtage djævelen«. — Det blev naturligvis pålagt præsterne at forhindre sådan misbrug. — Ligeledes kom folk og plagede præsterne, for at de skulde konsekrere vin, der kunde gives de syge som lægemiddel, og dette forbydes så tidt, at det er tydeligt nok, at præsterne har indladt sig derpå. Sådant vin synes især at være bleven anset for lægende for øjen- og øresygdomme; det er idetmindste disse, der bestandig nævnes, når sagen omtales ved landemoderne¹).

Det er mærkeligt, at den hele katoliserende betragtning af nadveren, ikke blot hos lægfolk, men også hos præsterne, gør sig gældende i den tid, da Niels Hemmingsen havde så stor indflydelse. Det er således hans samtidige N. Jespersen, der forbyder at blande viet og uviet vin, i hvilken anledning Pontoppidan kalder ham »en del lettroende og overtroisk«. Dette kan bidrage til at forklare, at kryptokalvinismen så let blev overvundet; den var ikke trængt igennem på det punkt, hvor den først egentlig kunde komme i berøring med det kirkelige liv.

Danske lov gentog i sine bestemmelser om skriftemål og altergang kun, hvad der alt var fastsat ved recessen 1643. Skriftemålet skulde nu alle steder holdes lørdag aften (2. 5. 12); dette befales endnu af biskop Harboe 1780. Præsten skulde som hidtil nøje prøve dem, der første gang gik til alters, men der bestemtes hverken nogen grænse for, hvor tidligt dette måtte ske, eller hvor længe det kunde opsættes. Der klagedes på landemoderne over, at de unge holdt sig for længe borte, fordi de mente derved at have

¹) Zwergius, Sællands klerisi 202.

nogen fordel med hensyn til skatter og indrullering; de, der ikke havde været til alters, kunde nemlig ikke tages i ed og derfor ikke blive soldater. I en forordning 9. December 1735, altså fra pietismens tid, gribes der til meget radikale forholdsregler herimod: »Hvis nogen af reserve-mandskabet hengår uden at have været til alters til sit 19de år, da bør han ikke lides i menigheden, men skal angives for proprietæren eller godsets fuldmægtig, som først skal sende ham nogle dage i hullet på vand og brød, og når det endnu et år ikke frugter, hænde dom over ham til fæstningsarbejde eller til at sendes til St. Croix, om de der vil have ham«. Dette var altså en ren undtagelseslov, der kun rante bønderkarlene, men ikke pigerne eller de andre stænder.

Der holdtes med stor strænghed over, at ingen måtte gå til alters udenfor sit sogn; biskop Muus i Ribe fandt det nødvendigt at give en særegen tilladelse til, at præster, der havde to kirker, kunde tage sømænd og andre, der skulde rejse bort, til alters i den kirke, som de ikke tilhørte, og 1719 opstod der en retstrætte mellem en sognepræst i Nykøbing på Falster og hans kapellan, fordi den sidste i annekskirken Systofte havde taget nogle i Nykøbing boende kyrasserere til alters¹⁾.

I den pietistiske tid voldte skriftemålet mange præster store skruller; enkelte blev fritagne for at sidde i skriftestolen, når de lønnede andre for at besøge det. Det var de ivrigste pietisters ønske, E. Ewald udtalte, når han vilde have skriftemålet helt skilt fra altergangen og absolutionsformlen forandret, så der i almindelighed tilsagdes dem, som i sandhed og uden hykleri var sådanne, som de foregive, nåde og syndsforladelse, men dem, med hvem det havde sig anderledes, at de hverken havde syndforladelse eller velsignelse at vente af denne handling, men tværtimod Guds vrede og større straf, indtil de omvendte sig²⁾. — Nogen sådan for-

¹⁾ Barfod, Falsters gejstlighed, 18.

²⁾ Kirkehist. Saml. 4. III. 521.

andring fandt dog ikke sted; men præsterne søgte da at gå så vidt i denne retning, som de turde. — Om en kappellan i Klim, Otto Krogstrup, siges det, at han ikke tog folk enkeltvis ind i skriftestolen, men mand og kone sammen. Til et sådant ægtepar havde han sagt: »I har et hadefuldt hjærte! I har hadet mig, i det I har skyet mig; men det er ikke mig, I har hadet, men frelseren, osv. Men vil I komme til frelseren så skidne og urene, som I er — før kan ieg ikke på Jesu vegne tilsige eder syndernes forladelse«, og med disse ord lagde han sin hånd på deres hoveder og tilføjede: »I faderens og sønnens og den helligånds navn«¹⁾. — Andre brugte en rimeligere udvej ved at tilsige en betinget syndsforladelse. — Biskop Mumme i Ålborg foreholdt sine præster, at de ingenlunde i flæng måtte modtage alle, som kom til skrifte; men de skulde med beskedenhed foreholde dem deres sjæles fare, og afholde dem fra at forgribe sig på de hellige ting. — H. A. Brorson lagde dog ved en forefaldende lejlighed en præst på sinde, at ingen måtte udelukkes fra nadveren, hvis forseelse ikke var vitterlig og offentlig; herren, siger han, udelukkede ikke Judas fra den første nadvere, fordi synden var ikke åbenbaret. Hvis man tvivlede, om en person var skyldig eller uskyldig, skulde han anses for uskyldig²⁾. — De andre pietistiske biskopper vides ikke offentlig at have udtalt sig om skriftemålet.

Der opstod ikke sjældent i den tid misligheder, hvor der ved samme kirke var to præster, af hvilke hver hørte til sit parti, idet den ene modtog skriftebørn, som den anden havde afvist. Et reskript af 26. April 1754 søgte at råde bod herpå ved at forlange, at der skulde indrettes 2 skriftestole i sådanne kirker, så at begge præster kunde skrifte samtidigt, og når fortegnelsen over altergæster ind-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. III. 750.

²⁾ Smstds. I. 192.

kom, skulde de forhandle med hinanden om, hvem der burde afvises.

De, der i et år ikke har været til alters, skulde stå åbenbart skrifte; men i den pietistiske tid var der mange, som havde skrupler ved altergangen, og dem vilde man gerne gøre en undtagelse med. Et reskript af 3. November 1741 befalede, at der skulde søges dispensation for dem, der af blødhed, frygt og falske forudfattede meninger havde holdt sig fra altergang, og et andet af 1. Oktober 1748 tillod Københavns præster efter forhandling med biskoppen at tage dem til alters, der var udeblevne af uforsigtighed, forglemmelse og skudsmåls forkommelse, uden at de stod åbenbart skrifte. Et tredje reskript 27. December 1754 bestemte det samme for to meget forskellige slags mennesker, nemlig dem, der var aneligere end den gemene hob, og dem, der var udeblevne, fordi de ikke anså sig som værdige gæster. — Man skulde tro, at åbenbart skriftemål hermed måtte være bortfaldet for forsømt altergang; men alt beroede dog på præsterne, og deres praksis var sikkert en hel del forskellig.

I almindelighed anvendtes det kun ved forseelser overfor det 6te bud og mod mødre, der havde ligget deres børn ihjel. Hvor forandret opfattelsen af det var blevet, ses af en sag fra 1779. To husmandskoner på Sælland havde ladet soldet gå, for at opdage et tyveri; præsten vilde, at de skulde stå åbenbart skrifte, biskop Harboe, at de en søndag skulde stå en time i gabestokken, før tjenesten begyndte, men cancelliet resolverede, at de skulde betale 1 rd. til de fattige¹).

Endnu bestandig søgte biskopperne i overensstemmelse med loven at bevare skriftemålet som privat; men disse bestræbelser blev mere og mere håbløse. Da det i så høj grad var blevet en kundskabsprøve, måtte det private skriftemål allerede få et stød ved indførelsen af al-

¹) Kirkehist. Saml. 4. II. 611.

mindelig katekisation; det var naturligt, at præsten nu ved denne søgte oplysning om de unges kundskaber. Da så konfirmationsundervisningen indførtes, blev prøven i skriftestolen helt overflødig. Dette har bevirket, at det private skriftemål mere og mere tabte sin karakter, og at handlingen antog den form, den endnu har. — Hertil har det også bidraget, at et virkeligt skriftemål ved store altergange var uoverkommeligt. Ved en strid mellem en sognepræst og hans kapellan i de første år af det 18de århundrede overbevistes den sidste om, at han havde brugt 5 timer til at skrifte 45 mennesker. Dette var ganske vist en lang tid både for præsten og for skriftebørnene, men skulde der finde nogen forhandling sted imellem dem, kan det dog ikke siges, at 6—7 minutter til hver i gennemsnit var for meget¹⁾.

Allerede 1728 havde biskop Thura i Ribe erfaret, at der var præster, som understod sig ved en almindelig absolution i kirken at afgøre det, som de i skriftestolen med enhver særdeles skulde forrette. Dette, siger han, er vel skik i andre evangeliske kirker, men aldeles mod ritualet; dog bifalder han det, hvis de ved en kort og opbyggelig formaning vil bane vej til gudelig andagt hos kommunikanterne. — Henimod slutningen af det 18de århundrede beskrives tilstanden således: »Når man undtager enkelte distingverede personer uden familie, går ingen mere ene til skrifte. Ægtefolk gå samlede, børn og andre slægtninge følge med dem. Af den almindelige mand tages 4 eller 8 til skrifte på gangen, ligesom der er rum til, unge og gamle tilsammen. På en del steder har man i den nyere tid indført at skrifte for alteret. De skriftende knæle på alterfoden, og undertiden stå flere bagved og modtage absolutionen, enten knælende, når de første have rejst sig, eller stående, så vidt præsten kan nå. De fleste gøre nu ikke en gang en almindelig syndsbeholdelse, de knæle og

¹⁾ Barfod, Falsters gejstlighed I. 49.

tie ganske stille. Nogle steder læser en af de skriftende en skriftebøn, som nogle af de andre selv læse efter«. Endnu 1822—24, da J. Thisted var kapellan ved Trinitatis kirke, holdtes dog skriftemålet i skriftestolen; Thisted siger, at han i denne har oplevet velsignelsesrige øjeblikke, men tillige, at skriftemålet ikke blev endt om lørdagen; mange kom søndag formiddag, så han måtte skrifte dem under sangen før prædikenen¹). — Skriftemålets historie i den danske kirke bevæger sig i en kreds; man var 1800 kommen tilbage til den form, det havde haft i tiden før ordnansens udstedelse, dog med den forskel, at syndsforladelsen nu tilsagdes hver enkelt.

Bandsættelsen blev mere og mere sjælden, men selv langt hen i det 18de århundrede kunde den dog finde sted, endda under meget uregelmæssig form. I året 1786 brændte en stor del af Vejle, og ved denne lejlighed blev der stjålet efter en stor målestok. Da præsten, dr. Laurids Smith, holdt ligprædiken over en under branden omkommet kvinde, angreb har i slutningen af talen brandtyvene, som ikke kendtes, han siger selv: »på en måde og med en ild, som jeg aldrig før har talt og håber aldrig at tale mere«. Han endte med at lyse band over dem og med de ord: »Al menigheden skal sige Amen«, hvorefter han gik ned af prædikestolen uden at bede fadervor og lyse velsignelsen. Talen, siger han, »gjorde størst virkning på de uskyldige; nogen virkning gjorde den vel og på de andre«²).

Selve nadveren havde, allerede før loven og ritualet udstedtes, fået den form, som den siden har beholdt. — Loven gentog 2. 5. 2. det allerede i recessen 1643 givne forbud mod at berette andre end syge udenfor kirken og gudstjenesten; præsten skal, om han gør dette, betale 40 lod sølv, og den, som lader det gøre, 100 lod. — Dette

¹) Ussing, Kirkeforfatn. 4. II. 391 og 397. Thisted, Repertorium for åndelige sager. III. 15.

²) Sorø program 1875. 41.

forbud blev dog tidt overtrådt, og det især af præsterne. Disses selvkommunion hørte efterhånden op, og de måtte da antage en skriftefader. Det omtales tidt på landemoderne, at de skal beholde den en gang antagne, de må ikke skifte for en ringe uenigheds skyld. — Da det nu mange steder kunde være vanskeligt at skaffe en anden præst om søndagen, begyndte de at gå til alters på hverdage; andre, især fornemme folk, gjorde det samme, stundom i kirkerne, stundom i husene. Biskop Bornemann siger 1699, at der holdes stiltiende privat kommunion rundt omkring på landet, både for præster og for andre, og han forbyder, at der må holdes altergang undtagen på prædikedage¹). Der synes i det hele at have været tilbøjelighed til at lade de gudstjenstlige handlinger afholde udenfor kirkerne. Da Danske lov forberedtes, ytrede der ønske om, at stueprædikener, såvel som sakramenternes og brudevielses forretning i husene skulde forbydes, da der dreves stort misbrug dermed²).

I den pietistiske tid ønskede mange at indrette det således, at de gudsfrøgtige kunde gå alene til alters for sig selv. Men man stræbte dog tillige efter at få altergang udenfor gudstjenesten afskaffet. Et reskript af 7. Januar 1741 bestemmer, at kun de, der var ganske uformående til at bivåne den offentlige altergang, måtte berettes hjemme; alle andre skulde komme i kirken »og dermed til Guds ære og deres næstes opbyggelse være deres tro og religion bekendt og således offentlig for menigheden forkynde herrens død og deres trøst i den samme«³). Man begyndte med at tage det så strengt, at et andragende fra H. A. Brorson om, at en gammel affældig generalmajor Lottig måtte kommunikere for sig selv, afsloges. Men 3 måneder efter reskriptets udstedelse måtte der gøres den

¹) Det samme var tilfældet i Sverrig, mange mennesker, høje og lave, holdt nadveren i sakristiet eller hjemme i husene (1715). Bælter, Kyrkoceremonierne, 2. udg. 357.

²) Secher og Støckel, Forarbejderne for D. L. I. 15.

³) Kirkehist. Saml. 4. R. I, 691 ff.

undtagelse derfra, at det tillodes de fremmede ministre med deres tjenerskab at gå til alters for sig selv. — Dette kunde endda være, hvad det var, men atter 3 måneder efter tillodes det, at dersom nogen for en eller anden årsags skyld anmodede præsten om at måtte kommunikere alene, så måtte de tages særskilt til alters efter gudstjenesten. Det var en af de den gang almindelige undtagelsesbestemmelser til fordel for pietisterne, der ikke vilde gå til alters i den store hob.

Da der i rationalismens tid så godt som ikke blev andre gudstjenester tilbage end højmessén, kunde den regel, at altergang kun måtte finde sted ved prædikentjeneste, ikke længer opretholdes. I købstederne holdtes den sædvanligt tillige om fredagen, og der lagdes heller ikke mere hindringer i vejen for, at præster gik til alters på søgnedage.

Det er en selvfølge, at altergangen i en tid, da al mystik bekæmpedes, aftog: I København var der 1798 43757 altergæster, 1805 30600¹⁾. Det var dog mest i byerne, dette mærkedes; på landet hængte man endnu ved den gamle skik, og selv hvor kirkegangen var ringe, gik de fleste til alters en eller to gange om året, mellem påske og pinse og om efteråret før jul. Den aftagen i altergæsternes antal, som utvivlsomt senere har fundet sted, skyldes sikkert, at det er blevet almindeligt, at altergangen er spredt over hele året; de bestemte årstider minder ikke længer om den. Altergangen på selve de store helligdage, hvor der nu i det hele ikke mere afholdes kirkeforretninger, er gået af brug efterhånden, uden at det er muligt sikkert at oplyse hvorledes.

¹⁾ L. Koch, D. danske kirkes hist. 1800—1817. 184.

Præsten Niels Tøxen i Verst, Orthodoxiens Ridder i Pietismens Tid.

Ved Holger Fr. Rørdam.

Et af de mest karakteristiske Optrin i Kampen mellem den gamle Orthodoxy og Pietismen her til Lands er Præsten Niels Tøxens ihærdige, indtil det yderste gennemførte Vægring ved i sine Sogne at indføre Pontoppidans »Forklaring« som Lærebog for Ungdommen. En udførligere Fremstilling af Sagen, der i sin Tid vakte megen Opsigt, end den kortfattede, men for øvrigt rigtige, som Helveg giver¹⁾, vil antagelig ikke savne Interesse. — Først skal dog nogle Oplysninger meddeles om den Mand, der vovede sin Existens under Forsøget paa at standse Tidens Hjul.

I den sidste Del af det 17de Aarhundrede levede i Varde Hr. Peder Tøxen, Sognepræst ved den nu forsvundne S. Nicolai Kirke. Han var fra Odense og havde været Hører ved Latinskolen her, inden han 1666 kom til Varde. Naar han af Samtiden omtales som »en lærd og berømt Mand«²⁾, saa grunder hans Berømmelse sig vel for en Del paa hans Skrifter, blandt hvilket et, der bærer den klingende Titel »Solens blodrøde Nedgang«, indeholder en meget udførlig Udlægning af Herrens Lidelseshistorie og synes at have slaaet godt an, da det efter nogle Aar op-

¹⁾ Den danske Kirkes Hist. eft. Reform. 2den Udg. II, 106—12.

²⁾ •Vir eruditus et celebris• (Wiberg, Alm. dsk. Præstehist, III 474).

lagdes paany¹). I sit Ægteskab med Margrete Nielsdatter Arensberg, en Præstedatter fra Varde, havde han to Sønner Manasses og Niels, der begge optraadte som ivrige Forfægttere af den lutherske Orthodoxy paa en Tid, da denne forhen saa mægtige Retning i den danske Kirke havde faaet Vinden imod sig. — Manasses Tøxen blev 1723 Præst i Sønder-Felding og Assing i Hammerum Herred²). Var han ikke død allerede 1744, inden den endelige Afgørelse af Sagen faldt, vilde det formodentlig være gaaet ham ligesom Broderen. Men forøvrigt er det næppe tvivlsomt, at Niels var den betydeligste af de to Brødre. I ethvert Tilfælde er det med ham, vi her fornemmelig komme til at sysselsætte os.

Niels Pedersen Tøxen var født 9. Decbr. 1686. Det er rimeligt, at hans fromme og lærde Fader har vejledet ham paa den studerende Bane, som det den Gang og endnu langt senere var sædvanligt i Præstegaardene. Men 1705 døde Faderen. Om Sønnen paa den Tid har gaaet i Kolding Skole, vide vi ikke; men i ethvert Tilfælde blev han »med Pris og Ære« dimitteret 1707 fra denne Skole til Universitetet³). Men faderløs og fattig, som han var, maatte han dele Kaar med saa mange andre af den Tids fattige Studenter, der, snart efter at de havde taget Philosophicum, eller vel endog før, maatte afbryde deres Studier for at søge et nødtørftigt Udkomme som Huslærere paa Landet, idet

¹) Udkom første Gang 1703 (322 Sider i 4°) anden Gang 1710 (i 8°). Bogen er af Forfatteren tilegnet Henrik Juul til Lindebjerg og Niels Povisk til Skrumsager. Et andet af Peder Tøxen udgivet Skrift »En Christens Friheds-Brev« (Kbh. 1689) er oversat fra Engelsk (forf. af Dr. theol. Thomas Watson) og af Oversætteren tilegnet Peder Nielsen i Lunderup og Hustru Maren Staffensdatter. Det er ledsaget af en Fortale til Læseren af Chr. Wering og af et dansk Digt til Oversætteren af Antonius Musæus (senere Præst i Rold og Vebstrup).

²) Erslev, Forf.-Lex., Suppl. III, 501. Manasses Tøxen var Farfader til den i sin Tid bekendte Litterat Blok Tøxen († 1848).

³) Vidnesbyrd af den daværende Sognepræst L. Leeh, afgivet senere under Retssagen mod N. Tøxen.

de saa maatte se, hvad Lejlighed der kunde falde til at læse videre. Niels Tøxen har etsteds fortalt, at han for sin Fattigdoms Skyld ikke havde formaaet at holde sig mere end 2 Maaneder ved Universitetet¹). For at leve maatte han gribe til at være Lærer paa forskjellige Steder, vistnok i Vesterjylland. Vi vide saaledes, at han var Huslærer hos Præsten, Mag. Ancher Sørensen i Sønder- og Nørre-Bork (mellem Varde og Ringkjøbing), en vel studeret Mand, der havde været Rektor i Kolding, inden han blev Præst. Denne Mand havde tre Sønner, der siden vandt berømte Navne, nemlig Søren, Hans Peder og Ancher Anchersen, af hvilke den første blev Professor ved Gymnasiet i Odense og Rektor ved Skolen sammesteds, vel sin Tids mest ansete Skolemand her til Lands; den anden blev en meget skattet Professor ved Universitetet, og den sidste en overordentlig anset Læge (i Ribe). Af et Brev fra den mellemste af disse Brødre, der senere skal meddeles, ses, hvor høj en Grad af Agtelse og Hengivenhed Niels Tøxen havde vundet hos denne sin Discipel.

Under saadan Syssel med Undervisning af andre gled Tiden hen, saa Niels Tøxen først 7. Decbr. 1713 kunde underkaste sig theologisk Attestats. Prædikeprøven aflagde han 29. Decbr. s. A. Han opnaaede kun Haud illaud. ved begge Prøverne, en Karakter, der ikke ret passer til den skarpe Logik og den theologiske og sproglige Lærdom, som han siden lagde for Dagen. Men Sagen var sikkert den, at han kun i meget ringe Grad eller slet ikke havde haft Lejlighed til at høre Professorernes Forelæsninger. Strax efter Examen begav han sig tilbage til Vesterjylland, hvor han snart efter (1714) blev Kapellan hos Præsten Henrik Schnell i Nørre-Nebel og Lydum, Nabopastoratet til Sønder-Bork. I denne Stilling forblev han til Sognepræstens Død 1718, hvorpaa han drog til Kjøbenhavn for at sollicitere. Men uden indflydelsesrige Talsmænd, som

¹) Brevet af 25. Febr. 1743 fra Tøxen til Biskop H. A. Brorson (s. ndf.).

han var, opnaaede han ikke noget, og maatte saa sidst paa Aaret antage en Kapellanplads hos Præsten Wulfgang Rhuman i Højelse og Lellinge ved Kjøge. Her forblev han til Præstens Død i Juli 1720. Gjerne havde han succederet i Kaldet, men da Matthias Bircherod, der var 12 Aar yngre end Tøxen og Kandidat med Non cont., blev ham foretrukken, maatte han blive i Højelse endnu et Aarstid, fordi den nye Præst kun var 22 Aar gammel, og derfor ikke strax kunde opnaa Ordination. Da saa Ventetiden var omme, rejste Tøxen atter til Kjøbenhavn for at søge, men forgæves. Der var altsaa intet andet at gjøre end paany at tage imod en Medhjælperplads. 1721 blev han da Kapellan hos Mag. Jacob Hansteen, Sognepræst for Vordingborg og Kastруп. Her tjente han nu i syv Aar, indtil Præsten ogsaa her døde. Niels Tøxen var saa vant til at se sine Forhaabninger skuffede, at han næppe har vovet at tænke paa at succedere i dette anseelige Embede, og der blev da heller ingen Tid til at søge, thi faa Dage efter at den gamle Præst var død, blev Nordmanden Christian Ramus, hidtil 2den resid. Kapellan ved Holmens Kirke, kaldet til Sognepræst i Vordingborg. Han var bleven Student nogle Maaneder efter Niels Tøxen; men hans Bane danner dens skarpeste Mod-sætning til dennes. Lykkelig begavet og heldig stillet var han tidlig bleven Kandidat og var allerede Præst i Kjøbenhavn, før Tøxen, hindret af sine fattige Kaar, havde taget Attestats. Efter at have været et Par Aar i Vordingborg, hvor han tillige var Provst i Baarse Herred og fik Titel af Consistorialassessor, blev han 1730 Sognepræst ved Helligaandskirken i Kjøbenhavn og to Aar derefter Biskop i Fyns Stift. Og dog overgik han i grundig theologisk Lærdom næppe sin lidet heldige Studenterkammerat, om han end vistnok har overgaaet ham i kirkelig Klogskab og Veltalenhed¹⁾. Da den pietistiske Strid udbrød, ikke længe efter

¹⁾ Chr. Ramus er ikke optraadt som Forfatter. Men derfor kan han gjerne have været en dygtig Theolog (s. foran S. 77 ff.).

at Ramus havde tiltraadt Bispestolen, og særlig da Pontopidans Forklaring var udkommen, saa' Ramus næppe med meget gunstigere Øjne paa den ny Tid end Tøxen¹⁾; men han tog sig vel ivare for at vove sig saa vidt ud som denne, og skjønt Christian VI langt fra altid var vel tilfreds med Biskop Ramus's kirkelige Holdning²⁾, forblev denne dog uantastet, og da han ældedes, fik han sin Søn til Medhjælper i Bispeembedet og til Successor, saa man vel kan sige, at faa gejstlige Mænd have været heldigere, i alt Fald i ydre Henseende, end Christian Ramus.

Da han i Begyndelsen af Aaret 1728 havde tiltraadt Embedet i Vordingborg, maatte Tøxen atter begive sig til Kjøbenhavn for at slide Kancelliets Trapper, og nu var Stillingen værre for ham end før, da han under sit Ophold i Vordingborg havde giftet sig, og nu med Hustru og Børn³⁾ saa' sig henvist til »den yderste Armod«, som han selv siger i Fortalen til et Skrift fra denne Tid. Han havde nemlig foretaget sig det store Arbejde at omskrive den hebraiske Tekst i Davids Salmer til rimede hebraiske Vers, i Lighed med hvad Laurits Pedersen (Thura), Sognepræst i Nykjøbing p. F., i sin Tid havde gjort med »Højsangen«⁴⁾. Da Tøxen imidlertid ikke havde kunnet formaa nogen Boghandler til at overtage Forlaget, og han selv ikke havde Raad til at lade Skriftet trykke, fik han en god Ven, der var det tyske Sprog mægtig, til at tilføje en metrisk tysk Oversættelse af Salmerne, i Haab om, at Værket paa den Maade lettere skulde kunne bane sig Vej. Trykt blev det

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. R. I, 194.

²⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II, 243. 297.

³⁾ Mulig derved skal forstaas Stifbørn, da Tøxen første Gang var gift med en Enke. Begge hans Ægteskaber vare, ifølge Wiberg III, 528, barnløse.

⁴⁾ Canticum Canticorum Salomonis Paraphrasi tum Iigata Hebræa et Danica, tum prosa Latine adornatum. Hafn. 1640. (Ledsaget af en længere yderst rosende Anbefaling af Thomas Bang, Prof. Hebr. ved Universitetet).

dog ikke, men det foreligger i et sirligt Haandskrift (Gl. kgl. Saml. 1313, 4°) med følgende Titel:

Die nach denen Teutschen Kirchen-Gesängen gestimmte Davids Harffe, das ist die Psalmen Davids beydes auf Ebreisch und Teutsch in Lieder verfasst nach denen gewöhnlichen Teutschen Kirchen Melodien zu Belustigung und Erbauung derer Kinder Gottes dargestellt: Der Ebreische Text von Niels Pedersen Tøxen, Mit-Diener im Wort der Gemeine zu Wordingborg, und der Teutsche Text von Emanuel Augustus Brochhausen. (752 Sider i 4°).

Skriftet er tilegnet Dronning Anna Sophia (hvis Navnemærke, A. S. med Krone over, findes anbragt uden paa Bindet). Tilegnelsen, der er dat. Kjøbenhavn paa Dronningens Fødselsdag (16. April) 1728 og undertegnet af Niels Ped. Tøxen, indeholder en kort Fremstilling af Davids-Salmens Betydning. I sin »møjsommelige og kummerfulde Tilstand« havde Tøxen fundet en Tilfredsstillelse ved at sysle med den gamle Salmeskat. Han forestiller nu Dronningen, at han i 13 Aar og derover havde tjent som personel Kapellan paa forskjellige Steder og for Tiden led stor Nød med sin Familie, hvorfor han anraabte om Dronningens Forbøn, at han ved Kongens Naade kunde blive hjulpen til et af de f. T. ledige Præstekald. — Der hengik dog endnu 4 Maaneder, inden han blev hjulpen. Den 16. August 1728 blev han endelig kaldet til Sognepræst i Verst og Bekke, et fattigt Kald i Andst Herred, nogle Mil fra Kolding.

Om Tøxens præstelige Virksomhed foreligger der stærke Lovord. Hans »alvorlige Nidkjerhed« berømmes; han var »elsket og æret af Menigheden«, »han bekymrede sig ikke om verdslige Sager«, hvorfor han — hvad der var ualmindeligt i hine Tider — forpagtede Præstegaardens Avling ud for ganske at kunne leve for sit Embede og sine Studier. Mange unge Mennesker bleve betroede til hans kyndige og omhyggelige Vejledning; i sit Levned kunde han i enhver

Henseende være et Mønster. — Dette er i sine Hovedtræk det Billede af Præsten i Verst, der siden uden Modsigelse fremdroges, den Gang han ved sin urokkelige Fastholden af hvad han ansaa for ægte evangelisk-luthersk Lære nedkaldte over sig en Anklage, der lød paa Ære, Liv og Gods.

Et Vidnesbyrd om hans fortsatte flittige Studier foreligger i følgende Skrift:

Historisk Opmuntring, Det er: Et kort Begreb af den almindelige Historie saa vel Verdslige som Geistlige, som befatter i sig de fornemmeste og merkværdigste Forandringer, som have tildraget sig, ikke alleeneste i de fire store Monarchier; men endog i de fleeste Riger og Regieringer i Verden. | Samt GUDS Kirkes Tilstand, fra Verdens Begyndelse og indtil denne Dag. Paa det eenfoldigste og korteste befattet udi Danske Riim af Niels Pedersen Tøxen, Sogne-Præst for Vierst og Becche Meeigheder ved Colding. Kbh. 1734. (272 SS. i 8°).

Skriftet er tilegnet Mag. Matthias Anchersen, Biskop i Ribe Stift, paa følgende Maade:

Gak, kiære lille Bog! til Riber-Biscops Dørre,
 Bank paa, til nogen (om ey selv hand) dig vil høre!
 Og siig, du kommer frem, som den, der er udsendt
 Af een, som søger alt at være hans Client,
 Som sig og skyldig nok bekiende maa at være
 Til alt, hvis ydes kand til slig en Faders Ære,
 Der ey foragtede en Fattig i sin Trang;
 Men gav ham venlig Trøst og Raad saa mangan Gang,
 Hvorved, næst HERrens Hielp, hand og fik Kongens Naade,
 Der hand sig dristig, som Bisp Anchersen ham raadde,
 Med Davids Harpe frem i Underdanighed,
 For Danner-Konges Foed den samme lagde ned!
 Siig, at hans Ønske er, du hannem maa behage,
 Og at hand gunstigst vil med dig til Takke tage,
 Skjønt du kun slet er klæd, det dig dog pryde skal,
 At han dig lader staae blant sine Bøgers Tal!

Saa tvivler jeg ey paa, du jo antaget bliver,
 Og mod Misundere hand dig vel Forsvar giver:
 Thi finder du hos ham og brave Mænd kuns Gunst,
 De Ondes Klaffer-Tand da søger dig omsonst.

Den »Davids Harpe«, hvortil der i ovenstaaende Digt hentydes, synes at have været en ny (men næppe mere bevaret) Bearbejdelse af det tidligere nævnte Haandskrift, idet Tøxen, istedetfor den tyske, har stillet en dansk, versificeret Gjengivelse af Davids Salmer ved Siden af de rimede hebraiske Salmer, han tidligere havde affattet. Saaledes maa det formentlig forstaas, naar J. Worm blandt Tøxens utrykte Arbejder nævner:

Davids hebraiske Harpe stemt efter den Danske Kirkes Toner, eller Davids Psalmer udsatte sangviis paa Hebraisk og Dansk.

En dygtig Hebræer maa Niels Tøxen i ethvert Tilfælde have været, da der blandt hans utrykte Skrifter ogsaa nævnes:

Oversættelse af det nye Testamente paa Hebraisk ¹⁾.

I en langt senere Tid er en saadan Oversættelse foretaget til Israels-Missionens Fremme; men Tøxens Forsøg er vel mere end 100 Aar ældre.

Med Hensyn til ovennævnte historiske Rimværk kan bemærkes, at det giver, hvad Titelen lover, og man maa forundre sig over, at Forfatteren har formaaet at faa de mange tørre historiske Kjendsgjerninger satte paa Vers. Poesi bliver det selvfølgelig ikke, men et ikke ueffent Kompendium af Verdenshistorien i hele dens Udstrækning. Den kirkehistoriske Afdeling er Forfatteren kommen bedst fra. Kirkehistorien blev næsten samtidig behandlet paa lignende Maade af Præsten Nicolaj Jæger i Elmelunde, og det kan være vanskeligt nok at sige, hvem af de to Rim-

¹⁾ Worm Lex. over lærde Mænd II, 509.

smede, den pietistiske Jæger eller den orthodoxe Tøxen, der bærer Prisen. Jæger er dog maaske den, der bedst har forstaaet at forme Sproget. Begge følte sig særlig tiltrukne af »Davids Harpe«. Ligesom der tidligere i dette Tidsskrift er anført en Prøve af Jægers kirkehistoriske Rimværk¹⁾, skal her meddeles en lignende af Tøxens, saa meget mere som hans Skrift nu vistnok kun kjendes af saare faa. N. M. Petersen har ikke en Gang faaet hans Navn med i sine »Bidrag til den danske Literaturs Historie«, hvad det dog nok kunde have fortjent.

GUD ved sin store Miskundhed
 En Christen Mand opvakte,
 Udi hans Bryst Frimodighed
 Og store Dyder lagde.
 Lutherus heed den HERrens Mand,
 Af Augustiner Orden,
 Er til et Lys for mange Land
 Og HERrens Redskab vorden,
 Skarpsindig og af Lærdom stor,
 Skjønt ey af Adel-Stamme;
 Men udaf HERrens reene Ord
 Og Aandens Kraft kand bramme.
 Af Værdighed hand stor ey var,
 Paa Magt ey kunde driste,
 Dog Pavens haarde Knude har
 Opløst, saa den maa briste.
 Det gjorde hand ved Aandens Sverd,
 Skjønt Verden monne fnyse,
 Ja Satan og hans Helved-Hær,
 Hand lader sig ey kyse.
 Fem hundrede og sytten Aar
 Forgik fra Christi Tide,
 Før Luther HERrens Ordre faaer
 Mod Aflads Kram at stride,
 Tezelius, det Pavens Droeg,
 Allarmen først forvoldte,

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. R. V, 289 f.

Fra et til andet Sted hand tog,
 Og Pavens Aflad solte.
 Ublu hand turde sige: hvo
 Derfor vil Penge give,
 Om hand Mariam selv besov,
 Det ham forladt skal blive.
 Slig Dievelsk Løgn og Ondskabs Fund
 Lutherus ey kand lide,
 Tilbyder sig, med Pen og Mund
 Mod Aflads Kram at stride.
 Det agter Tezel stort ey om,
 En Munke-Hær udryster,
 Og strax med Pavens Band af Rom
 Sig mod Lutherum bryster.
 Med Raab og Skrig begiærer, man
 Skal Luther strax fremsende
 I Bolt og Jern, at mand saa kand
 Den Kiættene opbrænde.
 Nu havde Luther hidindtil
 Dog Paven selver sparet,
 I Haab, hand slige Hykler's Spill
 Ey havde end erfaret.
 Men strax, der Paven bruger Band,
 Ham Nidkiærhed optænder,
 Og Pavens Bullam strax paa Stand
 Hand offentlig opbrænder.

Et ret mærkeligt Vidnesbyrd om, at det ogsaa i videre Kredse har været vel bekjendt, at Præsten i Verst var en lærd Mand, er det, at da der under General-Kirkeinspektionens Auspicier blev truffet Foranstaltninger til at skaffe en revideret Udgave af den danske Bibel, var Niels Tøxen en af de Mænd, til hvem man henvendte sig, som det fremgaar af følgende Svar fra ham paa en saadan Henvendelse¹⁾:

¹⁾ Orig. i Gl. kgl. Saml. 9 Fol. blandt Hans Grams store Samlinger til Bibelrevisionen, hvor der ogsaa findes Breve fra Præsterne Chr. Larsen i Brejninge, Fredrik Monrød i Aagerup, And. Breddenberg i Holbæk, Carl Ferdinand Treu i Jyllinge samt Rektor Chr. Falster i Ribe angaaende samme Sag.

»De høye Herrers gunstige Ordre af dato 18de April sidstafvigt haver ieg med underdanig Ærbødighed annammet, og i hvor vel ieg finder mine Kræfter alt for ringe og skrøbelige til at udvise i saa høye og vigtige Ting den profect, som mine Høygunstige Herrer, efter deres gode Tanker om min ringe Person, af mig mueligt kunde vente, saa har ieg dog ingenlunde tort undslaae mig fra det mig paalagde Arbeyde, men, saa snart mueligt var, efter høybem^{te} Ordre foretaget mig de resterende Bøger i dend mig foreskrefne Bibel, og nu ved Guds Bistand bragt det saa viit, at ieg hermed underdanigst indsender mine eenfoldige og ringe Betænkninger over bem^{te} Version, saa viit de h. 4 Evangelister er angaaende, ydmygst bedende, dette mit ringe Arbeyde maa i Naade optages, da ieg imidlertid, saa viit Gud vil forlæne Aand og Naade, skal stræbe at gaae videre frem. At ieg icke før har kundet anmeldede, hvad for Versioner mig er kommen til Hænde, er skeet een Deel af dend Aarsag, at det er kun gandske kort Tid, siden ieg fik nogle faa til Laans, nemlig Vulgat: Vers.; Lutheri paa Hollandsk, Erasmi, Schmidii, Tremellii et Bezæ, en gammel Tydsk, hvis Author er ubekjendt, een Engelsk; een Deel af Frygt, at de Versioner, ieg med Møye har samlet, skulde af andre være betagne, da ieg hafde ikke vidst Raad: thi mit Biblioteque er, i Henseende til min Fattigdom, saa usel og ringe, at ieg haanes ved at næfne det, og hos andre her omkring ere Bøger, helst af det slags, heel rare at bekomme; beder derfor ydmygst, De Høye Herrer ville tage dette i gunstigst Consideration og ikke regne mig min Seendrægtighed herudi til Onde. Ieg forbliver med ald underdanig Veneration

mine Høygunstige Herrers
underdanigste og ydmygste Tiener

Vierst d. 18. Junii 1739. Niels Tøxen¹⁾.

Udskrift til General-Kirkeinspektions-Kollegiet.

¹⁾ Hvor Breve, som her, ere meddelte efter Originalerne, er den op-
Kirkehist. Saml. 5. R. I.

Naar J. Worm¹⁾ blandt Tøxens utrykte Arbejder nævner »Observationes biblicæ over det gamle og ny Testamente, efter Begjæring indgivne til Missions- og General Kirke-Inspection-Collegium«, saa maa det være, hvad han i Henhold den ovenomtalte Opfordring havde udarbejdet.

Paa den Tid, da hint Bibelarbejde blev betroet Præsten i Verst, synes han at have staaet i bedste Forhold til Autoriteterne, og dog havde han vistnok allerede den Gang gjort det for ham skjæbnsvangre Skridt at undslaa sig for at indføre den ved kgl. Anordning af 22. Aug. 1738 autoriserede Forklaring af Katekismus, som Hofpræst Erik Pontoppidan efter kgl. Opfordring havde udarbejdet²⁾. Men hans Vægning var ikke kommen til almindelig Kundskab. Da den daværende Biskop i Ribe, Matthias Anchersen, nemlig havde affordret Tøxen en Erklæring angaaende hans Vægning, havde denne indgivet en meget udførlig, fra et strængt orthodox-luthersk Stade affattet Motivering af sine Betænkeligheder ved Bogens Indførelse til Kirke- og Skolebrug, og derved havde Anchersen ladet det bero, da han vidste, at Kristendomsundervisningen ingenlunde vilde blive forsømt i Verst og Bekke Sogne, om end Pontoppidans Forklaring ikke blev indført der for det første. Mulig har Biskop Anchersen heller ikke personlig interesseret sig for »Forklaringen«, der, hvad godt den end visselig indeholdt, i ethvert Tilfælde ved sit store Omfang (759 Paragrafer foruden Tillægene) og sit langt fra altid tilstrækkelig klare og enfoldige Sprog vilde lægge et tungt Aag paa Børnene.

Stillingen forandrede imidlertid, da Hans Adolf Brorson 1741 blev Anchersens Efterfølger paa Ribe Bispestol, thi han tilhørte jo ganske den pietistiske Retning, og

rindelige Retskrivning beholdt; Afskrifter ere derimod gjengivne med vor Tids.

¹⁾ Lexicon over lærde Mænd II, 509. Worm synes at have haft biografiske Oplysninger affattede af N. Tøxen selv til Raadighed, da han skrev om ham.

²⁾ Se Kirkehist. Saml. 4. R. I, 688—90.

for ham maatte det derfor ikke blot være en Embedssag, men ogsaa en Hjærtesag, at Pontoppidans Forklaring blev eneraadende i hans Stift. Paa S. Hans Landemode i Ribe 1742 gav han derfor Provsterne et alvorligt Paalæg om at sørge for, at Bogen blev indført allevegne. Og da dette Paalæg endnu ikke bar tilstrækkelig Frugt, udfærdigede han paa Efteraarslandemodet i Varde s. A. følgende:

Monitum Synodi Vardensis 12. Nov. 1742.

Saasom man ikke uden største Forundring maa erfare, at endog blandt Præsterne findes de, som vægre sig ved at indføre Pontoppidans Catechismi Forklaring, kaldet Sandhed til Gudfrygtighed, i deres Menigheder, saa ville Domini Præpositi, naar deres derom gjorte alvorlige Formaninger og Forestillinger intet kan frugte, ufortøvet hos vedkommende requirere deres skriftlige Erklæring paa, af hvad Aarsag de nægte at indføre en Bog i Menighederne, som dertil er ikke alene af Facultate Theologica approberet, mens ogsaa af D. Kongl. Majestæt selv allernaadigst anbefalet, og samme mig saa snart mueligt tilsende¹⁾.

Dette Monitum kaldte Niels Tøxen frem, idet han stillede Biskoppen den motiverede Afvisning af »Forklaringen«, som han i sin Tid havde sendt Biskop Anchersen, og ledsagede den med følgende Brev:

Velædle og Højærværdige Hr. Biskop!

Efter det Monitum, som D. V. Højærv. i sidste Varde Landemode skal have udgivet, angaaende den Catechismi Forklaring, som kaldes Sandhed til Gudfrygtighed, finder jeg mig forpligtet til at indsende hosfølgende til D. H.s

¹⁾ Dette Stykke saa vel som en stor Del af det følgende foreligger i en god samtidig Afskrift i Kallske Saml. 93 Fol. Blandt Kirkeinsp.-Kollegiets Sager Nr. 35 i Rigsarkivet findes en Del af Skrivelserne, dog ikke saa fuldstændig som i fornævnte Samling. Ogsaa i Ny kgl. Saml. 1129 b. i 4° og i Thottske Saml. 350 i 4° findes Afskrifter. Særlig kan mærkes en af N. Tøxen selv ført Kopibog (Univ.-Bibl., Additamenta 177, 4°).

gunstige Eftersyn og gudelige Betænkning, takkende derhos inderlig den fromme naadige Gud, som uden Tvivl ved sin Aands Drift har bevæget D. H. til at lade fornemme, af hvad Aarsag samme Forklaring endnu ikke af en Del af os er bleven antaget og i Kirker og Skoler indført, paa det vi ikke skulde dømmes uforhørte, eller imod vore Samvittigheder imponeres og paabyrdes at antage og forplante i de os betroede dyrekjøbte Menigheder nogen Lærdom, som strider mod Guds hellige Ord og vore symboliske Bøger. Jeg tilstaar og bekjender derfor, at der er tvende høje og vigtige Ting, som afskrækker mig fra at antage og bifalde samme Forklaring. Det ene er den faste Forsikring, vi i slige Tilfælde haver om vor allern. Konges Villie, som os ofte og kundbar nok er bleven foreholdt, nemlig at vi skulle blive ved den rene guddommelige Lære efter den Augsburgiske Confession; kan derfor ikke tro, at forbemeldte Forklaring er den, som i H. Kgl. Maj.s allern. Reskript af dato 22. Aug. 1738 er bleven befalet, eftersom derudi allern. meldes om en saadan Forklaring, som af samtlige Professorer i det theologiske Facultet ved Universitetet i Kbhvu. skal nære approberet, af hvilken Beskaffenhed forbemeldte Forklaring ikke ses at være; skulde og være be- drøveligt, om det hele theologiske Facultet skulde bifalde alt det, som i samme Bog findes befattet. Det andet og vigtigste er dette, at forbem. Bog haver i sig megen Surdej, som lettelig kan gøre den ganske Dej sur, det er, fordærve den ganske christelige Lærdom, naar den i Menighedens, besynderlig de unges, Hjerter bliver indplantet. Som det derfor er ufornødent vidtløftigen at melde om en Lærers Pligt og Ed, eftersom sligt er D. H. langt bedre bekjendt, end jeg enten formaar eller behøver at anføre, saa beder jeg alene ydmygst, at D. H. vil gunstig lade sig behage at efterse Aarsagerue (som hermed følger), hvorfor jeg ikke med en god Samvittighed kan antage eller bifalde forbem. Forklaring, da jeg visselig forhaaber, at D. H. skal ej alene faderlig skaane min og andres Samvittighed, men endogsaa

selv, som en tro Zions Vægter, bære Omsorg for, at saadanne Anstødsstene kunde ved gudelig Forbøn og alvorlig og underdanigst Andragelse for H. Kgl. Maj., om mueligt er, removeres. — Til Slutning maa jeg fordriste mig at erindre, at disse medfølgende Aarsager ere tilforn til sl. Hr. Biskop Anchersen bleven indsendte, og virkede da (Gudske Lov) saa meget, at jeg blev fri for at besvære min og de mig betroede Samvittigheder. Det samme jeg endnu ydmygt formoder og beder for Christi Skyld; forblivende med al Guds Naades og Velsignelsers trohjertige Erønskning

Deres Velædle Højærværdigheds
allerydmygste Tjener
Niels Tøxen.

Vierst d. 8. Dec. 1742.

Aarsagerne, hvorfor jeg ikke med en god Samvittighed kan antage og bifalde den ny Catechismi Forklaring, ere, som følger¹⁾).

1.

I den 42de Qvætion understaar Autor sig uforsvarligen at corrigere den evige Visdom, Christum selv, som befatter os Loven udi 2 store Bud om Kjærlighed til Gud og vor Næste, og siger, at al Loven og Propheterne hænger derudi, Matth. 22. Men Denne indfører os falskelig det 3die Bud, om Kjærlighed til os selv, hvilken Loven dog ingensteds befaler. Og hvor stor Behag han finder i denne sin Kunst, kan man deraf mærke, at han paa adskillige

¹⁾ Da Tøxens »Aarsager« til hans Afvisning af »Forklaringen« trykt vilde udgjøre et Par Ark, har jeg maattet nøjes med at anføre hans Hovedindvendinger uden at kunne medtage alle hans Argumenter, skjønt disse forøvrigt ikke savne Interesse, da de baade vise Forfatterens omfattende Skriftkundskab og øvrige theologiske Lærdom, og tillige afgive en god Prøve paa den orthodoxe Kirkelære i Modsætning til den pietistiske Theologi, der dog hos Pontoppidan vel næppe fremtræder i skarpeste Form. Ved — — — er i det følgende antydet Udeladelser af større eller mindre Omfang.

Steder igjentager det samme, besynderlig i Indholdet af den anden Tavle, hvor han svatser hel unyttelig om den ordentlige Kjærlighed til sig selv, saa det lader sig ansee, han agter ikke stort om Christi egen Forklaring, mindre de gamle gudfrygtige Fædres, som gemenlig alle forklarer Christi Ord hos Matthæus saaledes:

Proximum, inquit Christus, diliges. Non dicit: Seipsum; nam hoc alioquin plus satis facimus, sed: Proximum. — —

2.

I den 316 Qvæstion¹⁾ viger Autoren fra Guds Ords rene Sandhed og følger (1.) hine Pelagianer, som i den Augsb. Confession fordømmes, (2.) Papisterne, som slutter saaledes, Concil. Trident,: »Si quis dixerit, homini renato et in gratia Dei constituto Legem servare esse impossibile, Anathema sit.«

Men hvor er der vel funden nogen iblandt de allerhelligste, som har turdet understaa sig at sige, at han har elsket Gud af ganske Hjerte, af ganske Sjæl, af ganske Sind, af al Magt, og sin Næste som sig selv!

Hyklere og Øjenskalke, som forstaar ikke Loven ret, og indbilder sig, at den taler alene om udvortes Gjerninger, de lade sig vel tykke, at de kunne lettelig holde den, som Pharisæerne i Templen, Luc. 18. og den unge Person, Matth. 19. samt hine usle Munke i Pavedømmet, som indbilder sig, at de kunne have saa stor Overflødighed af gode Gjerninger, at de vel og kunne sælge andre deraf, og andre deslige. Men imod saadant ublu Foregivende vidner ikke aleneste Guds Ord, men endog Samvittigheden selv, og den øjensynlige og haandgribelige daglige Erfarenhed overbeviser os, at det er plat umuligt at holde Guds Lov. — —

¹⁾ Lyder saaledes: »Kan man holde Guds Lov og Bud? Svar: Ja, dersom man ret elsker Gud, da baade maa og kan man ved Christi Kraft holde Guds Bud i en Evangelisk Aands Oprigtighed, endskjønt ikke efter Lovens yderste Strænghed« (osv.).

— Ja naar vi end ere forløste fra Djævelens Rige, oversatte i Guds Naades Rige og benaadede med Aandens Førstegrøde, saa kunne vi dog ikke gjøre det; thi Arvesynden bliver dog siddende i os, saa længe vi ere her i Verden, og vort forvendte Kjød strider stedse imod Aanden.

Derfor skriver Philippus Melancthon in Apologia Augustanæ Confessionis pag. m. 93: »Lex semper accusat, cum Legi nunquam satis faciamus, id quod tota Ecclesia confitetur«. — — —

Billigen sætter vi derfor imod Papisternes Forbandelse en anden Forbandelse, beskrevet af Hieronymo saaledes: »Maledictus, qui dixerit, Legem esse possibilem homini in hac nimium depravata natura existenti et corpus peccati gerenti«.

3.

Følger Autor herudi hine Vederdøbere og Svenkfeldianere, som raaber med fuld Hals, at det er en Christen ikke alene muligt, men endog let at holde Loven, tvært imod den hellige Skrift, som vidner alene, at Christi Aand begynder vel i de troende en ny Lydighed, men formedelst Syndens Levninger i Kjødet kommer samme dog ikke her til nogen Fuldkommenhed; men vi have alene Aandens Førstegrøde, Rom. 8. og vente i Aanden formedelst Troen den Retfærdighed, som man skal haabes til, Gal. 3. — — —

Det var derfor at ønske, at denne Autor maatte henvises til det Selskab, han haver udvalgt sig, og lade Guds Kirke hos os uforvirret med saadanne grove Vildfarelser, at de unge ikke skulle nødes til ligesom med Mælken at drikke, det er suge, den allerfarligste Forgift, hvilket visselig vil blive ham til et hart Ansvar paa Guds Doms Dag.

Ikke bedre bærer Autor sig ad i den 76 Qvæstion, hvor han i sit spidsfindige Svar statuerer, at man kunde baade rettelig kjende Gud og rettelig elske, frygte og forlade sig paa hannem. Nu spørges her, hvad han paa det Sted vil have forstaaet ved det Ord »ret«? Skal det her være det samme som »fuldkommeligen«, da er dette alle-

rede nok refuteret; men skal det forstaaes, som han forklarer det med sin ny Talemaade i den 316 Qvæstion, nemlig at man kan gjøre det i en evangelisk Aands Oprigtighed; da taler han ikke bedre herudi end den lutherske Kirkes arrigste Fjender Jesuiterne, af hvilke en Del uden Blusel foregive, at dette Bud om Kjærlighed til Gud forpligter os ikke til den allerfuldkommeligste Kjærlighed, men aleneste til saadan en Kjærlighed, som kan passe sig med vore Kræfter og opfyldes at os, saa at naar Loven befaler at elske Gud af ganske Hjerte og al Magt, skulde det ej videre bemærke, end at elske inderlig, og saa vidt os muligt er i denne vor fordærvede Tilstand; hvorudover de skammer sig ikke ved at beskyldte haardeligen den salig Dr. Luther, fordi han har lært, at det er Menneskene umuligt at holde de tvende store Bud. Men hvad Under er det, et denne salige Guds Mand maa lide sligt af aabenbare Fjender, naar de, der give sig ud for den Augsburgiske Tros Bekjendere, ville ikke skaane hannem, saasom denne Autor, der i saa Maade blæser udi ét Horn med disse Jesuiter. Men lader os dog agte, hvad Sammenhæng og Sandhed der er i hans Ord: Naar han siger ikke aleneste her, at man kan rettelig tjene Gud, elske hannem og forlade sig paa hannem, men endog i forbemeldte 316 Qvæstion, at man kan og skal holde Guds Bud i en evangelisk Aands Oprigtighed, skjönt ikke efter Lovens Strængthed, da begaar han derudi tvende Vildfarelser. Den ene, at man kan holde Loven, skjönt ikke efter Lovens Strengthed, hvilket er en pur Contradiction, efter Jacobi Ord, Cap. 2: Om nogen holder den ganske Lov og synder i ét Bud, han er skyldig i dem alle. Den anden, idet han siger, at man kan holde Loven i en evangelisk Aands Oprigtighed, hvilket er jo det samme, som Jesuiterne sige, at naar man gjør, saa vidt muligt er, saa er Loven holdt. — — —

(Afsnittet slutter med følgende Citat:) Hieronymus, Epist. 70 ad Chtesiphontem adv. Pelagianos: Hæc sola hominibus perfectio est, si imperfectos se esse noverint.

4.

I den 395 Qvæstion¹⁾ beskriver Autoren os Naadestanden paa en confus og fremmed Maade, og deler ikke (som en retsindig Lærer bør) Sandheds Ord rettelig, men mænger det ene blandt det andet, sætter Foreningen med Gud og Igjenfødelser forved Retfærdiggjørelsen, og i saa Maade synes at ville formørke os den salige Lærdom om Syndernes Forladelse, som uden al Tvivl er den første og fornemste Velgjerning, vi have af vor Herre Jesu Christo, uden hvilken vi ikke kan blive delagtige i de andre; thi hvor er det muligt, at vi kunne blive forenede med Gud, førend vi først have faaet den i Retfærdiggjørelsen. — — — Naaden bestaar i Syndernes naadige Forladelse, den naadige Antagelse og Forligelse med Gud, hvorudi Troens Frugter slet intet kan gjøre, maa ikke heller herudi mænges, som Autor hel uforsigtig (at jeg ikke skal sige værre) bærer sig ad pag. 223 i den nye Saliggjørelses-Orden²⁾, han der indfører og foreskriver de unge, hvor han § 30 siger, at Troen strax (førend han engang nævner Retfærdiggjørelsen) beviser sig virkende i Kjærlighed til Gud og sin Næste, og i saa Maader ligesom indfører os Papisternes Fidem formatam in actu Justificationis, hvorudover han og vel kan fortjene samme Refutation som hine af Phil. Melanchtone in Apol. Aug. Confessionis pag. m. 92. — — — Naar derfor Apostelen siger, at Troen arbejder formedelst Kjærlighed, da beskriver han med disse Ord ikke Troens Substans og Væsen, men alene dens Virkning. — — —

¹⁾ »Hvad er Naadestanden? En salig Samfund og Forening med Gud, som for Christi Skyld ved sin Aand igjenføder den syndige Sjæl, forlader den sine Synder, beklæder den med Christi Retfærdighed, udfrier den af Syndens og Satans Strikker, og daglig fornyer den til sit Billedes Lighed igjen«.

²⁾ Bag efter »Forklaringen« følger som Tillæg »Kort Begreb af den saliggjørende Sandhed, fremstillet i sin naturlige Sammenhæng« (bestaar af 42 Led).

5.

I den 486 Qvæstion¹⁾ bliver Autor ved at sammenmænge uden tilbørlig Forskjel de adskillige Naadens Gjerninger, og vil endelig have Igjenfødselen forved Retfærdiggjørelsen, da det er dog højlig fornødent at observere den rette Orden imellem dem, paa det den sande Trøst af den Retfærdighed, som tilregnes os ved Troen alene, kan bevares pur og ren, at den ikke skal berøves de beængstede Samvittigheder. — — —

6.

I den 485 Qvæstion²⁾ sigter Autor ikke til meget godt; thi endog han her forblommer sin Mening under det tvefyldige Ord »menneskelig Lærdom«, saa kan man dog let mærke af Svaret, at han forkaster al den Kundskab, som man ved menneskelig Fornuft og Flid kan have af Guds Ord, og kalder samme at imodstaa Guds Ords Kraft; det er, han forkaster aldeles det, som Theologi kalde carnale studium. Om denne Post haver Kirken en stor Strid med Fanaticis, og bestaar samme udi disse tvende Poster: (1) om et Menneske, som er endnu ikke igjenfødt, kan alvorligen høre Guds Ord og med Flid og Ærbødighed overveje det samme. (2) Om Gud vil vise sig kraftig ved samme menneskelige Flid, Hørelse og Betragtelse, og give Menneskene den Helligaand og Troen. Hine sige Nej; men vi

1) »Hvad forstaas ved det Ord Helliggjørelse? I den vidtløftige Mening begriber det i sig disse tre uadskillige Ting, Igjenfødselen, Retfærdiggjørelsen og Fornyselsen. Ellers betegner det ofte alene den daglige Fornyse.«

2) »Sig mig den egentlige Forskjel paa menneskelig Lærdom og guddommelig Oplysning! Hin læres ved menneskelig Fornuft og Flid af Guds Ord, hvis Kraft da imodstaas. Denne virker ved samme Ord af den Helligaand, som da faar Sted og bor i Sjælen. Hin er ikkun i Hjernen alene, og en blot historisk Kundskab, denne indtager Hjertet, og er samlet med en levende Forfarenhed. Hin lader Mennesket blive i sin Ondskab, denne begynder at borttage Villiens Gjenstridighed.«

sige Ja til begge Dele og bevise sligt (1) med Pauli Ord, Rom. 1, 19. 20. 21. (2) med Skriftens Exempler: Nicodemus, da han endnu ikke var igjenfødt, kom til Christus og gav ham Vidnesbyrd om hans Lærdom, at den var af Gud, endog han var derom alene bleven overbevist ved Miraklers Kraft, Joh. 3. Kammersvenden af Mørland læste Skriften, endog han havde endnu ingen Kundskab om Christo, Act. 8. Paulus, som endnu ikke var omvendt eller igjenfødt, svarede, saa snart han hørte Røsten fra Himmelen: Herre! hvo est du? og hvad vil du, at jeg skal gjøre? Act. 9, 5. 6. Saadanne Eksempler have vi i Cornelio, Act. 10. Lydia, Act. 16. Beroenserne, Act. 17. Thi Ordenen, som Gud har ladet sig behage at bruge i Menneskenes Omvendelse, er denne: Den allerførste Grund til Omvendelse lægges af Gud selv, og det ved det himmelske Kald, som kommer af idel uforskyldt Naade, og forrettes ved Ordets Prædiken; derpaa maa endelig for det andet følge Ordets Hørelse, og det ikke paa en lunken, kold eller letsindig og efterladn Maade, men alvorlig, med god Flid og Overvejelse; og saadan Hørelse, saadan menneskelig Flid har Gud for det tredie lovet at velsigne saaledes, at derpaa skal følge Menneskets Oplysning og Omvendelse. — — —

Og ihvorvel det er saa langt fra, at et Menneske, naar han hører Ordet, skulde af sig selv kunne tro eller bifalde det — — med mindre Gud selv oplyser ham ved Ordet, saa har det dog behaget Gud at bruge det udvortes Middel, paa det at Menneskene skulde have Afsky til Enthusiasteri, og holdes inden Lydigheds Grænser, og for at sætte et vist Maal, som Menneskenes flygtige og ustadige Sind skulde lade sig binde til i de guddommelige Ting. Dette maa jo endelig tages i Agt for hine fanatiske Aanders Skyld; som og Lutherus in 3 Tom. Jen. Fol. 69 giver i saa Maade god Undervisning imod hine Himmelske Propheter, som foregave, at de udvortes Ting (nemlig at høre og lære Guds Ord, og at annamme Sacramentet udvortes) nytter intet til Salighed; men Aanden, siger de, maa og gjøre det. Derimod

lærer Doct. Luther saaledes: Gud handler med os paa tvende Maader: først udvortes ved Ordet og Sacramenterne, dernæst indvortes, at han saaledes vil have sit Ord og Evangelium af os uforagtet. Dette kunne hine fanatiske Aander ikke enten begribe eller forstaa og fordrage. — — — —

7.

Uden mindste Skin af Sandhed, ja uden al Samvittighed statuere Autor i den 587 Qvæstion, at Guds Villie kan ske paa Jorden af Menneskene, ligesom den sker af Englene i Himmelen. Ak Herre Gud! Hvor kan dog Satan forblinde Menneskene med en pharisæisk Stolthed, at de kjende aldeles intet til deres egen Skrøbelighed og Elendighed! Men monne den sl. Luther have lært ham saaledes at forklare den 3die Bøn i vort hellige Fader vor? Nej, der er saa stor Forskjel imellem Luthers og hans Forklaring som imellem Lyset og Mørket. Denne tilskriver hen Menneskene alle Ting, ja endog i højeste Grad, nemlig at de kunne fuldkomme Guds Villie baade efter Loven og Evangelium (som han beskriver den i den foregaaende 583 Qvæstion) og det med lige saadan Oprigtighed, Glæde og Alvorlighed som Englene i Himmelen (og hvorfor da ikke i lige saadan Fuldkommenhed¹⁾); thi hvad udretter Autor andet med denne sin subtile Distinction, end at han dermed gjør sig selv absurd og indvikler sig, som han fortjener, i idel Contradiction. Lutherus derimod betager os Mennesker og vore Kræfter alle Ting i at fuldkomme Guds Villie, og tilskriver Gud Herren det alene som hans egen Gjerning, saa at, dersom Guds Villie skal ske hos os, da maa Gud forhindre alle vore onde Raad og alle vore ugudelige Idrætter, med hvilke vi forhindres, at vi ikke hellige Guds Navn. — —

Disse ere de vigtigste Poster, for hvis Skyld ingen

¹⁾ Denne Begrænsning havde Pontoppidan nemlig gjort, da han svarede Ja! paa det Spørgsmaal: Kan Guds Villie ske paa Jorden af Menneskene, ligesom den sker i Himmelen af Englene?

retsindig Lærer kan med en god Samvittighed antage eller bifalde denne Catechismi Forklaring. Desforuden viger Autor derudi ogsaa paa adskillige andre Steder fra den rene Sandhed, saa at dette Skrift stemmer kun slet overens med sin høje Titel, undtagen i det gode, som Autor har laant af andre, hvoraf han dog en god Del med Surdej har fordærvet. — — (En Mængde Exempler paa saadan formentlig Fordærvelse af den sunde Lære anføres).

Paa denne Fremstilling af Tøxens Indvendinger mod Pontoppidans Forklaring gav Biskop H. A. Brorson følgende Svar, der, skjønt det er vidtløftigt, dog meddeles nogenlunde fuldstændigt (med Forbigaaelse af nogle Citater), da det er ret kvikt skrevet og idet hele giver et fordelagtigt Billede af dets Forfatter.

Velærværdige, Højtærede, Kjære Hr. Pastor!

D. V.s beærede af 12. Decbr. a. p. tillige med hofølgende Aarsager (etc.) har jeg rigtigt erholdt; men at samme ikke tilforn er bleven besvaret, dertil er Aarsagen, en Del fordi Deres Skrivelse ankom den Tid, da jeg ved de mange ved Aarets Udgang forefaldende Forretninger var særdeles occuperet, en Del fordi jeg dagligen har ventet, at den af Deres kjære Broder saa længe requirerede Erklæring om samme Post dog endelig skulde indløbe, da jeg, ifald hans og Deres Meninger og Rationes maatte være de samme, kunde, for den kostbare Tid at vinde, besvaret begge paa en Gang. Men som fra ham intet er endnu indkommet, saa har jeg mit Svar ikke længere kunnet holde tilbage.

D. V.s Hovedpaastand mod Pontoppidans Catechismi Forklaring er tvende Slags. Den første er en Tvivl hos Dem, om samme er af Hs. Kgl. Maj. anbefalet. — — Men hvoraf D. V. kunde finde den allermindste Aarsag til den allerringste Tvivl, gaar langt over mit Begreb, da (1) Sagen er det hele Land bekjendt; (2) Bogen svarer saa tydelig til

det kgl. Rescript af 22. Aug. 1738 og viser, at den og ingen anden kan være den allern. anbefalede Catechismi Forklaring, nemlig baade af Facultate Theologica approberet og i Waisenhuset trykt, og som ej alene paa første Titelbladet og i Fortalen, men endog i den pag. ult. anførte Extract af Hs. Kgl. Maj.s allern. Privilegio, dat. Frederiksborg d. 19. Julii 1737, viser udtrykkelig, at det er den, som efter H. K. M.s Befaling til almindelig Brug i Skolerne og Kirkerne i begge Kongeriger skal introduceres. Og positivo, at der endnu, skjønt uden al Grund, kunde være nogen Tvivl tilovers, saa burde dog samme være hævet ved mit Monitum Synodi Ripensis 1742 saaledes lydende: »Domini Præpositi ville uophørligen drive paa, at ej alene Catechisationen allevegne af vedkommende med al gudelig Flid og Munterhed øves og fortsættes, men endogsaa den af Hs. Kgl. Maj. for saa lang Tid allern. anordnede Pontoppidans Catechismi Forklaring, kaldet Sandhed til Gudfrygtighed, alle Steder læres og bruges, og hvor den endnu maatte fattes, uden videre Forhaling introduceres. Men skulde Deres alvorlige Formaninger til vedkommende paa et og andet Sted være frugtesløse, da ville Provsterne det ufor-tøvet anmelde og tillige forklare, hos hvem Skylden findes, være sig Lærere eller Tilhørere, paa det man kan se sig i Fremtiden uden Ansvar.« — Desforuden tilstaar De jo selv i bem. Deres Skrivelse, ved de mig tilsendte Rationes at have udvirket saa meget hos afd. Biskop Anchersen, at De blev fri for at besvære Deres og Deres Tilhøreres Samvit-tighed, nemlig med ovenst. Catech. Forkl., og dermed be-viser, at De har anset den som en Bog, der var Dem og Deres Tilhørere anbefalet; saa her kunde plat ud ingen Tvivl have fundet Sted; et positivo, non concessio, saa kan det umuligt paa nogen Maade lade sig forsvare, at D. V. ikke i allerund. uforbigængelig Lydighed imod D. Kgl. Maj.s allern. Befaling har gjort betimelig Forespørgsel, om denne var den allern. anbefalede Forklaring, eller hvor den var at finde. — Den anden Paastand er, at ovenbem. Cat. Forkl.

er ikke saaledes, at De den med en god Samvittighed kan antage eller bifalde, til hvilken Ende De da anfører mange haarde Beskyldninger imod Bogen og dens Autor, som begge kan defendere sig selv og behøver ikke min Forsvar: følgelig jeg ikke svarede et Ord derpaa, dersom det ikke skete i Forhaabning at convincere Dem og derved, om mueligt, megen Fortræd og Ulempe at forekomme. Til hvilken Ende jeg giver Dem paa Deres anførte Rationes efterfølgende at betænke.

Ad Causam 1^{am}.

Hr. Tøxens Ord lyder saaledes: I den 42. Qvæstion understaar Autor sig uforsvarligen at corrigere den evige Visdom, Christum selv, som befatter os Loven i 2de store Bud . . . men Denne indfører os falskelig det 3die Bud . . . — Hr. Pontoppidans Ord, hvoraf Hr. Tøxen fremleder ovenstaaende Beskyldninger, lyder af den 42. Qvæstion saaledes: »Den moralske Lov grunder sig paa Guds hellige og retfærdige Natur, og altsaa indeholder Guds uforanderlige og bestandige Villie til alle Mennesker i alle Tider, som er Kjærlighed imod Gud, sig selv og Næsten.« — Efterdi Hr. Tøxen har anstillet sig, som han havde aldrig hørt om den uskyldige Kjærlighed til sig selv, eller at det er Guds Villie til alle Mennesker saaledes at elske sig selv, maa jeg bede ham læse Rambachs Theologiam Moralem, pag. m. 395, hvor den Sag ganske tydelig og grundig udføres og bevises, conf. Buddæi Theol. Moral. pag. 484 et seqv. Især er mærkværdig den gamle excellente Theologi Danhaveri Definition in Hodosophia pag. 514:

Ἐαυτοφιλία est affectus animæ humanæ et virtus, quæ homo seipsum, corpus suum, animum, vires, qvatenus sunt Dei creaturæ et conditæ ad ejus imaginem, agnoscit, æstimat, ponderat, sibi bene vult, bonum suummet qværit, corpus, vitam, famam pro viribus tuetur *ὀλοκαρδίως*, promte, voluntarie, ardentè, gratuito, constanter, legitime post Deum Summum.

At den uskyldige Egenkjærlighed har været in statu confectionis, ligger aabenbare i Tingen i sig selv; thi da vore første Forældre havde Guds Billede, følgelig elskede alt det, som Gud elsker, uden Exception, saa maatte de jo da nødvendig elske sig selv, som vare da saa meget yndige og elskelige for Gud. At den Egenkjærlighed ved Syndefaldet blev med Guds Billede fordærvet, behøver, foruden den bedrøvelige Forfarenhed, ingen Bevisning, allerhelst Hr. Tøxen det selv concederer; men, mon nogen kunde tvivle paa, at den, som bliver født af Gud, annammer den Helligaand, forenes med sin Frelser, faar den sande Tro og en oprigtig Kjærlighed til Gud, om han da ikke ogsaa faar en oprigtig Kjærlighed til sig selv. Dette er jo uimodsigeligt og ligger aabenbart i Christi Ord: Du skal elske din Næste som dig selv, hvor *ἐαυτοφιλία* ikke alene af Christo supponeres, men endog approberes og fastsættes som en uforanderlig og guddommelig Regel, hvorefter al oprigtig Kjærlighed til vor Næste skal prøves og maales. Men dersom vi med Hr. Tøxen ville sige, at ingen har anden Egenkjærlighed end den uordentlige eller syndige, hvad bliver da Meningen i Jesu Ord, naar han, efter tuam hypotesin, befaler: Du Menneske maa plat ud paa ingen Maade elske dig selv, men du skal elske sin Næste som dig selv; og da al Egenkjærlighed, secundum te, maa nødvendig formindskes ved Guds Kjærligheds Formerelse i Hjertet, saa kan den umulig være Norma et Regula caritatis erga proximum.

Hvo tilstaar ikke gjerne, at den uordentlige Egenkjærlighed er Kilden til al Jammer, som er paa den ganske Jord og i det dybe Helvede; men derimod er det ogsaa vist, at den ordentlige Egenkjærlighed baade hindrer ubeskrivelig meget ondt og beforder ligeledes det gode, hvorfor ogsaa Guds Forjættelser og Trusler grunder sig derpaa. Og da herudaf let ses, hvor fornøden det er at distingvere inter amorem sui ipsius ordinatum et inordinatum, saa vises og derved tydeligen, at de Talemaader, at fornegte sig selv,

afdø fra sig selv etc., ikke kan forstaas om Personen i sig selv, nemlig saa vidt som han er enten en Guds Skabning eller et Guds Barn, Jesu Brud, den Helligaands Tempel, Guds Arving og Christi Medarving, men om den gamle Adam, syndige Naturs fordærvede Lyst og Ægjærlighed i Mennesket, ligesom Christus paa denne Maade og ikke anderledes befaler os at afhugge og udrive Haand, Fod, Øje, Matth. 18. — — —

Alle andre af Hr. Tøxen mod den af Gud befalede Egenkjærlighed anførte Argumenter solveres lettelig med den bare Distinction inter amorem sui ipsius ordinatum et inordinatum og Hr. Pontoppidans tydelige Forklaring fra Qvæst. 141 ad 149. Og er det da den største Ubillighed, at oftbem. Hr. Hofprædikant beskyldes at have selv tillagt det 3die store Bud og derved uforsvarligen corrigeret den evige Visdom; thi Christus begriber i det andet af de 2de store Bud baade Kjærlighed til os selv og til vor Næste. [Citater fra Theologerne Hollatz og Casp. Löscher anføres til Stadfæstelse heraf]. — Nu maa Hr. Tøxen dømme, om der er et eneste Ord uret i de anførte og saa haardt taxerede Hr. Pontoppidans Ord, og da vel betænke, hvad han vil fange an med sin haarde Beskyldning imod ham.

Ad Causam 2^{dam}.

Det Spørgsmaal, om man kan holde Loven, kan og bør, efter Skriften, besvares med baade Ja og Nej pro diversitate Subjectorum, og det med en tydelig og grundig Distinction efter Chemnitii Formaning loco de Lege: »In singulis Præceptis hæc doctrina inculcanda est, et quomodo Lex sit impossibilis, et quomodo impletionem ejus habere possimus, utrinque enim periculose et sæpe non ex ignorantia sed ex petulantia erratur«.

Dersom jeg har for mig Epicurære og syndesikre Verdensbørn, som styrker sig i deres kjødelig Tryghed med, at ingen kan holde Loven, og plat ud ikke vil vide af, at noget Menneske paa nogen Maade kan leve retskaffen og Gud be-

hagelig, ligesom Forfarenhed lærer, at man næppe kan tale til en forvildet Sjæl om dens elendige Tilstand, at det jo strax hedder: Ingen kan holde Loven; saa dette Ord, som i sin rette Mening er en evig Sandhed, men i den Mening, som saadanne Verdensbørn tager det, er den største Usandfærdighed, og bruges til en Hovedfæstning imod Omvendelsen og Guds Naade: Se! da skal jeg paastaa med fuld Kraft, Vished og Overbevisning, at Guds Børn ved den Helligaands Kraft kan holde Loven, Gud behageligen i Jesu Christo, det er, oprigtig elske Gud og Næsten, efter Skriftens allertydeligste og allerklareste Ord paa utallige Steder, særdeles Joh. 14 v. 15. 21. 24. Cap. 15 v. 10. 1 Joh. 2 v. 3. 4. 5. 6. 1 Joh. 5 v. 3. Thi vil en Lærer, som i denne Verdens lunkne Tid skulde opvække Menneskene af Syndens Søvn, i Samtale og Prædiken, nude et crude, uden retskaffen Limitation lære og drive, at ingen kan holde Loven, saa har den sikre Verden et godt Pude at sove paa. — Men dersom jeg har for mig Papister, Pelagianer, Pharissæer, som i deres uomvendte, hykleriske og opblæste Sind spørger, om man kan holde Loven, det er, af egne Kræfter, efter Lovens fulde Fordring, ja endog dermed at kunne fortjene noget, da svarer jeg med fuld Mund: Nej! ingenlunde og umuligen, ikke det allerringeste kan noget Menneske paa ovenskrevne Maade holde eller paa nogen optænkelig Maade fortjene; men af al det onde, som saadanne Papister, Pelagianer og pharisæisksindede gjøre, ere deres forment gode Gjæringer endnu det allerværste, efterdi de ikke alene ere blot og bar naturlige, kjødelige Gjæringer, men at de endog forlade sig paa dem, og just med det samme forsmaa Guds store Naade, foragte Jesu Blod og omstøde den ganske evangeliske Grund, efterdi det er en evindelig Umulighed, at noget Menneske kan blive salig uden af den blotte og bare Naade, aldeles uden al Fortjeneste, aleneste for vor allerfuldkomligste og eneste Forløseres Jesu dyrebare Fortjenestes Skyld. Og derom taler Pontoppidan i det anfægtede 316 Spørgsmaal tydelig og grundig, som Ordenes Eftersyn strax uden aller-

mindste Vanskelighed viser. Og omendskjønt min Sag er her aleneste ex Officio, om muligt, at convincere Dem, og ikke at defendere hans Bog, som defenderer sig selv, saa kan jeg dog ikke undlade at mælde, at jeg sættes i en stor Forundring over, hvordan De paa dette Sted ikke undser sig ved at beskyldte ham for papistisk og pelagiansk Kjætteri, da hans Ord just paa dette selvsamme Sted er lige tvært imod ovenskrevne Kjætteri, og tydelig viser, at Guds Bud kan intet holdes uden ved Christi Kraft, ikke efter Lovens yderste Strenghed og ej til nogen Fortjeneste. Saa det gaar denne Bog, som Guds Børn i Verden, naar man absolut vil forfølge dem, og ingen Uret finder, saa gribes deres uskyldige Ord og Gjerninger an; men just det samme er det kraftigste Bevis paa deres Uskyldighed; thi var der nogen Uret, havde de ikke Behov at gribe det uskyldige an. Saaledes maa det og tjene til denne Catechismi Forklarings Ære og dens Uskyldigheds Bevis, at dersom der var nogen virkelig bevislig Uret i den, havde man ikke Behov at stride imod saa uskyldige og tydelige Sandheder. Men sligt kunde Hr. Tøxen nok have overladt til vor Religions Fjender, og gjort sig en Samvittighed af derved at give Modstanderne Aarsag til at spotte vor evangeliske Kirke. — —

Ad Causam 3^{tiam}.

Den Talemaade, ret at frygte Gud, ret at elske Gud, bliver her med al Vold angreben. Dersom de Ord maa staa, at frygte Gud, at elske Gud, saa skal dog det Ord »ret« absolut være galt og uret; ja Hr. Tøxen tror ikke, i hvordan man end vrider og vender det, at der kan komme andet derudaf end en grov og hæslig Kjætteri. Hvad maa man da tænke om Jacobo, der fordrer en ren og ubesmattet Gudsdyrkelse; om Paulo, som vil have Kjærlighed af et rent Hjerte; om David, som siger, at han havde Gud hjertelig kjær; om Ezechia, som bekjender, at han har vandret for Gud i Sandhed og med et fuldkomment Hjerte. Her var god Lejlighed til at tale om Nidkjærhed, og hvad For-

skjel der er imellem den Ild, som varmer og gavner Menne- skene, og den Ild, som gaar uden sine Grænser, skaaner ingen Ting, men brænder og skjænder, hvad den forekom- mer. Men for Kortheds Skyld at gaa til Sagen selv, da er der vel ingen Kjærlighed til Gud, som jo er ret, dersom det ellers er Kjærlighed; men efterdi meget giver sig ud derfor, som ikke er det, derfor siger man: en ret Kjær- lighed til Gud, naar man vil skille den fra en hyklerisk Kjærlighed, som Johannes kalder, at elske Gud ikke med Ord eller med Tunge, men med Gjerning (at den er vir- kende) og Sandhed (at den er virkelig i Hjertet). Se! det er en Sag, som det allerenfoldigste Guds Barn uden mere Forklaring kan vide, og jeg dog nødvendig har maattet her saaledes explicere; og ihvorvel jeg ikke kan tro, at Hr. Tøxen, naar han besinder sig, skulde kunne tvivle om dets Ords Uskyldighed: ret at frygte Gud, ret at elske Gud, saa vil jeg dog til Overflødighed anføre sl. Doctor Brochmands Ord de Lege, Qvæst. 3 — — — hvor han forklarer Pon- toppidans »ret at elske Gud« per serio, sincere, sine hy- pocrisi et simulatione amare etc.

Men her i dette Stykke er ingen Ende paa Kjætter- mageriet, og jo mere tydelig Hr. Pontoppidan taler, jo mere mistænkeligt og farligt skal det hedde. Snart hedder det Svenkfeldiansk og Anabaptistisk, uden ringeste Grund eller Anledning, snart formeres ham atter 2de Vildfarelser (hvorfor ikke 10; thi paa den Maade kunde det ske med een Umage); man fejer omkring efter Spindelvæv, hvor ingen er, og sparer hverken Glas eller Spejle; og Under er det, at et eneste Ord bliver upaaanket, naar ogsaa det hos Theologos saa gemene og brugelige Ord »secundum rigorem Legis« skal lade sig saa ubarmhjertig hegle og forkjætre. Dersom der findes i en ærlig Mands Skrift et mørkt eller tvetydigt Ord, som kunde tages i tvende Meninger, saa bør man lade det beholde en god Mening, saa længe det er muligt, og om derved noget kunde forbedres, da i Kjærlighed conferere med Autore, saa fremt han er i Live, eller andre

vedkommende. Og dette er enhver, som i Særdeleshed dem anstændigt, som skulle forkynde Fredens Evangelium efter Pauli Formaning: Herrens Tjener bør det ikke at stride, men være venlig imod alle, beqvem til at lære, 2 Tim. 2. Ja, dersom og i en ærlig Mands Skrift kunde være noget forseet, saa var det dog ugudeligt strax at forkjætre ham: Possum errare, non tamen ideo sum hæreticus. Ikke Vildfarelse, men modvillig Fremturenhed gjør en Kjætter. Men da af begge Dele ikke er anført den allermindste Prøve, ligesom jeg og formoder, at det ikke heller skal af nogen kunne anføres, efterdi Bogen er skreven ikke alene grundig, men endog især tydelig for de unges Skyld, saa i Steden for at tage den klare, rene og rigtige Mening ud af Ordene, saa skal her med Magt indføres en anden Mening i de alleruskyldigste og oprigtigste Ord. Og hvad Under da, at her fremkommer saadanne Argumenter, som ligner mere Klosterexercitier, naar der exercitii gratia skal contradiceres, enten man kan eller ikke, end en beknyt Samvittigheds ivrige Paastand for Guds Ære og Menneskenes Salighed, som det dog vil anses for. Men om det er handlet enten efter det første eller andet store Bud i Loven, maa enhver retskaffen Christen dømme udi.

Og da jeg er kjed af at læse mere af saadant Haarkløveri, og min Tid er mig altfor kostbar til at passere den i saadanne Sager, mere end højeste Nødvendighed udkræver, saa vil jeg i det efterfølgende ene efterse de under Hr. Tøxens skarpe Censur tagne Loca og de imod dem gjorte Beskyldninger, uden dennesinde at tage mig Tid til at igjennemse eller examinere de vidtløftige og her ganske unødvendige Digressioner.

Ad 4tem.

Naadestandens Beskrivelse i den 395. Qvæstion er ikke confus, men tydelig, naar man forstaar ved de første Ord Naadestanden i sig selv, og ved de efterfølgende Vejen og Midlerne til at komme og blive i samme salige Tilstand.

Ad 5^{am}.

Det er bekjendt, at begge sker paa en Gang; thi saa snart den saliggjørende Tro er der, saa ere og baade Regeneratio og Justificatio der, og fordi de kan ikke nævnes ud paa en Gang, saa sætter somme Theologi Regenerationem, andre Justificationem først. Imidlertid kan ikke nægtes, at naar man skal tale paa det accurateste, sættes Regeneratio for Justificatio — — — uden nogen vilde sige, at Gud retfærdiggjør nogen, førend han har faaet Troen til Jesum, som er imod Skriften. Sl. Doctor Vandalinus in Hypotyposi, Cap. 7. pag. 158 taler herom meget tydelig. — — — Jeg vil her ikke tale om, hvad Interesse nogen kan søge ved endelig at ville have Retfærdiggjørelsen forved Igjenfødselen; det veed jeg nok, at den vankundige og syndesikre Hob vil aldeles have det saaledes forstaaet, at de nok kan faa Syndernes Forladelse i Skriftestolen, endskjønt deres Hjerter bliver uforandrede. Herren fri os for med allermindste Mine at styrke dem derudi, men give os Naade til uophørlig at vise dem den rette Saliggjørelsesorden, nemlig Omvendelse og Syndernes Forladelse, at de omvendes fra Mørket til Lyset, fra Satans Magt til Gud, at de kan faa Syndernes Forladelse og Lod med dem, som ere helligede ved Troen til Jesum.

Ad 6^{am}.

I den 485. Qvæstion forkaster Autor ikke menneskelig Lærdom, men aleneste fremsætter den som utilstrækkelig til Salighed, hvilket af hans Ord er soleklart.

Ad 7^{am}.

Dersom Hr. Tøxen havde forklaret de sidste Ord efter de første, som nødvendig maa ske juxta sanam interpretandi regulam, uden han vilde sige, at Hr. Pontoppidan statuerer paa én Gang duo contraria, nemlig at de fromme paa Jorden kan ikke fuldkommeligen gjøre Guds Villie som Englene, og strax derpaa, at de kan her paa Jorden gjøre

Guds Villie saa fuldkommen som Englene, saa havde den forfærdelige Censur bleven tilbage, som jeg mangfoldig forundrer mig over og haanes ved i dette Skrift allevegne at antræffe, i Steden for Jesu Kjærligheds og Sagtmodigheds Fodspor, da jeg ikke mindes i noget Skrift af dette Seculo og saa faa Blade at have funden saadan Mængde af de allerbitreste ugrundede Beskyldninger, som jeg derfor in honorem Ministerii ønsker maatte længe siden været døde og begravede.

Og efterdi disse ovenanførte Poster ere de Hoved-Momenter, hvorfor Hr. Tøxen efter Formening ikke med en god Samvittighed har kunnet antage og bifalde bemeldte Pontoppidans Catechismi Forklaring, vil jeg og dennesinde ikke gaa videre, men bede D. V., at De upassioneret vil overveje ovenskrevne, og det med den Alvorlighed, som Sagens Vigtighed udfordrer. Herren, som randsager alle Hjerter og Nyrrer, er mit Vidne, at jeg af inderste Hjertens Grund vil Dem vel, og hvor hjertelig jeg vilde glæde mig, dersom De herved lod sig convincere og overtale til at antage Bogen, som da bliver ikke alene Dem selv til Gavn og Glæde, men ogsaa til stor Velsignelse for deres Menighed. Jeg har med Glæde set, hvorledes Ungdommen i Stiftet ved denne Catechismi Forklaring har allerede gjort ønskelig Fremgang i deres Saligheds Kundskab, og kan vi aldrig nok takke Gud for den herlige Frugt, som deraf i Fremtiden ufejlbar vil komme. Sagen er da endnu imellem os og skal fremdeles blive, dersom De i Herrens Navn resolverer strax at antage Bogen og ved Guds Naade søger at oprette, hvad herudi hidindtil er forsømt. Det er menneskeligt at forsee sig, at erkjende og bekjende sig ved Guds Naade er hæderligt og ærværdigt, men at fremture er bittert. Rækker De mig nu smukt Deres Samfunds højre Haand til at stride, ikke imod en uskyldig, ja saa nyttig og gudelig Bog, men imod alt det, som hindrer Jesu Riges Fremvækst iblandt os, og forarbejde vores egen og de anbetroede saa dyrekjøbte Sjæles Salighed med Frygt og Bæ-

velse, at blive ret ivrige, nidkjære og brændende i Jesu sødeste Kjærlighed, som har lidt saadan forfærdelig Marter for os, saa skulde denne Controvers udfalde til vores desto større Glæde og Hjertens inderlige Forbindelse i Ham, Hans evige Naade og Kjærlighed, til Lov og Pris i Tid og Evighed. Men skulde denne min kjærlige Begjæring være frugtesløs, at De desuagtet ikke vil antage og introducere bemeldte Bog, og det efter saa lang Tids Modsigelse, saa erkjender De vel selv, at jeg uden mit Embeds Beskjæmmelse ikke kan sidde ørkesløs og se paa, at Hs. Kongl. Mayestæts allernaadigste Befaling virkelig og forsætlig forbigaas, og vil jeg da give Dem selv at betænke, hvordan vores allernaadigste Konge kan anse det, naar Lærere selv, som burde prise Gud allermest for saadanne herlige Anstalter, vil, saa meget det staar til dem, hindre Kongens Nidkjerhed i at udbrede det gode. At jeg ikke skal tale om, hvordan en Mand, som sidder i saadanne vigtige Embeder, vil forstaa det, saa uforskyldt at belægges med de allergroveste og abominabelste Kjætter-Navne. Og saa fremt De da ikke kan bekvemme sig til omskrevne Catechismi Forklaring at antage og introducere, maa det mig, uden allerringeste videre Forhaling, skriftlig tilmeldes, at jeg da derefter kan vide at tage mine Messures. Og jeg forbliver med bedste Ønsker

D. V.s tjenstergivneste Ven og Tjener
Ribe d. 15de Januarii 1743. Hans Adolph Brorson.

P. S. Imidlertid dette Brev har biet efter Befordring ved sikker Lejlighed, indkom med sidste Post Deres kjære Broders skriftlige Erklæring af 17de December 1742. Og efterdi hans Paastand er den samme, kortelig befattet, som D. V. vidtløftigere har udført, nemlig at Bogen efter hans Formening ikke af Facultate Theologica er censureret, ikke heller i alt indeholder den rene Kundskab, som hans dyre Ed forpligter ham til at lære, og samme i dette mit Brev er besvaret, saa ville D. V. besørge, at han ogsaa, saa snart

muligt, faar dette mit Brev at læse, da han iligemaade derpaa ufortøvet vil indsende til mig sin endelige Resolution, om han Bogen vil antage eller ikke.

Ribe 11. Februar 1743.

Hans Adolph Brorson.

Har Biskop Brorson ment ved sit Brev at kunne overbevise Tøxen, saa tog han fejl, hvad man ved Læsningen af følgende (forkortede) Svar vil overbevise sig om.

Højædle og Højærværdige Hr. Biskop!

D. H.s gunstige Besvaring — — haver jeg d. 5te hujus ved min Hr. Provst¹⁾, som er af samme Resolution som jeg, med underdanigst Respect annammet, glædede mig inderlig over D. H.s faderlige Godhed, at De vilde værdige mig fattige Mand i denne min store Nød og Fare med sit gunstige Svar, skjønt ikke efter første Anseende saa trøsteligt, som jeg kunde ventet, som lettelig kan forsaarsages ved andre høje og vigtige Occupationer, der mulig ikke have tilladt D. H. Tid nok, som jeg kan slutte, tilstrækkelig at overveje mine Rationes og Argumenta: saa dog saaledes, at de giver mig god Forhaabning om bedre ved Tid og Lejlighed, hvortil den barmhjertige Gud forlene sin Aand og Naade. Jeg skulde ikke forsaarsaget D. H. saa megen Umage med at betage mig den fattede Tvivl om H.s Maj.s Villie og Videnskab om Bogen (da dog samme Tvivl har hos mig fattet saa dybe Rødder, at den ikke lader sig lettelig udrydde) hvis ikke jeg endnu som da var i den faste Forsikring (formedelst de mange høje gudelige Formaninger, vi finder i en Del af vores allern. Konges udgivne Forordninger til Bestandighed i den rene Lærdom) at højbem. Hs. Maj.s Villie, næst Guds Ord og vort Embedes Pligt, fuldkommes langt bedre af os, naar vi af al Magt

¹⁾ Hr. Peder Blehr, Præst i Skanderup og Provst i Andst Herred, døde kort efter (begr. 29. Juli 1743). Han har faaet det Vidnesbyrd, at han var meget flittig i Embedet. Var født Nordmand.

sætte os imod falsk Lærdom, være sig under hvad Navn, Skin eller Prætext den og skulde ville indsnige sig hos os, end om vi enten for timelig Baade eller af utidig Frygt ville samme antage og forplante, til Guds Fortørnelse, hans Kirkes Forstyrrelse, vort kjære Fædernelands Ulykke og Fordærvelse, vores egen og vore Tilhøreres evige Fordømmelse, hvorfra Gud naadelig bevare os for J. Chr. Skyld. — I den Forsikring lader jeg det endnu i Herrens Navn ved mine tvende Hovedposter bero, og beder derhos ydmygst, D. H. vilde efter sin sædvanlige Fromhed gunstigt efterse og betragte disse mine forrige Aarsagers ydermere Bekræftelse.

Confirmatio Causæ 1ma.

For den meget faderlige Omsorg, som D. H. her har for at ville overbevise mig, at Kjærlighed til os selv befales os af Gud in Decalogo, takker jeg underdanigst og be-
kjender derhos, at dersom jeg havde fundet et eneste Sprog af den hellige Skrift, som sligt klarligen beviser, skulde jeg strax uden Forhaling give tabt; men min Samvittighed lader sig ikke tilfredsstille med menneskelige, fornuftige Slutninger udi Guds Ord; beder jeg ydmygst D. H. ikke unaadig optage, at jeg de anførte Argumenter videre efter Guds Ord examinerer for at komme til desto bedre Oplysning i saa høj og vigtig en Sag, at man ikke skulde fordre mere til Lovens Opfyldelse end det, Gud selv fordrer, som er os alt nok og mere, end vi i vort ganske Livs Tid kunne udstudere, end sige holde og efterkomme. Og da er det jo for det 1ste ufejlbarlig vist, at man til Skriftens Fortolkning ingenlunde maa vige fra Bogstaven, uden den høje Nød sligt udfordrer, meget mindre at lægge til eller tage fra efter eget Tykke. Nu siger jo vor Herre Jesus selv udtrykkeligen, Matth. 22, at al Loven og Profeterne hænger udi 2de store Bud om Kjærlighed til Gud og Kjærlighed til vor Næste. —

(Med sejrig Logik demonstrerer Tøxen saa videre, at der ikke er givet os 3 store Bud men kun 2. Siden fortsætter han saaledes):

Det er saa langt fra, at jeg med D. H. kan tro, at et Menneske ved Igjenfødselen, Fornyelsen og Foreningen med sin Frelser skulde bekomme oprigtig Kjærlighed til sig selv, at jeg snarere og hellere tror det, som er tvert imod, som ses af Apostelen Johannis Ord i 1 Ep. 3 v. 16: Derpaa kjende vi hans Kjærlighed, at han lod sit Liv for os, og vi skulde ogsaa lade vort Liv for vore Brødre; samt Mosis og Pauli Exempler, Exod. 32 v. 32. (»Gid du vilde forlade dem deres Synd; men hvis ikke, da udslet mig nu af din Bog«). Rom. 9 v. 3. Jeg har ikke nægtet den medfødte *ἐναποφιλίαν*, men begjærer alene Bevis af Skriften, at samme os in Decalogo er befalet. — —

Heraf ser D. H. lettelig, som en højplyst Mand, hvad jeg sigter til med denne min saa kaldede Beskyldning, nemlig at det er ikke forsvarligt saaledes af egen beraad Hu, sine consensu totius Ecclesiæ aut præeunte aut interveniente, at indføre i Kirker og Skoler en ny Forklaring over de 10 Budord, som ingenlunde lader sig forsvare med det, som en eller anden herom in ardore disputandi kan have talt eller skrevet, men tjener i sig selv ikke til andet end til Forvirrelse og Forstyrrelse.

Confirmatio Causæ 2da.

Herudi findes meget, som ikke med Tavshed kan eller maa forbigaa. Den sl. Chemnitii Ord, af D. H. anførte, tager jeg imod med begge Hænder, og kunde intet paa min Side tjenligere anføres: »Aliud est posse implere Legem; aliud posse habere Legis impletionem (sc. in Christo), in utroque errare æqve periculosum est, maxime sit fit ex petulantia«.

Om begge Dele haver en Christen god og tilstrækkelig Undervisning i Lutheri liden Catechismo. Om det første hedder det, at endskjønt jeg ved Guds Naade haver holdet noget af Guds Befalinger, haaber og ved Bøn og Paakal-

delse formedelst Guds Naade dagligen som et Guds Barn at forfremmes til det gode, jo mere og mere, ved den Helligaand i Jesu Christo vor Herre, saa haver jeg dog ikke nær gjort det, jeg skulde, og intet saa ret og vel, som jeg burde at gjøre; thi intet Menneske kan holde eller følge den fuldkommelig i dette dødelige Liv etc. Og atter: At jeg er en Synder, det veed jeg af de 10 Budord, dem haver jeg ikke holdet. Og om det andet (nemlig at man kan have Lovens Opfyldelse i Christo) hedder det: Hvad Raad veed du til at faa Naade og vorde salig? Jeg skal tro og forlade mig paa Guds Miskundhed, som han lover os (forstaa: i Christo), og blive saa derved, naar jeg end gjør det gode af hans Naade og Bistand. — — —

Det er ufejlbar vist, at vi ere pligtige at holde Guds Bud; men om vi kunne gjøre det, eller om vi gjøre det, dette er et andet Spørgsmaal. Autoren maa selv tilstaa, at en Christen kan ikke holde Guds Bud fuldkommeligen, og i saa Maade gjendriver han sig selv og giver tilkjende, at han imod sin egen Samvittigheds Tilsigende lærer, at man kan holde Guds Bud; thi hvo der overtræder Budene i et eneste Stykke, han holder dem ikke, men bliver skyldig i dem alle, efter Jacobi Ord, Cap. 2 v. 10. Foregiver han det, som meldes 1 Joh. 3, 22. 23: »Hvad vi bede om, det skulle vi annamme af hannem (nemlig Gud), thi vi holde hans Bud og gjøre det, som er behageligt for hannem«; da spørges her: Hvad for Bud og hvad for Holden her tales om? Dette forklares strax derefter v. 23: »Det er hans Bud, at vi skulle tro paa hans Søns Jesu Christi Navn og elske hverandre efter det Bud, han gav os«. Man maa derfor forklare Skriften saaledes, at den ikke er sig selv imod. Spørges her, om vi kunne holde Guds Bud, da maa vi alletider, allevegne, for alle og enhver, være sig hvo det og er, svare rent og tydeligt Nej! Gjør Verdens Børn sig heraf Puder at sove paa, det komme paa dem selv, Skylden er hverken hos Lærdommen eller hos os. —

— — —

Confirmatio Causæ 3^{tiæ}.

Hvad denne 3die Post er angaaende, da maa jeg med Smerte fornemme, at jeg uden nogen af mig given Aarsag maa anses af D. H. som den, der vilde sætte sig op imod en saadan Guds frygt, eller nægte, at samme findes og bør findes hos alle dem, der sig til Gavn og Salighed ville bære Navn af Christo. — Jeg har ved Guds Bistand nu næsten 29 Aar, da jeg Prædike-Embedet paa adskillige Steder betjent haver, saaledes forholdet mig i Embedet og Levnet, at jeg i denne min Skrøbelighed, hvoraf jeg alene haver at rose mig, har beflittet mig paa ved begge Dele at befordre en sand Guds frygt hos mine Tilhørere og mig selv, og haaber med Frimodighed at træde mine Fjender under Øjne, som mig herimod ville angribe. Men Aarsagen, hvorfor D. H. muligt har fattet saadanne Tanker om mig, bestaar vel derudi, at De ikke ret haver begrebet min Mening, som er denne, at, efterdi Autoren ikke alene statuerer i den anførte 76. Qvæstion, at dersom man kjender Guds Retfærdighed, Godhed, Almagt, da kan man ret frygte og elske ham og forlade sig paa ham; men endog i foranmeldte 316. Qvæstion, at, dersom man ret elsker Gud, da maa og kan man ved Christi Kraft holde Guds Bud i en evangelisk Aands Oprigtighed, og sætter sine Ord saaledes begge Steder dubitative, saa maatte jeg og gaa interrogative frem og spørge: hvad her skal forstaaes ved det Ord »ret«, enten det skal være det samme som »fuldkommenligen«, hvilket da refuterer sig selv, eller og det skal forstaaes paa den Maade, som Jesuiterne foregive, at naar man kun gjør, saa vidt man kan, saa har man holdt Budet; og dette er det, jeg sammesteds har refuteret, eftersom jeg ikke anderledes kan forstaa det, han kalder en evangelisk Aands Oprigtighed, hvilket jeg fornemmer, D. H. har forklaret som inchoatam obedientiam, der findes hos de troende; men dermed er jo Loven ikke heller holden, som jeg i mit forrige Indgivne har demonstreret. — — —

Men herom intet videre denne Gang, men beder alene

allerydmygst, at D. H. ikke vil anse sligt for Haarkløveri eller Klosterexercitier, hvorudi næppe nogen kan være mere uforfaren end jeg, der aldrig ved Academiet har været Opponents eller Respondens, saasom jeg for Fattigdoms Skyld ikke formaaede at holde mig der mere end 2de Maaneder, og er derfor ganske uskyldig i slige Ting, som ellers vel i disse bedrøvelige Tider kunde have sin Nytte. Jeg tilstaar, at om dette havde været et privat Skrift, hvorudi Autoren havde givet sit Navn tilkjende, da havde det ikke været ubilligt at tractere det paa den paa Maade, som D. H. behager at mælde; men med dette publique Skrift, der ogsaa er uden noget tydeligt Navn, lod sligt sig ikke gjøre. Og hvad Svar havde man vel faaet andet, end det man faar endnu: Det skal antages og bifaldes, og derudi maa ingen Uret være, saa at den, der herimod taler et Ord, maa anses for at have rørt Vandet. Men vi sige med Petro og Johanne Act. 4, 19: Dømmer I selv, om det er ret for Gud, at vi adlyde eder mere end Gud.

Confirmatio 4ta Causæ.

Jeg vilde have ønsket, at D. H. havde haft bedre Tid og Lejlighed til at explicere sig i denne Post, Naadestanden angaaende; thi det, som følger efter den salige Samfund og Forening med Gud, som Autoren her taler om, nemlig Igjenfødselen, Retfærdiggjørelsen, Befrielsen fra Syndsens og Satans Strikker etc. kan jo ikke ansees som Midler og Vejen til at komme i Naadestanden; men det er altsammen i sig selv Naadestanden og idel Guds Naade og Naades Gjerninger. Derimod kalde vi jo Midlerne, hvorved vi kommer i Naade hos Gud, paa Guds Side Ordet og Sacramenterne, hvorved Gud tilbyder og skjænker os saadan sin Naade, og paa vor Side agte vi Troen for det eneste Middel, hvorved vi saadan Guds Naade annamme. Men uden Tvivl maa Autoren have noget andet herunder, eftersom han i sin Saliggjørelses Orden taler § 32 om en ny Forening med Gud, som sker efter Retfærdiggjørelsen; thi efter at han har

beskrevet Retfærdiggjørelsen, lader han sig forlyde med disse Ord: »Nu træder han ved Troen paa ny i Forening med Gud«; givende tydelig nok med samme Ord tilkjende, at han tror, at et Menneske endog før sin Retfærdiggjørelse haver Samfund og Forening med Gud, hvilket maa være den Forening, han her i den 395. Qvæstion taler om; thi andetsteds har jeg den ikke kunnet finde. Dette er jo en selsom og underlig Lærdom, at jeg ikke som den, der er afbrændt, skal kalde det værre; ellers vidste jeg ikke at kalde det andet end fanatisk Lærdom. — — —

Confirmatio 6ta Causæ.

Jeg kan forsikre D. H., at det, som De har agtet at være soleklart, er endnu skjult for mine Øjne; thi at sige om en Lærdom, som efter Autorens Foregivende læres af Guds Ord, at det er en menneskelig Lærdom, at Guds Kraft derved imodstaas, at den bliver alene i Hjernen, at den lader et Menneske blive i sin Ondskab, det er jo at forkaste samme Lærdom, som den og er værd af forkastes, naar den er ikke bedre. Om den guddommelige Oplysning siger han, at den læres af samme Guds Ord. Men hvorledes? maatte man spørge: Sker saadant uden menneskelig Flid, uden Læsen, uden Hørelse, uden Betragtning, saa have vi jo Fanatismum. Eller sker den ved saadan menneskelig Flid, saa bliver jo den Oplysning til en menneskelig Lærdom, ligesom den forrige og nytter da intet. Hvo formaar vel herudi at finde Rede. Saa vidt jeg kan se og slutte, er her i dette Stykke, saa lidet som det er, en hel Rede fuld af de Vildfarelser, som Andreas Osiander, Svenkfeldius, Neophotinianer, Enthusiaster, Anabaptister, Ratmannus, Movius, Latermannus etc., imod den hellige Skrifts Virkning i at oplyse og omvende Menneskene, har ført paa Banen. Maa derfor beholde dem for sig selv. Give Gud, de maatte snart udryddes af Kirken!

Hvad den 7de Post er angaaende, lader jeg samme, for at ikke bemøje D. H. med mere, forblive ved mit for-

rige Indgivende, aleneste understaar mig derhos at erindre, at jeg kan ikke tro, at en Lærer synder mod Pauli Ord, af D. H. anførte, 2 Tim. 2 v. 24., besynderlig naar han, som billigt er, derhos føjer det 25. og 26. V., eller viger fra Jesu Kjærligheds og Sagtmodigheds Fodspor, ved det han sætter sig imod falsk Lærdom, og i at vise sin Kjærlighed til sin Jesum vover alene Trøjen for at bevare Føden ren og sund til de betroede Faar og Lam; ikke heller tror jeg, at Christi Sagtmodighed og Aandens Straffe-Embede ere *ἀσύνετα* eller hinanden imod. Over alt er det D. H. vel vitterligt, at jeg er ikke ganske udenfor mit Kalds Grænser, med Formastelse at indvælde mig paa nogen, men er ved D. H.s Monitum Synodale bleven nødt til enten at bifalde og antage denne Bog, som befatter i sig saa mange skadelige Lærdomme, ja deriblandt saadanne Hoved-Vildfarelser, som ere capable til i Bund og Grund at fordærve den rene guddommelige Lærdom iblandt os, eller at indgive mine Beskyldninger derimod. Hvad Grund de have, vil Tiden lære. I øvrigt aflægger jeg min underdanige og hjertelige Taksigelse for D. H.s store Gunst, Bevaagenhed og faderlige Godhed, som jeg ikke nu først, men nogle Gange tilforn i Gjerningen har befundet, og kan jeg forsikre, at ingen Ting kunde være mig saa tung og besværlig, jeg jo, om det kunde være D. H. til nogen Tjeneste og Behag, vilde paatage mig det, naar jeg aleneste kan og maa (som jeg endnu inderlig beder for Christi Skyld) beholde min Samvittighed fri og frelst, uden hvilken at lædere i højeste Grad jeg ikke kan bifalde eller imodtage denne omtvistede Catechismi Forklaring; men jeg vil hellere lide, hvad Gud behager at tilskikke. Hvilket er og bliver, saavidt Gud forlener mig med Naade, mit Hjertes faste og stadige Forsæt og Slutning. Gud styrke mig derudi med sin gode Aand for Jesu Christi Skyld. Amen! Jeg forbliver med al Underdanighed og Lydighed i alle mig muelige Maader

D. H. ærbødigste og ydmygste Tjener

Vierst d. 26. Febr. 1743.

Niels Tøxen.

Skjønt her er kun meddelt et Udvalg af Tøxens Argumenter, vil Læseren se, at det var langt fra, at han følte sig overbevist ved Brorsons Forsvar for den navnløse Forklaring med den glimrende Titel. Om det forholder sig, som Hersleb siden skrev, at »Biskoppen kom tilkort i sin Disput med Præsten«¹⁾, maa vi lade staa hen; men i ethvert Tilfælde har Brorson vistnok følt, at en videre Forhandling ikke førte til noget, hvorfor han sendte Sagens Akter over til sin Broder, Hr. Nicolaj Brorson, Præst ved Nicolai Kirke i Kjøbenhavn, ledsagede af et Brev til General-Kirkeinspektionen.

Nicolaj Brorson maa formodentlig have skjønnet, at det vilde være bedst for alle Parter, om Sagen kunde blive jevnet, inden den kom ind for Kollegiet, og havde derfor ikke noget imod, at Tøxens gamle Discipel, Prof. eloqv. og Dr. jur. Hans Peder Anchersen, først skrev til ham for at formaa ham til et Afslag i sin Modstand mod »Forklaringen«. Anchersens Brev følger her:

Velærværdige Hr. Fader!

Skjønt jeg for Forretningers Skyld sjelden skriver endog mine Forældre til, saa kan jeg dog ikke andet end, af den Respect, Kjærlighed og Taknemmelighed, jeg haver for Dennem, som min tro, gamle Skolemester, skrive kjære Fader til. Sagen er denne: Biskop Brorson i Ribe har til sin Broder, Præst ved St. Nicolai Kirke, skikket den Controvers om Pontoppidans Catechismus, som han haver med Dennem. Jeg haver læst saa vel Deres Indgivende til ham, som og hans Svar og Deres Replique, samt Bispens Brev til hans Broder om at indlevere Documenterne udi Kirke-Inspections-Collegium. Hans Brev, skjønt som Anklager, er fuldt af Højagtning og Kjærlighed for Dennem, og lige samme Tanker har hans Broder her i Byen om Dem. Men jeg ser intet andet, end at, om det kommer

¹⁾ J. Møller, Theol. Bibl. V. 168.

ind for Kirke-Inspectionen, bliver De ulykkelig. Derfor, per Deum summum, haver jeg med mine Taarer bedet Hr. Brorson her i Byen at bie med at indlevere Documenterne for Kirke-Inspectionen, til jeg fik Svar fra Dem. Det var ret lykkeligt, at jeg kom og besøgte hannem, just som Documenterne ved en Hører fra Ribe, navnlig Satterup, bleve leverede; thi komme de ind for Kirke-Inspectionen, bliver De visselig afsat. Jeg raisonnerer kun som Doctor Juris, ej som Theologus, da De kan have Ret udi mange Ting, især de ordine actuum gratiæ etc., og Controversen aleneste bliver, qvamvis acer nimium fueris in refutando Autore, om en Præst skal lyde Kongen eller ikke. Thi lad være, der er 100 errores i Forklaringen, maa De følge Kongens Villie i at introducere Bogen, da det staar Dem frit for som offentlig Lærer for Deres Ungdom og betroede Sjæle at forklare den, som De vil, og advare Deres Tilhørere Spiritu mansuetudinis et gratiæ tibi concredito, at det og det er ikke varligen nok sat og kunde saa og saaledes transponeres og bedres, som jeg haver set slige Emendationes i Hr. Brorsons eget Exemplar her i Byen. Ita simul et boni civis doctorisqve integri partibus fungi potis es. Per reverentiam igitur filialem, per salutem tuam mihi exoptatissimam perqve studium pacis Christianæ piis omnibus antiqvissimum te etiam atqve etiam oro et obtestor: videas, qvo ruis, fallit te incautum pietas tua, facillimum adhuc est revocare gradum. Brorson her i Byen haver lovet mig at bie, til jeg faar Svar fra Dennem. Vil De nu ikke forsmaa mit velmente ringe Raad, kan De aleneste svare mig, som De synes, og skrive Biskoppen til, at om end skjönt De udi Samvittigheden finder Dem overbevist om hvad De have skrevet udi denne Sag, saa dog, eftersom De have eftertænkt, at Hs. Kgl. Maj.s høje Ordre maa efterleves, og derfor efter Deres arme Tilhøreres ringe Evne ville De stræbe at faa fornævnte Forklaring blandt dem distraheret, og skulle forklare den for dem, som Guds Aands Naade giver med en uskadt Samvittighed at kunne

udføre. Og jeg tør forsikre, at Biskopen med sligt Svar fuldkommelig skal være fornøjet. Lev vel og bliv ved at bede godt for den, som af oprigtigste Kjærlighed skriver dette, og er bestandig

Kjøbenhavn
d. 7. Maji 1743.

Velærværdige Faders
lydige Søn og Tjener
H. P. Anchersen.

Hadde det været Niels Tøxens Ønske at slippe ud af den Vanskelighed, hvori han var stedt, saa var der her aabnet ham en fremkommelig Vej. Men det var mindst af alt hans Tanke ved noget Afslag paa hvad han ansaa for Sandhed at redde sig selv. Svaret til hans gamle Discipel kom derfor til at lyde saaledes:

Velædle og Højlærde Hr. Doctor, Højstærede Velynder!

Min Hr. Doctors gunstige Skrivelse af dato 7. Maji haver jeg rigtig bekommet og sættes derved i saa stor Forundring over den overflødige Godhed og Kjærlighed for min ringe Person, at jeg ikke formaar min skyldige Taksigelse tilbørligen med Pennen at udføre; thi saa mange Ord og Bogstaver, som deri findes, saa mange kraftige Bevis paa Deres allerkjærligste Omhyggelighed for min Velfart, hvoraf jeg finder Dem saa betaget, at De synes (ignosce, Eminentissime Domine, verborum licentia) ligesom at have forglemt det mig og enhver højest magtpaaliggende: Quid enim juvat, perdita salute, honorem, opes et vitam conservare, et quid contrarium? Dette vil jeg derfor ydmygst have mig udbedet, at min Hr. Doctor vilde gunstigt considerere, at jeg ingenlunde haver af Formastelse selv styrtet mig i denne Labyrinth, men er dertil bleven nødt og tvungen ved H. Højærv. Biskoppens udgangne Monitum Synodale, som befaler, enten strax at antage den omtvistede Forklaring (hvilket ikke kan ske, uden man med det samme, tvert imod sin Samvittighed, skulde bifalde grove Vildfarelser, og saaledes i Steden for en Hyrde blive sin betroede Hjords

Forræder og Ulvens Staldbroder) eller og at indgive sine Aarsager, hvorfor man samme ikke kan antage. Intet er mig kjærere, end at Sagen maa komme til offentligt Forhør, da jeg haaber, det skal blive bevist, hvem der lyder vor allernaadigste Konge bedst, enten de, der bliver ved den rene Lærdom efter Guds Ord, den Augsburgiske Confession og vore andre symbolske Bøger efter højstbem. Hs. Maj.s mange høje gudelige Formaninger i 3de Forordninger: 1. om Skjænden mod Pietister, dat. 7de Okt. 1733; 2. om Attest for Candidatis Ministerii af 2den Nov. 1736; 3. Patent om Gen.-Kirke-Inspectionen af 1ste Okt. 1737; addatur Lovens 2den Bogs 1ste Cap.; eller og de, der under et Skin af Hs. Maj.s Befaling og under Hs. Maj.s høje Navns Misbrug understaa sig, Hs. Maj. aldeles uafvidende, at paa-byrde og paatvinge Guds Kirke, baade Lærere og Tilhørere, de groveste Vildfarelser, som stride directe imod Guds Ord og vore symbolske Bøger. Maa Sagen faa saadan en Gjænge, som jeg forhaaber, efter den Vej, som min Hr. Doctor selv anviser, frygter jeg intet. Men skulde Magten gaa for Retten (det jeg ingenlunde enten tænker om saa højoplyst et Collegio Ecclesiastico, eller venter) veed jeg, hvem jeg haver paa min Side, nemlig den almægtige Herre — — hvis Sag her føres og ikke min.

Hvor umuligt det er mig at følge det velmente Raad, som min Hr. Doctor giver, ses af disse Ord, som en Præsts dyre Ed iblandt andet indeholder: »Serio et sancte voveo, quod non tantum velim fugere ac detestari doctrinam verbo divino adversam, sed etiam velim eandem pro virili impugnare, sanguinem potius fusurus, quam dogmata falsa et fanatica approbaturus«. Saa det er da ikke nok, at man ikke bifalder falsk Lærdom, men man maa endog af al Magt sætte sig derimod og stride indtil Døden. Hvor skulde da en christelig Lærer understaa sig at besmykke de groveste Vildfarelser med saa lemfældige Ord, at det er ikke varligen nok sat, kunde saa og saa transponeres og bedres etc. Paa saadan Maade kunde man pro-

ponere for sine Tilhørere hvad Lærdom man lystede, var det end (sit venia verbis) Alcoranen, ut sana demum apud nos doctrina periret, sed non inulta. Imidlertid skal jeg med Guds Bistand herefter, som hidindtil, efter sidste Post i samme Ed, bevise »obedientiam seculari Magistratui debitam, ut et Episcopo meo omne licitum obsequium«.

Jeg forbliver med hjertelig Taknemmelighed etc.

Vierst d. 15. Maji 1743.

N. Tøxen.

Ved at læse dette Brev og overveje Situationen, kommer man uvilkaarlig til at tænke paa Stillingen henved 100 Aar senere, da Grundtvig i »Kirkens Gjenmæle« rejste sin Beskyldning mod Clausen for falsk Lære. Saa stor en Forskjel der end var mellem Pontoppidans og Clausens Standpunkter, saa havde de dog det tilfælles, at man fra et bestemt, eller om man vil begrænset, luthersk Kirkestade kunde gjøre grundede Indvendinger mod de af dem fremsatte Anskuelser. Baade for Tøxen og for Grundtvig kom deres skarpe Hævdelse heraf til at koste dem Embedet. — Af foranstaaende Brev fremgaar for øvrigt, at det ingenlunde var Tøxen imod, at Sagen kom ind for Kirkeinspektionen. Et andet Spørgsmaal er det, om dette Kollegium var glad ved at faa med denne vanskelige Sag at gjøre. Men da Mæglingsforsøget var glippet, havde Nic. Brorson intet andet at gjøre end at overgive Kollegiet de af hans Broder i Ribe indsendte Akter i Sagen tilligemed følgende Brev:

Høyvelbaarne Hr. Geheime-Conference-Raad, Geheime-Raad i Conseilet etc. etc. Høyædle og høyærværdige, Høyædle og Velbaarne, samt velædle og høyærværdige samtlige General-Kirche-Inspectores!

For det høye General-Kirche-Inspections Collegium nødes ieg herved underdanigst at andrage, hvorledes tvende Præster, som ere Brødre, her i Stiftet, dend eene Niels Tøxen i Vierst i Andst Herret, den anden Manasses Tøxen

i Felding i Hammerum Herret, vegrer sig hart og fremturende ved at imodtage og introducere dend af Hans Kongl. May^{tt} allernaadigst anbefalede Catechismi Forklaring, kaldet Sandhed til Gudfrygtighed, hvilket af medfølgende naadigst og gunstigst kand eragtes. Paa det korteste at melde om Sagen, er saaledes tilgaaet: Efterat ieg forleden Aar fik Brev fra Provsten i Hammerum-Herret, at ovenbem^{te} Manasses Tøxen ikke vilde agnoscere eller introducere bem^{te} Bog, gav ieg iblant andre Monita Synod. Johan. 1742 det, som findes anført Lit. B. f. 2¹⁾, befalede ogsaa Provsten at eske skriftlig Svar af ham, hvorfor hand vegrede sig ved at antage en Bog, som ikke aleene af Facultate Theol: var approberet, men endogsaa af Hans Kongl. May^{tt} Selv til almindelig Brug allernaadigst anbefalet; men istæden for at faae Svar fra ham kom endelig indlagte Lit. A.²⁾ fra hans Broder i Vierst tillige med et Brev, hvori hand melder, at han ikke kunde tro, at denne Bog var dend, som af H. Kongl. May^{tt} allernaadigst var anbefalet, beraabende sig for resten paa Lit. A., hvori findes hans Aarsager, hvorfor hand ikke kunde antage dend, foregivende derved at have udvirket hos afg. Biskop Anchersen, at hand og hans Meenighed blev fri for at besvære deres Samvittighed; da og endelig indkom Svar fra Manasses Tøxen, gandske kort, dog af samme Meening som hans Broders. I Forhaabning at faae dem bragt paa andre Tanker skrev ieg derpaa medfølgende Lit. B.; men at ieg dermed intet har udrettet, beviser hans Giensvar sub Lit. C.³⁾ Jeg har siden den Tid patienteret, for ikke at overiile dem i saa vigtig en Sag, forvendtendes imidlertid, at de skulde besinde sig, eller ieg muelig finde et eller andet Middel til deres Conviction, men forgæves. Og da ieg nu ikke længere understaaer mig at tie dermed, saa indstilles her ved underdanigst

¹⁾ Se foran, S. 430.

²⁾ N. Tøxens • Aarsager • etc. (se foran, S. 421 ff.).

³⁾ Se foran, S. 441—8.

under de Naadige og Høygunstige Herrers Crisin denne betydelige Sag, paa hvis Udfald det heele Stift med særdeles Attention vendter, og ikke en ringe Deel af Kirchens Rolighed dependerer. Jeg forbliver (osv.)

Ribe d. 11. Maji 1743.

H. A. Brorson.

Den 27. Juni 1743 blev Biskop Brorsons Brev af 11. Maj med tilhørende Bilag refereret i Kirkeinspektionskollegiet. Tilstede var Gehejmeraad J. L. Holstein, Kollegiets Præses, samt Biskop P. Hersleb, Etatsraad C. v. Støcken, Hofprædikant J. B. Bluhme og Konsistorialraad M. Hwiid. Om Forhandlingerne har Hersleb fortalt følgende: »Jeg sagde min Mening i Collegio, at her blev Qvæstio, enten Sagen skulde ansees som criminel, at Præsten satte sig op imod kongelig Befaling, og da var det ikke vores Sag, men Bispen maatte angive det for Generalfiscalen, eller, om Sagen skulde ansees som en Lærdoms-Sag, at Præsten beskylder Forklaringen for falsk Lærdom, saa maatte indhentes Facultatis theologicæ Betænkning, om Præsten har Grund eller ikke«¹⁾.

I Kollegiets Protokol læses under ovennævnte Dato, efter en Bemærkning om at Brorsons Brev blev refereret, følgende:

»Gaaer end eengang omkring til Giennemlæsning. Og derpaa tilsendes det Theologiske Facultet Præsten Tøxens Dubia imod samme Catechismum sub lit. A. for at give deres Betænkning udførlig derom, neml. om hand kand have havt nogen Grund til at imodsette sig en Bog, som ved Kongl. Befaling er bleven introduceret.«

Havde Sagen faaet Lov at gaa den Gang, som her var antydet, saa havde det vist nok set galt ud for den omstridte Lærebog, da det daværende theologiske Fakultets

¹⁾ J. Møller: Theolog. Bibl. V, 168—9.

Flertal (M. Wøldike, Ped. Holm og Søren Bloch) ikke kan antages at have yndet Bogen. Men Bemærkningen om, at Akterne skulde gaa endnu en Gang om blandt Kollegiets Medlemmer, tyder dog paa, at Hersleb har Ret, naar han siger¹⁾: »Den Gang blev intet sluttet, men opsat til næste Samling. Næste Session kommer Protest ind fra Hr. Pontoppidan, at en Catechismus, som af Kongen var autoriseret, maatte ikke komme under nogen Censur eller Critique. Jeg spurgte, hvo der har sagt Pontoppidan det, som i Collegio blot var proponeret, ikke besluttet eller aftalt?»

Den omtalte Protest lyder, som følger:

Deres Excellence samt (Tit.) Herrer
General-Kirche-Inspectores!

Udi Anledning af det, som Hr. Nicolay Brodersen har gjort mig bekendt, og endelig nu er saa got som en hvær bekendt, angaaende velærværdige Hr. Tøxen, Sogne-Præst for Vierst Meenighed i Riber-Stift, hans Besværinger og til sin Biskop overgivne haarde Klagemaal, deels paa den af mig efter høy kongel. allernaadigst Befalning forfattede Catechismum, deels i dens Anledning paa min ringe Person, aarsages jeg i skyldigste Soumission betimelig at gjøre mit til en større Ildebrands Afværgelse, og derfor til Deres Excellences med samtlige høye og gode Herrer General-Kirche-Inspectorum nærmere Information og egen høyviise Overleggelse at gjøre følgende uforgribelige Erindringer.

Da mig ved en fra Cantzelliet tilsendt kongel. allernaadigst Befalning, dat. d. 3. Septbr. 1736, var injungeret at forfatte til allmindelig Brug en Forklaring over sal. Doct. M. Luthers liden Catechismo, glædede jeg mig vel over, at Deres kongel. Mayestät ved den Allerhøjestes Direction var kommen paa de Tancker at raade Boed paa den Mangel af en allmindelig Lærdoms-Form for Allmuen i sine Riger og

¹⁾ J. Møller anf. St.

Lande. Thi Forfarenhed hafde viist mig, at de kort tilforn opvagte Uroeligheder deels hafde reist sig af, deels endnu bleve underholdte derved, at naar en eenfoldig kom uden for sit Sogn eller i det høyeste uden for sit Stift, da var han saa got som uden for sin Troe, jeg meener sin Troes-Bekjendelse. De, der ey tillige med ham dependerte af samme Formular, siuntes ham eller han dem af anden Religion.

Men saa giærne som jeg saae, at der kom en allmin-delig Catechismus, indrettet efter vore Tidens Trang, saa giærne ønskede jeg og, det maatte have behaget Deres May. allernaadigst at anbefale nogen anden end mig det Slags Arbeyde, thi hvad Umag det ville kaaste at foreene Fuld-stendighed, Korthed, Tydelighed og Rigtighed, eller mage det saa, at Bogen kunde være baade Gud og Menniskene ret, det lood sig lettelig see og slutte forud.

Imidlertid greb jeg med Guds Paakaldelse og Frygt til den mig befalede Giærning og arbeydede nesten Aar og Dag der paa med ald den Application, Eftertancke og Forsigtighed, som jeg vidste at bruge, ja jeg sad ofte lang Tiid over eet eeneste Ord, som blant mange maatte ud-søges paa det og det Sted. Efterhaanden som jeg fick det færdig, overgaf jeg mine Brochüres til et Par Mænd, som jeg vidste hafde bedre Øyne end jeg in catecheticis, skjønt 14 Aars foregaaende Præste-Embed ogsaa hafde lært mig nogenlunde, hvad der hører til at lempe sig efter den een-foldige Ungdom. Monsr Piper, Catechetes ved St. Petri Kircke¹⁾, var den første, som fra Ord til andet giennemgick

¹⁾ Wilhelm Ulrik Piper, født 22. Juni 1697, Søn af Præsten Frederik Philip Piper i Wilster i Holsten og Hustru Margrethe Sophie, Datter af den i sin Tid navnkundige Prædikant Johan Lassenius ved Petri Kirke i Kbhvn. Wilh. Piper har maaske ikke været Student, da han omtales som »Fabriqeursvend«, inden han 1735 blev uordineret Kateket ved Petri Kirke. I denne Stilling forblev han i mange Aar, men maa have lagt særlige Lærergaver for Dagen, da han 12 April 1755 blev kaldet til Sognepræst ved S. Mariæ tyske Kirke i Helsingør. Den kgl. Dispensation, hvorved

det, baade hos sig selv og siden hos mig, og gaf adskillige gode Erindringer. Dernest Hans Velærværdighed Hr. E. Evald, Præst ved Vaysenhuus-Kircken, ligeledes. Thi Gud veed, at jeg i ingen Ting troer, og i denne vigtige Sag allermindst troede mine egne Øyne allting til, men gierne lader mig sige og tager Raad, naar jeg finder dem sunde. Af den Aarsag gick jeg endnu videre, og søgte nogle af de betydeligste loca ud, som jeg nogle Gange ved Besøgelser forelæste mine tvende høytærede Hr. Collegis, Hr. Bluhme og Hr. Reuss, skjønt deres Omstændigheder ey taalte at examinere uden her og der noget, som sagt er.

Efter at jeg nu hafde brugt ald muelig Fliid og Forsigtighed, meldede jeg Deres høyædle Excellence, Hr. Geheime Conferentz-Raad von Holstein, at Arbeydet ved Guds Naade var bragt saa vidt, som jeg kunde bringe det, med underdanigst Forespørgelse, om jeg, efter den skriftlige Ordres Indhold, skulle overgive det til Hans Høyærværdighed, Hr. Biskop Worm, saasom den Gang værende perpetuus Decanus Facultatis Theologicæ. Deres Excellence svarede ja, og jeg gjorde saa, om jeg mindes ret, in Julio 1737.

Hermed meente jeg min Haand var nu løs fra dette Arbeyd, hvis videre Fata jeg lood være Gud befalede. Hafde Biskop Worm fundet for got at lade det til Censur underkastes en hvær af de øvrige H^r. Professoribus Theologiæ, da maaskee det kunde have været bedre, og jeg meente af Begyndelsen, at det ville skee. Men efter nogen Tiids Forløb spurte jeg, at Hans Høyærværdighed den da nyelig hid kaldede Hr. Profess. Chr. Langemach Leth, maaskee fordie han heed just catecheseos Profess., var bleven af Decano chargeret med mit Arbeyds Censur, thi den nu brugelige Omgang efter Touren samt Protocolli Fac. Theol. Nafn, i Steden for Censoris Nafn, var den Gang ey endnu

han fritages for theologisk Examen, er først udstedt 8. Maj s. A., fire Dage før hans Ordination. Han døde i det nævnte Embede 9. Novbr. 1768 (Wiberg II, 591).

anbefalet, hvilket vel er at erindre¹⁾. Hos velbemeldte Hr. Professor Leth var Bogen til Censur hen ved et halft Aars Tiid, da jeg efter hans igientagne Begiæring mange Gange indfandt mig i hans Huus, naar han hafde nogle Timer til at anvende paa Revisionen. Vi giennemgik den atter fra Ord til andet, og efter Censoris Gotbefindende uden mindste min Fortrydelse, ja til min Glæde blev paa mange Steder endnu giort Forandring, deels i Talemaader, deels i Limitationer, Restrictioner, Explanationer eller andet, som den gode Mand ved hvær Samling forud hafde overlagt, saa at jeg med Sandhed kand sige, at om der nogen Tiid er anvendt flittig Granskning og Overleggelse ved sligt et Compendii Edition, da er det skeet her ved, endskiønt Censoris saa vel som min Tak var denne, at man her i Byen skrev Pasquiller om os som utidige Catechismus-Skrivere, og et Exemplar deraf blev mig leveret i mit Huus til en liden Forsmag paa den Stanck, som Sandheds gamle Fiende fremdeeles agtede at opvecke mod det, Paulus kalder Christi Kundskabs gode Lugt.

Det approberede Mss. overgaf jeg til Deres høyædle Excellence, Hr. Geheime Conferentz-Raad von Holstein, som efter indhendente Høy Kongel. allernaadigste Privilegium for Vaysenhuset, mod 1500 Exemplariers aarlige Afgift til fattige Børn, strax befaiede at tage det under Pressen.

Hvorledes Publicum optoog det, er bekiendt, nemlig Allmuen rettede sig paa hvært Stæd efter dens geistlige Forstanderes adskillige Smag. Det var en Tiid, da man frem for nogen Tiid var bange for alt, hvad der hafde Skin af nyt. Den for sin Lærdom udraabte Provst N. N.²⁾ her i Landet, en Mand, af hvis Iudicio mange andre dependere, forsikrede et halft Aar efter Bogens Tryck, at Troen, som Christendommens Hovet-Sag, var icke een Gang nævnet

1) Nærmere Oplysning om Grunden til, at Leth kom til at censurere Pont.s Bog, hos Rørdam, Hist. Saml. og Studier IV, 237—40.

2) Vistnok Fr. Nannestad, Stiftsprovst i Aarhus.

i denne Catechismo, hvor af en anden i Sælskabet overbeviiste ham, at han icke engang maatte have læst den. Andre sagde det, som værre var, og udi nogle hundrede Sogne blef den aldrig antaget, ja indtil denne Dag vil man ey vide af den at sige, nægter ogsaa, at den kongel. Ordre skulle strekke sig vidre end saavidt, at Degnen eller Skoleholderen skal have et Exemplar til behagelig Eftersium. Derimod har jeg fra andre Steder (særdeeles i Norge og Jylland, hvor den nesten over alt er alleene i Brug, saa at Vaysenhuuset nu har debiteret hen imod halffjærdsindstive Tusinde Exemplaria af den) faaet, deels med, deels foruden Scribenternes Nafne, saa store og saa mange Taksigelser for denne Bogs Publication, som jeg, det Gud veed, i mit Hiertes Grund agter mig gandske uværdig til, men melder det alleene for at vidne om de retsindiges Glæde, ligesom jeg og (soli Deo gloria) kand vise levende Vidnesbyrd af Bogens store Frugt og den Besegling, Gud har tryckt der paa.

I denne Betragtning skal de af andre ulige sindede udøste Bespaattelser være mig saa meget desto fordøyeligere, og jeg holder aldeeles for, det hører ad bene esse i slige Tilfælde. Hjærtelig ville jeg skamme mig, frygte og bedrøves, dersom jeg hafde gjort en Catechismum saa, at den kunde have været Mørkheds Fyrste efter Ønske og af ham gandske upaaanket.

Saa vidt har jeg summariter forestillet Bogens Oprindelse og Fata indtil nærværende Tid. Nu høres, at ovenbemeldte Prest udi Riber-Stift, velærværdige Hr. Tøxen, med stoor Heftighed setter sig imod den og handler for saa vidt langt redeligere end mange andre, der ey have bedre Indsigt i Sandheden, men dog bedre Gafver til at dissimulere deres Vankundighed eller Sandheds Foragt, hvilken sidste jeg snarere maa tillegge dem end ham. Thi han siunes en ærlig, skjønt mod mig, som han ey kiender, noget haard Mand, saa og en Elskere af Guds Ords Sandhed, saavidt som den kand siges at være ham bekiendt.

Øg jeg beklager des høyere, at den er ham saa ilde bekiendt, saa og at han efter egen Tilstaaelse vogter sig med Fliid for at læse Buddei, Rambachii eller andre nyere Theologorum Skrifter, af hvilke han kunde faae Indsigt i de Puncter, som nu meest komme i Controvers, skjønt Controversen ogsaa, Gud skee Lof, nu falder bort i Tydskland, hvor gandske faae Mænd af Vigtighed nu om stunder nægte sal. Doct. Speners thesibus den Biefald, som i Begyndelsen blef dem nægtet, siden Logomachien bedre er indseet, og præjudicia personalia tillige med Mændene saa got som ere uddøde. Det er derfor ynkeligt, at vi Danske, som sidde i Bag-Haanden, altid skal have Nachspillet af en Comoedie eller Tragoedie, som i andre Lande lenge siden er udageret.

Seer jeg til Hr. Toxens Klagemaal over Catechismi Forklaring, da findes, at denne Mand, som hos sit haandgribelig slette judicio siges at have gode Studia philologica, dels angriber Catechismum som en skadelig og farlig Bog, dels mig dens Forfattere som en Fanaticus, Jesuit, Socinianer et quid non? Hvad nu min egen Sag, som den ringeste, angaaer, da formoder jeg, den gode Mand omsider seer, han har gjort mig Uret med saa nærgaaende Beskyldninger, og i et andet Bref til sin Biskop med 2 Ord tilstaaer sin Overilelse, da jeg dermed gierne er fornøyet. Men hans Beskyldninger mod de i Bogen indeholdne guddommelige Sandheder haaber jeg, at det høyloflige Kircke-Inspection's Collegium finder Raad til. Disse Beskyldninger kunde, saa vidt jeg af en Times Giennemlæsning erindrer mig, deeles i tvende Classer. Nogle ere saadanne, at maaskee aldrig nogen anden end Hr. Toxen kunde have tænkt der paa eller gjort dem, hvorfore de endogsaa af en half sovende strax kunde besvares, om de trængte dertil, ex: gr: om Gud har befalet, at man skal elske sig selv, om det er de falske Propheter, Christus advarer imod, som gjøre den trange Vey breed. Om man bør elske et ont Menniskes Person, skjønt icke hans Giærning. Et andet Slags Indvendinger ere de, som anden Steds lenge siden

ere giorte, men ogsaa efter de flestes Tilstaaelse afgiorte, uden vi ville giøre Sathan et nyt Lyst-Spill her til Lands, nemlig om Guds Buds Holdelse, om kiødelige Menniskers Kundskab i aandelige Ting og om Fornylsens Sammenhæng med sin Kilde Retfærdiggjørelsen. Udi disse sidste Puncter troer jeg, Hr. Toxen kand, hvis plurima vota skulle decidere, vinde sin Sag og finde Biefald hos en stor Deel af vort danske Clericie, baade lærdere og ulærere end han, skiønt jeg endda tvivler paa, at ret mange, endogsaa af groveste Slags, vilde binde sig ved hans grundstyrtende Vildfarelse om Fornylsen samt hans græsslige Lærdom de fide non sola tantum, sed et vere solitaria et, iudice Apostolo Iacobo, Diabolica. Saadanne Mænd give Papisterne ald Aarsag til at laste vor Lærdom, og er det Luthersk, som Hr. Toxen endelig vil have lært, saa tilmelder jeg hermed den høi kongel. General-Kircke-Inspection, at jeg er ingen Lutheran. Dette maa treffe enten ham eller mig.

Imidlertid meener jeg at have fremsatt bemeldte controverterede Puncter, just for Controversen at forebygge, saa vaerlig, velbetænckt og i alle Henseender vel clausulerede, at jeg nu og i min Døds-Stund vil binde mig ved dem og deres Forsvar, hvis Omstændighederne udkrævede det, som jeg dog hiærtelig ønsker at icke maatte skee, og ey heller tør skee, siden der er kommen imellem mig og Bogen en auctoriseret Censor, Hr. Profess. Leth, hvis Nafn er publico kundgiort ved Paategning, og denne sin Haand er han en Defension skyldig, hvis Tilbud ham ey heller bør nægtes.

Derimod deprecere jeg i største Soumission, at meer bemeldte Catechismus, som har staaet alle sine Fatialia, i det mindste icke i Anledning af Hr. Toxens (som en selv meget grovelig vildfarende Mands) indsendte Skrift maatte skee den i mange Henseender utaalelige Fornermelse, nu paa nye at underkastes anden Censur end den, det høylofl. Collegium selv er noksom i Stand til at kunde gifve, og med hvilken jeg fuldkommelig vil acquiescere. Thi skal Bogen i Aar revoceres sub limam for Hr. Toxens Skyld,

saa kand det samme skee ad Aare, naar maaskee en anden endnu urimeligere behager at komme med nye Indvendinger, og da bliver alle andre af en Professore censurerede Bøger samme uendelige Dom underkastede, i hvilket Fald jeg for min Deel ville bede at frietages fra Censura.

Bogen er efter Deres kongel. May. og det høye Collegii Ordres i Brug, og den har, Gud være Lof, i de faae Aar saa riig Frugt baade i Holsteen, Dannemarck og Norge, som noget catechetisk Arbejd mueligt har haft i disse Lande. Skulle den betryckte Sandheds Fiende finde nogen Udflugt og Rum til at carpere Lærdommens Rigtighed i Anledning af en ved ulige Votis over Hr. Tøxens Meeninger given ulige Censur, da beder jeg underdanigst og ydmygst det høye Collegium overveye, hvilken Forvirrelse det endelig maatte sette i Gemyterne paa begge Sider, og hvad Credit man i Fremtiden ville faae for det, som publica auctoritate kunde forordnes. Forvirrelse og Forstyrrelse i Gemyterne er allerede stoor nok. Gud lade dog noget skee i vore Dage til at dempe, men i det mindste icke publica aucto- tate noget til at forøge den. Dog, jeg vil i dette og alt andet see meere paa Gud end paa Menniskene. Hans Naade være Deres høyædle Excellence med samtlige høye og gode Herrer aldtiid befalet. Jeg er i Sandhed

Deres (Tit.) ærbødigst underdanige

Kiøbenhavn, d. 8. Julij

ringe Tiener

1743.

E. Pontoppidan.

Denne indtrængende Forestilling bevirkede, at Kollegiet opgav at sende Tøxens Indsigelse til det theologiske Facultets Bedømmelse, og at det valgte en anden Vej, som det fremgaar af følgende Antegnelse i dets Protokol:

1743 d. 29. Aug. refereredes i Collegiet Pontoppidans Skrivelse af 8. Juli, i hvilken Anledning besluttedes:

Collegium tillader, at Secreteren maae underhaanden og som for selv tilskrive H. Niels Tøxen og foreholde ham

den Forseelse, hand har begaaet imod det Kongl. Rescript, at [hand] ei der efter [har] villet introducere Bogen i sin Meenighed; samt at Collegium ei kand ansee denne Sag anderledes end politice, hvoraf vil følge, at hand maae ansees som de Kongl. Mandaters modvillige Overtrædere, hvorfor han advares at betænke sig, og endnu at introducere Bogen og saadant Collegio at tilskrive.

NB. Dette Brev var efter mundtlig Tilladelse¹⁾ for 14 Dage [siden] afgaaet, og Hr. Tøxens Svar mod denne Session indkommen.

Sekretærens Skrivelse lyder, som følger:

Velærværdige og Vellærde Hr. Pastor!

Deres Velærværdighed ville ikke fortryde paa, at jeg som for Dem af Person ubekjendt, men af min Function som Secreterer ved General-Kirkeinspectionen mulig par renommé bekjendt, tager mig den Frihed angaaende en højst betydelig Sag, nemlig Deres mod Hr. Biskop Brorson i Ribe om den bekjendte Catechismi Introduction i Deres og Deres gode Broders Menigheder havende Controvers, et Par Ord med Dennem at communicere. D. V. kan vel forestille sig, at ovenmeldte med Hr. Biskop Brorson førte Controvers til General-Kirkeinspectionen er bleven indberettet. De begriber og, saavidt jeg af Deres bivaanende²⁾ og af Deres Stridskrift bemærkede Penetration kan skjønne, at samme Collegium paa nærværende Tid, da berørte Catechismus Regia autoritate er indført i begge Riger, umuligen kan tractere denne Sag anderledes end som en politisk Sag, som en Sag, der directe gaar an mod Kongens Højhed og imod kongl. Befalinger, hvoraf farlige og bedrøvelige Sviter kan flyde. Jeg taler oprigtig med D. V., og jeg vil sige Dem, hvorfor jeg gjør det. Jeg veed, De er højærværdige

¹⁾ Altsaa uden Forhandling i Kollegiet!

²⁾ Her og andensteds i Brevet viser forekommende Germanismer, at E. J. Jessen var bedre hjemme i det tyske end i det danske Sprog.

Consistorialraad Hwiid nær paaslægtet eller besvogret; Hr. Hwiid er min oprigtige Ven og Velynder, derfor vil jeg bede ham og alle hans af Hjertet vel; ja det skulde glæde mig i mit Hjerte, om jeg kunde forøge Deres Lyksalighed, og hvorfor da ikke, om jeg kan forebygge, hvis Fortræd jeg ser forud, der kan møde. Her ser De, kjære Hr. Pastor, hvad Motiver jeg haver at tale med, den første Gang jeg har den Ære at tilskrive Dem. Jeg har endnu mere Aarsag til at aabne mit Hjerte for Dem, thi jeg ser forud og meget grant, at Hr. Consistorialraad Hwiid finder sig foraarsaget til at suspendere sit judicium et votum i denne Sag, som ham og hans Paarørende angaaende, og da er der ingen, som kan løfte den mindste Anstøds-Sten for Dem af Vejen. Hav den Godhed for mig, som declarerer sig at være Deres Ven, og hør min ringe Raad og Betænkning i denne fortrædelige Sag. Vid først, at Pontoppidans Catechismus (hvorimod jeg og mange andre brave Mænd i visse Ting ogsaa kan have noget at sige) er dog bleven approberet af Facultate theologica, og det af sine store højvigtige Raisons, og saadanne, som kan oprette det forfaldne og snart til Afguderi henfaldne Christendom. Vid for det andet, at de allerfornuftigste og redeligste Theologi, som har indset Zions forfaldne Mure, staar for deres Spidse og fægter for dem, de ere værd at høres, de fortjener det, og naar man har hørt dem, saa er det Tid at tale, ikke før. Thi begge Parter skal høres, læses, consuleres. D. Velærv. mærker nu nok, at jeg er en Jurist; men Jurister skal og være Christne, ikke onde men gode Christne. Jeg agter ikke at refutere Deres Dubia, ikke heller kan gjøre det, det bliver en Sag for det theologiske Facultet, ikke alene vores, men og andres; og vil D. V. controvertere med dem paa en Maade, som blandt de lærde er brugelig, kan ingen efter mit Tykke formene Dem det. Men dette gaar ikke an i General-Kirkeinspectionen, der behandler en Sag ikke saa vel theologice, som meget mere politice. Naar nu samme Collegium har en Bog for sig, som efter Sædvane

af den theologiske Facultet er bleven approberet, og paa den anden Side en kongl. expres Befaling, at samme Bog i begge Riger skal blive introduceret, saa kan bemeldte Collegium umulig gjøre andet end holde over samme kongl. Ordre, at den ad literam bliver efterlevet og exequeret. Har nu Gejstligheden i begge Riger gjerne og villig, som og tilbørligt er, efterlevet deres fromme Konges Befaling, uden at en eneste af hele danske og norske Gejstligheden har fundet Føje til at sige et Ord derimod, hvorfor vil da D. V. være den eneste, som efter saa lang og nogle Aars Forløb opsætter sig imod sin milde Souveræns redelige og allerchristeligste Intention og Villie. Sig ikke, De have af afgangne Biskop Anchersen faaet Dispensation at bruge den gamle Catechismum og til videre at udsætte den nyes Introduction. De er alt for fornuftig til at tro, at en Biskop skulde kunne dispensere i en kongl. Befaling. Hvad Kongen befaler, deri kan ingen dispensere uden Kongen selv. — Tiden bliver mig for knap at være vidtløftigere, jeg er og visse paa, at D. V. ikke nægter mig sin Bifald. Men det, jeg fornemmelig beder om, er dette, at De og Deres gode Broder, Dem jeg begge har Estime for, ikke ganske foragter mit ringe Consilium, som jeg af forbemeldte Aarsag, som en Ven af Dem, meddeler Dem, nemlig: at De enten begge, eller idetmindste en af Dem, kommer ufortøvet ind til General-Kirkeinspectionen og der erklærer, at De aldeles ikke er opsætsige imod Kongens Befaling, men i des Følge gjerne vil introducere bemeldte Catechismum i Deres Menighed, bedende om Forladelse, at det ikke er sket endnu, siden Biskop Anchersen havde givet Dem Forlov dertil, hvilket blev en Sag for ham at svare, om han endnu var i Live. Sker det ikke, saa forsikrer jeg D. V. paa min Samvittighed, at Udfaldet vil blive saaledes, at det kan efterdrage sig en evig Fortrydelse og hele Familiers Ruin, hvilket jeg af min inderste Hjerte ønsker at forebygge. Bær mig med et Par Ords Svar, saasnart muligt er. Jeg vil udsætte

Sagen saa meget jeg kan, og forsikrer, at jeg med Consideration lever

D. V.s tjenstskyldigste Tjener

Kjøbenhavn d. 27. Julii 1743.

E. J. Jessen.

Herpaa svarede Tøxen:

Velædle Hr. Secreterer, Gunstige Velynder!

Min Herres kjærkomne Skrivelse af dato 27de Julii haver jeg med tilbørlig Respect annammet, ikke uden Forundring, at De som en fremmed og ubekjendt har villet paatage sig saa stor en Møje, for min ringe Person, om muligt, at conservere. Herren, som ikke lader en Drik koldt Vand gaa ubelønnet bort, belønne Dem for denne store Velgjerning, at De som en tro Ebed-Melech har dog villet kaste til mig fattige Mand nogle Barmhjertigheds Palter, for at hjælpe mig af Elendigheds Hule, som jeg uformodentlig synes at være falden udi. — —

Efter at have berettet om sine Tvivl, hvorvidt den udgivne Katekismusforklaring var den i Kongebrevet betegnede, særlig fordi den heri siges at være approberet af det theologiske Fakultet, medens den faktisk kun var approberet af C. L. Leth (der ikke var egentligt Medlem af Fakultetet), fortsætter Tøxen saaledes:

Indsendte derfor strax mine vigtige Aarsager til afg. Biskop Anchersen med ydmyg Begjæring, at samme for Hs. Majestæt allerunderdanigst maatte berettes; men enten det skete eller ej, veed jeg ikke; dog blev jeg, saa vel som mange flere, intet mere med bemeldte Forklaring bemøjet¹⁾.

¹⁾ Biskop Hersleb skrev nogle Aar senere herom: „En Præst i Jylland vilde ikke introducere Pont.s Forkl. i sit Sogn; det refereres Biskop Anchersen; han holder Præsten til Lydighed, inquirerer om Præstens Forhold, og befinder, at Præsten var flittig i at drive paa Catechisation, at Præstens Menighed var vel undervist. Biskoppen da mente, at efterdi Kongen ikke sigtede hen uden til Menighedens Oplysning, saa kunde det være lige meget, enten det skete ved den Formular eller en anden, saa der blev ingen Uro, og ingen vidste af den Strid“. (J. Møller, Theol. Bibl. V, 168). Denne Beretning støtter sig dog maaske mere paa Formodninger, end paa Kjendsgjærninger.

Men at han enten skulde have givet nogen Dispensation udi Hs. Maj.s Rescript, som min Herre synes at have Tanker om, eller at noget sligt, som i sig selv er urimeligt, af hannem skulde være forlangt, kan jeg ikke sige med Sandhed, vil ej heller for nogen Ting lyve den afdøde paa. — Er min Erklæring ikke strax til Hs. Maj. bleven indberettet, da er Skylden ikke hos mig, men hos min daværende beskikkede Biskop og Øvrighed. Og dette var jo ellers det eneste, der kunde fælde mig, om de høje Herrer udi Gen.-K. Insp. vilde tractere Sagen politice; men derimod vilde det vist blive en dødelig Synd og haardelig straffet af Gud, om man uforhørt vilde dømme en fattig Lærer som en opsætsig imod sin allern. Konge, fordi han ikke kunde holde et vist Bud, uden dermed at fortørne Gud og lædere sin Samvittighed, besynderlig naar han, som af mig sket er, i Tide sligt gav tilkjende. — — Bedre var det jo at efterforske, ved hvad Beretning saadant kgl. Mandat var blevet forhvervet; om Bogen af alle Theologis i hele Facultetet er bleven approberet; om den befatter ingen anden Lærdom i sig end den, der ren og sund monne være etc.

I denne underd. Forsikring lever jeg, at de høje Herrer, efter den Dem af Gud forlente høje Visdom og Guds frygt, skulle ogsaa tractere denne højvigtige Sag (som er den guddommelige Lærdom angaaende at beholde pur og ren) theologice, saaledes at De bær Omsorg for, at der efter vor allern. Konges Villie — — os ingen anden Lærdom i Kirker og Skoler bliver paabyrdet end den, der i alle Maader stemmer overens med Guds Ord og vore symbolske Bøger, og derfor sørger saaledes for Josephs Skade, at de Vildfarelser, som i forbemeldte Forklaring, imod Hr. Maj.s høje Villie og Videnskab, sig haver indsneget, blive revoceret, og Bogen saaledes corrigeret, at man samme med god Samvittighed kunde antage.

Min Herre tager det derfor ikke ilde op, at jeg hans velmente Consilium ikke formaar at følge; thi jeg maatte derved lædere min Samvittighed, og, for timelig Lyksalighed

at nyde, forspilde den evige. — Opsætsighed imod min allern. Konge at begaa (hvilket jeg endda gruer for at nævne) skal den højeste være mit Vidne til, aldrig at være kommen i mit Hjerte. Ligesaa uskyldig er og min Broder i denne forskrækkelige Synd, som man dog nu synes at ville tillægge os, hvilket vi faar med vor Frelsere Christo at stille hen til den, der dømmer rettelig og uden Persons Anseelse. Men at jeg skulde tage imod saa grove Vildfarelser og falsk Lærdom, som jeg i forbemeldte Catechismi Forklaring har tydelig demonstreret at findes, vover jeg ingenlunde mod Gud og min Samvittighed. Det gaa mig herover, som Gud vil. Min Broder raader for sig selv, hvad han vil eller kan gjøre. Jeg for min Person vil hellere lide Verdens Spot og Uselhed, ja Døden selv, end saa liderlig og letsindig overtræde mit Embedes Pligt og dyre Ed. Thi dette veed jeg, at saadan Opsætsighed mod Gud lader sig ingenlunde for hans Dom dermed forsvare, at jeg herudi haver haft mange Staldrødre i Danmark og Norge; er derfor bedst at følge i det gode den Flok, som altid har været liden. Over alt maa min Herre være forsikret, at der findes mange i Hs. Maj.s Lande og Riger af samme Sind som jeg, skjønt de nu ikke have haft samme Lejlighed og Anledning. Det er faa Uger, siden min sl. Hr. Provst, der nu nyligen af Gud er bleven hjemkaldet, indsendte til vores gunstige Hr. Biskop ligesaa haarde Beskyldninger imod oftbemeldte Forklaring, som jeg. — — Beder allerydmygst, min ringe Person saa vel som min Broder, der intet andet formaa end preces et lacrymas, qvæ sunt arma Ecclesiæ, maa i denne vor store Nød og Fare være min Herre til det bedste recommendede. — —

Vierst d. 5. Aug. 1743.

N. Tøxen.

Under den vanskelige Stilling, hvori Hr. Niels Tøxen var kommen ved sin ihærdige Vægning mod at indlade sig paa et Tilbageskridt, har det kjendelig været ham en ikke ringe Opmuntring at faa en Hilsen fra den theologiske Pro-

fessor, Dr. Marcus Wøldike, der baade i sin Egenskab som afgjort orthodox Theolog og som forhenværende Præst i Varde sikkert nærrede Interesse for Tøxen¹). Dennes Svar paa Wøldikes Hilsen vil læses med Deltagelse, selv om man ikke kan billige den haarde Dom, han havde fældet over Pontoppidans Arbejde.

Højædle og Højærværdige Hr. Doctor,
Højgunstige Velynder!

Det glædelige Budskab, jeg for nogen Tid siden ved velærv. Hr. Jens Storm af Højen bekom (som og betog mig den største Sorg og Bekymring, mig i denne bedrøvelige Tid er vederfaren), nemlig at Deres Højærv. ved hannem gunstigst lod mig vide, at De den udgangne Pontoppidans Forklaring ikke have approberet, haver bevæget mig til midt udi megen Kummer og Gjenvordighed at haste med hofølgende, som er en Copi af alt, hvis hidindtil i denne catechetiske Controvers sig har tildraget, hvilket, som Hr. Storm berettede mig, D. H. af mig skulde have forlanget. Det er, som sagt er, udskrevet ikke aleneste i Hast, men endog, i Henseende til mit Huses Tilstand, blandt megen Kummer og Bedrøvelse; beder derfor ydmygst om Forladelse, at det ikke fremkommer saa accurat og sirligt, som det burde. Jeg havde vel for lang Tid siden agtet at udbede mig D. H.s og hele theol. Facultets gunstige Censur over mine Aarsager, til H. H. Biskop Brorson indgivne, saa vel som Aarsagers Confirmation, som paa Biskoppens Svar følger, men af en utidig Frygt, at jeg og der, som hidindtil allevegne, skulde regnes iblandt de forladte (skjønt jeg om D. H. selv og Deres Nidkjærhed for Guds Ære ingen Tvivl havde), har jeg indtil nu ladet forblive, og taget min Tilflugt til Gud alene, hvor jeg stedse har fundet og venter fremdeles Skjul og Beskjærmelse. Nu fordrister jeg mig

¹) Wøldike havde været Præst ved S. Jacobi Kirke i Varde fra 1728 til 1731, da han blev Professor i Theologi ved Universitetet.

herved ydmygst at udbede mig D. H.s gode Raad, hvad jeg, ifald her bruges Magt, fremdeles skal gribe til. Min ringe Person ligger der ikke stor Magt paa. De lade mig vel blive aut sub coelo aut in coelo. Men Sagen i sig selv er uden Tvivl af den Vigtighed, at jeg forhaaber, D. H. med sine høiberømmelige Herrer Collegis ikke aldeles stiltiende skulde lade den guddommelige Sandhed saa liderlig forhaanes og fortrykkes. Maatte jeg herom bekomme den allermindste Fortrøstning, vilde jeg visselig skattere mig lyksalig, og ikke mindre, om D. H.s andre høje Forretninger kunde tillade, mig, Deres ringe Tjener, med et Par Ord at bære, i min kummerlige Tilstand at husvale, og derhos gunstigt at vise, om og hvorudi jeg i mit Indgivne kunde have fejlet, og hvor stor min Fare af Dem maatte ansees, da jeg, ifald nogen Fejl mig vises, findes redebon til at corrigere, revocere og i alle Maader D. H.s, som en from Faders, Raad at følge. Jeg forbliver med al Veneration og Lydighed etc.

Vierst d. 4de Sept. 1743.

N. Tøxen.

At Wøldike har svaret paa dette Brev, fremgaar af den senere Provsteretssag; men Svaret er næppe bevaret. Det theologiske Fakultet som saadant fik aldrig Lejlighed til at udtale sig om Sagen. Ukaldet kunde det næppe blande sig i den.

I Kirkeinspektionen tog Biskop Hersleb sig imidlertid af Tøxens Sag og udvirkede (uden at dog noget derom indførtes i Forhandlingsprotokollen), at det paalagdes Bluhme under Haanden at lade Biskop Brorson vide, at Kollegiet formente, »at det ikke var tjenligt, at den Sag blev rørt, efterdi Præsten gjør sit Embede troligen, og hans Menighed er vel oplyst, saa det var bedre at ignorere saadant, som vel fandt sig«¹⁾.

Da Pontoppidan havde faaet Nys om dette Skridt, kom han i heftig Bevægelse og tilskrev Kollegiet, som følger:

¹⁾ J. Møller, Theol. Bibl. V, 169.

Deres Excellence samt (Tit.) Herrer
General-Kircke-Inspectores!

Med ald den Veneration, som et ringe Lem af vores national Kircke kand være det høye Collegio skyldig, understaaer jeg mig at gjøre efterfølgende uforgribelige og underdanigste Remonstration angaaende den af velærværdige Hr. Søfren Tuxen (!), Sogne-Prest for Vierst Meenighed i Riiber-Stift, mod mig, dog først og fornemmelig mod Guds og Kongens klare Ord, begyndte Sag.

Da denne Mand, som af Person er mig gandske ubekiendt, for Aar og Dag siden udi gientagen Skrivelse til sin Biskop, velærværdige Hr. H. A. Brodersen, fandt for got at angribe den paa kongelig allernaadigst Special-Befalning forfattede og post censuram consuetam med kongelig Auctorität i alle Kongens Lande og Provintzer indførte Forklaring over Lutheri liden Catechismo, saa og derhos meget haardelig at angribe, udskælde og efter ald Evne at skamskiende mig som Skriftets Forfattere, da, siger jeg, meente enhver, som hørte derom, at den Sag som vigtig i mange Henseender nok blev remederet ved det høyløflige Collegii Forsorg og priselige Aarvaagenhed over Guds og Kongens Ords Høyagtelse, særdeeles da Manden i samme sit indgifne daabelte Skrift tydelig forraader og selv denunciierer sine egne unægtelige grundstyrtende Vildfarelser, og der hos reent ud declarerer, at han ey vil eller kand efterleve sin Konges Villie i denne Post. For saavidt som jeg nu derudi var interesseret, og mit ærlige Nafn og Rygte med de allerheftigste Injurier angrebet, meente jeg, det fandt sig vel, naar Hovet-Sagen blev udgiort, og velærværdige Hr. Tuxen formodentlig overbeviist om sin Uret mod alle fornærmede, samt tilholden at igienkalde i et andet Bref sine mange Beskyldninger og Skiolds-Ord, hvilken Gienkaldelse var det allermindste, som jeg kunde begiære, saa og mig gandske fornøden, hvis ieg her efter skal staae i offentlig Lære-Embed; thi in faciem eccleciæ er jeg udskieldet for Papist, Jesuit, Socinianer, Fanaticus og alt det,

som ont og ærerørigt være kand. Saa roulerer og disse hans ad magistratum indgifne Beskyldninger blant Allmuen i og uden for hans Egn; han glorerer af sin Dristighed, han traadser og truer. De, der dømme efter Anseelse, maa endelig tænke, at den, som sticker alt dette hos sig og tier stille, er male sibi conscius, særdeeles da Sagen ey er privat, men angaaende det, som saa høylig interesserer det heele Land. Hafde han sagt mig alle sine Injurier i Eenrum eller i een privat Skrivelse, de ville jeg ved Jesu Naade have tiet og tilgivet ham, foruden at udsprede nogen forargerlig Stanck; thi jeg er en Hadere af Had og Hefn. Jeg undertræder hellere en Gnist end lader den blive til en Ildebrand. Men nu er det gandske anderleedes, og da den sagtmodige Jesus selv blef slagen for Retten, saa efterlood han ey at giøre sit til en Volds-Mands Overbevisning og Dommerens Erindring. Haver jeg talet urettelig, da beviis, at det er Uret, men haver jeg talet ret, hvi slaaer du mig? Det var tillige et Spørgsmaal for Dommeren: Hvi taaler du, at han slaaer mig? Hodie mihi, cras tibi.

Jeg bliver endnu ved det Sind, at ey begiære mindste Hefn over Hr. Tuxen, thi jeg ynkes i Stæden for at vredes over de Zeloter af det Slags. Men da det har behaget det høyloflige Collegio at skiænke Hr. Tuxen ald sin Sag mod Gud, Kongen og Publicum (hvor over han og, som Breve fra Jylland berette mig, jubilerer og triumpherer, saa at det giver Gienlyd vidt og bredt i Landet, til den antagne Catechismi eller rettere Guds eget Ords store Anstød og vantroendes Latter over alle vedkommende)¹⁾, saa er med denne

¹⁾ Naar Hersleb flere Aar senere efter Hukommelsen gjengiver Indholdet af nærværende Skrivelse fra Pontoppidan, insinuerer han, at Pont. umulig allerede kunde have Breve fra Jylland, der stod i nogen Sammenhæng med Bluhmes Brev til Brorson, og at det altsaa maatte være gjennem en privat Meddelelse fra Bluhme, at Pontoppidan var kommen i Kundskab om Kollegiets Skridt for at dysse Sagen hen, noget, Hersleb betragtede som en Indiscretion fra Bluhmes Side (J. Møller, Theol. Bibl. V, 169).

underdanige Remonstration mit eeneste fornødne Erende og Ansøgning hos det høyloflige Collegium at giøre Forespørgelse om, hvad Raad mig gives i en Sag, hvor Paulus siger: jeg ville hellere døe end lade mig den Roes (forstaae Sandheds og Redeligheds Roes i Embeds-Sager) offentlig betage. Gifver det høyloflige Collegium mig intet Raad, men afviser min Sag saasom causam privatam fra sig og lader mig selv vigilere for, hvordan jeg kand ligge som en ærlig Mand i min Graf, endskiønt jeg har arbeidet for Publico, og i Publici Tieneste faaet de Ære-Saar til Belønning, saa forandrer jeg mit Spørgsmaal til en underdanig og gandske vel grundet Begjæring om, at de af Hr. Tuxen til Biskoppen og af Biskoppen til det høyloflige Collegium indsendte Criminationer og Beskyldninger in extenso mig maa udleveres per copiam fide dignam. Thi saa nødis jeg til at gaae den Vey, som jeg før aldrig gik, og Gud skal være mit Vidne til, at jeg gaaer ugierne, saa at hvis det høyloflige Collegium endnu kand finde Middel til at dispensere mig derfra, da vil jeg ansee det for en af de allerstørste Velgierninger, med hvilke jeg kand forpligtes til at være det, jeg desforuden er, nemlig:

Deres Excellences (etc.)

underdanigste og ærbødige Tiener

Kiøbenhafn, d. 18. Febr. 1743.

E. Pontoppidan.

Ovenstaaende Skrivelse refereredes for Kirkeinspektionen i et (i Protokollen udateret) Møde, ved hvilket kun Holstein og Hersleb vare tilstede. Svaret kom derfor til at lyde, som følger:

Velædle, velærværdige og høylærde

Herr Professor og Hoff Prædikant!

Den os allern. meddeelte Instructions 4de Articul befaler os at hemme og hindre alle anstødelige Controverser og icke tillade, at saadanne offentlig eller hemmelig ventileres eller giøres andre ved os bekiendt: det er Aarsagen,

hvorfor vi har holdet det baade raadeligt og os pligtig til at dempe den Controverse, som Sogne-Præsten Tøxen til Vierst formeener at ville forsvare mod Eders Velærværdigheds udgivne Catechismi Forklaring, og hindre, at den ey skulle blive Publico bekiendt, hvilket visselig icke ville skee uden stor Forargelse, Uroelighed og Bitterhed og igien op-røre den nu af Hans May. saa viiselig dempede Controverse, som paa det sidste dog vilde løbe ud paa en Logomachie. Det er og Aarsagen, hvorføre vi ey kand fyldestgiøre Eders Velærværdigheds Begiæring at give Dennem verificered Copie af de derom til os indkomne Papiirer, men meene, at vores Instruction allerbedst efterleves og Hans Kongelig May. Meening allerbest opnaaes, naar vi blot dempe den Sag og hindre, at den icke vorder bekiendt. Vi forblive (osv.)

General Kirke-Inspections Collegium d. 29 Febr. 1744.

J. L. Holstein. C. v. Støcken. P. Hersleb. J. B. Bluhme.
M. Hwiid.

Det er ikke sandsynligt, at alle Underskriverne have billiget dette Svar, gennem hvilket vi høre Herslebs Røst; men det var den Gang Skik i Kollegiet, at alle Medlemmerne underskrev de fattede Beslutninger, selv om de dissentie-rede. Pontoppidan var imidlertid ikke til Sinds at ville lade sig nøje med denne Afvisning.

Hidtil havde Christian VI været holdt udenfor Sagen. Men da Pontoppidan mærkede, at man i Kirkeinspektionen ikke vide gjøre noget ved den, besluttede han sig til at forebringe den for Kongen. Af nedenstaaende fremgaar, at han havde gjort dette mundtlig, inden han fremkom med følgende Skrivelse:

Stormægtigste

allernaadigste Arve-Herre og Konge!

I Følge af Deres Kongel. May. allernaadigste Befalning overgives hermed allerunderdanigst Copie af nogle til General-Kircke-Inspections-Collegio fra mig indsendte Breve

samt høybemeldte Collegii Svar derpaa. Af det sidste seis, man frygter at give Anledning til forargelig Controvers imellem Hr. Søfren Toxen, Sogne-Prest for Vierst Meenighed i Ribe-Stift, og mig underskrevne, som over den introducerede allmindelige Catechismi Forklaring er bleven meget haardelig og ærerørig angreben af velbemeldte Hr. Toxen, ey privatim, da jeg ville tie dertil, men i en offentlig Klage-Libello, indsendt til hans Biskop, Hr. H. A. Brodersen, og af hannem til det høyløflige General-Kircke-Inspections-Collegio. Nu ønsker jeg ligesaa lidet som nogen anden at opvecke Controverser, hvilke aldtid haver været mig en Afskye. Men under det Paaskud at lade en offentlig Modsigeres Mund utilstoppet og ham med sine lige beholde Magt til at forkaste Guds og Kongens Ord, samt overfalde med Injurier den, der har gjort af bedste Evne, hvad ham var befalet, det meener jeg er at købe eller tigge sig Fred til paa Sandheds Omkaastning. Imidlertiid, jeg som Gud skee Lof endnu aldrig har ført og haaber heller aldrig at føre nogen Process eller Rettergang, skienker Hr. Toxen gierne ald min Ret og befaler det Gud, som seer og dømmer. Men een Ting udbeder jeg mig allerunderdanigst af Deres Kongel. May., nemlig at det mod mig indgivne Skrift med de mange haarde Beskyldninger icke ubesvaret bliver liggende i General-Kircke-Inspect. Archiv, da jeg for Efterkommerne icke kand ligge som en ærlig Mand i min Grav. Maa dets Indhold Deres Kongel. May. refereres, saa nøyes jeg strax i allernaadigste Underdanighed med Deres allernaadigste videtur, enten at forsvare mig eller at tie stille, og i det sidste Fald udbeder jeg alleene den Naade, at meerbemeldte haarde Skrift ey maatte blive liggende til et Vidnesbyrd mod mig, som Defensionen er forbuden, men af General-Kircke-Inspections-Collegii Secretair i min Nærværelse annulleres. Mindre Omsorg siunes mig ey, at jeg kand bære for mit ærlige Nafn og Røgte, saa lenge jeg staaer i et offentlig Lære-Embede. Men skulle endogsaa denne aller simpelste Defension mig afslaees, da nøyes jeg

ogsaa, hvis Deres Kongel. May. selv siger, jeg skal nøyes; thi saa veed jeg, det er min Guds Villie, og jeg har mig intet at reprochere. Jeg er i allerdybeste Devotion, stormægtigste etc. etc.

E. Pontoppidan.

Kiøbenhavn, den 1. May 1744.

Vedføjet er Kopier af de to foran meddelte Breve fra E. Pontoppidan til General-Kirkeinspektorerne samt disses Svar af 29. Febr. 1744. Det hele har følgende Paategning:

Hans kongelige May^{tt.} vil allernaadigst, at denne Ansøgning allerunderdanigst skal forestilles. Christiansborg, d. 4. Maj 1744.

V. A. von der Lühe.

I Henhold til denne Befaling blev Sagen paany tagen op til Drøftelsen i Kollegiet. Herslebs Indflydelse var dog saa stærk, at Beslutningen kom til at lyde, som følger¹⁾:

Anno 1744, die 8. Maji præsentibus, qui subscripserunt.

Hans kongl. Majst. forestilles Sagen all. i sin fulde Sammenheng, og hvad Aarsag de har havt at dempe denne Sag paa denne Maade. Neml. at Hr. Toxen er en gammel Mand, og at naar hand dør, falder Sagen bort af sig selv. Men finder Hans Majst., at Sagen lovlig skal foretages, saa kand det ogsaa skee, eller skal de anrørte Documenter og Beskyldninger casseres, dependerer det ogsaa af Hans Majst. Befaling.

Ved samme Leilighed forestilles og all., at denne Catechismi Forklaring, foruden at mange Spørsmåale ere indzinglet²⁾, dog endnu er for vitløftig, og derfor all. indstilles, om der ikke af Biskopen i Sælland og det theologiske Facultet maae giøres en Extract af samme Bog, som i Holsten

¹⁾ Gen. K. Insp. Koll.s 2den Hovedprotokol, Fol. 118—9.

²⁾ Disse indstregede Spørsmåale kunde forbigaaes ved Undervisningen af svagt begavede Børn.

og de tyske Provintzer er gjort, hvilken sidste tyske Extract kunde imiteres, men dog i Allmindelighed følges Hr. Pontoppidans Forklaring; og derpaa samme Extract ved Rescript til alle Biskopper befales at skal bruges i Skolen foruden den anden, og efter samme Methode examineres og catechiseres i Kirken.

J. L. Holstein. C. v. Stöcken. P. Hersleb. J. B. Bluhme.

Dermed indtraadte en Standsning i Niels Tøxens Sag. Vi benytte den til at meddele følgende Brev vedrørende Forholdene i Sønder-Felding og Assing, hvor Manasses Tøxen, der ganske havde delt Broderens Anskuelser, var afgaaet ved Døden i April 1744¹⁾.

Høyædle og Høybaarne, Velædle og Høyærværdige
Herrer, samptlige deputerede udi det Høiloflig Kong.
Kirche-inspect. Collegio!

Det er dem bleven bekiendt |:desverre:| dend des-orden, som forhen for nogen Tid er forefalden udi Guds Kirche imellum Provsten, velærværdige Hr. Bering, og Præsten Hr. Tøxen tillige med eendeel af Sognefolchene udi Assing sogn, sc: at disse har opkast sig mod Provsten, kastet og platterdings fornegtet Pontop: Cat: Forklaring til deres Børns Underviisning, med mange haarde og utilbørlige Expressioner og Talemaader mod Provsten, mod hands Embede, den hellige Lære og dessen Tienniste og Tiennere, hvorved ey alleniste paa denne Tid er opvagt stor Forargelse, men endog, som det hidindtil er bleven u-paataalt af Øvrigheden, er samme videre indtrengt sig udi min og andre nær omliggende Meenigheder, at vi icke efter dend pligtig Schyldighed, Gud og Kongen kand foddre af vi Præster, kand forrette Ungdommens Underviisning med saa lychelig

¹⁾ Som det fremgaar af Universitetets Matrikel, var Man. Tøxen 23 Aar gl. bleven Student 1714 ved privat (Broderens?) Dimission. Han burde altsaa som den yngre, øvf. S. 408, have været nævnt efter Niels Tøxen.

en Forfremmelse og Fremgang, som vi ønschte, til Guds Ære og de unges fornøden Opliusning; thi deels fingerer de sig deraf en utidig Hiernes abortum, at dette hellige Verch er iche saa fornøden, som vi Præster driffver paa dend, og der over gansche sætter til Side dend rætte alvorlige Stræbsomhed, deels tager de sig deraf en libre arbitre, at de vil bruge en mindre og korttere Forklaring, og saa staae vi under Cathechisationen beschemmet, og de lige ignorantes; deels falder de til bespottelig Væsen, at de laster, ja vel forkiettrer i deris Hierter Pontop: Forklaring, da de dog veed iche meere Grund derom, end de meener, det schal saa være, fordi det er saa scheet af andre i Assing Kirche, og deraf er det øyensiunlig klart, hvad Fremvevt i dette gudelig Verch kand være at forventte til Guds Ære, Kongens Fornøyelse og de unges Opliusning udi vor Herres Jesu Kundschaft. Thi vil jeg hiertelig som kiærligst, indstændigst som ydmygst bede, at denne Forargelses Steen ved de høye Herrers mægtige Haand maa blive afvelt fra Døren af Guds Kirche; iche at jeg begierer nogen Has og Hefn over Guds Kirches Lemmer, det [vilde] være mig u-anstændig som Kirchens Lærere; Men som Hr. Tøxen forhen død er, hands Forseelse og med ham maa være død og mortificeret; thi som ieg var hos ham i hands Død, er jeg forsichret, at hand døde i Troe og Kiærlighed, saavel med en Siæl afvendt fra denne Synd, som forsonet i Jesu Blod, saa jeg iche kand andet, end jeg maa tale godt baade om hands Støv og for hands Støv i Jorden, efftersom der var dog en Ende paa Israels Overtrædelse, og hands Ende derfor blev som en sand Israelites; Men alleeniste disse af Sognefolchene, som vilde giøre sig til Lov-lærere, dog de forstode iche, hverchen de Ting, de sagde, eller om hvilche Ting de noget stadfæstede, ja foragtede Herredømme, vare dristige, befalt sig selv og iche bævede, naar de bespottede Majesteter, 2 Pet. 2 v. 10, at de maatte udsøges, proclameres offentligt for Meenigheden, sættes med faae og fyndige Ord til rætte, viises deres Feyl og derpaa være til-

holdt offentlig at træde ud i ald Meenighedens Paahør og og giøre en offentlig Afbigt for deres forargelige Formastelse og fuul diervelig Opsetzighed imod Ordet og Ordets Lærere, paa det, naar saadan Affstraffelse kom til Liud for min og andre Meenigheder, de da kunde falde fra deres daarlige fattede Opinioner, gifve Guds Tienere Sted og Gehør i Kirchen, og Guds Sandheds og Saligheds Ord Rom og Roe i deres Hierter til Lydighed og Efterlevelse¹). Resten er min underdanigst Reverence og velmeente Hiertens Ønsche, at Gud i Naade vil ligge dend Lychsalighed til deres Indseende og Tilsium med Guds Kierche her i disse Riger og Lande, at Gud og Kongen maa faae Kiercher fulde af Guds Kundschaab, Lande og Riger fulde af saadanne Præster, som rettelig dele Sandheds Ord, og af saadanne Tilhørere, som altid kand være reede til at ansvare for enhver, som begierer Regnschaab af dem om det Haab, som bør at være i dem, saavel med Sagtmodighed som Frygt, ja at Gud og Kongen maa her faae Kircher, Schoeler og Lande fulde af opliuste Siæle, saa Gud maa omsiider faae sine Himle fulde af salige Siæle baade af Kongernes og Undersaatternes: udi hvilchet Ønsche jeg med dybeste og ydmygste Underdanighed uafsladelig forblifver

Scharild Pgd. den 10. Maj
1744.

Høyædle (osv.) Herrer
Eders underdanigste Tiener
Arent Bisted.

Udskrift til Kirkeinspektionskollegiet, med Paategning:
per Varde og Ribe.

P. Sc. Degnene hafver dette Brev paa Herredetz Vegne
udi god Tiid at befodre til vis og sicher Afliggelse paa
Schiern-Broe.

(Sluttes).

¹) Om den skarpe Modstand, Beboerne i S. Felding og Assing gjorde mod Indførelsen af Pont.s Forklaring, skal nærmere Oplysning meddeles i det følgende.

Danskes Rejser til det hellige Land.

Ved **Holger Fr. Rørdam.**

En ejendommelig Side af Fortidslivet danne de Rejser, som større eller mindre Selskaber eller enkelte Personer foretog for at besøge og gjøre deres Andagt paa Steder, der stod i Ry for »Helligdom« — en Martyrs Grav, et »undergjørende« Helgenbillede, en »hellig« Kilde el. dsl. — men fremfor alt paa de Steder, hvortil Minder om Frelserens Jordeliv og hans Omgivelser, især hans Moder og Apostle, vare knyttede. I Erkjendelse af den baade kirke- og kulturhistoriske Betydning, de talrige endnu bevarede Beretninger om slige Rejser kunne have, har man andensteds med stor Flid samlet saadanne. Særlig kan henvises til »Deutsche Pilgerreisen nach dem heiligen Lande herausgegeben und erläutert von R. Röhricht u. H. Meisner« (Berlin 1880), et Værk, der vidner om en overordentlig Flid og Lærdom. I vor Litteratur kan foruden den gamle »Libellus de profec-tione Danorum in Terram Sanctam« (Scr. Rer. Dan, V, 342 sq.) og den danske Oversættelse (1868) af Grev Paul Riant's bekjendte Værk, »Skandinavernes Korstog og Andagtsrejser til Palæstina (1000—1350)«, — nævnes Vedel Simonsens »Historisk Udsigt over Nordiske Valfarter og Kors-tog til det hellige Land« i 2. Dels 2. Hefte af hans »Udsigt over Nationalhistoriens ældste og mærkeligste Perioder« (1813). Dr. W. Mollerups Afhandling om »Kong Erik af Pommerns Udenlandsrejse 1423—25« (Hist. Tidsskrift 5. R.

III, 713 ff.) indeholder gode Oplysninger om denne Konges Jorsalafærd. I »De nordiske Rigers Historie 1497—1536« IV, 1, 203 ff. har Allen leveret en fortræffelig Udsigt over alt, hvad der vedrører »Helligdomsgang« i Slutningen af Middelalderen, og (ss. 157 ff.) opregnet en Række danske Adelsmænd, der ved samme Tid besøgte den hellige Grav.

Angaaende Fortidens Rejser til Palæstina kan i Almindelighed bemærkes, at de havde ikke ringe Lighed med de Rejser, som i vore Dage gjøres af Turistforeninger under en kyndig Førers Ledelse. Nu maa den enkelte til det heles Tarv for en Del opgive sin Frihed, og Flokken føres om fra den ene Seværdighed til den anden for i kortest mulige Tid at faa den største Sum af Rejseindtryk. Ganske paa samme Maade gik det til for 4—500 Aar siden, naar en Flok rejsende fra forskellige Lande i Venedig havde sluttet Overenskomst med en »Patron« om at føre dem til det hellige Land og sørge for, at de, saa vidt mulig, fik alle de Steder at se, hvortil den hellige Historie, Sagn eller kløgtig Beregning havde knyttet Minder, der kunde sætte den fromme Fantasi i Bevægelse. Ogsaa i anden Henseende har Fortidens Pilegrimsrejser afgivet Forbillede for noget til vor Tids Udenlandsrejser hørende. Der har nemlig allerede den Gang existeret en Art Rejsebøger (hin Tids »Bådecker«), hvori de vigtigste Seværdigheder have været opregnede, noget der forklarer den Lighed, der ofte findes i de nu levnedede Rejseberetninger, og i det hele gjør det forklarligt, at Pilegrimene, der savnede de fleste af de Hjælpemidler, vi nu kunne skaffe os, dog kunde give en nogenlunde vel ordnet skriftlig Skildring af deres Rejser, saa lidet skriftlærde end de fleste af dem ellers vare. Der existerer jo ogsaa i vor Litteratur saadanne Rejsebøger, fra Middelalderen, nemlig den »Vejleder for Pilegrime i det hellige Land«, som C. J. Brandt først fremdrog og udgav Prøve af (Gammeldansk Læsebog, S. 306 ff.), og som siden fuldstændig er udgivet af M. Lorenzen (1882) sammen med den gammeldanske Oversættelse af Mandevilles Rejse, og fra

en senere Tid: Heinrich Rantzows Reise-Buch auff Jerusalem, Cairo u. Constantinopel (i flere Udgaver).

Store Vanskeligheder og Farer medførte Rejserne i hine Tider. Udbyttet — ja det var jo forskelligt — mange fandt deres Grav paa den farefulde Rejse, men de, der kom hjem, havde sikkert i mange Retninger faaet deres Synskreds udvidet. Om det religiøse Udbytte siger Vedel Simonsen i sit højt stemte Sprog:

»Naar omsider den andagtsfulde Vandring var endt, og Pilegrimen med Ro i Samvittigheden og Vished om sin Synds Forladelse tiltraadte Tilbagerejsen og endelig efter ny ustandne Farer og Møjsommeligheder nærmede sig sit Fødelands Grænser, med hvilken Glæde betraadte han ikke da sin fædrene Jord, med hvilken Fred indtraadte han i sit længe savnede Hus, med hvilken Inderlighed omfavnede han ikke der sine efterladte Slægtninge og Venner, med hvilken Andagt takkede han ikke Gud højtidelig og offentlig for sin lykkelige Hjemkomst og overrakte til Opstillelse paa Kirkens Alter sin Hjemstavns Gejstlighed den medbragte Palmegren som Tegnet paa sin fuldbragte Valfart! Med hvilken Højtidelighed blev han ikke derhos af alle modtaget, med hvilken Opmærksomhed ikke hans Fortællinger anhørte, med hvilken Agtelse ja selv med Ærbødighed blev han ikke af alle beegnet, hvilken Nimbus af Hellighed udbredte sig ikke om hans Person, og hvilken stille Ro og Tilfredshed udgjød sig ikke over hans hele Levnet! Visselig han havde ikke vandret forgjæves«!

For 60 Aar siden udgav T. A. Becker i 1ste Bind af »Orion, Historisk Kvartalsskrift«: »To danske Adelsmænds Rejse til det hellige Land i Aaret 1518, suppleret med en anden, noget tidligere Rejse«. Den her foretagne Sammensmæltning af de to Rejseberetninger virker imidlertid noget forstyrrende. Enkelte Forbedringer i Tekst og Noter kunne ogsaa ske. Jeg har derfor ladet tage nøjagtige Afskrifter af begge Stykkerne efter den foreliggende »Udskrift«, der

synes at være fra Slutningen af det 16. Aarhundrede (Gl. kgl. Saml. 844, Fol.) Her følger nu første Stykke. Gaar alt vel, agter jeg at fortsætte med »den anden Rejse« og et Par Rejseberetninger fra Tiden efter Reformationen.

Om de to Adelsmænd, der foretog den beskrevne Rejse, kan bemærkes, at Holger Gregersen Ulfstand til Skaabersø i Skaane og Johan Oxe til Nielstrup paa Laaland begge senere blev Riddere og Medlemmer af Rigsraadet. Den sidste var en Broder til den ulykkelige Torben Oxe, og Allen har antaget, at Broderens sørgelige Skjæbne har tilskyndet Johan Oxe til at foretage den besværlige Rejse til Steder, hvor Forladelse var at hente ikke blot for egne men ogsaa for andres Synder. Han omkom 1534 i Grevens Fejde¹). Holger Gregersen blev 1536 Landsdommer i Skaane og døde 1542²).

Her efter findes en sand Vdschrift aff Her Holger Gregerssens oc Her Johann Oxis Reytze thill den hellige graff, som de gjorde Anno Christi 1518.

Noterne til Stykket ere anførte efter Texten.

Drog wii thill Lybek, Brunswig, Koberg, Staalborgh, Barnberg¹) och thill Nørnberg. Anden Pindtzdag kom wij thill Fenedien, der laa wi vdi xij Natter, och thalde med Patronen, som pleide att fare thill dett hellige Land; hand loffuit att seigle, huad heller der komme mange eller faa Piilegrime. Saa reed wi thill Rom, att bede forloff att fare thill denn hellige graff²).

Ther wii komme igien, war der kommen Piilegrime aff alle Land, och bleff saa thill ens med Patronen med woris vnderholdning, ath hand oss foere skulde, och skulle giffue hannom j^c (3: 50) fenedische Ducater for Kost och Skibliie³)

¹) Se for øvrigt om ham Dsk. biogr. Lex. XII, 494, hvor hans Jorsalafærd dog ikke er omtalt.

²) Dansk Adels Aarbog 1896, S. 432.

thill dett hellige Land. Mens huor wi laa i haffne, skulde wii selff bethale, och huad Soldanen⁴⁾ paa dett hellige Land wilde haffue, skulle wii och selffuer betale.

Wdi Fenedien saa wii megen helligdom. Ther skeede effter waanlig wiis Process⁵⁾ Gudtz Legemsdag i S. Marci Kircke. Der war wi alle sammen Pilegrime thilbeden, de fick oss huer itt Liuss i henderne. Der Predicken war ude, gaffuis der megit vnderligt faaer aff dett gamle Testament, och huor hedninge haffde offrit thill wskellige Creatur. Och gick en Herre hoss huer Pilegrim wed den venster side. Item, neste Søndag effter Guds Legomsdag skede der lige slig enn Proces med Herrerne och Pilegrimerne effter Messen aff S. Jacobs Kircke, och huer Pilegrim gaffuis ith S. Jacobs Tegenn aff Sølf⁶⁾.

Ottende Dagen effter Gudtz Legoms dag da haffde de Tyske Kiøbmend budit oss thill en Process. Bleff oss wiist megit vnderlige ting, baade S. Marchus Skatt, denn dyrebar hatt, de kroner deris Hertog medt, er aff Pærler och Ædelsteene. Saa wii tolf kongelig Kroner, skønne med alle, dennom haffde de i fordom thidt ath krone deris tolf Konger med, som sigis, ath de haffuer haft xij Kongeriiger vnder dennom, dog haffuer de endnu nogen.

Thett er en herlig Stad med alle, skønne bøgning och gader, och [itt] Chloster ligger vdi haffuit en miill fraa Meenland⁷⁾. Wandet flyder i alle gader.

Item, der ligger en Stad heder Larit⁸⁾ iij mile⁹⁾ fran Fenedien, ther er it Capell, bleff førdt fraa dett hellige Land, ther vdi bleff Jomfrue Maria bebudet, ath hun skulle føde Christum. Der skeer mechtige Jertegen dageligen. Item, en mand bleff ihielslagen i Tyrckiet, och hans hierte, leffuer og tunge skaaren aff hannom, hand loffuit sig thill Capellit thill helligdom, och hand stod [op] h. m.

Her maa fattes et Par Blade. I det følgende er Scenen nemlig forflyttet til Jerusalem.

Item saa wi dett stedt, som Apostlerne vdginge ath prædicke dett hellige Evangelium effter wor Herris Christi

Befaling. Saa wi Sancte Staffens graff, som hand ligger. Item, som Paaskelammet war thilredt. Item, to stene, den ene Christus sad selff paa, den anden, hans benedide Moder Maria. Ith Stenkast fraa Chlosteritt er Chaiphæ Huss, der en en Kircke, den haffuer de Roamonier¹⁰⁾ inde, der saa wi det sted, som S. Peder sad och wermede sig, der hand forsoer sin mester. Paa høyalter i samme Kircke ligger itt støcke aff den store Steen, som war welttit for Christi graff. Wed den højre haand wed Alterit er en huole, som Christus laa fangen imellom Torsdag och Langfredag. To Steenskast fraa samme huole er Annæ och Caiphæ huss; er en skøn bøgning, och der vden staar itt Olietræ, som wor Herre war thilbunden. I samme Kircke wed den høyre haand wed Alterit fick vor Herre den store Kindhest. Eet Armbrøstskud fraa templit er den huole, som Kong Dauid laa udi och dichte de siuff Psalmer, som er Dauids bede psalmer.

Om Torsdag Morgenen samediss Piilegrimene igien i Closterit, och itt Armboesz Skud der fraa er det skeed, att Jøderne¹¹⁾ vilde thagit Mariæ Legom fraa Apostlerne, som de begroff i Josephs¹²⁾ dall. Ith Armboesz Skud frem beder¹³⁾ neder adt Biergit er enn muritt Huole, lagdt vnder Jordenn, som S. Peder begred sine Sønder. End saa langt derfraa er dett hus, som Jomfru Maria gick thill Lære vdi, och staar rett wed Salomons Tempell. Emellom dett Bierg, Jerusalem paaligger, och Oliuebjergit, ther er en Bro emellom, aff huilken Bro wor Herre bleff vdstøtt, ther hand bleff fangen. Straxt derhoss er Absolons graff och S. Jacobs huole, som hand ilaa, der vor Herre hand wortte fangen. Therhoss staar Sachariæ graff, Johannis Baptistæ faders. Norden vd medt Oliebergit, kaldis den gyldene port, ther motte wi inthett indkomme, for hedninger ligger der begraffuene. Jomfrue Mariæ graff er myt i Joseps¹⁴⁾ dall, er nu en Kircke paabøggit. Paa denne sted, som wor Herre bleff fangen i Vrttergaarden, er paa Oliuebjergit, der er nu en Huole, ath j^c menisker kand staa der i. Der hørde

wii Messe och Prædicken. Saa gick wi thill det sted, S. Stephan bleff ihielstienitt for Jerusalem. Der paa weien staar en stor Steen, som de lagde deris Kleder, som Saul foruarede, der siden hiede S. Pouell. Thernest thill dett sted, som de iij wor herris Aposteler laa, ther hand gjorde sin bøn i Vrtergaarden. Thernest thet sted, som S. Peder hug Øritt aff Malcho, ther haffuer standet en skøn Kircke, er affbrødt. Saa i wor herberg om Nattenn.

Om Fredagen thill Templit, som Christi graff var inde. Saa ginge wi derfraa vdaff en Port, kaldis S. Staffens port, och igiennem dallen och op till Oliebergit. Den sted, som Engelen forkyndet Jomfru Marie. Den sted thill Galileam, som Christus sig offuenbarit. I det store hus, der staar, torde mand icke [gaa] ind for hedninger. Saa noget i Sønder derfraa paa Oliueris berg thill den sted, som wor Herre opfoer thill himmels, der stod en skøn Kirche, men huelligen var alt neder. Item i it Kappell i samme Kircke ligger en Steen, som vor Herre stod paa, da hand foer op thill Himmels, som hans høyer foed siunis paa, som den war trøcht i warmt wox. Der er Piilegrime i ith Capell begraffuen. Item, itt Armbøsskud derfraa (opfarelsens sted) er der, som hand Palme Søndag bidde effter dett Asen och Folen. Saa thill det sted, som troen wed Apostlerne formedelst Guds Aand bleff sammensatt¹⁵). Thett sted, som wor herre lerde Apostlerne pater noster. Paa Biergit er det sted, som hand gred offuer Staden. En Brønd, Jomfrue Maria toede Christi Kleder. Item, dett sted, Esaias bleff ihielslagen och tolde død. De huoller er der hart hoss, som Apostlene skiulte dennom for Jøderne. Gudtz Agger er ther och hos, ith lidit støcke Jord fiirekant er om muritt, och er vj^c muritt graffue, huer 15 fødder lang, der vdi kastis de Eromoniters¹⁶) Legemer. Item, saa war wi Munkens gieste i Closteritt. Item, om Effter Middagen ginge wi thill Templitt, som then hellige graff war inde. Thernest thill Salomonis tempell, dog ingen Christne motte der indkomme nermere end ath see. Dog en aff wore Piilegrime

der indgick, och straxt motte forsuere den hellige Christelige tro. Porthen heder phitisi opar. Saa thill dett Huss, som Maria Magdalena bleff hindis Sønder forladt. Saa i dett sted, som den riige Mands Huss stod, som icke wilde miskunde sig offuer Latzarum. Saa thill dett sted, som de Quinder græd offuer Jesum, tha hand gick vd med Kaarssit. Thernest thill det sted, som Christus segnede neder mod Jorden med Korssit, och Simon trengdis thill dett met hannom at bære. Saa wi och Pilati huss. Mytt emellom husset och for^{ne} Sted saa Jesus thill sin Moder, da hun møtte hannom i dørren, hand vdgick aff. Och Husset och Sallen, som han bleff hudflett vdi. Thernest besaa wi Konning Herodes Sall och Bøgning. Item, paa denn øster Ende paa Hussit staar wor Herre vdhuggit i en stor Steen, och Pilatus i en anden, vnder then Meddell¹⁷⁾ som de war, der wor Herre bleff vdfuldt eblant folckit, och da Pilatus sagde: Ecce homo. Item, saa gick wi thill S. Annæ huss, som Jomfru Maria bleff født, och kunde der icke indkomme. Item, saa gick wi thill dett sted, som Veron[ic]ja møtte Christum, och fik hannom sitt forklede ath trække sit hellige blodig Ansict paa. Dette Klede er endnu vdi Rom, och siunis, som dett war trøcht idag. Thernest thill Porthen, som Christus vdgick och bar Korssit. Thisligiste till dett sted, som Kong Herodes fangit S. Peder, och Guds Engell hannom vdførte. Ther war en Kircke alt aff Tørckenn nederbrødt. Saa till Templit igien, som den hellig Graff var inde.

Item, om Fredagen effter Middag aff Templit och i wor Frue Kircke. Aff Kircken ginge wi i process omkring den hellige graff. Saa thill den sted, som wor Herre aabenbarit sig for Maria Magdalena, da hun gred wed graffuen, thett er xv trin thuert offuer fraa graffuen. Thernest saa wi den sted, som wor Herre sad, mens de redde thill paa Caluarigberg¹⁸⁾ med Kaarssit. Item fraa det sted och thill, som de dobbelt om hans Kiortell, er xxxiiij treen, der staar itt Olietræ. Och saa ginge wi xxxv trappetren neder i Jorden,

der laa S. Elline Droning¹⁹⁾ altid i hindis gudelige bønner. Er vnder samme Caluarigberg, som er trint, och myt der vdi staar it Altter, och der de ledte efter Korssit, fand de S. Eline der inde att bede.

Saa ginge wi xij trin neder meere i Jorden, der fandt wi, huor Jøderne haffde nederlagt Kaarssit, och var igienfundit. Och derhoss offuen for staar ith Capell, och v alne vden med Altterit der i staar ith stort stycke aff den støtte, wor Herre war kronit²⁰⁾ thill. Thernest thill Caluariberg. Saa gick wi thill den sted, som wor Herre tolde hans haarde død, och der, som det hellige Korss haffuer standet, der staar nu enn dyb huole. I Halden hin horde der staar ith Alther paa huer Side wed huolen, och Halden er reffnit en alne bredt igienom. Paa then wenster side wed Kaarssitt er itt tegen, ath samme reffn skiede med Guds Naade. Item, paa samme berg xxij trappe trin wester neder, der laa Jesus død i Jomfrue Mariæ skødt, der hand aff Kaarssit war nedertagen; der henger vij brendindis Lamper. Item, xxxij tren derfraa er den hellige graff. Saa ginge wi thill wor Frue Kircke, der war Process, och paa denn samme sted aabenbarit Christus sig Paaskemorgen for sin hellige Moder, Jomfrue Maria. Der staar och ith stor støcke aff den støtte, som hand var hudsleden thill. Rett for høy Altter, der laa dett hellige Kaarss paa de døde Mennisker, de finge deris Liff igien. Dett var dett første tegen, Gud gjorde med dett hellige Kaarss, efter dett var paafundet. Alle disse for^{ne} steder er inde i for^{ne} Kircke, och staar choritt myt i Kiercken, saa der er en gang thrint omkring. Och tempelit er j^c føder lang. Och paa den høyre haand Chorit er Caluarig berig, och paa den wenstre haand sad wor Herre, mens de laffuit thill med Korssit. Er samme Kircke i lengden wendt i Øster och Wester, och er den hellige graff neden for Kaarssit.

Item, om Mandagen wed Middag gjorde wi rede ath skulle riide aff, da kom den fierde gang thidinder, ath hedingen war for oss, och paa wor Frue bebudelsis dag²¹⁾,

da kom wi den 4 gang ind till den hellige graff. Dett skeede icke thitt, at nogen Piilegrim kom saa thitt indtill dett hellige Stedt.

Om Morgenen iij timer før dag samledist wi vdj Closterit, och der hørde Messe, och red saa thill en Stadt, heder Japha, och de Jerusalems Herrer lod leyde oss med iij^e heste och j^e foed folck. Saa kom oss thidinde, ath hedninger war for haanden ath giøre oss ont, saa tog wi aff weyen, ock kom thill en Stad, heder Gessara, ligger 24 Mile fra Jerusalem.

Om Morgenen for Middag red wi vd fraa Gessara och kom om Afftenen mod Stranden, der kom oss heed[ning]e megit thilmøde. Jagit oss thilbage thill Getzaran. Der besaa wi den stadt, och der er det huss, som Samson hin sterke brød neder offuer iij^m och flere, som der bleff med hannom.

Om Morgenen red wi therfraa thill en By, heder Nar, thaa bleste en stor storm vdaff Landett. Och emellom den stad och Famagust²²) der staar paa weyen it Capell, ther war S. Karine fangen. Der war och den hellig Ridder S. Jørgenn født²³). En tydsk Miill derfraa der er it høy berg, och der paa staar end itt Cappell. Thill dett sted førde St. Elin Droning dett hellige Kaars, och skeer der aff mange vnderlige Jertegen. Och er der endnu itt lidet støcke aff samme hellige Kaarss. Thett Kaarss, Røffueren hengde paa wed den høyer side Jesum, dett er och i samme Cappell.

Søndagen for St. Michelsdag²⁴) ginge de thill Skibs och satte deris Kaas ad Rodes.

Om Thissdag, Natten for Dionisij²⁵), blev der en stor Storm, saa de war nær omkommen, da faldt Patronen och alle Piilegrime inderligen thill Gudt. Och Gud da skenbarligen och vnderligen hialp oss i denne Storm, saa wi drøff ind thill en Stad, heder Befar, liger vnder Cippern, och S. Pouell omuende dennom. Der er en Kircke, huor vdi S. Peder och Pouell war fangne, denn ligger 400 Mile fraa

Fenedien, der var och de siuff soffuer, derfraa kom wi thill en Stad, heder Besarra, huor wi var vdi viij dage. Saa kom wi till en stad, heder Sara²⁶⁾, der vdi ligger den hellig Simeonis legom all heell och holden, som hand den dag var først død, och som hand war den dag, hand bar Christum. Der paa kand mand kiende Gudtz hellige Krafft.

Ther wi haffde werit der vdi otte Dage, satte wi wor Kaas thill enn stad heder Parons²⁷⁾, och er ij^c mile emellom. Saa fick wi god børd. Dog kom oss en stor Storm vnder øyne, och trengde oss ind thill Saram igien, der løb wi ind i en haffn, der laa wi iij eller iiiij Nætter, saa kom wi ind paa en roffuers baad aff galleyen, och roffuede saa indtill Fenedien, som baaden haffde hiem. Thett war den Onsdag for Kyndelsmysse, och war saa i ix Natter paa Søenn. Och kom Fredagen for Fastelaffuen²⁸⁾ thill Fenedien.

Noter.

- 1) Antagelig Koburg, Stolberg (i Thüringen) og Bamberg.
- 2) Kravet om, at en saadan Tilladelse skulde erhverves, var sikkert indført for at skaffe Pavens Kasse en Indtægt. Undladelsen deraf kunde medføre Bandsættelse.
- 3) Skibsleje.
- 4) Sultanen.
- 5) Procession.
- 6) Et saakaldet Pilegrimstegn (s. F. Uldall, Pilegrimstegn og deres Benyttelse til Relieffer paa Kirkeklokker, Foredrag ved Mødet i Levring i Selsk. f. Danm. Kirkehist (Randers Amtsavis 1902, Nr. 137).
- 7) Fastlandet (Meginland).
- 8) Loretto.
- 9) Den angivne Afstand er urigtig.
- 10) Armeniere.
- 11) Hskr. har: Jørderne.
- 12) D. e. Josaphats.
- 13) videre frem.
- 14) D. e. Josaphats.
- 15) Efter Sagnet affattedes Trosbekjendelsen af Apostlene, idet hver af dem nævnede et Led af samme.
- 16) Armenieres?

- 17) D. e. saaledes som.
 - 18) D. e. Golgatha.
 - 19) Helene, Kejser Constantin den Stores Moder, ved hvis Bestræbelser Christi Kors efter Sagnet skal være gjenfundet.
 - 20) D. e. tornekronet.
 - 21) Maa være en Fejlskrift for: Fødselsdag (8. Sept.).
 - 22) Denne By ligger paa Cypren, saa det ikke er godt at forstaa, hvorledes Forf. kommer til at nævne den her.
 - 23) Se Beckers Oplysninger om S. Jørgen i Orion, hist. Qvartalsskrift I, 16.
 - 24) Den 26. Sept. 1518.
 - 25) 9. Oktober.
 - 26) Zara i Dalmatien.
 - 27) Parenzo.
 - 28) Den 4. Marts 1519. (R. W. Bauer, Calender, S. 78—9). Tilbage-
reisen synes altsaa at have varet over 5 Maaneder.
-

Herrnhuterne i Randerseggen i Christian VI's Tid.

Ved **Holger Fr. Rørdam.**

Dette Tidsskrift har allerede ydet ikke saa faa Bidrag til Oplysning om den stærke Tiltrækning, Herrnhutismen i et længere Tidsrum øvede her til Lands paa Sjæle, der alvorlig søgte »det ene fornødne«¹⁾. Lejlighedsvis har det ogsaa været berørt, at der ved Tiden omkring 1744 i Randerseggen levede et Par Præster, der vare stærkt grebne af den nævnte religiøse Vækkelse, og hvis Præstegaarde dannede Foreningspunkter for Tilhængere af Brødremenigheden. Om disse Mænd kan oplyses følgende:

I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede levede Niels Krogstrup, Herredsskriver i Salling Herred i Fyn, ved Brahe-Trolleborg, for hvilket Gods han tillige synes at have været Forvalter. I sit Ægteskab med Gertrud Winther havde han to Sønner, Herløv Frederik og Otto, der begge senere gjorde sig bemærkede som dybt grebne religiøse Personligheder. Des værre savne vi bestemt Efterretning om, ad hvilke Veje deres Opvækkelse er sket; men det ses, at den har gaaet i herrnhutisk Retning. Herløv Fr. Krogstrup, der var født 20. Febr. 1708, blev 8. Dec. 1727 immatrikuleret ved Universitetet (privat dimitteret). Hans

¹⁾ K. S. 3. R. VI, 78—104. 4. R. I, 401—18. 668—75. II, 101—39. III, 740—82. V, 584—605. 629—67. VI, 72—91. 209—40, 424—44. 5. R. I, 287—306.

Studietid faldt i de Aar, da der, særlig ved Enev. Evalds Prædikener, gik som en Opvækkelsens Bølge over den ved den frygtelige Brand 1728 saa haardt hjemsøgte Hovedstad, og det ligger nær at antage, at Zinzendorfs Besøg og de gudelige Forsamlinger, han 1731 holdt i Kjøbenhavn, har givet Krogstrups og andres Religiositet det herrnhutiske Præg, der siden blev Særkjendet for samme. Efter at have taget theologisk Attestats hlev Herløv Krogstrup 11. Apr. 1733 kaldet til Sognepræst i Haslund og Ølst i Aarhus Stift af »Hr. Conrad Ditlev, Greve til Reventlow og Christiansborg¹⁾, Friherre til Brahetrolleborg, Herre til Frisen-vold, Løjstrup og Kalø«. Dennes Kaldsbrev fik 27. April s. A. kgl. Stadfæstelse²⁾. I en ung Alder (25 Aar gl.) og i en Tid, da mangfoldige Kandidater, der ikke havde private Patroner, maatte sollicitere saa at sige i det uendelige, blev Herløv Krogstrup saaledes Præst i et ret anseeligt Kald. Embedets ydre Goder vare dog ikke Hovedsagen for ham, men med en glødende Begejstring søgte han at vække et kristeligt Liv i en Menighed, der ikke havde mange Betingelser derfor. Det er sagt om Krogstrup, at »Pietisterne havde en af deres fornemste Samlepletter« hos ham³⁾. Men det vilde dog være rigtigere at sige, at det var de Præster og Lægfolk, som saa deres kirkelige Ideal i Brødremenigheden, der holdt deres Sammenkomster i Haslund Præstegaard. En Mand som Biskop Hygom i Aarhus, der maa kaldes en af Pietismens ypperste Repræsentanter her til Lands, har dog i stærke Ord udtalt sin Anerkendelse af Krogstrups Virksomhed, naar han om den Prædiken, han hørte ved sin Visitats 1744, ytrer: »Hr. Herløv Krogstrup gjorde en meget herlig og hjertetrængende Formaningstale«⁴⁾.

1) Da Christian VI siden gav sit i Kjøbenhavn byggede Slot Navnet Christiansborg, maatte Reventlow forandre sit laalandske Herresædes Navn til Christianssæde (Rørdam, Hist. Saml. og Studier).

2) Jydske Registre.

3) Wiberg I, 550 efter Lackmanns Mnskr.

4) Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. III, 380.

Naar han imidlertid samtidig omtaler, at »Sognefolkene er en særdeles vantro og gjenstridig Slægt«, saa høre vi sikkert i disse Ord en Gjenklang af Præstens Dom over Flertallet af Menigheden, og det lader os formode, at det til en vis Grad er gaaet Herløv Krogstrup som hans Broder Otto, der siden 1741 var res. Kapellan i Klim, Torup og Vust, og her ved sin brændende Nidkjerhed og sine haarde Domme vakte en saadan Storm imod sig, at han tilsidst nødtes til at frasige sig Embedet og at søge sig et Hjem i Herrnhut¹⁾.

Nogle Aar efter at H. F. Krogstrup havde begyndt sine Angreb paa Vantroen og Ligegyldigheden i Haslund og Ølst, fik han en Nabopræst, med hvem han i alle Maader kunde dele aandeligt Syn, nemlig Matthias Poulsen, der 31. Aug. 1736 blev kaldet til Harritslev og Albæk. Han kom fra Norge, hvor han paa 8de Aar havde været personel Kapellan i Lund i Christiansand Stift hos Magister Joachim Frederik Urby, med hvis Datter Ellen Dorothea han blev gift. Tidligere havde han i 3 Aar »tjent som Diaconus i at forrette alle Aftensangsprædikener ved den danske og lutherske Kirke i London«. Han var nogle Aar ældre end Krogstrup og overgik ham vel nok i Lærdom og Besindighed; men i Iver og Nidkjerhed for Guds Riges Fremme gav de ikke hinanden noget efter. Da Biskop Hygom 1740 visiterede i Harritslev, skrev han i sin Visitatsberetning: »Sognepræsten, Hr. Matthias Poulsen, hørte jeg over Dagens Evangelium som en meget nidkjer og gennemtrængende Omvendelsesprædikant. Af Degnen og Skoleholderen kan han, hvad Hovedsagen belanger, ikke vente sig nogen synderlig Bistand. Men hans egen saa vel som en christelig Studiosi i nogle Aar anvendte Flid har al Naadens Gud ikke ladet være uden Velsignelse paa gamle og unge udi Menigheden. Jeg fandt mig meget glædet og trøstet ved Herrens Gjerninger paa dette Sted«. Blandt Ungdommen i

¹⁾ K. S. 4. R. II og III.

Sognene var der saadanne, som Præsten kunde vise paa og sige: »Der staar nogle, som ej alene ved Guds Naade kjende Sandheden, men endog efter Guds Villie kunne dø for den»¹⁾.

Det er om disse to Præsters herrnhutiske Forbindelser, nogle Efterretninger her skulde meddeles efter Aktstykker i General-Kirkeinspektionskollegiets Arkiv. En indkommen navnløs Angivelse gav nemlig Anledning til, at Kollegiet under 19. Marts 1744 tilskrev Biskop Hygom i Aarhus, som følger:

Det er bleven os berettet, at udi Aarhus Stift skal være 2de Præster, Naboer, men Stedet og Navnene vides ikke, hos hvilke jevnlig skal indfinde sig Herrnhutiske Emissarier, som hverver Folk til Herrnhuth. Nylig skal en Møllers Søn, den Faderen har opladt Møllen for, giftet sig med en Kone, som havde Penge, men er af disse Emissarier hvervet, saa han, Faderen til Bedrøvelse og Skade, har opsagt Møllen, vil holde Auction og gaa hen til Herrnhuth. Den, som har hvervet ham, skal være en, som var Skomager i Bergen, meu derfra gik med Hustrue og Børn til Herrnhuth. Nu er han kommen til en af disse Præster, opholder sig hos Præsten, giver sig ud for at være en Lærere og udsendt af den Herrnhutiske Menighed, tilstaar ogsaa, at han faar Penge derfra, og skal rose sig af at have omvendt mange. Alt dette skal af Amtmanden Trappaud²⁾ i Skatte-Commissionen være sagt Ed. Højærv. i den Anledning, at, da Præsten havde angivet sine Folk til Skat, spurgte Amtmanden ham, om han ikke havde flere Folk. Præsten sagde: Nej. Amtmanden sagde: Jo, I har den Skomager i eders Hus, som er en kongl. Undersaat, og han bør angives. Amtmanden vilde, han skulde svare Skat, men Ed. Højærv. mente

¹⁾ Saml. t. jydsk Hist. og Topogr. III, 376, 382.

²⁾ Ditlev Trappaud, Amtmand over Dronningborg, Silkeborg og Mariager Amter 1730—68.

Nej. Alt dette kommer os meget forunderligt for, og vi behøve en tilforladelig Efterretning derom, saa snart ske kan. Forblivende i dens Ervartning med Consideration etc.

I Anledning af ovenstaaende tilstillede Biskop Hygom Provsterne i de respektive Herreder følgende Skrivelse:

Velærværdige og Høylærde, Høyt-ærede Hr. Provst.

Fra det Kongl. Høy-forordnede General-Kirke-Inspection's Collegio er mig under d. 18de hujus tilskrevet om, hvorledis for de høye og gode Herrer er bleven berættet, at heri Stiftet skal være tvende Naboe-Præster, hos hvilke jevnlig skal indfinde sig Herrnhutiske Emissarier, som hverfve Folk til Herrenhuth. Især skal en Mølleres Søn, den Faderen havde opladt Møllen for, og som allerede var giftet med en bemidlet Kone, af disse Emissarier være hverfvet, saa hand, Faderen til Bedrøvelse og Skade, har opsagt Møllen, vil holde Auction og gaae til Herrenhuth. Item at den, som har hverfvet ham, skal være een, som var Skoemager i Bergen, men derfra gik til Herrenhuth med Hustrue og Børn, og nu er kommen til een af disse Præster, opholder sig hos Præsten, giver sig ud for at være en Lærere og udsendt af den Herrnhutiske Meenighed, tilstaaer ogsaa, at hand faaer Penge derfra, naar hand vil kræve dem, med videre. Da nu General-Kirke-Inspection's Collegium behøver og forlanger om alt dette en tilforladelig Underretning, saa snart mueligt er, det og af alle Omstændigheder synes troeligt, at den qvæstionerede Emissarius fra Herrenhuth og forhen værende Skomager i Bergen kand ey være nogen anden end den samme, som d. 8de Novemb^r sidst paa Randers-Raad-Stue for Commissionen blev ventileret om imellem Hr. Amtmand Trappaud og Sogne-Præsten for Harrizlev og Albeck Meenigheder, Hr. Matthias Poulsen, saa vilde D. V. som den, der ey kand være uvidende om det, der saa nær i Nabolauget hos Dem skal have tildraget

sig, meddeele mig omstændelig, sandfærdig og tilforladelig Underretning herpaa tegnet om efterfølgende Poster.

I. Om formeldte Person opholder sig endnu i Harrizlev Præstegaard, og om han ellers jevnlig indfinder sig endog hos een eller anden af Præsterne i det Dem anbetroede Galten-Herredt?

II. Om hand egentlig er en Herrenhutisk Emissarius, og til den ende udsendt, at han skal hverve Folk til Herrenhuth?

III. Om hand in specie har disponeret en Mølleres Søn der i Egnen til, at hand sin Fader til Bedrøvelse og Skade nyelig haver opsagt Møllen, vil holde Auction og gaae hen til Herrenhuth?

IV. Om hand giver sig ud for at være en Lærere, af den Herrenhutiske Meenighed udsendt, tilstaaer ogsaa, at hand haver Penge derfra, naar hand vil kræve dem, og roser sig af at have omvendt mange?

Herpaa ieg forventer deris Velærværdigheds efterrættelige Svar med allerførste, da jeg iøvrigt forbliver udi beste Velstands Ønske

Deres Velærværdigheds

tienist-bereedvilligste i Herren

Aarhus, d. 24. Mart. A° 1744.

P. J. Hygom.

Paa Biskoppens Brev har Provst Nic. Wedel i Værum tegnet følgende Svar:

Høyærværdige og høylærde, høygunstige Herr Biscop.

Ovenstaaende høystrespecterede af d. 24. har ieg underdanig erholdet d. 26de, og formedelst da siden forefaldende Arbeid kommer ieg nu først med dette til allerskyldigst Svar. Jeg kan icke nægte, at io her i Stiftet ere tvende Præster, nl. Hr. Matthias Poulsen i Harridslev og Albeck Sogne, som boer en Miil paa hin Side Randers i Steuring-Herredt, og Hr. Herloff Frideric Krogstrup i Haslum og Ølst Sogne, som boer en half Miil paa denne Side Randers

i Galthen-Herredt, hos hvilcke Tid efter anden har indfunden sig nogle fra Herrnhut. For et Par Aars Tid siden var der een, som heedte Gert Hansen¹⁾; han kom da fra Norge og paa hans Forby-Reyse var hand nogle Dage i Haslum. Han hafde hands Hustrue med sig og en liden Pige, som fra Norge reyste med dem. Derefter kom een nafnl. Jep Madtzen, hvilcken icke egentlig var fra Herrnhut, men fra Frørup, som er Annex til Stepping-Sogn og ligger i Amtet Haderslev; han var nogle Dage i Harridslev og Haslum og andensteds. Siden var der en Lærere fra Herrnhut, nafnl. Weibling; han var hos dem paa begge Stæder i 3 a 4 Dage, og for hans Afreyse blev ombedit af dem, at hand ville see derhen og formaae Meenigheden til at sende dem en gift Mand og hans Kone, der kunde være dem og deres Meenigheder til Opbyggelse; og skal de selv med andres Samtycke og Tilskyndelse have skreven til Meenigheden i Herrnhut og bedet dem at indsende dem et Par Folck. Derpaa kom da denne Mand, nafnl. Vitus Bering Handrop²⁾, med sin Hustrue, som tilforn har været boesiddende og Skomager i Bergen og er den samme, om hvilcken Hr. Etats Raad og Amtmand Trappaud talte med Hr. Matthias Poulsen for Commissionen i Randers d. 8de November a. p. Da de komme fra Herrnhut herind, som var efter Mortensdag 1743, reyste de til Harridslev og opholdte sig der Vinteren igiennem, siden komme de til Haslum og vare ogsaa der en lang Tid. Paa begge Stæder har de betient og betiener sig af dem (naar de har og faaer dem) i deres Huse og Meenigheder. Fra disse to Stæder ere de reyste andensteds hen, formeenligen til Aalborg, til Sognepræsten og hans Capellan i Klim, som ligger i Han-Herredt i Aalborg-Stift, og til andre paa Reysen derhen. De ere ogsaa reyste Sønder paa ud til Stepping og Frørup i Haderslev-Amt og derfra til Schierrebeck, som ligger

¹⁾ Se K. S. 3. R. I, 387. 4. R. I, 565. III, 29. 34. 41. 49—55. VI, 73. 75—88.

²⁾ Se K. S. 4. R. II, 104—5. 110. III, 747—8. 765—6.

Sønden fra Ribe, i Riber-Stift. Saa vit mig er bevedst, ere de nu Sønder ude, udi forberørte Stepping og Schierrebeck; naar de komme derfra tilbage, søge de hen til Harridslev og Haslum, hvor de egentlig, naar ingen forlanger dem til sig, opholder sig. At V. B. Handrups Sag er at hverve Folck til Herrnhut, troer ieg icke; imidlertid reyse nogle efter haands derud. I afvigte Sommer reyste en Capitain ¹⁾ af Aalborg, som nogentid opholdt sig i Harridslev, og strax efter St. Michels-Dag reyste en Studenter derud, som conditionerede hos Hr. H. F. Krogstrup i Haslum. Hos Mølleren i Collerup-Mølle har meerbemeldte forige Skoemager vel været, men samme Mølle var og har icke været hans Faders. Han har friedt sig derind til en Encke, og ene efter hendes Villie og eget Gotbefindende har hand opsagt Møllen, og d. 24de Martii blev der holden Auction, og solgte de da det meeste af deres Boskab. Saa vit ieg har af Rygte, siges der, at de agte sig for først hen til Harridslev, hvor siden, ved ieg icke. Dette forud, kand ieg nu med faae Ord besvare de 4re Poster, nl.

I. Om forommeldte Person opholder sig endnu i Harridslev Præstegaard, og om hand ellers jevnligen indfinder sig, endog hos een eller anden af Præsterne i Galthen-Herredt? Resp. Nu er han med hans Hustrue Sønder ude i Stepping, Skierrebeck et alibi; naar hand er her i Egnen, opholder hand sig meest i Harridslev og kommer jevnligen til Haslum.

II. Om hand egentlig er en Herrnhutisk Emissarius, og til den Ende udsendt, at han skal hverve Folck til Herrnhut? Resp. Mig synes at have hørt, at Hr. Matthias Poulson med H. Krogstrups og andres Samtycke og Tilskyndelse har skreven til Meenigheden i Herrnhut og bedet den indsende dem en gift Mand og hans Hustrue, som hafde Naaede at troe, og Frimodighed at bekiende den kaarsfeste Frelser, og derefter har den indsendt disse toe.

¹⁾ Philip Christoffer Holstein. (K. S. 3. R. VI).

Følgende Erklæring fra de to Præster er meget karakteristisk og viser klart deres herrnhutiske Stade.

Vi tvende undertegnede Præster til Harritslev og Haslum aflægge hermed efter høy Ordre vores eenfoldige og oprigtige Hiertens Bekiendelse angaaende dend Persohn af Herrnhuth, som tillige med sin Hustrue opholder sig hos os.

Angaaende hands Ankomst til os, da er hand ikke kommen af egen Drift til os, ey heller uden Forlangende af Meenigheden os tilsendt. Men som Herren havde sit Arbeyde ey alleene paa os og vores Hustruer, ja og nogle af dem, som vare i vores Huus; men som Herrens Naades Arbeyde begyndte endog paa adskillige Siele af begge Kiøn i voris Sogne, og vi self befandt, hvor uerfarne vi endnu var til at føre andre Siele paa Grund, saa var vores inderlige Forlangende, at Herren vilde forlene os dend Barmhiertighed, at vi maatte faae grundede Siele til os, ved hvis daglige Omgang vi ey alleene selv, men endog andre Siele, kunde hielpes til rætte. Som vi da blandt mange andre Skrifter, som vi for at faae saa vel vores egne som andres Siele ræddede, læste, hafde og læst nogle af de Skrifter, der fra Meenigheden i Herrnhuth er udgaaen, og derudi funden megen Velsignelse for vores Siele, og vi ingen vidste eller har forefundet her i disse Lande, som vi kunde forlange at komme til os, nemlig alleene for vores Sieles Velfært uden nogen timelig Fordeel og Vinding at blive hos os, saa bleve vi eenige om at skrive til Meenigheden i Herrnhuth, som og skeede; og da vi vidste, at der i Meenigheden befandtes endog adskillige Danske, forlangte vi, at Meenigheden ville sende os af danske Folk en Mand og Hustru, som paa Jesu blodige Fortieneste vare grundede og hafde Erfarenhed til at omgaaes med Siele.

Sag, at ville ansees derfor. Er det ikke hans Sag, saa faaer han vel selv Frihed at sige, hvad den er og skal være. For min Person holder ieg ham ey derfor og vil ey heller beskyldte ham derfor.

Derpaa sendte Meenigheden os først paa et Besøg en af deres Lærere, ved Nafn Waiblinger, tillige med en anden Broder, for at ansee vores Tilstand. Da de samme hafde været hos os en 8te Dags Tiid, og vi ved deres eenfoldige og barnlige Omgang spurte (o: sporede) stor Velsignelse, gik de fra os, og vi bad dem at tænke paa os for Herren, og om Meenigheden fandt det for got, da at sende os en Broder og Syster, som vare Ægte-Folk. Det skeede, og Broder Witus Biering Handrup, som er barneføed i Bergen, og har været Skomager og Mester saa vel i Kiøbenhafn og Bergen, tillige med sin Hustrue Maria Bruun, barneføed i Lolland, ankom til os den 30te Nov. 1742. De havde tillige Bref med sig fra Mag. Waiblinger, hvorudi han bad os, at vi ey maatte forlange af dem andet, end at de i ald Stilhed skulle være hos os, og alleene ved dem og deres Omgang med os at søge Grund for vores egne Siele. Det har og ved Herrens Naade været os efterretteligt, og de indtil denne Tiid har været i ald Stilhed hos os, og vi ved deres daglige Omgang med os har funden megen Velsignelse; ja det er bleven os ævig Sandhed i vores Hierter, om heele Verden var imod dem og beskyldte dem for ald Vildfarelse og alle Kiætterier, at de omgaaes i Sandhed og intet søger sig andet udi Verden, end at leve i hands Troe, der har kiøbt dem med sit Bloed.

Hvad nu især angaaer det, som Br. Handrup er angiven for, nemlig at hand udgiver sig for en Lærere: Da siger vi med Sandhed, at det er Ord, som aldrig er hørt af hands Mund, ja meere, som vi er ham og hand os af Hiertet bekiendt, at det er noget, hand aldrig har tenteret eller søgt at ville have for noget Menniske Nafn for. Ikke har hand været Lærere i Meenigheden, ikke heller udsendt som en Lærere af Meenigheden, men som en Broder af dend Herrnhutiske Meenighed, der lige indtil hands Udsendelse til os har af sit Haandværk ernæret sig i Meenigheden, og alleene i dend Henseende kommen til os, at vi ved hans daglige Omgængelse kunde velsignes med hver-

andre og opbygges iblandt hverandre paa den eeneste Grund til Salighed, som er det Guds Lam Jesus Christus, der har baaren dend gandske Verdens Synder. Derfor og, da han med sin Hustrue var over et halv Aar ganske stille hos os og kom ingen anden Steds, hafde vi gierne ønsket, at hand hos os kunde have brugt sit Haandværk; men som vi er boende paa Landet og strax ved Kiøbstæden, og det altsaa stridede imod de kongelige Forordninger, som vi ved Herrens Naade med ald muelig Fliid i alle Stykker har søgt af Hiertet at være underdanige, og det ey saa meget for Straffens som for Samvittighedens Skyld, saa kunde det ey lade sig gjøre. Men hand i den Sted efter vores Forlangende besøgte de Siele i vore Sogner, som Herren især arbeyder paa, hvor da tillige gierne altiid enten vi selv eller en Student er fuldt med ham, og har hørt og seet, hvad hans Ord og Omgang har været. Men siden, der vi selv og de, der staae af Hiertet i Forbindelse med os, ere adspreede, hver paa sine Stæder, [og] Herrens Gerning endog paa andre Stæder, som især i Aalborg og i Klim i Aalborg Stift, begyndte at gaae for sig hos andre Siele, saa har de inderligt forlanget, at hand der vilde besøge dem. Og ihvorvel hand med sin Hustrue længe unddrog sig derfra, saa har de dog paa indstændige Begiæringer ogsaa besøgt dem, og har de da siden dend Tiid haft saa meget i Herrens Gierning at bestille, at, om det end hafde været dem tilladt og arbeyde, Tiiden ikke har kundet strække dertil. Ja, det kan vi med Sandhed sige, at hand udenfor vores Sogne er aldrig kommen nogen Sted, uden hand har været ofte begiæret, undtagen hos sin Svoger Sogne Præsten i Hobroe¹⁾, som hand, da hans Vey faldt der igiennem, 2de Gange besøgte; men derimod har mange Siele begiært, at hand vilde komme til dem, som hand aldrig har været hos. — Ja end meere, vi vil ikke tale om, at han aldrig i eller uden Kirken har nogen Tid befattet sig med noget

¹⁾ Jakob Timmermann.

præsteligt Embede, men hand endog aldrig selv har forestaaet nogen af vore Forsamlinger, som vi almindeligen hver Søndag holder; end meere, hand endog sielden har talt noget Ord i nogen af dem, men mesten Deel som een Tilhører søgt, i hvad der blev forhandlet, Føde for sin egen Siel; men, at vi og de af vore Sogne, der har faaet Smag paa Evangelio, handler, saa meget Herren giver Naade til, af Hiertet og oprigtigt med dem for Herrens Ansigt, Mand-Kiønnet især med ham og Qvinde-Kiønnet især med hende, og at vi derved har funden megen Naade og Føde for vores Siele, det tilstaaer vi af Hiertet. Velsignet være vor Frelsers Nafn derfor! Hans Nafn skal blive priiset af os paa alle Tiider, paa alle Stæder, blandt alle Folk, om vi end har hørt mangt et Spotte-Nafn derfor, da de give os Øge-Nafn af vor Frelser og spotter med hands velsignede og alleene saliggjørende Nafn; ja vi tage mod Spotte-Nafne deraf, at vi ere Brødre og hverandres Medlemmer, hvorved Jesu Samfunds Aand bespottes. De spotte os af Broder Handrup og sige, at vi have taget ham til vores Capellan, til vores Lærere; ja udaf ham skielde de os og raabe efter os, at vi ere Skomagere og Skomagerknegte, saa har det alt ikke forstyrret os; vi skammer os ikke ved ham, der har kiøbt os med sit Bloed, ey heller ved hands Lemmer paa Jorden, i hvor usle, nedrige og foragtede for Verden [de end ere]; Ja om nogen end af nedrigere Stand kand være vores Siel til Velsignelse, saa blues vi ikke ved at være Børn, lade os undervise, raadføre og lære. Velsignet være Herren! Evangelium har vi troet, og det er ey nogen Drøm og Tandt, men det er baade vist og sandt; men Evangelium har vi endnu ikke udtroet; men vi er som de nye-fødde Børn, der længes efter Evangelii reene Melk. Thi vores Siele har i Sandhed smagt, at Herren er goed, til hvilken vi ere komne som til en levende Steen, der vel er forkast af Bygmesterne, men kostelig for Gud. Velsignet være hans Navn derfor. Lammet priises skal af vort lille Tall, her og hisset, hvor vi ere,

skal hands Nafn velsignet være. Og bliver vi end derfor udraabte og forkiettrede, saa siunge vi med et fortroeligt Hierte: Du ypperste Trøster i ald vor Nød, hielp, at vi forsmaae Verdens Spot og Usselhed.

Hvad angaaer, at hand skal rose sig af at have omvendt mange, da er det en ganske falsk og løgnagtig Beskyldning. Vel tilstaar vi af Hiertet, at saa vel vi som andre Siele har fundet Velsignelse ved hands Omgang, ja end meere, at ganske døde og sikre Mennsker, der har levet hen i Verden, og intet mindre end har været bekymrede efter Jesum og at see sig forsonet i ham, ere ved hands og Hustrues Omgængelse kommen til Eftertanke, og erfaret Herrens Naade paa deres Siele, hvorpaa vi har levende Exempler iblandt os selv. Dog tillægger vi ham ey, heller hand selv sig, nogen Roes derfor, ligesaalidet som vi tillægger Paulo nogen Roes derfor, at Herren oploed Lydiæ Hierte, at hun gav Agt paa, hvad Paulus taledede. Velsignet være det Guds Lam, der selv, som en trofast Hyrde, opsøger sine vildfarende Faar; og hvem hand bruger dertil, seer vi ey saa meget paa; men vores Hiertes Sager, at det Guds Lam maatte i manges, ja, om det var mueligt, i alles Hierter blive ophøyet. Vi har ved Herrens Naade kiendt, at dend er intet, som plandter, og intet, som vander, men Gud, som giver Vext; vi har kiendt, at der er ingen, der kand sætte det døde Hierte i Brand eller give det Lif, uden dend, der selv har forhvervet os et ævigt Liv med sit Blod; derfor prædike vi os ikke selv eller noget Menniske, men Christum; det er os hverken om Menniskens Ære eller vores Kalds Indkomster at giøre; men at Jesu blodige Fortieneste maa blive vores og mange Hierter ræt bekiendt; derfor ere vi ikke heller Avind-syge over, om Herren og dertil kand bruge ustuderede Mennsker; men vi glæde os derover, og ønske af Hiertet, at alle Mennsker i dend gandske Verden maatte være og blive levende Vidnesbyrd om den uforskyldte Naade og Salighed, der er i Jesu for alle arme Syndere, og at det eene Hierte maatte sættes i

Brand ved det andets Omgængelse, som et Kull ved det andet.

Hvad angaaer, at hand skal rose sig af, at hand faaer Penge fra Meenigheden i Herrnhuth, da er det vel vist, at han uden vor Bekostning er kommen til os, og hand og ikke i noget er os til meere Bekostning, end at han nyder sit daglige Ophold iblandt os; men at han roser sig af at faa Penge fra Meenigheden, er noget, der er baade ham og os meget fremmet; Penge-Sager er ikke vores Handel, og var det vores Handtering, da anstillede vi vore Sager meget daarligen. Naar vi have Klæder og Føde, have vi nok, og alt faaer vi uden Bekymring.

Hvad angaaer, at han af Meenigheden i Herrnhuth skal være udsendt som en Hververe, at hverve Folk dertil, og i sær at han dertil skal have forført en Møllere, da er det som det andet gandske ugrundet og falskt. Vi har meldet tilforn, ved hvad Lejlighed og til hvad Ende hand med sin Hustrue er kommen her i Landet, og hvad hands Sag indtil denne Tiid har været og er. Det tilstaaer vi, at nogle her fra Landet er dragen ud til Herrnhuth; men at Br. Handrup dertil har overtalet dem, eller at det har været hands Materie, det nægtes aldeles. Og end ydermeere vil vi herved omstændeligere melde: En Capitain ved Nafn von Holstein, som har tilforn staaet i Kongelig Tieneste og var logerende hos Prousten i Giøttrup i Aalborg Stift, er for et halvaars Tiid siden med Kongelig Pas reyst derud. Dend samme hafde, længe førend Br. Handrup kom her til Landet, ey alleene inderligen længtes efter at tale med nogen af Meenighedens Lemmer der, men endog haft Drift at fare derud for at see og høre, hvordan der stoed til, siden hand ved deres Skrifter hafde erfaret megen Naade paa sin Siel. Og da Broder Handrup første Gang drog ned til Klim Præstegaard efter deres inderlige Forlangende ved 2de Breve, og Capt. von Holstein fik det at viide, reyste hand strax derhen, saa som der er en gandske kort Vey derimellem. De talte med hverandre om deres Sieles Tilstand, og hand

findt sig sær velsignet derved; hand er og bleven ved sit Forsæt, at reyse til Herrnhuth; men at Br. Handrup aldrig dertil har været en Oprindelse eller Ophav, bekræfte vi hermed; ja om derom hos Manden selv, som befindes i Herrnhuth, blef eftersøgt, skulle det saa befindes i Sandhed. Ja end meere maa vi sige, at Capt: von Holstein, dend Stund hand har opholdt sig her i Landet, aldrig med os har staaet i nogen Connexion, men hand med os alleene har omgaaets som en Ven udaf os, og som dend der fandt i sit Hierte, at vi omgaaes i Sandheden.

Der er og siden en Snedker-Svend fra Aalborg udgaaen, som det just har sig med paa samme Maade, som med Capt. von Holstein. Der er og siden en udgaaen af dem, som stod i Forbindelse med os, naflig Amdi Paulin Thrane, og dette er os noget nærmere anrørende end nogen af de andre; thi om end mange droge derud, saa længe de ey staaer i nogen Connexion med os, er det ikke i dend Vey os vedkommende.

Hvad som ham da angaaer, da er det os alle bevidst, at Br. Thrane af egen Drift længe anholdte der om, førend hand af os kunde faa Tilladelse dertil, ja det, der holdt ham længst og meest derfra, var fornemmelig Br. Handrup og hands Hustrue, som aldrig vilde tillade det. Thi det er deres Sag og Materie, at eenhver i sin Stand og Sted, saa længe de har lovlige Forretninger, kand blive vor Frelseres gandske Løn, og at det hverken kommer an paa Tiid eller Stæd, men at faa et gandske løst Hierte og et heelt henvendt Sind til vort blodige Offer-Lam.

Og da det var os ikke længere mueligt at holde ham, loed vi ham i Herrens Nafn fare, og det uden Meenighedens Vidende, hvorom han selv kan vidne, dersom det bliver eftersøgt. Og saa at sige er det dend eneste af alle, der staaer i nogen Forbindelse med os, som der er dragen ud, og det just ikke derfor, at hand der skal forblive, men hvor Herren vil bane Vey saa vel for ham som hands andre Børn.

Nu er det endeligen, at Br. Handrup bliver beskyldt for, at han har forført en Møllere til at drage derud. Hvad ham da især angaaer, da er der en Møllere, som, længe førend Br. Handrup kom her til Landet, nogle Gange har besøgt os, og da Br. Handrup kom her til Landet, kom hand og eengang og talte med ham, hvor Herrens Naade var med dem, og Mølleren, som hand selv tilstaaer, endnu aldrig ved noget Menniskes Samtale tilforn fandt det, hand da fandt; men, at Br. Handrup ey talte med ham om at drage fra sin Mølle eller til Herrnhuth, er noget, som Mølleren selv endnu nærværende og sig i Harritslev befindende k_und gjøre Reede for, naar og hvor paakræves. Den samme Møllere forlangede inderligen, at han vilde besøge ham. Men Br. Handrup henimod et Aar unddrog sig derfra. Imidlertid, siden hand har et Barn, som gaaer i Skole i Harritslev, kom hand tillige med sin Hustrue nogle Gange til Harritslev for at see til deres Barn, og undertiiden var Br. Handrup der, undertiiden ikke. Dend første Gang Mølleren Hustrue var i Harritslev med ham, da Br. Handrup ikke var tilstæde, blev det saa i hendes Hierte, som hun selv endnu nærværende kand gjøre Reede for, at hun ønskede aldrig at komme fra Harritslev, og da hun tilforn hafde gaaet hen i denne Verdens Bekymringer, blev det hende, og det jo kraftigere og kraftigere, at kunde hun blot komme til Vished derpaa i sit Hierte, at Jesus var død for hende, saa agtede hun alt andet i Verden som Skam og Skade. Hun tilligemed sin Mand drog fra os, og vi hafde endog aldrig kundet forestille os, mindre begynde at gjøre Forslag for ham eller hende, at de skulde forlade deres Mølle; eendeel er det, at saadant er ikke vores Sag, som vi driver iblandt os, eendeel, at det var os endnu gandske ubekjendt, hvad Arbeyde Herren hafde paa hendes Hierte. Nogen Tiid derefter kom Mølleren til os i Harritslev, da Br. Handrup ikke var der, og han aabnede for os, at hands Hustrue anlaae ham Nat og Dag derom, at hand skulle forlade Møllen og søge at komme iblandt os.

Hand spurde os til Raads, og vi vidste hverken at raade ham til eller fra; thi det var os paa alle Sider meget betænkeligt, deels at det ville gjøre en Opsigt iblandt Folk, deels at vi frygtede for, at det ikkun var en Flyve-Heede, der var paakommen dem; vi bad dem derfor at være stille for Herren, og alleene at søge Tilflugt i deres Nød til hands Saar, og der at faae Hviile for deres Siele, og i det øvrige maatte de siden handle, som de tænkte at være efter Herrens og ey deres egen Villie. Imidlertid, førend vi veed af det, har de paa deres egen Haand gjort det. Ja, de har endog aldrig talt med Br. Handrup eller Hustrue om at reyse til Herrnhuth, førend de hafde gandske besluttet hos sig selv at holde Auction. Og end meget mærkeligt, at da Mølleren i nogle af vores Overværelse aabnede sig for Br. Handrup og hands Hustrue i dend Materie, og forlangede, at de skulle skrive Meenigheden til om at faae af dend Tilladelse til deres Forehavende, da ikke alleene svarede Br. Handrup og Hustrue Ney, at de ikke dermed kunde have at bestille, men endog sagde dem, at der var mange, som begiærede Tilladelse af Meenigheden til at reyse derud, og aldrig fik det. Hvorpaa Mølleren resolverede, at de hemmelig uden vores eller Meenighedens Viidende vilde beramme Auction og forføye sig derud, i Tanke, at om de forespurte sig, de da fra deres Forsæt skulle blive hindrede, og derimod, naar de uden Forespørsel drog derud, at Meenigheden ikke kunde forbyde dem at være der, men maatte dog forunde dem et Sted at boe iblandt dem. Og derom kand Mølleren og hands Hustrue, som er nærværende i Harritslev, aflægge deres egen Bekiendelse, naar og hvor paakræves. Og at det er angivet, at Mølleren sin Fader til Skade har forladt Møllen, er gandske urimeligt, da hand intet besidder af ald sin Faders Gods. Møllen, hand sad ved, hafde hand for aarlig Leye, og hvad Boeskab hand hafde, deraf tilhørte intet hands Fader. — Over alt, var det Br. Handrups Ærende her at hverve Folk til Meenigheden i Herrnhuth, opholdt de ham og hands Hustrue her

paa dette Sted for dend Aarsags Skyld, da var det et temmeligt miserabelt Hververie, som paa dend Maade var Meenigheden meere skadeligt end fordeelagtigt. Ja da behøvede Meenigheden i Herrnhuth jo ikke at have sendt Mand og Kone, naar det hafde været deres Øyemærke; og over alt, saa er der jo Siele iblandt os, Præster i deres Kald, Bønder i deres Avlsbrug, der staar i Forbindelse med os, og bliver jo alle hver i sin Handtering, uden at giøre sig Tanke om saadant, mindre at anfange det. Ja end meere, det har endog ikke Fienden kundet vinde imod os, at een eeneste af alle dem, der staaer eller har staaet i nogen Forbindelse med os, har foraarsaget nogen Urolighed i Landet, Besværing over Kirken eller Øvrighedens Anordning; men tvertimod: er der nogen, der af Hiertet er Øvrigheden underdanig, da er det dem; er der nogen, der flittig og med Ærbødighed søger Kirken og de Ting, Kirken angaaer, da er det dem. Det er en uimodsigelig Billighed og Fornødenhed i vore Hierter, hvad Peder siger: Frygter Gud, ærer Kongen, elsker Broderskabet.

I Sandhed, det er vores Sag, som vi driver; her mangler ikke paa reen Lærdom i vore Lande, her mangler ikke paa Christen Øvrighed i Landene, her mangler ikke paa Kirke-Forordninger og Indrætninger; men her mangler paa Siele, der af Hiertet ere Evangelio lydige, og de, som begynde at sandse efter, hvad det er, de have hørt og lært fra Ungdom, og seer, at de har blot haft det i Hovedet og Begrebet, men at deres Hierter har været døde, vantroe og nedsænkte i Verden, de Siele, enten det er Geistlige eller Verdslige, Høye eller Lave, bliver anseete som en Underlighed iblandt andre. Vi kand spore i alle de kongelige Forordninger, som vores allernaadigste Konge har i sin Tiid af gudelig Hensigt ladet udgaa til sand Gudfrygtighed at see fremmet i sine Lande, hvor i dem alle besværes over ald dend Ugudelighed, der gaaer her iblandt de saa kaldede Christne i Svang; ja en Forordning gaaer ud efter dend anden, og dend eene med dend anden bliver lige-

meget af mange efterlevet. Hvoraf kommer det? Deraf, at de ingen Christne ere i deres Hierter, de ere med ald deres Munds Bekiendelse vantroe Mennsker, der maa være Sathans Slaver, og ikke kand andet end synde. Derfor er vores inderlige Bøn for Lammets Føder, at det Verk, som hand i dette arme Land har begyndt, ikke maae gaae under, og at Fienden ej maa naae sit Øjemærke med at gøre os mistænkte hos vores høye Øvrighed. Ja vores inderlige og underdanige Begiæring er og ved denne Leylighed, at dend høye Øvrighed vil tage os i naadigst Beskyttelse. Kand os nogen Tiid overbeviises, at vi tenterer noget imod Guds Ord, Kirken eller Øvrigheden, saa er det billigt, ja ræt, at vi angribes og efter vores Misgierning straffes; men blive vi paatalte, eftersatte og paaklagede, fordi at Herren har sin Gierning iblandt os, da haaber vi, at den høye Øvrighed tager os i Beskyttelse og Hanthævelse, og det især, da vi har, priiset være Herren! og velsignet være vores allernaadigste Konge! en saa naadig Landets Fader, der indtil denne Tiid har viist at have Hierte og Villie til det gode. Herren lyse sin Fred over ham, forlænge hands Dage og lyksaliggjøre hands Regimente!

Endelig kunde det falde os sær underligt, i Fald vi ikke kiendte dend menneskelige Fordærvelse, og hvoraf Fiendskabet til os reyser sig, at vores Angivere har især taget Anledning at anklage og beskyldte os for, at vi søger at drage Siele af Landet. Men hvad? Om de maatte naae deres Ønske, det de i alle Vertshuuse, i alle letsindige Selskaber allereede glæde sig forud ved, saa er det jo det, at ey alleene Br. Handrup og Hustrue, men og vi alle maatte som Misdædere og Misgierningsmænd forjages af Landet. Herren forlade dem det og ikke beholde dem deres Synder, som de i dend Vey øver; de veed ikke, hvad de gjøre, og kand ey heller andet gjøre. Det er os en ævig udgiordt Sag i vores Hierter, at saa mange der ey blive Evangelio lydige, maa være os fiendske. Have de hadet mig, saa skal de og hade eder. I skal hades af alle

Folk for mit Nafns Skyld, siger vor Frelser. Derfor heder det: forundrer eder ikke, om Verden hader eder. Vi giør og ikke heller; thi Christus og Belial kand ey stemme overeens, og til at elske og fordrage os maa i Sandhed Sielene see sig udsonede i Lammets Død, da og før aldrig. Før begiære og forlanger vi det ikke af nogen Siel. Derpaa viide vi, at vi ere overgangne fra Døden til Livet, at vi elske Brødrene. Og til Slutning er vores gandske Sind dette: Vi er i Herrens Haand; det er ey vores Sag, men Herrens. Hvad vi har funden i vore Hierter i Jesu blodige Fortieneste, kand vi ikke nægte. Det gaa os i det øvrige, som Lammets vil. Hands er vi, hand har kiøbt os, hand eyer os, og ikke vi selv. Vi agter og ikke at forsvare os, eller at trætte os noget Forsvar til. Herren er vores Skiold; men vi ere stille og seer, hvad vor Gud har i Sinde med os, og ikkun ere reede at giøre Regnskab for hver, som fordrer det.

Du søde Aand! skiænk os forvist, at vi maa drikke af dit Kiærlighedens Bryst, at vi udaf Hiertet hverandre elske med eet Sind udi Christo, og have baade Fred og Roe. Kyrie eleis. — Derefter hungrer og tørster vores arme Hierter, derudi finder vi alleene Fred for vores Siele, om der end var Tummel runden om os, ja om Sathan fik udrustet imod os ald sin Magt. Og uden det er der ikke Fred for vores arme Siele, om vi end vare vel yndede af alle Mennsker, ja om vi kunde faae alle Menniskers Vidnesbyrd, at vi vare Guds Børn. Det er ved Herrens Naade vores Sag i denne Verden, at alting er Skam og Skade imod at vinde Jesum, og findes i ham; i ham har vi alle Ting. Det veed vi, at vor egen Magt er intet værd, vi ere snart overvundne, men tillige veed [vi] ligesaa vist, at for os strider en vældig Herre, en Herre over alle Herrer, og ey ere Frelsere fleere, Marken vil hand beholde. Hands Nafn være derfor nu og altid høyligen priiset af os; thi hand er værdig til at tage Velsignelsen og Priisen og Æren og Kraften i ald Ævighed!

Amen i allen Stund sig vi af Hiertens Grund, dend hellig Aand os føre, og vore Hierter røre, at vi nu alle sammen maatte priise Dig altid, Amen!

Harritzlev og ¹⁾ Haslum d. 20de April 1744.

Mathias Poulsen.

H. F. Krogstrup.

Efter at have modtaget ovenstaaende Oplysninger tilskrev Biskop Hygom Kirkeinspektionskollegiet, som følger:

Deris Excellence, Høy-Velbaarne,
Saa og samtlige Høy-ædle og Velbaarne, Høyædle
og Høyærværdige, Velædle og høy-ærværdige Herrer.

Indsendes herved den af Deris Excellence og Høystærede Herrer gunstigt forlangede Underretning anlangende de tvende Præster her i Stiftet, hos hvilke jevnlig skal indfinde sig Herrenhutske Emissarier, forfattet dels af de beskyldte Præster self, dels af den sidstes Provst, Hr. Nicolay Wedel udi Wærum, hvis Qualiteter ingen kand give bedre Underretning om, end Sogne-Præsten til Sct. Nicolai Kirke i København, velærværdige Hr. Nicolai Brorson. Vel hafde ieg under d. 24de Mart. gjort ligelydende Requisition til den første Mands Provst, som er Hr. Consistorial-Raad Bræmer udi Randers. Men da hand hafde besluttet at reise selv til Harrizlev, for at tage de qvæstionerede Personer i Forhør, og i det samme fik at vide, at Vitus Bering Handrup var udreist til Stepping og Frørup udi Haderslev-Provstie, hvorover hand eragtede det fornøden at oppebie hans Tilbage-Komst, faldt hand selv imidlertid i en meget heftig Sygdom og Blodstyrtning, følgelig fandt hand sig ikke istand til at foretage sig videre, end at lade indhente medfølgende Diductionem Causæ, den ieg saa meget meere kand forsikre at være gandske tilforladelig, eftersom de tvende Mænd, som samme har underskrevet,

¹⁾ Disse to Ord ere siden udraderede. Forestillingen er skreven med M. Poulsens Haand.

ere mig særdeles vel bekendte, af hvilke den første ved Navn Matthias Poulsen, barnefødt i Ribe, har ey alleeniste fra sin første Ankomst her til Stiftet, som var A° 1736, distingveret sig med en særdeles Fliid og ugemeene Naade-Gaver i at føre Siælene til Gud, hvoraf ieg endog ved sidste Visitaz i Støvring Herredt fandt herlige Frugter i hans Meenigheder, men han har ogsaa, næst tilstrækkelige Studer-inger, en meget sund naturlig Forstand og penetrant ju-dicium til at prøve τὰ διαφέροντα, saa hand er intet mindre end af det Slags Folk, der formedelst en velmeenende Rede-lighed i Villien, men saa meget større Skrøbelighed i For-standen, pleye at falde fra til adskillige Afveye. Den anden, ved Navn Herlov Friderich Krogstrup, Sogne-Præst for Haslum og Ølst Meenigheder udi det næst-liggende Galten-Herredt, har vel (saavidt ieg har kundet skionne) ikke nær de Studeringer eller andre Naturens Gaver som hans Medbroder, dog har hand, fra det første ieg kientde ham, saavel i Levnets Ustraffelighed, som i Sandheds Kier-lighed, og en retsindig Nidkiærhed i sit Embede været ligesaavel som den første een af de beste Lærere her i Stiftet, og veed ieg ey rættere, end at det er saadanne, som baade Gud og Voris Gudfrygtige Konge søger efter at see Meenighederne forsynede med.

Hvad ellers Sagen i sig selv belanger, som disse tvende Præster af en ubekientd Angiver ere blevne beskyldte for, da vil ieg haabe, at samme er udi indlagde Erklæring til Deris Excellences samt høyst-ærede Herrers Fornøyelse ligesaa tydelig og udførlig forklaret, som den af bem^{te} An-givere med adskillige urigtige Omstændigheder var forfal-sket, og kommer det mig saaledes for ved nøye Overveielse, at samme, hvad heller han er af geistlig eller verdslig Stand, maa enten være et særdeles taabeligt og blindt, eller tilligemed et meget ont Menneske, der pleye gemeenligen at skiule sig i Mørket, paa det de ikke skal som andre for-sættelige Løgnere og Calumnianter med tilbørlig Straf vorde anseet. Hafde ieg merket noget, der kunde være Guds

Rige til nogen virkelig Skade, da skulde ieg enten raadet boed derfor, eller, saa fremt det ikke stod i min Magt, da anmeldet det paa høiere Steder. Men hvad de saakaldede Herrenhuther og deres Bevægelser baade inden- og udenlands betrefter, da omendskiønt ieg kiender ey videre til dem, end hvad ieg har læst i adskillige Skrifter baade med og imod deris Anstalter, saa kand jeg dog for min Deel ikke hielpe til at fordømme eller undertrykke dem, men har indtil denne Dag holdt det for best i denne Sag at følge Gamaliels Raad Act: 5, 34 sqq. overladende imidlertid til enhver herudi at følge deris bedre og dybere Indsigt, og forblivende iøvrigt med særdeles Veneration og Høiyagtelse

Deris Excellences (osv.)

allerydmygste og tienisteskyldigste Tiener

Aarhus d. 27. April. A° 1744. P. J. Hygom.

Ovenstaaende Brev efterfulgtes snart af et andet, i hvilket Overskriften til Kirkeinspektionen er den samme. Brevet lyder saaledes:

Deris Excellence (osv.).

Efterat ieg med næst-sidste Post hafde givet mig den Frihed, til Deris Høy-respective Collegium at indsende den fra Provst Wedel og de tvende Sogne-Præster i Harrizlev og Haslum indhentede Erklæring, angaaende den her i Landet sig befindende Herrenhuther Vitus Bering Handrup, ankom først 4 Dage derefter indlagde fra Hr. Consistorial-Raad Bræmer udi Randers, udi hvis Herredt Harrizlev egentlig er beliggende, hvilket hand i sin Svaghed har maat lade skrive, endog, som det synes, concipere af en anden, men er dog underskrevet af ham selv, dets Aarsag ieg ey har vildet holde det tilbage. Hand er iøvrigt en god ærlig Mand, men i Guds Riges Sag haver jeg ey fundet ham at have den Indsigt, som den gode Provst Wedel, der i mange Aar har været en Discipel og Tilhører af de første

berømmelige Theologis til Halle, D. Breithaupt, M. Aug. Herm. Franke, men fornemmelig D. Anton, hvis Fodspor han efter sin Ankomst her til Stiftet troeligen har efterfulgt i Levnet og Lærdom, og i begge Deele været ey alleene for sine egne Meenigheder, men endogsaa for andre omkringliggende, som et Verdens Lys og Jordens Salt. Hannem saavel som andre oplyste Mænd der i Egnen, der staar ikke i nogen egentlig Connexion med Herrenhuth, haver ieg under Haanden ladet komme til mig, for at udforske af dem den rette Grund udi den qvæstionerede Herrenhuthers Lærdom |: thi derover at examinere den uoplyste Almue, holder jeg for min Part ligesaa urimeligt, som at tilspørge den blinde om Farver, langt mindre troede jeg det almindelige Røgte, der egentlig har sin Oprindelse af saadanne Folk :| men jeg har indtil denne Dag intet kundet finde, der kunde synes at afvige fra Propheternes og Apostlernes Grundvold. Iøvrigt henstiller alting til Deris Excellences samt høystærede Herrers nærmere Gotfindende, og forbliver med særdelis Veneration og Høyagtelse (osv.)

Aarhus d. 5. Maji A° 1744.

P. Hygom.

Her følger nu det omtalte Brev fra Provst Bræmer:

Til høyædle og høyærværdige Hr. Biscopens Ordre allerærbødigt at efterkomme, saaviidt mueligt var, haver ieg tilskreven Sogne-Præsten i Harreslev, Hr. Mathis Poulsen, at ieg d. 10de i denne Maaned vilde komme til Harreslev, at hand derfor vilde tilsige indbem^{te} Skomager samme Tid at være tilstæde, da ieg hafde at tale med hannem. Men ermeldte Sogne Præst svarede mig skriftlig, at fornævnte Skoemager var for nogen Tid siden udreyst og icke saa snart hiemventendes; icke desto mindre erbød ermelte Hr. Poulsen sig at give mig ald dend Oplysning om samme, som ieg kunde forlange. Men da een mig overfalden Svaghed, hvoraf ieg icke endnu fuldkommen er restitueret, siden den Tid har holt mig ved Sengen og Huuset, har ieg icke kundet

erholde viidere Oplysning end [følgende] i Anledning af D. H.s Skrivelse de dato 11te hujus, neml: at ieg skulle indhente oftmelte Hr. Poulsens Erklæring paa de requirerede Poster, hvilchen mig under dato 20de hujus er tilstillet, saaledes lydende:

Underdanig Besvarelse paa de ovenmelte 4re requirerede Poster.

Til det 1te svares: Personen, om hvilchen skeer Efterspørsel, nafnl. Witus Biering Handrup, har een Tid lang været Skoemager og Borger udi Kiøbenhafn, siden efter K:hafns Ildebrand reyste med Hustrue til sin Føde-Bye Bergen i Norge, hvor hand ligeleedes een Tidlang har været Skoemager og Borger, derfra reiste med Hustrue til Hernhuth i Tydskland, hvor hand atter een Tidlang har opholdet sig, og ved sin Profession som Skoemager sig og sin Familie ernæret, indtil nu for et Aars Tiid siden hand ankom til mit Huus med lovl. Pas og Bevieser, og som en god Ven blandt min Familie blev med Hustrue optagen, og siden dend Tiid sig og det meeste hos mig har opholdet. Andre og fleere befindes og icke i min Familie end mine Børn og Tieniste-Folck. Men i 5 Præstegaardens Huuse findes som paa andre Stæder Beboere, hvilcke alle med derris Hænders Gierninger ernærer sig ærligen, lever og skicher sig uforargeligen, og har alle deris loulige Beviser, der og viiser, at de ere af Landet og icke uden Lands fra ankommen.

Til dend 2^{den} Post svares korteligen, at bemelte Witus Biering er vel, som melt er, kommen sidst her til os fra Herrnhuth, men at hand skulle være udsendt til at hverfve Folk af Landet didhen, er een usandfærdig Angivelse, der aldrig kand bevieses eller gotgiøres.

Hvad angaar den 3^{die} Post, da kand ieg med fuld og fast Vished skrive, at bemelte Person hverchen directe eller indirecte, mediate eller immediate har tilskyndet eller disponeret den ommelte Møller-Søn til at opsigse sin Mølle og

at slaae sit Gods til Auction, hvilchet ydermeere samme Møller-Søn og Hustrue selv personligen og med alle Omstændigheder kand forklare, ja om det skulle forlanges endog ædeligen stadfæste, da de begge er nærværende og efter deris Forlangende til mig derom er af mig tilladt at nyde Tilhold for een Tiid i een af Præstegaardens Huuse. Og hvor usandfærdigt ia urimeligt dette deris Angivende endog er, kand, foruden andre Ting at melde, være klart deraf, at det angives som noget, der var hans Fader til Skade, da det dog alle er bevist, deels at Møllen var iche hans egen, men ichuns een Leye-Mølle, deels at hans Fader iche hafde nogen endten Handling med ham eller Skillings Værdt tilstaaende hos ham.

Til det 4de svares: Oftbemeldte Witus Biering Handrup hverchen er udsendt fra Herrnhuth til at være een Lærere, ey heller hos mig eller nogen andensteds har ageret publicque eller privatim nogen Lærere, videre end Guds Ord kan tillade enhver Christen; det samme og ellers det 424 Spørmaal pag. 110 i dend nye Catechismi Forklaring stadfæster og bevidner¹⁾.

Om han har faaed eller kand faae Penge fra Herrnhut, veed ieg iche, men sit Ophold har hand nydt hos mig, saa ofte og saa længe hand har været i mit Huus. Og endeligen at hand skal have roost sig af, at have omvendt mange, veed ieg, iche at være sandt, men at hand ved sin christelige Omgang og Samtale har været mange til een stoer Velsignelse, kand ieg og mange fleere bevidne at være sandt.

Dette er min enfoldige og sandfærdige Besvarelse paa de requirerede Poster, og dend Opliusning ieg i Korthed har kundet give min Hr. Consistorial-Raad og Proust der over;

¹⁾ Sp. 424. »Maa enhver Christen som en aandelig Præst paatage sig det offentlige Læreembede? Nej, dertil hører Guds Kald ved Øvrigheden. Men i daglig Omgang og ved Lejlighed at lære, trøste og opbygge hverandre, er alle Christnes Kald og Pligt«.

hvornæst ieg med største Respect og pligtskyldig Lydighed stedse lever (etc.)

Harritzlev d. 20de April 1744.

Matthias Poulsen.

Vel har ieg vendtet mig saa vidt restitueret, at ieg kundet foretaget een Visitatz i Harretslev Sogen, for ved saadan Leylighed at efterforske i Meenigheden, om forestaaende Hr. Mathias Poulsens Erklæring er nærmere Sandhed end det almindelige Rygte, men som min Svaghed icke endnu har tilladt mig at udreyse, og ieg ey er authoriceret at beskiche nogen anden i mit Stæd, denne Sag nøyere at undersøge, saa maae ieg allerærbødigst bede mig undskyldt og alleene kortelig anføre nogle faae Anmerchninger ved foranførte Hr. Poulsens Erklæring, nemlig:

Ved 1ste Post: At indbemeldte Skomager icke bestandig opholder sig i Harredslev, men fast ligesaa meget hos Præsten i Haslum udi Galthen Herret, foruden at hand og iblant skal giøre Reyser til Hanherret i Aalborg Stift; ellers har hand nest afvigte Uge opholdt sig hos Præsten i Haslum.

2^{den} Post: Det er icke bekient, at nogen her fra Egnen endnu er udreyt, men om Rygtet skal troes, er der de, som sig til Reisen præparerer.

3^{die} Post: Negter Hr. Poulsen, at det er dend gamle Møllere til Skade, at hans Søn saaledes er undviget fra ham, men forbigaaer, at det er dend gamle Mand til stoer Bedrøvelse og Hiertesorg saaledes i sin Alderdom at være forladt af sine Børn, hvilchen Hiertesorg kunde forvolde ham allerstørste Skade.

4de Post: Det var at ønske, at oftbemelte Skoemager icke gik videre med sin Underviisning, end det af Hr. Poulsen allegerede 424de Spørsmal og Giensvar i dend Nye Catechismi Forklaring pag. 110 giver Anledning til; men efter Rygtets Lydelse gaaer det langt viidere, foruden at melde om, hvorudi Underviisningen bestaaer og dends Absigt.

Jeg har vel Haab om eendeel mig belovede Attester

denne Skoemagerens Underviisning angaaende, men ieg har iche agtet forsvarligt dette længer derefter at opholde.

Dette understaaer ieg mig ellers til Slutning at erindre, at om dend verdslige Øvrighed eller een dertil anordnet Commission af rætsindige verdslige og geistlige Mænd blev befalet at anstille et Forhør og examinere Harredslev etc. Sogners Almue, vilde derved vindes langt meere til Sandheds Oplysning end ved det, der enten ved min eller een anden geistlig Mands Undersøgning kan ventes. Jeg forbliver (osv.)

Randers dend 30te April 1744.

C. Bræmer.

Den 13. Maj 1744 blev Sagen refereret i Kirkekollegiet. I Øjeblikket synes der ikke at være gjort videre ved den. Men at Stemningen mod Herrnhuterne ikke har været gunstig i Kollegiet, fremgaar af dets Erklæring af 21. Maj 1744 til Kongen angaaende Foranstaltninger til at hæmme den om sig gribende Separatisme, thi heri hedder det bl. a.:

»Der findes dem blandt Herrnhuternes Tilhængere, som bilde sig ind, at i Danmark og Norge er ingen Vej til Himlen at finde. De maa ud til Herrnhut, Marienhag, Marienhorn og andre Steder for at søge derved at oplyses og undervises i deres Lærdom og Skikke. Komme saa tilbage og lære deres Landsmænd det samme og tildels overtaler dem til at ogsaa rejse derud, enten paa en Tidlang eller med alle der at blive. Ja, det er kommet saa vidt, at endogsaa ugifte Fruentimmer og smaa Børn skikkes derud for der at undervises«.

Da der omtrent samtidig indkom Beretninger om herrnhutiske Bevægelser i Aalborg Stift og i Vestfyen, især i Egnen omkring Faaborg, besluttede Regeringen at gribe ind for at standse Bevægelsen, hvorfor det ved Forordningen af 20. Nov. 1744 bestemtes, at ingen, der havde studeret eller opholdt sig i Herrnhut, Marienhorn eller paa andre mistænkte Steder, maatte antages til noget Embede i Danmark og Norge. Forbudet viste strax sin Virkning;

thi den 23. Febr. 1745 kunde Biskop Hygom indberette til Kirkeinspektionen:

»Saa snart den Kongl. Anordning under d. 20. Novemb. a. p. i Herrederne var blevet udsendt og publiceret, haver de 2 fremmede fra Herrenhut begivet sig paa Hiemreisen, og findes nu ikke meere enten i dette eller Aalborg Stift, hvor de alternerede med at opholde sig«.

Det har vist været svært nok for Poulsen og Krogstrup at lade det »Lem af Menigheden« fare, paa hvis aandelige Vejledning de havde sat saa stor Pris. Snart kom der ogsaa for dem begge trange Tider med langvarig Sygdom, der med et Par Ugers Mellemlag lagde dem begge i Graven midt i deres kraftigste Alder. Man kommer uvilkaarlig til at tænke paa det gamle Ord: »Nidkjærhed for dit Hus har fortæret mig«, naar man ser, at Matthias Poulsen døde 26. Jan. 1746, Herløv Fr. Krogstrup den paafølgende 13. Februar. Poulsens Hustru, der med opofrende Kjærlighed havde vaaget over Manden og plejet ham, døde 9. Febr. s. A.¹⁾ Et Lyspunkt under al denne Nød har det vistnok været, at Otto Krogstrup fra Klim, der aandelig talt var ét med hine To, havde været hos dem under deres Sygdom, ligesom ofte tidligere i lysere Dage, havde forrettet Embedsgjæringen for dem og paa enhver Maade søgt at bringe Hjælp og Trøst²⁾. — Et andet Vidnesbyrd om det store Sammenhold, der var blandt de til Brødremenigheden knyttede Præster, er det, at baade Poulsens og Krogstrups efterladte Børn fandt kjærlige Hjem og uden Tvivl god Opdragelse hos fynske Præstefamilier af samme Retning³⁾.

¹⁾ Wiberg, Alm. dsk. Præsthist. I, 536. 550.

²⁾ K. S. 4. R. III, 770.

³⁾ Nygård, Kristenliv i Danmark, S. 44. 46.

Tillæg.

Da Hr. Arthur Schiøth, Lærer og Stenograf, Meløse Skole pr. Skævinge, havde i „Jyllandsposten“ offentliggjort et Uddrag af Cd. th. J. Lundbye's foran (S. 287—306) indførte Afhanbling om Brødremenighedens Mission i Jylland, gav dette Anledning til, at følgende ikke uinteressante Oplysning fremkom:

„I Anledning af Hr. A. S.' Artikel i Dagsnumret af „Jyllandsposten“ om Brødremenighedens Mission i Jylland kan det maaske interessere at faa oplyst, at den omtalte „salige Lars Tang, som forhen var saa bekjendt her i Landet“, utvivlsomt maa være Laurids Tang paa Gaarden Nør Tang i Ulfborg. Hans Datter blev nemlig gift med Peder Harpøth paa Ulfund i Nees og døde i Kristiansfeld 1808. Jeg har for nogle Aar siden fundet hendes Gravsten paa den derværende Kirkegaard. Et af hendes mange Børn var Kjøbmand og Skibsreder Søren Harpøth i Ringkjøbing, hos hvem Kristiansfelder Missionærerne altid tog ind, — han er altsaa det omtalte „Barnebarn“. Traditionen har holdt sig lige til ned i Firserne, idet de forskjellige rejsende Missionærer tog ind først hos Søren Harpøth, hvis Kone ogsaa ligger begravet i Kristiansfeld, og senere hos dennes Søn, Poul Harpøth, saa længe han levede.

Kolding, den 21. April 1902.

P. Ellerbek.“

Smaastykker.

XIII.

Bidrag til dansk Salmehistorie.

Af *P. Severinsen.*

1.

Herluf Trolles Te Deum.

Side 148 har jeg fremsat en Paastand om, at der virkelig maa have eksisteret en Te Deum-Oversættelse af Herluf Trolle. Hans Ravn har tilstrækkelig tydeligt betegnet den i dens Forskellighed fra de andre to ved at anføre Begyndelsesordene: »O Gud, dig love vi, dig en Herre«. Brandt og Helveg har ikke ret lagt Mærke til Forskellen og har i Herluf Trolles Biografi i D. d. Psdigtn. billiget den Formodning, at Malmø-Oversættelsen skulde være af ham. Paa dette Grundlag er han i de senere Salmebøger anført som Forfatter til »O store Gud, vi love dig«. Dette er selvfølgelig en Fejltagelse, hvis Opklarelse dog ikke gerne skulde berøve Herluf Trolle, hvad der med Rette tilkommer ham. Dog var det mig ikke muligt at opstøve nogen som helst Afskrift af »sal. Hr. Herloffs« Tekst. Ikke en Gang paa Herlufsholm var der noget at opsørge.

Siden er jeg imidlertid saa at sige »falden« over den, unægteligt paa et Sted, hvor jeg ikke havde tænkt paa at søge efter den.

Der findes en Salmebog, trykt i København af J. Schmedtgen 1693 under Titelen: »En Ny Psalme-Bog, Hvorudi findis de beste og nu brugeligste, saavel af D: Mort: Luthers, som andre Gudfrygtige Læreris Kirke-Psalmer, ... Nu andengang trykt, og med flere skønne Sange forbedret.« Den hører til »Aandelige Forraad Afdeelt Udi Fiorten Spise-Kamre« 1694 (de senere Udgaver af denne Haandbog har en anden Salmebog). »Forbedringen« bestaar i, at der ved Slutningen er et Tillæg paa 10 Salmer. Midt blandt disse, som Nr. 223, findes nedenstaaende Te Deum.

At dette er Herluf Trolles, nærer jeg ingen Tvivl om. Det af Hans Ravn givne Stikord slaar til, og hele Sprogformen viser tilbage til Herluf Trolles Aarhundrede. Ejendommeligt er det ogsaa, at Retskrivningen er mere gammeldags deri end i den øvrige Salmebog. Sætteren har arbejdet med et gammelt Aftryk for Øje.

I et Par Hundrede Aar har denne Lovsang været sunget hver Morgen paa Herlufsholm, og Herluf Trolle er selv ikke nogen ringe Mand. Derfor kan hans »Udsættelse« vel fortjene et Optræk. Jeg har afdelt Stroferne i Linjepar, gennemgaaende i Henhold til Kommaer, som næppe har nogen anden Opgave.

Denne Psalme siungis paa St. Mickels Dag.

O Gud dig love vi
Dig en HERre bekiende vi.

Dig en ævig Fader,
All Verden dig priser oc roser.

Dig priser alle Englens Herskab,
Alle Majestæters oc Himmels Kraft.

Dig prjse Cherubin oc Seraphin,
Uafadelig og med ævig stim.

Hellig Hellig,
Hellig est du vor Gud HÈrre Zebaoth.

Fuld ere baade Himmel ocsaa Jord,
Af din Majestæt oc Ære stor.

Dig ogsaa lover det hellige Chor dine Apostlers

Oc all den gandske Propheters Hob,
Forkynde din Ære oc Lov.

Dig lover og den hele
Martyrers Skare rene.

Din hellige kircke paa jorden,
Altid dig prjser oc roser.

Dig en u-begribelig Majestætes Fader.

Din hellige oc sande
En eniste Søn vi love.

Med den Hellig Aand vor Trøstermand,
Dig Gud Fader, Søn oc Hellig Aand.

Du Ærens Konning O Jesu Christ,
Gud Faders ævige Søn du est.

At du os arme Menniske skulle frj,
Forsmaade du icke det Jomfru Lif.

Du overvand all Dødens Mact,
Oc Himmerrjg for os haver du opladt.

Hos Guds høyre Hand er dit Sæde,
I din Faders ævige Glæde.

Heden skalt du ocsaa komme igien,
At dømme alle hver oc een.

Derfor bede vi dig ydmygelig,
At du est os mild oc miskundelig.

Oc vær alles vor Hielp oc Trøst,
Som du med dit Blod haver igienløst.

Giv os med dig¹⁾ Arvedeel,
Med Ære oc Glæde i Evighed.

Salig gjør du dit Folck O HERre,
Oc velsigne din Eyedom oc Arve.

Regere oc beskærme du os
Nu oc til ævig Tjd.

Saa lenge vi leve,
Vi dig prise ville.

Og love dit Navn evindelig,
Ja nu og evindelig.

Bevar os O Gud i denne Dag,
Fra alle Synder oc all Ondskab.

Forbarme dig Herre over os,
O Gud forbarme dig over os.

Og lad nu komme over os din Naade,
Som vi os paa dig forlade.

Paa dig HERre saa haabe vi,
Fra Skam oc Skendsel gjør os frj,
Amen.

2.

Kongelige Morgen- og Aften-Andagter af Th. Kingo(?).

Paa det kongelige Bibliotek findes et i fint hvidt Pergamentsbind indbundet Eksempplar af »Brandenburgsk Bønnenbog« Kbh. 1654. Bogen bærer intet som helst gammelt Ejermærke, men den maa bestemt have været en af vore Kongers Privatejendom. Bagi er der nemlig indheftet nogle

¹⁾ I Salmebogen »din«.

hvide Blade, hvorpaa sirligt er afskrevet nogle Bønner og Salmer. Bladene bærer stærke Spor af atter og atter at være vendte af samme Haand, der altid har taget fat paa det samme Sted. Paa Grund af Bladenes Indhold kan kun kongelige Fingre have afsat disse Mærker. At Sangene er yngre end Kingos Sjunge-Kor fremgaar af, at Melodien er »Rind nu op i Jesu Navn«. Enhver, som er lidt fortrolig med første Part af Sjunge-Koret, vil tillige straks se, at Røsten er Kingos. Det er hans Skema for Morgen- og Aftensangene, der gaar igen, og det er hans Sprog og Billedstil — i dens Styrke og i dens Svaghed. Enten staar vi da over for en slavisk Efterligner eller ogsaa over for Mesteren selv. At det sidste er Tilfældet, er saare rimeligt. Kingo stod i høj Gunst hos Christian den Femte. Det er da slet ikke noget paafaldende, om han har indrettet nogle særlige »Suk« og Sange til Kongens private Brug, saa meget mere, som Sjunge-Koret jo kun er for Under-saatter. Passer dette, har vi altsaa her fire utrykte Sange af Kingo, som danner et ikke uinteressant Supplement til Sjunge-Koret — og til hvad der er oplyst om Christian den Femtes Danskhed.

Der er til Morgen og Aften en Bøn paa Prosa, et »Suk« paa Rim og en Sang, samt til Slut om Aftenen en ældre rimet Bøn til den hellige Trefoldighed. Under Antagelse af, at det er Kingo, vi har for os, meddeles her Sukkene og Sangene.

Kongelige Morgen-Andagter.

For din høje Himmel-Trone
 kaster jeg mig ydmyg ned,
 lægger Scepter, Sværd og Krone
 paa din Fodstols Nedrighed, —
 takker dig for Hjælp og Naade,
 Vagt og Værn i denne Nat.
 Lad dit Ansigts Engel raade
 for den Dag, jeg nu har fat!
 Lad din Godhed mig bedugge,

hold min Krone i din Haand,
 dine Vinger mig beskygge,
 gør mig til dit Arme-Baad!
 Giv mig Visdom, Raad og Styrke,
 Mod og Mildhed, Sind og Skel,
 giv mig Hjerte dig at dyrke,
 fri mig fra Achitophel!
 Hold min Fod i dine Veje,
 tænk paa min den mange (!) Tarv,
 giv mig Himlen sidst til Eje
 og min Søn min Stol til Arv!

En Morgen-Psalme

under den Melodi:

Rind nu op i Jesu Navn etc.

1.

Himlens Konge, mægtig Gud,
 som mig med en Arve-Krone
 haver sat paa Ærens Trone!
 gid i Dag, din Aand og Bud
 i mit Hjerte kan regere!
 Lad mig blomstres i din Frygt!
 Lad mig i hvert Anslag være
 Paa dit hulde Hjerte trykt!

2.

Giv mig Lykke, Hjælp og Raad
 fra det mægtig Himmel-Sæde!
 Lad mig kraftig undertræde
 mine Fjenders listig Daad!
 Giv mig Fred i mine Dage;
 Men om jeg ej Fred kan naa,
 lad mig Sværdet lyksom drage
 og paa mine Fjender gaa.

3.

Lad din Kirkes Velstand mig
 være sat i Agt og Øje,

lad mig Hu og Øre bøje
 ned til de fortrængtes Skrig!
 Engle-Vagt og Himmel-Vælde
 blive mig i Dag bered!
 Lad min Sæd min Spir beholde,
 naar jeg er i Salighed!

Kongelige Aften-Andagter.

Natten nu Gardinen drager
 for den vesten-runde¹⁾ Sol.
 Jeg mig nu til Senge mager
 fra min møjsom Konge-Stol.
 Jesu, Livsens Ljus og Stjerne,
 skyd du Naade-Straaler ind
 i min tankefulde Hjerne
 og mit vidt-bemøjet Sind!
 Vaag, o Gud, naar jeg skal blunde,
 over mig og mine Land!
 Lad de fæle Natte-Stunde
 ljusne ved min Frelsermand!
 Min Gemal, min Fryde-Stjerne,
 mine Børn, vor Elske-Ro,
 glæd du hende, giv dem Kærne-
 Kraft i Kongedyd at gro.
 Læg mig selv paa Naadens Pude,
 væk mig i din Visdoms Aand,
 og naar Livsens Dag er ude,
 giv min Søn mit Spir i Haand!

En Aften-Psalme
 under forrige Melodi.

1.

Tak, du Evigheds Monark,
 at du vild' i Dag fra Fare
 mig og mine Riger spare
 ved din Jesum, Pagtens Ark.

¹⁾ o: rundne?

Tak, at du ved Aandsens Naade
i dit Raad mig har beholdt.

Tak, at ingen Fjende-Vaade
har mig nogen Angest voldt.

2.

Sæt for mig af Himmerig
dine Engle-Værn og Vagter,
at jeg kongelig foragter,
Satans og al Verdens Svig!

Sejer, Held og Hjælp og Lykke
sove aldrig nogen Stund!

Vær min Salighed og Smykke
til mit sidste Dødsens Blund.

En kyndig Sprogmand, som har gennemlæst ovenstaaende, har henledet Opmærksomheden paa, at Versene indeholde en Række Ord og Udtryksformer, der gjenfindes i Skrifter af Kingo, særlig i Sjungechoret, ja tildels ere særegne for ham, saasom: Fodstol, Arvekrone, Gardin, mage sig o. fl. I ovenstaaende Vers har Forfatteren ligesom Tilfældet hyppig er i Sjungechoret, anvendt »og naar« som en Trochæ, altsaa med Tonen paa »og«, medens andre Forfattere sædvanlig lægge Tonen paa »naar« (f. Ex. Grundtvig: Og naar tilbage aabenlyst osv.). *H. F. R.*

XIV.

Om Sværmeren Andreas Kempe.

Af *D. Simonsen.*

I disse Samlinger III Række 6. Bind S. 565 er der aftrykt nogle biografiske Noter af Fr. Breckling angaaende

den fra Sverig rømte, fra Norge landsforviste Sværmer Andreas Kempe, »der Israels erfreuliche Botschaft [Hamburg 1688] einem reichen Juden von Hamburg dediciret«. [Jøden er den bekjendte Manoel Teixeira, en Søn af Diego Teixeira, den første Jøde, der fik Adgang til Danmark.] Det fortælles videre, at Jøden forraadte K. til Præsterne i Hamburg, at K. blev dømt til Døden, men ved Dr. J. Fr. Meyers Indskriden slap med at blive udvist og kort efter, 1689, døde i Altona. I Møllers *Cimbria litterata* II p. 406 fortælles Historien ogsaa, men Møller kjender ikke blot Brecklings Fremstilling, men ogsaa A. Carolus's, hvorefter Teixeira ikke skulde have henvendt sig til Præsterne men [som sikkert rigtigt] til Senatet. Dernæst forkaster Møller ganske Brecklings Beretning om Dødsdommen og Befrielsen derfra som en Fabel; Dommen lød netop kun paa Udvisning. Men nu læse man i *Dansk Biogr. Lex.* IX, 130 Dr. A. C. Bangs Gjengivelse af Brecklings Noter. Biskop Bang skriver: »Sin sidste Tid skal K. have tilbragt i Hamborg. Forraadt af en rig Jøde, til hvem han synes at have dediceret et Skrift, blev han dømt til Døden for sine Kætterier . . . i Steden derfor landsforvistes [K.] til Altona« o. s. v. Jeg skal ikke opholde mig ved de lapsus calami, som findes i første og sidste Sætning. Men hvorfor synes han kun at have dediceret et Skrift? Dedicationen berettes jo udtrykkeligt af Breckling (og Møller) og kan forøvrigt læses endnu i selve Skriftet, hvor den mange Sider lange Tilegnelse begynder: Hoch-Edelgebohrner Herr, Herr Manoel Teixera, Dero Majest. der Königin Christinen wohlverordneten Residenten in Hamburg, meinem günstigen Patronen«¹⁾. Og naar en saadan Dedication læses i et ved Trykken offentliggjort Skrift, kan der da egentlig være Tale om et Forræderi? Det var en vel letsindig og farlig Maade, paa hvilken Kempe bragte sin Beskytter sin Tak, ved offentligt at knytte

¹⁾ Velvilligst meddelt mig af Herr Dr. Grunwald i Hamburg efter Exemplaret paa det derværende Stadtbibliothek.

hans Navn til er kjættersk Skrift, og jeg synes ikke at Teixeira fortjener Smædenavnet Judas, som Breckling tillægger ham, fordi han, Jøden og den katholske Dronning Christinas Resident, fralagde sig al Medskyld i et Skrift, der efter de nævnte Forfatteres — rigtignok fejlagtige — Mening endog kunde volde en Dødsdom. Da Christian den VI's Livlæge J. S. Carl dedicerede sit uorthodoxe Skrift Klagen Mosis til Prof. jur. Scheidt, skyndte denne sig med i et særligt Skrift at fralægge sig alt Ansvar. Og han havde dog en kongelig Livlæge i Ryggen og ikke en Landflygtig, hvis Tilhænger i hans Hjemland havde lidt den Dødsstraf, som Kempe selv kun ved Flugt havde unddraget sig¹⁾.

* * *

Da jeg for en Række Aar siden meddelte det ovenfor citerede Uddrag af Fr. Brecklings Fortegnelse over »Sandhedsvidner efter Luther«, og deriblandt fandt Magister Oluf Bjørn nævnet, udtalte jeg, at denne »Bedrager« ikke fortjente en saa hæderlig Plads. Jeg var nemlig gaet ud fra, at det Resultat, Højesteret 1698 var kommen til i sin Dom over ham, var rigtigt. Men ved de Undersøgelser, som i den nyeste Tid af Dr. med. Fr. Hallager og Dr. phil. Chr. Villads Christensen ere anstillede angaaende den thistedske Besættelsessag²⁾, i hvilken famøse Sag Bjørn var Hovedmanden, er jeg imidlertid kommen til den Anskuelse, at Breckling fra sit Stade har haft Føje til at betegne

¹⁾ Blandt den Kreds af opvakte, mere eller mindre sværmeriske Personer, der 1735 (i Kbh.) skrev deres Navne og fromme Ønsker i Jens Rennords Stambog, forekommer en »Andreas Kiemp«. (Kirkehist. Saml 3. R. I, 387). Skjønt det ikke er os muligt med Sikkerhed at trække Forbindelseslinien, kunde dog baade Navnet og Tiden tyde paa, at vi her have en Sønneson af ovennævnte Andreas Kempe. H. F. R.

²⁾ Fr. Hallager, Magister Ole Bjørn og de besatte i Thisted. Kbh. 1901. C. V. Christensen, Besættelsen i Thisted. (Saml. til jydsk Hist. og Topogr. 3. R. III, 206 ff)

Bjørn saaledes, som han har gjort. Hans Udtalelse lyder nemlig saaledes:

»Hr. Oloff Biorn, Prediger in Tisted bey Aalborg, ist von dem Bischoff daselbst verfolgt und in ewig Gefängniss nach Bornholm gesandt, weil er mit Gott dem Teuffel in den besessenen konte kräftigen Gegenstand thun, welche die anderen für nicht besessen zu seyn achteten, und also Gottes Geist und Finger in Oloff Biorn verfolgeten¹⁾.«

Jeg skal ikke gaa nærmere ind paa Sagen, da de to ovennævnte Vidensskabsmænds Argumentation til bedste for Bjørns »bona fides« kan anses for almindelig bekjendt, men nøjes med her at berigtige det tidligere brugte Udtryk om Manden, da han efter de nu foreliggende Oplysninger langt snarere maa betegnes som bedraget end som Bedrager, saa lidet tiltalende hans hele Færd end var. *H. F. R.*

XV.

Provst Jørgen Karstens' Ansøgning om Rang.

Efterfølgende Ansøgning, der findes i Rigsarkivet blandt (den senere) Storkansler Grev Conrad Reventlows Papirer, er os meddelt af Hr. Jægermester C. E. A. Schøller og er saa karakteristisk for Manden og Tiden, at den vel kan fortjene at fremdrages. Om J. Karstens henvises til Dansk biogr. Lex. III, 407 og de der anførte Kilder.

Høybaarne Hr. Greve, Naadige Herre oc Mectige Patron!

Eders høygreff. Exc: er vel bevist, at Prousterne udj huer Stift efter hans Maysts: Lof paa de bestemte aarlige tider schal sidde udj det geistlige Landemode, huor Stifts Amptmændene oc Bisperne præsidere oc afhandle med

¹⁾ G. Arnold, Unpartheyische Kirchen- u. Ketzler-Historie (Frankfurt a. M. 1729) II, 1094.

Prousterne efter Vota de geistlige Sager, fra huilchet Landemode, som udj huert Stift er de geistliges fornemste forum, siden immediate appelleres til høyeste Rættten. Icke disminder, ihuorvel Landemodet i alle maader er æquivalent med Consistorial-Collegio i Kiøbenhafn, har dog Prousterne hid indtil iche nydet (oc ey heller begiært) honores derfor. Vilde E. høgrefl. Exc. behage hos hans Mayst. den Naade for de geistlige at udvirche, at Prousterne (som derhos ere promoti Magistri) motte herefter nyde Rang lige med assessores i consistorio, skeede dennem (men værdelis mig, som i elleve aar uværdig har været Præpositus) en høy bevaagened. Dette petitum kommer iche frem af nogen ambition, men, om ieg torde beichte aabenbar, var vel apparence for mig nu til et marriage at naae paa skiønne Midler; alleene der reflecteris paa en Character i Rangen, om mand schal vinde Bruden. Exemple fattis iche. Prousten i Roschild, Mag. Søfren Jonason, som 4 aars tid har været in officio, befriede sig forleeden aar med Sognepræstens datter til hellige Geistis i Kiøbenhafn, oc der hun iche ville cedere quinderne i Roschild, sich hand ved Ob: Secr: [M. Moth] Rang med Consistorial assessorerne. Prousten i Bergen¹⁾ sich for samme aarsags skyld ved sin Morbroder Hr. Ob: Sec: Moth Rang forleden med Cancellie Raad etc.

Det jeg iche alleene begierer det, er, at Ob: Sec: skulle faa suspicion, fra hvem dette kommer, tilmed er Mag. Ludvig Stud i Odense primus præpositus, som ieg iche ville præjudicere, om hand blef udeluct. Kunde det falde saaviit generaliter, at præpositi, som ere Magistri, næd disse honores, syntes det bequemligst,

1) fordj i de fleste Stifter ere neppe 2 eller 3, som ere Magistri,

2) de, som ere prouster, blive animerede at tage gradum, huorved professores hafde interesse²⁾.

¹⁾ Mag. Søren Glud († 16. Febr. 1696), s. Lampe og Thrap, Bergens Stifts Biskopper og Præster I, 51.

²⁾ Næmliq ved de Afgifter, som ydedes af dem, der tog Magistergraden.

3) Kunde Ob: Sec: iche fortryde derpaa, thi hand i Nachscof i Lolland i dette stift har en fætter, Mag. Frantz Testrop, som er Proust, oc i Sædland to Svogere, som har huer en af hans Frues Søstre, en i Kiøge¹⁾, en i Helsingøer²⁾, som ere Prouster, hvilche kand nyde disse honores med.

4) afgaar huerchen herved hans Mayst: eller nogen anden det ringeste; dersom Skatter paabydes, er det meer hans Maysts: interesse.

5) Kiøbenhafns Præster staa sub Præposito, oc har dog nydet den Rang altid, oc nu ophøyed til dignitet med Consistorial-Raad. Min raison om Landemodet vil underdanigst formode at være plausibel oc real.

Huorledes E. H. Exc.'s høye conduite oc store Naade determinerer, schal underdanigst være til behag. Et fundament kand derved leggis til mit huuses velgaaende, om Fruentimmeret føyes, ellers gich de passioner læt over for min person. Gud vederlægge E. H. E. al sin berømmelige Fromhed med ny lyche, lif oc velsignelse, huilchet ieg udj et ringe carmine til Nytaar ønschede over E. H. E's egen høye person oc gansche høygr: huus, i underdanigst forhaabning, det i Naade motte vorde anseet, oc min formastelse mig iche imputeris, at ieg holder mig til den Sool, ieg forleden aar fant straale oc varme fra. Forblivende i alt det, ieg formaar, særdelis hiertens inderlig forbøn for min naadige Herres egen høye person oc gansche høygr: Families flor, imens ieg lever

E. H. E.

Min naadige Grevis oc mægtige Patrons
underdanigste Client

Jørgen Karstens.

Haarslef Præstegaard i Fyen ved Oregaard d. 16. Jan. 1696.

¹⁾ Mag. Christen Blichfeldt, gift med Maren Aagaard (Oversekr. M. Moths Hustru var ogsaa en Aagaard).

²⁾ Mag. Lavrits Aagaard (det synes at have været paa dennes og ikke paa hans Hustrues Side, at Svogerskabet med Moth fandt Sted).

XVI.

Præsten Mogens Haugaard i Humble.

Efterfølgende Biografi, der er funden i en gammel Bibel, og som ogsaa er os meddelt af Hr. Jægermester Schøller, indeholder vel ikke noget særlig mærkeligt — det skulde da være den karakteristiske Notits om de to Friherreinder, der lod Studenten prædike for dem »i deres Barselseng« — men kan som et autentisk Bidrag til den danske Gejstligheds Personalhistorie dog vel nok fortjene den lille Plads, som den indtager.

Sal: Hr: Mogens Haugaard er fød den 27de Februarij 1665 i Haugaard udi Vigerslev Sogn i Fyen; Hans Fader var Hans Jensen, Moderen Hanna Hans Daatter; Blev døbt af Sogne Præsten i Vigerslev Hr. Niels Krag, og frembaaren af Hans Hustru Abigael Nielsdatter; Hand gik i Skole hjemme og hos Degnen i Veflinge indtil i sit 10de Aar, da hand kom til Sørslev at gaae i Skole hos Degnen sammesteds Niels Knudsen, hvor hand forblev i 3 Aar, indtil i Aaret 1678, da hand kom til sin Morbroder, Frederich Hansen Langholt paa Vormarchs Gaard, som holdt ham i Skole hos Degnen i Hesselager Hans Tule i 3 Aar indtil in Maio 1681, da hand blefv satt i Odense Skoele, kom midt i 5te Lectie, hvor han sad et Aar, og blev saa forflyttet i Mester-Lectie, hvor hand passerede 2 Aar, derefter paa Gymnasio et Aar, og i samme Tiid informerede 2de Børn hos en Mand i Odense ved Naun Claus Schultz, og endelig i Aaret 1685 blev dimittered til Kiøbenhavn Academie med Testimonio fra Doctor Jørgen Hahne, og efter vel overstanden Examen reyste igien til forbemeldte Condition i Claus Schultz Huus, hvor han forblev i 2 Aar, og imidlertid in Maio 1686 tog Forlov at reyse til Kiøben-

haun for at absolvere Examen Philosophicum; men til Paasche 1687 quittede samme Condition, og reyste til Kiøbenhavn for at sustinere Examen Theologicum, hvilket sit forsæt hand ogsaa naaede d. 26. Julij a: c: under Doct: Joh: Lassenio og Doct: Masio, prædichede derpaa for Demiss d. 10. Aug: derefter, og begav sig saa til Odense igien, for at søge sig Condition, som hand ogsaa fandt hos Mag: Jens i Dahlum, der antog ham for at informere Hr: Admiralitets Raad Lassons yngste Søn paa S^u Knuds Closter, Hans Lasson, men varede ikkun til Martini dernæst, da hans Fader hafde forskrevet en Tydsk Informator til ham; da velb. Hr: Admiralitets Raad Lasson hafde den Godhed for ham at recommandere ham til Apothecheren i Viborg at informere hans Børn, men lod sig dog overtale af Stiftskriveren i Fyhn, Mogens Mortensen Bager, at være hans fyldmægtig, og tillige at hafve Indseende med hans 2de Sønner, indtil hand d. 30. Mai 1688 blefv antagen som Collega ved Odense Latinske Skoele i første Lectie, da Mogens Mortensens Sønner fremdeeles kom til at ligge paa hans Kammer, men efter halvandet Aars forløb, sc: ved Martini Tirsdag 1689, lod han sig af Mogens Mortensen persuadere at forlade Skoele Tienesten, og antage alleene hans Sønner fremdeeles i hans eget Huus, hvorved det og forblefv, indtil hand i Aaret 1690 dimitterede dem til Academiet, og reyste Selv med dem til Kiøbenhavn og fulgte tilbage med dem igien til Odense, og opholdt sig ydermere hos Mogens Mortensen indtil d. 21. Julij 1691, da han reyste til Kiøbenhavn, og fick Logemente hos Hr. Knud Tommerup, den tiid Guarnisons Præst, der som en Ven og Skoele Kammerad forskaffede ham imidlertid Condition og Information hos Obrister Gersdorff til Vrangstrup hans 2de Døttre, 2 Tiimer om Dagen, og andre fornemme Mænds Børn; prædickede ogsaa for Friherreinderne Krag og Trolle i deres Barselseng; informerede Hr. General Maior Schacks Daatter Dorthe Sophie Schack, som kom i Hr. Obrister Gersdorffs Huus at være. Den 18. Febr. 1692 blefv hand

illigemaade begiært at informere 2de unge Herre Mænd i Hr. Etatz Raad Johan Monraths Huus 2 Tiimer om Dagen, Hr. Erich Bille og Jacob Ulfeld. Endelig blev hand ved Paasche Tiider 1692 af Hr. Obrister Gersdorff recommenderet til Velb: Frue Lene Rosenkrantz, Sal: Christen Seefeldts til Steenalt, som antog ham til sine Børns Informator, Hr. Jørgen Tyge Seefeldt, Mogens Seefeldt og Sophie Seefeldt, item Sal: Lars Seefeldts Søn, Jørgen Ulrich Seefeldt, hos hvilche hand forblev ikke længere end 4 Maaneders Tiid, eftersom det behagede Gud ved Hans Høi-Grevelige Excellence Hr. Friderich von Ahlefeldt at kalde ham som Vice Pastor og Successor ved Humble Menighed under 8. Aug: 1692 efter afg: Hr. Oluf Brod, imedens Hr. Just Christensen endnu levede, og blefv hand ordineret af Biskoppen Doct: Th: Kingo i Odense Hospitals Kirche Torsdagen d. 20de Octobr. 1692, og derpaa indsatt af Prousten Hr. Axel Weile i Tryggeløf d. 20 Novembris dernæst. Den 20. Julij 1693 holdt hand Bryllup paa Gravenstein med sin Hustrue Abel Lorentsdatter Scharfenberg, med hvilken hand levede i Egteskab uden Livs Arvinger i 37 Aar, som døde d. 20 Martii 1730 —, og i samme sin eenlige Stand overlevede hende i 19 Aar indtil d. 28. Julij 1749, da hand i Herren hensov i sit Alders 84de Aar 5 Maaneder, og hafde været Præst ved Humble Meenighed i 57 Aar omtrent. Til sin Liig-Text hafde han anordnet de Ord Ps. 143 v. 2, som af Prousten Hr. Gøde Nielsen ogsaa blefve ved Hands Liig-Begiængelse forklarede.

XVII.

Smaating fra Assens.

Ved *John M. Møller.*

Wiberg har i sin Præstehistorie været særlig uheldig med Hensyn til de første Sognepræster i Assens¹⁾. Nr. 1,

¹⁾ W. har iøvrigt heller ikke bemærket, at den af ham som Nr. 1 anførte Capellan ibid. nok siden blev Sognepræst i — Jordløse.

Hr. Christen Clausen Schrock, har sikkert ikke været virkelig Sognepræst i nævnte By¹⁾. Nr. 4, Hr. Mads Jensen, var kun Besidder af et Vicarie²⁾. Nr. 5, Hr. Christen Schytte, var allerede 1549 Sognepræst i Assens og fik da Kjørum til Annex³⁾. Men Nr. 3, Hr. Rasmus Hansen, maa ogsaa helt udgaa. Vel siger Bloch⁴⁾ og flere efter ham, at denne Mand var Sognepræst i Assens 1540, men dette maa være forkert. Hr. Rasmus var Vicarius ved Helligkors Alter i Assens Sognekirke, indtil denne Tjeneste nedlagdes 1528, og han, som beholdt Renten af nævnte Alters Jordegods i sin Livstid⁵⁾, var formodentlig allerede som Vicarius tillige Sognepræst i Holevad, ligesom Vicaren ved Sct. Cathrine Alter i Assens Kirke, Hr. Mads Sommer, vist ogsaa tillige var Sognepræst i Skydebjerg og Orte⁶⁾, — i alt Fald var Hr. R. Hansen siden Sognepræst i Holevad; det maa være nævnte Vicarius, som Bloch⁷⁾ Melbye⁸⁾ og Wiberg⁹⁾ anføre som Sognepræst der, hvad klart nok fremgaar af følgende, i flere Henseender oplysende, Registratur¹⁰⁾ over »Breffue paa [Assens] Hellig-Kors« wicarie, som er thill prestens wnderholding«.

I. Et salige k. Frederichs pergamentzbreff, wdgiffuit anno 1531¹¹⁾, liudendis, att k. majestæt haffuer naadeste wndt och forlennt borgemester och raad ij Assens hellig kors wicarie

1) Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. I, 227. Kirkeh. Saml. 4. R. V, 147.

2) Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. I, 219. X, 138 Not. 1.

3) Actstykker t. Oplysning af Danmarks indre Forhold, udg. af Fyens Stifts lit. Selsk. I, 138 f.

4) Den fyenske Geistligheds Hist. II, 149.

5) Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. I, 218.

6) l. c. S. 219 f.

7) Den fyenske Geistligheds Hist. II, 272.

8) Forsøg til en Fyensk Præste-Historie. S. 33.

9) Alm. dsk. Præstehist. III, 9.

10) I Jordebogen af 1572 (Fyens Bispeark., Baag Herreds Breve, i Provinsark. i Odense).

11) Trykt i Actstykker I, 137.

jorde att skulle delis iblantt borgerne och ingen andensteds att brugis end thiill Assens indbyggere.

II. Et salig k. Christians pergamentzbreff, wdgiffuit anno 1537¹⁾, som er en kongelig stadfestning paa samme hellig korsis wicarie att skulle bliffue thill for^{ne} Assens indbyggere.

III. Et tingsuinde paa papijr, wdgiffuit anno 1526, liudendis, att salig h. Rasmus wicarius beuisted, att en part aff thenn hommell haffue, huilcken salig Peder teilslaar och hans sønn Mortenn teilslaar haffde, som borgemester Poel Bang nu haffuer och giffuer aarlig 8 β thiill jordskyld thiill Sogenprest, och haffuer iche liggit anderstedtz end thiill hellig korsis altar och hør fordi thiill samme wicarie.

III. Et papirs breff, wdgiffuit anno 1526, liudendis, att en mand ij Lundager kiendis att haffue 6 marsell jord aff salig h. Rasmus, som kallis grisse jord.

V. Ett sogenuinde paa papir, wdgiffuit paa Holeuod kerdgaard anno 1529, liudendis, att salig h. Rasmus wicarius holt hellig korsis tienneste ij Holeuod kircke, sidenn hun wor neder lagdt ij Assens Kircke.

VI. En byfogedtz Espens Smedtz bekendelse, wdgiffuit anno 1529, liudendis, att salig h. Rasmus wdeskidt trij ting jordskyld aff en iord, som salig Hans Nielsøn raadmand haffde, som hans gaard paastaar, och ligger thiill samme wicarie.

VII. En stockeneffn paa papijr, wdgiffuit 1544, liudendis att Morten Laalie ij Assens beuiste, hvorleng thenn tienneste wor holden for hellig kors altar ij Assens Kircke.

VIII. Et papirs register, som er salig h. Rasmus wicarij egen hand, huor megit samme wicarie er, och huormegit dett skyller, som er halluff tolte ørtug biug — 2 gæs — 9 β, och jordskyld aff haffuer lej — 4 ƒ 5 β; huilket register er fundatzen thiill samme wicarie, thi dij andre breffue erre forkomne.

VIII. Et merckeligt pergamentz breff, wdgiffuit anno 1569²⁾, som er ett dom, huilket erlig och welbyrdig Erick Rosenkrantz thiill Walsøe, k. majestæts lendtzsmand samme tidt thiill kon-

¹⁾ l. c. S. 138.

²⁾ Trykt i Actstykker I, 140 ff.

gens gaard ij Othensø, Peder Hundermarck thiill Øxendrop, landtzdommer samme tiidt ij Fynn, Henning Quitzo thiill Sandagergaard och Knud Mickelsøn thiill Skenerop epher kongelig majestæts strenge befaling, huilcken Christoffer Bang, stigtz-schriffuer, haffde bekommit; och samme welbyrdig mend dømde imellom borgemester och raad ij Assens och forneffne Christoffer Bang paa kongens wegne om en jord, som kallis grijsse iord, liggendis ij Londager marck, och en iord ij Abor, som ligge thiill hellig kors wicarie, huilckett er naadigste forlennedt aff framfarne konger thiill sogenprestenns der samme stedtz wnderholling, om samme iord och gord med dett ganske wicarie, landgille och herlighed burde att følge sogenpresten, som nu er eller kommendis worder. Huilcket alt sammen er aff welbyrdig mend retferdelig och christelig thiildømdt tiill for^{ne}theris sogenprestis och hans epherkommers wnderholling epher thenn forlenning, som salige konger naadigste haffuer forløndt thiill samme sogenpresters wnderholling.

Hvad vi saaledes faa at vide om Hr. Rasmus Hansen, stemmer da ogsaa godt med følgende Bemærkning af Thomas Br. Bircherod¹⁾: »Hellig Kaarsens alters vicarie, hvormed Hr. Rasmus Hansen, Sognepræst i Hollevad, var forlænt, siden lagt til Sognepræsten i Assens hans Underholdning, hvorpaa er Breve i Stiftsgjemme — 1580,« — ligesom det ogsaa passer hermed, at R. Hansen ikke i Jordebogen af 1690²⁾ nævnes blandt Sognepræsterne i Assens.

Men naar døde Hr. Rasmus? I Følge Bloch og Wi-berg døde han ca. 1571, i Følge Melbye ca. 1570, men han var, som det fremgaar af Domsacten³⁾, død, da Indtægten af Helligkors Vicaries Gods 1569 tilkjendtes Sogne-

¹⁾ Manusc. i Od. Cathedralskoles Bogs. S. 280. I et andet Manusc. ibid. (Nr. 18) hedder det: [Assens] »Hellig Geistes (!) Alters Vicarie er lagt til Sogne-Præsten A^o 1580, — maaske Kilden til Beretn. i D. Atl. (VI, 676) om et Helliggeist Alter i Assens Kirke; jvf. Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. I, 221.

²⁾ I Provinsark. i Odense.

³⁾ Actstykker I, 140 ff.

præsterne i Assens. Han har imidlertid levet længe nok til, at flere have været fristede til at ønske hans Død, vel ikke mindst Sognepræsten i Sandager, Hr. Lauritz Nielsen, som 1555 havde faaet Brev paa, at Holevad Sogn, naar Dødsfald skete, skulde forenes med Sandager. Selv om Hr. Lauritz maaske først døde 1566, har Hr. Rasmus dog vist overlevet ham.

Men var der en Tid et Helligkors Alter i Assens Kirke; saa var der ogsaa udenfor Byen et Helligkors Capel; der nævnes¹⁾ »en Ager, hellig Kors Kappel stander paa«, og naar der andensteds²⁾ tales om »en ager i Cappels marck norden for Capellen«, da hentydes der sikkert til samme Capel. Af det sidst citerede Sted ser det jo endogsaa ud til, at dette Capel har existeret, sagtens som en Ruin, endnu i Mag. Sass's Tid. Men i Bircherods anførte Manusc. hedder det (Side 281): »Var et Capel udenfor Byen, siden afbrudt«, og i D. Atlas (III, 494) fortælles, at »strax udenfor Byen har ligget et Capel, som længe siden er afbrudt«.

Hofman, som jeg foran citerede, er iøvrigt kommen forkert afsted med det, som han (l. c.) har meddelt med Overskrift »Assens Kirke nogle Agre givet af Bertel Pedersen 1547«, og det meddelte er da ogsaa blevet misforstaaet. Bertel Pedersen har slet ikke givet Agre til Assens Kirke 1547, men i nævnte Aar gave Law Madsen, Povel Bang og fl. en Udskrift af Assens »Kirke-Bog«, som var »bleven renoveret og fornyet Anno MCDCI« (d. e. 1501; Hofman siger: »som skal bemærke 1547«¹⁾), angaaende nogle Agre, som vare blevne givne til Assens Kirke, og bemeldte Mænd bemærkede endvidere, inden de efter Kirkebogen nævnede Jorderne, at Berildt Pedersen, som da var død²⁾, havde haft disse i Leje af vor Frue Kirke i Assens, og at hans Farfader havde givet dem til Kirken. I Slutningen af selve

¹⁾ Hofm. Fund. XI, 160.

²⁾ Kirkeh. Saml. 5. R. I, 155.

³⁾ Han døde vel 1515 (Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. I, 190).

Udskriften efter Kirkebogen hedder det saa: »Alle disse forekrevne Jorder haver Berildt Pedersen i Leye af vor Frue Kirke i Assens for fire Ørter Byg aarlig Aar ud at give, hvilken forekrevne Jord Berild Pedersens Fader i Pant havde for en Sum Penge, og gav den frit og qvit igien til Kirken med saa skiel at alle hans Afføding skulle have fornævnte Jorder i Leye for fornævnte fire Ørter Byg, saalænge som de kan Leyen udgive«. Vi faa saaledes at vide, at en Mand [som nok hed Berild] gav nogle Agre til Assens Kirke, at hans Søn [som nok hed Peder Berildsen] fik samme Jorder i Pant for en Sum Penge, han havde laant Kirken, og at sidst nævnte Mand gav Jorden frit og kvit igien til Kirken (d. e. slog en Streg over sit Tilgodehavende), imod at hans Efterkommere fik nævnte Jord i Leje for 4 Ørter Byg. Sønnen Peder Berildsen har saaledes endnu i Kirkehist. Saml. (4. R. V, 144) faaet hele den Ære, som han nok i det mindste maa dele med Faderen Berild, der oprindelig gav Agrene til Kirken, og efter hvem disse vel derfor bleve kaldte »Berrilds Jorder«¹⁾.

Af den i Jordebogen af 1572 meddelte Registratur over [8] »Breffue paa prestegaardenn« [i Assens] have formentlig Nr. 1—6 nogen Interesse.

I. Ett pergamentz skøde, som er wdgiffuit anno 1469, lydendis, att Claus Olsenn skøtte fraa sig och sine arffuinger thill salig her Hans Laursøn och hans aruinger all sin partt ij sin gaard, som nu er prestegaard.

II. Et papirs raadhus winde, wdgiffuit anno 1529, lydendis hurloedis salig h. Hans Laurisenn gaff sin halluff gaard thill wor frue kircke y Asnes, och halluff part thill s. Bijrgithe altar, som nu er prestegaard.

III. En stockeneffn paa papijr, wdgiffuit anno 1537²⁾, liudendis, att en slotz fogedt paa Hagenskouff fich Borgemesters och raadz, som tha warre, theris laad och partt, som dij da

¹⁾ Jvf. Hofm. Fund. V, 333.

²⁾ Jvf. Ved. Sim. Hagenskov. S. 86 f.

haffde paa bysens wegne ij den gaard, som kallis s. h. Anders officials gaard, thiill erlig och welbyrdig Reinolt van Hedens-
torp, lendtzmand thiill for^{ne} Hagenskouff. Och samme gaard
er sidenn wndtt aff for^{ne} Reinolt [til] mester Tomis och
siden aff hannom købtt thiill Assens prestegaard.

III. Et salige k. Christians pergamentz breff, wdgiffuit
anno 1538¹⁾, liudendis, at salig k. majestæt haffuer wndt och
giffuit mester Thomis Hegle²⁾, borger och bardtsker ij Assens,
och hans arffuinger sin naadis och kronens part ij denn gord,
som wor forbrodt, som kallis salig h. Anders officialis gord.
Och er nu Assens prestegaard.

V. Et pergamentz skøde, som er wdgiffuit anno 1538,
liudendis, att erlig och welbyrdig Reinolt van Heidensdorp,
lendsmand paa Hagenskouff, skøder fraa sig och sine aruinger
thiill mester Thomis Hegle och hans arffuinger then gord,
som kallis h. Anders officials gord. Och er nu Assens rette
prestegaard.

VI. Et pergamentz skøde, wdgiffuit 1544¹⁾, liudendis,
att mester Thomis Hegle skøtte och affhende fraa sig och sine
arffuinger thiill Assens kircke och hindis werrie euindelig en
gaard, som salig Reinolt van Heidensdorp paa Hagenskouff
vndte hannom, som kallis salig h. Anders officialis gaard, thiill
att werre en euig prestegaard thiill forneffne Assens prest,
huilcken hand nu iboer, ij lenge fra gaden och thiill damett
och ij brede, som hand nu befattet er.

Om den i Nr. 1 og 2 nævnte Hr. Hans Laurson faa
vi lidt mere at vide af Provstebogen³⁾, hvori det hedder:
»Et gammelt adkom paa prestegaarden [i Assens], liudende,
huorledes sl. hr. Hans Lauridzen i Balsløff gaff sin halffue
gaard till wor frue kierche i Assens och halffparten till
St. Biergite alter her sammesteds. Dat. 1504«.

Hr. Hans, som altsaa i Aaret 1504 bortgav sin Gaard,
nævnes ogsaa andensteds⁴⁾ som ejende Marker ved Assens.

1) Ved. Sim. Hagenskov, S. 87.

2) Kaldes andensteds Hogle (D. Kancelliregistr. 1534—50, S. 64).

3) Af 1667, findes i Provinsark. i Odense.

4) Hofm. Fund. XI, 159.

Mærkeligt er det, om Christian III, som der menes¹⁾, har inddraget den omtalte Gaard under Kronen som forbrudt Gods, fordi Hr. Anders Officialis muligvis tog Del i den fyenske Rejsning 1534; nævnte Official ejede jo ikke Gaarden, og en saadan Fremgangsmaade vilde dog formentlig være endnu mere mærkelig end den, Frederik I brugte, da han inddrog Provstiet i Assens under Kronen som andet forbrudt Gods, fordi Provst Hans Hansen drog bort med Christian II²⁾. Hos Schack³⁾ hedder det ogsaa: »Til Embedet [i Assens] hører ingen Præsteresidents, men i Aaret 1475 [?] var en Gaard i Assens kjøbt [?] hertil, »til evindelig Eie«, hvilken dog i Reformationstiden blev seqvestreret og delt mellem Kongen og Byen«. Jeg formoder, at Kongen i Reformationstiden tog den Del af Gaarden, som Hr. Hans Laursøn havde skjænket til Sct. Birgitte Alter, at Byen derimod fik den Halvpart, som nævnte Præst havde skjænket til Kirken.

Schack skriver videre om samme Gaard:

»Aar 1544 tilskjødedes atter den hele samlede Eiendom Fruekirke her, evindelig at eie, nyde og bruge i saa Maade, at alle herefterkommende Sogneherrer skulde hver sin Tid rolig og frie derudi boe, saaledes at den ikke maatte Kirken fravendes (»det Gud forbyde«) enten ved Kirkelov, Landslov« eller Rettergang«. Desuagtet fravendtes denne Herlighed Embedet efter Resc. 5. Aug. 1768, for Kjøbesum 450 Rd., hvoraf Kaldet nyder Renten; og er denne Eiendom med sin herlige Have senere solgt for 2000 Rbd. r. S., skjøndt det i 1768 hed, at den ikke kunde staae længere, formedelst Brøstfældighed; dog staar den godt endnu«.

¹⁾ Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. I, 197. 202. Kirkeh. Saml. 4. R. V, 145 f.

²⁾ Saml. t. Fyens Hist. og Topogr. III, 267.

³⁾ Fund. V, 342.

XVIII.

Nogle Aarbogsoptegnelser fra 16. Aarhundrede.

I et Hdskr. i Gl. kgl. Saml. 2420. 4° findes efterfølgende Notitser. Fra denne Kilde er tidligere hentet, hvad der i Ny kirkehist. Saml. V, 342 ff. er sat med Petit og har tjent til der at udfylde Huller i Christiern Nielsen Juels Aarbog. Hvad her meddeles er altsaa et Supplement. Nogle af Optegnelserne synes at skrive sig fra M. Anders Sørensen Vedel, andre stamme fra Egnen mellem Aalborg og Viborg. Noget er uddraget af ældre Aarbøger, andet er aabenbart Antegnelser af en samtidig.

H. F. R.

Aar 1505 war saa stor winther med frøst y Danmarch, att de gich och aaget mellom Sebye och Læssøe.

Aar 1512 gjorde Kong Hans sin Testament i sin velmact och skicket guld oc sølff, pening och gaffuer thill kloster og kiercker.

1515 (ved Dronning Elisabeths Komme her til Landet bemærkes:) Der kom aldrig saa velbyrdig en Jomfru thill Danmarck.

Konning Fridrich den første haffde nogen smag paa den reformerit religion och forfremmit den, saa wiidt hannem war muligt y sin tiid. Gaff hand ther fore disse personer sin aaben beschermelsis breff, som war de første, der begyndte att predicke Evangelium: M. Hanss Thausen, Herr Lauritz Ollssen¹⁾ y Malmø, Herr Frans, Herr Oluff, Herr Claus Mortensen ibid., M. Jacob Skoning y Wiburg, M. Morten Hegelund y Alburg, Her Per Thomissen y Salling och mange flere. Wdi Christiani 2 thiid war begynt nogit aff Lutheri lerdom, men haffde ingen fremgang. Fri-

¹⁾ Det er Hans Olufsen Spandemager, der menes.

dericus 1 concessit sacerdotibus et monachis potestatem matrimonii. Aabenbarlig prædicket vdi Wiburg, Riibe, Kiøbinhagen, Mallmøe. M. Hans Thausen dømmis paa; Borgerne y Kiøbinhaffn forsuar hannem med waaben och werie y Raadens Nerwerellse. Bisperne och Raaden wilde eligere Hertug Hans, som war 7 eller 8 Aar gamell, och laade hannem vdi Papisteri opdrage¹).

Aar 1534, [18. Decb.] captus est Clemens nauclerus a rustico²) ridemand vdi Stor Vorde boendis och Matz Mickelssøn i Klarup, som vaar den armeløss pigis farbroder i Alborig. Och bleff der hanem siden thil spott satt en bly kron paa hans hoffuit och halshugett och siden satt paa fire steiler vesten vid Viborig, som den gamble Landz thinget vaar.

1535, 11. Junii per Christianum tertium fusus exercitus Christophori in monte tauri in Fionia. Summus signifer erat D. Christiernus Fritz³), qvem ante congressum dixisse ferunt: hielp Gud, du kand saa vell, som klaa i dit hoffuit, hielp snart, i sted (!) er det forsildig. Alii: du kand altid ramme oss igien. Fionii audita victoria dicebant: Kast peussin, søg meussin, griben haffuer taftt⁴).

Anno 1542 Christianus 3 rusticos in Jutia spoliavit hereditate ipsorum sabbato Trinitatis.

Anna 1543, 30. Julii terræ motus magnus in Jutia mane⁵).

Aar 1544. Palme Søndag døde Hr. Mogens Giøe, Danmarkis hoffmester, paa Skanderborig och bleff begraffuen i Vuoldum kierche for Clausholm.

¹) Dette Stykke synes skrevet med M. Anders Vedels Haand.

²) Her er aabent Rum. At Bonden hed Esbern Nielsen, ses af Danske Mag. 3. R. I, 253. Forøvrigt har Optegneren af ovenstaaende aabenbart haft en lokal Tradition at støtte sig til.

³) Hr, Christiern Friis til Ovegaard.

⁴) Skal nok være en Gjengivelse af den fynske Dialekt og betyde: Kast Posen, søg Mosen, Greven har tabt.

⁵) Mulig Forvexling med det mere bekjendte Jordskjælv i Juli 1541.

Anno 1546 pestis Hafniæ. Eodem anno fuit Rex (!) Poloniæ Arhusiæ apud regem.

Anno 1547¹⁾ bleff M. Jacob Jensen Holm, Superintendent i Vindelboe stict, født 25 Martii.

Anno 1548, 11. Augusti natus Hannibal Gyldenstern, dominus de Restrup.

1553 Pestis Hafniæ. Ved S. Martini Dag vaar en stor Jordskiell och forfærdelig²⁾).

Aar 1554 Søndag efter Magorum mellem ij och ij døde M. Andreas Skougaardt, archidiaconus vdi Viborig, och bleff begraffuen i Domkircken thirsdag der nest effter.

Aar 1557 opbøget Jens Nielsen, Borgermester i Thiested, Skolehuset der sammestetz.

Aar 1558 døde Andere Skiell till Heignidt³⁾). Peder Eskesen i Aalborg, [och] en Lifflender Her, som var Eybo Tiisenhusis fader, døde i Aalborg.

Aar 1558 drog Hertug Frederich vduald konge (som da holt hoff i Skaane) till Lante Meiszen til Curførst Augustum, hans Suoger, oc met hannem var hand ocsaa till den Rigsdag till Franckfurt till Ferdinandi Kroning, der hand bleff vduald til Romerske Keyszer den 14 dag Martij, epther att hans broder Carolus Quintus haffde ved sin skriffuelse oc fuldmegtige affsagt seg med Keyszerdomen oc giffuen seg till Rolighed vdi Hispanien.

1560 døde Tamis Katt, Skriffuer i Wiborg, [och] Peder Skriffuer, Landztings Skriffuer. Her Knud Gyllenstiern, som den tid var Lensmand offuer Vesteruig oc Ørum, døde den anden dag epther Lucia⁴⁾ oc bleff begraffuet i Aars Domkircke.

1) Efter den Angivelse, som findes paa den trykte Gjengivelse af M. Jacob Holms Ligsten, maatte man ellers antage, at han var født 1543. Mulig er dog 1547 det rigtige Aar.

2) At dette Jordskjælv følte i Danmark, siges jo ikke bestemt.

3) Dennes Dødsaar synes hidtil ikke at have været kjendt (V. Skeel, Optegn. om Familien Skeel, S. 56).

4) I Ny kirkehist. Saml. V, 351, hvor denne Notits tidligere er meddelt, er Ordet Lucia⁴⁾ uheldigvis faldet ud.

1562 den 18. Julij døde Dirick Lambritzen i Aalborg.

Aar 1567 den 22¹⁾) Majj brende en stor partt aff Wi-borg med kircken och begge torne med spier paa kiercken, som tilforn kunde sees iij mile fraa byen. Periit eo incendio præcipua pars vrbis, templum cum turribus, tecto, campanis, schola, curiæ canonicorum, et præcipuorum ciuium domus exustæ.

1568, 13. Junij Hafniæ tumultus in Templo S. Nicolai sub concione ortus antore incerto et panico quodammodo terrore. Pastor suggestum deseruit, ciues ad arma, nobiles dominæ et virgines, vulgus item sellas et chorum inuaserunt, rati hostem Suecum urbem ingressum. Sed natus ridiculus mus²⁾).

1573 den 25. Augusti, Torden oc liunild slo neder i wor Frue kircke i Kiøbenhaffn.

1574. Iblant andre Konning Frederichs herlige bøggening loed hans Kong. Maiett. Croneborg meget statelig bøgge paa det nye, en mechtig befestning oc prydelse for Dannemarkis Rige, ved dette Aar oc der effter.

1576. Tyge Brahe begynte att bygge Wranieborg paa Huen effter Kong. Maiett. begering oc med [hans] hielp, Astronomiske konster thill forfremmelse oc ett euigt loff.

1579 haffuer Kong Frederich den Anden afferdiget 2 sine Skibe fraa Kiøbenhaffn heden att opsøge det land Grønland, som med ald billighed oc rette hører till Norges Rige, oc paa samme Skibe haffuer beskicket till Captein en Engelsk Mand ved Naffn Jacob Alday, en goed Søfaren Mand oc Astronomus, som skulle samme land opsøge; oc funde de landett, oc kunde dog icke finde haffn eller komme der ind for Iis.

1580, 2. Septembris brende en stor partt aff Ribe.

¹⁾ Rigtigere 16. Maj (Ny kirkehist Saml. V, 357).

²⁾ Hos Resen, Frederik II's Krønike, S. 171, og i Hist. Kildeskr. II, 367, hvor Begivenheden berettes noget anderledes, henføres den til 1567.

Tempeſtas maxima excutiens hordeum in Jutia magno agricolarum damno¹⁾).

Eodem anno (1580) obiit M. Johannes Blocchius, Canonicus Viburgensis, mense Octobr. die 22²⁾), grassante incognita specie febris pestilentialis per totum fere orbem terrarum, quæ velocem Cometam statim subsecuta est, ab Austro in Boream ceu incendium volitans, quam paucissimis parcens, nonnullos interimens³⁾).

Hoc anno fuit insperata fames in Jutia ob defectum siliginis venditæ.

Eodem anno pestis Nicopiæ in Morsia grassata est.

1581, 4. Majj bleff Fru Anne Oxe, Frantz Banners Frue, begrafluett.

Eodem anno 18. Augusti magna tempeſtas ex Occidente ut priori anno segeti maturæ maxime nocens.

1583. Lucas Lossius, cum in schola Luneburgensi amplius 50 annos juuentutem feliciter et fideliter erudiisset, die octauo Julij, anno ætatis 75, in cælestem scholam euocatus est.

1585 den 14. Januarij døde Palle Juell till Strandet, Landsdommer i Nør Judland, begrafluett i Wiborg hoes sin høstrue den 25. Februarij.

— Kong Frederich seilede fraa Helsingør den 20. Majj till Bahuſ i Norge oc strax thilbage igien.

1586, 10. Octobris noctu circa horam 10 conspecta est Hvenix Iris perfecta, cujus color erat subpallidus, intermixtis nigris quibusdam maculis; duravit per quadrantem horæ⁴⁾).

¹⁾ Jvfr. Resen, Kong Frederik II's Krønike. S. 329. Ny kirkehist. Saml. III, 373.

²⁾ Rigtigere maaske: 21 (se min Univ. Hist. II, 563).

³⁾ Jvfr. Resen, Kong Frederik II's Krønike, S. 328.

⁴⁾ Jvfr. T. Brahes Meteorologiske Dagbog udg. af Friis, S. 78. Under 8. Febr. 1588 findes i Hdskr. en Beretning om et Luftsyn (idolum solis), som ogsaa udførlig omtales i den nævnte Dagbog, Side 100—1.

1586. Blod regner ned ved Møgelthønder Slott den 6 dag Decembris imellom Thisdagen [oc] Othensdagen om Natten.

Hyems hujus anni sæva idibus Nouemb. coepit; inconstans vicissitudo gelu et remissionis peperit graues catharros aliosque morbos. In Majo arbores primum gemmas protrudere coeperunt.

1587. En Sild med sielsame bogstaffue paa bleff tagen i Norge oc ført till K: M.; hues contrafactur her hoes er lagtt¹). Fra denne tid forginge den merckelig skønne fiske-rie, som var i Norge, som neste thoe aar tilforn haffde begyntt att formindskis.

— Mense Julio mulier quædam Aalburgi adjuta adultero et alia consorte muliere proprium occidit maritum et noctu extulit domo. Proditum homicidium sangvine, qui defluserat e cadauere. Omnes rotæ supplicio affecti.

Anno 1588 den gandske Julij Maanett igiennem till den 7. Augusti, nogett ner 6 vgger, var Regn wdj Julland, att høett mangestetz bleff slett bortførtt, oc skede ellers stoer Skade, att Kuornett sammestetz bleff forderffuett, huor høsten fald sildig.

1588. Under dette Aar findes en længere latinsk Beretning om den spanske Armadas Undergang »ex notis rumoribus a Chytræo ad me [And. Vedel?] missis«, hvortil er føjet følgende Bemærkning: »Hispani naufragi ex Noruegia²) Haffniam vertunt et inde soluerunt Hamburgum, honorifice a nostris excepti et tractati, quæ res occasionem dedit legationi Hispanicæ in Daniam factæ anno sequenti cum gratiarum actione ad senatum et nouo foedere« Endvidere omtales, at Rygtet gik, at en større Afdeling af den spanske Flaade skulde være set »ad promontorium Daniæ seu Jutiæ«.

1588 in Septembri kom ind for Skougaard hoes Calløe en stor hob fisk aff haffuett, hues liud mand kunde høre lang tid, før di kom, brusendes i vandet, oc kom saa leff-

¹) Findes nu ikke. Jvfr. Kirkehist. Saml. 3. R. I, 313.

²) Jvfr. Slange, Chr. IV's Historie, S. 21.

uendes paa Landet oc der døde. War wed nie slags fiske, mange lester. Der war den bunde, som førde der fraa vij less. Laa de $\frac{1}{2}$ mill langs med haffuit fraa Fielderup oc till Mogenstrup, oc wdi haffuett en stor hob, som kom wd igien.

1588 den 28. Nouemb. døde salig Fru Kiersten Lunge S. Axels til Willestrup, och bleff begraffuen i Willestrup Kircke¹⁾ den 9. Januarij 1589.

— den 4. Decembris emellom Tisdag oc Onsdag om Natten bleste thornett neder paa Westerwigs Kircke oc slog Bagersett neder oc iij Karle ihiell, som vare i for^{ae} Bagers, oc en vndkom rett i faldet.

1589 14. Nouemb. obiit Absolon Julius, secretarius Regius, et sepultus 25. Decemb. in Templo Gleisburgensi.

Decollatus hoc anno Hafniæ rei nauticæ vir peritissimus Magnus Heinssen.

XIX.

Ett prästval i Skåne år 1655.

Af *Otto Ahnfeldt*.

I Biskop Peder Winstrups Kopiebook förekommer följande af Befalningsmanden och Bispen utfärdade stämningens-bref till Kaldsmændene i Vanstad och Tolånga socknar:

Her Knud Vlffeld til Suenstrup, Ridder, Kongl. Maytts Befalningsmand paa Landtskrone Slott, och Peder Winstrup, Docter, Superintendent offuer Skaane Stift, helse eder effterschre^{ne} Kalsmænd vdj Wandsted och Tholange Sogner vdj Frosteherredt, Anders Bodelssøn j Østerbircherød, Vester Peder i Vandsted Kiercheby, Anders Suendssøn i Vandstedtorp, Niels

¹⁾ Villestrup, Axel Juels Herresæde, ligger i Astrup Sogn.

Kiempe j Næsbye, Pouel Nielssøn i Tholange och Peder Suendsønn j Eggelsted, och hermed thilkiende giffuer, at Erlig och Velb. Mand Johan Wrne thil Vandstedtorp for oss klage-ligen haffuer andraget, huorledis I schal haffue wnderstaaed eder at giffue een Person Kaldsbreff til bemelte Vandsted och Tholange sougner, ved Naffn Ofue Schaaning, hans Velb., som dog er hoffuidtmand vj Kaldet, gandsche forbigaaet och vatspurt, ja imod hans Wilge och Samtycke och imod det, som bleff sluttedt St. Michelsdag i Proustens Nerverelse aff dend gandsche Meenighed, at ingen fleere schulde prædiche paa Kaldet, end da allerede prædickedt haffde, nemblig Niels Jenssøn och Niels Christopherssøn, och huilchenn aff de begge Velb. Johan Wrne vilde vduelge och kalde, hannem wilde i ocsaa samtøche och hans Kalsbreff med beseigle.

Dette v-anseet schal dog bemelde Offue Skaaning Søndagen der effter haffue prædichet, fra Velb. Her Hendrich Lindenow fremstillet, och effter Prædichen, der Velb^{te} Johan Wrne gich paa Kirkegulffuidt, schal Velbe^{te} Welb. Her Henrich Lindenows Ridefougedt Iffuer Nielssøn være kommen hannem imod at disputere med hannem om Kaldet, huilchet der hans Welb. fornam, schal hand være gaaen wd aff Kircken fra for^{ne} Iffuer Nielssønn, fordj hand, som Welb. Johan Wrne formeener, haffde intet med Kaldet adt bestille: der effter schal sognefolchet haffue begiffuidt sig met for^{ne} Iffuer Nielssønn vd paa Kirkegaarden och der ved Kirchelogen kaldet for^{ne} Ofue Schaaning, Welb. Johan Wrne, som er hoffuidtmand i kaldet, wadspurtt, och vden Proustens Raad och Samtyche, och j saa Maader schal haffue frataget hans Welb. sin Rettighed, som Kircken meget til hielp och beprydelse rundeligen schal haffue foræredt, och effter Gudtz paakaldelse och Christelig betenchning (anseendis tiidzens besuerlighed, wi leffuer wdj, och effter eders egen begiering scheedt for Herrens Alter) schal haffue kaldet Niels Christopherssøn til sogneprest vj bemelte sogner: formeenendis eder billigenn at haffue burt at stille eder noget finer an imod hannem och hans Velb. iche saa megen Vlempe thilføye, ja hans adelige Rettighed hannem fratage: j det I, som bemelt er, hannem wadspurt schal haffue kaldet for^{ne}

Ofue Schaaning: huilcket eders Kald hans Welb. iche kand samtyche for effterschr^{ne} Aarsager schyld:

1. Hans Gaffuer befalder hannem iche saa vel som dend anden kaldede Persons.

2. Hand med sin Prædichen iche kand wære hans Frue til opbyggelse, efftersom Troen kommer ordinarie aff Hørelsen, och bemelte Offue Schaaning schal wære heel lougmelt, hun tuert imod heell tunghørendes.

3. Skal Meenige Mand i Vandsted och Tolange sogner forleden St. Michels dag haffue sluttet, at ingen fleere schulde prædiche paa Kaldet, saa at den tiid Prousten St. Michels dag thilspurde Kaldsmændene och Meenigheden, och her Samuels¹⁾ Scholemester thilbød sin Tieniste, schal de haffue sagdt, at de ingen fleere wilde høre end de 3, som haffde ladet sig høre, och at de sig een aff dem thil sognepræst wilde vduelge, och dog siunes Offue Schaaning her imod at indtreges i Herrens Meenighed.

4. Kand hans Welb. iche befalde dette eders Kald, fordi I schal haffue pachedt eder aff Herrens hus, kaldet vden Proustens Raad och Samtyche, Hans Welb. gandsche wadspurt, som hannem, ja edt huert adeligt gemytt, maa fortryde, der dog aff Gud och den høy Øffrighed er sat thil hoffuidtmand j Kaldet, och stedtze forholdet sig imod eder som een wen och fader. Foruden dette schal wære Rychte, at Iffuer Nielsøn, som er gandsche fremmedt fra Kaldet, schulle haffue forsichredt kaldzmdene om Frihed fra Welb. Johan Wrnes thiltale och ald omkostning, och paa hans kaldede Persons wegne forærit Bønderne een tønde Øl, at de i saa maade diss meere kunde bestyrchis hans Velb. och vere Offue Schaaning till gedaen. Effter slig Leilighed formeener hans Velb. eders wdgifne Kaldsbreff vretmessigt och vforsvarlig at wære och med for^{ne} Ofue Skaanings Kald vlouiligen och vtilbørligen vdj adtschillige maader at wære tilgaaen, som bemelte Johan Wrne eller hans Fuldmectige for Retten widere acter adtt specificere och forklare, och derom begierer med eder at wære i

¹⁾ Hr. Samuel Rasmussøn Winding, Sognepræst i Frenninge och Valsø (nu Wollsjö).

Rette. Thj bede Vi eder och paa Kongl Maytts wegne biude och befale at møde for oss vdj Rette vdj N. dend . . .¹⁾ tagendis medt eder huis I kand haffue eder at forsuare med, och da der om at gaaes huis Ret er. Disligeste steffnes i ochsaa, hæderlig och høylerd Mand, M. Anders Søffrensen²⁾, Sougneprest thil Seufde och Blenterup sougner och Proust offuer Ferrs herredt, at møde vdj Rette til Sagens opliusning. Disligeste eder, Ofue Schaaning och Niels Christopherssøn, at møde och fremlegge for Retten eders Kaldsbreffue forhuerrfuede och at suare thil huad imod eder andrages. Iligemaade steffne vj eder, for^{ne} Iffuer Nielssøn, om I haffuer noget her imod at suare och forsuare hues I vdj bemelte Kald med for^{ne} Offue Schaa-ningh giort haffuer. Ladendis det ingenlunde. Eder her medt samptlig Gud befalett.

Processen slutade med att hvarken Ofve Skaaning eller Niels Christopherssøn, utan den, som först aflagt predikoprof, Niels Jenssøn, fick pastoratet. I ett kongl. bref den 12. Dec. 1655 föreskrifves, at han, ehuru »icke tillbørligen efter ordinantzen war omgangen med Wanstad kald«, skulle få fullmakt, »efter kaldet icke længer udi denne skrøbelige oc swage tid kan opholdes« (S. Cavallin, Lunds Stifts Herdaminne III s. 96).

XX.

Et katholsk Skrift fra Reformationstiden.

Nys er der fra Franciskanernes Bogtrykkeri i S. Bonaventuræ Collegium ved Florens kommet et Skrift for Lyset, der vedrører den danske Reformationshistorie og af Udgi-deren er forsynet med følgende Titel:

¹⁾ Datum saknas. ²⁾ Delphin.

Confutatio Lutheranismi Danici anno 1530 conscripta a Nicolao Stagefyr seu Herborneo O. F. M. nunc primum edita a Ludovico Schmitt S. J. Ad Claras Aquas (Quaracchi) 1902 (VIII + 320 SS. in 8°).

Udgiveren, Jesuitpræsten L. Schmitt, der i en Del Aar havde sin Station her i Landet, men nu opholder sig i Rom i »Collegium pium latinum americanum«, er bekendt ved flere fra romersk-katholsk Stade affattede Skrifter vedrørende Forhold og Personligheder i Danmark under Reformationskampen¹⁾. Disse Skrifter vidne om en ikke ringe Fordybelse i Emnet og tiltale ved en dannet og behersket Tone, som man ikke altid er vant til at møde fra den Side, skjönt Forfatteren vel vogter sig for nogen Indrømmelse af Reformationens historiske Berettigelse.

Nærværende Skrift er for saa vidt ikke ubekendt, som Professor C. T. Engelstoft i sin Tid gjorde det til Gjenstand for en akademisk Afhandling: »De Confutatione Latina, quæ Apologiæ Concionatorum Evangelicorum in Comitiiis Hauniensibus Anno 1530 traditæ opposita est, Commentatio« (Hafn. 1847), hvori han ikke blot underkastede det en grundig Undersøgelse, men ogsaa lod aftrykke større Brudstykker deraf. Imidlertid har Hr. Schmitt's, som det synes, med Omhu besørgede fuldstændige Udgave af det i det store kgl. Bibliothek bevarede Haandskrift sin Interesse, saa meget mere som Udgiveren mener med Sikkerhed at kunne nævne Forfatteren, der hidtil har været ukjendt.

¹⁾ Saaledes: Der Karmeliter Paulus Heliä, Vorkämpfer der katholischen Kirche gegen die sogenanntes Reformation in Dänemark. (Ergänzungshefte zu den »Stimmen aus Maria-Laach«, Nr. 60). Freiburg im Breisgau 1893.

Der Kölner Theologe Nikolaus Stagefyr und der Franziskaner Nikolaus Herborn. (Ergänzungshefte zu den »Stimmen aus Maria-Laach«, Nr. 67). Freiburg im Breisgau 1896.

Die Verteidigung der katholischen Kirche in Dänemark gegen die Religionsneuerung im 16. Jahrhundert. Paderborn 1899.

Allerede Engelstoft paaviste, at denne nødvendig maatte være en i den theologiske Polemik særdeles øvet fremmed Lærd, og ikke Lektor Paulus Heliæ, som Professor Marcus Wøldike, der i sin Tid havde benyttet Haandskriftet, og andre med Urette havde antaget, om end Lektor Povl vistnok har forsynet Forfatteren med adskillige af hans Argumenter og Citater, særlig med de Hentydninger til danske Forhold, som Skriftet indeholder. Dette antages af Hr. Schmitt at være forfattet i Aarhus i August 1530 af Nicolaus Ferber fra Herborn, almindelig kaldet Herborneus, Provincial-Minister for Franciskanerne i den kønske Ordensprovins, en af de tyske Munke, som M. Jørgen Samsing fra Aarhus havde hentet fra Køln for at være de betrængte danske Prælater til Hjælp under Forhandlingerne om Religions-sagen ved Herredagen i Kjøbenhavn. Nicolaus Herborn skal efter Hr. Schmitt's Antagelse være den samme Mand, der i danske Reformationsskrifter kaldes Dr. Nicolaus Stagefyrr eller Stagebrand, hvilket Navn formenes at være et Øgenavn (= Brandfakkel), givet Nic. Herborn hertilands paa Grund af hans heftige Optræden mod Lutheranerne. Hvad angaar de ret plausible Grunde, hvortil Hr. Schmitt støtter sin Antagelse, maa vi nøjes med at henvise til Skriftet selv.

H. F. R.

XXI.

Povl Helgesens „danske Rim“ om Christian II.

I Hvitfeldts Krønike siges (Folioudg. S. 1137) om Christian II: »Hand bleff foraarsaget at slaa Klippinge, som icke vaare bedre end Kaaber, oc fick deraff Naffn, at mand kaldet hannem Kong Klipping, som de danske Rim udviser, Lector Paulus Elias gjorde, som endnu vancke iblant os«. Spørgsmaalet er, om disse Rim endnu findes? Flere nyere

Forfattere udtale sig tvivlende derom. I Dr. Heises kortfattede Fremstilling af Povl Helgesens Levned i Dansk biogr. Lex. VII, 295 hedder det: »Mulig er han (P. H.) Forfatter af en Smædevise mod »Kong Klipping« og har haft Del i de paa Dansk udsprede Proklamationer« (mod Chr. II). Hvad nu de sidste angaar, da mener jeg, at man kan udtale sig med større Sikkerhed derom, naar man ser hen til, at den nævnte Proklamation, hvad allerede Hvitfeldt (S. 1231) har gjort opmærksom paa i en Randnote til sin Udgave af »Bispernis Udskriffelse oc Forantvording«, omtrent ordret findes »udi det Breff, som er skreffvet imod Hans Mickelsøn, Borgemester udi Malmø, som Broder Paulus Eliæ effter Bispernis Befalning lod udgaa oc trycke til Rostock Aar 1526.« I det nævnte Skrift (Sechers Udg. S. 111 ff.) gjør P. H. Proklamationens Ord til sine paa en Maade, der formentlig tyder paa, at han har forfattet den. — Hvad angaar de »danske Rim« om »Kong Klipping«, da forekommer det mig utvivlsomt, at derved hentydes til den i Suhms Nye Samlinger IV, 3—4, S. 34 ff. aftrykte »Kong Christian den Ildens Historie, som Tillæg til den danske Rimkrønike«, hvori Forfatteren lader Kongen skildre sig selv som Bondeplager bl. a. i følgende Udtryk:

Jeg sparde ey Bunde i Kiortel graa,
 Ey Stodder eller Kierling, som sad i Vraa,
 Jeg actet mig saa i Danmarck at vende,
 At det skulde spørges til Verdsens Ende,
 Jeg loed oc slaa en skendelig Mynt,
 Som aldrig var før i Danmarck begynt,
 Jeg kaldedes Kong Klippinge i samme stund,
 For jeg fand først paa den falske fund (osv.).

At Smædedigtet, der helt igjennem bruger Sprogets stærkeste Ord for at nedsætte Kongen, maa være skrevet kort efter hans Flugt — altsaa vel omtrent samtidig med Proklamationen — synes at fremgaa af Stroferne:

Nu er jeg rømt af Danmarck ud,
 Fordi jeg agtet huercken Menniske eller Gud.

Der kan næppe lægges nogen Vægt paa, at Engelstoft, der omtaler Hvitfeldts Udsagn¹⁾, ikke synes at have lagt Mærke til den her citerede Smædeviser. Men Professor Paludan, der ikke blot har kjendt den, men ogsaa de tilsvarende Rim i de af Klemming udgivne svenske Rimkrøniker (III, 313 ff.), har udtalt sig for, at de svenske Rim ere Grundskriftet, og de danske en Efterligning eller Oversættelse²⁾. Heri kan jeg dog ikke være enig med denne kyndige Literaturhistoriker. Pladsen her tillader mig ikke at udtale mig udførlig. Men jeg skal kun henvise til, at de danske Rim i højere Grad end de svenske synes at bære Originalitetens Præg, og navnlig, hvad jeg andensteds har paavist³⁾, at Povl Helgesen var saare fortrolig med den i Smædedigtet efterlignede danske Rimkrønike, som han for en Del har lagt til Grund for sin lille latinske Danmarks-historie. Jeg mener derfor, at om vi end ikke med Hvitfeldt kunne sige, at P. H.s danske Rim »endnu vanke om iblandt os«, saa ere de dog bevarede og vise, at P. H. ikke blot i Prosa, men ogsaa i Rim, kunde udtrykke sin opsamlede Harme saaledes, at han derved stadfæster det gamle Ord: indignatio facit versus.

H. F. R.

¹⁾ Nyt hist. Tidsskrift II, 65 Not. 4.

²⁾ Danmarks Litteratur mell. Reformationen og Holberg, S. 39. 47.

³⁾ Hist. Kildeskrifter. 2. R. II, 426 f.

Kirke- og kunsthistoriske Møder

afholdte i Aaret 1902*

Møde i Storehedinge den 11. Maj.

Dette »velbesøgte og vellykkede Møde« (som det i et af de fremkomne Referater kaldes) holdtes i Byens gamle og mærkelige Kirke, hvor en talrig Kreds fra By og Land havde indfundet sig. Talerstolen var anbragt foran Chor-buen. Efter et Orgelpræludium af Organist Sahlertz talte Selskabets Formand, Dr. H. F. Rørdam. Hans Foredrag handlede især om en Mand, der sikkert kan betegnes som en af de i kirkelig Henseende betydeligste Personligheder, der ere udgaaede fra Storehedinge, nemlig Christen Lange-mach Leth. Han var en Sønsøn af Dr. theol. Hans Sø-rensen Leth, der indtog en fremskudt Plads i den danske Kirke især i Christian V's Tid. Efter som Præst i Ringe

* Det er Udgiveren ikke ukendt, at der offentlig er fremsat For-slag om, at Beretningerne om de kirke- og kunsthistoriske Møder, der paa Ministeriets Foranstaltning og støttede ved en Bevilling paa Finansloven afholdes rundt om i Landet, henvises til en anden Offentliggørelse end den, som nu i en Aarrække har fundet Sted, i Kirkehistoriske Samlinger; men af Hensyn til et fra et fra højere Sted udtalt Ønske, der for Bestyrelsen maa være en Lov, kan der ikke ske nogen Forandring, saa meget mere, som disse Beretninger ogsaa kun ad den valgte Vej kunne komme alle Selskabets Medlemmer for Øje. Kun enkelte Foredrag med-deles dog fuldstændig, medens man ellers — for at disse Beret-ninger ikke skulle optage for stor Plads — maa nøjes med kor-tere Uddrag eller Antydninger.

i Fyen at have gennemgaaet meget ondt i Svenskekrigen 1658—60, blev han nemlig paa Grund af sine ypperlige Gaver 1668 kaldet til kongl. Confessionarius og Hofprædikant. I den skaanske Krig ledsagede han Christian V paa Toget til Pommern, og efter Wismars Erobring 1675 holdt han den danske Takkegudstjeneste i Byens Hovedkirke. Hans Livsafslutning 1688 svarede til hans Livsgjerning; thi da han midt under en Prædiken følte sig syg til Døden, sluttede han af med de Ord: »Velsignet være Kirken, velsignet være Kongen, velsignet være Fædrelandet!« og det blev de sidste, han talde til Menigheden. En Søn af denne Mand, Mag. Jørgen Leth, var Præst i Storehedinge, og her fødtes 1701 Chr. Langemach Leth, der blev en fremragende Repræsentant for den alvorlige religiøse Retning, der satte saa dybe Mærker i den danske Kirkes Historie i den første Halvdel af det 18de Aarhundrede. Allerede i sin Ungdom var han bleven grebet af Livets Alvor, og da han 1732 var bleven Præst i Sandefjord i Norge, udviklede han sig, paavirket af sin Skolekammerat og Hjærtens Ven, Henrik Gerner, der var Præst i et Nabokald, til en vældig Opvækkelsesprædikant af herrnhutisk-pietistisk Farve. Rygtet herom bevirkede, at han 1736 af Christian VI kaldtes ned til Kjøbenhavn for at overtage Sognepræsteembedet ved Trinitatis Kirke, idet han tillige beskikkedes til Professor i Kateketik, nærmest for at uddanne de unge Mænd, der paa den Tid ansattes som uordinerede Kateketer i Landets større Kjøbstedmenigheder, og hvoraf ikke faa kom til at udøve en ret betydelig Indflydelse paa Vækkelsen af det kristelige Liv, idet de efter nogle Aars Virksomhed som Kateketer gik ud som Præster ruudt om i Landet. Afsærlig Betydning blev C. L. Leths Gjennemsyn og Approbation til Trykken af Pontoppidans Katekismus-Forklaring, der blev eneraadende i Religionsundervtsningen i de danske Skoler i et langt Tidsrum og i et endnu længere i de norske. Var Leth ikke bleven skudt frem til dette Hverv, havde Pontoppidans Arbejde næppe gaaet umærket gennem Censurens

Skjærsild, da de fleste af de theologiske Professorer paa den Tid tilhørte den orthodoxe Retning, der med ublide Øjne saa den ny Vækkelse brede sig paa Kirkens Ene-mærker, som man mente, med Tilsidesættelse af Hensynet til Lærens Renhed, der hidtil havde været den dansk-norske Kirkes Ære og Smykke. Hvorledes nu end Leths Stilling i denne Henseende var, saa fortsatte han sin Virksomhed som meget paaskjønnet Præst i Hovedstaden indtil sin Død 1764 og efterlod Mindet om en alvorlig og nidkær Herrens Tjener. Næppe har der dog lydt en varmere Lovtale over ham end den, som det københavnske »Brødreresocietets« Forstander viede hans Minde¹⁾.

Efter at Taleren derpaa havde meddelt forskellige Træk til Belysning af Forholdene i Storehedinge især i det 18. Aarhundrede, blev Ordet givet til Professor Kornerup, hvis Foredrag her meddeles efter Talerens Mnskr.

Om Storeheddinge Kirke.

Foredrag af J. Kornerup ved det kirkehistoriske Møde i Storeheddinge Kirke den 11. Mai 1902.

Ærede Forsamling!

Hvis man vilde spørge om, hvem der har bygget Storeheddinge Kirke, eller om naar den er bygget, give vore historiske Aarbøger intet Svar herpaa. Vi kunne kun opstille Formodninger. Her tæt bag ved Kirken laa forhen den gamle Kongsgaard Erikstrup, saa det kunde tænkes, at Kirkens Opførelse stod i Forbindelse med denne, og at en af vore Konger har bygget den. Men muligt er det ogsaa, at de Roskilde Bisper have ledet dette Foretagende, naar vi mindes, at Halvdelen af Stevns Herred, efter hvad Saxo skriver, blev skænket af Kong Svend Estridsen til hellig Trefoldigheds Kirke i Roskilde for at sone et Mord, han havde begaaet i denne Kirke. At der ogsaa senere hen i Middelalderen var Forbindelser imellem Stevns Herred

¹⁾ Kirkehist. Saml. 4. R. V, 634—5.

og Bisperne i Roskilde, ser man deraf, at Biskop Peder Jensen Lodehat, Dronning Margarethes Kansler, her i Nærheden opførte sin faste Borg Gjorslev. I Aaret 1466 gav Kristiern den 1ste Heddinge Kirke i Stevns Herred med al kongelig Ret til en Kannik ved Kongens Kapel i Roskilde, som daglig skulde holde Messe for alle kristne Sjæle¹). Kirken synes at have været indviet til St. Katherine, thi paa den store Klokke i Taarnet staar: »Aurora sancte Cathrine in Haddinge maglæ &c« Anno 1457. »Aurora« betyder rimeligvis Ottesangsklokken.

For at udfinde Tidspunktet, da vor Kirke blev bygget, ere vi henviste til at granske dens Grundform, Stil og Materiale, som det eneste, der kan give Oplysning; men da synes ogsaa alt at tale for, at denne Kirke har staaet her allerede før Midten af det 12te Aarhundrede, paa samme Tid som der hinsides Østersøen paa Arkonas Kridtklint endnu kneisede et Afgudstempel for Svantevit.

Et Tegn paa Kirkens Ælde fik man ved en Undersøgelse paa Kirkegaarden i 1886. Tæt op til Skibets nordvestre Side fandtes to i Kridtsten udhuggede Ligkister, 2¹/₂ Alen under Jorden, liggende tæt op imod Muren, saa at sige i Tagdryppet, en Plads, som i Middelalderen ansaaes for fornem. I den ene Kiste laa Benraden af en meget høj Mand. Kisternes Form, der var bred over Ligets Skuldre, smal over Fødderne og med et i en Blok tildannet rundt Hul til Hovedet samt med tagdannet Laag, viste hen til det 12te Aarhundrede og vel nærmest til dettes første Halvdel. Hertil kommer, at der i Kirkens oprindelige Dele ikke findes Spor af brændte Mursten, hvilke først kom i Brug paa Sjælland omtr. 1165—1170. Endvidere maa fremhæves dens ejendommelige Grundform, Ottekanten, Korgalleriet og dets Søjler med de svære tærningdannede Kapitæler, samt Korets Indretning med Gange og Lønkamre i de tykke Mure, hvilket altsammen viser hen til ældre Forbilleder, som jeg skal komme tilbage til.

¹) Christian I's Diplomatarium, S. 180.

Man har tidligere været i Vildrede med, hvorledes man skulde forklare denne Bygnings ejendommelige Form. Jens Lavridsen Wolf, som i 1654 udgav en liden Danmarksbeskrivelse, skriver, at Kjøbstaden Heddinge »haver en Kirke, hvis Bygning er underlig bygget, oc siges den at være under Konning Waldemar funderet«. Prof. Chr. Molbech¹⁾ mener, »at da Kirken var falden ned midt i det 17de Aarhundrede, forenede man Taarnene (det vil sige Taarnet og Koret) med en ottekantet Bygning«. Til denne Mening sluttede Weinwich sig i sin Beskrivelse af Stevns Herred, ligeledes K. F. Viborg²⁾, som skriver, at der af den oprindelige Kirke i Storeheddinge intet andet er tilbage end Koret. Man havde overset, at Præsident Resen i sit store Værk, »Atlas Danicus«, der dog hun haves i Manuskript, omtr. 1670 har givet et Grundrids og et Prospekt af Bygningen saaledes, som den saae ud, førend Høikirken styrtede sammen. Jeg har allerede for mange Aar siden gjort opmærksom derpaa³⁾.

Paa Resens Tegning ser man, at der midt i Ottekanten hæver sig en Høikirke, omkring hvilken der løber en Lavkirke med skraa Tage, »Ludtage«. Høikirken kronedes med et spidst Tag, der hævdede sig omtrent 40 Alen. Lynet ramte en Dag den stolte Bygning, som styrtede ned her, hvor vi staae, for aldrig mere at reise sig.

Det var en ynkelig »Restavrering«, som fulgte paa og som stod færdig 1677⁴⁾, men hin Tid savnede baade Sans, Ævne og Midler til et slikt Foretagende. Ottekantens Ydermure blev gjort lavere, og der blev indlagt et trykkende, fladt Loft, som bares af fire klodsede Træstøtter. Over hele Ottekanten opførtes et spidst Tag, tækket med Bly.

¹⁾ C. Molbech: »Ungdomsvandring i mit Fødeland« 1811, S. 79.

²⁾ K. F. Viborg: »Om Bornholms Kirker«, Kirkehist. Samlinger II, S. 530.

³⁾ J. Kornerup: »Storeheddinge Kirkes Alder og tidligere Form«, i Aarbøger f. nord. Oldk. og Hist. 1867.

⁴⁾ Hofmans Foundationer.

Saaledes ses det paa en Tegning fra 1757 af Søren Abildgaard, i Nationalmuseets Arkiv.

Saaledes stod Kirken til 1853, da Ottekanten og det Indre fik sin nuværende Form. Der burde have været stillet større Fordringer om Kendskab til Middelalderens Bygningskunst, men man gik desværre frem uden at søge Oplysninger om Kirkens tidligere Form og uden at foretage indgaaende Undersøgelser, saaledes som Prof. Storck foretog i 1890. Resultatet blev da ogsaa derefter: denne løierlige Grundplan med Fløje ud til alle Sider ligesom en Vejr-mølle, disse takkede Gavle i Spidsbuestil og disse afglattede Mure, hvis gult malede Kalkpuds udslittede ethvert Tegn til, at Ottekanten var en mærkelig Bygning fra det 12te Aarhundrede. Ved samme Leilighed blev Prædikestolen, Epitafier og Malerier smidt ud af Kirken, en Vandalisme, som burde have været undgaaet. Paa den anden Side skal det billigvis indrømmes, at Opgaven var vanskelig, og at en Stræben efter at forskønne Kirkens Indre med Bistand af Kunstnere som Jerichov og Hilker ikke kan miskendes.

For at jeg i Fantasien kan opbygge den oprindelige Storeheddinge Kirke for Dem paa en nogenlunde fast Grund, maa jeg bede om Lov til at skildre nogle af de Forbilleder for den, som endnu findes bevarede i sydligere Lande. Fordum, medens vort Fædreland endnu laa hen i Heden-skabets Mørke, blomstrede der allerede en beundringsværdig kirkelig Bygningskunst i hine Lande. Den kristne Kirke førte Kunsten med sig fra Syd til Nord. Den almindelige Regel for den ældste Kirke var den langstrakte Form: Basilikaen; men der fandtes ogsaa undtagelsesvis Kirker af ottekantet Form, af hvilke en af de skønneste og største er Kirken St. Vitale i Ravenna, der endnu er velbevaret. Den store Østgotherkonge Theodorik lod i det 6te Aarhundrede denne Bygning opføre til sin Hovedstads Forskønnelse. Den stod færdig i Aaret 547. Kongen brugte til dette Arbejde byzantinske Kunstnere.

Keiser Karl den Store, der var en for sin Tid høist

intelligent og kunstelskende Mand, beundrede i høi Grad St. Vitale og besluttede at opføre et Kapel af lignende Grundform ved Siden af sit Palads i Aachen. Keiseren lod til sit Kapels Udsmykning antike Søjler med korinthiske Kapitæler føre hid fra Trier, Rom og Ravenna. Kapellet blev indviet i Aaret 804 og danner endnu Kærnen i Domkirken i Aachen. Det keiserlige Kapel er udadtil sekstenkantet, indadtil ottekantet og har et Tvermaal af 95 rhinske Fod¹). Otte svære Piller, forenede med Rundbuer, bære Høikirkens Mure. Rundt om Pillerne løber en hvælvet Omgang og ovenover denne et høit, hvælvet Galleri, der aabner sig indad mod Midtrummet med Buer, hvori staa antike, smukt polerede Søjler. Galleriet stod i Forbindelse med Paladset og var Hoffets Plads. I den vestlige Del ligeoverfor Høialteret var der en Tribune, hvor Keiseren sad. Øverst falder Lyset ind igennem rundbuede Vinduer under en stor Kuppel, der fordum var rigt prydet med Mosaikbilleder paa Guldgrund. Midt under Kuppelen i Kirkens Gulv ligger Karl den Store begravet, og over Graven hænger en prægtig Lysekroner, foræret af Keiser Frederik Rødskæg i Aaret 1165.

Fra Karl den Stores Tid staar endnu paa den gamle Borg Falkhof i Nimwegen i Holland et lille Kapel, der er en Efterligning af Kapellet i Aachen. Denne Bygning er ligesom Storeheddinge Kirke ottekantet, men betydelig mindre end denne. I flere Henseender giver den gode Oplysninger om, hvorledes vor Kirke har været. Otte stærke Piller bære Høikirken, der har Omgang og derover Søjlegallerier²).

Den tredie og yngste af de her nævnede Kirker er den i Ottmarsheim i Elsas tæt ved Rhinen og i Nærheden

¹) Storeheddinge Kirke er 55 danske Fod i Diameter.

²) A. Oltmans: Description de la Chapelle Carlovingienne et de la Chapelle romane, restes du chateau a Nimègue, Amsterdam 1847.

af Basel¹⁾. Ogsaa denne Kirke er en Efterligning af Keiserkapellet i Aachen, men medens baade dette og Kapellet i Nimwegen endnu vise en Efterklang af den antike romerske Stil, er Ottmarsheim fuldstændig i romansk Stil med svære tærningdannede Kapitæler, der ligne dem i Korets Galleri her i Storeheddinge. Grundplanen i Ottmarsheim er ligesom her en Ottekant, dog lidt større end denne. Otte svære, kantede Piller bære lave runde Buer, paa hvilke Høikirken hviler. Omkring denne løber en hvælvet Omgang, ovenover hvilken der atter er et høit, hvælvet Galleri med Bueaabninger, hvori staa to og to Søjler, der danne »Triforier«, tredelte Bueaabninger. Over disse er der en »Arkitrav«, Bjælke, der atter bærer to Søjler. Foroven dækkes Midtrummet i Ottekanten af en Kuppelhvælving og et spidst Tag. Da Kirken antages at have hørt til et Nonnekloster, har Galleriet været Nonnernes Plads. I Taarnets tykke Mure ligge ligesom i Koret i Storeheddinge lønlige Trapper, der føre op til Galleriet. Mod Øst er der et mindre firkantet Kor. —

Ved en Sammenligning imellem de omtalte Kirker²⁾ og Storeheddinge Kirke se vi straks den store Lighed, der er tilstede, ja det kunde næsten synes, som om vor Kirke var er ligefrem Efterligning af Ottmarsheim, der ogsaa staa den nærmest i Alder. Vi have her en fyldig Oplysning, naar vi i Tanken vil søge at bygge Storeheddinge Kirke op i al dens oprindelige Skønhed og Dristighed; men hertil maa vi da ogsaa bruge den interessante Opdagelse, som Prof. Storck gjorde i 1890³⁾. Man har tidligere troet, at Høikirken har hvilet paa ottekantede Søjler, men ved de Gravninger, som da fandt Sted i Skibets Gulv, fandt Prof. Storck Underdelen af svære kantede Piller, som have baaret Høi-

¹⁾ J. Burckhardt: »Die Kirche zu Ottmarsheim« i Mittheilungen der Gesellschaft für vaterländische Alterthümer zu Basel, 1844.

²⁾ Tegninger og Fotografier af de tre Kirker vare ophængte ved Mødet.

³⁾ Prof. H. Storck: »Ældre nord. Arkitektur«, III Saml. 1894.

kirken og som paa det nærmeste i Omridsene svarede til Pillerne i de omtalte tre Kirker. Her midt i Ottekanten har Høikirken altsaa reist sig paa disse Piller, og jeg nærer ingen Tvivl om, at der ogsaa her har foroven været et Galleri med tredelte Bueaabninger med Søiler med lignende Kapitæler som dem, der i 1894 fandtes indmurede i Korets Omgang.

Koret her i Storeheddinge skiller sig noget ud fra de andre Kirkers ved sin langstrakte dybe Form og ejendommelige Indretning. Udadtil er det aflang firkantet, men indenfor ligger der en halvrund hvælvet Alterniche, bag hvilken der i Hjørnerne findes to smaa mørke Lønkamre. Noget helt lignende findes i Koret i den ottekantede Hellig Aands Kirke i Visby, der dog er lidt yngre end denne Kirke. Opmærksomheden fæster sig især paa Storeheddinge Kirkes Kor. Efterat det i 1894 var restavreret med stor Omhu under Prof. Storcks Ledelse, er det den smukkeste Del af Kirken, skønt Overdelen, som man let seer, hidrører fra den senere Middelalder med Anvendelse af røde Munkesten. Men det øvrige, som nu har faaet sit oprindelige Udseende, giver os en Forestilling om, hvor smuk Kirken i al sin Simpelhed har været, inden den styrtede sammen og blev »restaureret«. De store Kridtstenskvadre give Muren en vis Kraft og Værdighed og forskønnes ved Omgangen i den tykke Mur med de smukke Søiler. To Snegletrapper inde fra Koret føre op til denne Gang, og fra den har rimeligvis Indgangen været til Høikirkens Galleri.

De forskellige smaa mørke Kamre, der findes bag Koret, have været forklarede paa mange Maader, men det synes rimeligt at antage dem for Gemmesteder, hvor Geistligheden i Ufreds Tider kunde skjule Kirkens Skat, de hellige Kar og andre Ejendele. Paa den Tid, da Kirken blev bygget, plagedes Danmarks Kyster og ikke mindst Stevns Herred ved hyppige Strandhug af vendiske Sørøvere. Ogsaa omtales andetsteds Skjulesteder i Kirkerne. Under Fejden i Erik Plovpenning's Tid, da Hertug Abel brød ind i Jylland,

skjulte Munkene i Øm Kloster deres Ejendele og Fødevarer i et hemmeligt Rum i Kirketaarnet. Men Folkets Fantasi har naturligvis bemægtiget sig disse Lønkamre. I gamle Dage troede man, at der i det store stille Rum ovenover Korets Hvælvning boede en hedensk Aand, »Ellekongen« eller »Klintekongen«. Her var hans Kammer. Da hørte han en Søndag Morgen de Kristnes Klokke lyde fra Taarnet. For disse Toner maatte han vige. Forfærdet tog han Flugten, styrtede ud til sit Rige: den steile Klint ved det brusende Hav, og man saae ham aldrig siden.

Efter en Sang talte Dr. H. F. Rørdam om Præstevalget i den danske Kirke, ikke uden Hensyn til det f. T. herom foreliggende Lovforslag. Dette med megen Opmærksomhed fulgte Foredrag skal dog ikke refereres her, da det for en stor Del støttede sig til et af Foredragsholderen tidligere udgivet historisk Skrift, »Valget af Kirkens Tjenere i Danmark« (Kbh. 1893).

Mødet, hvis heldige Forløb tildels skyldes Hr. Stiftsprovst Dr. theol. Wolfs Bistand, sluttede med Orgelspil og Sang. — Referater af Foredragene læstes i »Østsjællands Folkeblad« for 13. Maj 1902, »Berlingske Tidende«, »Dagbladet« o. fl. Blade.

Møde i Levring den 11. Juni.

Naar Selskabet kom til at holde Møde paa dette Sted, skyldes det navnlig en venlig Opfordring og Indbydelse fra Stedets Præst, Hr. Fr. Bruun.

Mødet holdtes i Kirken for en talrig Forsamling, hvoriblandt ogsaa besøgende fra fjernere Egne. H. F. Rørdam indledede ved at minde om, at skjønt Lysgaard Herred, hvori man nu befandt sig, vel ikke hørte til de Egne af Landet, der havde spillet en særlig fremragende Rolle i

Fortiden, savnede det dog ikke Minder, som det var af Interesse at fremdrage ved et Møde som dette. Tal. pegede saaledes paa »Vor Frue i Karup«, et til Tider saa stærkt besøgt Valfartssted i Middelalderen, at den jydsk Adel fandt det bekvemt at sætte hinanden Stevne i Karup, naar Fællesbeslutninger af Vigtighed skulde fattes. De mange, nu kun lidet benyttede Spor, der over Heden fører til Karup, vidne om, at der har været en Tid, da dette saa afsides Sted var Skueplads for et Liv, hvoraf nu kun spredte Minder ere os levnede. Efter at Hovedpunkterne af hvad der er bevaret fra Karups Fortid var fremdraget, mindede Tal. om, at denne Egn ogsaa i en nyere Tid havde været Skueplads for en religiøs Bevægelse, hvis Spor endnu kjendes.

Efter en Sang talte derpaa Arkitekt F. Uldall, hvis Foredrag her meddeles efter et af Taleren selv givet Referat til »Randers Amtstidende«.

Pilegrimstegn og deres Benyttelse til Relieffer paa Kirkeklokker.

Foredrag af Arkitekt F. Uldall i Levring Kirke ved Mødet i
»Selskabet for Danmarks Kirkehistorie«

Ærede Tilhørere!

Dr. phil. Holger Fr. Rørdam har nylig nævnt flere af de mest berømte Valfartssteder i Ud- og Indlandet i Middelalderen. Jeg skal tillade mig hertil at føie nogle enkelte, fordi Minder, der knyttede sig til dem, nærmere ville blive omtalte i dette Foredrag. Hertil hører særligt St. Olafs Domkirke i Trondhjem og den Kirke i det østlige Skaane, som endnu bærer denne Helgens Navn, samt Vadstena i Sverrig, hvor den hellige Birgitte i 1383 fik det af hende stiftede Kloster af Frelserens Orden indviet. I Danmark har vi 2 Klostre, der er Døtre af Vadstena, nemlig Maribo, som grundlagdes ved Gaver af Dronning Margaretha og Kong Erik af Pommern, og

hvori de udsendte Munke og Nonner kunde drage ind 1416, samt Mariager, der grundlagdes omtrent 1420.

Man havde i det 14de og 15de tildels ogsaa i det 16de Aarhundrede og senere den Skik, at de fromme Pilgrimme, som havde trodset alle Farer og Besværligheder, der var forbundne med en slig lang Reise, ved dennes Endemaal¹⁾ modtog som Gave eller ved Kjøb et, oftest i Bly støbt, Tegn, der i Relief fremstillede Frelseren, Madonna eller den Helgen, der dyrkedes paa det paagjældende Sted. De yngre Pilgrimstegn er ofte pressede i Kobber eller Messing. Pilgrimme syede dem, ved Hjælp af de sædvanlig i Hjørnerne anbragte Øskner, fast paa deres Hat eller Kappe, og naar de vendte hjem, blev de fremdeles baarne som et Bevis paa, at de havde udrettet en Gud velbehagelig Gjerning. Paa denne Maade er Pilgrimstegnene blevne udbredte i stort Antal i de forskjellige Lande og findes nu af og til ved Jordarbejder, Opmudring af Floder eller andre Leiligheder. Adskillige af Museerne i Europa opbevarer saadanne gamle Minder fra Valfartstederne. Dette gjælder saaledes f. Ex. Museet i Stockholm, Christiania, Lübeck, Wismar, Dresden, London og Paris. Jeg har ophängt en Del Fotografier af saadanne Relieffer, der for den større Tydeligheds Skyld er forstørrede fra 3—5 Gange. Efter hvad der er meddelt, vil det forstaaes, at Klokketøberne i den senere Middelalder havde let ved at komme i Besiddelse af saadanne originale Pilgrimstegn og at benytte Kopier af dem — der fremstilledes i Vox — til deraf at gjøre Relieffer, som var støbte i selve Malmen og fremtraadte som Prydelser paa Kirkeklokkerne. Et saadant Pilgrimstegn fra det berømte Valfartssted Maria Einsiedeln (Eneboeren) i det nordlige Schweiz er fundet ved Opmudring af Travefloden og gjemmes i Museet i Lübeck,

¹⁾ Den foran, S. 485, meddelte Beretning om en Pilegrimsrejse 1518 tyder dog paa, at Pilegrimstegnene bleve uddelte eller erhvervede allerede ved Rejsens Begyndelse.

H. F. R.

der har haft den særdeles Velvillie at tillade, at jeg fik taget Fotografi deraf.

I Midten af det 9de Aarhundrede trak en from Mand, Meinrad, som havde aflagt Klosterløftet, sig tilbage for at leve som Eneboer i den dybe Skov og arbeide paa sin Sjæls Frelse. Abbedisse Hildegarde, Barnebarnsbarn af Carl den Store, byggede ham en Celle og et Kapel af Træ samt skjænkede ham et udskaaret Billede af den hellige Jomfru. I 861 blev han dræbt af et Par Røvere. 2 tamme Ravne, som havde været ham til Selskab, bragte ved deres Flugt til Zürich Budskabet om hans Død. I 934 begav den Straszburgske Domprovst Eberhard sig til Stedet og anvendte al sin Formue til Opførelsen af en Kirke for »Vor Frue«, hvori han indesluttede St. Meinrads Kapel med det gamle Madonnabillede. Han byggede ogsaa et Kloster der. 948 var hans Bygning færdig, og han kunde i September tilkalde Biskop Konrad af Konstanz for at indvie Kirken. Da denne imidlertid forbereder sig til den hellige Handling, hører han en liflig Stemme: »Hold inde, Gud har selv indviet Kapellet!«

Alt dette synes maaske mine Tilhørere at være fjernt herfra, og dog er det langt nærmere, end De tro. Hvis De vil stige op i Levring Kirketaarn, vil De paa den store Klokke se Relieffet af Pilgrimstegnet fra Marie Einsiedeln. Biskop Konrad staar her med sin Krumstav i den ene Haand og Vievandskosten i den anden foran Kapellet. Under dettes Portal ses en Engel, der holder et Lys, og bag Biskoppen en anden, som bærer Spanden eller Krukken med Vievandet. Inde i Kapellet sidder Maria med Jesusbarnet paa Skjødets. Paa Randen af Relieffet ses Spor af Indskrift, som dog ikke kan tydes, derimod læses paa det næsten fuldstændig tilsvarende, originale Pilgrimstegn i Lübeck i Minuskler:

dis + ist + unser + wrowen + rapell
 zeichen + von + weisidelen + die + wiet
 got + selb + mit + enge[l]n.

Kun Indskriftens sidste Ord kan være lidt tvivlsomt. Oversættelsen lyder:

»Dette er Vor Frues Kapel — Tegn fra Einsiedeln, det (altsaa Kappellet) indvier Gud selv med Engle.«

Den latinske Indskrift paa Levrings-Klokken lyder i Oversættelse:

»Aar 1474 blev jeg, den hellige Magdalene, støbt til Marie Ære for ved min Lyd at minde om Christi skønne Gave.«

I den 1ste Halvdél af det 15de Aarhundrede arbejdede en duelig Klokkestøber, Petrus Johannis eller Petrus de Randrusia, i Randers. Ligheden mellem de af ham støbte Klokker og den her nævnte er saa stor, at man maa antage den for udgaaet fra hans gamle Værksted og gjort af en Efterfølger. Raadhusklokken i Vejle, der i sin Tid har hørt til Sortebrødreklostret der, som stod under Bygning 1355, udmærker sig ved sin ganske ualmindelige Rigdom af smaa Relieffer — 16 paa Række — som tildels er gjorte efter Pilgrimstegn. Flere af disse vise Scener af Christi Liv. Det smukkeste af dem er »Hyrdernes Tilbedelse«. Et andet Relieff fremstiller »Flugten til Ægypten«. Den hellige Josef sidder forrest paa et Muldyr; han har Glorie om Hovedet og holder Vandringsstaven i sin Haand. Bag ham har Maria Plads, og det lille Jesusbarn stikker Hovedet frem af en Kurv eller lignende, som er anbragt paa Moderens Ryg. Relieffet fra »Maria Einsiedeln« mangler ei heller her. Blandt de øvrige skal nævnes: St. Birgitte af Vadstena og den hellige Biskop Nicolaus af Myra, til hvem mange Kirker især i danske Søkjøbstæder var viede. 4 staaende Engle med oprakte Vinger ses ligeledes. Klokkens Indskrift er dels i Majuskler dels i Minuskler; den læses i Oversættelse: »Jesus Maria! Jeg vækker de levende, jeg kalder de døde (til Opstandelsen)«. Den er fra Slutningen af det 14de Aarhundrede.

I 1901 lod Nationalmuseet ved Figurmaler Eigil Rothe foretage en Udgravning af Fundamenterne under de nedbrudte østre Partier af Vor Frue Kirke i Karup. Der fandtes da et omtrent $1\frac{5}{8}$ Tom. høit og $\frac{3}{4}$ Tom. bredt Pilgrimstegn i et Rum i det gamle Alterbord, hvilket rimeligvis har været benyttet til Opbevaring af Relikvier. Pilgrimstegnet er af Bly og maa henføres til det 14de Aarhundrede. Det fremstiller den staaende Madonna med Jesusbarnet paa Armen; hun bærer Krone paa Hovedet over hvilken ses Stjerner, og omgives helt af en Straaleglorie (Joh. Aab. 12,1). Paa Relieffets Fod staar i Forkortning »St. Maria ora pro nobis« (Hellige Maria, bed for os). Pilgrimstegnet har saa meget større Interesse, som det er det eneste, der hidtil er fundet i Danmark.

Jeg kommer nu til at omtale Fremstillingerne af St. Olaf, Norges Værnehelgen. Vi se ham paa den i 1485 støbte lille Klokke i Kværkeby ved Ringsted; han er staaende, samt bærer sin langskaftede Øxe i høire Haand og Rigsæblet i venstre. Aftryk af et Par andre Pilgrimstegn findes sammesteds, visende Marie Bebudelse og den korsfæstede Christus. Paa »Hosiannaklokken« i »Vor Frue Kirke« i Nyborg fra 1450 ses ligeledes et lille Relief af hellig Olaf. Ogsaa her bærer han sit Attribut i venstre Haand; men han er siddende, og Purpurkaaben er ophængt bag ham. Umiddelbart over Helgenen staar et langt større Relief af Madonna, men dette er særlig modelleret til Klokkens Udsmykning. Omkring Hovedet læses »virgo maria iuva« (Jomfru Maria hjælp). Endnu skal nævnes en mærkelig naiv Fremstilling af St. Olaf paa den i 1505 støbte Vægterklokke i Aarhus Domkirke. Denne Klokke har oprindeligt hørt til St. Olafs Kirke i samme By, der styrtede ned 1548.

Relieffer af den hellige Birgitte, til hvilke Pilgrimstegn har været benyttede, ses paa den mindre Klokke i Alsynderup i Nordsjælland fra 1458, paa den større i St. Andreas' Kirke i Veilø ved Næstved fra 1506 og i Taa-

gerup paa Lolland. Helgeninden fremstilles siddende ved en Skrivepult ifærd med at nedskrive sine Aabenbareelser. Saaledes se vi hende ogsaa i det lille Relief paa Klokken i Hvittaryd i Smaaland. Et originalt Pilgrimstegn, som er fundet ved Opmudring af Fyrisaaen, der løber gennem Upsala, opbevares i Nationalmuseet i Stockholm og fremstiller St. Birgitte paa tilsvarende Maade. Ved det svenske Nationalmuseums Velvillie er jeg her i Stand til at vise et Fotografi af Pilgrimstegnet. St. Mauritius pleier at afbildes som Morian. Han var Anfører for den Thebaiske Legion, der bestod af 6666 Christne, som paa Keiser Maximians Befaling næsten alle blev nedhuggede ved Genfersøen. St. Mauritius vises som Ridder med Rustning og Kappe; i høire Haand holder han Spydet med Fanen og i venstre Skjoldet; Hovedet omgives af en Glorie. Saaledes se vi ham paa Klokken i Øls ved Hobro fra 1435, i S. Kongerslev ved Aalborg og paa den, af Provst Sven støbte, største Klokke fra 1513 i Vestervig Klosterkirke. Paa Klokken fra 1465 i Hunseby paa Lolland er et Relief af Syndefaldet.

Jeg skal nu sluttelig vise nogle Fremstillinger af Vor Herre Christus, som næsten alle er gjorte efter Pilgrimstegn. Et Fotografi er ophængt af et saadant originalt Tegn, der tilhører Museet i Lübeck. Derpaa ses Jesu Indtog i Jerusalem. Den store Klokke i St. Mauritius' Kirke i Daler i Sønderjylland har et smukt Relief, hvis Sider dannes af et Par fine Søiler, som bærer en Baldakin af gothisk Løvværk. Under denne vises Jesus, som forraades af Judas og gribes af Vagten. Ret hyppigt findes Afbildinger af den korsfæstede Christus. De ældste af disse fra den tidligere Middelalder er kjendelige ved Kongekronen, den ofte helt paaklædte Figur, de vandret udstrakte Arme og de adskilte Fødder. Exempler paa saadanne Relieffer, hvis Pilgrimstegn formentlig allerede tilhøre Slutningen af det 13de Aarh., har vi paa den før nævnte største Klokke i Hunseby paa Lolland, i Uggerby ved Hjørring fra

1473 og i Hesselager ved Svendborg fra 1490. Et ophængt Fotografi viser et rundt Pilgrimstegn fra Begyndelsen af det 14de Aarh., som opbevares i Museet i Lübeck, og som fremstiller Christus paa Korset mellem Maria og Johannes. Her har vi Glorie om Frelserens Hoved, Armene er stærkt oprakte, Legemet er nøgent med Undtagelse af Lænderne, der dækkes af et kort Skjørt, og Fødderne er korslagte. En mærkelig Afbildning ses ogsaa af den Korsfæstede paa et Pilgrimstegn i Museet i Wismar. Korsglorien gjør det sikkert, at vi her har Christus for os; men Armene er kun vist som en vandret Stang, der stikker gennem de ganske korte Ærmer af en tærnet Trøje, som dækker Overkroppen. Ved hver Side findes Brudstykke af en staaende Figur. Paa den lille Klokke fra 1433 i Ullerslev ved Nyborg se vi endelig Christus siddende i Høisædet med Krone paa Hovedet, Rigsæblet, hvorpaa et stort Kors, i venstre og Seiersfanen i høire Haand. Han vises her som Frelseren, der tog vor Synd paa sig, seirede over Døden og beredte os det evige Liv.

Efter at Hr. Uldall havde sluttet, og en Sang var afsluttet, tog Højskoleforstander H. Rosendal Ordet og fortalte udførlig om Biskop Gunner i Viborg — om hans Ungdomsstudier i Paris, hans Klosterliv i Æm, hans mangeaarige Virksomhed som Biskop og hans Deltagelse i Affattelsen af Jydske Lov. Særlig fremdroges forskellige Træk af hans ejendommelige, muntre og joviale Væsen, der var forbundet med megen Iver for Kirkens Fremgang og gjorde ham baade yndet og anset.

Mødets sidste Foredrag holdtes af H. F. Rørdam. Det drejede sig især om de kirkelige Forhold i Midtjylland i det 18de Aarhundrede, idet Tal. dvælede ved den Indflydelse, som Udsendinge fra Brødremenigheden øvede paa flere Steder og som navnlig traadte frem i Ran-

derseggen, hvor to saa begavede og ivrige Præster som Matth. Poulsen i Harritslev og Herløv F. Krogstrup i Haslund med stor Inderlighed havde sluttet sig til Herrnhuterne, særlig fordi de hos dem havde fundet et Samfundsliv i Kjærlighed og Opofrelse, der nærmede sig til det kristelige Ideal og derfor øvede en mærkelig dragende Magt over dem, medens meget i Statskirken frastødte dem.

Foredraget sluttede med en af de fra Brødre menigheden stammende Salmer, som er bleven kjær for mange og endnu bruges i vore Kirker.

Inden den talrige Forsamling opløstes, bragte Pastor Fr. Bruun Talerne en Tak, idet han udtalte Ønske om, at der maatte blive gjort noget for at samle og bevare Minderne om det kirkelige Liv der paa Egnen i det nærmest forløbne Aarhundrede.

Et ret udførligt Referat af Foredragene ved Mødet findes i »Dagbladet« for 18. Juni 1902.

Møde i Mariager den 3. September.

Skjønt Vejret ikke var godt, havde der forsamlet sig en talrig Kreds af Tilhørere, særlig fra Landet, i Mariager Kirke paa den for Mødet bestemte Tid. Efter et Orgelpræludium bød Selskabets Formand Forsamlingen velkommen og bemærkede, at de Emner, som idag vilde blive behandlet, alle viste tilbage til Middelalderen, mod hvis Slutning Mariager havde sin store Tid, knyttet til det Birgittiner-Kloster, som i det 15. Aarhundrede grundedes her ved den skønne Fjord, i en efter vort Begreb afsides Egn af Landet, hvad dog ikke hindrede, at denne Klosterstiftelse i en forholdsvis meget kort Tid samlede saa store Rigdomme og saa meget Gods, at de mægtige Bygninger kunde rejses, hvoraf nu vel kun Levninger er tilbage, men dog Levninger, der vække vor Beundring og tilstrækkelig vidne om den

overordentlige Kraft og store Dygtighed, der er lagt ind i Arbejdet. Ikke uden Grund kan det siges, at det var den jydsk Adel, som beredte Mariager Kloster til et Hjem for sine uforsørgede Døtre; men man behøver dog kun at kaste et Blik paa de fra hin Tid stammende udskaarne Fremstillinger af den lidende og døde Christus for at overbevise sig om, at den religiøse Begejstring, som var den stærke Drivkraft hos den mærkelige Kvinde, der gav Stødet til Birgittinerklostrenes Stiftelse, ikke var udsluit hos de første Slægtled af hendes Efterfølgere.

Efter disse og andre indledende Bemærkninger fik Biskop Fredrik Nielsen Ordet og fortalte paa sin klare og tiltalende Maade Birgittes Historie lige fra hendes stille Barndom paa Herresædet højt oppe i Sverig, indtil hun efter et ualmindelig bevæget Liv, rigt paa høje Syner, glødende Begejstring og ubøjelig Villiekraft, lagde sit gamle og trætte Hovede til Hvile i Rom, den Stad, der var bleven hendes andet Hjem. Hun efterlod en aandelig Arv, der udskiftedes i de Klostere, der med hendes eget Vadstena som Forbillede stiftedes ikke blot i Norden, men ogsaa i Tydskland, England og andetsteds, i Tilslutning til de af den helgenkronede Birgitte udkastede Tanker.

Derefter talte Professor Ludvig Fenger og forklarede under Forevisning af en Række Billeder Birgittinerkirkernes ejendommelige Ordninger. Da dette Foredrag, der vidnede om et indtrængende Studium af Emnet, antagelig vil blive trykt andensteds, skal der ikke her forsøges et Referat deraf.

Til sidst talte H. F. Rørdam om Valfarterne eller Pilegrimsrejserne, der dannede en saa ejendommelig Side af Middelalderens kirkelige Liv. Tal. begyndte med at bemærke, at Betydningen af Ordet Valfart var noget omstridt, idet nogle udledte det af Val, Stedet, hvor de døde Levninger findes (sml. Valplads), medens andre udledte det af det tyske Ord »wallen« (vandre); Pilegrim er en forvandsket Udtale af »peregrinus« (fremmed). Hos os tales

der ofte om »Helligdomsgang«, Vandring til Steder, hvor der var »megen Helligdom«, d. e. mange Levninger af hellige Personer. At samle saadanne Levninger i broget Mangfoldighed og som oftest af højst tvivlsom Ægthed var som bekendt en Hovedbestræbelse, naar det gjaldt at sikre en Kirke eller et Kloster et talrigt Tilløb af afladsøgende og offervillige Gjæster. Flere Exempler anførtes paa de uhyre Ophobninger af allehaande »Helligdom«, som fandtes ved forskellige Kirker i Middelalderen. For øvrigt dvælede Tal. ved Pilegrimsrejsernes Møje og ejendommelig Poesi, men meddelte ogsaa mærkelige Exempler paa, at man, i Steden for selv at gjøre de lange og møjsommelige Vandringer, betalte andre for at drage til de hellige Steder. Sluttelig berørte Tal., at Grundtanken i hine for os saa forunderlige Valfarter dog vistnok har været Følelsen af, at vi her ere »fremmede og Gjæster«, og at Rejsefærden har det himmelske Fædreland som sit Maal.

Stedets Præst, Hr. Chr. Schrøder, sluttede Mødet med Tak til Talerne og med Ønsket om, at det her fremdragne historiske Stof maatte give Folk Lyst til at sysle med Kirkens Historie¹).

¹) Referat af Foredragene ved Mødet i Mariager fremkom snart efter i Berl. Tidende, Mariager Avis, Randers Amtsavis o. a. Blade.

Præsten Niels Tøxen i Verst, Orthodoxiens Bidder i Pietismens Tid.

(Slutning).

Ved Biskop Herslebs Bestræbelse var Niels Tøxens Sag tilsyneladende »dæmpet«. Det har dog næppe været Pontoppidans Agt at lade sig nøje med Kirkeinspektionens Afgjørelse af 8. Maj 1744¹⁾. Maaske var det dog ikke ham, men Biskop H. A. Brorson, der kaldte Sagen til Live paany. Et Besøg, denne i Sommeren 1744 gjorde hos sin Broder, Biskoppen i Aalborg, gav ham nemlig Anledning til følgende urovækkende Skrivelse.

Høy-velbaarne Herr Geheime Conferentz-Raad,
høy- og etc. Herrer General-Kirke-Inspectores.

Saasnart Deres Høyærværdighed Hr. Hoff Predikant Bluhme havde tilskrevet mig om Hr. Niels Tøxens Sag i Veerst, besluttede ieg i Taalmodighed og Taushed at lide ald den Foragt, som mit Æmbede derunder har maat været undergivet, ja da indlagde fra Provst Bering i Hamrum Herred blev mig tilsendt, har ieg ingen Raad seet eller veedst at give ham, effterdj Subordination og Æmbedets

¹⁾ Se foran, S. 477—8. Mærkeligt nok findes der i Kollegiets Kopibog ikke nogen Skrivelse til Kongen, der svarer til den (8. Maj 1744) fattede Beslutning. Den Formodning ligger derfor nær, at mau — maaske efter at Hersleb var rejst paa Visitats — har undladt at gjøre den Indstilling til Kongen, man tidligere, formodentlig under Passet af Herslebs overlegne Personlighed, havde vedtaget.

Myndighed gaaer øyensynlig til Grunde¹⁾. Men da ieg paa min Reyse til Aalborg hørte adskillige i de andre Stifter hart at klage over den Catechismi Forklarings Foragt i Riber Stift, som foraarsagede, at eendeel der ogsaa torde forkaste Bogen, efterdj de saae, at det gick ustraffet bort i Riber Stift, og jeg daglig faaer mere Overbeviisning om, at den Sag vil udfalde til største Forvirring og Elendighed, dersom der icke endnu i Tide bliver statueret Exempel: Saa vil ieg med Guds Hielp paa den Dag være angerløs, naar ieg det forud har meldet og beklaget, og trøste mig ved at ieg icke er Aarsag i, at Guds Ære saa aabenbare hindres; thi at den Bog, hvor den bruges, jo skaffer ubeskrivelig Nytte, det skal kiendes paa hiin Dag. Og dette er da Aarsagen, hvorfor ieg icke har kundt unnlade medfølgende Provst Berings Skrivelse herved underdanigst at indsende²⁾. Jeg forbliver med ald underdanig Soumission (osv.)

Ribe, den 21. Aug. 1744.

H. A. Brorson.

Det lader ikke til, at Kirkekollegiet har forhastet sig med at tage nogen Beslutning i Anledning af dette Brev. Maaske har man med Forsæt afventet et Tidspunkt, da Hersleb færdedes paa Visitatser ude i sit Stift, for, naar han var borte, at tage Sagen op paany, uden Hensyn til Kollegiets egen tidligere fattede Beslutning. Nok er det, at da Kollegiet atter ytrede sig om den tøkenske Sag, havde Piben faaet en ganske anden Lyd, end den havde haft et halvt Aar tilforn. Nu tilskrev man nemlig Kongen, som følger:

Stormægtigste, Allernaadigste Arve Konge og Herre!

Endskiønt den efter Eders Kongelige Majestæts allerhøjeste Befaling til General-Kirke-Inspections-Collegii aller-

¹⁾ Jvfr. det øvf. S. 478—80 meddelte Brev fra en Præst i Hammerum Herred.

²⁾ Findes nu ikke vedlagt. Men Indholdet fremgaar af hvad der ndf. skal meddeles af Forholdet i Sønder-Feldng og Assing.

underdanigste Forestilling remitterede Memorial af Hof-Prædikant og Professor Pontoppidan kunde give Os Anledning til at gøre en vidtløftig Relation om den Controvers, som er opvakt af 2de Præster og Brødre i Riber Stift, ved Navn Tøxen, imod den almindelige Catechismi Forklarings Introduction i deres Meenighed; saa og om de Aarsager, som har bevæget Os til ey med Force at urgere den Sag, men heller at dempe den og hindre, at den ikke vorder bekendt; Saa undseer Vi Os dog, Eders Kongelige Maj^{ts} med saa vidtløftig en Demonstration uden Nød at bemøye; men alleeneste give Os den allerunderdanigste Frihed, at forsikre, at endskjønt Vi ey, som før er sagt, har villet lade denne Sag komme til nogen Vidtløftighed, have vi dog ingenlunde efterladt, den under Haanden, saa vidt mueligt var, at applainere, først ved Skrivelse til een af Tøxerne selv, hvori ham blev foreholdet de farlige Suiten, som af hans viidere Forhaling kunde flyde, med Advarsel, at hand strax maatte beqvemme sig til Bogens Introduction. Dernæst ved et Consilium til Biskop Brorson, hvorledes hand ved sin Visitats havde at forholde sig for at føre Præsten og Meenigheden per indirectum paa bedre Tancker. Men Præsten har undskyldt sig med sin ømme Samvittighed, da derimod Biskopen forhaabentlig gjør alt det, hand kand. Imidlertid dette er skeed, er een af bemelte 2de Tøxener ved Døden afgangen, følgelig er den Sag i samme Meenighed hæved. Men da det dog fornemmes, at et par andre Præster i Jylland har taget Exempel paa disse Tøxener, og lige saa vel som de ere uvillige til at bruge denne Catechismi Forklaring; saa for at forebygge viidere Egenraadighed hos Præster imod den Kongl. Befalings udtrykkelige Bydende, saa indstilles allerund., om E. Kgl. Maj. allern. ville agreere, at der maa statuere Exempel paa den, som først har givet Anledning dertil, nemlig Sogne-Præsten Niels Tøxen for Vierst Meenighed (thi Broderen, Manasses Tøxen til Felding, er nu død) saaledes, at Biskop Brorson i Ribe allernaadigst befales at anordne en Provste-Ræt,

samt at beskikke en Actor, og lade Niels Tøxen lovligen actionere, og undersøge, hvorvit hand har forseet sig imod det Kongl. Rescript af 22de Augusti 1738 angaaende samme Catechismi almindelige Introduction, og derpaa Dom afsige. Vi forblive (etc.)

General-Kirke-Inspections-Collegium,
d. 15de Octobr. 1744.

J. L. Holstein. C. v. Støcken. J. B. Bluhme. M. Hwiid.

Herpaa har Kongen tegnet følgende Resolution:

Vii aprobere General Kircke Inspections Colleg: Forrestilling udi denne Sag, og vil, at der skal statueres Exempel paa Præsten Niels Tøxen for sin Forseelse, og kand Sagen undersøges ved en Provste Rett, og hand derforre actioneris, mens dog kunde Kircke Collegium vel erkyndige sig, om denne Cathechismus er indført i alle Stifter efter Voris Befalning, og i fald det ey er skeed, hvis Skyld det er. Friderichsborg den 19de Octobr. ao. 1744.

Christian R.

I Henhold til den anførte kongl. Resolution udgik der under 30. Oktober 1744 tvende kongl. Reskripter: 1. til Gen. K. Inspektionen, 2. til Biskop H. A. Brorson. Da begge imidlertid saa godt som Ord til andet gjentage Kirkeinspektionens ovenanførte Indstilling af 15. Okt., skulle de ikke aftrykkes her. Vi nøjes med at anføre det i Kirkeinspektionens Møde 3. Novbr. 1744 givne Referat, fordi det viser, at man strax satte sig i Bevægelse for at efterkomme Kongens Ønske om Oplysning angaaende den Indgang, den omstridte Katekismusforklaring havde fundet i Danmark og Norge — en Sag, hvortil vi senere skulle komme tilbage.

»1743, d. 3. Novbr. refereret

et allernaadigst Rescript af 30. Oct. a. c., hvormed communiceres Gienpart af en Kongl. Ordre til Biskop Brorson i Ribe, at hand skal anordne en Provste Ræt og beskikke

en Actor, som skal actionere Sogne Præsten Niels Pedersen Tøxen for Wierst og Beche Meenigheder, og undersøge, hvorvit hand sig imod det Kongl. all. Rescript af 22. Aug. 1738 angaaende den allmindelige Catechismi Forklarings Intruduction haver forseet, samt over ham hænde Dom. Og befales ellers Collegium i det all. Rescript til dennem, at erkyndige sig, om forbemeldte Catechismus efter forberørte all. Befaling er indført i alle Stifter, og ifald det ei er skeed, hvis Skyld det da maatte være.«

Tilstede ved Mødet var J. L. Holstein, C. v. Støcken, P. Hersleb og J. B. Bluhme. Kollegiets Beslutning lød:

»Herom tilskrives alle Biskopperne i Danmark og Norge.«

Vi vende os nu til Provsterettens Forhandlinger, der dog paa Grund af deres Udførlighed kun i al Korthed kunne refereres her.

Den 7. Novbr. 1744 udfærdigede Biskop Brorson Befaling til Hr. Bertram Højer, Sognepræst i Andst og Gjesten, om at være Actor i Sagen mod Hr. Niels Tøxen: Valget af den nævnte Mand maa i visse Maader forekomme os underligt, da Brorson Aaret iforvejen havde maattet give ham en meget alvorlig Formaning, paa Grund af at han, trods tidligere Løfte om Forbedring, fremdeles levede i ondt Forhold til sin Hustru¹⁾. Højer søgte da ogsaa at unddrage sig det vanskelige Hverv og skrev til Biskoppen om at fritage ham derfor; men fik 12. Novbr. til Svar:

»Af D. V.s Skrivelse d. d. 9. Novbr. ser jeg, hvor nødig De, efter min til Dem ergangne Ordre, Sagen imod Hr. Niels Tøxen vilde agere; men da den kgl. Befaling paalægger mig en Actorem at beskikke, som Sagen paa Hs. K. Maj.s Vegne ved Provsteretten skal udføre, kan jeg Dennem derfra ikke deliberere, men refererer mig til min til Dem ergangne Ordre, som De lader Dem være efterrettelig. Hvad

¹⁾ Kirkehist. Saml. I, 179—80.

Deres Undskyldning i Henseende til de paa Sagen gaaende Omkostninger angaar, da, siden Sagen af H. K. Mj. er anbefalet, finder det sig nok ved Slutningen, hvorfra Omkostningerne skal komme.«

Biskoppen vidste nok, hvad han gjorde, da han beskikkede Højer til Aktor i Sagen; thi ingen Generalfiskal kunde med større Skarpsindighed og Ihærdighed have forfulgt en anklaget, end Højer, vistnok stadig ansporet af Brorson, gjorde med Hensyn til Tøxen. Da denne nu heller ikke fattedes juridisk Indsigt og Kløgt, saa voxede der op en Provsteretssag af saadant Omfang, at man skal søge dens lige uden lettelig at finde den. Men det, efter vort Begreb, besønderlige var, at der ikke blev taget Hensyn til de af Tøxen selv til Biskoppen indgivne Erklæringer, der jo vare tydelige nok, men at man gennem en fast uendelig Vidneførelse søgte at bringe noget frem, der faktisk allerede forelaa klart nok i den anklagedes egne forud afgivne skriftlige Erklæringer.

Da Højer havde forestillet Biskoppen, at Provsten og Præsterne i Andst Herred behøvedes som Vidner i Sagen, beskikkede Biskoppen under 18. Novbr. 1744 Hr. Jens (Pedersen) Storm, Præst i Højen og Jerlev samt Provst i Jerlev og Slaugs Herreder, til som Sættedommer at præsidere i Retten¹⁾, til hans Assessorer valgtes Hr. Claus Haagen, Præst i Grindsted og Hejnsvig²⁾, og Hr. Knud (Nielsen) Storm, Præst i Egtved og Ødsted³⁾. Den sidste fungerede som Retsskriver.

¹⁾ Det var Jens Storm, der tidligere havde overbragt Tøxen Dr. M. Wældikes Hilsen (s. S. 470). Han maa da antages at havde været venlig sindet mod den anklagede. Aktor, Hr. Bertram Højer, var gift med Hr. Jens Storms Søster; men da der var en ond Forligelse mellem dem, er det ikke sandsynligt, at der har været noget Venskab mellem Svogrene.

²⁾ Det var denne, der 1738 anonymt sendte Kirkensp.-Koll. en Angivelse mod Biskop M. Anchersen, som han dog siden paa det ydmygeligste tilbagekaldte (Ny kirkeh. Saml. III, 843—5).

³⁾ Hr. Knud Storm i Egtved var gift med en Datter af sin Formand, Hr. Peder Storm, der var Fader til ovennævnte Hr. Jens Storm i Højen.

Den 8. Decb. 1744 blev Provsteretten sat i Degnens Hus i Store Andst, under Oplæsning af Biskop Brorsons Ordre af 18. Nov. s. A. til Provst Jens Storm med Assessorer om »Stevnemaal paa Forlangende af Actor at udstede, Vidnesbyrd at afhøre og endelig Dom i Sagen at afsige«, alt i Henhold til det kgl. Reskript af 30. Okt. s. A. samt Lov og Forordninger, og saaledes som de agtede at være ansvarlige til. Følgende Personer vare under 27. Nov. s. A. af Provst Jens Storm indstevnede til at aflægge Vidnesbyrd i Sagen: Provsten i Andst Herred Hr. Jens Buch i Hjarup, Hr. Christan Humblet, Præst i Seest, Hr. Henrik Morville i Lejerskov, Hr. Hans Antonius Holm i Nagbølle, saa vel som de hæderlige Mænd, Degnen Augustinus Hoelgaard i Nagbølle, Skoleholder Mads Knudsen i Skanderup, Degnen Hans Steensen i St. Andst, Skoleholder Albert Pedersen ibid., Skoleholder Povl Strick i Øster-Gjesten, Degn og Skoleholder Hans Lauridsen Brøgger i Verst.

Adspurgt af Aktor, om han havde noget at erindre mod Stevnemaalet m. v., svarede N. Tøxen: »Som han med allerdybeste Underdanighed havde hørt Hs. Maj.s allern. Ordre og Befaling, bad han ærbødigst, at Actor vilde behage at fremme sine Vidner, saasom han (T.) ikke kunde eller turde understaa sig i saa højvigtig en Sag noget at tale, førend det hannem ved Sagens videre Oplysning efter Hs. Maj.s allern. og gudeligste Villie bliver af denne hæderlige Ret tilladt at producere, hvad som han i denne sin store Nød og Trang til sin Sags lovmæssige Forsvar kunde finde tjenligt.«

Førend Vidnerne fremkaldtes, bad Aktor imidlertid Tøxen om at besvare følgende Spørgsmaal:

Om Reskriptet af 22. Aug. 1738 ikke var ham bekendtgjort? Dette nægtede Tøxen vel ikke, men gjorde gjældende, at da det var hans Pligt at randsage den Lærdom, som han for sine Tilhørere havde at fremføre, saa kunde han ikke antage, at en Cat.-Forklaring, der indeholdt vildfarende Lærdom, kunde være den, som sagdes anbefalet af

det theol. Fakultet, og hvis Indførelse paabødes af Hs. Maj., hvis »gudeligste Intention det jo var at conservere den rene, guddommelige Lærdom i Hs. Maj.s Riger og Lande i alle Maader conform med den Hell. Skrift, den Augsb. Conf. og Lutheri liden Catechismo.« Anden Lærdom kunde T. ikke forsvare at indplante i den ham betroede Ungdoms Hjærter; han havde derfor betimelig andraget Sagen for sin beskikkede Øvrighed. — Herimod gjorde Aktor gjældende, at der, i Henhold til det kgl. Reskr. af 30. Okt. 1744, ikke her var Spørgsmaal om, »hvad Hr. Tøxens Pligt er i at randsage Lærdommen, og hvor vidt hans Embede der udi kan strække sig, men om det ikke er hans Pligt i dybeste Submission at adlyde Hs. K. Maj.s allern. Villie.« — Tøxen »understod sig ikke at indvikle sig i saa høje og dybe Qvæstioner«, men bad om, at Vidnerne maatte blive afhørte. — Herpaa vilde Aktor dog ikke for det første indlade sig, men gik T. skarpt paa Klingen i en Række Spørgsmaal for at gjøre det klart, at han aldrig kunde være i Tvivl om, hvad der i denne Sag var Kongens Villie, idet Retten derhos paa Aktors Forlangende tilholdt T. »at blive ved Hovedsagen«, hvortil denne svarede, at han haabede, »at han af denne hæderlige Ret, naar det, som anført er, bliver nøje betragtet, skal ikke befindes at være veget aldeles fra Hovedsagen«. — Blandt Aktors andre Spørgsmaal kan mærkes: »Om Hr. Tøxen ej haver ladet udstrø her og der adskillige Copier af det Skrift, som han imod bem. Cat. Forklarings Introduction haver forfattet?« T. indrømmede at han havde laant en og anden Afskrift af sine indgivne »Aarsager«, dog ikke for at faa dem udstrøet eller for at lokke andre til at gjøre fælles Sag med ham. ●

Der efter blev Lovens Ed oplæst for de ovennævnte Vidner med Formaning til dem om at holde sig til Sandheden. Siden indkaldtes de en for en, og der blev forelagt enhver af dem 15 Spørgsmaal. Disse gik navnlig ud paa at faa konstateret, at Tøxen ved forskjellige Lejligheder havde udtalt sig i stærke og nedsættende Ord om »For-

klaringen«, at han skulde have ytret, at Kirkeinspektionskollegiet ikke turde gjøre ham noget, og at Kongen ikke havde vidst, hvad han gjorde, da han underskrev, samt at T. skulde have omtalt de Præster, der, skjønt misfornøjede med »Forklaringen«, dog ikke vilde gjøre fælles Sag med ham i hans Opposition, som »falske Brødre«.

Som Prøve paa Vidneførelsen kan anføres et Par af det 1ste Vidne (Herredsprovst Buch) forelagte Spørgsmaal med Besvarelse:

»12. Om Hr. Tøxen ikke, fornemmelig til Bryllup i Nagbølle Præstegaard¹⁾, haver continueret det hele Maaltid med Skjælden og Smelden paa fornævnte Bog og dens Autor, saa vel som paa dem, der vilde introducere samme Forklaring? — Vidnet svarede: at han havde hørt Hr. Tøxen over Maaltid til Bryllupet i Nagbølle tale om Kjættere. Hvem han mente, vidste han ikke. — Actor spurgte, om Hr. Tøxens Discours paa den Tid ikke var om oftbem. Forklaring og om dem, som samme brugte og introducerede? Vidnet svarede: Det kan han ikke just erindre; men det fejlede vel mulig ikke, at der jo blev talt derom«.

»13. Om det ikke har været Hr. Tøxens Materie i alle eller de fleste Forsamlinger, og mestendels allevegne, baade først og sidst, at beskjemme Bogen og dens Autor, saa vel som paabyrde begge kjætterske Navne? — Vidnet svarede: Ofte, naar jeg har været i Compagni med Hr. Tøxen, har han talt imod Bogen. Hvad han har talt andre Steder, veed Vidnet ikke.«

Naar Aktor var færdig med sin Examination af et Vidne, gaves der Tøxen, for saa vidt han ønskede det, Lejlighed til at forelægge Vidnet de Contra-Spørgsmaal, hvortil han fandt Anledning. Som Prøve i saa Henseende kan anføres nogle Spørgsmaal, han forelagde ovennævnte Provst Buch:

¹⁾ Da Hr. Hans Antonius Holm 16. Juli 1744 havde Bryllup med sin Formands, afd. Provst Blehrs, Datter.

»1. Om Tøxen nogen Tid havde søgt at persvadere ham eller andre til at vægre sig ved den ny Catechismi Forklarings Introduction? — Vidnet svarede, at Hr. T. aldrig havde søgt at persvadere ham dertil, ikke heller veed han, at han har søgt at persvadere andre.«

»2. Om Provsten har den Tanke, at Ungdommen i Vierst og Becche skulde lide nogen Forsømmelse i deres Saligheds Undervisning mere end andre Steder i Herredet, eller om han veed noget uskikkeligt eller forargeligt hennem i Lærdom og Levned at paasige?« — [Hertil svarede Provsten: Nej. Forøvrigt havde han i de faa Maaneder, han havde været Provst, ikke visiteret i Tøxens Sogne af Hensyn til »den opvakte Controvers imod Forklaringen«].

»3. Om Vidnet har hørt af nogen, at Tøxen har prædiket offentlig imod Forklaringen, af hvem og naar han sligt haver hørt? Vidnet svarede: Han har hverken selv hørt det, ikke heller af andre.«

»4. Tilspurgte Tøxen Vidnet, hvad andet han havde talt om Catechismi Forklaring og dens Autor til Bryllupet i Nagbølle? — Vidnet svarede: Han vidste ikke, at der var talt andet end om Kjættene saa vel som muligt om Catechismo«.

»5. Naar og hvor Vidnet har hørt Tøxen beskjemme Bogen eller dens Autor? Vidnet svarede, at han ofte har hørt Hr. T. tale imod Bogen«.

»6. Naar og hvor T. har sagt, at det højlovlige Inspectionscollegium intet kunde gjøre ham? — Vidnet svarede: Uden Tvivl har Hr. T. sagt sligt i Nagbølle Have og i Vidnets eget Hus, da de begge vare ene samlede, at Kirkeinspectionen lod ham vel sidde.«

»7. Naar og hvor T. har sagt: Hans Fjender vare bange for ham? Vidnet svarede: Det skal ogsaa have været i Nagbølle.«

Efter at de 3 Præster af Andst Herred, der foruden Provst Buch vare indkaldte som Vidner, ogsaa vare afhørte, blev Vidneførelsen, der havde været næsten to Dage, indtil

videre afbrudt. Rimeligvis har Biskop Brorson strax faaet Meddelelse om, at det ikke tegnede til, at Vidnernes Udsagn vilde blive særlig graverende for Tøxen. I alt Fald skrev Brorson 22. Dec. 1744 til Hr. Vitus Bering i Rind, Provst i Hammerum Herred, og paalagde ham at afkræve Præsterne i dette Herred, der havde været tilstede ved Hr. Manasses Tøxens Jordefærd den 9. April 1744, Vidnesbyrd om; hvad Hr. Niels Tøxen havde sagt ved denne Lejlighed, da Rygtet gik, at han havde »talt adskilligt imod den af H. K. Maj. allern. anbefalede Catechismi Forklaring.« Ligeledes lod Biskoppen afkræve Hr. Theodosius Blehr, Pastor adjunctus til Nørre-Omme og Bregninge (Søn af Tøxens Meningsfælle, afd. Provst B. i Skanderup), og Hr. Peder Rytzow, Kapellan i Skanderborg, der havde været tilstede ved Provst Blehrs Jordefærd, beedige Vidnesbyrd om Tøxens Udtalelser ved denne og andre Lejligheder.

Den 19. og 20. Januar 1745 foregik Afhørelsen af de indstevnede Degne og Skoleholdere i St. Andst Degnebolig. Forinden blev Tøxen dog Gjenstand for en ny, udførlig Inquisition fra Aktors Side, af hvilken her kun det første Punkt skal anføres:

»Om Hr. Tøxen vel kunde nægte med en god Samvittighed ej at have sagt: Gud havde gjort store Ting ved Doct. Morten Luther, som var kun et ringe Redskab til saa stort et Værk. Gud kunde vel ogsaa gjøre ved ham, som et ringe Redskab, at Kongens Øjne kunde blive opladte, neml. i den Sag ang. ovenanførte Catechismum og dens Introduction? — Tøxen svarede, at saa formastelige Tanker var ikke engang opstegne i hans Hjerte, at han vilde ligne sin ringe, foragtelige Person ved det store, dyre Redskab, Dr. Luther, end sige at han skulde have forgrebet sig med saa ugudelige Ord imod sin allern. Konge, helst da han aldrig havde fornummet nogen Reformation her at behøves, men meget mere at Hs. Maj.s gudeligste Intention i Loven og allern. Forordninger har aldrig været henvendt til andet

end at conservere den luthersk-evangelisk Religion ren og pur i sine Lande og Riger, og agter derfor det af Actore anførte for Calumnia, indtil den, der Sag giver, beviser.»

Degnenes og Skoleholdernes Vidnesbyrd skulle vi ikke her opholde os ved, da de fleste af dem ikke vare af stor Betydning. Man faar det Indtryk, at Degnene, ligesom de tidligere afhørte Præster, meget nødig gik med til at udtale noget, der kunde skade Tøxen. Større Vægt havde Hr. Theodosius Blehrs skriftlige Erklæring, skjønt han ganske vist heller ikke var Tøxens Uven, men kun i Sandhedens Medfør maatte indrømme, at T. oftere i hans Paahør »i en Slags Nidkjerhed« havde talt adskillige haarde Ord imod den paabudne Cat.-Forklaring, og tillagt dens Forfatter Navn af Kjætter, Kvæker og Fanaticus. Men naar Biskoppen havde spurgt, om han ikke havde hørt, at T. have sagt, at han nok kunde, men ikke vilde indføre Forklaringen, saa benægtede Th. Blehr dette aldeles og bevidnede, at T. stadig havde henvist til sin Præsteed, der forpligtede ham til ikke blot at fly al falsk Lærdom, men ogsaa at bekjæmpe den til det yderste.

Den 21. April 1745 fortsattes Møderne i Provsteretten, hvortil Hr. Matthias Bakke, Medtjener i Ordet i Kolding, og Studiosus Peder Lauridsen Borch af Vonsild vare indstevnede som Vidner. Paa Grund af Sygdom var Niels Tøxen ikke selv mødt, men havde sendt sin Degn, Hans Lauridsen Brøgger, i sit Sted. Ved denne Lejlighed bleve de tidligere omtalte skriftlig beedigede Vidnesbyrd oplæste, som Biskop Brorson havde afkrævet de Præster af Hammerum Herred, der havde været tilstede ved Hr. Manasses Tøxens Jordefærd, nemlig Otto Lassen i Gjødstrup (Sneibjerg Sogn), Morten Lund i Ørre, Jacob Schou i Gjellerup og Arent Bisted i Skarild. Af disse Vidnesbyrd ses, at der efter Begravelsen var forefaldet en skarp Dispyt mellem N. Tøxen og de nævnte Præster, der alle holdt paa »Forklaringen«, og at Tøxen i Samtalens Hede havde brugt stærke Udtryk om

Pontoppidans Bog, dog egentlig ikke stærkere end dem, der allerede fandtes i hans Erklæringer til Biskop Brorson. Da Præsterne havde gjort gjældende, at naar noget med en god Samvittighed kunde forklares vel, saa burde det ikke udlægges ilde, skulde Tøxen have svaret, at »paa den Maade kunde man ogsaa forklare det meste af Alcoranen vel«, et Udtryk, der ikke uden Grund vakte Forargelse¹⁾, og som T. senere søgte at formilde ved den Bemærkning, at det selvfølgelig ikke var hans Mening at stille Pont.s Forkl. og Alcoranen paa lige Linie — og ved Henviſning til de gamle Axiomer: *Simile non est idem. Nullum simile extendendum ultra suum tertium.*

Da der af Aktor var afkrævet Regimentskvartermester Jens Flye og Rektor, Mag. Jacob Ørsted, begge i Kolding, Vidnesbyrd om Tøxens Udtalelser, bleve saadanne oplæste i Retten; men de indeholdt ikke noget af større Betydning. Det samme gjælder den tidligere nævnte Hr. Matthias Bakkes Vidnesbyrd. Student Peder Borch fra Vonsild indfandt sig først, efter at Retten var »brudt«, men da han godtgjorde, at han paa Grund af Afspærringen i Anledning af Kvægsygen ikke havde kunnet »komme over Aaen ved Dollerup«, men havde maattet tilbage igjen gennem Kolding, hvorved han var bleven forsinket, saa blev Retten sat paany.

Peder Borch, der senere blev Præst i Grejs og Sindbjerg, havde været Tøxens Discipel og i flere Aar opholdt sig i hans Hus. Intet Under derfor, at han havde hørt adskillige skarpe Udtalelser af ham om Forklaringen og dens Forfatter, hvilke imidlertid ikke adskilte sig væsentlig fra dem, Tøxen selv havde fremført i sine Erklæringer til Biskoppen med Undtagelse af følgende Ytring, som Borch havde hørt: »hans Contraparter! dem gav han en god Dag, de lod ham nok sidde.«

Efter at Vidnet havde forklaret sig angaaende Aktors

¹⁾ I sit Brev til Prof. Wøldike havde Tøxen allerede brugt dette Udtryk (s. foran, S. 453).

15 Spørgsmaal, begyndte Degnen Brøgger paa Tøxens Vegne at forelægge ham en Række Contraspørgsmaal, der viste, at bemeldte Degn var saa vel instrueret af sin Præst, at hans Spørgsmaal endog faldt Aktor ret ubekvemme, hvad bl. a. fremgaar af følgende Slutningsreplik fra Aktors Side: »Aktor maatte erindre Hr. Tøxens Procurator, hvor lovstridigt og formasteligt det var at føre eu Sag imod Hs. Majestæts høje, hellige Person og souveraine Ordre, uden særdeles kgl. Befaling, og hvor formasteligt det endog var for ham at agere Procurator, da han er en Degn og gejstlig Mand, endog i den ringeste Sag, siden Hs. Maj. allernaadigst har behaget at forbyde det«. Hertil svarede Degnen, at han ikke havde gjort andet end »tilføre (fremsætte) de Spørgsmaal, som Hr. Tøxen selv skriftlig havde medgivet ham«. — Efter at Aktor derpaa havde »begjæret Sagens Anstand til i Rette Sættelse og videre Saggivelse til d. 14de Juni, hvilket Retten med begge Parters Tilstaaelse tillod«, blev Mødet hævet.

Da Retten Mandag d. 14. Juni 1745 atter blev sat i Andst Degnebolig, fremlagde Aktor sit Indlæg og »i Rette Sættelse«, hvori det hedder:

»Saa stridigt, som det er udi sig selv, ej alene imod Naturens Lov, men endog imod al anden Folkelov og Ret, at en Subalterne og Subordineret ej med den ærbødige, underdanige og underdanigste Lydighed efterlever af yderste Evne og Formue sine Superieurs, fra den nederste, mellemste til den allerhøjeste Øvrighed paa Jorden, deres Ordres, Villie og Befaling, Love og Forordninger, saa egenraadig, formastelig og lovstridig, formener jeg, Hr. Niels Pedersen Tøxen at have handlet udi denne Hs. Kgl. Maj.s Sag, for hvilken han for den hæderlige og meget respective Provsteret er indkaldet for endelig Dom at lide, efter at Sagen er bleven undersøgt«. — —

Efter derpaa under 6 Punkter at have gennemgaaet Tøxens formentlig lovstridige Adfærd, og det i en Stil saa

skarp, at ingen offentlig Anklager lettelig kunde have brugt skarpere Ord, slutter Aktor saaledes:

«Saa paastaar jeg, efter mit Embedes Pligt og den mig tillagte Ordre som Actor, i kraftigste Maade, at Hr. Niels Tøxen bør efter Lovens I, 1, 6, fordi han ej med allerund. Lydighed har efterkommet sin allern. Konges Befaling, at have forbrudt sit Embede. Og end ydermere i Anledning af Hr. Tøxens mer end formastelige og lovstridige Omgang imod en naadig og souverain Konge, da han ej alene har opsat sig selv, men ogsaa raadet andre og givet andre Anledning at opsætte sig imod H. K. Maj.s allern. Befaling og Rescript af 22. Aug. 1738, paastaar jeg, at Hr. N. Tøxen bør efter Lovens VI, 4, 13 at have forbrudt Ære, Liv og Gods. — Hvad de Expressioner angaar, med hvilke Hr. Tøxen har udladt sig imod min ringe Person for denne respective Ret — — saa paastaar jeg ingen anden Reparation, end at Hr. Tøxen dog vil kjende i sit Hjerte, at jeg fra første Tid af, da han begyndte med dette sit Forehavende, som en Nabo og oprigtig Ven har raadet ham det, som kunde være til hans Velfærd og Kirkens Rolighed. Ellers henstilles til denne hæderlige og meget respective Ret, hvorledes Hr. Tøxen som temere litigans efter Hs. Maj.s allern. Forordning af 23. Decbr. 1735 med mere for hans Forhold og Opførsel for Retten bør ansees. Betræffende Processens Omkostninger, saa vel for Rejser som Tidsspilde samt anden Ulejlighed, paastaas til Datum, Hr. Tøxen at betale med 50 Rdl.»

Efter at denne »i Rette Sættelse« var fremlagt og oplæst, gav Tøxen udførligt Gjensvar til de Vidnesbyrd, der vare fremførte i Retsmødet 21. April 1745, da han ved Sygdom havde været hindret i at være tilstede, og forlangte endelig en 10—12 Ugers Henstand til Besvarelsen af »i Rette Sættelsen«. Men efter Aktors Paastand gaves der ham kun 6 Ugers Henstand.

Inden Retsdagen kom, henvendte Tøxen sig, efter Stiftamtmand Gabels Raad, i en Skrivelse af 2. Juli 1745 direkte

til Gehejmerraad J. L. Holstein og klagede sin Nød for ham. Brevet er paa Latin og indeholder navnlig en stærk Besværing over den Maade, hvorpaa Aktor i Provsteretssagen, Hr. Bertram Højer, »homo, qvi multorum etiam apud nos criminum famam subiit«, var optraadt imod ham: »mihi semper infensissimus, in declamatione causæ nec officio, nec opibus, licet tenuissimis, nec famæ, neqve vitæ meæ, omni etiam veritate et testimonio destitutus, parcere vult«. Tøxen beder derfor Holstein om at række ham en hjælpende Haand og yde ham Beskyttelse.

Paa denne Henvendelse fik han følgende Svar:

Velærværdige og vellærde Hr. Tøxen!

Hvad Han, i Anledning af den imod Ham anlagte fiscale Action, til mig haver indberettet, sligt haver jeg vel af Hans Skrivelse af 24. Julii næst afviget fornummen. Men som Han sig endnu uden Tvivl vel erindrer, at Han mere end for et Aar siden efter General-Kirkeinspektionens Ordre alvorligen er bleven formanet og advaret af sin Biskop, Hr. Brodersen, at holde sig den Kgl. allern. Anordning om den bem^{te} Catechismi Forklarings Introduction allerund. efterrettelig; og Han dog dets uagtet ikke har villet bekvemme sig dertil, saa ser Han vel, at det er Hans egen Skyld, at Sagen nu er kommen til den Extremitet; hvilken nu efter Kgl. Ordre maa have sin Fremgang, og det eneste, som nu for Hannem er tilovers, er, at Han ved Sagens Udfald indkommer med en allerund. Memorial, da det da af H. K. Maj.s allern. Villie dependerer, hvorvidt Han for denne Forseelse maa pardonneres. — —

Kbh. d. 14. Aug. 1745.

J. L. Holstein.

Inden dette afvisende Svar indløb, var Provsteretssagen skreden videre frem og havde taget en mærkelig Vending. Tøxen havde nemlig i Retsmødet 26. Juli 1745 gjort Krav paa at faa Tilladelse til at producere for Provsteretten alle de Aktstykker og Breve, som ovenfor S. 419 ff. ere meddelte,

og som havde givet Anledning til, at Sagen i det hele var rejst imod ham. Skjønt Aktor heftig protesterede herimod under Paastand om, at det vilde føre til Sagens Forhaling, og at det formentlig stred mod det kgl. Reskript af 18. Okt. 1743 om Forhindring af Controverser angaaende gejstlige Sager¹⁾, saa mente Retten dog ikke at kunne nægte Tøxen at fremføre, hvad der kunde tjene til hans Retfærdiggjørelse overfor Aktors haarde i Rette Sættelse imod ham. Dette kunde imidlertid kun ske under den Form, at alle de Personer indstevnedes, hvem Brevene angik, saaledes som det nærmere vil fremgaa af følgende Aktstykke:

Jens Storm, Sognepræst for Højen og Jerlev Menigheder og Provst i Jerlev og Slaugs Herreder samt constitueret Provst i Sagen mellem Actor Hr. Bartram Høyer, efter tillagte Ordre, og Hr. Niels Tøxen anlangende den almindelige Catechismi Introduction, gjør vitterligt, at for mig andrager velbemeldte Hr. Tøxen, hvorledes han skal finde sig foraarsaget, ifølge den i Provsteretten sidstl. 26. Juli faldne Interlocutorii²⁾ Kjendelse, saaledes lydende:

Siden Hr. Tøxen ved sidste Indlæg producerede hans egne til Professorerne indgivne Observationer over 2de Sprog af Bibelen, samt hans egen Skrivelse til Dr. Wøldike i Kjøbenhavn om hans Controvers, saa og et Brev fra afg. Biskop Anchersen om bem. Catechismi Introduction, item hans til Biskopen og

¹⁾ Dette Reskript handler om, at Provsteretter hverken maatte sættes uden vedk. Biskops Foranstaltning eller holdes i Kirker, undtagen hvor der var Sakristi. Deri findes ogsaa følgende Passus: «Hvis Biskoppen finder, at det er en Sag om Lærdomme eller saadant, som kan gjøre Urolighed i Kirken og Forargelse i Landet, og han holder det betænkeligt derom strax en Provsteret at anordne, skal han Sagen til Gen. K. Insp. Coll. indberette og Consilium af dette Collegium forlange og afvarte» (Fogtman, Kgl. Reskr.).

²⁾ Interlocutorium kaldes Dommerens Kjendelse i de mellem Parterne under en Sags Procedure opkomne Stridigheder (f. Ex: om denne eller hin Stevning maa afhjemles, dette eller hint Dokument modtages, dette eller hint Vidne afhøres osv.).

Gen. K.-Insp. Collegium indgivne Controvers, og vilde have produceret ved samme sit Indlæg flere Breve og Documenter, blandt hvilke han og havde i sit Indlæg allegeret et Brev fra Gen. K.-Insp. Collegii Secretaire Jessen: Da saasom han ingen af de vedkommende, som mulig ved samme Breves og Documenters Oplæsning kunde have noget at erindre, haver indstevnet, og hans producerede Controvers, efter K. Majs allern. Patent af 1. Oct. 1737, vedkommer alene det højlovlige Gen. K.-Insp. Collegium at censurere over, altsaa kan hverken bem. hans Controvers udi denne Ret antages uden højstbem. K.-Insp. Collegii Forevidende eller Tilladelse, ikke heller kan de af Hr. Tøxen ved hans Indlæg føjede Breve og Documenter udi denne Ret antages, forinden vedkommende ved lovlig Indstevning til denne Ret om Brevenes Producing ere blevne vidende.

at lade det samtlige, høje, højlovlige Insp. Collegii høje Herrer, samt højædle og højærv. Dr. Marcus Wøldike, summum Theologiæ Professorem, og velædle Hr. Secretaire Jessen i Kjøbenhavn, som og H. H. sal. Biskop Anchersens Enke med Laugværge, og H. H. Biskop H. A. Brorson, ifald nogen af Dem maatte finde fornøden noget imod hvad Breve og Documenter, han enten kan have fra Dem, eller han kan have tilskrevet Dem, deres Oplæsning at lade erindre, alle højbemeldte indkalde her for Provsteretten: Thi blive, som meldt, ifølge berørte Provsterettens Kjendelse, herved med lovlig Kald og Varsel indkaldet højbem. Inspections høje Herrer, om De kan have noget imod Hr. Tøxen hans Anmærkninger at maa blive producerede. Ligeledes bliver ved lovlig Kald og Varsel indkaldet H. H. Dr. Wøldike, velædle Hr. Secretaire Jessen, sl. Biskop Anchersens Enke med Laugværge, og H. H. Biskop H. A. Brorson, om nogen af Dem kan have at erindre imod hvad Breve der enten fra eller til kan være vexlet og af Hr. Tøxen kan blive produceret, deres Oplæsning, alle højmeldte at møde for mig og hæderlige Assessores i Provsteretten, som bliver holdt i Andst Degnebolig førstk. 18. Oct., for at paahøre de forhen i Retten d. 26. Juli producerede og hannem der, efter den

afsagte Kjendelse, tilbageleverede Documenter, hvormed han agter at bevise sin Uskyldighed i den hannem paaførte Sag, imod den af Actore over hannem paaførte uventelige haarde Irettesættelse, som Citanten da agter at producere: Enhver til den Ende vil fremkomme med hvad de formener til deres Rets Bestyrkelse, da alle skal vederfares, hvad Ret er. Datum Højen den 12te Aug. 1745.

J. Storm.

Ved dette Aktstykke ligger i Rigsarkivet¹⁾ følgende Brev

Højædle og Velbaarne Hr. Conference-Raad.

Som vedfølgende Stevning er mig fra Jylland tilsendt til Forkyndelse for det høje G. K. Insp. Collegium, og Hr. Cancelliraad Jessen førend sin Afrejse berettede, at naar samme blev sendt D. V., saa tvivlede han ikke paa, De jo den paa samtl. Collegii Vegne paategnede: Saa tager jeg mig den underd. Frihed, bemelte Stevning, tillige med Copi deraf, herved at tilsende Hr. Conference-Raad med underd. bedende, at D. V. højgunstigst vilde paategne Originalstevningen paa det høje Collegii Vegne, og dernæst mig samme igjen højgunstigst tilbagesende, paa det jeg derefter kunde lade den forkynde for H. H. Hr. Doctor Wøldike, og saa, om muligt, med Løverdagsposten se Stevningen igjen til Jylland tilbagesendt. Jeg anholder derfor underd. om Stevningens Tilbagesendelse det snarest muligt er, og i øvrigt forbliver (osv.)

Eggert Madsen Fisker,
Krigs-Protoeollist ved Sø-Etaten.

Udskrift: A Monsieur, Monsieur de Støcken, Conseiller des Conferences du Roy, à Springforbie.

Selve Stevningen fik følgende Paategninger:

¹⁾ Indk. Breve til Gen. Kirkeinsp. 1745, Nr. 169.

Denne Stevning at være mig forevist og Copi deraf leveret, tilstaar jeg paa General-Kirkeinspections-Collegii Vegne.

Springforbi d. 19. Aug. 1745.

C. v. Støcken.

Denne Stevning er mig forevist og mig deraf Copi leveret. Sagen selv er mig uvedkommende. Det Brev, jeg haver skrevet til Hr. Tøxen, er ikke skrevet for at produceres i nogen Ret, men som et godt Raad til en Ven, og slige Breve burde vel ikke fremføres i Processer; men dersom det sker eller er sket, da er det vel imod min Intention, men der skal ikke findes andet derudi end det, jeg kan og vil være bekendt.

Kbhvn. d. 21. Aug. 1745.

M. Wøldike.

At denne Stevning er mig forevist og Copi deraf leveret, tilstaas udi Hr. Biskop Brorsons Fraværelse af Aamuensis

Ribe d. 8de Sept. Ao. 1745.

Johannes Hiort.

At jeg ved dennes Igjennemlæsning ikke har fundet noget, som jeg kan eller veed at svare til, saa vidt mig bekendt er, tilstaas. Heraf er mig Copi leveret, neml. af ovenmeldte Stevning.

Ribe d. 8de Sept. 1745. M. E. Mechen sl. Anchersens.

Den 18. Okt. 1745 blev Provsteretten sat i Egtved Skole, i Henhold til Biskoppens Skrivelse af 6. Okt., »at siden Kvægsygen var i Andst Sogn, skulde Retten sættes i Egtved Skolehus.« Ingen var mødt paa Gen. Kirkeinspektionens eller de andre indstevnedes Vegne. Men da Tøxen vilde fremlægge de ovf. omtalte Aktstykker, der jo nærmest havde givet Anledning til Provsterettens Nedsættelse, protesterede Aktor derimod, idet han holdt paa, at det ikke tilkom denne Ret at dømme om, hvor vidt Pont.'s Forklaring indeholdt den rene Lære eller ikke. Tøxen bemærkede hertil: »Over-

gaar bekom jeg fra min Provst Hs. K. Maj.s allern. Resolution ved Gehejmeconseil givet den 5. Aug. paa min underd. Supplique, angaaende at samme min Sag ved Lands Lov og Ret maatte have sin ordentlige Fremgang. Hvorpaa den allern. Resolution lyder saaledes: Dette forbliver ved de Kgl. Rescripter. Hvor efter jeg mig allerund. agter at rette og lade denne min Sag efter Hs. K. Maj.s allern. Befaling af denne respective Ret lovligen undersøges, som hidtil sket er, kjendes og paadømmes. Formoder derfor og ydmygst beder, at Retten forsvarer mig imod Actors ubillige Paastand, og mig ingen videre Forhindring tilføjer i at bevise min Uskyldighed, at jeg ikke derover skulde foraarsages min store Nød og Trang i saa højvigtig Sag paa højere Steder at andrage.« — Da Aktor »submitterede denne quæstionerede Punct den velvise Rettens Skjøn-somhed«, afsagde Retten følgende Kjendelse:

»Siden det højlovlige G. Kirkeinsp. Coll. ved lovligt Stevnemaal er blevet forevidende om Hr. Tøxens Anmærknings eller saakaldede Controvers dens Producering for denne Ret, efter det allegerede allern. Rescripts Bydende, saa bliver samme Hr. Tøxens Anmærkninger imodtaget af Retten, som i sin Tid skal observere, hvor vidt det vedkommer den derover at censurere«.

Da Aktor i Anledning af denne »Interlocutorii Kjendelse« udbad sig Betænkningstid, tilstedtes der ham 6 Ugers Opsættelse, hvori Tøxen samtykkede »med Reservation, at de i Retten allerede indleverede Documenter maatte strax blive paaskrevne og i Retten forblive«. Det blev vel tilstaaet, men derefter fik Aktor efter Begjæring Dokumenterne til Laans indtil næste Samling.

Efter at Aktor havde faaet Udskrift af ovenstaaende Kjendelse og den d. 18. Okt. forefaldne Forhandling, maa han skyndsomt have begivet sig til Ribe for at sætte Biskop Brorson i Kundskab om denne Vending i Sagen, hvorved Biskoppen foranledigedes til uden Ophold at tilskrive Kirkekollegiet, som følger:

Deres Excellence (osv.).

Jeg tvivler ikke paa, det er jo D. E. og højstærede Herrer bekendt, at Sognepræsten til Veerst og Becche Menigheder, Hr. Niels Tøxen, af Provsteretten udi den imod ham allernaadigst anbefalede Sag for hans Ulydighed i at efterleve den kgl. all. Befaling om den alm. Catechismi Forklaring's Introduction, er meddelt Contrastevning, allerhelst Contracitanten. Hr. Tøxen, endogsaa skal have understaaet sig samme for D. E. og højstærede Herrer at lade forkynde, og saaledes derefter for en Underret indcitere den Kgl. Generale Kirke-Inspection. Desaarsag jeg, efter Actors Indberetning til mig, kan ikke undlade for D. E. og højstærede Herrer underd. og ydmygst at referere, at den udi indbemeldte Sag constituerede Provsteret, uanset Actors derimod gjorde Protest, har den 18de hujus ved Interlocutorii Kjendelse besluttet at imodtage Hr. Tøxens Controvers imod ommeldte Catechismi Forklaring, som af vedføjede Extract naadigst og gunstigst maatte erfares.

Og siden dette Foretagende af Provsteretten er af Consequence, understaar jeg mig at forestille D. E. og højstærede Herrer, hvor uhørlig og urimelig en Sag det er, at en Provste- og Underret understaar sig at indcitere den Kgl. Generale Kirke-Inspection til Documenters Paahør og Producering i en Sag, som dependerer alene af højstbem. Kirke-Inspections Collegio; hvor directe det strider imod det allern. Rescript af 30. Oct. 1744, der alene befaler at tiltale Hr. Tøxen for hans Ulydighed imod hans souveraine Konges Befaling; mens allermest, hvor ganske urimeligt og lovstridigt det er, at Provsteretten imodtager Hr. Tøxen Controvers imod ommeldte Catechismi Forklaring, som er en Sag, der efter det Kgl. Patent af 1. Oct. 1737 egentlig og alene henhører under den Kgl. Generale Kirke-Inspections Censur, at jeg intet vil tale om de Suiter og Uroligheder sligt kunde føre med sig. — Hvilket jeg saaledes underd. og ydmygst har villet insinuere, i Fald D. E. og h. Herrer

ved allerund. Forestilling for H. H. Maj. [det] synes at ville hemme. — — —

Ribe d. 20. Octob. 1745.

H. A. Brorson.

Den 11. Novbr. kom Sagen for i Kollegiet; men det lader ikke til, at dette har betragtet den med samme Øjne som Biskoppen; thi Resolutionen blev: »Henlægges ad acta«¹⁾. Da kun to af Kollegiets Medlemmer vare tilstede ved Forhandlingen foruden Præses (J. L. Holstein), nemlig P. Hersleb og M. Hwiid, er det aabenbart, at vi i denne Henlæggelse af Brorsons Forestilling høre Herslebs Røst, saa meget mere som han selv ved en senere Lejlighed, da han i al Korthed rekapitulerede Sagens Gang, skrev: »Præsten (Tøxen) begjærer, at de Puncter, han har imod Pontoppidans Forklaring, maatte examineres og paakjendes. Provsten antager hans Gravamina til Paakjendelse²⁾. Biskoppen forbyder Provsten at kjende derpaa³⁾ og skriver derom til Gen. K. Inspectionen. Jeg var da kommen hjem fra min Visitats og viser, hvor ilde det var gjort, at en Provsteret derudi var ordineret; thi 'enten skal Præsten høres, og hans Gravomina paakjendes, eller og kan Provsten ikke dømme, og den Sag burde aldrig være kommen til Rettergang, men i Stilhed afgjøres af det theologiske Facultet. Saa gjør Gen. K. Inspect. Forestilling til Kongen og udvirker Rescript⁴⁾, at Provsten maatte forbydes at

¹⁾ Gen. K. Insp. Kollegiets 2den Hovedprotokol, Fol. 242 f.

²⁾ Dette er dog ikke ganske korrekt, som det tidligere givne Udtog Provsteretsakterne viser; thi vel modtog Retten de af Tøxen indleverede Aktstykker (hans »Gravamina« eller »Controvers«); men dog ikke »til Paakjendelse«.

³⁾ Dette fremgaar dog ikke af Akterne i Provsteretssagen. Biskoppen kunde vel heller ikke godt, samtidig med at han skrev til Kirkekollegiet, foregribe dennes Resolution ved et saadant Forbud.

⁴⁾ Hverken Forestilling ell. Reskript findes, saa det maa antages, at Hersleb har husket fejl. Men Provsteretten handlede ganske vist, som om det havde faaet en saadan Befaling. Hersleb maa have tænkt paa det kgl. Reskr. af 26. Marts 1746, som senere skal anføres, men som var fremkaldt ved Tøxens Appel til Højesteret.

kjende og dømme i den Sag, saavidt Lærdommen angik, men han skulde alene dømme, hvad Straf Præsten havde fortjent. Altsaa skulde en Mand dømmes uden at maatte forsvare sig¹⁾.)

Den 29. Nov. 1745 blev Provsteretten paany sat i Egtved Skolehus. Aktor udbad sig nærmere Forklaring over den ved sidste Møde afsagte »Interlocutorii Kjendelse« og foranledigede derved den Erklæring af Retten, at det ikke kunde være dens Opgave at ventilere Tøxens Indvendinger mod Pont.s Forklaring, men den modtog hans »Anmærkninger« kun paa den Maade, at de skulde »følge Acten til agtende og fornøden Eftersyn paa behørige Steder«. »Ellers tilspurgte Retten Hr. Tøxen, om han ikke kunde og vilde endnu besinde sig og frafalde sin vildfarende Paastand, submittere sig Hs. kgl. Maj.s Naade og deprecere sine Forseelser, da Retten vilde anvende al sin Flid at se ham hjulpen«. Tøxen svarede, at »saa snart nogen vilde bevise den Barmhertighed imod ham, at overbevise ham, at han i noget, enten sit Embede eller Lærdom angaaende, hidindtil har været vildfarende, besynderlig hvad hans Aarsager og deres Confirmation, til H. H. Biskoppen og de høje Herrer i G. Kirkeinsp. indgivne, er anlangende, vilde han strax ubesværet corrigere, revocere, deprecere og gjøre alt, hvad som af en christelig Lærer kan requireres«. Da han fremdeles bad om, at hans »Aarsager« m. v. maatte blive oplæste, erklærede Retten i Henhold til det kgl. Rescript [af 18. Okt. 1743], »at alt det, som kan have Navn af Controvers om Religionen imellem Lærerne, bliver ikke accepteret af Retten til nogen Oplæsning, men til at følge Acten in originali«.

Ved Mødet blev derimod læst og paaskrevet et meget udførligt Indlæg af Tøxen, dat. 24. Juli 1745, hvori han stærkt besværer sig over Aktors Optræden imod ham i den

¹⁾ J. Møller, Theol. Bibl. V, 170.

tidligere omtalte »i Rette Sættelse«. For øvrigt gennemgaar T. paany hele Sagen og gjør med indtrængende Varme gjældende, at naar han skulde holde sin Præsted, kunde han ikke handle anderledes, end han havde gjort. Mod Slutningen skriver han: »Vi ere i slige Tilfælde Guds Tjenere og ikke Menneskers. Vi tjene ikke til Bords for at faa en Mundfuld Brød eller en Haandfuld Ære og Højhed, og dersom vi elske nogen Ting højere end Gud og Christum for derved at lade os dreje fra hans aabenbarede Sandhed, ere vi hannem ikke værd.. De høje Herrer i det højlovlige Gen. K. Insp. Coll. vide selv, hvor ofte jeg i mine Observationer over det gamle og ny Test. har vemodelig beklaget og demonstreret, hvorledes den guddommelige Sandhed paa altfor mange Steder i den udgangne bibelske Edition af Aaret 1737 er bleven fordunklet. — — De høje Herrer vide ogsaa, at jeg ikke har gjort sligt uden Ordre og Begjæring¹⁾. Skal dette, som nu tillaves mig, være min Belønning, maa jeg sige, at jeg for Verden havde været lyksaligere, om jeg i Steden for saa mange Aars møjsommelige Studeringer under stedsevarende Fattigdom havde lært at kjøre Ploven; men dog ingenlunde saligere; thi det agter jeg for den største Lyksalighed paa Jorden, at lide for Christi Sandhed. Mine til Gen. K. Insp. Coll. indsendte Aarsager og deres Confirmation kunne jo examineres, ventileres, censureres. Der er jo det højberømmelige theol. Facultet, som de til Examen kunde insinueres. Er jeg vildfarende, som jeg ikke veed mig at være efter den Oplysning, jeg har af Guds Ord — jeg lader mig gjerne rette; har jeg Ret, at Bogen i visse Ting er ikke uniform med Skriften og libris symbolicis, hvorfor vil Actor gaa saa hart i Rette imod mig? Jeg exponerer min Lærdom og Levned den allerskarpeste Inquisition. Findes jeg skyldig for Menneskene, hvorved jeg synes at have fortjent Straf — vell jeg lider gjerne, og kan sige: Jeg haver syndet imod

¹⁾ Se foran, S. 416—7.

Herren etc. Men findes intet uskikkeligt, hvorfor skal jeg da saa hart medhandles!»

Indlægget¹⁾ var ledsaget af en lang Række smukke Vidnesbyrd om Tøxens Lærdom og Levned, udstedte af Præster der fra Egnen samt af Provsten og forskjellige andre lærde og læge Personer i Kolding²⁾. Vi nøjes med her at anføre følgende:

Velærværdige og vellærde Hr. Niels Tøxen af Vierst haver jeg underskrevne, siden mig allernaadigst er betroet Lejerskov og Jordrup Menigheder at forestaa, nu næsten 5 Aars Tid kjendt i alle Ting som en retsindig Herrens Tjener, der baade i Lærdom og Levned har vist sine Tilhørere Salighedens rette Vej. Guds Ords kraftige Virkning i hans dyrekøbte Sjæl har jeg ikke aleneste af Omgang, men endog særdeles i Skriftestolen, fundet tilstrækkelige Prøver paa, saavelsom altid sporet en oprigtig Nidkjerhed i hans Embede, at nedbryde Satans Rige, at jeg ikke skal tale om den Erudition og Videnskab i de hellige Sprog og Skriftens Udtolkning, han fremfor mange andre besidder, som kan forlyste og glæde enhver, der omgaas hannem. Hvilket saa at være i Sandhed, jeg altid, naar paaæskes, med en god Samvittighed kan og skal bekræfte.

Lejerskov Præstegaard d. 19. Julii 1745.

Henrich Morville.

Ved det næste Retsmøde, 10. Jan. 1746, greb Tøxen Offensiven, idet han fremkom med en »i Rette Sættelse« mod Aktor, hvem han ikke uden Grund beskyldte for at have paaduttet ham en Række Forbrydelser mod Kongen og den kirkelige Orden, som han aldrig nogensinde havde tænkt paa at begaa. Havde Tøxen indskrænket sig til en Paavisning heraf, vilde Retten næppe have kunnet afvise

¹⁾ Findes i Addit. 177. 4° og i Thottske Saml. 350. 4°.

²⁾ Jvfr. foran S. 412—3.

hans »i Rette Sættelse«; men for at faa frem, hvad der for ham selv var Hovedsagen, havde han i det nævnte Aktstykke tillige inddraget en Del af sine Ankeposter mod Pontoppidans Forklaring belagte med lange tyske og latinske Citater af Luthers og andre Theologer Skrifter¹⁾. Men herpaa vilde Retten ikke indlade sig og afviste derfor »i Rette Sættelsen«. Dette betragtede Tøxen som en »Rettens Fornægtelse« og »absenterede sig derfor fra Retten« (som han selv siger) efter at have erklæret, at han vilde supplicere til Kongen og indanke Sagen for Højesteret.

Da Retten atter sattes 21. Febr. 1746, gav Tøxen ikke Møde, hvorfor han blev »laudaget« til enten selv eller ved Fuldmægtig at møde 14 Dage derefter »for enten at legitimere sig med den anbudne Appellationsstevning til højere Ret, eller og i dens Mangel at fremkomme med hvis han til sin Sags Tarv agter nødig«. Forkyndelsen herom fik af Tøxen følgende Paategning:

»Som jeg af nærværende Udtog af Provsterettens Protocol maa med Forundring fornemme, mig imod Forhaabning at paasiges, at jeg sidst afvigte 10. Januar, da jeg formedelst Rettens Fornægtelse maatte nødes til at klage mig rettesløs, skulde have lovet endnu til 6te Uges Dag at møde for velbemeldte Ret eller fremdeles ved samme Ret at svare til Sagen, hvilket ikke heller saa i bem. Protocol skal findes, saa fremt det Udtog, mig er givet, dermed efter sikker Formodning er ligelydende, saa tjener dette til ærbødigt Svar paa det mig i Dag forkyndte, at jeg betimelig ved Hs. Excellences, Høj- og Velbaarne Hr. Gehejmerraad Gabels, højgunstige Recommendation haver, efter Lovens 1. Bogs 6. Cap. pag. 73 og 26. Cap. pag. 200, indgivet uden Forhaling min allerund. Ansøgning om Stevning for Rettens Fornægtelse til H. K. Maj.s Højesteret, hvorpaa jeg i dybeste Underdanighed maa ervarte H. K. Maj.s allern. Villie og Resolution, da højstbemelte Stevning, naar den mig allern. er

¹⁾ Aktstykket findes indført i Addit. 177. 4°.

bleven meddelt, i rette Tid efter Loven skal blive forkyndt. Skulde velbem. Provsteret og Actor sig ikke hermed finde fornøjede, faar de at gjøre, som de for Gud og højeste Øvrighed agte at forsvare; men mig er det hverken muligt eller tjenligt at møde for den Ret, hvor ingen Ret for mig, efter befunden Beskaffenhed, kan være at vente.

Vierst d. 28. Febr. 1746.

Niels Tøxen.

Af denne Antegnelse erfares, hvad ogsaa ved en tidligere Lejlighed er antydet¹⁾, at Tøxen hos Stiftamtmanden i Ribe, Gehejmerraad C. C. Gabel, havde fundet nogen Støtte under sine vanskelige Forhold. Det af Tøxen indsendte Udkast til en Højesteretsstevning skal, skjønt det er noget vidtløftigt, her meddeles, da det bevirkede en brat Vending i Sagen.

Vi Christian den Sjette etc. gjøre vitterligt, at for os allerund. haver ladet andrage Niels Pedersen Tøxen, Sognepræst i Riber-Stift udi vort Land Nørre-Jylland, hvorledes han formedelst den over hannem anordnede Provsteret, holden i Egtved Skolehus d. 10de Januar sidst, skal finde sig beføjet for os i vores Højesteret en Klage over bem. Provsterets Forhold til Rettens formentlige Spilde for hannem, idet at, efterat vores allern. Rescript af 30. Oct. 1744 befaler dem at undersøge, hvorvidt Citanten sig skal have forset ang. den alm. Catechismi Introduction, ved hvilken anbefalede Undersøgning umulig ej skal kunne separeres Citantens Aarsager, hvilke han betimelig skal have indgivet, ej alene til afg. Biskop Matthias Anchersen, men endog, paa Befaling af Synodo Vardensi, til itzige Biskop Hans Adolf Brorson, ja mere, for vores allern. anordnet højlovlige Gen. K. Insp. Coll. set samme insinuerede: Saa skal ovenbem. Provsteret ved næstforegaaende Samling i bem. Egtved Skolehus vel have antaget noget af det, Citanten havde til sin

¹⁾ Se foran S. 595.

Nødtøft, men siden det øvrige og vigtigste under Restriction, ikke til Oplæsning eller Protocollation, men aleneste til den forventende Acts Vedhæftelse (hvormed Citanten, som underdanigst, har maattet lade sig nøje); men derefter, da Provsteretten til fornævnte 10. Jan. blev foretaget i Egtved Skolehus, skal de efter den beskikkede Actors, Bertram Højers, Paastand [have] funden for Ret at gaa Citantens Aarsager ganske forbi, og det paa Fundament, at Actor gav samme Aarsager det incompetente Navn af en ved Citanten opvakt Controvers, alt paa det han dermed skal have kunnet bemandt hans Hensigt med at hindre den Provsteretten anbefalede Undersøgning, bestyrkende sin Paastand af det af Os allern. udgivne Patent af 1. Oct. 1737. der haver til Indhold, at ingen Controverser uden de højlovlige Gen. K. Inspectorum Forevidende og Tilladelse publice enten mundtlig eller skriftlig maatte ventileres. Hvilken Actors Paastand ej paa dette Sted og i den passu skal kunne have Sted, dels fordi Citantens Aarsager ikke, førend vores allern. Resc. af 30. Oct. 1744 Undersøgningen befalede, for andre end ovenbemeldte Biskopper i Riber-Stift skal være gjorte almindelige, hos hvilke som hans Superieurer og Kirkens Forstandere han skal have søgt Forespørgelse og Raadføring for hans ømme Samvittighed, eftersom han ved dem af Guds aabenbarede Ord skal have søgt at stilles tilfreds, saa deraf endnu ikke skal være fulgt nogen nachdelig Svite for Guds Kirke, allerhelst om saa havde været, ovenbem. Biskopper vel havde givet vores Gen. K. Inspection [det] tilkjende; dels og Citanten allerund. formener, at, om saa var, hans udgivne Aarsager kunde meritere det Navn Controvers, og de requisita hos dennem fandtes, saa er han udi allerund. Formodning, vores allern. Patent af 1. Oct. 1737 udi ingen Maader er modhandlet, allerhelst Provsteretten ved sit Interlocutorium af 26. Juli 1745 haver ham paalagt Patentets Indhold at fuldbyrdige, som og skal være sket ved Provsterettens Interlocutorii Efterlevelse i dette, at han det højl. Kirke-Collegii Inspectores haver ladet incitere, og

beviser deres Forevidende (da vores allern. Undersøgning var anbefalet) baade deres Paaskrift paa Stevningen, saa og at ingen Protest imod Citantens Aarsagers Oplæsning og Paahør skal være indløben¹⁾. Ja mere, skal Citanten under Acten [have] erklæret sig, at [han] ikke var saa paa-staaende i sin Mening, han jo gjerne, overbevist af Guds sande Ord, haver været og er villig at corrigere, revocere og deprecere, som ikke skal gjerne findes hos nogen Controverses Opvækkere. Alt dette uagtet, saa skal dog Provsteretten ved deres Tid efter anden afsagte Interlocutoria indskrænket Citantens Rets Fremmelse, indtil de tilsidst d. 10. Jan., som meldt, ganske skal have nægtet enten at høre Citanten og lade hans Indlæg oplæse, ikke heller villet tillade, samme Acten, som ved andre hans Documenter sket var, at lade vedhæfte, men hannem samme forseglede tilbageleveret, hvorved ham blev betaget al Mulighed noget i samme enten at forandre eller lade separere, da Citanten formener, det havde været retfærdigere og christeligere, hans Forsvarsskrift baade at anhøre og modtage, helst derfor lovlig var stevnet, hvorefter Provsteretten i sin Tid, saa vidt lovligt eragtedes, kunde have regarderet ved Doms Af-sigt. — Med mere, som Niels Pedersen Tøxen enten selv eller ved Fuldmægtig i vores Højesteret agter at lade demonstrere og paastaa. Dette ovenmeldte betæffende befale [Vi] Eder udi Provsteretten beskikkede, Jens Storm, Sognepræst til Højen og Jerløv Sogne samt Provst udi Jerløv-Slags Herred, med sine adjungerede Assessoribus, Claus Haagen, Sognepræst for Grindsted og Hejnsvig Sogne, og Knud Storm, Sognepræst for Egtved og Ørsted²⁾ Sogne, at I retter eders Lejlighed efter, herom udi Rette for os at møde eller møde lade i vores Højesteret, naar den in . . . førstkommende atter vorder foretaget, der eders Forhold

¹⁾ Denne Bemærkning stadfæster, hvad ovf., S. 603, Not. 4 er anført til Berigtigelse af Herslebs Beretning.

²⁾ Nu: Ødsted.

og Behandling at til- og forsvare, samt eders ved denne Forretning brugte Protocol og derudi tilladte Documenter til Vedhæftelse, naar Retten beskreven havde givet vorden(!), med Eder at tage, da enhver af Eder efter befunden Beskaffenhed skal vorde paadømt. Til samme Tid og Sted befales ligeledes den beskikkede Actor, Bertram Højer, Sognepræst for Store Andst og Gjesten Sogne, hans brugte Forhold og Procedure ved og under Sagen i lige Maade at til- og forsvare, samt at modtage Dom. — For Processens lovlige Omgjænges Skyld anmeldes og denne Stevning for Os elsk. Hans Adolph Brorson, Biskop udi Riber-Stift, samt afg. Matthias Anchersens Enkefrue udi Ribe, om noget dennem anrørigt ved Sagens Drift maatte forefalde. I lige Maade insinueres og det højl. Gen. K. Insp. Collegium denne allerund. implorerede og udstedte Stevning, om samme skulde finde for godt noget herved eller imod at lade erindre; tagendes enhver med sig, hvis han til Sagens Oplysning tjenlig eragter, da herom skal vorde omgaae[de]s, som Lov og Ret medfører. Givet paa vort Slot Christiansborg i vor Kgl. Residens-Stad Kjøbenhavn etc.

Efter ovenstaaende Concept begjæres i dybeste Underdanighed, allern. Højesterets Stevning maatte vorde expederet.
 Vierst d. 21. Jan. 1746. Niels Tøxen.

Ovenstaaende Stevning, som dog ikke naaede ud over Udkastets Stade, og saaledes aldrig blev forkyndt for vedkommende, sprængte Provsteretten, der ikke burde have været nedsat og nærmest ligner et ilde betænkt Forsøg af Kirkeinspektionen paa at slippe fra en vanskelig Sag. Havde Hersleb ikke været paa Visitats, da Kollegiet gjorde Indstilling til Kongen om Rettens Nedsættelse, havde hans overlegne Logik vistnok forhindret denne Prostitution for et kongeligt Collegium. Nu maatte det bide i det sure Æble og selv foranledige Sagens Standsning.

Det vilde blive en Gjentakelse af hvad der allerede er

Læseren bekendt, om vi her udførlig skulde referere Indholdet af Provsterettens Indberetning til Kirkekollegiet (dat. 20. Jan. 1746, fremsendt af Biskop Brorson med en Følgeskrivelse af 28. Jan.), hvori Sagens Henviſning til Højesteret søgtes afværget, og Tøxens Memorial (af 21. Jan.) til Kongen, hvori han paa en indtrængende Maade søgte at vise, at han kun havde gjort sin Pligt, overensstemmende med Lov, Ritual og kgl. Forordninger, ved at modsætte sig vildfarende Lærdoms Indførelse i Kirken, hvorfor der formentlig ikke var nogen Grund til at forfølge ham. Det sidstnævnte Aktstykke oversendtes ifølge Conseilets Beslutning af 3. Febr. til Kirkekollegiet, der 10. Febr. behandlede baade Provsterettens og Tøxens Indlæg og i den Anledning vedtog at gjøre en Forestilling herom til Kongen for at bringe Sagen til Ende¹). Da Forestillingen var affattet, sendtes den til Provst Hwiids Underskrift — han havde nemlig ikke været tilstede i Mødet. Ved en Skrivelse til Kollegiet fik han det imidlertid til at forandre den alt affattede Indstilling i Overensstemmelse med det af ham gjorte Forslag, der her følger:

Siden ieg ikke formedelst de i mit Huus grasserende Meslinger har kundet være tilstæde i Collegio ved denne betydelige Sags sidste Deliberation, heller ikke har seet Udkastet til Forestillingen, førend dend nu i dette Moment sendis reenskrefven til Underskrifvelse, derforuden nu i denne Time har Hovedet og Hænder fulde af Arbejde, som kræfver Eftertanke, falder det mig overmaade tungt at tage consilium in arena og gifve saadanne Raad, der kand være varlige og tienlige i saa delicat en Sag, hvor en almindelig introducerit og autoriserit Catechismus paa den eue Side og en Mands med sin hele Families Veldfærd paa den anden Side staar Fare for at gaa under, og hvilket af Deelene der skeer, gifver det stor Bevægelse i Kirken og stor Op-

¹) Gen. K. Insp. Collegiets 2den Hovedprotokol, Fol. 268^b f.

siun baade hos os self og blant fremmede. Mine uforgribelige Tanker i Sagen ere derfor disse:

Jeg er i alle Maader eenig med dend af de høye Herrer tagne Resolution, at Sagen skal sisteris og Tøxen nægtis den begærte Høyeste-Rættisstefning, paa det at ikke Catechismi Authoritet skulle svekkis og ved Advocaternis Raillerie og Objectioner ridiculeris for Publicum. Men dend beste Maade, naar Sagen er sisterit, at gøre en god Ende derpaa, saaledis at Catechismus bliver det den er, og Tøxen kand reddis fra sin totale Undergang, er vandskelig for mig at udfinde.

At lade den gode Tøxen gandske i Rolighed og tilstæde ham med sin formeente Orthodoxie at omstøde en i saa mange Aar introducerit og antaget Bog, som ingen har indgivet Gravamina skriftlig mod for Urigtighed, saa vidt ieg veed, uden hand og hands afdøde Proust, det synes betenkeligt; thi det var mod dend souveraine Regærings Høyhed, mod alle vel indrettede Societeters Grundregler, mod Kirkens og Landets almindelige som fornødne Rolighed, og paa saadan Maade kunde ingen Catechismus, om dend end var skrefven af Paulo self, vente nogen Bestandighed. Men ligesaa betenkeligt finder jeg det paa dend anden Side at suspendere eller remove denne Mand, allerhelst naar mand sisterer Sagen mod ham. Det ville i Sandhed blifve ham i de vankundiges Øyen baade nu og i Eftertiden (hvis Tal altid udgør dend største Hob) saa stor en Ære og grønnende Martyr-Krone, som det blef ham til Skade i det timelige; ja dend Haardhed, som Publicum formeente der var brugt mod ham, ville virke Bitterhed og Had mod Bogen, legge Stød i Vejen for dends almindelige Brug og hindre os at naae voris Øyemerke, som er at see paa og befordre Kirkens Rolighed og dend almindelige Opbyggelse.

Dend i mine uforgribelige Tanker gelindeste Vej for at redde baade Bogen og Manden var, om ham blef gifvet endnu et half Aar at betenke sig udj, og saafremt hand ikke inden dend ham foresatte Tid kunde ved Consultationer

med brafve Mænd og gode Bøger finde sig i at bruge og og introducere Bogen, da at sette ham en Adjunctum og Capellan for at gøre det, som Tøxen foregifver at gøre sig scrupel over. Dette mit Forslag grunder sig paa følgende Raisons. 1) Det har fra Begyndelsen været Collegii Tanker at conservere denne Mand, saavit det skee kunde uden Bogens Undergang, til den Ende har vi jo trainerit Tiden, til dend Ende blev aftalt i Collegio, at Prousteretten skulle først indsende deris Dom, førend dend blev afsagt, for i Fald dend var for haard, da at moderere det ved Intercession; nu maa vi erindre os det bekente axioma: sapientes sibi semper constare debent nec mutare scopum. 2) Det kommer over ens med den Moderation, der i paralell casu er brugt med en vis Præst¹⁾, der vægrede at sidde i Skriftestoelen; dend, ieg sigter til, blev ikke removerit ab officio, men ham blev forelagt Tid at betenke sig, nam conscientia non vult cogi at persvaderi, og da hand ej kunde beqvemme sig, blev ham gifvet en Medtiener, der kunde med en god Samvittighed gjøre det, som dend anden gjorde sig Samvittighed over. 3) Sandheds og Gen. Kirk. Inspectionens Fiender kand, naar de ikke altfor meget ere præoccuperede, see og blive overbeviiste om, at mand allene har søgt, som billigt er, at conservere Bogen, men ej at forfølge Manden eller tvinge hands Samvittighed, thi mand gifver ham Tid at betenke sig, og derhos forunder ham et loulig Middel at befries fra at handle mod sin formente Samvittighed. 4) Kirke-Historien lærer os, at jo mildere Adfærd der brugis i slige Tilfælde, jo mindre Bevægelse, Opsyn og Uroe har mand at befrygte i Kirken og Landet. 5) Det er en Refselse for Tøxen og en Advarsel for andre af hands Sind, at de ikke saa læt lader sig merke, thi de ere ligesaa vel bange for Capellan som for Remotion. Ja hvem veed, om det ikke kunde hende sig, at Tøxen som en gammel Mand kunde i dend ham foresatte Tid tage Af-

¹⁾ Enevold Ewald, Præst ved Waisenhuset (s. K. S. 4. R. III, 65 ff.).

skeed fra Verden, og Sagen da hendøe med ham; saa gik det med hands Proust, der døde i Controversen, og Controversen døde med ham. Skulle nu disse mine ringe Tanker ikke finde naadigst og gunstigst Biefald, men plurima vota holde det tienligere at gaa ind til Hands Majestæt med denne deres allerunderd. Forestilling, saa udbeder ieg mig dend Naade og Bevaagenhed at, siden ieg staar i saa nær en Relation med denne Mand, da min Broder har hands Daatter til Ægte¹⁾, og denne Forestilling angaar hands timelige Velfærd, ieg og fra Begyndelsen har holt mig saa upartisk, at ieg aldrig har corresponderit med Manden eller min Broder i denne Materie, maatte befries fra at underskrifve denne Forestilling, efterdj at alle fornuftige og christelige Menisker maa tilstaa, at ieg med største Billighed kand være beføyet til at undskylde mig derfor. Disse uforgribelige og med min beste Samvittighed overeensstemmende Tanker indstillis hermed under høye og gode Herrers Correction

underdanigst og ydmygst af

Hafn. d. 3. Martij 1746.

M. Hwiid.

Denne Skrivelse blev af megen Betydning for Sagens Gang, som det vil fremgaa af følgende kgl. Reskript til Biskop Brorson²⁾, hvilket omtrent ordret gjentager Kollegiets Indstilling, som efter Modtagelsen af Hwiids Brev var bleven forandret.

Christian VI (osv.) V. B. t. Efter vores Gen. K. Insp. Collegium i Anl. af en af vores Hofprædikant og Prof. theol. extraord. Os elsk. Erich Pontoppidan til Os indgiven allerund. Memorial i Aaret 1744 Os all. havde forestillet, hvorledes af N. P. Tøxen, Sgpr. for Vierst og Becche Sogne i Ribers- St., da var bleven opvakt en Controvers imod den alm.

¹⁾ Se foran S. 465. Som tidligere er antydnet, betegner »Daatter» mulig Stifdaatter.

²⁾ Meddelt efter Tøxens Afskrift. Tidligere trykt i C. P. Rothes Udtog og Samling af Kgl. Rescripter III, 1, 359 ff.

Catechismi Forklarings Introduction i forskr. Sogne, saa og hvorledes denne Præst, uanset disse alvorlige Formaninger og bem. Collegii Advarsler, all. at efterleve vores derom all. udgivne Anordning, dog ikke har villet forandre sine Tanker, brugende, endskjønt uden Grund, sin ømme Samvittighed for at skjule sin Forseelse: Have Vi, da det blev fornummet, at andre Præster i Jylland begyndte at tage Exempel af ham og at vise sig uvillige til at bruge denne Cat. Forkl., for at forekomme videre Egenraadighed hos Præsterne imod vores allern. Befaling — — og for at statuere et Exempel paa denne Præst Tøxen, d. 30. Oct. 1744 ladet Dig rescribere at anordne en Provsteret og en Actor, for lovlig at actionere hannem, undersøge, hvor vidt han sig imod vores naad. Rescript havde forset, og over ham at hænde Dom. Men i Steden for at vente Udfald paa Sagen ved Provsterretten, hvor den er indtil Dato bleven ventileret pro et contra, er det saa vel af en Præstens, N. Tøxens, Memorial af 21. Jan. sidstleden, som af dit vores Gen. R. Insp. Coll. tilskrevne Brev, samt af en Memorial fra Provsterretten erfaret, at denne fiscaliske Action ikke nær er til Ende bragt, men tvert imod skal sigte til største Vidtløftighed, saasom Præsten Tøxen, der skal være af en uovervindelig Egen-sindighed og foragte de bevægeligste Formaninger af hans foresatte Øvrighed, ikke alene skal have søgt at forlede Provsterretten til at imodtage og paadømme hans imod den anordnede Catechismo anlagte Controvers, men endog, da Retten hannem saadant afslog, udi forberørte hans Memorial til Os klager over Rettens Fornægtelse, og indsender et Brev om at til en Højeretsstevning, i Tanke at faa Provsterretten's Interlocutorium underkjendt og Frihed at tale og skrive saa meget imod Cat. Forklaring, som han lyster. Hvorimod Provsterretten har fundet sig beføjet ved deres Interlocutorium at nægte ham at imodtage hans i Retten indgivne seneste Indlæg, fordi det var opfyldt med idel Controverser imod den introducerede Cat. Forkl., hvilke Controverser Provsterretten ikke har understaaet sig at antage,

siden baade Patentet om en Gen. K. Insp.s Anordning, som og bem. G. K. Insp. Collegii Brev til afg. Biskop Anchersen, som er blevet Riber-Stifts Gejstlighed til lagttagelse communiceret, udtrykkelig forbyder nogen anstødelig Controvers over Religionen og derhen hørende Lærdomme uden G. K. Insp. Collegii Forevidenhed og Tilladelse enten publice eller privatim, mundtlig eller skriftlig at maa ventileres: Saa, siden denne N. P. Tøxen skal være en gammel, bedaget, fattig, men ikke meget lærd eller oplyst Præst, som synes mere af Taabelighed og Uforstand at sætte sig imod Cat. Forklaring end af Ondskab og Halstarrighed, og som derhos forevender sin ømme Samvittighed, der dog i dette Tilfælde skal være aldeles erronea, give Vi Dig hermed tilkjende, at Vi efter vores G. K. Insp. Collegii Os allerundgjorte Forestilling allern. have fundet for godt, at den imod Præsten N. P. Tøxen anordnede Action skal være aldeles ophævet, og ville Vi af sær kgl. Naade give ham et halvt Aars Tid Dilation til at betænke sig, om han allerund. vil efterleve vores allern. Befaling; men hvis han ikke i den Tid vil indføre den anordnede Catechismum i de hannem anbetroede Menigheder eller betænker sig rettere og afstaar fra sin urigtige Mening, da haver Du at sætte hannem en Capellan pro persona, som kan forrette hans Embede. Derefter (osv.) Skrevet paa vort Slot Christiansborg i vores Kgl. Residens-Stad Kjøbenhavn d. 26. Martii 1746.

Christian.

J. L. Holstein.

Om Sagens Gang vidste Tøxen intet, før hans Provs^{te} Hr. Jens Buch fra Hjarup, med Præsten i Skanderup, H^{er} Hans Antonius Holm, den 13. April overbragte ham en af Biskop Brorson bekræftet Afskrift af ovenstaaende kgl. Reskript. At det var en Sten fra Hjærtet for den betrængte Præst, ses af de Glædesudbrud paa Latin og Hebraisk, hvormed han i sin Kopibog har ledsaget Reskriptet om Ophævelsen af Retssagen mod ham. Dermed var han dog

enduu ikke paa det tørre. — Om Forholdenes videre Udvikling beretter han selv:

«Efter at det havde behaget Gud ved en salig Død [6. Aug. 1746] at bortkalde sl. og højl. af Ihukommelse Kong Christian VI, og Tiden, som mig af højstbem. Hs. Maj. allern. var forundt, lakkede mod Enden, skrev jeg, efter foregaaende Samtale, H. H. Hr. Biskop Brorson til omtrent 14 Dag for Michaels 1746, som følger:

Højædle og Højærv. Hr. Biskop!

D. H.s gunstige Svar paa min underd. Anmodning angaaende Kaldets ringe Indkomme, der nu maa deles i 3de Parter, neml. til Enken, Capellanen og mig, haver jeg med tilbørlig Flid overvejet, men finder dog ikke tjenligt endnu saa hastig ved allerund. Supplique saadan min forestaaende Nød og Trang for vor allern. Konge at andrage; tør ej heller denne Gang D. H. med saadan ydmyg Bøn anmode; hvorudover jeg nu som tilforn, for at beholde Samvittigheden ren og ulæderet, med allerdybeste Underdanighed underkaster mig H. Maj., sl. og højl. Ihukommelse, K. Chr. VI's allern. og sidste Villie i denne Sag, at lade mig en Capellan p. p. af D. H. imponere, og takker da underd., at D. H. efter sit gunstige Løfte har hørt den gode Barchman prædike; vil og ønske og ydmygst formode, at han til samme Embede at forrette maatte til den Tid, som D. H. fornøden eragter, blive beskikket, paa det at hans Vocation, om muligt er, tillige med mit Confirmationsbrev kunde nu ved en og samme Lejlighed allern. blive forhvervet¹⁾. Herpaa jeg ydmygst vil udbede mig ved nærværende Exprese D. H.s gunstige Svar. Jeg forbliver (osv.)

N. Tøxen.

¹⁾ Ved Kongeskifte skulde alle Embedsmænd erhverve kgl. Stadfæstelse paa deres Kaldsbreve, en baade besværlig og bekostelig Sag for dem. At Tøxen har faaet Stadfæstelse paa sit Kaldsbrev, samtidig med at Afskedigelsen hang som et Sværd over hans Hoved, vil det følgende (S. 624) vise.

»Herpaa bekom jeg intet Svar og maatte derfor paany igjen medio Novembris s. A. affærdige et Bud til Ribe med et Brev til Biskoppen af Indhold, som følger« :

Højædle og Højærv. Hr. Biskop!

D. H. ville gunstigt holde mig min Dristighed til gode, at jeg ved nærværende Bud understaar mig at afvarte D. H.s gunstige Svar paa min sidste Skrivelse, som sker ikke saa meget for min Skyld, der gjerne kan taale den ønskelige Rolighed, helst eftersom den naadige Gud forlener mig endnu Kraft og Styrke til mit Embede at forrette; kan ogsaa vel tænke, at D. H. efter sit gode Løfte, da jeg efter den fromme Herres, H. Exc. Hr. Geheimeraad Gabels, gunstige Raad havde den Ære og Lykke mine tunge Vilkaar for Dennem at andrage, har ladet sig være angelegen ved faderlig Omsorg om muligt at afværge hvad Fortræd der i sin Tid, i Fald jeg over Formuen bliver besværet, af Sagen kan flyde. Men som den gode Sr Antoni Barchmann, der efter D. H.s gunstige Løfte har saa vel som jeg fattet den Forhaabning, i Fald mig Capellan skulde imponeres, samme Tjeneste at blive betroet, har i disse Dage været hos mig at fornemme, hvad Notitie jeg derom fra D. H. maatte have bekommet, saasom hans Svoger, Hr. Jessen i Andsager, havde berettet hannem D. H.s gunstige Løfte, mig derom at tilskrive; saa beder jeg allerydmygst, D. H. ville gunstigt lade sig behage ved nærværende Bud, om muligt er, at meddele mig et Par Ord om sin gunstige Mening i denne Sag, enten til eller fra, at han maa vide, hvorefter han sine Sager kan indrette. Jeg forbliver (osv.)

N. Tøxen.

»Herpaa fik jeg ej heller noget skriftlig Svar, men H. Højærv. lod Buddet svare mundtlig, at han vilde tage det i Betænkning og skrive mig til med Posten.«

Naar Biskoppen saaledes unddrog sig fra at svare Tøxen, da var Grunden vistnok den, at han for Tiden ikke kunde

give noget afgjørende Svar. Han havde nemlig omtrent paa samme Tid indgivet følgende Forestilling til Kongen:

Stormægtigste, Allernaadigste Arvekonge og Herre!

D. K. Maj.s Hr. Fader, sl. og højl. Ihukommelse, har ved Rescr. til mig af 26. Maj indeværende Aar allern. ophævet den mod Sognepræst til Vierst og Becche Menigheder, Niels Tøxen, anordnede Commission, og tillige allern. givet bem. N. T. $\frac{1}{2}$ Aars Dilation til at betænke sig, om han vilde efterleve H. K. Maj.s Befaling af 22. Aug. 1738 — — da ham ellers af mig skulde sættes en Cap. p. p., der Embedet kan forrette; og da den allern. foresatte Terminus er nu expireret, og benævnte N. Tøxen endnu vedbliver sin Mening og ikke vil bekvemme sig til at efterleve allerhøjstbem. kongl. Befaling: Saa i allerund. Følge af merbemeldte allern. Befaling bliver til D. K. Maj.s allern. Confirmation hermed til pers. Capellan og benævnte Læreembedes Betjening all. foreslaget Johan Christopher Neuchs, Collega udi Colding latinske Skole, en meget retsindig, solid og til Embedet velskikket Minist. Candidatus. Og siden Kaldet er kun ringe, saa Capellanen skal næppe kunne have til nødtørftig Udkomst, saa understaar jeg mig herved tillige all. at forestille, om det ikke maatte behage D. H. Maj. tillige allern. at beskikke den proponerede Person til Adjunctus og Successor i Embedet, som kunde da være en Soulagement for ham i hans Møje og Arbejde. — —

Ribe d. 1. Novemb. 1746.

H. A. Brorson.

Snart efter at ovenstaaende Brev var afgaaet, maatte Biskoppen gjenkalde det ved følgende Skrivelse:

Stormægtigste, Allernaadigste Arvekonge og Herre!

Siden jeg med næstsidste Post i min allerund. Forestilling anl. en Capellan p. p. til Niels Tøxen, Sognepræst for Vierst og Becche Menigheder, gjorde allerund. Forslag paa J. C. Neuchs — —, har han derefter, saa snart det

blev ham bekendt, meget vemodigen og for Guds Skyld indstændig bedet mig, om muligt, at hindre bem. Forslag, efterdi han ingenlunde var i Stand til at kunne antage Læreembedet i Kirken; og efterdi alle mine derimod gjorde Forestillinger slet intet har kunnet udrette, saa nødes jeg til, bem. hans allervemodigste Andragende til D. K. Maj.s Naade og Mildhed allerund. at indstille. Her har slet ingen af Candidatis Ministerii i det hele Stift søgt efter dette Embede (mestendels, saa vidt jeg veed, af Frygt for daglig Hinder der udi af bem. Niels Tøxens bekendte Paastaaenhed) undtagen en eneste, navnlig Antonius Christian Barchmann, hvilken jeg ikke turde foreslaa, især af den Aarsag, fordi jeg forudsaa, at han vilde blive ganske dependent af Sognepræstens Ordre, som ogsaa selv har forlangt ham, hvorved den kgl. allern. Befaling om at sætte ham en Huscapellan, som Embedet skulde forestaa, og derved allern. intenderede Menighedens store Gavn efter min Formodning ikke vilde blive opfyldt. Og da jeg dog skulde foreslaa en, saa har jeg allerund. forestillet den allerbedste, jeg kjendte, efterdi han ikke alene har en solid Grund i Theologien og træflige Studia, men derhos god Forfaring i den sande Christendom og Bekvemhed til at lære andre baade i Skolen og Kirken; og kunde ikke jeg eller nogen forestillet sig, at det vilde blevet ham saa svart eller utaaleligt til Prædikeembedet at blive forestillet. Imidlertid, da det ikke vilde være til Nytte ved hans itzige Alteration og uafledelig foregivne Ubekvemhed til Embedet at paabyrde ham det samme, saa indstilles til D. K. Maj.s allern. Behag og Villie, om jeg efter slige Omstændigheder skal gjøre Forslag paa omnævnte Barchmann, efterdi jeg ingen anden veed, som samme vil antage, eller om det maatte behage E. K. Maj. selv dertil en Huscapellan all. at beskikke. — —

Ribe d. 9. Novemb. 1746.

H. A. Brorson.

Foranstaaende Memorial fremsendtes i en Skrivelse til Oversekretær, Geh. Rd. Holstein (dat. 10. Nov.), hvori Brorson

ytrer, at han ikke kan gjøre andet Forslag, »efterdi alle ere bange for Hr. Tøxen«. »Med D. Exc.s naadige Tilla-delse vilde jeg herved ikke alene recommendere i D. Exc.s særdeles naadige Omhu denne Sag, som er Hr. Tøxen og omliggende Menigheder saa højt magtpaaliggende, men og bede, at den, som det behager H. K. Maj. at kalde til Hus-capellan hos Hr. Tøxen, maatte i Vocationen udtrykkelig anbefales, selv alene og paa eget Ansvar Embedet at skulle forestaa, hvorved kan forekommes utallige Fortrædeligheder, som Hr. Tøxen ellers ikke undlader at movere.«

Efter at ovenstaaende Memorialer fra Biskoppen vare indkomne, kom Sagen til Behandling i Conseilet, hvor den fik følgende Afgjørelse (skreven med J. L. Holsteins Haand):

Ham gives endnu 1 Maanedes Tid at betænke sig, hvis ikke, bliver Kaldet vacant, og skal Successor give ham 100 Rdr. til Subsistence.

Cons. paa Jægersborg d. 18. Novbr. 1746.

I Tøxens Kopibog læses følgende:

»Den 6. December bekom jeg vores allern. Konges, K. Friderich d. 5tes, allern. Resolution ved Skrivelse fra H. H. Biskoppen af dato d. 1. Dec. 1746, som følger:«

Velærv. og vellærde Hr. Tøxen!

Paa min all. indsendte Beretning til H. K. Maj. angaaende hvad D. V. efter den Dem allern. forundte 6 Maaneders Betænkstid har resolveret, har H. Exc. Hr. Geh. Conf. Raad v. Holstein af sidstleden 26. Nov. rescriberet mig H. K. Maj.s allern. Resolution derpaa, som lyder saaledes:

»Det har behaget H. Maj. at resolve, at Sognepræsten maatte endnu gives en Maanedes Tid til at betænke sig; men ifald han endda ikke vilde conformere sig den kgl. Befalings Bydende, skulde Kaldet anses vacant, da H. Maj. endog vilde lægge den Naade til, at ham i saa Fald af Successore skal vorde tillagt aarlig 100 Rdl. at subsistere af.«

At denne H. K. Maj.s allern. Resolution er D. V. rigtig tilstillet, haver De mig straxen, saa vel som ogsaa Deres fattende Mening, naar den nu atter allern. forundte Betænketid er gaaen, ufortøvet at indberette, og jeg forbliver med al Velsignelses Ønske

D. V.s tjenstberedvilligste Tjener

H. A. Brorson.

Tøxens Paategning:

Ut Domino placuit, factum est. Sit nomen Domini benedictum! Amen.

Efter at have modtaget ovenanførte Brev, bevidnede Tøxen strax Modtagelsen af samme og lovede »ved guddommelig Raadføring Sagen med allerunderdanigst og flittigst Betænkksomhed at overveje.« Og da den forundte Betænkningstid stundede mod Enden, tilstillede han Biskoppen følgende Erklæring:

Efter D. H.s gunstige Ordre af 1. Decbr. sidst afvigt, grundet paa H. Exc. Geh. Rd. v. Holsteins naadige Rescript af næst foregaaende 26. Nov. ang. H. K. Maj.s allern. Resolution, maa jeg hørsommeligst indberette, at saa smerteligt som det er for mig at fornemme, at jeg for min allernaadigste Konge, ligesom for H. Maj.s sl. Hr. Fader, maa være angiven som den, der ikke vilde conformere sig den kgl. Befalings Bydende, hvorudi jeg veed mig ganske uskyldig, som af den imod mig efter højzgl. Ordre førte Action klarligen kan bevises, haaber og fremdeles, som hidindtil, formedelst Guds Naade fra saadan forskrækkelig Last at blive bevaret: saa redebon er jeg til at underkaste mig i alledybeste Underdanighed H. K. Maj.s allern. Villie i alle Ting, ingen Ting undtagen, uden min arme Samvittighed, for hvis Roligheds Skyld at beholde jeg med allerund. Taknemmelighed gjerne, naar det H. K. Maj. maatte behage, tager imod den mig uværdige allern. tilbudne højzgl. Naade. Men som jeg imod Forhaabning til største Trøst og Husvælelse

i denne min Gjenvordighed haver, siden højstbem. kgl. Resolution mig var bleven tilstillet, erholdet H. K. Maj.s allern. Confirmation af dato 2. Decemb. sidst afviget, at være og forblive fremdeles Sognepræst til Vierst og Becche, saa beder jeg ydmygst, D. H. vilde tage i gunstigt Consideration, om jeg ikke af saadan højzgl. Naade kan og bør gjøre mig den faste Forsikring, deraf at nyde den ønskelige Frugt i at fremdrage mit korte Liv og uden Afladelse at bede for min allern. Konge i det mig uværdige af Gud den allermægtigste og af 3de stormægtigste Konger allern. betroede Embede. I øvrigt er jeg med Guds og Kongens Villie i alle Maader vel fornøjet, vil ej heller af D. H. noget højere forlange, end at denne min allerund. Erklæring maatte min allern. Konge tillige med D. H.s gunstige Forbøn allerund. blive indberettet. Jeg forbliver (osv.)

Vierst den 2^{den} Jan. 1747. Niels Pedersen Tøxen.

Det er lidet rimeligt, at Brorson har gjort nogen Forbøn for Tøxen; om han har indsendt hans Erklæring eller blot nøjedes med at indberette, at han blev ved sit, maa vi lade staa hen. Saa meget er vist, at Embedet strax efter maa være blevet opslaaet som ledigt, da Christian Finchenhoff, ledig pers. Kapellan i Stangvig i Trondhjems Stift, 17. Febr. 1747 blev kaldet til Præst i Verst og Bekke¹⁾. Men Tøxen synes intet at have faaet at vide om sin Afskedigelse²⁾, før Provsten i Andst Herred midt i Oktober s. A. omsendte til Herredets Præster følgende Skrivelse fra Biskoppen:

Velærværdige og højtærede Hr. Provst!

Da jeg nu har faaet fuld Forsikring om, at en Præst i Norge, Hr. Finchenhoff, af H. K. Maj. allern. er kaldet til

¹⁾ Erlandsen, Geistligheden i Trondhjems Stift, S. 416—7.

²⁾ Dette siger han selv (i sin Kopibog, Addit. 177. 4°), og det er i og for sig ikke usandsynligt, naar man ser hen til, at en Præst i Ribe St. i Slutningen af 18. Aarh. endnu 6 Uger efter sin Udnævnelse til et andet Kald ikke havde faaet officiel Underretning derom (K. S. 4. R. IV, 400—1).

Sognepræst for Vierst og Becche Menigheder, og at bem. Hr. Finchenhoff allerede til Kjøbenhavn er ankommen, saa vilde D. V. nu foranstalte og besørge, at bem. 2de Menigheder, ligesom i andre Vacancer, af samtlige Herredsbrødrene i Andst Herred blive opvartede.

Ribe d. 4de Octobr. 1747.

Brorson.

Sagen gik dog ikke saa let i Orden, som Biskoppen synes at have ventet. Thi da Finchenhoff, som vel i Almindelighed havde søgt Befordring uden at nævne noget bestemt Kald, kom til Kjøbenhavn, fik han alvorlige Betænkeligheder. I Gen. K. Insp. Kollegiets Forhandlingsprotokol læses under 19. Okt. 1747 følgende:

»Christian Finchenhoff, forrige pers. Capellan for Stanvigens Gjeld i Trondhjems Stift, men nu kaldet til at være Sognepræst til Vierst og Bekke i Riber Stift, adresserer til Collegium en all. Memorial til H. K. Maj., hvori han beklager sig, at fra sidstbenævnte Kald skal gives 100 Rd. aarlig Pension til den forrige Sognepræst Tøxen, hvorefter ej bliver for ham og Familie mere tilovers at leve af end omtrent 50 Rd., hvilket han ej vidste, førend han nu er kommet herved. Bedende derfor indstændig, at Collegium vilde recommendere ham til et andet Kald, om muligt i Norge.«

Herpaa resolveredes: »Sagen er Collegio uvedkommende, hvilket kan siges ham mundtlig, og tillige, at han gjør bedst at rejse derover og tage mod Kaldet, da der siden vel med Tiden kunde gives Lejlighed til hans Forbedring«.

Kollegiets Raad fulgtes dog ikke af Finchenhoff, som derimod (1. Dec. s. A.) fritoges for at overtage Kaldet. Det er da vel rimeligt, at Tøxen fremdeles har besørget det, indtil en ny Præst, Iver Hagelund, i Marts 1748 indstillede sig for at overtage det¹⁾.

¹⁾ Iver Pedersen Hagelund, der var en Bondesøn fra Nabsognet Lejrskov, havde været Skolelærer i Skjærup v. Vejle, blev 28. Dec.

Efter sin Afgang fra Verst flyttede Niels Tøxen til Almind ved Kolding, »hvor han fremdrog sin Alderdom i Rolighed ved Studeringer, underviste og dimitterede unge Mennesker til Academiet og beredte andre til Attestats«¹⁾. Han døde 1755 Torsdagen før Pinse (o: 8. Juni).

Biskop Herslebs Dom om hele den tøxenske Sag er denne: »Al denne Uorden og Inegalitet skete blot, for at Pontoppidans Forklaring og Præstens Modsigelse ikke maatte komme ind for det theologiske Facultet; thi Pontoppidan skriver: At Fanden fik altid mere Medhold og flere Vota end Vorherre«²⁾.

Medens der, saa vidt vides, ikke foreligger Efterretning om, at Beboerne Verst og Bekke Sogne efter Niels Tøxens Afgang gjorde Modstand mod Brugen af Pontoppidans Forklaring, mødte denne Lærebog derimod en ihærdig Modstand i de to Sogne, hvor Manasses Tøxen havde været Præst. Der er allerede tidligere (S. 478—80) meddelt en Klage af 1744 til Kirkekollegiet fra Præsten i Skarild, der viser, at Modstanden mod Forklaringen fra Felding og Assing havde bredt sig til Nabosognene. Denne Modstand, som Biskop Brorson ogsaa havde gjort til Gjenstand for en Indberetning til Kollegiet³⁾, synes i de nærmest følgende Aar snarere at være tiltaget end aftaget. Under en Visitats i Hammerum Herred tilskrev Brorson derfor M. Tøxens Eftermand, Chr. Bering⁴⁾, følgende Brev:

1747 kaldet og 28. Febr. 48 ordineret til Præst i Verst og Bekke. Kan altsaa ikke være tiltraadt før i Marts. Brorsons Kollats for ham er aftrykt i Kirkeh. Saml. I, 195—5.

¹⁾ Worms Lex. II, 508.

²⁾ J. Møller, Theol. Bibl. V, 171.

³⁾ Se foran, S. 581—2.

⁴⁾ Om denne s. K. S. 3. R. VI, 364.

Velærværdige og Vellærde Hr. Bering!

Da jeg ved min Visitats her i Herredet med Bedrøvelse har maattet erfare, at Sognefolkene i begge Deres Menigheder, Felding og Assing, i saa langsommelig en Tid og endnu til denne Dag undslaar sig for at antage den af H. K. Maj. all. anbefalede Catechismi Forklaring, kaldet Sandhed til Gudfrygtighed, saa mangfoldige af vedkommende gjorde alvorlige Forestillinger uagtet, og jeg uden at sætte mig selv i Fare og høj Ansvar med den Sag, som jeg dog har haabet ved Sagtmodighed og Taalmodighed at kunne overvindes, ikke længere kan tie, men nødes til samme Sognefolkes Omgang med alle sine Omstændigheder for D. K. Maj. selv all. at andrage: Vilde jeg dog før min Bortrejse her af Herredet prøve, om Gemytterne ikke ved min hjertelige og kjærlige Formaning vil lade sig overtale til at efterleve H. K. Maj.s Befaling i Henseende til at bruge bem. Cat. Forkl. baade i Kirker og Skoler, som er grundet paa intet andet end Skriftens Sandhed, og sigter alene til deres evige Velfærd og Salighed. Og vilde D. V. til den Ende og paa mine Vegne alvorligen og kjærligen tilspørge Sognefolkene og derpaa tage deres Svar, som mig siden skriftlig tilmeldes, nemlig, hvad i al Verden der dog har kunnet bevæge dem til formastelig at imodsætte sig saadan en Bog at antage, som saa mange, ja overalt Provster og Præster i alle Stifter i begge Kongens Riger, med saadan Glæde har indført¹⁾, med saadan forønskelig Nytte har brugt, at jeg dens Frugt i mine Visitatser aldrig noksom kan beskrive og Gud derfor takke og prise, og de Godtfolk selv letteligen kan erfare, naar de kommer i andre Sogne, hvor den Bog med Alvorlighed bliver brugt. — —

Gjellerup Præstegaard paa Visitats d. 13. Maj 1747.

Hans Adolph Brorson²⁾.

¹⁾ Mon Brorson virkelig har skrevet dette i god Tro?

²⁾ Dette og de flg. Aktstykker findes i Rigsarkivet som Indlæg til Jydsk Missiver 80/8 1748, Nr. 59.

Det Svar, Biskoppen fik fra Beboerne i S. Felding og Assing, tyder paa, at Modstanden mod Forklaringen var saa fremskreden, at den ikke vilde være saa ganske let at bryde. Det lyder nemlig saaledes:

Højædle og Velærværdige Hr. Biskop.

Det gjør vel menige Mand i Felding og Assing Sogne meget ondt, at deres Forfølgeres uforskyldt hadefulde Sind ikke kan efter Forhaabning omvendes til christelig Kjærlighed; dog naar eftertænkes, at de end ikke undser dem for, D. H. paa Deres Rejse i Deres høje magtpaaliggende Forretninger at tilføje Ulejlighed, maaske for i Deres høje Navn at se os undertrykte, følger det ene af det andet. Hvorover vi som fattige og enfoldige Bønder veed eller forstaar ikke andet at svare paa D. H.s Skrivelse til vores kjære Sjælesørger end at indskyde os under D. H.s eget høje Forsvar. Den ny Forklaring er der ventelig mange Steder, som den ikke bruges, og hvor den bruges, forklares de uforstaaelige Talemaader, som der findes udi, et Steds paa en og et Steds paa en anden Maade; og hvordan, om vi maa sige det, kan den da være for enfoldige Bønder en ret Forklaring, naar den behøver en anden Forklaring, saa at fattige og ulærde Folk over saa stor Vidtløftighed kan mere forvirres end opbygges. Gud forbyde at lade os leve den Dag, at vi paa nogen forsætlig Maade skulde blive vores all. Konges Mandaters Overtrædere: Nej, vi veed ikke, der er udgangen nogen Befaling, at denne ny Bog alene skulde bruges og ingen bedre. Men, saa vidt vi veed, skal der siden efter kongl. allernaadigst Befaling al Samvittigheds Tvang være forbuden, samt og at her efter som hidindtil skal Lovens 2. Bogs 1. Cap. være en uafvigelig Regel for alle Kongens Undersaatter, hvilket Hr. Biskop veed bedre end vi. Foruden dette har Provsten ved sin sidste Visitats i Assing Kirke for 5 Aar siden, snart fra Solens Opgang til dens Nedgang, med Trusler og mange blodige Eder og Bander i Guds Hus gjort sig selv og Bogen mere fortæn-

kelig. Thi da vi for kort Tid siden har haft den Lykke, at D. H. paa Deres Visitats ogsaa var hos os og overhørte begge Menigheder udi deris Christendom og Trosbekjendelse, fandt D. H. sig vel fornøjet, og paa Deres gjorte Spørgsmaal til vores Sjælesørger, H. Christian Bering, havde han ikke heller noget paa os at klage; vi ikke heller noget paa hannem, helst han ikke fremfører Ordet for os udi høje og dybe Taalemaader, hvilke Meninger eller Bøger vi som enfoldige Bønder ikke kunne begribe, mindre have Nytte af, men paa en enfoldig og grundig Maade efter den hell. Skrift og Lutheri Lærdom, hvorved vi og tilforladelig tror at frelse vore Sjæle paa hin Dag, saasom vi veed, at vi skal blive salige ved vores egen Tro, men ikke ved en andens, og i disse Henseender gav D. H. os iblandt mange andre sine opbyggelige og trøstelige Formaninger og Befalinger ogsaa denne, at vi skulde blive ved Lutheri liden Catechismum og den Hellig Aand, som skulde lede os i al Sandhed, samt og det Ny Test. Det vi og af Hjertet vil ligst som skyldigst skal og vil efterleve saaledes, at naar D. H., hvis Dage vi ønsker maatte blive til Aar udi al selvbehagelig Glæde og Fornøjelse, behage her igjen at visitere, skal ved Guds Naades Bistand hans hellige Ord ikke være frugtesløst iblandt os. Og at den gode Hellig Aand maa fremdeles regjere og styrke D. H. i sit høje, anbettede Embede at forrette, Gud til Ære, sig selv og mange til Salighed, ønskes af Hr. Biskopens ydmygste som skyldigste Tienere.

Paa samtlig begge Menigheders Vegne

Peder Povelsen, Anders Agersig (osv. 35 Underskrifter).

Felding og Assing d. 28. Junii Anno 1747.

Det er næppe usandsynligt, at Bønderne i Felding og Assing have søgt Bistand hos Hr. Niels Tøxen i Verst, og at denne er den egentlige Forfatter af Svaret, i alt Fald er der adskilligt deri, som minder om hans Stil. — Den An-

klage, det indeholdt mod Provsten i Hammerum Herred, Hr. Vitus Bering i Rind og Herning¹⁾, foranledigede denne til at sende Biskoppen følgende (her noget forkortede) Forsvar for sin Handlemaade :

Højædle og Højærværdige, meget Gunstige, Fromme
Hr. Biskop!

Haver ikke uden største Forundring og Hjertens Bedrøvelse gjenne læst de beklagelige og forvildede Felding og Assing Sognemænds ugrundede og meget dumdristige, om ikke gjenstridige Besvaring af D. H.s saa kjærlige og kraftige Brev, dat. 13. Maj 1747, for at bevæge dennem med det gode i Stilhed at antage den til almindelig Brug og Uniformitet anbefalede Catechismi Forklaring. At ikke nogle enfoldige Bønder have conceperet samme ubehagelige Besværing, men snarere et skinhelligt og malitieux Menneske, det beviser noksom dessen spidsfindige og formastelige Indhold i adskillige Poster; hvorover jeg i hørsommeligste Regarde af D. H.s Ordre kan ej andet end til Replique give min velmente og sandfærdige Betænkning saaledes, som følger:

— — — — —

(3). Vedkommende ville vel ikke have Navn af forsætlig at være kgl. Mandaters Overtrædere — — — hvorudover de besmykker, tvertimod bedre Vidende, deres grove Formastelse med Uvidenhed, ligesom de ikke vidste, at der var nogen Befaling udgaaet, at denne saakaldte ny Bog skulde bruges; men at deres continuerede Gjenstridighed ikke er sket af Uvidenhed, men mutvillig tvert imod kgl. Mandater, det ses heraf tydelig: Allerførst haver jeg som Herredprovst betimelig ladet det kgl. all. Reskript af 22. Aug. 1738 angaaende benævnte Forklarings almindelige Brug tillige med sl. Biskop Anchersens hosføjede skriftlige Anstalt offentlig circulerede omkring i dette Hammerum Herred til Publication

¹⁾ Se K. S. 3. R. VI, 366.

for alle af Prædikestolene. Dernæst da jeg mærkede, at sl. Hr. Manasses Tøxen, fordem Sognepræst for Felding og Assing Menigheder, tergivnerserede at indføre og bruge Forklaringen, besluttede jeg efter foregaaende Besspørgsel med Biskoppen at visitere i Assing Kirke Domin. 26. p. Trin. 1742, og da tydelig og lydelig oplæste for de af begge Menigheder indkaldte Sognefolk det bem. kgl. Reskript saa vel som ogsaa vores nuværende kjære Biskop Brorsons bevægelige Skrivelse af 19. Juni 1742, derhos brugende alle optænkelige Argumenter for at overtale baade sl. Hr. Manasses Tøxen og Sognefolkene til at antage Forklaringen. Men ingen af Parterne vilde dertil erklære sig. Fremdeles, der sl. Man. Tøxen var bortkaldet, og jeg paa Embeds Vegne skulde installere Successoren, Hr. Christian Bering, tog jeg i min Tale Anledning at formane Sognefolkene til Underdanighed for Kongen og Lydighed imod deres Sjælesørger, endogsaa i at lade deres Børn lære den almindelig paabudne Forklaring. Men saa snart jeg ikkun rørte ved denne Materie, undsaa nogle visse Sognemænd sig ikke ved offentlig og højt at anfælde mig midt i min Tale og Prædiken. nogle Gange raabendes og skrigendes tvertimod med mange haarde Talemaader, og saaledes foraarsagede en stor Forvirring og Forargelse, indtil jeg omsider for at forekomme videre Ulempe, i al Sagtmodighed maatte med Hjertens Bedrøvelse lade den Sag forbigaa. Ydermere, da det behagede den højsalige Kong Christian den 6te, højlovlig Ihukommelse, at lade Hr. Niels Tøxen tiltale, og tillige i Anordningen blev meldt om hans Broder, Hr. Man. Tøxen, visendes derudi, at det var hans udførlige og høje kongl. Befaling, at den publicerede almindelige Forklaring skulde allesteder bruges, blev mig strax samme kgl. Anordning af Hr. Biskop Brorson tilsendt, og for at betage Felding og Assing Sognefolk al Præjudice og Undskyldning af Uvidenhed, lod jeg Successor, Hr. Chr. Bering, offentlig oplæse den samme for Felding og Assing Sognefolk d. 24. Jun. 1745; derhos atter paany det forrige kgl. Reskript af 22. Aug. 1738 med Hr. Berings Paa-

tegnelse. — — Al Flid blev dog forgjæves anvendt, hvilket kan erfares af hosfølgende Omstændigheder: at som Sognefolkene ikke vilde købe Forklaringen til deres Børn, saa besørgede man strax nogle paa egen Bekostning, og Hr. Bering distraherede dem strax til Confirmandos; men samme blev hannem lige saa snart med stor Dumdristighed tilbageleverede. Naar og Deres Sognepræst vilde ved Catechisationen bruge Forklaringen, fik han af adskillige stor Modstand, hvorover han i sin Missive til mig af 6. Dec. 1744 haver besværet sig. Ja tvende Gange haver de offentlig for hannem erklæret sig ikke at ville til det mindste bekvemme sig, hvorom hans Brev til mig af 16. Nov. 1744 lyder blandt andet saaledes: »Begge mine Menigheder vil ej lade sig bekvemme til at tage imod den ny Forklaring enten lidet eller meget, ja ikke engang lade deres Børn gaa i Skole at læse. I Onsdags var her anden Gang hos mig Mænd af Felding og Assing med deres Ungdom, tilspurgte mig, om jeg ikke vilde antage dem med den samme Lærdom, de havde lært; refererede jeg mig til D. V.s skriftlige Ordre, som blev oplæst i Kirken; men vare dermed ej fornøjede; og de siger til mig rent ud, at de før skal lade deres Liv, før de skal tage imod den Bog, som deres forrige ærlige Lærer haver forbudt dem og stod imod sin Livstid; lægger og dette til og siger: Var Bogen ren, tog Hr. Niels Tøxen i Verst nok imod den.« Desuden haver Felding Sognemænd tvunget baade Præst og Degn til at ophæve Forklaringens Brug i Skolen, paa det at ikke al Skolegang skulde blive hæmmet; og Assing Sognefolk haver foraarsaget, at den ordentlig beskikkede Skoleholder, Jens Nielsen, maatte bortvige, fordi han vilde bruge den anbefalede Forklaring, som af hans anklagende 2de Skrivelser til mig af 28. Febr. 1742 og 23. Junii 1743 kan ses, siden hvilken Tid ingen ordentlig Skolehold, alle Formaninger uagtede, til datum haver været, som og paa sine tilbørlige Steder ofte er bleven forestillet. Om nu Følding og Assing Sognefolk kan undskyldes med Uvidenhed af eller Mutvil-

lighed imod de kongl. Mandater, lader jeg den højere Øvrighed dømme om.

(4) Bliver jeg i Besværingen for Biskopen grovelig og usandfærdig taxeret, ligesom jeg i min Visitats 5 Aar siden snart fra Solens Opgang til dens Nedgang med blodige Eder og Banden haver gjort mig mistænkelig. Ak! hvilken uforsvarlig Calumnie. Var jeg derudi skyldig, vilde jeg med Blusel og Deprecation tilstaa min Skrøbelighed. Men jeg kræver den alvidende Gud og Dommer til Vidne, at jeg derudi er uvidendes og ingenlunde kan det lifalde. Enhver, som kjender mig, skal og give mig det Vidnesbyrd, at jeg ikke haver vant min Tunge til Guds Navns Vanhel­ligelse, men idelig ved alle Lejligheder straffer saadan spottefuld Syndevane. Ellers kan jeg meget vel erindre mig, at da sl. Hr. Manasses Tøxen offentlig ved min Visitats beskyldte bemeldte Forklaring for Kjættereri, jeg og tvertimod tog mig for ved Catechisationen i adskillige proponerede Poster at refutere denne smertelige Beskyldning og svare Bespottelse imod Guds Sandhed; men adskillige Sognemænd dog alligevel formastede sig mange Gange offentlig at overfuse mig med deres Modsigelser og forstyrre mig i mine Demonstrationer; derhos sagde, at der var mange Hyklere og Pharisæer, hvorunder jeg da ogsaa ventelig skulde forstaas: Altsaa kunde jeg ej andet end, for at betage den­nem deres falske Suspicion og Mistro til mig, bruge adskillige skriftmæssige Contestationer og efter Apostelen Pauli Exempel 2 Cor. 1,23 kalde Gud til Vidne paa min Sjæl, at jeg talte intet andet, end hvad jeg mente i mit Hjerte, ej heller kunde nogensteds udfinde noget kjættersk i Forklaringen etc. Hvorledes nu deslige uskyldige Conte­stationer kan udraabes for blodige Eder og Bander, det henstiller jeg til D. H.s bedre Skjønsomhed, som kjender mig bedst, saavel som alle højoplyste og nidkjære, retsin­dige Guds Mænds Approbation, inderligst og ydmygst for Guds Sandheds og Barmhjertigheds Skyld ombedendes, at den mig paakastede svare Calumnie ikke bliver anset. At

skride strax til Proces, det stemmer ikke overens med Christi Sind; hellere vil jeg bede, at Herren ikke vil tilregne mine Anklagere deres Misgjerning; og trøster mig ved min Overhyrdes og Ypperstepræsts, Jesu, Forjættelse, Matth. 5 v. 10. 11. 12. Derfor vil jeg bære alle Ting med Taalmodighed, befalendes Gud og Øvrigheden min retfærdige Sag: langtfra, at jeg enten herudi vil, eller i nogen Ting haver forfølget Vedkommende som Fjender; jeg jo snarere haver beviset al Medlidenhed over dennem som vildfarende Børn, og indstillet for den højere Øvrighed, hvorledes bedst, efter Conjunctionerne, maatte i al Tolerance med de Gamles Altergang og de Unges Confirmation, hvorfra begge Dele i Anledning af Skoleforordningen syntes at kunne udelukkes, nogenlunde forholdes og modereres. Vel tilstaar jeg ikke Vedkommendes Besværing over mig, at baade den offentlige Gudstjeneste og min Visitats, NB. 5 Aar siden, i Assing Kirke paa Dominica 26 p. Trin. om Vintertiden tog den største Del af Dagen bort i saa vigtig en Sag; men denne min velmente Flid og Attraa. at ville gjennemtrænge og overtale Sognefolkene til det bedre, haver de i deres skriftlige Besværing til deres Sognepræst kaldet en Forfølgelse den hele Dag igjennem. Saaledes udtolker Verdens Børn nidkjære Sjælesørgeres Vindskibelighed. Det højeste, som jeg her bejamrer, er dette, at jeg, i Betragtning af deres ophidsede og forbitrede Gemytter inod Forklaringen og mig tillige, der samme haver efter mit Embedes Pligt paastaaet og forfægtet, altsaa ikke siden sidste Visitats haver fordristet mig til paany at visitere, men med Hr. Biskopens Raadførsel, og for det værre at forebygge, haver været nødt til at opsætte min Visitats til sin belejlige Tid, at mit Provsteembede kan blive haandhævet, og ikke atter saa skammelig prostitueret og illuderet. Hvorvel jeg dog siden ved en og anden Lejlighed haver indfundet mig i Felding og Assing Kirker, underhaanden ogsaa ikke alene med venlige Skrivelser, men endogsaa mundtlig i al Kjærlighed confereret med nogle af Hovedmændene, som

i mit eget Hus saa og andre Steder, alt til Bevis, at jeg ikke haver udelukket indbemeldte Guds Menigheder af mit Hjerte og pligtskyldigste Opsyn. Dette vilde jeg aleneste atter paany ydmygst forestille, at, som jeg ikke in statu quo, saa længe jeg skal og vil paastaa Forklaringen, synes at kunne til nogen Nytte holde nogen Visitats i Felding og Assing Kirker, jeg da derfra maatte blive dispenseret, eller og i den Sag undskyldt, indtil Forandring ved Sognefolkene sker efter Guds og Kongens Villie. Hvilken Forandring uden nogen vidtløftig Proces formodes lettest og snarest at kunne vindes ved Gemytterne, dersom der, efter Deres mig af Sognepræsten tilkjendegivne Paastand, kunde udvirkes en special kongl. all. Befaling, at Felding og Assing Sognefolk uden videre Undskyldning og Henstand strax skulle antage den almindelig paabudne Forklaring, saa fremt deres hidtil befundne Formastelse skal i Naade pardonneres dennem som forførte Folk; hvis ikke, da at takke sig selv, særdeles de sig selv angivende Anførere, for den paafølgende retfærdige Afstraffelse, i Henseende til deres Ulydighed baade mod den verdslige og gejstlige Øvrighed, samt den til andre Menigheder givne Forargelse og gjorte Hinder i Ordets Fremgang. — Kunde saadan en kgl. Befaling ved General-Kirkeinspectionens Assistance udvirkes, haaber jeg sandelig, at Sagen, næst Guds naadige Bistand, bedst i Stilhed og kjærlig Enighed kan blive afgjort. Hvilket jeg hermed overlader til den højere Øvrigheds videre Godtbefindende og sædvanlige Aarvaagenhed for Guds Kirke og hans Navns Ære, med al Hjertens Hengivenhed og skyldigste Veneration (osv.)

Rind Præstegr. d. 4. Aug. 1747.

Vitus Bering.

Biskop Brorson havde vistnok haabet, at naar Hr. Niels Tøxens endelige Remotion fra Præsteembedet blev bekjendt, skulde derved bevirkes en Forandring i Beboernes Holdning i S. Felding og Assing Sogne; han anbefalede derfor Provsten indtil videre at gaa frem med Lempe. Men efter at

næsten et Aar var hengaaet, indkom denne med følgende Beretning:

Højædle og Højærværdige,
Meget gunstig. fromme Hr. Biskop!

Hvorvel jeg, i hørsommeligt Respect for D. H.s mig givne retsindige Raad og fornuftige Betænkning, haver til datum som Herredsprovst brugt al optænelig Medlidenhed og Langmodighed i den saa ofte nu omskrevne Affaire ang. Felding og Assing Sognemænds Modstand imod at lade deres Ungdom lære og bruge den af H. K. Maj. all. anbefalede almindelige Catechismi Forklaring, forhaabendes, at naar der blev sat Exempel, som nu ogsaa er sket, paa Hr. Niels Tøxen, fhv. Sognepræst til Verst og Bekke Menigheder (der ikke aleneste i sine egne Sogne, men endogsaa ved sin sl. Broder, Hr. Manasses Tøxen, afgangne og forhen Sognepræst for Felding og Assing Menigheder, haver formaaget Sognemændene til deres Gjenstridighed) de da skulde i Tide se ved og bekvemme sig til Forklaringen at modtage, og det efter D. H.s til dem skrevne Brev og gennemtrængende Formaning af dato d. 13. Maj 1747, saavelsom ogsaa mine ved Visitatser og andre Lejligheder gjorde trohjertige Advarsler: saa dog maa jeg ugjerne indberette, at bem. Felding og Assing Sognemænd, alt dette uagtet, continuerer i deres Selvraadighed endnu som tilforn, hvilket af mig er bleven forhen bevist og demonstreret i min Replique af dato d. 4. Aug. 1747. — Altsaa beder jeg ydmygt om D. H.s Assistance i mit Provsteembede, saavelsom ogsaa at den ganske Sag maatte blive for D. Kgl. Maj. andraget, visselig forsikret, at den almægtige Gud skal bøje Majestæts Hjerter til at haandhæve sin højsalige Hr. Faders allerchristeligste og højpriseligste Intention i Henseende til den saa gavnlige Uniformitet ved Catechisationen at introducere overalt i Menighederne. — —

Rind Prgrd. d. 16. Junii 1748.

Vitus Bering.

Nu var Biskoppens Taalmodighed udtømt, og under 9. Juli s. A. indgav han Indberetning til Kongen om Forholdene i Felding og Assing Sogne. Han skriver: »Beboerne vedblive i en fremturende Foragt for Guds Ord¹⁾ og D. Kgl. Maj.s allernaadigste og til deres evige Velfart sigtende Befalinger«. Da de foregive Uvidenhed om Kongens Villie, foreslaar han, at den udtrykkelig gjennem den verdslige Øvrighed skulde tilkjendegives for dem, faldt de saa til Føje og fandt sig i, at Pontoppidans Forklaring indførtes hos dem til Brug i Kirke og Skole, skulde deres Ulydighed og Opsætsighed være dem tilgivet, »men med den tillige hosføjede Commination«, at dersom de fremturede i deres Modstand, skulde de »uden videre Proces paagribes og til nærmeste Fæstning henføres for der at arbejde i Jern enten deres Livstid, eller saalænge det D. Kgl. Maj. allernaadigst behager«. Som Bilag til denne Indberetning vedlagdes de foran meddelte Breve fra Sognefolkene og fra Provsten. Da Sagen kom til Kirkeinspektionskollegiets Betænkning, foreslog det, under 22. Aug. 1748, at det ved kgl. Reskript skulde paalægges Amtmanden at meddele Bønderne, at det virkelig var Kongens Villie, at den omstridte Forklaring og ikke nogen anden skulde bruges i Felding og Assing Sogne; men Kollegiet foreslog tillige, at »den af Biskopen tilføjede Commination og Trusel maa blive udeladt²⁾«. Det kgl. Reskript kom da til at lyde, som følger:

Til Etatsraad og Amtmand Christian Teilman.

F. 5^{tus} V. G. t. Af en vores General Kirke Inspections Collegii Os gjorde all. Forestilling have Vi udi Anledning af en til Os fra Biskopen over Riber Stift, os elsk. Hr. Hans

¹⁾ Brorson synes saaledes at identificere Pont.s Forklaring med Guds Ord, hvis det ikke er hans Tanke, at den, der sætter sig op imod Øvrigheden, sætter sig op mod Guds Ord.

²⁾ Denne Indstilling er undertegnet af J. L. Holstein, C. v. Støcken, P. Hersleb og J. B. Bluhme.

Adolph Brorson, indkommen Memorivl, dat. d. 9. Julii næst afvigt, ugjerne maat fornemme, hvorledes Beboerne i Felding og Assing Sogne under Hammerum Herred hidindtil ikke skal have villet antage den af vores elsk. kjære Fader — — anbefalede Catechismi Forklaring — — fordi deres forrige Sognepræst, afg. Mannasses Tøxen, indtil hans Død har nægtet at introducere den i bem^{te} 2de Menigheder, og endskjønt Provsten i bem^{te} Herred og nu værende Sognepræst Hr. Christian Bering skal have gjort sig al Umage at bringe disse dels vanvittige og dels egenraadige Bønder fra saadanne deres ufornuftige og dristige Egenraadighed, saa skal det dog alt have været forgjæves, hvilket endog skal have gaaet saa vidt, at disse Bønder have bragt deres Præst de af ham iblandt Confirmandos uddelte Exemplarer tilbage, saasom de ikke ville, at deres Børn i samme skulle undervises. Da, saasom Biskopen ligeledes har gjort alt, hvad muligt var, baade mundtlig og skriftlig, for at formaa forskr^{ne} 2de Sognes Bønder til forbem^{te} Catechismi Forklaring at antage, men de bestandig findes vægerlige, og det derhos erfares, at forskrevne Bønder stedse undskyldte sig med Uvidenhed om den Kgl. all. Befaling anl. forberørte Catechismi Forklarings almindelige Introduction overalt i Skoler og Kirker; saa er hermed vores all. Villie og Befaling, at du ved Tingene lader disse Bønder bekendtgjøre, at det er vores all. udtrykkelige Villie og Befaling, at ovenmeldte Cat. Forkl. skal, ligesom overalt i vore Skoler og Kirker, saa og i lige Maade i Felding og Assing Skoler og Menigheder alene introduceres og bruges, og ikke nogen anden. Derefter du dig all. haver at rette, og vente Vi din all. Relation, at dette vores all. Rescript er dig til Hænde kommen. Befalendes etc.

Fredensborg Slot d. 30te Augusti 1748¹⁾.

Skjønt Biskoppens Trusel om Anvendelse af Bolt og Jern mod de gjenstridige var udeladt, synes Sagen dog nu

¹⁾ Jydske Tegn XXX, 207.

at være gaaet i Orden, i alt Fald høre vi ikke videre om Bøndernes Modstand, hvortil den Omstændighed vel ogsaa har bidraget; at deres Præst, Hr. Chr. Bering, synes at have været en besindig Mand.

I øvrigt kommer man ved at læse Beretningen om de jydskes Bønders Modstand mod Pontoppidans Forklaring uvilkaarlig til at mindes, at et Par Menneskealdere senere, da Strømmen fra oven gik i en ganske anden Retning end i Christian VI's Dage, gjorde jydskes Bønder en endnu mere udholdende Modstand mod den samme Lærebogs Af-løsning af en anden, der formentes, at svare bedre til den forandrede Tidsaand¹⁾. — At Pontoppidans Forklaring har øvet en Mission i den danske og norske Kirke, vil ikke kunne nægtes. Men det havde næppe været til nogen Skade, om de kloge Raad vare fulgte, som Hersleb udtalte i en Skrivelse, som vi endnu til Slutning maa meddele.

Det er tidligere (S. 584) omtalt, at Christian VI i Okt. 1744 havde forlangt Oplysning fra Biskopperne om, hvorvidt Pontoppidans Forklaring var indført allevegne, og ifald det ej var sket, hos hvem Skylden da var at søge. Disse Indberetninger indløb efterhaanden i Løbet af Aaret 1745 og viste, at Bogen var indført paa de allerfleste Steder²⁾. »Jeg holdt mit Svar tilbage med Villie«, fortæller Hersleb nogle Aar senere, »til de fleste vare indkomne. Hs. Exc. Hr. Geh. Conf. Raad v. Holstein erindrede atter derom, at Kongen paany havde krævet det, og vilde være nøje underrettet om den Sag; da jeg strax indleverede min Beretning, som længe havde ligget færdig, og derudi forklarede tydeligen Aarsagerne, hvorfor denne Forklaring aldrig er og aldrig bliver almindelig«³⁾.

Herslebs Beretning, der giver et godt Indblik i den Tids mangelfulde Skoleforhold, lyder, som følger:

¹⁾ L. Koch, Den danske Kirkes Hist. 1801—17. S. 269—88. Do. 1817—54, S. 218—30.

²⁾ Rigsarkivet, Indk. Breve til Gen. K. Insp. for 1745.

³⁾ J. Møller, Theol. Bibl. V, 171.

Deres Excellences og højstærede Herrers Skrivelse af 18. Februarii, hvorudi mig communiceres Hs. Kgl. Majestæts allern. Villie, at ville være tilforladeligen underrettet, om den 1738 allern. anordnede Catechismi Forklaring er nu overalt indført, og, i Fald det ej er sket, hvis Skyld det da er, har jeg rigtig erhholdet, men ej tilforn kunnet med nogen Assurance og Tilforladelighed besvare, førend jeg nu, paa sidste Landemode, den 23. hujus, har af alle Provster krævet derom Underretning, og derfor nu først er i Stand til at kunne give efterfølgende Svar:

1. Af Begyndelsen, da den kongelige Befalning udkom, vare vel adskillige Præster, som dels mundtligen ved Samtale, dels skriftligen ved Breve, havde adskillige Ting mod denne Forklaring at indvende, og holdt den hverken tjenlig eller muelig at kunne indprænte de enfoldige, som saa liden Tid faar at gaa i Skole; men som jeg altid paa saadant Andragende gav kort Svar, at der var kongelig Ordre, den de skulde rette sig efter, at der var ingen skadelig Lærdom i Forklaringen, at det, som i Stilen ikke var tydeligt nok, det kunde forklares de enfoldige, at det, som var ufornødent, kunde forbigaa, saa har jeg, siden det første Aar, ikke mere fornummet til nogen Modsigelse paa Præsternes Side.

2. For at være des mere forsikret, at ikke nogen af Præsterne skulde hindre eller agte ufornøden denne Forklaringens Brug, gav jeg paa Landemodet den 22. Junii 1740 følgende Monitum:

Præsterne bør have Tilsyn i Skolerne, at de Børn, som skal begynde en Catechismi Forklaring, ikke maa have Frihed, efter Forældrenes Behag, at begynde paa hvilken Forklaring de vil, men de skal begynde paa den af Hs. Majestæt allernaadigst anordnede Forklaring, og ingen anden, hvortil Skoleholderne ganske alvorligen skal holdes.

Dette Monitum har jeg nu paa sidste Landemode atter igjentaget i Anledning af den da oplæste Gen. K. Inspekt.s Skrivelse, saaledes:

Det maa ej tillades enten Skoleholdere eller Forældre, at Børn i Skolen, naar Lutheri Catechismus er lært, begynde nogen anden Forklaring end den ny anordnede, og det paa den Maade, som anordnet er: at de lære mere at gjøre Rede for Meningen af Svaret, end lære Ordene udenad, som og er erindret Monit: 2. Syn. Joh. 1740.

3. Altsaa er det i det mindste ikke min Skyld, om denne Forklaring ikke forlængst er almindelig, thi jeg har gjort, hvad jeg burde, nemlig strax kundgjort den kongelig Anordning overalt, afvist dem, som derimod vilde gjøre Indvendinger, urgeret derpaa ved Landemoderne, baade ved offentlige Monita, og ved alle Lejligheder og Forespørgseler. Paa mine Visitatser examinerer jeg aldrig efter nogen vis Formular; thi Erfarenhed og Øvelse har lært mig, at det er skadeligt, og jeg regner det for en Hovedaarsag til Van-kundighed, at de bindes til visse fastsatte Ord i Spørgsmaal og Gjensvar, og derfor holder jeg det for min Pligt, ved min Examen at lære andre, hvorledes de bør catechisere, og i alle de Menigheder, hvor Catechisation saaledes er ført, der finder jeg god Oplysning, men hvor de binde sig til Spørgsmaal og Svar, der finder jeg forunderlig og utrolig Vankundighed, at de læse Svaret op og vide slet intet af Sagen.

4. Ved Tilspørgsel baade hist og her hos Præsterne paa mine Rejser, saa ofte jeg har erindret det, eller Lejlighed er givet, saa og nu ved offentlig Tilspørgsel paa dette Landemode til alle Provster, at sige paa deres Samvittighed, om den bruges i alle Skoler, har jeg faaet til Svar, at Præsterne ideligen erindre derom og tilholde baade Skoleholderne, Forældre og Børnene, at den og bruges i alle Skoler, saa der neppe skal findes nogen Skole, at den jo findes og er i Brug af nogle Børn, men at paa de fleste Steder bruges den endnu ikkun af ganske faa Børn, og det af disse følgende Aarsager:

5 (a). De kan ikke tvinge Forældrene til at købe den, hvortil de fleste skal være ganske uvillige, sigende: De

ville blive ved deres gamle Forklaring; de ville ikke vide af noget nyt; de have ikke Raad dertil; deres Børn kan ikke gaa saa længe i Skole, at de kan lære den; naar de kan læse i Bog og have lært Lutheri Catechismus, saa have de nok, siden kan Præsten og Degnen forklare det for dem i Kirken, og naar de skal til Confirmation. De vil ej holde deres Børn længe i Skole; de behøve dem selv til deres Arbejde.

6 (b). Provsterne vidste neppe Exempel, i det mindste ganske faa og rare, at noget Bondebarn har holdt Skolen ud saa længe, at den nye Forklaring dem kan være indprentet; men endogsaa de Forældre, som have været allervilligst til at anskaffe dem Forklaringen og lade deres Børn begynde den, have dog neppe ladet dem gaa den første Part igjennem, førend de have taget dem af Skolen. Og det bliver aldrig at vente, saa vidt jeg begriber, at de arme Hoverislaver nogen Tid skal bringes dertil, at deres Børn skal gaa stændig saa længe i Skole, til de har lært baade rent at læse i Bog, lært Lutheri Catechismum uden ad, og siden den nye Forklaring, hvortil, endogsaa hos de bedste og flittigste, vilde udfordres 3, 4, 5 Aar stændig at gaa i Skole, end sige paa den Vis, som bruges hos Bønder, at naar de gaa een Dag i Skole, blive de tre Dage borte, een Uge, saa forsømme de en Maaned, hele Sommeren fast ikke komme i Skole, og Børnene bruges til Arbejde, fra det de ere 6 à 7 Aar gamle.

7 (c). Herover klage Præsterne enstemmig, at de ikke kan faa Bønderne til bestandig Skolegang for deres Børn, saa de glemme, i den Tid de forsømme, alt det, de har lært, den Tid de gaa, og der skal begyndes hver Gang ligesom paa ny, da det varer ikkun en Maaneds Tid; saa og at Præsterne herudi snart aldrig faa Assistance af Fogder og Forvaltere, men de meget mere holde med Bønderne, undskyldte, forsvare og styrke dem, at de behøver selv deres Børns Tjeneste.

8 (d). Bønderne ville ikke købe den Catechismum,

dels fordi de ere uvillige til saa lang Skolegang, dels fordi de hænge ved det gamle, dels fordi de kan faa de gamle Forklaringer, den ene af den anden, for let Pris; men klage over, at denne er for dyr, at de ere fattige, at de have mange Børn, at den med grovere Stil er saa kostbar, de har den ikke i de smaa Kjøbsteder ringere end 1 Mark, ja mere; eller de ere for smaa Stil; de ere fordærvede og opædte i et Fierdingaar; saa at, om den Catechismus skal blive almindelig, da maa den nødvendig epitomeres og gjøres kortere, og conseqventer blive bedre Kjøb.

9 (e). Vel har Waisenhuset villet remedere denne Hindring derved, at saa mange Exemplarer aarligen gives til Stifterne omsonst; men dette er til liden Nytte, ja til større Hinder: De gives uindbundne, og det nytter ikke til Landet; naar Bønder skal lade dem i de smaa Kjøbsteder indbinde, saa koster fast Bindet saa meget, som de kunde kjøbes ny for indbundne paa Waisenhuset. Af denne Aarsag har jeg, efter Samtale første Gang med Provsterne paa Landemodet, ingen villet modtage for mit Stift, førend nu, da jeg for alle afvigte Aar har faaet over 900 indbundne Exemplarer, dem jeg har selv [ladet] bringe med til Landemodet, gjort Repartition derover, da der kommer ikke $2\frac{1}{2}$ Exemplar paa hver Skole for 7 Aar. Og disse 2de Exemplarer vil visselig gjøre Skade; thi naar de nu udgives omsonst til de fattigste, saa vil ingen købe, saa blive andre fortrydelige, saa ville alle have dem for intet, saa ville de tøve, til den bliver dem givet; saa jeg ganske vist anser det som Hinder, og holdt det meget bedre, at i Steden for at give Exemplarer for intet, Prisen blev sat ned paa hvert Exemplar. Denne Bog, som skal være almindelig i begge Riger for alle gemene Folk, bør sættes for saa godt Kjøb, at ingen kunde unddrage sig derfra, hvilket visseligen kan ske med en saadan Bog, som alle nødes til at købe, og da i langt større Mængde kan afsættes. Naar Bogen blev epitomeret, saa blev den brugeligere, lettere i Pris, fik mere Afgang, gemene Folk havde mindre Præoccupation mod

den; Bogtrykkerne nu har sagt mig, at de ville sælge den for langt ringere, om de maatte have det Privilegium. Naar Bogen var kortere, en staaende Form og Oplag blev gjort for saa nødvendig Bog, da er jeg vis paa, at saadan Bog kunde sælges med Fordel for 6 Skilling indbunden, og da vilde den gaa af i 1000 Tal daglig.

10. Altsaa tvivler jeg storligen paa, at denne Catechismi Forklaring bliver almindelig, førend det sker, som engang i Gen. K. Insp. er blevet besluttet og fastsat, at Bogen skulde igjennemgaas, gjøres kortere, gjøres tydeligere og mere indrettet efter Bønderbørns Begreb. I en saadan almindelig autoriseret Forklaring, der skal være for alle, bør slet intet være uden det, som er fornødent til Salighed og Saligheds Orden at vide; men i denne ere mange Ting, som uden Bønderbørnenes Skade kan udelades, endogsaa foruden det indcinglede. I saadan Catechismo bør intet være uden afgjorte, nødvendige, i vores symbolske Bøger fastsatte Sandheder; men i denne ere mange Ting, som disputeres, ventileres, ikke ere afgjorte og aldrig blive afgjorte, og derfor høre plat ikke [hjemme] i en Catechismo for enfoldige. I saadan Bog bør Stilen være saa tydelig og indrettet efter de enfoldigstes Begreb; men det er ikke [Tilfældet] i denne paa mange Steder, hvor den dog kunde være tydeligere og meget klarere; Svaret er ofte alt for langt, hvilket er ganske uret i saadan Bog, hvor Spørgsmaalene skal være mange og Svarene korte. Endskjønt der er intet i den hele Bog, som kan kaldes falsk Lærdom eller skadelig for Sjælen, saa er det dog vist, at der ere urigtige Ting derudi, hvilket i saadan Bog, som skal være næst efter disse Rigers symbolske Bøger, ingenlunde bør være. At der vare urigtige Ting i Bogen, da den af Hans Majestæt blev autoriseret, og det ikke er Trykfejl, det kan ses deraf, at i de senere¹⁾ Editioner ere

¹⁾ Originalen (renskreven af Bispens Skriver) har: samme — aabenbart en Fejlskrift.

adskillige Ting, hvis Urigtighed formodentlig har været viist og erindret, blevne forandrede og rettede, hvilket jeg ikke veed, at nogen har Magt til at gjøre uden Kgl. Tilladelse, efter at Bogen er autoriseret; og der ere endnu flere Urigtigheder tilbage. — Naar da i denne Forklaring, som i sig selv og i sin Intention er visselig god, og indeholder baade god Orden og eftertrykkelige Sandheder, blev, som engang til allerunderdanigst Forestilling er resolveret, det urigtige forandret, det uforholdne udelukt, Stilen efter de enfoldiges Captum gjort klarere og dog ikke længere, saa kunne alle Res blive uforandrede, Bogen langt kortere, Prisen mindre, og da er jeg vis paa, den i kort Tid blev almindelig. Ja det hindrer ikke, at Bogen blev, som den er (ganske faa Ting undtagen), for Kjøbstedskolerne, men et Epitome deraf indrettet for Bønderbørnene og de danske Skoler paa Landet.

Dette er det, som jeg baade til ærbødig og tjenstligt Gjensvar paa Collegii Skrivelse, som og paa mit Embeds Vegne, til mit anbettede Stifts Nytte, ved den anordnede Forklaring ved denne given Lejlighed skulde erindre.

Deres Excellences (osv.)
underdanige og tjenstskyldige Tjener
P. Hersleb.

Kjøbenhavn 28. Junii 1745.

Hersleb har selv fortalt følgende om den Virkning, ovenstaaende Beretning havde: »Saa snart dette var indkommet, er aldrig talt mere om Catechismi Forklaring, og saa meget det tilforn skulde hedde, at Kongen krævede Svar, saa skal dog endnu Svar komme, da 2 Aar ere alt forløbne. Saadant tør General-Kirkeinspectionen gjøre¹⁾!«

Ingen af de andre Biskopper har talt saa rent ud af Posen som Hersleb om de Vanskeligheder, Indførelsen af

¹⁾ Møller, Theol. Bibl. V, 172.

Pontoppidans Forklaring voldte. Dog indeholde enkelte af de Indberetninger fra Provster og Præster, som flere af Biskopperne indsendte til Gen. K. Insp. som Bilag til deres egne, Antydninger, der undertiden kunne være af Interesse. Dette gjælder navnlig den Beretning om Forholdene i Aarhus, som Stiftsprovst Nannestad afgav, og som derfor maaske ved en anden Lejlighed kan meddeles. Men i det hele faar man det Indtryk, at hverken Bisper eller Præster holdt af at gjøre Kollegiet opmærksom paa, hvor misligt det var at paabyde Indførelsen af saa viddløftig en Lærebog paa en Tid, da Skolegangen var saa mangelfuld, som den da endnu var saa godt som allevegne. Endnu mindre berøres i Almindelighed den i »Forklaringen« indeholdte Lære, om der end kunde være en enkelt Præst (f. Ex. P. N. Vinding i Kulterup i Fyn), der havde Mod til at bemærke, at han ikke fandt, at Bogens Forfatter altid var i den bedste Overensstemmelse med den orthodox-lutherske Lære.

Anm. Om den ovf. S. 407 omtalte Hr. Peder Tøxen kan bemærkes, at hans Skrift »Solens blodrøde Nedgang« endnu 1879 optryktes i Vejle paa N. B. Kousgaards Forlag og udbredtes af Indre Missions Kolportører. Om hans talrige utrykte Arbejder findes Oplysninger i Nova literaria Maris Balthici 1703, p. 187. 233 sq. Af Nye Danske Mag. V, 256 fremgaar, at han har leveret Bidrag til Moths danske Ordbog.

Gudstjenesten i den danske kirke efter reformationen.

Af L. Koch.

5. Døb og kirkegangskoner.

Barnedåben var et led af gudstjenesten, men den synes i begyndelsen ikke at have haft nogen fast plads i denne, den kunde foretages efter prædiken både før og efter altergangen¹⁾. Men meget tidligt fik den dog ligesom brudevielsen sin plads før prædiken mellem mesning af epistel og evangelium, efter at Halleluja var sunget. — Dette har ikke voldet så lidt forstyrrelse i gudstjenesten; ti det var her som ved alle forretninger almindeligt, at vedkommende ikke kom i rette tid, og der blev da sunget flere salmer, medens der biedes paa barnet. — Det blev derfor ofte forbudt således at vente; var barnet der ikke til den bestemte tid, skulde dåben opsættes, til gudstjenesten var endt. — Dåben skulde finde sted så tidligt som muligt, helst den første eller anden søndag efter barnets fødsel. Dette blev vistnok i almindelighed overholdt, men adelsfolk begyndte dog tidligt at opsætte deres børns dåb, formodentlig fordi slægt og venner skulde samles til den, og eksemplet har smittet. Biskop Tyge Asmundsen i Lund bebrejdede 1568 præsterne, at de holdt deres børn fra dåben, til moderen kunde gå i kirke. De efterligner, siger han, den ade-

¹⁾ Engelstoft, liturgiens hist. 225 Håndbogen 1539.

lige pomp og opsættelse, men Kristus har sagt: »Lader små børn komme til mig«.

Det fulgte af sig selv, at der som hidtil skulde være faddere, men antallet på disse blev større end i den katolske tid, da man nøjedes med så få som muligt af hensyn til det åndelige slægtskab, der sluttedes ved dåben, og som siden kunde blive en hindring for indgåelse af ægteskaber. Ærkebiskop Birger vilde derfor, at der kun skulde være to faddere, hvilket stemmer overens med skånske lovs bestemmelse. I Sællands stift skulde der med drenge være to mandfolke- og en kvindefadder, med piger omvendt¹⁾. — Dette hensyn bortfaldt efter reformationen, og tidens lyst til fester og til at vise sin velstand krævede snart et stort antal faddere. Konger og biskopper søgte forgæves at forhindre dette; Christian III forbød at bede flere end højst 3—4 faddere (14. Marts 1559), men få år efter tillod et par sællandske landemoder (1565 og 67), at der måtte være 5, men børnene maatte ikke følges til kirke af spillemænd. — Biskop Jak. Madsen så dog, som det synes uden forargelse, på, at der ved en dåb i Ringe kirke på Fyn var 11 mandfolke- og 10 kvindefaddere. Derimod fremkaldte det en irettesættelse fra biskoppen, at en sællandsk præst. havde bedet 24 faddere og ladet spillemænd gå foran toget til kirken (1592).

Børn af begge køn skulde bæres af kvinder; når dette udtrykkelig udtales på et par fynske landemoder (1591 og 98), viser det, at det har været skik, som det endnu for 30 år siden var det i Slesvig, at drengene bares af mænd; således fremstilles også dåben på et billede i alterbogen 1574; det er en skægget mand, som har båret barnet, præsten holder over dåben. — I Nordborg på Als bares drengene 1691 af mænd²⁾. Der måtte ikke mellem fadderne

¹⁾ Thorkelin, Stat. provincialia etc. — Freisen, Manuale Rosch. 6. — Helveg, Danm's kirkehist. før reform. I. 228.

²⁾ Danske Saml. 1. VI. 66.

være »mistænkelige personer«, hvorved vel menes sådanne, som havde ondt rygte, derimod tales der ikke om, at præsterne skal prøve faddernes tro og kundskaber, som den katolske kirke havde fordret¹⁾.

Det var naturligvis alle børn, der skulle døbes, dog Taternes undtagen. I det mindste frarådede biskop N. Jespersen i Fyn sine præster at indlade sig herpå; vilde Taterne have deres børn døbt, måtte de gøre det selv. Ingen synes i det hele, selv langt ned i tiden, at have tænkt på, at Taterne kunde kristnes. Endnu 1715 forbød biskop Worm at tage dem til alters; præsterne skulde heller angive sådanne skarns mennesker for øvrigheden eller den nærmeste kommanderende officer. Danmark var dog i den henseende ikke længer tilbage end andre lande; i Sverrig forbødes det 1560 at døbe eller begrave Taterne²⁾.

Hjemmedåb måtte kun finde sted som nøddåb, og der måtte ingen overtroiske ceremonier foretages ved den. Jordemødrene skulde undervises om, at intet barn måtte døbes, før det var født, og det samme indskærpes præsterne ved et par landemoder i Lund (1555 og 83) og siden i D. L. 2. 8. 8; men endnu 1762 kunde det ske, at en præst blev hentet for at døbe et ufødt barn³⁾. — Nøddåb skulde om muligt forrettes af præsten; på Sællands landemode 1565 forbødes det degnene at døbe børn undtagen i den yderste nød. Ved Århus landemode 1650 var en smed stævnet, fordi han havde døbt et barn en søndag, da der var gudstjeneste i byen, og præsten altså var tilstede. Han blev dømt i verdslig øvrigheds hånd at lide fortjent straf.

¹⁾ Freisen, Man. Rosch. 6. Agenda eccl. Slesv. 38.

²⁾ Bælter, Kyrkoceremoniarne, 2. udg. 431.

³⁾ Fogtmann, Reskripter I, 368. — Luther har også udtalt sig imod, at ufødte eller delvis fødte børn døbttes; de tilstedeværende skal falde på knæ og bede for dem, »so sollen wir es gewisslich dafür halten, dass dies Kindlein, ob es wol der rechte Taufe nicht erlanget, darum nicht verloren ist.« Förstemann, Luthers Tischreden II, 270. Smlgn. 283.

— Der er et vistnok enestaaende landemodsmonitum fra biskop Winstrup på Sælland, der udtaler, at når præsten har været tilkaldt og har hjemmedøbt børn fuldstændigt, skal de ikke fremstilles i kirken, »fordi der også i huset er en kristen forsamling« (1597). Men hovedreglen var, at hjemmedøbte børn snarest muligt skulde fremstilles i kirken; når dette forsømtes, formanede præsterne dertil, og sådanne formaninger har der ofte været anledning til at give; på Fæmø var der 1570, da provsten visiterede, 8 børn, der ikke vare fremstillede i kirken; ti »det eragtede Fæmøboerne for en uforneødenhed«. — Der var hos præsterne en del usikkerhed om, hvorledes man skulde bære sig ad, når barnet fremstilledes. Biskop Vandal i Ribe måtte endog forbyde, at de nøddøbte børn blev gendøbte¹⁾. Mange steder brugtes hele dåbsformularen, uagtet den med sin primsigning kun passede paa udøbte børn, hvorfor det gentagne gange forbødes at bruge exorcismen ved dåbsfremstillinger. — Kirkeordinansen havde dog her givet den rette anvisning: præsten skal ingenlunde gendøbe et hjemmedøbt barn, »aleneste skal han da opregne troens artikler, læse evangelium Marci og bede fadervor«.

Henimod år 1700 blev det almindeligt, at børn hjemmedøbtes straks efter fødselen, eller bragtes hen i præstegården for der at blive døbt. Det var ikke meningen, at de ikke skulde bringes til kirken, ofte blev de allerede den næste søndag fremstillede i denne; biskop Br. Brorson har sikkert ret, når han siger, at man vilde have børnene døbt straks, for at de ikke skulde blive forbyttede (Ålborg landemode 1742). På nogle steder var det dog kun de ægte børn, der således hjemmedøbtes, medens de uægte døbt i kirken; andre steder synes denne forskel ikke at være gjort. På landemoderne forbødes det ofte at hjemmedøbe andre end syge børn, men uden nytte. Da forordningen 27. Juli 1771 fritog fra forpligtelse til inden en vis tid at

¹⁾ Ny kirkehist. Saml. VI, 128. — K. S. 3. VI. 486.

fremstille hjemmedøbte børn i kirken, udtalte biskop J. Hee i Århus, at det var misbrug, når den anvendtes paa børn, der var døbt i præstegården, de kunde ikke kaldes hjemmedøbte. — Det er først dåbsforordningen 30. Maj 1828, som har ført dåbshandlingen tilbage til kirkerne¹⁾.

Den katolske kirke havde delt dåbshandlingen i to dele; den såkaldte primsignelse fandt sted ved kirkens dør; her sagdes de bønner, hvorved saltet, der lagdes barnet i munden, og dåbsvandet rensedes (exorcismus salis et aqvæ), og de to exorcismer fandt sted, hvorefter præsten lagde sin stola paa barnet, salvede dets højre øre, og (i det mindste efter den slesvigske agende) endte handlingen ved kirkedøren med, at præsten og følget bad fadervor, Ave Maria og troen, hvorefter præsten sagde: »Gå ind i Guds hus, at du kan have det evige liv og leve med Kristus i al evighed«. — Efter reformationen beholdt man tvedelingen af handlingen, af hvilken der endnu er spor i vort dåbsritual, men der var usikkerhed om, på hvilket sted den skulde udføres. Samtidigt (1561 og 62) befaler N. Jespersen i Odense, at primsigningen skal læses midt paa kirkegulvet, og H. Albertsen i Sælland samt N. Palladius i Lund, at den ikke skal fremsiges indenfor døren eller midt i kirken, men ved døbefonten i kirkens vestre ende. Dette har dog formentlig vist sig uheldigt, da menigheden så ikke kunde følge handlingen. Det blev den i Odense vedtagne skik, der blev den almindelige, indtil døbefontene flyttedes op i kirkerne, da hele dåbshandlingen samledes om dem. På Århus landemode 1651 bestemtes det, at præsten ikke først skal læse over barnet stående på kirkegulvet og siden gå hen til døbefonten; men eftersom det er en uadskillig gerning, som forrettes, skal den også udføres på ét sted, nemlig ved fonten.

Dåbshandlingen, der helt igennem skulde udføres

¹⁾ Jonge, Den nordsællandske almue. — J. Møller, Nyt teol. tidsskrift II, 327.

med dansk læsning, begyndte med, at præsten spurgte, hvis barnet var, og om det var hjemmedøbt. — I den norske ordinans (1607) befales det, at der før dåben skal holdes en lille tale til menigheden og fadderne, og 'der gives også i de danske håndbøger anvisning dertil¹⁾. Sådanne dåbstaler er stundom blevne holdte, om end ikke almindeligt, og kun over fornemme børn. Biskopperne Bornemann i Ålborg og Gerner i Viborg forbød det som en novitet; gudmoderen kunde ikke holde barnet så længe, som præsten talte, og desuden skulde der ikke gøres mere væsen af sakramentet med de rige end med de fattige. — Standsforskellen kom også frem på andre måder ved dåben; B. Brorson i Ålborg klagede 1737 over den misbrug, at der brugtes forskellige salmer ved borger- og bønderbørns, fattiges og riges dåb.

I reformationens første tid synes man at have bortkastet hele primsignelsen og kun døbt børnene med skriftens ord Mt. 28²⁾, hvilket skriftsted slet ikke findes hverken i ordinansens eller ritualets dåbsformularer. Disse har derimod de to besværgelser næsten i samme form som den katolske kirke, medens ceremonierne med saltet, olien og vandet bortfaldt. Det er formodentlig den ovenfor omtalte ældre dåbsskik, som forbydes på bispemødet 1555, hvor det pålagdes præsterne at bruge exorcismen, som de altså må have udeladt. I tiden omkring 1600 opstod der under påvirkning af kryptokalvinismen uvillie mod den; flere præster blev straffede, fordi de ikke havde brugt den. 1606 gjorde Christian IV tilløb til helt at afskaffe den. Han havde imidlertid ikke mod til at føre sagen igennem, da biskopperne og iblandt professorerne H. P. Resen udtalte sig for at beholde den³⁾. Ved landemoderne det næste år pålagdes det præsterne at oplyse menighederne om, at

¹⁾ Engelstoft, liturgiens hist. 187 f.

²⁾ Danske Mag. 1. V. 268.

³⁾ Helveg, Danmarks kirkehist. eft. ref., 2. udg. I. 265 f.

børnene ikke var legemligt men åndeligt besatte; men de måtte ikke på egen hånd udelade exorcismene, der da også gik uforandrede over i ritualet. Brochmand forsvarer deres bibeholdelse med, at de er et levende billede på det tyranni, som djævelen åndeligt udøver over alle udøbte. — Christian IV slog så aldeles om, at en præst i året 1610 afskedigedes, fordi han havde udeladt exorcismen¹⁾.

Medens fadervor blev bedt, knælede fadderne, og mændene blottede hovedet. Derefter gik præsten med fadderne hen til døbefonten. Ved Sællands landemøde 1568 påbødes det, at hele symbolet skulde oplæses; man er altså bleven ved at bruge den katolske forkortning af den anden trosartikel²⁾. Når flere børn døbt, spurgtes de undertiden under et: Forsager I osv. Dette forbødes i Sælland 1568, på Fyn 1579; hvert barn skulde spørges for sig selv.

Når barnet skulde døbes, skulde det helst blottes helt eller i det mindste overkroppen. Dette påbydes i ordinansen, dog med det forbehold, at barnet kunde tåle det, hvorom jordemoderen eller kvindefadderne skulde spørges. Påbuddet gentages på landemoderne op til 1600; en vignet i håndbogen 1574 viser således barnet nøgent. — Hensigten hermed var dog ikke, at det skulde neddyppes i vandet, præsten skulde tage det og holde det med den venstre hånd, medens han døbte det med den højre. Den ofte omtalte tavle fra Torslunde viser dette, barnet holdes af præsten, og degnen holder hans bog for ham, så han kan læse i den; barnet er her ikke blottet, men svøbt med korsbånd over brystet. Omtrent samtidig var det dog allerede i Frue kirke skik, at gudmoderen holdt barnet over dåben³⁾. Når Christian IV blev døbt ved neddyk-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. III. 347. Brochmand, Systema II 2016.

²⁾ Credis in J. Chr., filium ejus unigenitum, natum et passum. Denne forkortelse findes endnu i H. Tausens •En ret kristelig fadson et kristne børn med på danske•. Kirkehist. Saml. II, 554.

³⁾ Rørdam, kirkelove. II, 317 Odense landemøde 1591. Kirkehist. Saml. 3. I, 680.

ning¹⁾, må det anses for noget ganske særegent. Men Bugenhagen havde i sin tid havt betænkelighed ved den skik, han fandt her i Norden, at kun barnets hoved blottedes²⁾. Han siger, at vi fødes nøgne, vi skal også genfødes nøgne; men det er dog mest historiske grunde, han gør gældende: Kristus har ikke været iført klæder, da han blev døbt osv³⁾. Hele denne argumentation er særdeles svag, og den har heller ikke kunnet holde sig. Palladius anfører da også på et landemøde 1559 en ganske anden grund: Barnet skal biottes, for at ikke troldkvinde skal indsmugle voksbørn og få dem døbt til at øve trolddom med. I året 1596 anklagede en forhenværende foged og hans kone præsten Hans Jakobsen i Oure på Fyn for at have døbt tre voksbørn; han synes dog at have været uskyldig; det oplystes under sagen, at det var en gal løbepræst ved navn Rasmus, der havde begået misgerningen⁴⁾.

På Sællands landemøde 1562 og Lunds 1561 forbydes det, at den vin, som er bleven tilovers fra altergangen, må gives de børn, der er blevne døbt. Vi møder her levninger af en gammel kirkeskik; i den katolske slesvigske agende ender dåbshandlingen med, at præsten giver det døbt barn kommunionen ved at lade det drikke af ablutionskalken⁵⁾. Dette må vel også have fundet sted i Sællands stift, uagtet biskop Lage Urne befaler, at det vand, hvori kalken var vasket, skulde hældes i døbefonten⁶⁾.

Efter dåben ofredes der; det var hædersoffer, hvorfor der ikke måtte ofres med uægte børn. På Sællands landemøde 1565 omtales det, at der stundom ofredes før dåben,

1) Rørdam, Monum. hist. Dan. 1. II, 651.

2) Det skal dog bemærkes, at den katolske Roskilde-agende synes at tale om neddykning: «Tunc mergat ter». Freisen 41. Luther har også i tidligere tid anbefalet neddykning.

3) Ny kirkehist. Saml. II, 470.

4) Jak. Madsens visitatsbog. 296.

5) Fr. Nielsen, Nord. kirkeleks. I. 16.

6) Freisen, Agenda eccl. Slesv. 49. Ny kirkehist. Saml. III. 268.

straks efter at epistlen var læst. Dette forbødes, det skulde ske efter prædiken, under hvilken altså gudmoderen med barnet blev i kirken. — Ordinansen omtaler imidlertid ikke offer ved dåben eller ved andre lejligheder end på de tre store højtider, og der er spor af, at man har fundet denne ofring urigtig; tankegangen har vel været, at der lige så lidt skulde ydes betaling for dåben som for nadveren. C. Valkendorf kom 1596 overens med præsterne i Odense om, at de velvilligen skulde afstå, at der ofredes med børn, og på sit gods, Glorup, forbød han det ligefrem¹⁾. — Når der var ofret, gik fadderne endnu hen og bragte barnet fadder-gave, i det de lagde en guld- eller sølvskilling på dets bryst²⁾.

I det 16de århundrede blev ægte og uægte børn døbt på samme tid. Der må dog være opstået ønske om at gøre forskel; ti på et præstemøde i Sokkelund herred i Sælland 1561 spurgte en præst, om man ikke kunde døbe de uægte børn paa en anden tid end de ægte; men biskop Hans Albertsen benægtede dette³⁾. Biskop Jak. Madsen på Fyn derimod vilde have de uægte børn døbt efter prædiken, men C. Valkendorf modsatte sig, at det skete paa hans gods⁴⁾. Men efter at den norske ordinans 1607 havde fastslået, at uægte børn skulde døbes efter prædiken, blev dette almindeligt også i Danmark; det påbødes allerede samme år ved Roskilde landemode. De skulde dog ikke døbes i en tom kirke, men i menighedens nærværelse.

Det voldte stundom ved uægte børns dåb forstyrrelse i kirken, når gudmoderen på præstens spørgsmål, hvem der var barnets fader, nævnte den, som moderen havde udlagt. Det kunde da ske, at vedkommende rejste sig i kirken, gik hen og lagde hånden på barnets hoved og svor

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog 25 og 174. Fynske Saml. I. 97.

²⁾ Tr. Lund, Danmarks og Norges hist. VIII. 147.

³⁾ Kirkehist. Saml. 4 I. 446.

⁴⁾ Tr. Lund, Danm.'s og Norges hist. VIII. 143. J. Madsens visitatsbog 174.

sig fri. På Ribe landemøde 1687 påbødes det, at de mænd, der gjorde dette, skulde underkastes kirkens disciplin. En halv snes år senere stod en mand frem i en kirke i Viborg stift og fralagde sig ligeledes sigtelsen med ed, i det han tillige anklagede hr. Mikkel Lausen i Rold, som på grund af denne sigtelse urettelig havde udelukket ham fra nadveren; manden frikendtes siden ved landemødet, da beskyldningen mod ham fandtes ugrundet.

Der opstod spørgsmål om, hvorvidt børn, der var avlede inden men fødte efter trolovelse eller vielse, skulde døbes som ægte eller uægte. Biskop Resen vilde kun tillade, at de måtte behandles som ægte, når forældrene havde stået åbenbart skrifte (1624). — Bornemann derimod udtalte 1696, at alle børn, der var fødte efter trolovelse og vielse, skulde døbes som ægte, de derimod, der var fødte før, ikke, selv om forældrene siden var blevne trolovede eller viede. Dette var i det hele den almindelige ældre opfattelse; men det er mærkeligt, at den holdt sig også efter at Danske lov var udkommet; ti det antoges almindeligt, at denne havde berøvet trolovelsen den ægteskabsstiftende betydning. — Ved fdn. 13. Juni 1771 ophævedes al forskel mellem ægte og uægte børns dåb.

Ritualet flyttede dåben til efter prædikenen, men før altergangen; de uægte børn skulde da døbes efter 12 slet i købstæderne, på landet, når der var ofret med de ægte. Iøvrigt blev lovgivningen om dåben uforandret. Ved anordningen af 30. Maj 1828 bestemtes det, at dåben først skulde finde sted efter altergangen. — I pietismens tid forhandlede der atter om afskaffelse af exorcismen. Ved et reskript 13. Dec. 1737 tillodes det præsterne i Slesvig kun at bruge den, hvis forældrene ønskede den; men da der i Tyskland udtaltes betænkeligheder ved denne forandring, blev kong Christian VI bange for, at hans rettroenhed skulde blive anset for tvivlsom, og reformen standsedes derfor¹⁾. —

¹⁾ L. Koch, Christian VI. 186.

Først ved fdn. 7. Maj 1783 dristede man sig til at udstede den hidtil brugte af Balle udarbejdede dåbsformular. — Det var Balles ønske, at forældrene selv skulde stå fadder til deres børn; han foregik selv med sit eksempel, men det efterfulgtes kun langsomt. Endnu en kancelliskrivelse af 10. November 1829 kalder det en novitet, der dog kan tilstedes.

Det viste sig snart u hensigtsmæssigt i store menigheder at holde dåben under gudstjenesten. Fdn. 30. Maj 1828 tillader, at den i København må holdes, når højmesse-tjenesten er endt, og dette udvidedes siden til at gælde for Odense og Århus. Siden er denne ordning indført vist nok i alle byer og i adskillige landsbykirker.

Det forefaldt selvfølgelig sjældent, at en voksen blev døbt; det skete med enkelte jøder og, da Danmark havde fået kolonier, med negere, der kom her til landet. Først i ritualet indeholdes der særegne bestemmelser om, hvorledes en sådan dåb skal forrettes.

Barselkoners kirkegang måtte få en ganske anden betydning efter end før reformationen. For katolikerne var den en renselse fra urenhed¹⁾, en forestilling, der aldeles forkastedes nu, da ægteskabets ære hævdedes. Ordinansen stiller da også indledningen som en ganske fri sag: »Endog at de ere fri for Moses lov, at de ej tør holde sig derefter, og ej behøve at lade sig af tjeneren indlede, når de efter deres barnefødsel ville gå i kirke, dog må de holde sig hjemme, som sæd er.« — Det er et eksempel på, hvor usammenhængende den tids lovgivning er, at der få måneder efter den danske ordinanses udstedelse udkom en forord-

¹⁾ Ved et svensk landemøde 1385 måtte det udtrykkelig bestemmes, at kvinder, som var døde i barselseng, måtte begraves kristeligt. Reuterdahl. 145. — Bøttiger, Kirkegangskoners indledning. 29 f.

ning for Sælland, der ligefrem påbød indledningen og bestemte, at præsten for denne skulde have »2 grotter efter gammel sædvane«¹⁾.

Indledningen blev da også almindelig skik allevegne. Seks uger efter barnets fødsel sendte konen sin pige ud at bede til kirkegang. I den katolske tid havde det været skik, at indbydelsen skete offentligt, så at enhver kunde møde; men dette var allerede den gang bleven forbudt, der skulde sendes bud. I den såkaldte Riber reces 1561 forbydes det, at pigerne, der gik bud, måtte udrustes med guld, perler og sølv, de skulde kun have opbundet hår og være iført gode klæder. — Søndagen efter kom da konen til kirke fulgt af så mange koner som muligt. Derfor formaner også P. Palladius kvinderne til, at de ikke må nægte fattige koner følgeskab; jo fattigere en dannekvinde er, desto hellere skal de gå med hende. Endnu 1660 fortæller J. Bircherod, at da hans moder i Odense skulde holde kirkegang, var hele hendes stue fuld af kvinder, der skulde følge hende. Skaren gik parvis, de, der var hendes nærmeste pårørende, forrest. Han tilføjer, at denne skik afskaffedes en snes år eller mere derefter²⁾. Dette gælder dog kun for byernes vedkommende, på landet varede den meget længer. — Hvor stort et sådant følge kunde være, ses af en bestemmelse for Ribe fra 1561: Barsel måtte slet ikke gøres med flere end i det højeste 30 kvinder, dog uberegnet fruer og jomfruer 3: adelige damer. Når følget kom for kirke-døren, gik præsten ned til det.

Det gjaldt nu om at holde alle overtroiske skikke ude. Det blev mange gange forbudt, at barselkvinden måtte bære lys, som skulde beskytte hende mod djævelens angreb, for hvilke hun mentes at være særlig udsat, heller ikke skulde hun renses med vievand; men præsten skulde tale til menigheden om, at den med hende skulde takke Gud,

¹⁾ Kirkehist. Saml. 2. VI. 151.

²⁾ Uddrag af Bircherods dagbøger. 50.

og til hende selv om at komme ind i kirken og gøre de gerninger, som en kristen kvinde der skal gøre. Derefter skal han ikke give hende hånden, men kun med sit ord føre hende ind i kirken. — Det omtales også, at det var skik, at kirkegangskoner kyssede patenaen. Biskop H. Albertsen forbyder ikke dette, men det skal forestilles dem, at derved vindes ingen hellighed, men det er kun et tegn på kærlighed (*signum dilectionis erga ministerium*)¹⁾. — I Ribe brugte kvinderne en egen dragt, når de holdt kirkegang; formodentlig har der derlil knyttet sig en overtro, da det blev forbudt; de skulde møde i deres egne klæder²⁾.

Man vilde også føre kvinder, der var døde i barselseng, ind i kirken og ofre for dem; dette havde været tilladt i den katolske tid, kun at det lys, som bares foran kisten, ikke måtte være tændt³⁾. Det forbødes både på Fyn og Sælland 1593 og 94. I Århus stift brugtes denne skik endnu 1654, og når kisten var båret op til alteret, vendtes den tre gange. Præsterne, siges der det sidste sted, tillod det for offerets skyld; »men vi må ikke falde i den gamle papistiske overtro, at barselkvinder efter fødselen er i djævelens magt«.

Der ofredes altid af kirkegangskonen og hendes følge; dette offer omtaltes dog lige så lidt i ordinansen som barnedåbsofferet, og C. Valkendorf søgte også at afskaffe eller i det mindste indskrænke det. I Odense vilde han sætte igennem, at ikke flere koner måtte følge kirkegangskonen, end de, der var budne til barsel, hvilket ikke måtte være flere end 8. Biskop Jak. Madsen syntes åbenbart, at det var fattigt, at der en søndag i Gråbrødrekirke kun var 12 kvinder med 2 kirkegangskoner. På Glorup forbød Valkendorf at indlede kvinder; de skulde heller ikke ofre,

1) Kirkehist. Saml. 4. I. 447.

2) Kinch, Ribes hist. II. 94. Tr. Lund, Danmarks og Norges hist. VIII. 210. Danske Mag. 2. II. 273.

3) Thorkelin, Kirkelove 77.

men sende præsten, hvad de vilde¹⁾. Ofringen tog lang tid, konen gik alene op til alteret, og først når hun kom ned, fulgte følget efter, ligesom ved barnedåb gudmoderen gik først, så mandfolke- og endelig kvindefadderne. Dette forbødes i Ribe 1561; hele følget skulde gå op samlet. — På Fyn pålagdes det 1575 præsterne, at de ikke måtte tøve efter kirkegangskoner; kom de for sent, skulde de indledes efter prædiken. — Ved Sællands landemøde 1574 forbødes »barselkvinders latterlige offer«. Når de gik til kirken, delte de »onde blafferter« (dårlige skillinger) ud til hinanden under latter og stor forstyrrelse for tjenesten; dette måtte ikke finde sted; vilde de uddele dem, skulde de gøre det hjemme. — Efter og måske også før kirkegangen holdtes der »kvindedrik«, hvorved der fandt store uordener sted. Den forbødes på Fyns landemøde 1575, men sikkert uden nogen virkning.

Ugifte kvinder blev ikke indledte; Peder Palladius har gentagne gange udtalt sig bestemt derimod²⁾. Men på landemødet 1558 tillod han dog, at det måtte finde sted, når de havde stået offentlig skrifte. Som regel blev det dog kun gifte kvinder, der indledtes.

I D. L. 2. 12. 9. bestemmes det, at »barselkoner alene ledes i kirken af præsten, hvor det hidtil har været brugeligt«, så der må altså den gang allerede have været steder, hvor indledningen var gået af brug, måske forandret til, at præsten holdt en tale fra prædikestolen; dette omtales netop omtrent samtidig af biskop A. Anchersen i Ribe som en fremmed skik, der havde indsneget sig. — Det første alvorlige stød fik dog den hele skik, da det 1688 tillodes, at livgarden til hest måtte være befriet for at lade sine koner indlede. Nu begyndte mange, især rangspersoner og militære lige ned til ryttere og dragoner, at unddrage sig indledningen, og ved reskript 8. Novbr. 1748 fritoges da

¹⁾ Jak. Madsens visitatsbog 25. 174.

²⁾ Jvfr. Rørdam, Danske kirkelove II, 317.

alle rangspersoner. Der blev imidlertid ved at indkomme andragender om fritagelse også fra andre, og reskript 22. Novbr. 1754 ophævede hele indledningen i dens hidtilværende form og bestemte, at præsten efter prædiken skulde give menigheden tilkende, at der var en kirkegangskone, og tilføje en kort formaning og et ønske over hende. — I denne form blev indledningen dog aldrig almindelig; for så vidt den endnu brugtes, var det på den gamle måde¹⁾.

6. Brudevielsen.

Når man vil forstå brudevielsesskikkene i den første tid efter reformationen, må det bestandig holdes for øje, at det ikke var den kirkelige vielse, der gjorde ægteskabet retsgyldigt; det var oprettet allerede ved parternes samtykke, som det gaves ved trolovelsen, efter hvilken det ikke var forment at begynde det ægteskabelige samliv; ifølge Jydske lov behøvedes der end ikke noget formeligt samtykke, men en kvinde var en mands ægtehustru, når han i 3 år havde levet sammen med hende og tilstået hende alle en hustrus rettigheder²⁾.

Ordinansen siger kun, at »med ægteskabspersoner på

¹⁾ Om indledningens historie i det hele se Bøttiger, »Kirkegangskoners indledning».

²⁾ Hist. tidsskr. 5. I. 363. Retshistoriske bemærkninger om kirkelig vielse som betingelse for lovligt ægteskab i Danmark af J. Nølle-mann. — I Sverrig gjaldt samme regler. Ved ordinansen af Westerås 1527 »beifrades otidigt sängelag imellan fästehjon på intet sätt, emedan dem imellan var et rätt äktenskap för Gud». Bælter, Kyrkoceremoniarne, 2. udg. 509. — Ved et forlig 1568 betingede kong Erik XIV sig, at hans broder, hertug Johan, skulde anerkende ægteskabet mellem kongen og Karin Månsdatter »end-skönt kirkegangen og de ceremonier, som plejer at finde sted ved brylluper, nu ikke lige straks kan holdes for den nuværende krigs og andre anliggendes skyld». — Smlgn. Herzog, Realency-clopædie, 3die udg., art. Eherecht V, 201, 50; 203, 40 o. fl. st.

ægteskabs vegne have Guds ords tjenere intet andet at skaffe, uden at vie dem tilsammen og at underrette deres bekymrede samvittigheder. Alt andet hører verdslig øvrighed til«. Heri er der intet nyt; ti det havde også i den katolske tid hørt til god kirkelig orden, at ægtefolk lod sig vie i kirkerne, og undladelse heraf medførte kirkelige straffe¹. Men overalt, hvor der tales om ægteskabet, møder der os den opfattelse, at vielsen kun er den kirkelige besegling på det allerede retsgyldigt indgåede ægteskab og dets bekendtgørelse for menigheden.

Således når P. Palladius formaner menighederne til at lade ægteskaberne indvie i kirken; dette bør ske, fordi et offentligt bryllup er det eneste sikre vidnesbyrd om, at ægteskabet virkelig er indgået. Hvis der kun var en mand eller to tilstede, da de blev givne sammen hjemme, kunde disse vidner dø, og de havde da intet bevis mod dem, der kunde finde på at kalde deres børn horebørn. De, der levede i et sådant ægteskab uden vielse, skulde derfor komme til præsten, og han skulde kalde dem ud af deres stole en søndag efter tjenesten og sige til almuen: »I gode kristne! disse to personer ville nu åbenbare deres ægteskab, så ville vi gerne høre deres bekendelse: Mand! bekender du, at hun er din ægte hustru, og at I ere trolovede og givne sammen hjemme« osv. — Det er da så klart som muligt, at her slet ikke tales om ægteskabets stiftelse, men kun om dets vitterliggørelse.

Dette genfindes i alle udtalelser på bispemøder og landemoder. Bispemødet 1546 formaner de præster, der længe har levet som i ægteskab, eller som har indgået privat ægteskab, til at offentliggøre dette, i det der tilføjes, at de, som nu kaldes, og som ikke har afholdenheds gave, skal ægte ærlige kvinder. — Ved Fyns landemøde 1561 betegner N. Jespersen brudevielsens betydning således, at det er nygifte (*novi conjuges*), hvis ægteskab skal velsignes ved

¹) Reuterdaahl 59, 155 o. fl. st.

ordets offentlige tjeneste. — Ganske vist kan der også påvises en ytring, der synes at gå i modsat retning; Fr. Wormordsen forkaster det på Lunds landemode 1546 som en grov vildfarelse, at samtykket alene stifter ægteskab; »ti der behøves Guds ord, for at dette samtykke kan bekræftes af Gud, som er øverste og eneste ophav som til den offentlige magt så til alle ærlige love«. Hvis disse ord indeholder mere, end at kristne mennesker burde lade deres ægteskab vie i kirken, er de måske snarest udtryk for den betragtning, der havde gjort sig gældende i den katolske tid. Ti da havde kirken ud fra sin lære om brudevielsen som et sakrament gjort den kirkelige velsignelses nødvendighed gældende med større kraft, end tilfældet var i den første tid efter reformationen, medens dog selv et ganske formløst samtykke var nok til at gøre ægteskabet retsgyldigt.

Klarest træder dog trolovens betydning frem i retsager angående dens brydelse. Således anklagedes præsten Iver Bertelsen 1567 i Stege for konsistoriet bl. a. for at have hævet sin trolovelse. Det var ingen privat sag; ti han havde tilfredsstillet pigen og hendes forældre med penge. Men både professorerne og kongens lensmand var enige om, at dette var ægteskabsbrud, uagtet de trolovede ikke havde levet sammen. N. Hemmingsen sagde således: »Det har al tid været holdet her udi riget, at de folk, som hinanden have trolovet, og derover har været vidnesbyrd og bevisning, og de have givet hverandre fæstendefæ, er ægtefolk for Gud og verden. Hvilket altsammen at have været mellem eder og denne pige bevisligen findes; ti er I ægtefolk.« Hertil sluttede de øvrige dommere sig, ligesom de var enige om, at hr. Iver ikke måtte gifte sig, så længe hans fæstemø levede¹⁾. — En mand, der havde besvangret en kvinde, som han havde lovet ægteskab, som det synes, uden at formelig trolovelse havde fundet sted, blev 1550 ved tamperretten i Ålborg dømt til at behandle hende som

¹⁾ Ny kirkehist, Saml. I. 29 f.

sin hustru for Gud og verden, uagtet han senere havde formelig trolovet en anden og holdt bryllup med hende; men dette ægteskab var ugyldigt, han måtte anses for at have levet med hende i hor¹⁾. — Det kan da ikke undre os, når der klages over, at ingen undervisning og formaning kan få folk fra den vrang mening, som en part har, der holder trolovelse for et fuldkomment ægteskab²⁾; ti dette var den i virkelighed for den verdslige lov.

Når trolovelsen således stiftede ægteskabet, måtte det være magtpåliggende at tilvejebringe nogenlunde faste former for den. Hertil hørte først og fremmest, at den skulde være vidnefast. »Alle hemmelige trolovelser uden slægt og venners villie skal aflyses«, siger Palladius på Sællands landemode 1559. Dette er i god overensstemmelse med Luther, der mange gange har talt imod, at de retskyndige ikke vilde nægte at anerkende ægteskaber, der var sluttede ved et ganske formløst samtykke (consensus), selv om dette var givet af umyndige uden forældres og værgers samtykke. Men tillige ønskede Palladius, at præsten skulde være tilstede ved enhver trolovelse, hvilket vist nok var det sædvanlige, men ikke nødvendigt³⁾; han måtte dog ikke foretage nogen handling, der kunde bestyrke i den tro, at ægteskabet var således sluttet, at vielsen var overflødig. Ved bispemødet 1555 bestemtes det, at »udi fæstensøl skal ingen præst eller nogen anden give nogen tilsammen, men alene høre deres trolovelse tilsammen og være vidnesbyrd dertil, indtil sålænge de gives sammen i kirken. Men adelsfolk må ikke gives tilsammen i fæstensøl eller trolovelse; ti det er udspurgt tilforn med dem; men når de komme i kirken, da troloves de ikke tilsammen igen, men alene forkyndes, at de er trolovede tilforn«. Me-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 148. Lignende sag 3. IV. 426. Flere eksempler i den anførte afhandling, Hist. tidsskr. 5. I.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 507.

³⁾ Rørdam, Kirkelove II, 5 og 180.

ningen med disse uklare ord er vel, at det nok kunde overlades adelsfolk selv at varetage, at de rette former overholdtes, uden at præsten var tilstede. Det synes, at den rettlighed, som således tilstodes adelen, er bleven udvidet til også at gælde adeligt tyende; præsten Anders Perlestikker viede i det mindste 1621 to piger, som havde tjent fru Elisabeth Rosensparre på Krenkerup, uagtet deres trolovelse var ham ubevidst; men fruuen gjorde deres bryllup på Nakskov rådhus, og mange adelige mænd og kvinder var tilstede¹⁾. — At præsten kun var tilstede ved trolovelsen som et vidne, betones oftere, således ved Fyns landemode 1591; han måtte ikke lægge sin hånd på de trolovedes hoveder eller bekræfte trolovelsen i den treenige Guds navn.

Hele ægteskabsretten var således meget formløs, og det er intet under, at den forstodes på forskellig måde. N. Hemmingsen, der i processen mod Iver Bertelsen så bestemt havde hævdet, at når der forelå en virkelig trolovelse, var ægteskabet stiftet, skrev 1572 et lille skrift for at vejlede gejstlige, der skulde dømme i ægteskabssager. Her gør han forskel på, om det givne samtykke kun går ud på, at der i fremtiden skal indtræde ægteskab, eller om samlivet allerede er begyndt. I første tilfælde råder han til, når omstændighederne taler derfor, at tillade skilsmisse (*repudium*). Hvis de trolovede derimod har levet sammen, er det derved, lige så vel som ved kirkelig vielse og offentligt bryllup, blevet et fuldkomment ægteskab, og der kan ikke tilstedes skilsmisse (*divortium*), uden der foreligger lovlige grund dertil. Han beråber sig på, at også den kanoniske ret gør denne forskel på trolovelse og ægteskab, idet det havde været en trolovet, men ikke en ægtefælle, tilladt at aflægge klosterløfte uden den anden parts samtykke²⁾.

Da Frederik II 21. September 1582 gav sin såkaldte

¹⁾ Hist. Tidsskrift 2. V. 180.

²⁾ Libellus de conjugio, repudio et divortio 152—3.

ægteskabsordinans, var hensigten at tilvejebringe faste former for trolovelsen; det er om denne, ikke om den kirkelige vielse, den handler. — Anledningen til denne anordning var, at det gik uordentligt til med de domme, som i ægteskabsager fældtes af domkapitlerne, i det disse gik ud fra forskellige grundsætninger og derfor dømte forskelligt i sager af ens beskaffenhed. Derfor bestemmes det, at ved enhver trolovelse skal præsten og 5 andre vidner være tilstede; hemmelig trolovelse gælder ikke. Men trolovelsen vedblev som hidtil at være ægteskabsstiftende, hvad bedst viser sig ved bestemmelsen om skilsmissegrunde, der er næsten ganske de samme for trolovede som for ægtefæller¹⁾. Hvis en mand, der var trolovet, ægtede en anden kvinde, skulde dette ægteskab være ugyldigt, ikke blot hvis han havde besøvet den første, men også hvis den anden havde vidst, at han var trolovet; selv om den første ikke gjorde fordring på ham, måtte han i så tilfælde ikke beholde den anden. Dette kunde derimod tilstedes, hvis den anden intet havde vidst om trolovelsen, og hvis den første ikke gjorde fordring på ham. Ti år efter befaledes det, at når de, der var trolovede og havde drukket fæstensøl, vilde skilles fra hinanden, skulde de, »som udi så måde forlader deres ægteskab«, lyses i band, til så længe de retter og bedrer sig (fdn. 10. Juni 1592).

Det var ingen inkonsekvens, når det tillige forbødes trolovede at leve sammen som ægtefolk; ti et sådant samliv betragtedes som usømmeligt og stridende mod kirkelig orden; men de børn, der fødtes i det, var ægte børn og døbt ved højmesse som andre ægte børn. Forældrene var derimod hjemfaldne til kirkens disciplin, hvilket på landemoderne udtaltes i skarpe ord: »De ugudelige, som ikke vil lade sig komme udi ægteskab for den hellige kirke

¹⁾ Den væsentligste forskel er, at impotens kun anføres som skilsmissegrund for ægtefolk, da trolovelse selvfølgelig ikke gav nogen af parterne ret til at kræve ægteskabeligt samliv.

med sammengivning og vielse, skal handles med som med bolere og skørlevnere,» og: »Trolovede, der ikke vil holde bryllup, skal behandles som skørlevnere«. (Fyns landemøde 1550 og 66).

Efterhånden udviklede sig dog den anskuelse, at til et lovgyldigt ægteskab hørte kirkelig vielse. En kongelig rettertingsdom af 1596 frakendte en adelsmands søn med en ufri kvinde ret til at arve faderens løsøre, uagtet det var vitterligt, at forældrene havde været trolovede, og i Brochmands dogmatik (1633) udtales det, at et ægteskab uden vielse ikke er noget ægteskab (*plane nullum*)¹⁾. Men man var ingenlunde sikker i denne betragtning; endnu 1697, flere år efter at danske lov var udkommet, siger biskop Hans Braem i Århus, at de børn, som fødes i ægteskab og efter trolovelsen, er ægte, om de end er avlede tidligere²⁾, og 1770 omtales det som almindelig skik mellem bønderne på Sælland, at trolovelsen har samme bindende kraft som brylluppet, så børn, der fødes, efter at den er sluttet, regnes for ægte. Meddelelsen, A. Hennings, tilføjer, at hverken præst eller loven har noget at indvende imod dette³⁾.

Før brudevielsen skulde der lyses tre gange, vist nok, hvis brudefolkene boede i forskellige sogne, i begge kirkerne. Lysningen skulde finde sted om søndagen ved højmessén, men ikke på umiddelbart efter hinanden følgende helligdage eller ved to tjenester på den samme dag. Dog kunde det tillades at fremskynde lysningen, hvis der var »stor nødtørftighed«, f. eks. når brudgommen skulde rejse bort. Da trolovelsen alt havde stiftet en uopløselig forbindelse mellem parret, har lysningens betydning været

1) Hist. Tidsskr. 5. III. 701 f. Brochmand, Systema II. 6015.

2) Om trolovelser misbrug se Kirkehist. Saml. 3. VI. 506.

3) Fra arkiv og musæum. I. 190.

at sikre kirken mod at give sin velsignelse til et ulovligt ægteskab. — Man skulde synes, at det vilde have været mere betryggende at lade den gå forud for trolovelsen, og det synes også at have været påtænkt at anbringe den der. Palladius siger i sin visitatsbog: »Herefter må ingen gives tilsammen, hverken af præstemænd eller andre, før end der er lyst 3 gange af prædikestolen om deres ægteskab, om der kunde være nogen, som kunde have deri at sige, at de trolove hverandre disimellem udi gode folks nærværelse«. På Sællands landemode 1559 udtaler han, at ingen løse folk må gives eller troloves tilsammen i præstens nærværelse, uden der er lyst tre gange. — Men som bl. a. ægteskabsordinansen viser, var lysningen i ethvert tilfælde snart bleven flyttet til den plads, den beholdt, foran vielsen. Der kunde da også være mening i, at den kirkelige lysning gik forud for den kirkelige handling og ikke foran en borgerlig akt som trolovelsen. N. Hemmingsen anfører vel lysningen plads foran vielsen som et vidnesbyrd for den mening, hvortil han på sine ældre dage kom, at samtykke alene ikke stifter ægteskab, men kun når det efterfølges af samliv. Men der vilde jo dog blive lyst, ikke blot for trolovede, der havde levet adskilt, men også for dem, der var flyttede sammen, og som således måtte i retslig henseende anses for ægtefolk¹⁾.

Da brudevielsen skulde være den offentlige konstatering af ægteskabet, var det af vigtighed, at der var så mange vidner til den som muligt. Den var derfor et led af søndagsgudstjenesten og holdtes i hele menighedens overværelse. Men de egentlige vidner var dog bryllupsgæsterne; slægt og venner skulde samles så talrigt som muligt, og brudetoget finde sted på så opsigtsvækkende en måde, man kan næsten sige med så stort spektakel, som muligt. Brudegæsterne skulde i fremtiden give vidnesbyrd om, at ægtefolkene »efter kristelig orden er førte åbenbart

¹⁾ Libellus de conjugio. 154.

på gaden til og fra kirken, til bords og til sengs, og at deres børn er avlede i ret ægteseng¹⁾. — Dette i forening med tidens pragtlyst gav hele toget til kirken sin karakter. Der skulde helst kimes med kirkens klokker, og passerede toget forbi andre kirker, kimede disse også. Foran gik spillemænd, jo fornemmere brudeparret var, desto flere. Dette blev ofte på landemoderne forbudt, men meningen med forbuddene var sikkert kun, at spillemændene ikke måtte komme ind i kirken. En forordning af 1636 tillader, at trompeter må bruges ved de fornemste borgeres brylluper, men ikke ved de mellemstes²⁾. — Foran bruden bares blus, vokslys, ofte omvundne med silkebånd. Det er alt omtalt, hvorledes Palladius antog sig dem og gav også dem en betydning som vidnesbyrd om, at et ret ægteskab havde fundet sted. — Hvor store brudefølgerne var, ses af de talrige forsøg, der gjordes på at indskrænke de budnes antal. I København tillodes det 1579 en borgmester, rådmænd eller købmand at byde 24 par, blandt hvilke også regnedes forgangskvinderne, der dragede stuerne med tæpper og opvartede ved bordet, samt 12 unge karle. En håndværker måtte bede 12 par og 6 unge karle; en husbonde, der gjorde sit tyendes bryllup, 12 par men ingen forgangskvinder eller karle³⁾. — 1655 fandt professorer, borgemeistre og råd, at gejstlig og verdslig øvrighed samt andre, der havde formue, kunde bede 40 par foruden 12—14 unge karle, men der måtte ikke gøres bryllup uden om søndagen, hverken lørdag eller mandag. — Ganske lignende bestemmelser gjaldt i Ribe og formodentlig i alle byer, og blev allevegne uden betænkning overtrådte.

Bruden var pragtfuldt smykket. En landemodsbestemmelse i Roskilde 1588, der, vist nok i anledning af kong Fredrik II's død, forsøgte at indskrænke pragten ved brylluper,

¹⁾ Tr. Lund, Danm.s og Norges hist. i slutn. af d. 16de årh. X. 23.

²⁾ Tr. Lund, anf. skr. 31.

³⁾ O. Nielsen, Københavns hist. 1536-60. II, 39. Danske mag. 5. II. 238.

bl. a. ved at forbyde musikken, tillod bruden at bære krone og bælte og i det højeste tre kæder. — I den ovenfor omtalte bestemmelse for, hvorledes der skulde forholdes ved brylluper i den højere borgerstand i København, siges der, at brude »af vor stand« ej må smykkes med andet end guld og perler, tjenestepiger med en perlekrans og en lille guldkæde; men for dem måtte der ikke redes brudestol. — I Ribe bestemtes det 1561, at enkebrude kun måtte pyntes i deres egne klæder, hvis de ikke var meget fattige; de måtte have 1 eller 2 guldkæder og gå til kirke søndag og mandag med møer og piger foran sig. Pigebrude, der redtes med »bindike«, et stukket hovedklæde, måtte have 1—2 kæder og et gyldent bælte, men kun gøre en dags bryllup. De, der redtes med »Siepel«, en benævnelse for brudekronen eller et lignende smykke, måtte have 2—3 kæder, men ellers intet guld undtagen på hovedet, og der måtte bæres »skru«, himmel, over dem¹⁾. — Ved siden af, at også her standsforskellen træder frem, ses det, hvorledes en bys borgere dog har følt sig som en enhed, og de velhavende har lånt klæder og smykker ud, for at selv en fattig brud kunde optræde sømmeligt på sin hædersdag. — Der holdtes over, at kun jomfrubrude fik lov til at bære den dragt, der tilkom sådanne. En mand fra Brovst blev 1637 stævnet og dømt, fordi hans brud var gået til kirke med udslaget hår, uagtet hun ikke var mø²⁾.

Når brudetoget var kommet til kirkedøren, modtoges det i den katolske tid af præsten, der spurgte brudefolkene, om de vilde have hinanden, erklærede dem for ægtefolk og viede ringen, en skik, som beholdtes efter reformationen, men som aldrig er bleven almindelig her i landet, hvor almuen ikke brugte fæstensringe. Derefter gik brudefølget med tændte lys foran sig ind i kirken for at overvære

¹⁾ Kinch, Ribes hist. II. 95. Smlgn. fdn. 4. Novbr. 1655, Rørdam, Kirkelove III, 385.

²⁾ Jydske Saml. 2. III. 418.

brudemessen. — Denne fordeling af handlingen, hvoraf vort ritual endnu bærer spor, blev vistnok beholdt i den første tid efter reformationen, i det mindste blev udtrykket »viet for kirkedøren« ved at være benævnelsen for en ret vielse, således endnu i ægteskabsordinansen, uagtet hele handlingen den gang de fleste steder var lagt ind i kirken. Gradualet omtaler det som en selvfølgelig sag, at »brudefolk, når de kommer, skal gå ind i kirken og stå midt på gulvet og vies tilsammen og læses over dem, hvad der står i alterbogen, og skal intet mere læses for alteret over dem«. Derimod skal de følgende salmer have hensyn til brudevielsen; efter denne skal degnen begynde: »Kom o herre helligånd«, ved ofringen skal synges: »Uden herren opholder vort hus og gård«, og efter velsignelsen: »Salig er den mand, som frygter Gud«. — Det har sikkert været hensigtsmæssighedshensyn, der førte den egentlige brudevielse fra kirkedøren op på kirkegulvet, hvor menigheden kunde følge handlingen, og siden derfra op til alteret; men det lader sig næppe påvise, hvorledes eller hvornår denne sidste forandring er sket.

Vielsen blev i den første tid efter reformationen holdt efter prædiken eller ved tjenestens slutning¹⁾. Dette gælder dog sikkert kun de ceremonier, der var tilbage, efter at den egentlige vielse var holdt for kirkedøren. Ved den tid, da hele handlingen samledes på kirkegulvet, siger biskop Hans Albertsen på Sællands landemode 1561, at alle brude skal vies efter Halleluja, altså før prædikenen, og denne ordning, der oftere måtte indskræpes, blev den almindelige, indtil den forandredes ved ritualen. Biskoppen må have været bange for, at de forandringer, der skete herved og ved at vielsen for kirkedøren ophørte, skulde forvirre begreberne om, hvad der hørte til en ret vielse; ti han tilføjede: »De på den gamle måde kopulerede må blive derved«.

¹⁾ Engelstoft, Liturgiens hist. 303. Håndbogen 1539.

Ved vielsen gjordes der oprindelig kun ét spørgsmål efter Luthers »Liden bog om brudevielse«: »Hans! vil du have Margrete til din ægtehustru« osv., hvorefter præsten sagde: »Efterdi Hans N. og Margrete N. begære hverandre til ægteskab og det åbenbare bekende for Gud og verden, og have derpaa givet hverandre deres hænder og trolovelsesring, så siger jeg dem ægtefolk at være i navn faders, søns og helligånds«. — Denne erklæring er altså ikke henvendt til brudefolkene, men til menigheden, ganske i overensstemmelse med den omtalte opfattelse af vielsens betydning. — Endnu i håndbogen 1574 findes kun det ene spørgsmål til brudefolkene, men gennem de senere udgaver forandredes det til de tre, som hidtil har været brugte. I et aktstykke fra Frederik II's tid, hvor der synes at gives en fremstilling af gudstjenestens ordning, anføres følgende tre spørgsmål: »Om du med velovervejet hu har besluttet at tage denne hæderlige kvinde til din hustru — Om du er fri fra enhver forhindring, så du ikke har lovet nogen anden end hende ægteskabelig tro — Om du efter Guds orden vil opfylde din ægteskabelige pligt mod hende i hele dit liv, elske hende med en sand kærlighed og dele den skæbne, der falder i eders lod, med hende«¹⁾.

Der tales ikke om, at der skal holdes tale til brudefolkene; men dette blev dog hurtigt sik og stemmede med hele den protestantiske gudstjenesteordning. Så gik det som overalt, talerne blev for lange, og deres længde stod i forhold til, hvor fornemt brudeparret var. Ved de talrige formaninger, der udstedtes på landemoderne i anledning af, at gudstjenesten opholdtes ved brudevielserne, glemtes det heller ikke at forbyde lange taler ved fornemme vielser, men sikkert uden nogen som helst virkning, sålænge folk skønnede på, at talen var lang. — Efter endt vielse satte brudefolkene sig op i brudestolen, der oprindelig var en særegen stol i koret, siden en forbeholdt kirkestol, der

¹⁾ D. kgl. bibl. Gl. kgl. saml. 3184. 4.

redtes med puder og tæpper¹⁾. Her overværede de gudstjenesten; efter prædikenen gik de i det mindste stundom til alters²⁾ hvorefter de ofrede med følget.

Brudevielse kunde ikke alene holdes ved højmessen, men også ved froprædiken og aftensang. Det første brugtes mest af småfolk, og deri var intet uhæderligt; men anderledes med aftensangsbrylluper; ti dertil henvistes de brudefolk, der havde levet med hinanden før bryllupet (Sællands landemode 1580)³⁾. Dette var dog en ny skik, som var indført i håb om, at man derved kunde fremme sædelighed. I den første tid efter reformationen holdt man på, at ethvert ægteskab skulde betragtes som hæderligt. Endnu 1681 forbød biskop S. Glud i Viborg, at der således måtte gøres forskel på brudevielser. Her var det ikke ved aftensang, men efter prædiken de, der havde forset sig, blev viede. Men dette påfund, siger biskoppen, savner alt lovligt grundlag og strider mod apostlens ord, at ægteskabet skal være hæderligt for alle.

Hele denne ordning med brudevielse som et led af gudstjenesten medførte mange ulemper, især fordi det ikke var muligt, at få brudefolk til at komme i rette tid. Det var også store fordringer, der stilledes til dem, når de skulde møde til froprædiken kl. 5 og til højmesse kl. 7^{1/2}. Ved landemoderne udtaltes det ofte, at der ikke måtte bies efter dem, tiden måtte ikke trækkes ud ved at synge flere salmer. Var de der ikke i rette tid, skulde de vies efter tjenesten. På Sællands landemode 1624 siges det, at højmessens skal være endt kl. 10 eller lidt derefter, hvis der er brudevielse. En forordning af 19. Juli 1546 kræver, at adelige brudefolk skal komme så tidligt, at gudstjenesten kan være endt kl. 1; det må have haft sin vanskelighed at trække en gudstjeneste, der begyndte kl. 7^{1/2},

¹⁾ Tr. Lund, anf. skr. 81.

²⁾ O. Nielsen, Københavns hist. 1536—1660. II. 38.

³⁾ Smlgn. Danske Saml. 2. VI. 333.

så langt ud. — Brudefolkene synes også selv at have følt disse ulemper og at have begyndt at lade sig vie på en hverdag. På Roskilde landemode 1587 udtaltes, at brudevielserne skulde hyppigere ske om søndagen, men tillige, at de ikke måtte finde sted på de store højtider.

Bryllupshøjtideligheden i kirken var imidlertid ikke endt om søndagen; man havde fra den katolske tid arvet den såkaldte mandagsmesse der i lighed med kvinders kirkegang betragtedes som en renselse, hvorefter brudfolkene indførtes i kirken. Ved denne ofredes der atter, og i det mindste i den første tid bestod offeret i fødevarer. Folk kom i kirken drukne og kåde og fortsatte gildet med æden, drik og dans. — Naturligvis stræbte biskopperne at få denne uskik aflagt. P. Palladius taler om »den slemmen og demmen og dansen med pibe og tromme, som sker her i Sælland om mandag eller tirsdag i bryllupsugen«. Den, siger han, »hører djævelen i helvede til og er derfor aflagt til landsting ved kongens sværd«¹⁾. — Ved Sællands landemode 1568 hedder det: »Ved brylluper må ikke i kirken ofres mad eller drikke, for at der ikke skal holdes drikke- og ædegilde«, og 1588, at der skal ofres på sædvanlig måde. — I gradualet siger N. Jespersen, at utugt af drukne folk med spillemænd, mad og drikke i kirken og andet forbydes. Stundom udtales der, at disse uordener kom af, at brudemessen holdtes for sent på dagen. I et vilkårsbrev for Halsted sogn på Lolland forpligter derfor bønderne sig til at møde til den kl. 10²⁾; så har der vel været håb om, at de endnu var nogenlunde ædru. — Af gradualet ses, at mandagsmessen holdtes ganske som en anden gudstjeneste, men hvor teksterne, Mt. 19, 1 f. og Ef. 5, 22 f. gav lejlighed til at forklare ægteskabets betydning og ægtefolks pligter³⁾. Mandagsmessen bevaredes vist nok

¹⁾ Visitatsbog, Heibergs udg. 54.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 498.

³⁾ Tr. Lund siger anf. skr. XII, 52 i anledning af disse tekster: »Var der end logisk set noget besynderligt i, at man om søndagen før

så længe, som det var almindeligt at brylluppet holdtes om søndagen, men offeret ydedes som sædvanligt i penge. Da brudevielsen henlagdes til hverdage, ophørte den og erstattedes af brudefolkenes kirkegang den næste søndag. — Det var et minde om den aflagte skik, når der 1706 i Ålborg en søndag kimedes for et par brudefolk, der havde haft bryllup om lørdagen, men som nu holdt deres kirkegang. Biskop Bircherod synes ikke engang at have kendt mandagsmessen; ti han dadler kimningen som en ny skik: »At kime for fornemme brude på deres bryllupsdag, når de lade sig kopulere i kirken, er vel en gammel sædvane, men slig stads på nogle dage efter brylluppet er hverken tilladelig eller praxi gemäss¹).

Det er vist nok den almindelige opfattelse, at ved Danske lov blev kirkelig vielse den eneste måde, hvorpå et retsgyldigt ægteskab kunde stiftes. Lovens ord derom er dog langt fra klare og bestemte. Trolovelsen bibeholdtes som hidtil, men det gjordes noget lettere for trolovede at blive skilte (3. 14); trolovelse med beliggelse gjorde endnu et andet ægteskab ugyldigt (3. 16. 16). Fæstefolks børn skulde kun betragtes som ægte i det tilfælde, at manden døde, medens det måtte antages, at brudevielse vilde være indgået, hvis han havde levet (5. 2. 33). Det kan vel siges, at det gamle standpunkt her er forladt, men det nye ikke helt indtaget. — Det er ved siden heraf mærkeligt, at ritualet giver bestemmelser for, hvorledes trolovelsen skal afholdes, således at dens form får så stor lighed

giftermålet lokkede parret ved at tale om ægteskabets evangelium, men bagefter, når de var i fælden, vendte det lodne ud og talte om lov og dom, så stødte dette næppe ret mange«. — Dette er kun et eksempel på, i hvilken grad denne forfatter helt igennem misforstår kirkeskikkene i den tid, han skildrer.

¹) Molbech, Bircherods dagbøger 499.

med en brudevielse som blot muligt. Der skal gøres de samme tre spørgsmål, kun at det første lyder: »Om I vil have denne pige, som hos eder står, til eders trolovede fæstemø og i sin tid til eders ægtehustru.« — Til slutning skal præsten, dog uden håndspåleggelse, erklære dem for »rette trolovede folk at være både for Gud og mennesker i navn Gud faders, søns og helligånds« og lyse velsignelsen over dem. — Det er ikke underligt, at dette af menigmand opfattedes som en tilladelse til at begynde ægteskabet. Der klages også hyppigt over, at trolovede levede sammen, så vel som over, at de, efter at have begyndt på dette, atter løb fra hinanden.

I pietismens tid ønskede man at gøre ende på hele denne dobbelthed ved indgåelsen af ægteskabet. Et reskript af 17. Juli 1737 pålagde kirkekollegiet at forfatte et udkast til et nyt ritual for trolovelse, så de i ritualet påbudte spørgsmaal faldt bort og det hele skulde bestå i en vidnefast erklæring for præsten om, at de to vilde ægte hinanden. — I året 1771 forhandlede der atter derom, fordi trolovelsesgilderne var skadelige for staten på grund af de bekostninger, der anvendtes på dem¹⁾, men først ved forordning 3. Januar 1799 ophævedes trolovelsen som en unyttig ceremoni. Men der har lige til vor tid vedligeholdt sig en erindring om den gamle forestilling, at den stiftede ægteskabet, i det det på landet har været almindeligt, at det ægteskabelige samliv ganske åbenbart begyndtes, når parterne, som det hed, var sammenskrevne, idet lysning i kirken var bestilt.

I selve brudevielsen skete der ikke nogen synderlig forandring i tiden efter Danske lovs udstedelse. Man synes på nogle steder at være bleven ved at lyse til ægteskab både i brudgommens og brudens sogn; en forordning af 15. Oktober 1756 fastslog denne ordning for Slesvigs vedkommende, men forordning 30. April 1824 udtalte, at der

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 173.

ikke eksisterede noget lovbud om dobbelt lysning for kongerigets vedkommende. — Det blev mere og mere almindeligt, at der løstes vielsesbrev, hvorved man jo også kunde få tilladelse til at overspringe trolovelsen. Der holdtes da ofte stuebryllup, hvilket ansås for finere, end når det holdtes i kirken, og især efter at kirkebøger var blevne indførte, havde det offentlige bryllup tabt sin betydning som konstatering af ægteskabet. — Også holdtes brudevielsen nu som regel om hverdagen, det var kun småfolk, der blev viede om søndagen. Ved helligdagsanordningerne af 9. September 1679, 19. Januar 1731 og 12. Marts 1735 forbødes alle gilder om søndagen, og den sidste bestemte af denne grund, at der ikke i købstæderne måtte holdes bryllup på helligdage; også på landet synes gejstligheden at have bestræbt sig for at gennemføre dette; biskop Thestrup i Ålborg pålagde 1711 præsterne, at de skulde advare alle dem, der bestilte barnedåb eller brudevielse til om søndagen, at de måtte holde dem om hverdagen, hvis de vilde have gilde. — Biskop Hygom klagede 1741 over, at bønderne vedblev at holde gilder og brylluper på de hellige dage, og 20 år efter udtalte han sin misfornøjelse med, at præsterne tillod lørdagsbrylluper; gæsterne kom da søvnige og drukne i kirke om søndagen, og det vakte forargelse, når det gik som i Korint, at den ene var drukken, den anden fastende.

Ritualet påbød, hvad der vistnok alt var blevet almindelig skik, at brudevielsen skulde ske oppe ved alteret; men nogle steder, især i de store kirker, brugte man en særegen brudeskammel, der stilledes i kordøren. Det var almindeligt, at brudfolk gik til alters sammen nogle dage før vielsen, dog brugtes af og til endnu den gamle skik, at altergangen fandt sted paa selve bryllupsdagen. Heller ikke vielsesringens påsættelse var gået helt af brug; men ved år 1800 fandt denne ceremoni kun sted ved brylluper i gamle adelige familier¹).

¹) Ussing, Kirkeret. IV. 2. 555, 560, 558.

7. Begravelse.

Kirkeordinansen begynder det stykke, der handler om begravelse med de ord: »For de dodes begravelse er og regnet iblandt miskundelige gerninger, for hvis skyld tjeneren ej skal kedes ved at søge did, når han tilkaldes«. — Det ses heraf, at det ingenlunde har været anset for en nødvendighed, at præsten skulde fungere ved enhver begravelse; en sådan var altså ikke en kirkelig, men en privat handling. Derfor forbødes det på bispemødet i Antvorskov præsterne at møde i messedragt ved begravelser.

Men om end ordinansen her som så mange steder lod det blive ved de gamle skikke, så arbejdedes der dog fra begyndelsen på at gøre den kirkelige begravelse almindelig; men målet nåedes ikke helt før henimod midten af det 17de århundrede. Ved bispemødet i København 1555 bestemtes det, at ingen degn eller bonde måtte jorde lig præsten til forfang. Få år før anføres der en anden grund, nemlig det usømmelige i, at når et kristent menneske dør, slæber de dem til jorden som et andet bæst; de skal følge dem til kirken og lade dem jorde af præsten¹). I året 1586 klages der over, at på Lolland nedgraver nogle ligene, uden at kirkeværge eller præst er spurgt; på Fæmø befales det, at de skal lade præsten vide, når lig skal begraves, at det kan ske på en skikkelig og sømmelig måde. Ved Fyns landemode 1591 befaler biskop Jakob Madsen Vejle, at præsterne skal kaste jord på lig, og ved Sællands 1592 Peder Jensen Winstrup, at den skik at kaste jord på ligene med ordene: »Af jord er du kommen« osv. skal bevares. Formularen var ikke påbudt, men sikkert en arv fra fortiden. I nogle fynske regler for, hvorledes der skal handles ved adelige begravelser, anføres en anden formular: »Af jord har du skabt mig! kød og blod har du iført mig! O min

¹) Forordning for Sælland 14. Nov. 1539 (Rørdam, Kirkelove I, 146).

genløser! opvæk mig på den yderste dag«¹⁾! — Der klages endnu 1654 i Århus stift over, at dødfødte børn bæres til graven af en kvinde uden at præsten ved af det, og i kirkebogen for Skræm sogn i Øster Hanherred anføres det 1749 og 52, at afdøde er blevne begravede sognepræsten ganske ubevidst²⁾. Efter denne tid høres så vidt vides intet om begravelser uden præst; men ritualet forbyder dog endnu hemmelige begravelser.

Det var dog ikke alle, der skulde have en kristelig begravelse. Også der holdt man sig til de gamle regler, at kættere, ågerkarle, bandsatte, selvmordere, bespottere, ikke måtte begraves på kirkegården³⁾. — Selvmordere og bandsatte, siger biskop N. Jespersen i Fyn 1560, skal have et æsels begravelse (asini sepulchrum). Hans Albertsen på Sælland siger samme år vel, at selvmordere skal begraves i høj og heden jord, men om de bandsatte kun, at de ikke må begraves på kirkegården, før de har købt jorden af kongen, hvilket vel vil sige, før de bøder, de var hjemfaldne til, var udredte.

Man har også villet nægte dem kirkelig begravelse, der var under retsforfølgelse, men døde, inden dom var faldet; men dette modsatte biskopperne sig bestemt. Jørgen Sadolin i Fyn siger 1550: »Lovsøgt mand må ikke vægres jordefærd, om de have ikke at betale med og de få deres sakrament«. Meningen er vel, at de skulde begraves på kirkegården, selv om de intet har at betale de bøder med, de kunne være ifaldne, eller hvad de er skyldige, men kun, hvis de ikke er udelukte fra sakramentet. — Året efter gentages det samme således: »Lovsøgt mand bør ikke anklages på kirkegården, men i sit hus eller for konsistorium, eller lade ham sætte der i sit hus, om han ikke vilde unde ham jorden«. Det synes altså, at klageren er optrådt på kirke-

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 634. — 3. VI. 484.

²⁾ Smstds. 3. V. 640.

³⁾ Ny kirkehist. Saml. III. 284.

gården og har nedlagt indsigelse mod begravelsen, medens biskoppen forlanger, at det forud lovligt skal være afgjort, om denne kan finde sted eller ej. — Sagen må have haft en del betydning; ti også bispemødet 1555 vedtog, at der ikke måtte nægtes lovsøgt mand jordefærd. Regeringsrådet i Christian IV's mindreårighed bestemte, at når nogen døde, som for ærlige sager var gjort mandhelleløs eller bleven lovfordelt, skulde han begraves; men de, som formedelst uærlige sager var gjort mandhelleløse eller blevne lovfordelte, måtte ikke begraves, før sagvolderen var stillet til freds¹⁾.

Der var en del usikkerhed om, hvorledes der skulde forholdes med udøbte og dødfødte børns begravelse²⁾. Den katolske kirke har uden tvivl ikke tilstedt dem nogen kirkelig begravelse. Det var siden Augustins tid den almindelige antagelse, at udøbte børn var fortabte. Man mildnede da så hård en lære ved at opstille forskellige grader af straffen. Ligesom der var et eget sted for de gudfrygtige hedninger, således også for de udøbte børn. Luther siger med rette, at hele denne inddeling var menneskepåfund, og han formaner til at tro, at når der bedes for et sådant udøbt barn, vil Gud forbarme sig over det³⁾.

Denne opfattelse blev også den almindelige i den danske kirke efter reformationen. På bispemødet 1555 bestemtes det, at de udøbte børn skulde begraves på kirkegården, men uden at præsten var tilstede eller der ringedes med klokkerne. Ti år efter siger Niels Jespersen i Fyn, at ægte børn, der dø før dåben, skal begraves hæderligt, og moderen indledes; han tilføjer: »anderledes med de uægte«, uden at man kan se, om dette gælder både begravelsen og indledningen eller kun den sidste. Endelig siger biskop Jakob

¹⁾ Fdn. 31. Maj 1592. Ny kirkehist. Saml. V. 28.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. VI. 504.

³⁾ Herzog, Realencyclopædi, 2 udg. VI, 483. VIII, 685, 687. — Förstemann, Luthers Tischreden IV. 295.

Madsen Vejle 1589, at de skal begraves med de for de døbte sædvanlige ceremonier.

Tre år tidligere var der klaget over, at bønderne nedgrov de udøbte børn i kålgården; det gik her som overalt, at almuen holdt fast på det tilvante. Men heller ikke præsterne var sikre på, hvorledes de skulde forholde sig. På Lolland siges det 1579, at præsterne bar sig forskelligt ad, idet nogle begravede navnløse børn med de sædvanlige begravelsesceremonier, andre fulgte den ovenfor omtalte anvisning fra mødet 1555; nogle mente, at Guds ords trøst skulde bringes forældrene i hjemmet, at den ikke af uforstandige skulde vanbruges; andre prædikede den åbenbart ved begravelsen. Det er ved et provstemøde, dette udtales, men provsterne selv synes ikke at have været på det rene med, hvilket der var det rette, idet mindste udtaler de sig ikke derom. — I Skåne begravedes i begyndelsen af det 17de århundrede udøbte børn på landet uden klokkeringning og præst, men i købstederne gjordes dermed iblandt stor pragt. Det berettes om en præst endnu i begyndelsen af det 17de århundrede, at bønderne betragtede det, at han havde havt 10 dødfødte børn, som en straf, fordi han ikke vilde kaste jord på sådanne¹⁾. — Ved en cancelliskrivelse af 25. Oktober 1788 blev det bestemt, at fuldbårne børn på landet skulde begraves som andre lig; men i København kunde det forblive som hidtil, d. e., der skulde ikke kastes jord på dem.

Det havde i den katolske tid været almindeligt, at der gaves sjælegave for de afdøde; stundom havde disse selv bestemt, hvad der skulde ydes, stundom viste børn og slægtninge deres kærlighed ved at give en sådan gave, for at der kunde blive læst en eller flere messer til sjælens frelse. Benævnelsen sjælegave blev bibeholdt efter reformationen, uagtet betydningen var bleven en anden. I mes-

¹⁾ Wiberg, Præstehistorie I, 523. Kirkehist. Saml. 3. VI. 504. — 3. II. 115.

sens sted trådte ligprædikenen, og medens det gentagne gange blev forbudt præsterne at lade sig betale for jordspåkastelse, synes der i den første tid ikke at have været nogen tvivl om, at der kun skulde holdes ligprædiken, når der ydedes sjælegave. Palladius formaner dem, der ligger for døden, til at gøre et godt testament; der er fire, til hvem der skal gives: sognekirken, præsten, degnen og de fattige¹). — Sjælegaven bestod for bøndernes vedkommende i en hest, ko eller stud, og der klagedes på landemoderne over, at disse kreaturer »pompose« fortes ind i kirken, eller dog »af overtro« foran liget ind på kirkegården. I købstæderne gav købmænd og håndværkere af deres varer. Præsten Anders Perlestikker i Nakskov fortæller i tiden omkring 1620, hvorledes han for begravelser får f. eks. 6 alen klæde à 4 daler eller 5 alen à 2 daler. — For en mand, der »døde i skuden«, fik han fisk. — Ofte blev gaven omsat i penge; det er bekendt, at der ved adelige begravelser ydedes så store gaver, at det lagde grunden til rigdom for biskopperne, der i reglen holdt disse begravelser.

Men også bøndernes sjælegaver har haft stor betydning for præsterne, og disse har stundom krævet denne afgift på en utilbørlig måde. Der klagedes over, at præsterne fordrede mere for ligprædikener, end der godvillig blev givet, og at ligene stod ubegravede, fordi parterne ikke kunde blive enige. Klagerne må formodentlig ikke have været ugrundede; ti d. 20 Maj 1592 udstedte formynderne i Christian IV's mindreårighed en forordning, der strengelig under embedsfortabelse forbød præsterne at tage betaling for afløsning og begravelse — de to ting stilles i denne henseende ofte sammen — de skulde derimod lade sig nøje med tiende, offer og anden ret tilbørlig rente. — Anledningen hertil var, at en præst i Jylland ikke vilde begrave et lig, fordi han ikke fik så megen sjælegave, som han vilde, og en præst på Sælland havde taget en ko og

¹) Visitatsbog, Heibergs udg. 179.

en kvie fra en husmand for at begrave hans kone. — Denne bestemmelse stred dog for meget mod gammel skik og brug, til at den kunde overholdes. Allerede 1593 bekendtgjordes det på landemoderne, at det tillodes præsterne at tage betaling for ligprædikener. Regeringsråderne havde da fundet en gammel forordning for Skåne, der satte en takst for sådanne, 10 skilling for en voksen og 5 sk. for et barn, eller så meget som enhver vilde give¹⁾.

Forsøget på at forbyde sjælegaverne må hermed anses for opgivet, men der blev dog ved at være en vis usikkerhed om, hvorvidt det var lovligt at tage dem eller ej. På Sællands landemode 1597 anbefalede biskop Winstrup præsterne at handle varligt med løn og betaling for jordefærd; men 1603 dømte landemodet mellem to præster, der var uenige om, hvem af dem en sjælegave tilkom, hvilket viser, at den er bleven betragtet som en lovlig indtægt. Endnu 1631, da der var tale om en forandring i den kirkelige lovgivning, var biskoppen af Lund uvis om, hvor vidt det var tilladt at tage sjælegave eller ej; i året 1640 rejstes der anklage mod en præst, der havde taget skænk og gave for begravelser og ikke ladet sig nøje med offer og tiende, og 1670 siger biskop Mouritz Kønig i Ålborg, at det er overbærenhed, der har mildnet den gamle strenge lov, der forbød at tage betaling for jordefærd, hvorfor han formandede præsterne til ikke at misbruge den indrømmelse, der er gjort dem, men vise mådehold i, hvad de kræver²⁾. — Lige så stor uvished var der om, hvorvidt der måtte ofres ved begravelsen. I nogle regler, som biskop N. Jespersen i Odense 1561 gav for, hvorledes det skulde gå til ved adelige begravelser, omtales ofringen som en selvfølgelig sag; men i et reglement for adelige begravelser fra samme

¹⁾ Hvis her, hvad der er sandsynligt, sigtes til fdn. 1. Okt. 1539, var dog taksterne noget anderledes: sognepræsten 5 sk., kirken 5 sk. og degnen 3 sk. •Item sjælegave til præst og kirke må gives efter menneskens gode vilie«. Rørdam, Kirkelove I 144.

²⁾ Kirkeh. Saml. 3. II. 110. — 4. I 369. — 3. V. 618.

biskops tid forbydes ofringen som en levning af den gamle pavedom og hykleri, der kun er beholdt for en udvortes pral i sådan handel, så og for egen nyttes skyld¹⁾; som denne udtalelse viser, har det ikke alene været præsterne, der har holdt på ofringen, men også menighederne, der vist nok er blevne ved at betragte den som noget, man var den afdøde skyldig at gøre for ham. — Det har sikkert været en af præsterne påskønnet bestemmelse, da deres privilegier af 24. Juni 1661 gjorde ende på uvisheden om lovligheden af at tage betaling for begravelser ved at tillade dem at tage, hvad de pågældende vilde give. Under udarbejdelsen af D. L. ønskede de gejstlige medlemmer af den sidste revisionskommission, at det skulde tillades landsbypræster at tage betaling for blot jordspåkastelse; men dette blev i loven 2. 10. 1. udtrykkelig forbudt²⁾.

Selvfølgelig var der også andre gamle gravskikke fra den katolske tid, som søgtes afskaffede. Hertil hørte frem for alt, hvad der kunde minde om sjælemesser. Man har søgt en protestantisk erstatning for dem ved at holde altergang ved begravelsen, hvilket 1544 forbødes af biskop Fr. Wormordsen i Lund, og det er sikkert også dertil, der sigtes, når hans eftermand N. Palladius 1553 forbød, at der måtte holdes altergang, når der stod lig i kirken (in præsentia fune³⁾ris). — Det er alt omtalt, at ringning med kirkeklokkerne, når et menneske var død, blev forbudt. Nogle steder synes man ikke at have nøjedes med at ringe sjæleklokken 1 gang; i Roskilde siges der, det var en papistisk ceremoni, at der ringedes 2—3 gange for en afdød. — På Sællands landemøde 1591 forbødes det at gå rundt om kirken med liget, en ceremoni, hvis

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 631.

²⁾ Secher og Støchel, Forarb. til D. L. II. 270.

³⁾ I det nuværende romerske ritual siges det, at messen før begravelsen, præsentate corpore defuncto, skal så vidt mulig bevares. Herzog, Realencyclopædi, 3die udg. II, 528, 20, art. Begråbniss. — Rørdam, Kirkelove. I. 256.

betydning næppe kendes; men den har holdt sig på afsides steder indtil vor tid. — Det forsøgte også i den første tid efter reformationen at afskaffe, at der bares lys foran kisten; men her måtte ævret helt opgives. Biskop Winstrup nøjedes 1592 med at forbyde, at der måtte bæres lys for præsters lig; de skulde selv efter døden foregå med et godt eksempel; men det blev ikke overholdt. Da biskop N. Jespersen i Odense blev begravet, var der 10 vokslys foran hans kiste; ved adelige begravelser kunde der være endnu flere. Efterhånden blev det en selvfølgelig sag, at der bares lys i det mindste ved alle større begravelser, og fra kirkelig side nedlagdes der kun protest imod fakler og lys, der anbragtes på båren, eller mod, at man gav den afdøde et lys i hånden. Efter begravelsen sattes lysene på alteret, hvor de forblev, til de var nedbrændte ved at bruges sammen med de egentlige alterlys.

Begravelsen fandt sted hurtigt efter dødsfaldet. I året 1578 blev det i København forbudt, at et lig måtte stå mere end en dag over jorden, men 1613 var man nået til 3, 1630 til 8 dage. — I Ribe måtte lig kun stå 2 nætter i huset. Grunden til disse bestemmelser var måske, at man vilde forkorte den såkaldte ligvagt, der holdtes, så længe liget var i huset, og hvor det efter biskop Bircherods sigende kunde gå lige så lystigt til som i en julestue¹⁾. — Adelige lig henstod dog meget længere; en forordning af 3. April 1576 forbyder, at de må henstå længere end 6 uger; under 29. Juli 1632 indskrænkes tiden til 3 uger. Begravelsen er vel bleven opsat så længe, for at slægten kunde få tid til at samles, og fordi det var umuligt i kortere tid at få gjort de store forberedelser, som en standsmæssig begravelse krævede.

Ligfølget har i byerne været nogenlunde ens ordnet

¹⁾ O. Nielsen, Københavns hist. IV, 43. — Kinck, Ribes historie. II. 895. — Bircherods dagbøger 94.

overalt, foran gik skoledrengene, derefter præsten, så kom kisten og bag den flere par sørgekvinde med sorte hætter over hovedet; dernæst arvingerne med store sørgekapper, og efter dem først mændene, siden kvinderne, der havde hovedet tilhyllet med hvide eller sorte slør; på landet måtte man naturligvis undvære skoledrengene, og i det hele slå noget af på den pragt, der udfoldedes i byerne; fattige kvinder erstattede således sløret ved at tage et sort skørt over hovedet. Nogle steder bar enker al tid et sådant, når de var i kirke¹).

Alt dette kunde se meget højtideligt ud; men følget var ikke desto mindre ofte dårligt skikket til at komme ind i kirken, når det først havde været inde i sørgehuset »at trøste og lade sig skænke«, hvilket derfor også blev forbudt. — På landet er næppe mange af mændene komne ædru i kirken; i året 1631 klagede biskop Erik Grave i Århus over, at der endog var præster, som var drukne ved begravelser, og Mads Jensen Middelfart i Lund foreslog, at de, der kom drukne til brylluper eller begravelser, skulde stå åbenbart skrifte.

Størst pragt udfoldedes der naturligvis ved kongelige begravelser. Da Frederik II's lig førtes fra Antvorskov til Roskilde, lød programmet således: I de byer, der passeredes på vejen, skulde lenets præster, degne og skolebørn møde. I Roskilde skulde det indsættes i bispegården, og når det derfra bragtes til kirken, skulde alle de højlærde, kanniker, præster og degne samt 100 studenter gå foran det og synge; derefter 40 degne med 40 lysestager og side klæder ned til jorden. Når de af kleresiet, som gik foran, kom til kirkedøren, skulde alle »de gemeine«, både præster, de 100 studenter og skolebørnene, afvige udenfor kirkedøren; men de højlærde, kannikerne, kongens sangere og de, som bar lysene, skulde gå ind og søge sig

¹) O. Nielsen, Københavns hist. IV, 43. Ny kirkehist. Saml. IV. 458, anm. L. L. Thura, Beskrivelse over Samsø, 13.

bekvem plads, så de ikke hindrede dem, der bar liget, og følget. Når kisten var sat på kirkegulvet, skulde der synges latinske salmer, derefter holdes en latinsk tale, så tyske salmer, ligprædiken og en delingsang, hvorpå herremændene, som bar liget, skulde drage det til dets lejersted¹⁾.

Adelen stræbte også at vise sin magt og rigdom ved prægtige begravelser. På Fyns landemode 1561 gav biskop N. Jespersen nogle regler for, hvorledes det skulde gå til ved en sådan adelig begravelse. Skoledrengene skulde gå foran liget og synges »Media vita« tre gange på Dansk, samt »De profundis«. Under jordefæstelsen synges »Canticum Simeonis« og efter denne Luthers salme: »Nu lade vi hans legeme begraves«. Derefter holdtes ligprædiken, og præsten gik da iført messeserken, men ikke hagelen, for alteret, i det han med tak ventede på, hvad der måtte blive ofret. Under ofringen blev der sunget: »O kære Gud! bennåde mig!« og »Fra mennesken har jeg vendt min hu«. Endelig sluttedes der med en kollekt for fred og alle straffes mildelse, velsignelsen og et salmevers. — Ved en anden lejlighed siger samme biskop, at når en afdød adelsmands »kyrritz«, våben og sværd føres til kirken, må hesten ikke indrides i denne; men den, som fører rustningen, skal sidde af og bære den ind foran eller efter kisten²⁾. — En sådan adelig begravelse var overmaade kostbar. En adelsmand, Oluf Daa, om hvem der rigtignok siges, at han var al tid noget ilde forvaret i hovedet, påstod, at han var kommen om hus og hjem og sit ringe gods og formue over salig hr. Axel Arnfeldts jordefærd og dens bekostning, og derfor nu måtte leve i armod. Om der nu end sikkert også var andre grunde til O. Daas armod, så var der dog slet intet urimeligt i den påstand, at en mand kunde blive ødelagt ved at afholde udgifterne til en jordefærd. — Ved Niels Rosenkrandses i Nikolai kirke 1676 medgik der ikke mindre

¹⁾ Rørdam, Kirkelove II, 440.

²⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 632.

end 13,510 rd., hvilket, når der tages hensyn til pengenes købeævne, mindst vilde svare til 80,000 kr. i vore penge. Monumentet m. m. kostede 6891 rd., begravelsesgildet 1124, ligprædikens trykning 1200 og begraveshøjtideligheden 4325¹⁾. — Det måtte, skulde man tro, være umuligt, at en sådan begravelse kunde holdes på en søndag; men dette må være sket alligevel, siden det af og til forbydes.

Det gik som allevegne både den gang og senere således, at alle så vidt muligt vilde have begravelsen indrettet som de fornemstes, og luksusanordninger og landemodsakter søgte forgæves at lægge bånd på overdådigheden. Således forbød biskop M. Kønig i Ålborg 1670, at alteret ved begravelsen måtte bedækkes med hvidt fra øverst til nederst; det var, siger han, ikke bestemt til en sådan udsmykning. I det højeste måtte det dækkes med en hvid dug og prydes med lys, hvis arvingerne vilde skænke begge dele til kirken. — En borgerlig begravelse kunde også være dyr nok; hofapoteker Beckers kostede 1711 over 1000 rd. — For at tilfredsstille trangene til en anselig begravelse, uden at omkostningerne blev ligefrem ødelæggende, dannede der sig i købstæderne ligbærelav, stundom almindelige, stundom for en enkelt stand. Lavene skaffede da, hvad der hørte til en anstændig begravelse, sørgeflor, sørgekapper, skovle, ligbåre og især et ligklæde til at lægge over kisten; dette var et kostbart stykke; lavet i Ribe havde flere, af hvilke det dyreste havde kostet 150 rd. Medlemmerne fik disse rekvisiter frit, andre kunde leje dem. Når en lavsbroder døde, var de andre pligtige til at følge ham til jorden. Lavene søgte også at indskrænke overdådigheden; et sådant i Ålborg bestemte 1792, at ingen måtte klæde lig i andet end kattun og hjemmegjort lærred; kun de, der var i rangen, måtte have overtrukne kister eller lade lig stå hjemme over 8 dage. Vokslys måtte ikke sættes på kisten

¹⁾ Danske Saml. 1. V. 355. — V. Simonsen Eske Brok. I. 84. — Biogr. Lex. IV. 132.

eller bæres foran denne på gaden¹). Ved mange bestemmelser søgte man at gøre forskel på den måde, hvorpå begravelsen afholdtes i de forskellige stænder; kun gejstlig og verdslig øvrighed samt de fornemste købmænd måtte have den hele skole med kapper på foran deres lig; dog havde konsistorium befalet, at når studenter begravedes, skulde de så vidt muligt følges af den hele skole, der skulde synges enten på dansk eller på latin²). — For fornemme lig måtte der ringes en hel time, for gemene kun en halv. — Prædikenen over de fornemste lig måtte vare en time, en almindelig ligprædiken en halv, eller som Københavns præsteskab udtrykker det: der må kun prædikens en halv time, men hvis manden er noget hæderligere (paullo honoratio) tre kvarter, og hvis han er særlig fortjent af staten en hel time³).

Ligprædikener var noget nyt, der kom frem efter reformationen; men de omtales ikke i ordinansen, hvor det kun siges, at efter jordfæstelsen skal præsten, om han har stunder og er beden, gøre en formaning af St. Paul eller noget lignende, hvorefter han og følget knælende ved graven skal bede fadervor. Der er bevaret udkast til en del sådanne taler af P. Palladius. I Malmø havde man allerede 1530 ordnet det således, at når de døde bares til graven, ringede klokkerne og folket forsamledes. Dernæst blev der sunget nogle salmer og lovsange, som kunde opvække til at forsmå verdens forfængelige handel og til at attrå og begære det evige liv, hvorefter der prædikedes noget af skriften de levende til husværelse og påmindelse om håb, trøst og salighed i Kristus⁴).

¹) Hist. Tidsskr. 1. V. 561. — Jydske Saml. I. 97, VI, 310.

²) Fdn. 26. April 1656. — Ny kirkehist. Saml. I. 56.

³) I Pavels dagbøger 1817—22 fortæller om biskop Deichman i Kristiania, at der var lovet ham 100 rd. for hver time, han talte over en afdød købmandskone. Biskoppen talte da i 5 timer. Pavels havde selv set prædikenen, der udgjorde 419 foliosider, men den sagdes at være videre udført.

⁴) Ny kirkehist. Saml. I, 682 f. II, 166.

Det gentages ofte, efter at egentlige ligprædikener var blevne almindelige, at de skulde være de sørgende til trøst og husvalse og andre efterlevende Guds børn til formanelse og undervisning; men det kunde naturligvis ikke undgås, at der måtte tales om den afdøde, og som bekendt bestod de adelige ligprædikener af 2 dele, den egentlige prædiken og det såkaldte testament, hvori den afdødes levned fortaltes. Det er vel især det sidste, der sigtes til, når der siges, at hvis den afdødes pønitens havde været åbenbar og han var hensovet i et saligt endeligt, skulde der siges om ham, hvad godt der kunde siges uden smiger og øjentjeneste, og var der noget i hans liv, som havde været til forargelse, da skulde det enten af kristen kærlighed skjules og gås forbi eller kristelig forbedes. Men om hine åbenbare foragtere og Nimrods staldbrødre, som ikke komme til sand pønitens og saligt endeligt, skal tales langt anderledes. — Man havde dog øje for, at det kunde være misligt således at lægge hele vægten på, hvad den afdøde havde sagt i sin sidste sygdom. Ved et provstemøde på Lolland 1580 advaredes der mod at tage enhver omvendelse på dødslejet for gode varer, da den kunde være fremkalt mere af frygt for døden og dommen, end ved alvorlig fromhed og omvendelse til Gud¹⁾.

Det kunde ske, at præsten »meldte noget usømmeligt om den afdøde, andre til forargelse og de pårørende til beskæmmelse«; men der var også præster, som på en sømmelig måde talte om tidens synder og skrøbeligheder, ikke blot når det var småfolk, disse hængte ved, men når det gjaldt den mægtige adel. — I året 1576 holdt således biskop Laurids Bertelsen i Århus ligprædiken over statholderen i Jylland, Holger Rosenkrands til Boller. Han roste denne for hans jævne og fromme væsen, men føjede dertil: »Nu findes altfor mange, som lade sig såre meget tykkes og mene, at de ere andre folk meget for gode for deres

¹⁾ Kirkehist. Saml. 3. V. 633 og VI. 314.

høje byrd og ridderstamme, som de rose sig af. De mene derfor at de må lade og gøre, hvadsomhelst dem tykkes, hvad enten det er Gud med eller imod, ret eller uret. De mene, at de have al ting af sig selv, og at de ere fødte dertil, at de skulle foragte, fortrykke, hade og fordærve fattige folk. Ja en part tør også sætte sin stol hos Guds sæde, og lade sig høre, at der burde intet at besluttes af Gud i himlen, uden de med deres indbundne svogerskab og mågskab vilde det indgå og samtykke«. — Det tjener til ære for biskoppen, at han turde sige en så ubehagelig sandhed i den højadelige forsamling, men ikke mindre for den rosenkrandske slægt, at den lod talen trykke på sin bekostning¹).

I Christian IV's tid, da man måske endnu mere end tidligere var tilbøjelig til at give formanende love om ting, som ikke lader sig forhindre ved lovbud, klagedes der i en forordning af 11. Marts 1624 over, at præsterne i deres ligprædikener tilbragte en stor tid unyttig med at opregne den dødes liv, levned og legender, og det tidt for deres interessers skyld højere udfører og berømmer, end vel sømmede sig for dem; de skal holde måde og sige sandheden. — Da biskop Resen bekendtgjorde denne forordning på Sællands landemode, brugte han skarpe ord: præsterne, siger han, taler næsten ens om dem, der har levet et gudfrygtigt og for fædrelandet nyttigt liv, og dem, med hvem det modsatte er tilfældet. — Nogle år iforvejen havde han formanet til, at ligprædikenerne skulde være korte, til trøst og advarsel af Guds ord, uden vanhellig ros og uvisse usandheder (absqve profano apparat upanegyrico et incertis mendaciis). — I forordning 27. Marts 1629 påbydes det at holde måde både med at love og laste de afdøde. — Biskop Brochmand talte 1646 om den overdrevne ros i ligprædikenerne, især over de rige.

Det gik den gang, som det al tid går, at de lavere

¹) Rørdam, Københavns universitets historie II, 351.

stående efterlignede de skikke, som brugtes af de fornemste. »Testamentet« blev således en fast del af enhver ligprædiken; på landet blev det, i det mindste i senere tider, affattet af degnen, men oplæst af præsten. Men, siger en præst i midten af det 18. århundrede, »man kan ikke vel læse op al den skrålle, hvorfor man må kompendiere det forud« — Ved Sællands landemøde 1681 dadlede biskop Bagger, at præsterne holdt for store ligbegængelser, når der var dødsfald i deres familier, og efter at handlingen var endt, holdt de lovtale over den døde på adelig vis. Den samme klage var alt tidligere fremkommet i en forordning af 26. April 1656. — Det var nemlig blevet skik ved adelige begravelser, at en af den afdødes slægtninge eller venner holdt en tale over graven; det er med hensyn hertil biskop Jakob Madsen Vejle ved Fyns landemøde 1591 siger, at »ligprædikener over adelige skal alene være på Guds vegne og ikke på efterlevende venners; ti det gør en ven, når liget er sat på begravelsesstedet«. Det siges stundom, at taleren bringer en taksigelse, eller at han taler til den afdødes ære, eller at han skyder hans skudsmål. Når denne skik nu fulgtes ved en præsts begravelse, krævede taleren vidnesbyrd om ham af den tilstedeværende provst og hans embedsbrødre, så vel som af menige almue, hvorefter han aflagde det på efterlevende enkes, børns og anden slægts vegne. — Denne tale kunde også få retslig betydning, i det taleren på arvingernes vegne vedgik eller fragik arv og gæld. I sidste tilfælde, altså når boet opgaves, kastedes ved borgerlige begravelser den afdødes nøgler på graven. — Hvis den afdøde var bleven dræbt, kunde også ved graven klagen føres mod drabsmanden, ligesom denne kunde erklære sig villig til at bøde for drabet. En formel for begge dele omtales ved år 1600; men den bærer præg af at være meget ældre. Det hedder således: »Dernæst skulde I vide, at jeg her idag klager (over drabet) for Gud fader, Gud søn og Gud den værdige Helligånd, som er tre personer udi én guddom,

sammeledes for alle Guds hellige engle og alle Guds helgene og martyrer, som uskyldigen ere undlivede« osv¹).

Som der i det hele holdtes strengt over sogneretten, således også ved begravelser. Da Steen Rosensparre var falden ved Fælkenberg og skulde begravnes i Skarholt kirke i Skåne, fik familien præsten ved Nikolaj kirke, Jakob Nielsen, til at komme over at holde ligprædiken. Men biskop Tyge Asmundsen indfandt sig med to præster og nedlagde i kirken indsigelse imod, at en præst fra et andet stift fungerede; siden klagede han til kongen, og uagtet her en mægtig adelsfamilie stod bagved, fik præsten en streng irettesættelse²).

I danske lov og ritualet fastsloges, hvad der i tidens løb var blevet skik og brug, ligesom enkelte af de hidtilværende ordninger, der havde vist sig u hensigtsmæssige, forandrede. — Under lovens forberedelse klagede gejstligheden i Ribe stift over, at der var ulige ceremonier ved begravelser på forskellige steder, og at ligene førtes ind i kirkerne og stod på gulvet under ligprædiken, uden at kirken fik noget derfor, lige så lidt som for brugen af dens klokker og lys. Der androges derfor på, at der med begravelser i landsbyerne måtte forholdes ligesom i København; men en sådan bestemmelse optoges ikke i loven³). — Derimod forbød ritualet, at begravelser i købstæderne måtte finde sted om søndagen, da gudstjenesten derved opholdtes. På landet måtte de dog foretages før tjenesten, medens der ringedes til denne. Hvis der skulde holdes ligprædiken, skulde liget iforvejen sættes i jorden; det måtte

¹) Kirkehist. Saml. 3. V. 636 f. 800. — V. Simonsen, Eske Brok II, 80. — Suhms Saml. I, 2 h., 105.

²) Ny kirkehist. Saml. III, 591 f.

³) Secher og Stæckel, Forarbejder til D. L. I. 30.

ikke stå på kirkegulvet, medens prædikenen holdtes; men dette overholdtes langt fra alle steder¹⁾. — Ved landemoderne forbødes det også, at liget måtte blive stående i kirken efter begravelsen, hvilket vel har fundet sted, når gravstedet i kirken ikke kunde blive færdigt i rette tid. — Præsten skulde så vidt muligt føje de efterladte, når de ønskede, at der skulde prædikkes over en bestemt tekst; når denne var læst, skulde testamentet oplæses, og til Guds ære og andre til et godt eksempel skulde det forkyndes, hvis den afdøde havde givet noget til kirker, skoler eller fattige eller til anden gudelig brug.

Ligprædiken skulde holdes om dagen, senest kl. 1 eller 2, og hvor den holdtes, måtte der ikke holdes nogen særskilt tale over den afdøde. Men over dem, som begravedes om aftenen, og som var i rangen eller af adel, måtte der holdes en kort tale, dog ikke længere end et kvarter (fdn. 7. November 1682). Men selv med ligprædikener blev der gjort forskel efter stand og stilling; biskop Lodberg i Ribe måtte forbyde, at der prædikedes over de fattige i våbenhuset og over de rige i kirken. — Når der ingen ligprædiken holdtes, foretoges jordspåkastelsen på forskellig måde. I Fyns stift blev der ringet også over de lig, som der ikke prædikedes over. I Ribe derimod havde stiftsøvrigheden »antaget sig præsterne« ved at forbyde ringning, når der ikke prædikedes. Dette gik ud over kirkerne; ti vel blev der flere ligprædikener, når man uden disse ikke kunde få ringning, men der blev færre ringninger, for hvilke kirkerne skulde betales. Biskop Lodberg lægger da også præsterne på sinde ikke at misbruge denne velmente ordning, men således i alle ting kirkerne at moderere, at Hs. Maj.'s kirker ikke skulde lide skade derved. I Århus stift måtte der slet ikke prædikkes, når der ikke ringedes, så der synes hensynet til kirkernes tarv at have været det overvejende. — Der blev vistnok i almindelighed også ved blot jordspåkastelse

¹⁾ Danske Saml. 1. V. 277.

sunget en salme ved graven; men mærkeligt nok misbilligede biskop Bornemann dette, »såsom sang og prædiken hør tilhobe«. En senere kancelliskrivelse af 2. Oktober 1773 billiger dog, at der synges ved graven.

På Ærø havde man et helt begravelsesritual, men mærkeligt nok var det degnen, der forrettede det. Efter at den sædvanlige sang ved graven var endt, gik følget ind i kirken, hvor der atter blev sunget en salme. Degnen læste da i kordøren en af Davids pønitentssalmer og fadervor, sang så knælende på knæfaldet det lille litani eller »O du Guds lam«, gik derpå ind i degnestolen og fortsatte litaniet med »Vi have syndet« osv., messede en kollekt om syndsforladelse og sluttede med en salme. Ved kanc. skr. 26. November 1814 forbødes det degnen at befatte sig med litani, messe osv.; han skulde nøjes med en salme og ellers hen-vise til præsten.

Henimod slutningen af det 18de århundrede begyndte de såkaldte »Standreden« at afløse ligprædikenerne. Som navnet viser, kom skikken fra Tyskland. De holdtes ved graven, i kirken eller på kirkegården, men rykkede snart ind i kirkerne, selv om liget begravedes på kirkegården. Det skal være biskop Balle, som har indført dem; han talte på denne måde over professor Riber, A. P. Bernstorff og den svenske gesandt Sprengporten¹⁾. Disse taler fortrængte efterhånden ligprædikenerne, der i købstæderne allerede var gæede af brug i de første år af det 19de århundrede; på landet forsvandt de som så mange gamle skikke efter 1848. Der skelnedes nu kun mellem blot jordspåkastelse ved graven og begravelse med ligtale, under hvilken kisten al tid sattes ind i kirken. — Kistens og gravens smykning med blomster og kranse var sikkert ukendt i Danmark til langt ind i det 18de århundrede. Den er fremkommet i den rationalistiske tid som et af de midler, hvormed man vilde »mildne fore-

¹⁾ J. O. Andersen m. fl., Teol. tidsskrift, Ny række I, 194, A. Jantzen, Præstens gerning ved begravelse.

stillingerne om død og grav. I året 1818, da man vilde indskrænke bekostningerne ved begravelser, forbødes al blomsterstrøning, medens graven endnu var utilkastet¹⁾.

Den afdøde blev i reglen båret til graven af sine standsfæller, som det jo endnu er almindelig skik. I København havde derfor i almindelighed studenterne båret præsters og professorers lig, medens det et par gange i det 17de århundrede udtrykkeligt forbødes dem at bære andre lig end dem, der hørte til den lærde stand. — Men 1712 fik de det privilegium at måtte bære alle fornemme lig, fordi de under pesten påtog sig dette, da de privilegerede ligbærere var omkomne eller bortflygtede. — Opofrelsen var dog ikke så meget stor; de påtog sig at stille 12 ligbærere, mod at der skulde ydes dem ordentligt logi, 12 rd. månedlig og klæder, der mentes at beskytte mod smitten; de vilde på ingen måde befatte sig med de fattiges lig, men forlangte »til evigt minde om denne tjeneste« privilegium på i fremtiden at hensætte alle fornemme lig. Det var også kun nøden, der tvang den nedsatte sundhedskommission til at gå ind på disse fordringer, og studenternes tjeneste blev i pesttiden kun lidt benyttet, da næsten alle fornemme havde forladt byen. Ved plakat 14. Maj 1792 forandredes denne ordning således, at det teologiske fakultet på regensens vegne skulde lønne 24 ligbærere²⁾. — Ligvogne er i København først begyndt at komme i brug c. 1700. — Et halvt århundrede tidligere ansås det på Bornholm for en stor spot at lade liget køre til graven; det skulde bæres, om der så var en hel mil til kirken³⁾. — Da man begyndte at sætte bærestropper i selve kisterne, blev de ligbærer, der hidtil havde stået i kirkernes våbenhuse, overflødige.

Begravelserne i selve kirkerne havde medført mange ulemper. Biskop Bornemann gentager den gamle klage over,

¹⁾ Kanc. skr. 20. Juni 1818.

²⁾ Rørdam, Universitetets hist. I. 307. — C. Bruun, København II, 450.

³⁾ Kirkehist. Saml. 4. I. 464.

at liget blev stående længe oppe i kirken, fordi man ikke kunde få de murede gravsteder færdige i rette tid. Dette er, siger han, ikke blot mod kongelige anordninger, men menigheden og gudstjenesten til anstød. I det 18de århundrede gik det op for den almindelige bevidsthed, at begravelserne i kirken måtte anses for sundhedsfarlige, og ved forordning 22. Februar 1806 blev det forbudt, at der måtte optages noget nyt gravsted i kirkerne, og der skulde forhandles med ejerne af de gamle om at opgive deres ejendomsret. Vilde de ikke dette, måtte dog intet lig, der ikke var balsameret, nedsættes før 2 år efter døden.

I den danske kirke er den såkaldte benediktion, som i det 19de århundrede er bleven almindelig i Tyskland¹⁾, aldrig kommen i brug, om der end nu og da gøres tilløb til den ved at lyse herrens velsignelse over graven. — Ordinanzen påbød, at der ved graven skulde bedes Fadervor; dette er i en senere tid atter blevet almindeligt, efter at man længe har nøjedes med en tavs bøn.

¹⁾ Den lyder forskelligt, f. eks: •Ich segne dich ein zur Grabes Ruhe!
Ich segne dich ein zur Auferstehung der Lebens•. Caspari, Die geschichtliche Grundlage des evangelischen Gemeindelebens. 75.

Danskes Rejser til det hellige Land.

(Fortsættelse.)

Fortegnelse paa en anden Reytze thill den Hellige Graff¹).

Thenn Søndag, som Sancti Viti et Modesti dag paa-faldt²), da seglede wi vd fra Fenedia, och kom thill en Stadt, som heder Ruiman³), der ligger den hellige Jomfrue Fomina⁴) med hindis heele gandtze Legomme begraffuen. Item, om Torsdagenn thernest effter seiglede wi derfraa och omkring Wennes Land och Pollerland⁵), och omkring itt heder Dalmolien⁶). Om S: Hans dag medsommer kom wi ind for en skøn stad, heder Ragaur⁷). Den Stad legger thill Tørckenn huert Aar xxx^m Ducater thill tribut, ath hand maa kiøbe, handle och wandle vdi Tørkiet, och giffuer hand Kongen aff Ungerenn aarlig Aar v^m Ducater, ath de

¹) Denne Rejse synes at være foretaget henved Aaret 1500. Men de rejsendes Navne angives ikke. Beretningen er os nu kun bevaret i en Afskrift (Gl. kgl. Saml. 844 Fol.), der er omtrent 100 Aar yngre end den tabte Original.

²) Den 15. Juni.

³) Rovigno.

⁴) Eufemia.

⁵) Paa Halvøen Istrien ligger den for sit Amphitheater og sine Mindesmærker fra Oldtiden bekjendte Stad Pola, og hele denne Egn beboedes af Vender ell. Slaver, som vare indvandrede i den tidligere Middelalder (T. A. Becker).

⁶) Dalmatien.

⁷) Ragusa.

maa besøge hans Land. Och er samme stadt en fri stadt, och haffuer ingen Konger eller Herrer offuer sig, och war der i det samme Aar saa stor en Pestilentz, ath folckene war mesten døde aff Staden. Saa kom der itt bellede offuen neder i Staden, och straxt er Døden ophørdt, och icke en døde der aff der effter.

Om Løffuerdagen seyllde wi vd fraa for^{ne} Ragur, och vdmed Tørckiet, der seylede wi och saa frem for it lidet land, der war bønder paa, de war Christne, de haffuer ingen andenn huss vden smaa Boere. Naar de haffuer liggit i den om ij Natter eller iij, saa setter hand Ild i hans Huss och løber frem beder i Landett. Och er de saa køndu, ath de kand selff fri dennom fraa Tørcken, naar hand anficter dennom. Item, da seiglede wi en Klip saa nær i en stor Storm, ath Aarerne rörde wed samme Klippe. Ther nest kom wi thill en stad, heder Karsomme¹⁾, som hører de Fenedianer thill, och ligger samme Stad i Græckenn, och boer ingen anden folck i samme Stad end Jøder, och dett gjør de Fenedier i den meening, att de Grecker skulle were i forwerde²⁾, och er de Christne mend [med?] greckiske Prester. Och siger de Messen wed den maade, som de Rysser gjøre. Der ligger ij merckelige Slotte paa ij Steen Klipper rett offuen Staden, huilcke Slotte de Fenedianer haffuer alle dage well bemandede. Disse er de beste befestninger, som ligger i all Græckenlandt.

En Søndag seylede wi vd fraa Karsonna, och da seyde wi om emellom Greckenn och dett, som ligger thill Constantinopelis, och om Mandagenn komme wi ind for enn Stad, heder Sesant³⁾; der ligger och itt Slot rett offuenn for Stadenn, hører de Fenetianer thill. Och fraa Korsonne och thill Sesant er ij^c vgesøss⁴⁾.

¹⁾ Formodentlig Korfu (s. Röhricht u. Meisner, S. 179). Navnet skrives anderledes i det følgende.

²⁾ Se Kalkars Ordbog I, 749 u. forværde.

³⁾ Cephalonia. I Originalen har der vistnok staaet: Sefant.

⁴⁾ Sømile. Den angivne Vejlængde er upaalidelig.

Derfran seylede wi om Thissdagen, och om Søndagen dernest efter komme wi thill en haffn heder Ekadem, som er ij^c mile fraa Sesant. Den Stad, som ligger hoss samme haffne, heder Kadem, och den haffuer werit en merckelig skønn Stadt. Menn hen wed en atten Aar sidenn er der gangitt saa stor enn Jordskell offuer den gandtze stad, att der bleff aldrig itt huss standindis i den gandtze Stad, och alle de Kircker och Closter, som war vdj samme By, falt neder, vden ith wor Frue Cappell bleff standindis och vnderligen beskiormmitt aff Gudt och wor Frue. Och bleff der 700 Mennisker ihieslagen samme thid aff samme Jordskellff.

Item, om Søndagen dernest efter fore wi derfraa och oppaa weyen thill Rodes, did haffde wij ij^c mile. Och paa S: Mariæ Magdalenæ Dag thernest efter da landseylte wi med Galleydenn. Om Søndagen ther efter komme wi ind for Rodes.

Vdi Rodes war oss megenn skønn helligdom wiist, och der eblant lod de oss see en aff de Torne, som sad i wor Herris Christi hellig hoffuede; den samme Torn haffuer den maade med sig, ath alle Langfredag, huem der da er i Rodes, da maa alle mand see, ath der drøpper 4 eller 6 drober blod aff samme tornn.

Denn Søndag nest efter S: Jacobsdag, da seiglede wi vd fraa Rodes med got wær, om Fredagen dernest efter kom wi ind for en Stad, heder Thestandt, som ligger i Cippernn, der laa wi fraa om Fredagen och indthill om Tissdagen.

Om Thissdagenn adt Aftenn da seylede wi vd fraa Cippern med itt gott wær; och da seylede wi efter dett hellige Land. Om Torsdagen der nest efter wed Middags thide, der finge wi dett hellige Land i Sicte, da siunge alle Piilegrimene te Deum laudamus (det er: O Gud wi loffue dig, wi bekiende dig for etc), och loffuede och tackit den Allemectigiste Gud, ath hand vndte dennom dett hellige Land ath see; och om Aftenen, der Solen war gangen

neder, kaste wi wort Anchere paa ij Miile nær Jaffa, och skickede der tolf mend i land om Leyde, och dett war den Torsdag nest for S: Lauritz dag¹⁾, Da foer wi hen halftrediesindtziuffue och iij Piilegrime ath besee den Steen och Stedt, som wor Herre først kom thill S: Peder, som han fiskede. Den Steen hand ligger iij Miile fraa Jaffa.

Denn Torsdag dernest efter St. Lauritz dag, thilige om Morgenenn, da bleff alle Piilegrimene i land satt, och da war der thilsammen Herrene aff Jerusalem, Herrene aff Armon, och Herren aff S: Jørgen, Och da bleff wi alle Pilegrime en huer beschreffuen wed sitt Naffn.

Om Fredagen thernest efter rede wi Alle thill den Stad Rama. Vden for samme Stadt ligger itt Hospithaell, dett lod en Hertog aff Borgenn²⁾ bøgge alle Pilegrime thill hielp, som foer thill den hellige graff. Der laa wi vdj iij Natter.

Om Mandagen der nest efter rede wi paa weien thill Jerusalem, den dag haffde wii saa store Nød aff Hiede, ath wi deraff møste en Pilegrim. Om Natten rede wi paa en Miill nær Jerusalem, och i dagningen rede wi thill Jerusalem, och rede strax thill Closterit. Der Messen war vde, da haffde Munckene oss baade thill Middag och Afften maal. Om Afftenen fulde Gardian oss thill dett Tempell, som den hellige graff war inde. Vden samme Tempell er en Bøgning, der bleff huert Selskab sit Herberg wiist, der laa wi den Natt.

Om Onsdag Morgen en for Middag ginge alle Piilegrime thill Closterne thill Messe, och der Messen och Predicken war vde, da ginge vi wdi Wses (!), der efter bleff os wiist alle de hellige Steder, som var i Closterit. Denn første Sted er rett, som høye Alterit staa, der aad wor Herre Christus Naadere med sine discipler och indstichtede Sa-

¹⁾ S. Laurits' Dag er 10. August.

²⁾ Hertug Philip den gode af Burgund havde stiftet et Kloster med Hospitium i Ramla.

cramentitt. Thi tren der fraa paa den høyre haand, der staar itt Altter, der toede wor Herre Apostlernis fødder. Der effter ginge wi vd aff Kircken. Paa then rette haand optill Kircken, der aabenbarede sig then hellig Aand for Jomfrue Maria, Apostlerne och Disciplerne. Offuer samme sted stod en Capelle, det haffuer hedninger nederbrødt, for di haffde en Kircke det neden vnder. De wilde icke thilstede, ath de Christne skulle gaa der ind. Den hellige graff er inde i itt andett Cappell, och er der itt Alter offuenn paa den hellige graff, och naar Præstenn siger Messe der inde, da kand der icke were meere end fem Mennisker der inde. Och er der ingen anden Lius eller Winduer hoss den hellige graff, end der er aff Liusz og Lamper, och henger der althider inde xxxij brendindis Lamper offuer den hellige graff. Dett Kappell, som den hellige graff er inde, haffuer vij smaa Piler paa sig. Och dett Tempell, som den Kapell och den hellige graff er inde i, der er itt Huoll offuen paa for^{ne} Tempell, dett liusser offuer den gandtzske Tempell. Ellers er der ingen Winduer paa samme Tempell.

Vdi for^{ne} tempell er vij slags Christne Mennisker, men dog troer de alle paa en Gud, och huer slags folck wiid besynderlig, huad de skulle althid holde wed Macht paa den hellige graff, och giøre Guds loug och thieniste fyl-dist, som deris skick er, vden forsømmelsze. Thett første Slags er Wandbrødre, de haffuer denn største part aff graffuen, de haffuer och den kircke ath regiøre, som wor Herre Christus aabenbarede sig for Jomfru Maria Paaske Morgenn; der haffuer de well saa stort itt Rom, ath de kand holde xx brødre der inde. Samme Muncke haffuer och vdi deris befaling halff partten aff Calffuariberg, som wor Herre Christus war piinnitt paa; der haffuer de itt Alter, staar rett ophill Caluariberg, der staar itt Kappell, der annammede S: Johannes den hellige Moder Jomfru Mariam thill sig effter Christi befaling, der hand bleff kaarsfest. Den anden Partt aff samme folck haffuer Chorit vdi Kircken, och de ere Grecker. Den tridie part er aff dett Land-

skaff Centurion. Den fjerde part aff samme Christne de kaldis Gargeraner, och de haffuer den anden halffpart aff Caluariberg. Den fempte part kaldis Genner. Den siette slags part er Jaropiter. Den siuffuind part er Indenisterioner¹⁾).

Ther wi nu disse for^{ne} Steder haffde beseett, fraa om Fredagen och thill om Søndagen adt Afften, sette wi os op och rede paa weyn thill Bethlehem. Der wii komme nogit fraa Jerusalem, da fornumme wi, ath de Arbider²⁾ war vdi weien for oss. Saa rede wi thilbage igien thill Jerusalem. Om anden Dagen fick wi sterck leide, och rede da thill Bethlehem.

Thisse effterschreffne Steder besaa wii emellom Jerusalem och Bethlehem. Item, ith lidett vden for Jerusalem der staar itt Huss, vdi dett samme Huss war Jøderne thil raads och bleffue offuer eens att døde wor Herre. Ther tuert offuer fraa, en walske Miill, der er St. Sim[e]jons Huss, som bar Christum i templit paa sine Arme. Nogit frembeder adt weien, der staar it Oliffue træ, der vnder sad althid denn hellige Jomfrue Maria och huiltte sig, naar hun gick emellom Jerusalem och Bethlehem med wor Herre. Item, nogit frembeder er det Sted, som de hellige tree Konger aff Østerlandt bleff Stiernen war igien, der de red aff Jerusalem fraa Kong Herode ath besøge Christum. Der nest rede wi thill dett Huss, Elias war født, der staar nu en Kircke paa samme Stedt, den haffuer nu de Græcker inde. Der hoss staar ith Huss, der vdi boede denn hellige Prophet Abacuc, som Enggelen tog denn gryde fraa, och førde thill Daniel i Løffuekulenn³⁾. Thernest komme wi thill den dall, som den stor Hær haffde leyridd sig, den

¹⁾ At der ved de to sidste •Slags• menes Jacobiter og Nestorianere, er næppe tvivlsomt. Men nogle af tidligere nævnte ere vanskelige at gjenkjende, da flere af Navnene synes forskrevne.

²⁾ Arabere (Beduiner).

³⁾ Se •Nogle Stykker, som ere lagte til Daniel•, blandt de apokryfiske Bøger i Bibelen.

thid de Christne haffde indtaget Jerusalem, den thid Gudtz Engell slo dennem alle ihiell, som Schriften wider omthaler¹⁾).

Thernest komme wi thill Bethlehem, och der laa wi den Natt; der er och itt megit sköntt Closter, didt ginge wi anden dagen adt Middag, och der ginge de i Process. Da bleff oss der efter wiist disse effterschreffne Steder: Først kom wi vdi en Omgang, der kom wi thill den Sted, som S: Jeronimi graff er, och straxt derhos ligger S: Eusebius, hans medtbroder. Thernest ginge wi i Kircken, der er den Stedt, som de hellige tre Konger beredde deris offer, som de offrede wor Herre Jesu. Dernest ginge wi fem trappe thrin adt dett andett Choer, och er samme Trappe xij treen ath gaa. Der er den Sted, wor Herre Christus war fød Jule Natt, der staar itt Altter. Der straxt hoss er den sted, som wor Herre Christus laa i Krybben, der hos er en Huole neder vd i Jordenn, och sigis dett, att de wise myste Stiernen der. Dernest ginge wi thill dett sted, som de wskyldige børn bleff martyrede aff den wgdelig Herodis thienere. Dernest finge wi ath see den huole, som Jomfru Maria skiulte sig med wor Herre, den thid Herodes søgte efter ath ihielslaa hannom. Vdi den samme Huole staar nu itt Alter. Thernest ginge wi thill den Sted, som Maria och Josep laa med wor Herre den første Natt, efter ath de efter Engelen Adtuarsell rømpte thill Egyptenn for Herodem; och paa samme Sted kom Gudtz Engell thill dennom paa ny igien, och wiste dennom rett weien thill Egypten. Thernest komme wi thill den sted, som Englerne aabenbarede sig for Hiurderne Jule Natt, der Christus war fød, och som de mange Engle siunge Gudtz gledelig Loffsang.

Dernest ginge wi thill Bethlehem i Closterit, der bleff wi den Natt offuer, och om Morgenen rede wi paa weyen

¹⁾ Her er nok forskjelligt sammenblandet, som «Skriften» ikke kan have Ansvar for.

thill Sachariæ Huss, der hoss ligger itt Huss, dett haffuer de Eromoniter inde. Och vnder høye Altter i Kircken der woxte en deel aff det hellig Kaarss. Och fick wi thidinde, ath Arbider war for oss i weyen, saa torde wi icke drage frem thill Sacharias Huss, men rede thill Jerusalem.

Om Onsdag Morgen nest effter S: Bartolomej dag, da komme wi ind i Tempelit thill den hellige graff. Om Torsdag Morgen reed wi paa weien thill Betaniam, och besøgte wi disse effterschreffne Steder: Først dett sted, som Maria Magdalena kom thill wor Herre Palme afften. Dernest komme wi thill den Stad, som Lazarus war født, der staar en Kircke, der hoss wed samme Kircke staar en Huole, der laa Maria Magdalena och begred sine Synder. Der hoss staar en steen, der sad Christus paa, der Marttha kom och beklagit sig for hannom, ath hindis Broder Lazarus war død.

Saa reed wi derfraa och thill Jordanen, der besaae wi paa weyen disse effterschreffne Steder: Først den Brønd, som Apostlerne self gjorde. Dernest thill dett [sted], som den arme mand kom iblant Røffuere, der hand wandrede emellom Jerusalem och Jerico. Der effter kom wi thill den sted, som den blinde mand robte effter wor Herre och sag[d]e: JESV, Dauids Søn, forbarme dig offuer mig. Och wed Midnats thide komme wi thill Jerico, der laa wi vden for om Natten, och paa den sted boede Sacharias, Johannis Fader. Der haffde och wor Herre megit sin werilsse.

Om Fredagen førend dag reed wi alle Pilegrimene thill Jordanen, ther førde wi os alle aff, och løffuede oss vdi Jordans flod, paa den sted som wor Herre Christus lod sig døbe. Saa reed wi igien thill Jerico, och emellom Jordanen och Jerico der staar dett Huss, som S. Hans iboede, der hoss staar itt lidet Capell, der vdi predicked althid S: Johannes.

Och rede wi thill dett Berg, som Christus fastede de 40 dage; der leyrede wi os denn Natt, och ginge siden thill samme Berg. Mytt oppaa bergit der er en Huole,

som wor Herre laa i, der hand fastede i for^{ne} xl Dage och xl Natter. Der staar nu itt Cappell. Opatt paa samme Berg er farligt, der komme icke mange Pilegrime op. Men høieste paa samme Berg er dett Sted, som Sathan førde wor Herre paa, der han frestede hannom.

Item, denn samme dag war saa suar enn heede, ath faa aff oss komme der op. Den samme dag reed wj thill Jerusalem, och dett effter Midnatt, och ther wi kom ther ind, da [war] Arbide wed denn anden Portt.

Item, Thiisdagenn nest for wor Frue Seiiermeere, da bleff mesten delen thill Ridder slagne aff alle Riddermends mend, som med oss war, denn tridie gang, wi war paa den hellige graff, och der wi da kom vdaff Templit, fick wi thidinder, att Soldanen var slagenn. Da bleff wi alle Pilegrime ilde thill fredtz; thi wi os befryctede, ath wi icke skulle komme aff Landett igien.

Da ginge wi alle sammen thill raadtz med Patronen och Gardianen, att wi motte komme thill Skibs igien. Saa gick da wor Patron hen och thaledede med Herrerne aff Jerusalem, ath de wilde leyde oss aff Jerusalem vd igienn; da bleff de saa thill ens, ath wi skulle riide thill Jaffam etc.

Ikke længe efter at de ovenfor beskrevne Pilegrimsrejser vare foretagne, begyndte Stemningen overfor Helgenlevningernes Betydning, og dermed ogsaa med Hensyn til Pilegrimsrejsernes Værd, i en mærkelig Grad at slaa om. Et karakteristisk Vidnesbyrd i saa Henseende indeholder en af de Samtaler, som Erasmus af Rotterdam offentliggjorde 1524 i 2den Udg. af sine berømte »Colloquia familiaria«¹⁾. Da dette Skrift imidlertid nu ikke mere som forhen

¹⁾ Den første Udgave af Erasmus's Colloquia udkom 1518. Udgaven af 1524 er meget forøget. Den blev fordømt af Fakultetet i Paris, hvilket imidlertid skal have bevirket, at den blev solgt i 24000 Exemplarer (J. L. Ussing, Erasmus fra Rotterdam, Tale ved Uni-

hører til de almindelig læste, har jeg foranlediget, at en kyndig Filolog har oversat Samtalen »Peregrinatio religionis ergo«, idet jeg antager, at en saadan Oversættelse (mod Slutningen dog her stærkt forkortet) ikke vil savne Interesse for Selskabets Medlemmer. *H. F. R.*

En Pilegrimsrejse.

Menedemus. Ogygius.

Me. Det var da mærkeligt! Er det ikke min Nabo Ogygius, jeg ser, hvem ingen nu har set i hele 6 Måneder? Rygtet gik, at han var død. Det er ham selv, hvis jeg ikke ser Syner; jeg vil gå hen og sige Goddag til ham. Goddag, Ogygius! **Og.** Goddag, Menedemus! **Me.** Fra hvilket Sted er du vendt uskadte tilbage til os? Et sørgeligt Rygte havde nemlig fortalt her, at du var sejlet over den stygiske Sump. **Og.** Tværtimod, Himlen være lovet, jeg har i Mellemtiden haft det så godt, at jeg næppe nogen Sinde før har haft det bedre. **Me.** Gid du altid således må gøre den Slags Rygter til Skamme. Men hvad er det for en Dragt, du har på? Den er oversæet med Muslingskaller, fuld af Tin- og Blybilleder og smykket med Kæder af Strå, og på Armen har du Slangeæg. **Og.** Jeg har besøgt S. Jakob af Compostella og på Tilbagevejen derfra Jomfruen ved Havet, der er meget bekendt hos Englænderne; eller rettere sagt, hende har jeg atter besøgt; jeg havde nemlig besøgt hende for 3 Aar siden. **Me.** Det var vel for din Fornøjelses Skyld, tænker jeg. **Og.** Nej! Min Hustrus Moder

versitetets Reformationsfest 1877, tr. i Thriges Hist. Aarvog for 1879). Siden ere »Colloquia familiaria« udkomne »et uhørt Antal Gange« (Fr. Nielsen, Kirkelexicon, u. Erasmus). De indeholde mange interessante Træk til Tidens aandelige Fysiognomi. — I en af Samtalerne (»Puerpera«), hvori den nyeste Tids politiske Omvæltninger berøres, hedder det: »Exulat Christiernus Danorum rex, pius Evangelii fautor«. Det maa vel altsaa være det Indtryk, den landflygtige Konge har gjort paa Erasmus.

havde aflagt det Løfte, at hvis hendes Datter fødte en rask Dreng, skulde jeg personlig hilse på S. Jakob og takke ham.

Me. Hilste du Helgenen kun i dit eget og din Svigermoders Navn? **Og.** Nej, på hele min Families Vegne. **Me.** Jeg for min Del tror, at din Families Velgående ikke vilde have været ringere, om du havde ladet Jakob uden Hilsen. Men sig mig dog endelig: hvad svarede han dig, da du takkede? **Og.** Intet; men da jeg frembar en Gave, syntes det mig, han smilede til mig og nikkede let med Hovedet, og tillige rakte han mig denne Muslingskal. **Me.** Hvorfor giver han hellere saadanne end noget andet? **Og.** Fordi han har nok af dem, da det nærliggende Hav forsyner ham dermed. **Me.** Hvilken nådig Helgen, som både hjælper i Barnsnød og sørger for sine Gæster! Men hvad er dog det for en ny Maner at aflægge Løfter på, at man uden selv at foretage noget pålægger andre et Arbejde? Dersom du aflagde det Løfte, at hvis den Sag lykkedes, som du havde for, saa skulde jeg faste to Gange om Ugen, tror du så måske, at jeg vilde udføre, hvad du havde lovet? **Og.** Nej, det tror jeg ikke, ikke engang om du i eget Navn havde lovet det; dig er det nemlig er ren Fornøjelse at smøre Helgenerne om Munden. Men hun er min Svigermoder, og hun måtte føjes. Du kender Kvindernes Hefthighed, og det var også mig selv magtpåliggende. **Me.** Når du ikke havde aflagt Løfte, hvad Fare var der så? **Og.** Helgenen kunde ikke stævne mig, det tilstår jeg; men han kunde for Fremtiden være døv overfor mine Ønsker eller i al Stilhed sende en eller anden Ulykke over min Familie — du kender de stores Væsen. **Me.** Sig mig, hvorledes har den gode Jakob det, og hvad tager han sig for? **Og.** Han har det meget ringere, end han plejer. **Me.** Hvoraf kommer det? Er det Alderen der trykker ham? **Og.** Snak, du ved godt, at Helgener ikke ældes; men de ny Meninger, som breder sig viden om i Verden, gør, at man besøger ham mindre hyppigt end ellers, og kommer der nogen, så hilser de blot på ham; de giver intet eller så lidt som muligt, da de påstår, at de Penge er bedre anvendt på de fattige. **Me.** Hvilken ugudelig Anskuelse! **Og.** Den store Apostel, som plejer helt at stråle af Ædelstene og Guld, står derfor nu som en Træfigur, næppe nok med et Tællelys. **Me.** Hvis det,

jeg hører, er sandt, så er der Fare for, at det samme skal hændes de øvrige Helgener. **Og.** Nej, der går et Brev rundt, som Jomfru Maria selv har skrevet om denne Sag. **Me.** Hvilken Maria? **Og.** Hun, som har Tilnavnet Sten-Maria. **Me.** Hende hos Raurakerne¹⁾, om jeg husker ret. **Og.** Ja, det er hende. **Me.** En Stenhelgeninde altså, efter hvad du fortæller mig. Men hvem har hun skrevet til? **Og.** Brevet selv angiver Navnet. **Me.** Ved hvem er det blevet sendt? **Og.** Utvivlsomt ved en Engel; han havde lagt det på Prædikestolen, hvorfra den Mand taler, som det er skrevet til. Og for at du ikke skal tænke, at der er Bedrageri med i Spillet, skal du få det egenhændige Brev at se. **Me.** Kender du virkelig den Engels Håndskrift, som er Sekretær hos Jomfruen? **Og.** Hvorfor ikke? **Me.** Sig mig dog, hvorpå du kender den. **Og.** Jeg har læst Gravskriften over Beda, som er indhugget af en Engel: Bogstavernes Former stemmer fuldstændigt; jeg har også læst den Forskrivning, der blev sendt til S. Ægidius: samme Overensstemmelse. Eller beviser dette måske ikke Sagen tilstrækkeligt? **Me.** Får jeg Lov at se på det? **Og.** Ja, hvis du sværger på, at du vil være tavs. **Me.** Aa, som en Sten. **Og.** Nu til Dags gives der også Stene, som er berygtede for ikke at holde noget skjult. **Me.** Som en stum da, hvis du ikke har Tillid nok til en Sten. **Og.** Paa dette Vilkår skal jeg læse det op; sørg du nu for at spidse begge dine Øren. **Me.** Det har jeg allerede gjort. **Og.** „Jesu Moder Maria hilser Glaucoptutus. Når du i Overensstemmelse med Luther ihærdigt taler for, at det er overflødigt at påkalde Helgener, har du hos mig, må du vide, vundet meget stor Yndest i den Anledning. Før var de dødelige nemlig lige ved at tage Livet af mig med deres syndige Bønner; af mig alene forlangte man alt, som om min Søn stadig var et Pattebarn, fordi han fremstilles således og afbildes siddende på mit Skød, så han endnu skulde være afhængig af sin Moders Vink og ikke vove at afslå hende nogen Bøn — formodentlig skulde han være bange for, at jeg i så Fald til Gengæld skulde nægte ham mit Bryst, når han var tørstig. Og undertiden forlanger de af Jomfruen Ting, som jeg undser

¹⁾ Boede i sin Tid i den Egn, hvor nu Basel ligger.

mig ved at betro Papiret. — — — Mig anraaber en ugudelig Soldat, der er hvervet til Slagteri, og siger: „Salige Jomfru, giv rigt Bytte;“ ligeså en Tærningsspiller: „Vær mig gunstig, Gudinde, en Del af Gevinsten skal blive taget fra til dig“ — hvis de ikke er heldige nok i Tærningsspillet, hudfletter de mig med Skældsord og forbander mig, fordi jeg ikke har stået dem bi i deres Forbrydelse. Mig anråber en Kvinde, som giver sig hen til Prostitution, og siger: „Giv mig rigelig Indtægt.“ Giver jeg Afslag, råber de på Stedet op: „Og du skulde altså være den medynksfulde Moder!“ Andres Ønsker er ikke så ugudelige som tåbelige: en ugift Pige råber „Maria, giv mig en smuk og rig Brudgom“, en gift Kone „Giv mig kønne Unger“, en frugtsommelig „Giv mig en let Fødsel“, en gammel Kælling „Giv mig et langt Liv uden Hoste og Tørst“, — — — Siger jeg nej til noget, er jeg straks grum; henviser jeg til min Søn, får jeg at høre: „Han vil alt, hvad du vil“. Skal da virkelig jeg ene Kvinde og Jomfru tage mig af søfarende, krigsførende, forretningsdrivende, Spillere, giftefærdige, fødende, osv.? Og hvad jeg har nævnt, er dog meget lidt i Forhold til det, som jeg må døje. — Men disse Bryderier er jeg nu langt mindre plaget af, og i den Anledning vilde jeg takke dig dig mange Gange, hvis ikke denne Behagelighed førte en større Ubehagelighed med sig: jeg har mere Fred, men mindre af Æresbevisninger og mindre Velstand; før hilstes jeg som Himlenes Dronning og Verdens Herskerinde, nu hører jeg næppe nok af nogle få Stykker et Ave Maria; før klædtes jeg i Ædelstene og Guld, jeg havde mer end nok af Dragter, og der bragtes mig Gaveskrin af Guld og Ædelstene — nu dækkes jeg knap nok af det halve af en ussel Kappe, som tilmed er fornavet af Mus, og Aarsindtægt har jeg næppe så meget af, at jeg kan underholde en elendig Kirkebetjent til at tænde den lille Lampe eller Tællelyset. Dog dette kunde jeg endda finde mig i, hvis du ikke, efter hvad man siger, havde endnu værre Ting for: du går ud på, fortælles der, at forjage alle Helgener hele Verden over fra Guds Huse. Betænk nøje, hvad du er i Færd med — andre Helgener mangler ikke noget at hævne Fornærmelser imod sig med: kastes Peter ud af Kirken, kan han til Gengæld lukke Døren til Himlens Rige for dig; Paulus

har et Sværd; Bartholomæus er væbnet med Kniv; Vilhelm er under sin Munkekutte helt væbnet, også med et slemt Spyd; og hvad vilde du stille op mod Georg, der både er til Hest og fuldt rustet, med Lanse og tillige et frygteligt Sværd? Heller ikke Antonius er våbenløs, han har sin hellige Ild, og således har også de andre hver især deres Våben eller også Plager, som de sender over hvem de vil. Jeg er rigtignok våbenløs, men dog skal du ikke få mig kastet ud, undtagen du samtidig kaster min Søn ud, som jeg holder i mine Arme; ham vil jeg ikke finde mig at rives bort fra — enten skal du støde ham ud sammen med mig eller lade os begge blive, med mindre du foretrækker en Kirke uden Kristus. — Dette er, hvad jeg har ønsket at lade dig vide; tænk du nu på, hvad du mener at burde svare mig; thi jeg er aldeles optaget af denne Sag. — Givet i vort Stenhus den 1ste August, Aar 1524 efter min Søns Lidelse. Underskrevet med min egen Hånd. Stenjomfruen.*

Me. Det er skam et truende og skrækindjagende Brev; Glaucoptulus vil nok tage sig iagt. **Og.** Ellers maatte han være gal. **Me.** Hvorfor har vor gode Jakob ikke skrevet til ham i samme Anliggende? **Og.** Det veed jeg ikke, undtagen det skulde være, fordi han er temmelig langt borte, og alle Breve bliver opsnappede i disse Tider. **Me.** Men sig mig, hvilken Gud bragte dig til England igen? **Og.** En forbavsende gunstig Vind indbød mig dertil, og så havde jeg næsten lovet Jomfruen ved Havet at besøge hende igen efter to Aars Forløb. **Me.** Hvad skulde du da bede hende om? **Og.** Intet særligt, kun det sædvanlige, Familiens Vel, Formuens Væxt, et langt og lykkeligt Liv i denne Verden og evig Salighed i den tilkommende. **Me.** Kunde Jomfrumoderen hos os ikke have præsteret det samme? Hun har i Antwerpen en langt ærværdigere Kirke end i Byen ved Havet. **Og.** Jeg nægter ikke Muligheden heraf; men hun skænker forskellige Gaver på de forskellige Steder, enten hun nu selv har fundet dette rigtigt, eller hun, nådig som hun er, lempet sig efter vore Ønsker i dette Stykke. **Me.** Jakob har jeg hyppigt hørt om; men beskriv mig dog endelig det Rige, din Jomfru ved Havet hersker over. **Og.** Det skal jeg klare i så få Ord som muligt. Hendes Navn er meget bekendt hele England over, ja man finder ikke let nogen

på den Ø, der håber, det skal gå ham vel, uden at han årlig hilser på hende og giver hende en eller anden lille Foræring efter sin Evne. **Me.** Hvor bor hun? **Og.** I den yderste Ende af England mod Nordvest, ikke langt fra Havet, vel omtr. 3000 Skridt; der ligger en Flække der, som næppe lever af andet end de valfartendes talrige Besøg. Der findes et Kollegium af Kanniker, d. v. s. af dem, man med et latinsk Ord kalder regulære — en Mellemting mellem Munke og verdslige Kanniker. **Me.** Det er nok Amfibier, af samme Slags som Bæveren. **Og.** Ja og Krokodilen! Men et Spøg et andet Alvor, i tre Ord skal jeg klare, hvad du ønsker: blandt Fjender går de for Kanniker, blandt Venner for Munke. **Me.** For mig er det endnu en Gåde, hvad du beretter. **Og.** Nå, men jeg vil tilføje et matematisk Bevis: hvis Paven i Rom skulde ramme alle Munke med Banstrålen, så bliver de Kanniker, ikke Munke; hvis han derimod skulde tillade alle Munke at gifte sig, så bliver de Munke, **Me.** Nej, hvilke usædvanlige Gunstbevisninger! Bare de også vilde skille mig af med min Kone! **Og.** Men for at komme tilbage til Sagen: dette Kollegium har næppe andre Indtægter end Jomfruens Gavnildhed; thi større Gaver opbevares ganske vist, men hvad der er af Penge eller af ringere Værdi, bruges til Hjordens og dens Forstanders Underhold (Prior kalder de ham). **Me.** Er deres Liv retskaffent? **Og.** Ganske rosværdigt: de er rigere på Fromhed end på Aarsindtægt. Der er en fin og nydelig Kirke; der bor Jomfruen imidlertid ikke, men har overladt sin Søn den af Ærbødighed. Hun har sin egen Kirke, således at hun er til højre for sin Søn. **Me.** Højre? Til hvad Side ser da Sønnen? **Og.** Ja det er sandt — når han ser mod Vest, har han sin Moder til højre; men når han vender sig mod Solopgang, er hun til venstre. Forresten bor hun heller ikke her, Bygningen er nemlig endnu ikke færdig, og det kan blæse ind fra alle Sider, da både Døre og Vinduer er åbne; og tætved er Oceanet, Vindenes Fader. **Me.** Det er hårdt nok; men hvor bor hun da? **Og.** I den Kirke, som jeg sagde ikke var færdig, er der et snævert Kapel; det er bygget af Brædder, og til begge Sider er der Adgang for besøgende gennem en lille snæver Dør; der er kun sparsomt Lys, i Reglen blot fra Voxkærter, men en meget beha-

gelig Duft. **Me.** Alt dette passer godt med Troen. **Og.** Ja, hvis du så indenfor, Menedemus, vilde du sige, at det er en Guddomsbolig, således stråler alt af Ædelstene, Guld og Sølv. **Me.** Du vækker en svær Lyst hos mig efter at komme derhen. **Og.** Du vilde ikke fortryde Rejsen. **Me.** Er der ingen hellig Olie der? **Og.** Dit Tossehoved, den Slags Olie sveder kun ud af Helgeners Grave¹⁾, som Andreas's og Katharinas; men Maria er ikke begravet. **Me.** Jeg indrømmer, at jeg tog fejl; men lad os høre Enden paa Historien. **Og.** For at Troen skal spredes des videre, fremvises der noget her, noget der. **Me.** Det er måske også, for at Gaverne skal flyde desto rigeligere, efter det bekendte: „Mange Hænder i Hast Bytte sanke i Hus.“ **Og.** Og alle Vegne står Førere rede. **Me.** Er det nogle af Kannikerne? **Og.** På ingen Måde; de bliver ikke brugt, for at de ikke skal komme bort fra Religionen under selve Udøvelsen af den, og medens de vogte Jomfruen, tænke for lidt på deres egen Jomfruelighed. Kun i det inderste Kapel, som jeg sagde var den hellige Jomfrus Bolig, står der en Kannik ved Altret. **Me.** Hvad skal han? **Og.** Modtage og passe på, hvad Folk giver. **Me.** Giver nogle imod deres Vilje? **Og.** Slet ikke; men nogle Mennesker drives af en Slags from Undseelse til at give noget, når en eller anden står ved Siden af, medens de ingenting vilde give, hvis der ingen Vidner var, eller også giver de adskilligt rigeligere, end de ellers havde tænkt på. **Me.** Ja, det er en almenmenneskelig Svaghed, jeg kender den af Erfaring. **Og.** Nogle er rigtignok den allerhelligste Jomfru så inderligt hengivne, at de lader, som om de lægger en Gave på Altret, medens de samtidig med forbavsende Behændighed stjæler, hvad en anden havde lagt. **Me.** Sæt nu, at der ingen stod ved Siden af, vilde så ikke Jomfruen på Stedet ramme slige Folk med sit Lyn? **Og.** Hvorfor skulde Jomfruen mere gøre det end selve den himmelske Fader, som Folk ikke er bange for at berøve hans Smykker, endog ved Gjennembrud af Kirkens Mur? **Me.** Jeg veed ikke, hvad jeg

¹⁾ Jvfr. A. Listov interessante og oplysende Afhandling: „Til Charakteristisk af katholsk Helgenliv og Helgenglorie.“ i Scharlings og Engelstofts Nyt theol. Tidsskr. XI, 325 ff. H. F. R.

mest skal undre mig mest over, disse Menneskers ugudelige Frækhed eller Guds Langmodighed. **Og.** Nå, på den nordre Side er der så en Port, ikke til Kirken, at du veed det, men til den Indhegning, som indeslutter hele Pladsen ved Siden af Kirken, i den er der en ganske lille bitte Dør af den Slags, vi ser i Adelens Porte, således at den, der vil trænge ind, først må vove sine Skinneben og derefter også bøje Hovedet dybt. **Me.** Det vilde vist være farligt at trænge ind til en Fjende gennem sådan en lille Dør. **Og.** Din Formodning er rigtig nok. Føreren fortalte, at i sin Tid var en Ridder på sin Hest kommet gennem den Dør og således sluppen ud af Hænderne på sin Fjende, som var lige i Hælene på ham. Den ulykkelige havde allerede opgivet Håbet om sit Liv; men ved en pludselig Indskydelse bad han så den hellige Jomfru, som var lige i Nærheden, om Redning (hendes Alter havde han nemlig bestemt at flygte til, hvis Porten havde stået åben). Og nu sker det uhørte: på een Gang er hele Ridderen indenfor Kirkens Indhegning, medens den anden står udenfor og raser. **Me.** Og han fik dig til at tro en så vidunderlig Fortælling? **Og.** Ja vist. **Me.** Det maa just ikke have været let, sådan en Filosof som du er. **Og.** Han viste mig i Døren en Kobberplade befæstet med Søm, hvor der var et Billede af den frelste Ridder, og hans Dragt var netop den, som Englænderne dengang brugte den, og som vi også ser på ældre Billeder. Hvis man tør tro dem, har forresten Frisører ikke været i Velten på den Tid, og heller ikke Farvere og Vævere. **Me.** Hvordan det? **Og.** Jo, for han var skægget som en Gedebuk, ja, på hele hans Dragt var der ikke en Rynke, og den sluttede så tæt til Kroppen, at denne selv blev smallere ved Dragtens Stramhed. Så var der en anden Plade med en Gengivelse af Aflukkets Udseende og Størrelse. **Me.** Nu var det Synd at tvivle. **Og.** For den lille Dør var der for neden et Jærnnet, som kun tillod en Mand til Fods at slippe igennem; det sømmede sig nemlig ikke, at en anden Hest trådte på det Sted, som Ridderen først havde indviet til Jomfruen. **Me.** Ja, det er i sin Orden. **Og.** Østen herfor er der et Kapel fuldt af Mærkværdigheder; der begiver jeg mig hen og bliver modtaget af en anden Fører. Efterat vi har bedt et Øjeblik, forevises der os et Led af en

menneskelig Langfinger; jeg kysser den ærbødigt og spørger så, hvis Relikvier det er. „S. Peters“ svarede han. „Apostlens?“ siger jeg. „Ja“ svarer han. Så betragtede jeg Størrelsen af Leddet — det så ud som en Kæmpes — jeg sagde: „Peter må have været meget stor af Væxt.“ Ved disse Ord brast en af Ledsagerne i Latter, hvad jeg rigtignok blev meget ked over; for hvis han havde været stille, vilde Kirkebetjenten ikke have fordulgt os nogetsomhelst af det øvrige. Dog fik vi ham så nogenlunde stillet tilfreds ved at give ham nogle Mark. Foran Kapellet var der en Bygning, som, efter hvad han sagde, på een Gang var blevet flyttet derhen langt borte fra ved Vintertid, medens alt var dækket af Sne. I den er der to Brønde fulde lige til Randen; Kildespringet skal være indviet til den hellige Jomfru; Vandet er overordentligt koldt og virksomt til at helbrede Hoved- og Mavesmerter. **Me.** Hvis koldt Vand helbreder Hoved- og Mavesmerter, vil herefter også Olie slukke Ild. **Og.** Det er et Mirakel, du hører om, kære; hvad mirakuløst var der desuden i, om koldt Vand stillede Tørst? **Me.** Også det, du der siger, er virkelig lidt af et Æventyr. **Og.** De forsikrede, at den Kilde pludselig var sprunget frem af Jorden på Befaling af den allerhelligste Jomfru. Mens jeg omhyggeligt undersøgte alt, spurgte jeg, hvor mange Aar det var, siden det lille Hus var blevet flyttet derhen. „Adskillige Menneskealdre“ sagde han. „Forresten, siger jeg, vidner Væggene ikke om nogen særlig Ælde.“ Det protesterede han ikke imod. „Heller ikke disse Træsøjler.“ Han benægtede ikke, at de var sat op for nylig, og Sagen talte også selv tydeligt nok. „Så, siger jeg, ser det også ud, som om dette Strå- og Rørmateriale i Taget er temmelig friskt.“ Han samtykkede. „Og heller ikke disse Tværbjelker, siger jeg, eller selve Spærene, der bærer Strået, ser ud til at være anbragt for mange Aar siden“. Det sagde han ja til. Nå, da der så ikke var noget tilbage af Hytten mere, siger jeg: „Hvoraf vides det da sikkert, at dette er den omtalte lille Hytte, der er flyttet langt borte fra?“ **Me.** For Guds Skyld, sig mig, hvorledes redede Kirkebetjenten sig ud af denne Knibe? **Og.** Jo, tænk, han viste os ufortøvet et meget gammelt Bjørneskind, der var sat fast i Spærene, og han spottede næsten vor Lang-

somhed, at vi ikke havde Øje for et så håndgribeligt Bevis. Vi lod os da overbevise og bad om Forladelse for vor langsomme Fatteevne, og så vender vi os til den salige Jomfrus himmelske Mælk. **Me.** Nej, hvor Moderen er Sønnen op ad Dage! Han har efterladt os så meget af sit Blod her på Jorden, og hun så meget Mælk, som det næppe er troligt kan findes hos een enkelt Kvinde med kun eet Barn, selv om Barnet intet havde drukket. **Og.** Ja, det samme indvendes med Hensyn til Herrens Kors, der forevises så mange Steder, både privat og offentligt, at Brudstykkerne, om de samledes sammen, kunde synes en passende Fragt for et Lastskib, og desuagtet bar Herren selv på sit Kors. **Me.** Synes du måske ikke også, at det er vidunderligt? **Og.** Usædvanligt kunde man måske kalde det, men på ingen Måde vidunderligt; thi Herren, som øger disse Ting efter sit Forgodtbefindende, er almægtig. **Me.** Ja, du giver rigtignok en from Fortolkning; men jeg er bange for, at meget af den Art opdigtes for at tjene Penge. **Og.** Jeg tror ikke, Gud vilde tåle det, om nogen spottede ham på den Måde. **Me.** Ja, men når Kirkeranere udplyndrer både Moderen, Sønnen, Faderen og Aanden, rører de sig ikke engang så meget, at de skræmmer Forbryderen enten ved et Nik eller en Lyd. Så stor er Guds Langmodighed. **Og.** Ja, det er sandt; men hør nu videre. Den omtalte Mælk opbevares på Højalteret; midt på dette er Kristus, til højre, på Hæderspladsen, Moderen; Mælken forestiller nemlig Moderen. **Me.** Er den da synlig? **Og.** Indesluttet af Glas, forstår sig. **Me.** Nå, altså flydende. **Og.** Hvad snakker du om flydende? Den er jo flydt ud for 1500 Aar siden. Nej, den er størknet; man skulde tro, det var revet Kridt blandet med Æggehvide. **Me.** Hvorfor foreviser de den ikke åben? **Og.** For at Jomfruens Mælk ikke skal besmittes af Mænds Kys. **Me.** Det har du Ret i; der er vist Folk, som kommer med en Mund, der hverken er ren eller jomfruelig. **Og.** Såsnart Foreviseren får Øje på os, løber han til, taget en linned Kjortel på og en Messehagel om Halsen, kaster sig ærbødigt på Knæ, og tilbeder, og rækker os derefter den hellige Mælk til Kys. Her på Altrets nederste Trin kaster vi os også ærbødigt på Knæ, og efter først at have hilst Kristus henvender vi os til Jomfruen

med følgende lille Tale, som jeg havde lavet netop i den Anledning: „Jomfrumoder, som opnåede at amme Himlens og Jordens Herre, din Søn Jesus, med dine Jomfrubryster, vi ønske, at også vi, rensede ved hans Blod, må nå frem til hint lykkelige Barnesind af samme Enfold som Duens, det Sind, som ukendt med Træskhed, Svig og List stadigt begærer den evangeliske Lærdoms Mælk, indtil det når frem til Mands Modenhed, til Kristi Fyldes Mål, han, med hvem du lever i samligt Samfund til al Evighed tilligemed Faderen og den hellige Aand. Amen.“ **Me.** Det var virkelig en from Bøn. Hvad sagde hun til den? **Og.** Det så ud, som de begge samtykkede, om mine Øjne ikke narrede mig; thi det syntes mig, at det gav et lille Sæt i den hellige Mælk, og Hostien („eucharistia“) strålede adskilligt klarere. Imidlertid kom Foreviseren hen til os; han sagde intet, men rakte en lille Tavle frem som den, Opkræverne af Bropenge hos Tyskerne rækker ud. **Me.** Ja, jeg har rigtignok ofte forbandet de Tiggertavler, da jeg rejste gennem Tyskland. **Og.** Vi gav nogle Mark, som han bragte Jomfruen. Så spurgte jeg så høfligt som muligt, af hvilke Beviser han vidste, at det var Jomfruens Mælk (jeg benyttede hertil en Tolk, der var rigtig godt inde i Sproget, en ung Mand med en særdeles indsmigrende Veltalenhed; han hed, om jeg ikke fejler, Robertus Aldrisius). Det var virkelig af from Iver, jeg ønskede at vide dette, forat kunde stoppe Munden på visse ugudelige Mennesker, der plejer at spotte alle disse Ting. Foreviseren tav først med rynkede Bryn; jeg bød da Tolken trænge ind på ham, men endnu mere indsmigrende; ja, det gjorde han rigtignok også således, at, om han med sådanne Ord havde henvendt sig til selve Moderen lige efter Barnets Fødsel, vilde hun ikke have taget ham dem ilde op. Men Foreviseren stirrede på os med stive Øjne, der ligesom gysende forbandede vort gudsbespottelige Ord, og, som om en Guds Aand var over ham, sagde han: „Hvad have I behov at udspørge om dette, når I have den autentiske Tavle?“ Og det så aldeles ud, som om han vilde have kastet os ud som Kættere, hvis vi ikke med nogle Mark havde formildet hans Hidsighed. **Me.** Hvad gjorde I så? **Og.** Vi? Ja hvad tænker du? Vi følte os, som vi var blevet slået med en Knippel

eller ramte af Lynet, og listede os derfra, medens vi ydmygt bad om Forladelse for vor Forvovenhed; således sømmer det sig nemlig overfor det hellige. — Derfra begiver vi os til Kapellet, der husede den hellige Jomfru; på Vejen derhen viser der sig en Omviser af disse her Graabrødre og stirrer på os, som om han undersøgte os; et lille Stykke længere fremme møder vi en anden, der ligeledes betragter os, og så endnu en tredie. **Me.** De havde måske Lyst til at male dig. **Og.** Nej, jeg formodede noget ganske andet. **Me.** Hvad da? **Og.** At en Kirketyv havde ranet en Del af den hellige Jomfrus Pynt, og at Mistanken var rettet mod mig. Efter derfor at have betrådt Kapellet, hilser jeg Jomfrumoderen med følgende lille Bøn: „Du eneste af alle Kvinder, som er Moder og Jomfru tillige, lykkeligste Moder, reneste Jomfru, urene besøge vi dig den rene, vi hilse dig og ære dig, saa godt vi kan, ved vore usle Gaver; din Søn give os at efterligne dit hellige Liv og derved gennem den Helligånds Nåde gøre os værdige til også, åndeligt talt, at undfange den Herre Jesus i vor Sjæls Inderste, og når vi een Gang have undfanget ham, aldrig at miste ham. Amen.“ Samtidig kyssede jeg Altret, lagde nogle Mark på det og gik min Vej. **Me.** Nå, og Jomfruen? Antydede hun ikke ved noget Nik, at hun havde hørt Bønnen? **Og.** Der herskede, som sagt, et usikkert Lys, og hun stod i Mørke på højre Side af Altret; dertil kom endelig, at den første Forevisers Ord havde gjort mig så nedslået, at jeg ikke vovede at se op. **Me.** Din Rejse fik altså just ikke noget glædeligt Udfald? **Og.** Jo, overordentligt glædeligt. **Me.** Du giver mig Modet igen; for, som din Homer siger, Hjærtet sad i Knæene på mig med. **Og.** Efter Frokost gik vi igen hen til Kirken. **Me.** Turde du det? Du var jo mistænkt for Kirkeran. **Og.** Måske, men ikke i mine egne Øjne; den gode Samvittighed kender ikke til Frygt, og jeg droges af Begærlighed efter at se Tavlen, som Foreviseren havde henvist os til. Jeg måtte søge længe, til jeg endelig fandt den; men den sad højt oppe, så der skulde temmelig gode Øjne til at læse den. Mine er nu sådan, at jeg hverken kan siges at se som en Los eller at være helt nærsynet, og mens derfor Aldrisius læste, fulgte jeg ham imidlertid med Øjnene, da jeg heller ikke stolede rigtig på ham i

så vigtig en Sag. **Me.** Forsvandt enhver Tvivl? **Og.** Jeg skammede mig over mig selv, at jeg havde næret en Smule Tvivl, så klart fremstilledes det hele der for mine Øjne, Navn, Sted, Rækkefølge, kort sagt. intet manglede. Der taltes om en Vilhelm fra Paris, som også i andre Retninger var en from Mand, men særlig samvittighedsfuld i at opsøge Helgenrelikvier hele Verden over. Han havde berejst en hel Mængde Lande, hvor han overalt havde gennem søgt Klostre og Kirker, og kom så endelig til Konstantinopel, der virkede nemlig hans Broder som Biskop. Vilhelm beredte sig allerede til at vende hjem, da hans Broder gjorde ham opmærksom på, at der var en Nonne, som havde Jomfrumoderens Mælk; det vilde være en overmåde stor Lykke for ham, sagde han, om han kunde få fat på en Del af den, enten ved Bønner eller for Penge eller ved List; thi alle andre Relikvier, som han hidtil havde samlet, var ingenting imod denne hellige Mælk. Og nu hvilede Vilhelm ikke, før han ved Bønner opnåede Halvdelen af Mælken. Med denne Skat forekom han sig rigere end Krøsus. **Me.** Ja naturligvis, og det var oven i Købet mod al Forventning. **Og.** Han skynder sig lige hjem, men overraskes under Vejs af Sygdom. **Me.** Ak, intet i Menneskelivet er dog varigt eller fuldkomment lykkeligt! **Og.** Da han ser, der er Fare for hans Liv, kalder han hemmeligt en Franskmand, der var den pålideligste af hans Rejsefæller, og lader ham sværge Tavshed: han betror ham Mælken på den Betingelse, at han, om han kommer hjem i god Behold, skal nedlægge Skatten på den hellige Jomfrus Alter; hun dyrkes nemlig i Paris i en ærværdig Kirke, hvorfra hun kan se Seinen løbe forbi på begge Sider, det er, som om Floden selv i Ærbødighed viger til Side for Jomfruens Guddomsragt. Men lad mig fatte mig i Korthed: efter Vilhelms Begravelse iler den anden videre, men bliver også syg, og da han ikke venter at leve, overgiver han Mælken til en Englænder blandt sine Ledsagere, men først efter indstændig at have besvoret ham om at gøre, hvad han selv skulde have gjort. Så dør han, og den anden tager Mælken og nedlægger den på Altret i Nærværelse af Stedets Kanniker, der den Gang kaldtes regulære, som de endnu er hos S. Geneviève, og af dem opnår han Halvdelen af Mælken; den bragte han til Eng-

land og endelig, efter den hellig Aands Indskydelse, til Byen ved Havet. **Me.** Der er rigtignok en god Sammenhæng i denne Fortælling! **Og.** Ja, men for at de ikke skulde være mindste Tvivl tilbage, stod der ved Siden af skrevet Navnene på de dertil berettigede Biskopper, som tillagde dem, der valfartede til Mælken — forudsat at de overrakte en lille Gave — så lang en Aflad efter Døden, som det stod i deres Magt at give. **Me.** Hvor lang? **Og.** 40 Dage. **Me.** Er der også Dage i de dødes Rige? **Og.** I hvert Fald er der Tid. **Me.** Når de nu først engang får givet hele deres Beholdning ud, så har de altså ikke mere at give? **Og.** Jo, vist så, for hvad de giver, strømmer efterhånden til påny, ganske modsat hvad der finder Sted med Danaidernes Kar: det fyldes jo uafbrudt og er dog stadig tomt. Men af det her omtalte Forråd kan de stadig øse, uden at der derfor er mindre i Karret. **Me.** Hvis de skænker 100000 Mennesker 40 Dage, får så hver enkelt lige meget? **Og.** Ja. **Me.** Og hvis de, der før Frokost har fået 40, igen ved Middagstid krævede 40, vilde der så være noget at give af? **Og.** Jo, oven i Købet til 10 Gange i Timen. **Me.** Bare jeg havde sådan en Pengekasse hjemme, jeg skulde kun ønske 3 Mark, når de bare vilde yngle på den Måde. **Og.** Ønsk hellere at blive helt til Guld, du får dog lige meget for det. Men jeg vender tilbage til min Fortælling. Der tilføjedes også følgende Bevis, der vidnede om en virkelig from Oprigtighed, at nemlig den Mælk, der forevistes som Jomfruens på adskillige andre Steder, ganske vist burde æres rigtig meget, men at denne var mere ærværdig end de andre Steders, fordi deres var blevet skrabet af Stene, hvorimod denne var strømmet lige fra Jomfruens Bryster. **Me.** Hvoraf vidstes det? **Og.** Det havde Jomfruen i Konstantinopel, som havde givet Mælken, fortalt. **Me.** Og hun havde det måske fra S. Bernhard? **Og.** Ja, det tror jeg nok. **Me.** I hans høje Alder faldt det jo i hans Lod at smage Mælk fra det samme Bryst, som Jesus diede i sin Barndom — hvorfor det undrer mig, at han ikke snarere kaldes „Mælkemund“ end „Hønningmund“. Men hvorledes kan man kalde noget Jomfruens Mælk, når det ikke er strømmet fra hendes Bryster? **Og.** Det er det også; men det opfangedes

af Stenen, hvor hun netop sad og gav Bryst, og størknede, og så er den efter Guds Vilje blevet således mangfoldiggjort.

— — — —

Paa lignende Maade fortsættes Samtalen endnu længe. Men dette maa være nok til at vise, hvorledes den blinde Tro paa de i Tusindtal allevegne ophobede — faa virkelige, mange forfalskede eller indbildte — Helgenlevninger rokkedes, og Vejen banedes for en sundere og sandere Tro. — Dialogen sluttet paa følgende Maade:

Og. Men hør du, kribler det ikke i dig efter at gå på disse Pilegrimsrejser? **Me.** Det kommer måske, når du får din Beretning færdig; som jeg foreløbig har det, er det mig nok at gå den romerske Runde („stationes Romanæ“). **Og.** Romersk? Du har jo aldrig set Rom. **Me.** Nu skal du høre. Jeg spadserer omkring i Huset således: jeg går ind i Stuen og tager Vare på mine Døtres Blufærdighed; herfra ind i Værkstedet, hvor jeg ser på, hvad Svendene og Pigerne bestiller; derfra til Køkkenet og kigger omkring, om der trænges til Formaning, og således videre fra Sted til Sted og iagttager, hvad Børnene og hvad Konen bestiller, vågende over, at alt går, som det skal. Det er min romerske Runde. **Og.** Ja, men det vilde S. Jakob besørge for dig. **Me.** Biblen foreskriver, at jeg selv skal sørge for det. At jeg skal betro Helgener det, har jeg ingen Steds set foreskrevet.

Bidrag til N. F. S. Grundtvigs Levnedshistorie.

Ved **Holger Fr. Rørdam.**

For en Tid siden henledte Hr. Arkivar Kringelbach min Opmærksomhed paa, at der i Rigsarkivet findes nogle Ansøgninger fra Grundtvig med tilhørende Betænkninger fra daværende Autoriteter, som mulig fortjene Opmærksomhed. Ved Gjennemsynet maatte jeg tiltræde hans Skjøn og lod derfor tage nøjagtige Afskrifter af dem, som herved meddeles.

1.

Efterfølgende Andragende er fra Grundtvigs Trængselstid, da han som tjenstledig Kapellan opholdt sig i Kjøbenhavn, og har ikke været bekjendt for nogen af hans Biografer.

Til Kongen!

Deres Majestæt tilgive i Naade den allerunderdanigste Frihed, hvormed jeg vover for Majestæten Throne at nedlægge et Ord og en Bøn, som jeg tør haabe, de særdeles Omstændigheder betage i denne Afgivelse fra de sædvanlige Former det uskikkelige, der ellers maaskee kunde synes at være deri. Saameget mere tør jeg haabe at høres mildelig af Majestæten, som det hartad udelukkende var et kongeligt Grundtræk hos Diderik den Lyksaliges høie Ætmænd, gierne

at lade sig af ærlige og tro Undersaatter betragte som Landsfædre, til hvem de turde vende sig med den Fortrøstning at høres taalmodelig og bøn høres, saafremt deres Ønske kunde stemme med Majestætens landsfaderlige Viisdom og Retfærd. Som troe og ærbødig Undersaat er det da jeg med barnlig Frimodighed nærmer mig Danner-Kongens Throne og taler hvad der er i mit Hjerte, vis paa ei derved at forspilde min Konges Naade, om end min Bøn ei kan opfyldes, og beredt til i Ydmyghed og Underdanighed altid at være tilfreds med hvad Gud og Kongen beslutter over mig.

Den Mildhed, hvormed Majestæten hører ogsaa sine ringeste Undersaatter, og den Omhu, hvormed høistsamme bevarer Mindet om alt, hvad der paa nogen Maade kan komme i Betragtning, byde mig ei at uleilige med Gientagelse af hvad jeg før har givet mig den allerunderdanigste Frihed at fremføre om mine Bestræbelser og min Stilling, men derimod vilde Deres Majestæt allernaadigst tillade mig at anføre, hvorfor jeg nu frembærer andre Ønsker end dem jeg hidindtil vovede at yttre.

At faae et Præste-Embede i Hovedstaden var min eneste Bøn til Majestæten, saalænge jeg endnu havde Haab om, at min Kamp for Religionens hellige Sag kunde allerede nu tækkes de bedre i Landet, saa de rakde mig Haanden til at arbeide paa en Forvandling og Fornyelse hos Folket, der som den sande Oplysning er ligesaa vist ønskelige og nødvendige til Landets sande Lykke, som Christendom og Historie er Sandhed.

Nu derimod, da det er blevet mig aldeles klart, at selv de bedre ere indtagne af den Mening, at jeg ikke har drevet den store Sag med den Klogskab og Sagtmodighed, som det sig burde, nu agter jeg det for min Skyldighed at vise, at det i det mindste hverken var Stolthed eller Trættekierhed, der drev mig til at opoffre i den store Strid udvortes Rolighed, Verdens Bifald og alt hvad der sædvanlig vinker Menneskene, og dette kan jeg ei bedre vise end ved enten at forlade Hovedstaden som den store Skueplads for Aan-

dens Strid, eller dog selv der indskrænke mig til en Virksomhed, der ikke fører mig i nødvendig og umiddelbar Kamp med Nutidens forventede Aand.

Under disse Omstændigheder maae Ønsket om en fast og gavnlig Virkekreds voxé og forstærkes af det vel ikke rene, men dog tilgivelige Ønske at vinde nogen Lindring i de samme trange Kaar, med hvilke jeg i flere Aar kiæmpede for at kunne røgte mit Kald som christelig Skribent og Præst.

Hvor nu min Konge vilde i Naade sende mig som Præst, skulde jeg med Guds Hjelp vandre tilfreds og røgte mit Embede i Stilhed, men naar det maae tillades mig at yttre mine allerunderdanigste Ønsker, da gaae de ud paa at ansættes enten som Præst i en af Jyllands større Kiøbstæder eller som Lærer i Nordens Historie og Mythologie ved Kiøbenhavns Universitet.

Tækkedes det første Ønske Majestæten, da vilde jeg allerunderdanigst bede om det endnu ledige residerende Capellanie ved Domkirken i Aarhus, som jeg ikke, formedelst andet Haab, kunde betids ansøge om paa sædvanlig Maade.

Dømmer derimod Majestæten Viisdom, at jeg ikke bør ansættes som Præst, saalænge den offentlige Mening eller Tale misbilliger min Præstefærd, da vover jeg af Majestæten Naade at haabe mit andet Ønskes Opfyldelse, da man selv i Sverrig og Tydskland synes at ville lade mine Bestræbelser for at opklare Nordens Oldtid vederfares Ret, og da alle Partier her hjemme synes temmelig enige saavel om Sagens Gavnlighed som om min Dygtighed i dette Stykke.

Efter saaledes med underdanig Frimodighed at have frembaaret mit Anliggende overlader jeg trøstigt alt til Guds og hans salvedes Viisdom og Naade.

Allerunderdanigst
N. F. S. Grundtvig,
Capellan.

Khvn. 27de Decbr. 1815.

Naar Grundtvig i denne Ansøgning havde peget paa det residerende Kapellani ved Domkirken i Aarhus som et Embede, han kunde ønske at faa, da var det vel næppe Minderne fra hans lidet glædelige Skolegang i denne By, der drog ham, men snarere Formodningen om, at der her vilde findes enkelte, hos hvem hans Vidnedsbyrd vilde finde Ørenlyd. Jeg skal i saa Henseende henlede Opmærksomheden paa, at i den af Overlærer ved Aarhus Kathedralskole Erik Gjørup Tauber 1817 udgivne latinske Fremstilling af denne Skoles Historie, findes bl. a. en Fortegnelse over nogle fra Skolen udgaaede særlig fremragende Disciple (»de egregiis scholæ discipulis«). Som den yngste i Rækken nævnes Grundtvig (S. 151), om hvem Forf. udtaler sig paa følgende Maade, der viser en høj Grad af Anerkjendelse af hvad Grundtvig allerede paa dette Tidspunkt havde udrettet som Skribent¹⁾:

»Vellem utiqve existerent in schedis nostris scholasticis ἀπομνημονευματα qvædam de Grundtvigii nostri indole puerili, divinioris, qvo vir factus sæculum movit, ingenii scintillas jam in puero indigitantia. Qvum vero de vitâ ejus scholastica plane sileatur, crediderim fere illum (qvod de Junio Bruto asserit Titus Livius) latentem sua tempora oppertum fuisse, ingeniiqve sui aurum baculo veluti corneo inclusum celasse. Cæterum, qvam præclare hic vir de historia patria reliqvisqve disciplinis meruerit, neminem lectorum hujus opusculi latere existimo.«

En Mand, der udtalte sig saaledes om Grundtvig, vilde sikkerlig have modtaget ham med Glæde. Men denne blev, som bekendt, ikke Præst i Aarhus²⁾. Da han jo imidlertid

¹⁾ Jeg benytter Lejligheden til ogsaa at henvise til nogle endnu tidligere Udtalelser om Grundtvigs Skribentvirksomhed i et Brev af Febr. 1812 fra M. F. Liebenberg til C. Pavels i Danske Saml. 2. R. II, 248 ff.

²⁾ Hertil kaldtes u. 24. Jan 1816 Cand. theol. Eggert Christoffer Brygmann, der døde 1835 som Præst i Skjelby og Gjeddesby paa Falster. Han var født samme Aar som Grundtvig og havde som

ogsaa havde antydet, at han kunde ønske en Lærerstilling ved Universitetet, blev hans Ansøgning sendt til Universitetsdirektionen (da bestaaende af Malling, Moldenhawer og L. Engelstoft) med følgende Skrivelse:

Ved at tilsende Directionen hosfølgende allerunderdanigste Ansøgning fra Capellan Grundtvig ville Vi allernaadigst have Directionen paalagt at afgive allerunderdanigst Betænkning, hvorvidt Supplicanten kunde være at ansætte ved Universitetet. — Befalende Eder Gud!

Givet i Vor Residentsstad Kiøbenhavn

d. 6te Jan. 1815.

Frederik R.

Til Vor Direction for Universitetet og de lærde Skoler.

Følgende Betænkning (i Udkast, med Professor L. Engelstofts Haand) findes vedlagt. I Randen er noteret: i Januar 1816.

Allerunderd. Betænkning.

I dybeste Underdanighed vover Directionen ifølge D. K. M. allernaadigste Befaling at nedlægge dens Betænkning over Capellan Grundtvigs vedlagte Ansøgning til allerhøieste Bedømmelse. Upaatvivlelig har denne Mand Aands- og Character-Egenskaber, som tilkomme Agtelse. Hans Hierte er oplivet af varme Følelser for religiøs Moralitet, Konge og Fædreland. I hans Naturanlæg, forsaavidt disse med nogen Sikkerhed kunde bedømmes af hans hidtil udgivne Skrifter, er en vis Genialitet umiskjendelig. Men en levende, dog uordentlig Phantasie er stærkere end hans Tænke- og Dømmekraft og vinder desto lettere Overhaand over de høiere Sielekræfter, jo mindre disse ere tilbørligen uddannede ved grundigere Studier, en Mangel, hvorved en ved en formeent Miskjendelse endnu mere forhøiet Selv-

Kandidat vundet Universitetets Guldmedaille for en theologisk Prisaafhandling.

følelse let forledes til at tiltroe sig Styrke til originale Anskuelser af videnskabelige Gienstande, og til derpaa at grunde et formeent indvortes Kald til at gjøre dem gieldende.

Allerede i sin første Prøveprædiken, hvilken Capellan Grundtvig aflagde som Candidat i Theologien, og som han har givet i Trykken, optraadde han som Ivrer for et kirkeligt System i det luthersk-protestantiske Samfund, hvilket han dengang ligesaa lidet formaaede at overskue i dets Oprindelse som i dets indre Sammenhæng og derpaa grundede Conseqvenz. Fornærmelige Udfald paa Landets fra ham forskielligt tænkende geistlige Embedsmænd foranledigede Besværinger fra enkelte Medlemmer af det københavnske Ministerium, og disse havde den Følge, at paa Direct.s derom allerunderd. afgivne Betænkning og derpaa fulgte allerhøieste Resolution en formelig Irettesættelse for hans ubeskedne Ytringer og Fremgangsmaade blev ham tilkiendt og mundtlig givet i Consistorium.

Siden den Tid har Direct. ingen Anledning havt til nærmere at underrette sig om denne Mands videre Fremskridt og Adfærd paa den theologiske Løbebane. Ikkun om hans sildigere udkomne Forsøg i det historiske Fag har den erholdet Kundskab. Disse bære, saavidt den skønner, vel i Almindelighed Præget af egen Tænkning, men hans Ansyn af Characterer og Begivenheder røbe derhos en høi Grad af Eensidighed og ere indhyllede i et Halvmørke for at skiule det overfladiske i hans historiske Studium. Verdenshistorien underordnes ved Capellan Grundtvigs vilkaarlige Behandling et af ham adopteret theologisk System, i hvilket han erkjender den eene saliggjørende Religionslære. Fra den Standpunkt: at begrunde dette, bedømmes Fortidens mærkværdigste Mænd og fremstilles de vigtigste Verdensbegivenheder, hint som dette med en umaadelig Selvtillid til en original Aandskraft og usømmelig Ringeagt mod anderledes tænkendes Overbeviisninger og Domme. Og naar hans Sprog hæver sig til den lidenskabelige Tone,

saa fierner den sig ikke allene fra den historiske Stils Værdighed, den synker endog ned til det uædle og selv til det platte.

En Mand af denne Individualitet kan Directionen ikke erkiende for et Subject, der var skikket til Universitetslærer i et Videnskabsfag, i hvis hensigtsmæssige Behandling det ligesaa meget kommer an paa en ulidenskabelig Dom over Kiendsgierninger som paa grundigt Studium af Historiens Kilder.

Iblandt den studerende Ungdom gives der stedse varme Hoveder, hvilke, jo ringere deres Forkundskaber ere og jo større deres Utilbøielighed er til de alvorlige Anstrængelser, som deres academiske Studier fordre, desto mere føle hos sig Drift til, derved at de tilegne sig originale Ideer, at give sig Anseelse af Selvtænkere mellem deres academiske Medborgere. Er det ved bekjendte Erfaringer afgjort, at mystiske og sværmeriske Skrifers Læsning, paa hvilke vor Tidsalder kun er altfor riig, har ført flere med Talent begavede Ynglinge paa Afveie, hvorfra de enten aldrig eller for sildig komme tilbage, saa er dette, endnu mere ufeilbarligen, en Følge af mundtlige Foredrage, naar disse holdes i den Aand, som betegner Capellan Grundtvigs historiske Skrifter.

Naar Directionen paa Grund af de forudskikkede Bemærkninger anseer det for Samvittighedspligt allerunderdanigst at fraraade Capellan Grundtvigs Ansættelse som Universitetslærer, er det dog tillige dens Ønske, at denne sig sikkert ulykkelig følende Videnskabsmand, som dog foruden agtværdige Hiertes Egenskaber besidder baade Talenter og Kundskaber, der hæve sig langt over den almindelige Middelmaaighed, en Landets Søn, hvem den Erfaring, formeentligen at blive ubilligen miskiendt af sin Tidsalder, maae smerte og forbitre saa meget mere, jo stærkere hans Selvfølelse er, og som deri turde erkiende en Opfordring og høiere Kald til desto modigere at forfølge sin betænkelige Bane — at denne Mand ved D. K. M. Mildhed og Naade

maatte sættes i en Stilling, som, idet den befrier ham fra trykkende Næringsssorger, aabner ham Leilighed til nyttig, i det mindste beskæftigende Virksomhed.

Om det turde findes raadeligt at betroe ham en Mee-nighed i en Kiøbstæd eller Landsbye — at bedømme dette ligger uden for den Directionen anviste Kreds. Men den vover at indstille til D. K. M. allernaadigste Forgodtbefindende, om det ikke skulde være een til Capellan Grundtvigs seeneste Studier og selv til hans Velfærd meest passende Foranstaltning, naar ham anvistes visse lærde Arbeider enten under den til Oldsagers Opbevaring nedsatte Commission eller under den kongelige bestandige Commission for Arne Magnussens Stiftelser eller saadanne, som han selv fortrinligen maatte ønske, f. E. Fortsættelsen af hans med Bifald¹⁾ optagne Oversættelse af Saxo og Snorre, og at ham derfor midlertidigen tilstodes en bestemt aarlig Gratification fra en af de det kongel. Finanzcollegium underlagte Fonds.

Dette allerunderdanigste Forslag grunder sig især paa Capellan Grundtvigs egen Yttring i Slutningen af hans Ansøgning, en Yttring, hvis Overeensstemmelse med Sandheden Directionen ikke i mindste Maade betvivler.

Ovenstaaende Betænkning blev afgiven 5. Febr. 1816. Nogen skriftlig Underretning har Grundtvig næppe faaet om, at hans Ansøgning var henlagt. 1¹/₂ Aar efter gjorde han et nyt Forsøg paa at faa Ansættelse ved Universitetet. Hans Ansøgning er dog ikke funden, men derimod følgende Skrivelse fra Kongen til Direktionen:

Vedlagte af Capellan pro persona N. F. S. Grundtvig allerunderdanigst indgivne Ansøgning ville Vi allernaadigst have Directionen tilsendt for at nedlægge allerunderdanigst Forslag over, hvorvidt og hvorledes Supplicanten kunde

¹⁾ Se dog Grundtvig, Literatur-Tidendens Skudsmaal i Henseende til Prøverne af Saxo og Snorro. Kbh. 1816.

være at ansætte som Lærer i Nordens Historie og Oldsager.
Befalende Eder Gud.

Givet paa Vort Slot Frederiksberg, d. 30te Sept. 1817.

Frederik R.

Til Direktion for Universitetet og de lærde Skoler.

I Direktionens (af L. Engelstoft konciperede) Betænkning gjentages først det meste af sammes ovenfor meddelte Udtalelse, hvorpaa der fortsættes paa følgende Maade:

Til dette som det væsentlige af hvad Directionen i sin allerunderdanigste Betænkning af 5. Febr. f. A. har yttret, kan den ei heller andet end nu i lige Underdanighed henholde sig. Thi det er saa langt fra, at de siden den Tid af Capellan Grundtvig udgivne historiske Arbeider kunne give Anledning til nogen Forandring i hiin Dom om ham, at de meget mere i høiere Grad bestyrke den. Directionen skal indskrænke sig til at nævne hans seenest udkomne Skrift: »Udsigt over Verdens-Crøniken, fornemmelig i det lutherske Tidsrum, Khvn. 1817«, som, foruden at det røber Ukyndighed i og Ligegyldighed for al historisk Konst og ægte videnskabelig Behandling, indeholder saa mange skieve Domme og uædle Udtryk, at det maa ansees som et Held for Fædrenelandets Ære, at den, fra hvis Haand saadanne Producter komme, ikke kan forkynde sig som offentlig Lærer ved noget videnskabeligt Institut.

Nordens Historie og Oldsager er vel et Fag, hvori Capellan Gr: har arbeidet med Iver og ikke uden Held. Det var ogsaa i Hensyn herpaa, at Directionen i sin ovennævnte allerunderdanigste Betænkning indstillede til allernaadigst Forgodtbefindende, om ham kunde forundes nogen Understøtning til Arbeider i dette Fag; dog ikke som offentlig Lærer, men som Privatmand. Ansættelse som offentlig Lærer i samme kan den endnu ingenlunde ansee

som tilraadelig; thi just de selvsamme Feil, der characterisere Grundtvigs historiske Foredrag og Forestilling i Almindelighed, befindes nu meer og meer at fremvise sig, ogsaa i hans til den gamle nordiske Historie hørende Forfatterarbejder, saaledes som dette tildeels er anmærket og oplyst i den sagkyndige Bedømmelse af hans »Prøver af Snorres og Saxos Krøniker i en ny Oversættelse«, som, forfattet af Professor, Dr. P. E. Müller, findes i Dansk Litteratur Tidende 1816, N° 7—9, tildeels yderligere godtgjort og udviklet i det Tillæg til denne Recension, som **bemælte** Prof. Müller **fandt sig anlediget til** at udgive, da han som Recensent var af Capellan Grundtvig angreben i et høist uanstændigt Stridsskrift, kaldet »Litteratur-Tidendens Skudsmaal«.

Direktionen har i sin allerunderdanigste Betænkning af 5te April d. A. oplyst, at Prof. Werlauff allerede er ansat som offentlig Lærer i den nordiske Historie og Oldsager, og at der ikke sees Middel til at lønne flere Lærere i dette Fag. Men kunde der tænkes paa at ansætte endnu en offentlig Lærer i samme, da vilde efter Directionens Skønning ingen snarere fortjene dertil at komme i Betragtning end den indsigtfulde og allerede baade som Forsker og Skribent meget fortiente Islænder, Professor Finn Magnussen, som det har behaget Deres Majestæt allernaadigst at tillægge 600 Rbd. S. V. aarlig for det første i 3 Aar for at arbeide i den nordiske Historie og Oldsager.

I sin allerunderdanigste Ansøgning har Capellan Grundtvig ogsaa alternativt anholdt om et Præsteembede. Vel ligger dette udenfor Directionens Embedskreds, men dersom Deres Majestæt vilde tillade den nogen Ytring i saa Henseende, da synes flere af hans Prækener at vidne om, at han kunde paa Landet blive en opbyggelig Folkelærer, og naar han da, dels ved oeconomiske Sysler blev beskieftiget, og saaledes fik Udkomme til at leve i huuslig Forbindelse, vilde han maaskee derved afdrages fra det hyppige Skriverie, hvortil hans isolerede Stilling mueligen er den nærmeste Anledning.

Kun Udkastet til denne Betænkning (signeret: sidst i October 1817) findes i Rigsarkivet. Under 24. Febr. 1818 reskriberede Kongen til de Deputerede for Finanserne, at Grundtvig, fra 1. Jan. s. A. at regne, skulde for det første paa 3 Aar nyde 600 Rdl. S. V. aarlig »for at sætte ham i Stand til at fortsætte Fordanskningen af Nordens Oldskrifter«. Efter at denne Bevilling var udløben, fornyedes den 20. Febr. 1821 for 1 Aar, 23. Febr. 1822 for 3 Aar, 2. Apr. 1825 atter for 3 Aar, »mod at han fortsætter sine Arbejder i Fædrelandets Historie efter Vor nærmere allerhøjeste Befaling«. 3. Maj 1828 gaves Bevillingen paany for 3 Aar.

Endnu kan tilføjes et Par senere Andragender fra Grundtvig, der formentlig heller ikke ville savne Interesse.

1.

Til Kongen!

Ved Majestætens allernaadigste Understøttelse har jeg i Somrene 1829 og 30 gjort to Reiser til England og der beskæftiget mig med den Angel-Sachsiske Literatur, som hidtil har været forsømt og er dog som Overgangen fra den gamle Classiske til den Ny-Europæiske af udmærket Vigtighed for Cultur-Historien.

Det lykkedes mig ikke blot selv at blive nærmere bekiendt med disse i Bibliothekerne begravne literaire Skatte, men tillige at vække saamegen Opmærksomhed derpaa, at en anseet Boghandling i London opfordrede mig til en Udgave af en Række Angel-Sachsiske Skrifter i 10 Bind, og, før jeg sidst forlod London, udarbejdede jeg i Følge deraf en prospectus paa Engelsk. Naar denne Udgave skulde komme istand, maatte jeg nødvendig endnu engang besøge England, for at conferere de Afskrifter, jeg alt havde, foranstalte flere og undersøge hvad end var tilbage, og med Majestætens allernaadigste Tilladelse vilde jeg derfor i Begyndelsen af Aaret allerunderdanigst ansøgt om Hielp dertil; men da jeg under Løbet af Vinteren Intet hørde fra London,

tænkte jeg, at Boghandlingen havde opgivet Entreprisen, og opgav derfor Reisen.

Nu seer jeg imidlertid pludselig min prospectus aftrykt i Kvartal-Skriftet Foreign Review for April, med en Række af Subskribenter, og med Boghandlingens bestemte Forsikring, at Værket med det Allerførste skal komme under Pressen. Skal nu ikke det bedste Resultat af mine Bestræbelser tabes, og Publikum skuffes i Forventningen af et vigtigt Udbytte, da maa jeg ufortøvet reise til England, især da et Bibliothek (i Bennet College) i Cambridge, som jeg nødvendig maatte besøge, lukkes sidst i Juni, og jeg tyer derfor allerunderdanigst til Majestæten med Bøn om 500 rdr til denne Reise, der, vil Gud, skal med lykkeligt Udfald tiene et vigtigt Foretagende, som ogsaa England veed, ene skylder Majestæten sin heldige Begyndelse.

Allerunderdanigst

Nik. Fred. Sev. Grundtvig.

Christianshavn, 24. Mai 1831.

(Strandgade 56).

Herover forlangte Kongen 26. Maj 1831 Erklæring fra Direktionen for Fonden ad usus publicos.

I Erklæringen hedder det: »Med Hensyn til hans (Gr.s) Skarpsindighed¹⁾ og Sprogsands er man derfor vist berettiget til at vente sig et rigt Udbytte for en Literatur, som hidtil har været saa forsømt, uagtet den som Overgangen fra den gamle klassiske til den ny-europæiske Literatur er af udmærket Vigtighed for Kulturhistorien.« Det tilraades derfor at tilstaa Gr. 500 Rdl. til Rejsen.

Under 4. Juni 1831 faldt den kgl. Resolution, at det ansøgte var bevilliget, hvilken Resolution under 14. Juni s. A. af Direktionen meddeltes Ansøgeren.

¹⁾ Foran dette Ord har først været skrevet: ualmindelige — hvilket er udslettet i Koncepten.

2.

Til Kongen.

Da det netop er min Historiske Videnskabelighed, Maje-stæten i en lang Række af Aar har havt den Naade at be-mærke og understøtte, henvender jeg mig trøstigt til vor Allernaadigste Konge med Bøn om Leilighed til at gøre den lidt mere frugtbringende, end den hidtil har været!

En Forening af Studerende har anmodet mig om at holde Historiske Forelæsninger, og jeg ønskede at kunne gøre det offentlig, fordi jeg tænker, de da snarest kunde bidrage baade til at vække lidt meer Deeltagelse i den Nordboerne fordum saa kiære og velbekiendte, men nu saa lidt bekiendte og tit miskiendte Historie, og til derhos at berigtige endeel af de phantastiske Forestillinger om Men-neske- og Borger-Livet, der kun er alt for gængse.

Da jeg imidlertid ingen Academisk Grad har erhvervet og er vel gammel til at efterstræbe den, beder jeg om Allernaadigst Tilladelse til at holde offentlige Historiske Forelæsninger.

Allerunderdanigst

Nikolai Frederik Severin Grundtvig.

Christianshavn, d. 7de Mai 1838.

(Strandgade 56).

Over denne Ansøgning haves følgende Erklæring til Kancelliet:

Efterat Directionen denne Sag angaaende har brevvexlet med Consistorium, skulde man ikke undlade tjenstligst at melde, at der ikke vides at være noget til Hinder for, at den ansøgte Tilladelse kan meddeles Pastor Grundtvig.

Den Kongelige Direction for Universitetet og de lærde Skoler, d. 12. Juni 1838.

Rothe. Hansen. Kolderup Rosenvinge.

Herom skete nu Meddelelse fra Kancelliet til Biskoppen over Sjællands Stift og til Politidirektøren i Kjøbenhavn.

Smaastykker.

XXII.

Om nogle Medlemmer af Slægten „Piper“ i ældre Tid.

Ved *A. Jantzen.*

I Dr. E. Pontoppidans foranstaaende (S. 456 ff.) Besværing i Anledning af de Gjenvordigheder, der hindrede hans »Forklarings« Udgivelse, nævner han om Bogens »Oprindelse og Fata«, at »Monsr Piper, Catechetes ved St. Petri Kirke«, havde været en af hans virksomste Medarbejdere. Tidsskriftets Udgiver har dertil som Anmærkning knyttet Wibergs Præstehistories Oplysning om Piper og formoder, at han er en ustuderet Person, da han omtales som »Fabrikørsvend«. Ved Læsningen heraf fik jeg Lyst til at vide noget mere om denne Mand, hvis Arbejde maa ansees for at have haft en ikke ringe Betydning for Religionsundervisningen her i Landet gennem flere Slægtled, medens Pontoppidans »Sandhed til Gudfrygtighed« med sine henved 800 Spørgsmaal og Svar var eneraadende i Skolerne og ved Konfirmandundervisningen og maa have været drøj at komme igennem saavel for Lærerne som for Børnene¹⁾. —

¹⁾ En kjøbenhavnsk Borgermand har fortalt om sin Konfirmation i Slagelse 1761. at han forud havde lært Pontoppidans Forklaring 108 Gange udenad, saa det var ham ingen Kunst at besvare Præstens Spørgsmaal (»Museum« 1891, I, 5). — I Efteraaret 1902 have Aviserne meddelt, at en jysk Boghandler i Anledning af

Men samtidig erindrede jeg, at Slægtsnavnet »Piper« hyppigere forekommer i de i nærværende Tidsskrift meddelte Aktstykker fra den pietistiske Tid i 18. Aarh. Bl. a. hilser Henrik Lenghorn paa Christiansø i sit Sendebrev til opvakte Venner i Kjøbenhavn 1733 »Piperne allesammen«¹⁾. Der har saaledes været flere af denne Slægt, som har hørt til de »Opvakes« Kreds, og det tør muligvis ansees for ikke at være uden Interesse at erholde Oplysning om, hvad der hidtil har kunnet samles af trykte og utrykte Kilder til Belysning af disse Personer.

Den første Mand, der findes nævnet af Slægten i Danmark, er Hans Piper, som boede i Kjøbenhavn i Christian IV.s Tid og handlede paa Island. Han døde 1607 og begravedes i Nikolaj Kirke. Hans Enke Marine fortsatte Handelen og døde 1616²⁾. — Paa samme Konges Tid (c. 1635) beboede Gert Piper i Kjøbenhavn et Farveri paa Vandkunsten. Det meste af Grundene paa Vandkunsten tilkjendtes efter en Kommissions Undersøgelse ved Kongebrev 1673 Silkefarver Gert Piper som lovlig Ejendom. 28. April 1676 fik Nikolai og Antoni Rens — rimeligvis Fader og Søn — samt Frederik Piper Eneret som Farvere i Kjøbenhavn, Kristianshavn og Kjøbenhavns Amt, en Stadfæstelse paa den Bevilling, som Frederik III havde givet deres Farveri. De tvende Familier vare rimeligvis nær beslægtede³⁾. Fra denne gamle kjøbenhavnske Farverslægt har Familien udbredt sig til Hertugdømmerne og derfra til Norge og Jylland.

Vilhelm Piper — muligvis fra Haderslev — havde boet

Waisenhusets Eneret har ansøgt om at maatte lade »Forklaringen« optrykke paany i et Oplag paa flere Tusinder. Der maa saaledes være stærk Efterspørgsel efter Bogen endnu.

- 1) K. S. 4. R. I, 651 (Med Mærket »K. S.« betegnes her og i det følgende nærværende Tidsskrift).
- 2) Chr. IV's Breve, ved Bricka og Fridericia, Tillæg S. 9. Personalh. Tidsskr. I, 220.
- 3) O. Nielsen, Kbhvn.s Beskr. V, 172 f.

i Angel, forinden han 1672 blev Amtsforvalter i Sønderborg. 1681 forflyttedes han til Kjøbenhavn som Assessor i Kammerkollegiet; han fik 1699 Titel af Kammerraad, men døde i Juni s. A., og hans Lig førtes til Sønderborg. Han var 2 Gange gift. Hans 1. Hustrues Navn kjendes ikke; hans 2. Hustru Cathrine Jürgens, Datter af Johan Jürgens, Inspektør ved Børnehuset, overlevede ham. Ved Operabranden 1689 paa Amalienborg mistede han sin ældste Datter; og hans Hustru ligeledes 2 Søstre¹⁾. Af hans 11 Børn skal her — foruden Sønnen Jacob Piper, der ved Faderens Død studerede i Kiel — kun nævnes den Søn, der blev Præst, nemlig:

Frederik Philip Piper blev født i Angel. Som ægte Descendent af den gamle kjøbenhavnske Farverslægt lærte han i sin Ungdom Farverprofessionen²⁾. Han har derefter studeret ved Tysklands Universiteter. Uden tidligere at have beklædt noget Præsteembede blev han 1693 Sognepræst i Wilster. Det bliver udtrykkeligt fremhævet, at alle hans Formænd have forud været ordinerede Mænd, forinden de opnaaede dette Kald; men særlig Protektion fra Kongens Side havde ogsaa gjort sig gjældende ved hans Udnævnelse. Den sidst afdøde Præst i Wilster, Michael Boje d. Yngre, en velstaaende Mand, der havde skjænket adskillige Legater til Bedste for Kirke og Skole, havde været gift med Margrethe Wilde, rimeligvis en nær Frænke (Søster?) til den berømte kjøbenhavnske Præsts, Dr. Joh. Lassenius' Hustru. Ad denne Vej er Piper muligvis anbefalet til Christian V; vist er det i hvert Tilfælde, at han mere skyldte Kongens Naade end Menighedens frie Valg sit Embede. Han var derfor i Begyndelsen ikke afholdt. Men da man lærte ham

¹⁾ Jvfr. Bobé, Operahusets Brand (Kbh. 1889) S. 62, hvor dog den navnkundigste blandt Vilh. Pipers Børn ikke er nævnt, nemlig den i Adelstand ophøjede Diplomat v. Løvencron, der imidlertid vistnok ikke er en Søn af 2. Ægteskab saaledes som det angives Biogr. Lex. X, 589.

²⁾ Personalh. Tidaskr. 3. R. V, 16.

nærmere at kjende og fandt i ham en dygtig, begavet og hjertensfrom Præst, forandredes Stemningen fuldstændig, og han blev sin Menighed en inderlig kjær Sjælesørger. Kun lidt over 7 Aar blev hans Virketid i Wilster; til almindelig Sorg døde han allerede 1. Paaskedag 1701. Han var gift med Margrethe Sophie Lassenius, Datter af ovfr. nævnte Dr. Joh. Lassenius († 1692) og dennes 2. Hustru Gesa Wilde, Datter af Kjøbmand Ties W. i Wilster og Enke efter den lærde Orientalist, Præsten Peter Garpe († 1662)¹⁾ i Beyenfleth, ikke langt fra Wilster. Borgerne i Wilster vilde gjerne have Præsteenken, baade for hendes Mands Skyld og for de mange Paarørende, hun havde i Byen, »forsørget« i Embedet og ansøgte derfor hos Kongen om Tilladelse til kun at opstille én Kandidat til Valg for saaledes at varetage Enkens Tarv. Dette bevilgedes ved Reskr. 25. Febr. 1702, og Mag. Heinrich Schleef, en Mecklenburger, fik Embedet og ægtede snart efter Pipers Enke. Han virkede med Iver og Dygtighed som Præst i Wilster i 30 Aar og døde 1733 som Enkemand, efterladende 2 umyndige Døtre²⁾. — Pastor Fr. Ph. Piper havde 2 Sønner, der begge blev Præster, Vilhelm Ulrik Piper († 1768) og Detlev Frederik Piper († 1751)³⁾.

Vilhelm Ulrik Piper, 1697—1768, blev født i Wilster 22. Juni 1697. Han var endnu ikke fire Aar, da han mistede sin Fader; men i Mag. Schleef fik han en kjærlig Stiffader. Til sit 15. Aar undervistes han i Byens Skole, og blandt hans Byesbørn, med hvem han voxede op, fortjener Anton Christopher Rohn, Søn af Byens Apotheker

¹⁾ Ikke »Gade« (Biogr. Lex. X, 123) eller »Garde« (Schl. Holst. Lauenb. Provincialberichte 1834 S. 401). Under den latiniserede Form »Garpus« anføres han i Cimbr. lit. I, 205.

²⁾ Datteren Engel blev gift med Borgmester Hagen i Glückstadt, en nær Slægtning af Assessor Frants v. Hagen († 1702), jfr. Biogr. Lex. VI, 467. — Datteren Sophie med Kapellanen (»Diaconus«) i Glückstadt Eckhard Kloppenburg († 1739).

³⁾ Jvfr. Archiv für Staats- u. Kgsch. der Herzogthümer V, 395 f.

særlig at nævnes. Denne, der senere som Præst i Kjøbenhavn fik saa stor Indflydelse paa Pipers Livsforhold, var knap et halvt Aar ældre end Piper¹⁾. 15 Aar gammel blev Drengen sendt til Hamburg for at lære Handelen. Hos en Kjøbmand Zacharias Miisel blev han i 7 Aar, og efter Kjøbmandens Død forestod han alene Forretningen for Enken. Handelsvirksomheden tiltalte ham imidlertid ikke i Længden, og han søgte derfor og opnaaede en Plads hjemme i Wilster som Fuldmægtig hos Byskriveren, hos hvem han var i 2 Aar. Med sin Stiffaders Tilladelse rejste han 1720 til Kjøbenhavn for yderligere at dygtiggjøre sig til at indtræde i Statstjenesten. Her blev han Volontair i det paany oprettede Oldenborgske Renteskriverkontor; men det varede ikke mere end et Aar, førend han igjen kom i merkantil Virksomhed, i det han blev Bestyrer af Etatsraad Dan. Benj. Weise's Sukkerhus bag Børsen («Phønix»). I 8 Aar var han hos Weise og lærte i denne Tid daværende Etatsraad J. W. Schrøder og Arkivsekretær Chr. L. Harboe (Biskoppens Fætter) nøjere at kjende²⁾ og paavirkedes stærkt af dem, ligesom han ogsaa kom til at staae i nært Forhold til Præsten ved Petri Kirke Mag. Matthias Schreiber fra Glückstadt, for ikke at nævne, hvilken Glæde det var ham, da Barndomsvennen Rohn 1729 blev forflyttet til Kjøbenhavn som Kapellan ved Petri Kirke. Ved Omgang med disse Mænd vakte hans Begjærlighed efter det theologiske Studium, og saa vidt Tiden tillod det, lod han sig manuducere af dem uden dog endnu at stile mod Opnaaelsen af Præsteembede.

¹⁾ Biogr. Lex. XIV, 158.

²⁾ Saavel Schrøder som Harboe have efter al Rimelighed været kjendte med den Piperske Slægt fra deres resp. Hjem. Schrøder var fra Holsten (Biogr. Lex. XV, 308), og hans Søster Gertrud Anna Schrøder var gift med Chirurg Hinrich Hellmann i Wilster, Pipers Fødeby (Skifteakten efter J. W. Schrøder blandt Hofrettens Skifter i Provinsarkivet i Kbh.). — Harboe (A. D. Jørgensen, De danske Rigsarkiver, S. 160) var en Præstesøn fra Ulkebøl paa Als, hvor V. U. Pipers Farfader og Farbroder havde beklædt Embeder.

Men det var dog ganske særligt en Ven, Peter Hensler, der 1729 blev Præst i Kaltenkirchen i Holsten og senere (1739) kom til Slesvig Domkirke, der raadede ham, ja overtalte ham til at gaae til Universitetet. Han raadførte sig yderligere med Generalsuperintendent Conradi, som endnu ikke havde tiltraadt sin nye Stilling i Hertugdømmerne, men endnu opholdt sig i Kjøbenhavn; og Conradi bestyrkede ham yderligere i Forsættet om at studere. Kort efter Paaske 1729 tiltraadte han Rejsen til Halle, men blev heftig syg undervejs. Han opholdt sig nogen Tid i Wilster hos sin elskede Stiffader og naaede saa frem til Halle. Michaelis lærte ham Hebraisk, og flittigt benyttede han de øvrige Professors Forelæsninger; mest glædede han sig ved Rambach, Anton og Francke. Med Testimonier fra disse drog han til Jena 1730, hvor han hørte Walch, Weissenborn og Reusch samt Pertsch i Kirkeret, men særlig høstede han Frugt af de kateketiske Øvelser under Walch.

Men 1731 kaldte Stiffaderens Sygdom og Svaghed ham hjem. Med et smukt Testimonium fra Walch indstillede han sig til Examen hos Generalsuperintendent Conradi i Rendsborg og hjalp nu sin syge Fader saavel med Prædike-tjenesten som i Skolerne og benyttede ogsaa Lejligheden til at gøre Sygebesøg. Da Mag. Schleef døde 1733, tog han til sin nedenfor anførte Broder, som den Gang var Præst i Westensee. Han kom tilbage til Kjøbenhavn 1734, hvor han 13. December s. A. indskreves ved Universitetet med Bemærkning, at han, som iforvejen med udmærket Iver (*„studiis operam egregie navavit“*) havde studeret i Halle og Jena, nu beskedent ansøgte om (*„modeste petiit“*) ogsaa at blive indskrevet som akademisk Borger i Kjøbenhavn¹⁾. Som Privatpræceptor fik han Professor Hans Steenbuch. Præsterne Schreiber og Rohn ansatte ham derefter som uordineret Kateket ved Petri Kirke. I denne beskedne Stilling forblev han i 16 Aar. Han har været en Mand af

¹⁾ Universitets Matriklen, udg. af Birket Smith, II, 556.

solid Lærdom og har staaet i Forbindelse med de bedste i sin Tid paa det kirkelige Omraade i Hovedstaden. Selvfølgelig har han efter hele den Uddannelse, han har gennemgaaet, hørt med i de »Opvakes« Kreds; og det er altsaa ham, Dr. E. Pontoppidan har taget til sin væsentligste Medarbejder ved sin navnkundige »Forklaring« som den indsigtfulde, ansete Kateket¹). Om han har været indviklet med i de herrnhutiske Bevægelser i Kjøbenhavn og i Holsten, faaer at staae hen; Oplysninger derom mangle. Men det er ret betegnende, at da der næres Bekymringer for den unge Conradi, Generalsuperintendentens yngste Søn, som netop paa den Tid, da Regeringen tog de skarpe Forholdsregler mod Separatisterne, rimeligvis har søgt ned til de herrnhutiske Samfund, saa menes Piper at vide bedst Besked²). — I Februar 1751 ramtes han af den tunge Sorg at miste sin Broder, Præsten i Glückstadt. Hans Venner have følt Medlidenhed med ham ved at se hans Nedbøjetthed og have søgt at formaa ham til at søge forandret Virksomhed, da nye Indtryk og nye Opgaver sikkert vilde øve gavnlig Indflydelse paa hans Sind. Konfessionarius Bluhme fik i de samme Dage sin Søn, Christopher Bluhme, der siden 1740 havde været Sognepræst ved St. Mariæ Kirke i Helsingør og Slotspræst paa Kronborg, udnævnt til tysk Hofprædikant i Kjøbenhavn. Den unge Bluhme var nøje kjendt med Piper — de havde bl. a. omtrent samtidig stu-

¹) Naar Pontoppidan (ovfr. S. 459) beklager sig over, at man i Kjøbenhavn skrev Paskviller om ham og Medarbejdere som tidligere »Katekismusskrivere«, er »Fabrikørsvenden« vel heller ikke gaaet Ram forbi; men hans tidligere Livsstilling er maaske brugt spotvis med Hentydning til hans Samarbejde med Pontoppidan.

²) Frederik Christian Conradi, født i Kbh. Aug. 1722 (Lengnick); immatr. i Halle 21. Marts 1741 (K. S. 4. R. IV, 130); se Prof. Reuss' udaterede Brev til H. Gram i K. S. 4. R. II, 439. Sagen kom ogsaa Kongen for Øre, og i Brev af 26. Nov. 1744 til J. L. Holstein taler Christian VI om Pipers Brevvexling med den unge Conradi (Rørdam, Hist. Saml. og Skild. III, 438). I Zwergius' Sjellands Clerisie, 1754, S. 786 anføres F. C. Conradi som Stud. theol.

deret i Tyskland — og det foresloges nu Piper at blive hans Eftermand i Helsingør. Fader Bluhme indgav som sædvanlig sin Kandidatliste, saa meget mere som dette var et Slotspræsteembede, der sorterede under Konfessionarius. Der var imidlertid den Vanskelighed ved Sagen, at J. C. Pingel¹⁾, der havde siddet 7 Aar som Kapellan ved Embedet, havde Kongens Løfte om Empleo ved indtrædende Ledighed. Men foruden et Par ubekjendte Ansøgere, som selv havde meldt sig, indstilledes 5 af Bluhme til at komme i Betragtning ved Besættelsen²⁾. Som Nr. 1 var Piper: »Han besidder en grundig erudition, har ypperlige Gaver til at prædike og catechisere og fører en christelig Vandel; er 50 Aar gammel³⁾ og har lært og arbeidet med megen frugt og nytte i den Tydske Menighed.« Som Konkurrenter opstilledes Blümche, Diaconus hos Garnisonspræsten Hr. Giese (»er udrustet med skønne Gaver; veed hvorledes Soldater og Slaver(!) skal omgaaes, hvilket er højt nødigt at vide for den, der kommer til Helsingør«); den bekjendte Josias Lorck paa Christianshavn; Joh. Bartholomæus Bluhme, ovennævnte Pastor Henslers Efterfølger i Kaltenkirchen, og endelig J. C. Pingel (»ganske vist har han Ds. Maj.s allern. Løfte om Empleo, men — endskjønt han besidder mange Gaver og habilitet, saa dog, da han endnu er vel ung, har Hand ey den Erfarenhed, som Hand vel med Tiden kan faae; det synes ey heller, at Menigheden har stoor Kjærlighed til Ham. Men da det ej andet kand end falde Ham sensibelt om Hand bliver gaaed forbi, saa indstilles, om Hr. Pingel ved en forefaldende god Vacance maatte allernaadigst vorde forflyttet enten paa Landet eller og i en liden Kjøbsted«.). — Piper fik strax Vedtegningen »accorderis«. Udnævnelsen udfærdigedes 12. April 1751⁴⁾. »Imod For-

1) Biogr. Lex. XIII, 118.

2) Gratia!protokollen i Rigsarkivet.

3) Bluhme vil nødigt gjøre sin Protegé for gammel. Piper var henved 54 Aar den Gang.

4) Ovenfor S. 457 L. 2 f. n. staaer ved en Trykfejl 1755 for 1751.

ventning og uden Ansøgning« — siger han selv — fik han Kaldet. Vanskeligheden ved, at han ikke i Kjøbenhavn havde underkastet sig Attestats, ordnedes ved en kgl. Dispensation af 8. Maj 1751, og 4 Dage efter ordineredes han¹⁾. Embedet i Helsingør blev hans eneste Præsteembede; han virkede i det i 17 Aar og forblev stedse ugift. Han døde 9. November 1768 efter nogle Aars tiltagende Svagelighed og begravedes med et stort Følge den 17. s. M. »under mange Taarer« i St. Mariæ Kirke i en muret Begravelse ved Siden af Sakristiet, 71 Aar 4 Maaneder 17 Dage gl²⁾. Iøvrigt har hans Virksomhed ikke efterladt synlige Vidnesbyrd for Efterverdenen; i Literaturen er han ikke optraadt. Den pietistiske Præst har næppe havt synderlig Erfaring om, hvorledes »Soldater og Slaver« skulde omgaaes, saaledes som Fader Bluhme ansaae det fornødent; men han har i Stilhed og Samvittighedsfuldhed øvet sin Gjerning. Hans Haandskrift er fast og øvet, og i sine Hussager holdt han pedantisk Orden. Han var ved sin Død en ikke ubemidlet Mand. Da hans Helbred 4 Aar før hans Død begyndte at vakle, skyndte han sig at skrive Testamente, efterat han havde faaet Bevilling til at lade sit Bo behandle af Executores testamenti. Som saadanne indsatte han daværende Etatsraad Putscher³⁾, som ogsaa har hørt til Pietisternes Kreds, og sin »Fætter« Frisch⁴⁾. Testamentet er skrevet

1) Hovedkilden for Skildringen af Pipers Liv er Vitaprotokollen i Bispearkivet (Provinsarkivet i Kbh.).

2) St. Mariæ Kirkebog.

3) Putscher havde været Kammertjener hos Christian VI; var derefter kgl. Livkirurg; ansattes 1750 som Kæmmerer ved Øresunds Toldkammer og døde 178* som Konferensraad. (Danske Saml. 2. R. IV, 267. Erslev, Suppl. t. Forf. Lex. II, 226.)

4) Rimeligvis Etatsraad Hartvig Marcus Frisch, f. 1709 † 1771, Toldinspektør ved Øresunds Toldkammer (A. H. Nielsen, Embedsmand i Aalborg S. 203). Hvorledes Fætterskabet til Piper fremkommer, kan ikke angives. I Personalh. Tidsskr. I, 220 nævnes Hans Pipers Stifsøn Mourits Friche († 1619). Mon det er samme Slægt? Det vilde være af Interesse med Hensyn til Forbindelsen med den jyske Forgrening af Slægten.

1764, men i de følgende 4 Aar stadig paany gennemgaaet og forsynet med stadfæstende og supplerende Randbemærkninger. Foruden minutløse Bestemmelser om hans Ejendoms Fordeling til Slægtninge og flere skjænker han 300 Rdl. Cour. til Opfostringhuset; og af alt hvad der kunde blive til Rest efter samtlige Posters Fyldestgjørelse af Dødsboet skulde der oprettes et Legat til Fordel for 3 Enker, hvis Mænd havde været Cantor, Organist eller Klokker ved St. Mariæ Kirke¹⁾. Legatet udbetaltes af Executorerne med 1215 Rdl. 84 Sk. D. C. og udgjør for Tiden 2431 Kr. 75 Ø., af hvis Renter der aarlig udbetales Pensioner paa 40 Kr. til vedk. Enker²⁾. Hans ikke ubetydelige Bogsamling katalogiseredes til Trykning af hans Slægtning, Studiosus Laurtrup³⁾. Om hans skriftlige Efterladenskab indeholder Testamentet den Bestemmelse: »Mine Søndags-, Uge- og Passionsprædikener og hvad der findes af denne Art fra min Haand skal overgives til min kjære Hr. Collega, Hr. Peter Føns⁴⁾ til hans frie Afbenyttelse og maa ikke komme i Andres Hænder; hvad han ikke kan bruge, skal brændes«. Om sin Jordefærd bestemmer han: »Ved min Begravelse skal synges »Jesus meine Zuversicht« og »Mein Heyland ist im Leben«; og ved Udgangen »Freu dich sehr, o meine Seele«. Derefter sluttet Testamentet med denne Bekjendelse og Bøn: »Nu saa befaler jeg min Sjæl i min Frelasers og Forlørsers Jesu Christi, Guds Søns, min Goels Hænder, som har elsket mig og givet sig selv hen for mig. Jeg troer af ganske Hjerte alt hvad Moses og Profeterne i Gl. T. og Evangelisterne i N. T. efter den Helligaands Indgivelse

1) Schack, Revision og Forts. af Hofmans Fundatssamling II, 279 ff.

2) Hjort-Lorenzens Repertorium over Legater II, 121,

3) Formodentlig den herrnhutiske Joh. Chr. Laurtrup, der 1770 blev Præst i Aastrup (Haderslev Amt) og 1776 forflyttedes til Tyrstrup † 4. Dec. 1803 i 67. Aar. (jfr. Erslev, Suppl. t. Forf. Lex. II, 166). Døtre af ham blev indgiftede i Slægterne Balslev og Boesen.

4) Føns var Kapellan ved St. Mariæ Kirke 1761—70.

have skrevet. Ak, Fader, tildæk al min Synd med Jesu Fortjeneste!¹⁾

Pastor Pipers oliemalede Portrait — Brystbillede med buklet, hvid Paryk, der dækker Ørene; Ornat med Pibe-krave — hænger i St. Mariæ Kirke. Over Billedet er paa Latin anført Dan. 12, 3; under det paa Rammen det Piperske Vaaben (firdelt Felt; foroven en med 3 Guld Trekløverblade belagt blaa Bjælke); og under Billedet biografiske Oplysninger²⁾.

V. U. Pipers Broder var *Detlev Frederik Piper*. Han blev født i Wilster i Juli 1698 og efter Undervisning sammen med Broderen i Byens Skole, der lededes af Kantoren, kom han til Universitetet og studerede fra 1719 i Jena. 1726 blev han valgt til Præst i Breitenberg i Nærheden af sit Hjem, men blev kun i dette lille Embede i halvandet Aar, idet han 1758 forflyttedes til det skjønt beliggende Westensee mellem Rendsborg og Kiel. Her virkede han i 9 Aar, indtil han 1737 udnævntes til Sognepræst i Glückstadt. Ligesom Generalsuperintendenten Conradi, som han har staaet nær, har han uden al Tvivl seet mildt til de mæhriske Brødre, som netop i hans Embedsaar voldte Regeringen adskillige Vanskeligheder ved deres Forsamlinger og Jagen efter Tilhængere i disse Egne. I Wilster kom det til sørgelige Optøjer, men ogsaa andetsteds fremkaldtes betydelige Uroligheder³⁾. Piper var en anset Mand, som Christian VI satte Pris paa og gjentagne Gange tildelte særlige Hverv med Hensyn til kirkelige Forhold. Paa sin holstenske Rejse hørte Kongen ham i Juni 1740 prædike⁴⁾. Under 11. Dec. 1741 udgik der Ordre til Piper om ikke at prædike ud over en Time. 1745 fik han kgl. Udnævnelse som Provst i det

1) Testamentet findes blandt Sager fra Konfessionarius' Arkiv i Provinsarkivet i Kbh.

2) E. F. S. Lndd, Danske malede Portraiter. IX, 36

3) Dän. Bibl. VII, 1 ff. Jensen, Schlesw. Holst. Kirchengeschichte IV, 193 f.

4) Danske Saml. 2. R. V, 263.

Münsterdorfske Konsistorium, som derved flyttedes fra Itzehoe til Glückstadt. 1747 blev han Konsistorialraad. I al sin Gjerning var han paa Grund af sit milde og kjærlige Væsen meget afholdt. Han døde kun 53 Aar gl. 17. Februar 1751, efterat han et Par Dage forinden ved sin Hjemkomst fra en Visitats var rammet af et apoplektisk Anfald. Han efterlod et meget betydeligt Bibliothek¹). I sit Ægteskab med Sivers, Søster til Kjøbmænd Johann Mathias Sivers i Hamborg, havde han en Søn og en Datter. Datteren blev gift med Rektor Meier i Glückstadt.

I Haderslev levede i første Halvdel af 17. Aarh. en Apotheker Johannes Piper, sandsynligvis stammende fra anførte Slægt i Kjøbenhavn, hvad der bl. a. ogsaa tør sluttes af Navnet paa hans Søn Anthoni Piper, der o. 1643 kom til Kristiania og blev Ejer af Svaneapotheket dér, men døde allerede i det store Pestaar 1654²). Af hans Slægt tør det antages, at Brødrene Kirkeværge og Glarmester i Kristiania Anders Johnsen Piper († b. 30. April 1728) og Peder Johnsen Piper have været. Førstnævnte var gift med Margrethe Marie Jørgensdatter Broust og havde foruden den mindre heldige Søn, Generalauditor Johan Andreas Piper, 1707—68³), som ikke kommer i Betragtning her, Datteren Anne Christine Piper, f. 1708, død 3. Sept. 1797, der d. 15. Febr. 1734 ægtede daværende Kapellan til Rygge og Moss, senere Stiftsprovst i Bergen *Jens Rennord*, 1702—70, Hovedmand for den herrnhutiske

¹) Archiv f. Staats- u Kgsch der Herzogthümer IV, 105 f.

²) Naar J. W. Flood, Kristiania Svaneapotheks Hist. (Kra. 1889) S. 7 anfører 1654 som Pipers Dødsaar og derefter meddeler, at han 1659 ægtede Martha Andersdatter, maa en Trykfejl været indløben (1649 for 1659?)

³) L. Daae, Det gl. Christiania, 2. Udg., S. 76. Alf Collett, »Familien Elieson«, Chra. 1881, S. 34. Danske Magasin. 5. R. III, 92. (Norsk) Hist. Tidsskr. 2. R. II (s. Registret). Stampe, Erklæringer, II, 663.

Bevægelse i Bergen¹). Naar der i dette Tidsskrift²) er meddelt Uddrag af hans Stambog, og Udgiveren heraf, Pastor Thrap, bemærker, at den væsentligste Del er udfyldt under et Besøg i Kjøbenhavn i Begyndelsen af 1734 og særlig af den Kreds, der samledes hos Enevold Ewald, kunde det tilføjes, at disse Stambogsblade ere skrevne i de nærmeste Dage, efter at Rennord har holdt Bryllup. Her skal imidlertid ikke gaaes nærmere ind paa Rennords Betydning for det herrnhutiske Forsamlingsvæsen, men hans Navn er fremdraget for at vise hans Forbindelse med Slægten Piper. — Den ovenfor nævnte Peder Johnsen Piper, gift med Anne Marie Pedersdatter, havde Datteren Mette Marie Piper, født i Kristiania 1713, begr. 2. Sept. 1754, som den 20. Sept. 1747 blev gift med den herrnhutiske Psalmedigter *Christen Selmer*, 1718—64, Præstesøn fra Ø. Snede i Jylland. Han begyndte i Norge 1740 som Kateket i Kristiania; forflyttedes 1747 til 2. Kapellan ved Domkirken i Bergen og beklædte denne Stilling til 9 Maaneder før sin Død, da han udnævntes til res. Kapellan ved Korskirken sammesteds³). Rennord og Selmer, der begge samtidig vare Præster ved Domkirken i Bergen, vare saaledes ikke blot aandsbeslægtede, men ogsaa knyttede til hinanden ved Familiebaand.

Naar man fra den norske Forgrening af Slægten gaaer over til den jyske Linie, saa har denne temmelig sikkert ogsaa forplantet sig fra Haderslev til Randers. Her var Frederik Christiansen Piper Hospitalspræst i 4 Maaneder, fra 19. April 1684 til sin Død 30. August s. A. Han blev som eneste Dimittend Student fra Randers Skole 1679;

¹) Biogr. Lex. XIII, 623 f. med Henviisninger.

²) K. S. 3. R. I, 370 ff.

³) Lampe, Bergens Stift I, 98. 310. II, 326. H. P. Selmer, Stamtavle over de danske og norske forgreninger af slægten Selmer, Kbh. 1868, S. 67.

var derefter Hører ved samme Skole, indtil han, som nævnt, 1684 fik Embedet som Præst ved Hospitalet¹). Dette er alt hvad der vides om Manden. Hvem hans Fader, Christian Piper, har været, kan ikke angives. I Skifteakten efter Kammerraad Vilh. Piper (1699)²) nævnes blandt Dødsboets Aktiver i Forbindelse med en Fordring paa Borgemesteren i Haderslev 2 Obligationer, udstedte resp. 1657 og 1662, af »Christian Piper« uden Angivelse af hans Livsstilling; denne har muligvis været Hospitalspræstens Fader³). — Hos Wiberg⁴) og Hundrup⁵) ere Angivelserne om Fred. Pipers Familieforhold helt konfuse. Wiberg angiver hans Dødsaar 1684, men lader ham alligevel have en Søn (Præsten i Udbyneder, se. ndfr.) født 1689. Hundrup ikke alene gjengiver dette paany, men forøger Konfusionen ved Tilføjelsen: »maaske er ogsaa Johs. Piper, født 1702, en Søn af Hospitalspræsten«. — Sagen forholder sig saaledes. Ved Randers Hospital herskede ved Aaret 1666 stor Uorden i dets Regnskaber. Forstanderen rømte, og Biskoppen i Aarhus, Erik Mogensen Grave, fik sin Broder Anders Mogensens Grave⁶) beskikket til Hospitalsforstander⁷). Han var gift med Sophia Petersdatter, Enke efter (Niels?) Piper. Ved Reskript, dat. Gottorp 18. August 1686, fik han sin Stifsøn Johan Peter Piper adjungeret med Successions-

1) Dette har i sin Tid været et meget søgt Embede, skjønt dets Indkomster ikke kunde anslaaes til meget over 200 Rdl. Efter Præsten J. F. V. Dauws Død 1750 indkom der 91 Ansøgninger om Embedet. (Gratialprotokollen.)

2) Blandt Hofrettens Skifter i Provinsarkivet i Kbh.

3) Fra senere Tid 1729 — nævnes »Edle Christian Piper i Randers«, som Etatsraad, Landsdommer Mathias Poulson lod kalde til sig som Læge i sin Dødssygdom, ligesom han »tit tilforn havde brugt ham« (Personalh. Tidsskr. 3. R. IV, 142). En Læge Christian Piper i Randers nævnes ellers ikke, saa vidt vides, andetsteds.

4) Alm. Præstehistorie II, 585. III, 421.

5) Lærerstanden ved Randers Skole (1872). S. 63.

6) Jfr. Rietz, Skånska skolväsendets historia. S. 253.

7) Stadfeldt, Beskr. over Randers Kjøbsted. S. 278.

løfte¹). Denne Hospitalsforstander, der fratraadte sit Embede længe før sin Død (1734 nævnes en ny Forstander), døde i Oktober 1748. J. P. Piper var gift med Karen Pedersdatter Vendel, Søster til Sognepræstens, Mag. Hans Dinesen Mossins 1. Hustru, Mette Pedersdatter Vendel († 1693)²). De vare Døttre af »Proviantsforvalter ved den Kgl. Armadie udi Norge og Skriver paa Bahuus Slot« Peder Vendel³). Piper havde mindst 3, maaske 4 Sønner, som her komme i Betragtning, nemlig Præsten P. C. Piper, Etatsraad Hans Piper, Missionæren Dines Piper og — muligvis ogsaa Separatisten Johan Peter Piper. Hvis det konstateres, at ogsaa sidstnævnte er en Søn af Hospitalsforstanderen, er det ganske interessant at se forenede som Brødre de af Henrik Langhorn (ovfr. cit.) nævnte »Piperne allesammen«.

Peter Christian Piper har kun efterladt et bedrøveligt Minde. Han blev født i Randers 1689 (døbt 20. Februar). I hans tidlige Barndom herskede forfærdelig Overtro selv i Byens fornemste Familier, og Sognepræsten Mag. Mossin, der havde været gift med hans Moster, indgik nyt Ægteskab, med en Kvinde, der havde sat en stor Hexeforfølgelse i Scene⁴). Byens Skole var i ynkelig Forfatning, og Tilstanden blev ikke bedre, da Morten Vintmølle fra Hører 1708 avancerede til Rektor⁵). Under dennes Rektorat dimitteredes Piper 1710 til Universitetet (immatr. 22. Juli som »Petrus Johannis Pipp«). Men det var bevæget Tid, da han første Gang saae Hovedstaden: Pesten var i Anmarsch og anrettede snart sine forfærdelige Ødelæggelser, saa alt hvad flygte kunde, flygtede, og der blev ingen Læ-

¹) Jydske Registre XVIII.

²) Velvillig Meddelelse fra Provinsarkivet i Viborg.

³) Additam. 382. 4to paa Univers. Bibl.

⁴) Et sørgeligt, men højt karakteristisk Kulturbillede fra Randers og Omegn i hin Tid meddelt af Stiftamtmand Stemmann i Saml. t. jysk Hist. og Topogr. 3. R. III, 8 ff.

⁵) Smstds. 1. R. III, 376.

rero. Rimeligvis har han snart søgt tilbage til Randers. I regelmæssig Tid fik han imidlertid Attestats (24. Jan. 1713) med bedste Karakter; var en kort Tid Huslærer for »Mad. Hjørnings Søn Andreas Graa«¹⁾, men inden Aarets Udgang var han udnævnt til 1. res. Kapellan ved St. Mortens Kirke i Randers. Han forflyttedes 1716 til Udbyneder og Kastbjerg Sognekald, et Par Mil fra Mariager. Her skal nu ikke gjenfortælle al den Elendighed, som Wiberg gjengiver efter Pastor Lackmanns bekjendte Manuskript (Lackmann var jævnaldrende med Piper og var Præst i V. Tørslev i Randers Amt fra 1719 til sin Død 1763; han boede saaledes kun et Par Mil fra Piper). Nok er det, Højesteret stadfæstede 1731 hans Afsættelse, og han drog til Kjøbenhavn med »Hustru og Børn«. Men hvorledes det forholder sig med hans 2 Ægteskaber, som Lackmann fortæller om, kan for Tiden ikke angives. I Kjøbenhavn fik han, resp. 1732 og 1734, 2 Børn døbte i Trinitatis Kirke, og det er mærkeligt at se de Faddere, der staae om disse Børn, hvis Dommen har været saa vanærende for Børnenes Fader, som Lackmann lader formode; men paa den anden Side bekræftes derved, at han under sit Ophold i Hovedstaden stadig stod i Forbindelse med Kredsen af de »Opvakte«.

I Trinitatis Kirkebog er anført:

»Anno 1732, 29. Februar, havde Hr. Peter Christian Piper og Johanne Nielsdatter Kellermann et Barn til Daaben kaldet Johanne Cathrine. Mad. Eddevals Marie Wolfs har det; Jomfru Wolf holt Huen; Mag. Hans Mossin; Hr. Eneval Evald; Dr. Hans Piper Faddere.«

Altsaa først Præsten ved Waisenhuset og hans 18aarige Hustru²⁾. Dernæst den stakkels »Jomfru Wolf«, sidstnævntes Søster, Johanne Cathrine Wulf, efter hvem Barnet

¹⁾ K. S. 4. R. II, 318.

²⁾ At A. D. Jørgensens Meddelelse (»Johannes Evald« S. 11) om »Enkemanden« Ewald, der 1739 indgik nyt Ægteskab, med Maria Wulf, er urigtig, som allerede paavist af Cand. Bobé i »Tilskueren« 1901 S. 234, faaer her yderligere Bekræftelse.

opkaldtes. Det er til hende, at Præsten E. Ewald fik en Understøttelse af Postkassen, da hun ved adskillige Sygdomme var berøvet sin Forstands rette Brug, og Ewald havde maattet underholde hende i sit Hus. Hun døde 1797¹⁾. Mag. Hans Mossin er Pipers Søskendebarn, Sognepræsten ved Trinitatis Kirke og Pietisternes velbekjendte ivrigste Modstander, hvem Christian VI forfulgte med næsten fanatisk Iver²⁾. Enevold Ewald og Hans Mossin stod maaske her ved Kirkens Døbefont første og sidste Gang Side om Side. Dr. Hans Piper er Barnefaderens Broder, der lige var kommen hjem fra Halle med sin nye Doktorhat (s. nedenfor).

Ved denne Tilførsel til Trinitatis Kirkebog erfares ogsaa Navnet paa Pipers Hustru, som Wiberg ikke har kjendt: Johanne Nielsdatter Kellermann maa være Datter af Pipers Formand i Kapellanembedet i Randers, Niels Pedersen Kellermann, der kastes underligt om hos Wiberg fra øverste til nederste Kapellani og saa atter til øverste Kapellani. Men hvorledes rimes dette Ægteskab med Formandens Datter sammen med Historien hos Lackmann om »Husholdersken« efter Pipers 1. Hustrues Død? Dette faaer staa hen til fremtidig Undersøgelse. »Johanne Pipers« skriver ogsaa i Kjøbenhavn Mindeord i Jens Rennords Stambog 9. Maj 1734³⁾. Forinden hin Daabshandling forlades, er der Grund til at anføre, at paagjældende Barn, Johanne Cathrine Piper, blev en berømt Mands Hustru. Efter at hun først havde været gift med Superkargo Morten Engelbrecht Mouritzen († 1774) indgik hun 19. Juli 1776 nyt Ægteskab, med Christian Colbjørnsen, der døde 1814 som Geheimekonferensraad og Generalprokurør. Selv døde hun 30. April 1782⁴⁾.

¹⁾ Efterladte Papirer fra den Reventlowske Kreds, ved L. Bobé, V, 308.

²⁾ Rørdam, Hist. Saml. og Studier II; jvfr. D. Saml. 2. R. II, 207.

³⁾ K. S. 3. R. I, 388.

⁴⁾ Efterl. Papirer fra den Reventlowske Kreds, ved Bobé, V, 272.

Det andet Barns Daab er i Kirkebogen antegnet saaledes:

»Anno 1734, 25. Januar, havde Hr. Peter Christian Piper og Johanne Kellermann et Barn til Daaben kaldet Ludvig Georg Vilhelm. Baronesse Solendahl bar det. Frøken Seidevis holt huen; Professor Steenbuch, Pastor Roen og Hr. Holst Faddere.«

De tvende kvindelige Faddere omtales hyppigt som Deltagere i Pietisternes Forsamlinger. Baron Georg Vilhelm Söhlenthal, efter hvem dette Barn opkaldtes, var Kronprinsens Hofmester; han og hans Frue var Midtpunktet i Kredsen af de »Opvakte« i Kjøbenhavn. Begge have de indskrevet deres Navne i Jens Rennords Stambog. Frøken Seydewitz ligeledes¹⁾. Hun var Hofdame hos Markgreviden; det var hende, der vilde irettesætte Biskop Eiler Hagerup for hans Udtalelser om Præsternes Stilling til Skriftemaalet, men som ogsaa af ham fik kraftigt Svar paa Tiltale²⁾. De mandlige Faddere, Prof. theol. Hans Steenbuch og Præsten ved Petri Kirke A. C. Rohn behøve ikke her nærmere Omtale; men ganske interessant er det at træffe »Hr. Holst« som Fadder til Pipers Barn 25. Januar 1734, da samme Mand, den bekjendte Kapellan P. N. Holst ved Trinitatis Kirke, 4 Dage efter indfandt sig i Pipers Hjem og gav ham en god Dragt Prygl, hvad der fremkaldte Pipers forvirrede Klage til Stiftsprovsten, Mag. Morten Reenberg³⁾. Mellem Linierne i al Pipers Galmandssnak kan man nok læse, at det venskabelige Forhold til Pietisterne er slaaet om til sin Modsætning, og det citerede Brev til Stiftsprovsten har maaske bidraget til, at der netop nu blev truffet Forholdsregler mod ham for at gjøre ham uskadelig, idet han blev beordret som Fange til Christiansø, det almindelige Sted, hvorhen sindssyge, besværlige Mennesker paa hin Tid trans-

¹⁾ K. S. 3 R. I, 375. 387.

²⁾ Daae, Thronhjems Stifts gejstl. Hist. S. 157.

³⁾ K. S. 4. R. II, 317 ff.

porteredes. Men de til Bornholm oversendte Fanger fik i Reglen snart Tilladelse til at boe hvor som helst paa Øen, de vilde; ofte valgte de Rønne til Opholdssted, hvis ikke Slægtskabs- og Venskabsforbindelser anviste dem andre Steder¹⁾. Piper forsvinder nu af Sagaen. Hans senere Skjæbne kjendes ikke, saa lidt som hans Dødsaar²⁾. I Østermarie Sogn var en Broder til Mag. Hans Mossin, Christian Mossin, altsaa Pipers Søkendebarn, Præst 1732—44; muligvis er han tyet til ham.

Vi vende os nu til den anden Broder, *Hans Piper*. Han blev født i Randers 15. August 1703; blev Student fra Randers Skole 1722 og fik Hans Gram til Privatpræceptor. 1724 tog han Attestats med 3. Karakter. Men hans Hu stod til Medicinen. Han rejste til Halle og studerede hos Joh. Juncker; sit Ophold i Halle afsluttede han ved dér at erhverve den medicinske Doktorgrad 1731 for en Afhandling om Skjørbug (*De scorbuto Daniæ non endemio*). Han var tilbage i Kjøbenhavn ved Begyndelsen af 1732 og praktiserede nu som Læge i Hovedstaden. 1750 blev han kgl. Livlæge; 1768 Etatsraad og døde 17. Marts 1776. Hans Hustru, Anna Magdalene Holst, overlevede ham kun 2 Maaneder; hun døde 14. Maj s. A. Tode gav Piper det Eftermæle, at han var en af de redeligste, mest velsindede og tjenstvilligste paa Jorden³⁾. Prof. Jul. Petersen kalder ham en ubetydelig Mand, der aldrig havde nydt nogen særlig Autoritet⁴⁾.

Den tredie Broder var *Dines Piper*. Det er ham, som nævnes i det kjøbenhavnske Brødre-Societets Diarier 1747. Han opholdt sig den Gang i Korsør. I Juni 1749 vare «Pipers» rejste til Fyen, »fordi de ikke kunde komme til

¹⁾ Jfr. «Museum» 1892, II, 4.

²⁾ I Rønne Kirkebog er han forgjæves eftersøgt; men det maa dertil bemærkes, at Kirkebogen er meget defekt for Midten af 18. Aarh.s Vedkommende.

³⁾ V. Ingerslev, Danmarks Læger og Lægevæsen. II, 313.

⁴⁾ Hist Tidsskr. 6. R. III, 381. Biogr. Lex. XIII, 321.

Island« og vare i Juli s. A. ved Brødeforsamling i Dreslette Præstegaard¹⁾. Hans senere Fata kjendes ikke. Rektoren paa Herlufsholm, Professor Bernth har optegnet om ham²⁾: »Som Student³⁾ begav han sig herfra til Herrnhut, hvor han giftede sig med Maria Cathrina Brau⁴⁾, som i lige Maade med nogle andre Norske var taget derud; de levede sammen i Ægteskab i 7 Aar, og Piper døde derude, da en Søn, født 25. December 1749, var 1 Aar, 22 Uger gammel. 2 Aar efter tog Enken tilbage til Danmark.« Den nævnte Søn, Johan Peter Piper, kom i Herlufsholms Skole 1762; dimitteredes derfra 1769 og var Degn i V. Egede i Sjælland 1774—1821. Han var 2 Gange gift, men døde som Enkemand og uden Børn 12. December 1829⁵⁾.

Sikkert vides det for Tiden ikke, men sandsynligt er *Johan Peter Piper*, født 1696, en fjerde Broder. Han blev Student e priv. 1717, 21 Aar gammel. Ligesom Hans Piper fik han Hans Gram til Privatpræceptor. 12 Aar efter søgte han Stillingen som Økonom ved Waisenhuset. I Direktionens Indstilling (conciperet af Hersleb) til Kongen om Sagen hedder det: »Piper søger ikke denne Betjening af Nød, men af Lyst til Værket og til et roligt, gudeligt Liv; han har en midaldrende Kone, god Husholderske, uden Børn; har af alle et meget godt Rygte for Gudsfrygt og Retsindighed.« Fra 1. Maj 1729 tiltraadte han Pladsen som Økonom⁶⁾. Han blev dog et meget uroligt Element indenfor Stiftelsen; forfaldt til separatistisk Sværmeri; afholdt sig i flere Aar fra Sakramentet; blev anklaget og stillet for en af Kongen nedsat Kommission; og da Intet kunde forandre hans An-

¹⁾ K. S. 4. R. V, 597 f.

²⁾ Wad, Medd. om Dimitterede fra Herlufsholm. II, 211.

³⁾ Han har ikke kunnet findes i Matriklen.

⁴⁾ Mon »Brau« ikke skal være »Braadt«, et velkjendt Navn i Brødresocietetet. K. S. cit. St.

⁵⁾ A. Petersen, Sjællands Stifts Degnehistorie. S. 175. Wad, Medd. om Dimitt. I, 118

⁶⁾ K. S. 4. R. III, 34.

skuelser, afskedigedes han som »Spisemester« fra 1. Maj 1735 og flyttede ud til Frederiksberg (Ny Amager), hvor Separatisterne havde købt en Gaard, der efter denne deres Anfører kaldtes »Pipers Gaard«. Der levede de som Anachoreter i Forventning om, at den gyldne Kirketid snart skulde frembryde¹). Hofpræst Pontoppidan fik i Maj 1736 Ordre til i Forening med en anden af ham selv valgt Præst at søge at tale disse vildledte Mennesker til Rette. Han valgte Pastor Rohn, der stod Brødrene Piper nær. Ugentlig holdt de Møder med Separatisterne, men formaaede ikke at udrette noget ligeoverfor dem. Der er nok af begge Mænd taget med blid og kjærlig Haand paa disse Mennesker. I August s. A. afgav de Beretning om det negative Resultat²). J. P. Pipers senere Livsforhold kjendes ikke³).

I det saaledes Fremførte er søgt Paavisning af Forbindelse mellem Personer, hvis Slægtskabsforhold ikke tidligere har været tilstrækkeligt paaagtet. Denne Forbindelse er ikke uden Betydning til Forstaaelsen af forskellige Fænomener i den pietistiske Tid her i Landet. Hvor meget der end allerede er fremdraget fra Arkiver og Bibliotheker til Oplysning om hin mærkelige Tid, henligger dog saare meget endnu ukjendt og ubenyttet til fremtidig Efterforskning for vort Fædrelands Kirkehistorie. Adskilligt i denne lille Afhandling trænger til nærmere Prøvelse og videregaaende Undersøgelse; det vilde glæde Forfatteren, hvis det Meddelte maatte skjænktes Opmærksomhed og fremkalde Rettelser og Tilføjelser.

(December 1902.)

¹) Erik Pontoppidans Levnetsbeskrivelse (Odense 1874). S. 94 f.

²) Rørdam, Hist. Saml. og Studier. II, 235. 239.

³) Et Brev af 12. Aug. 1734 fra Chr. David i Grønland »An meinem Lieben Bruder Piper, Speisze Meister im Kgl. Waisenhaus«, er trykt hos H. M. Fenger, Hans Egede, S. 243 f.

XXIII.

Danske og norske Studerende ved Universitetet i Frankfurt a. d. Oder.

Ved *H. F. Rørdam.*

Universitetet i Frankfurt an der Oder stiftedes 1506 af Kurfyrst Joachim af Brandenburg og hans Broder Markgreve Albrecht. Dets første Rektor var den bekendte katolske Theolog, Dr. Conrad Koch, almindelig kaldet Wimpina efter Staden Wimpfen i det Würzburgske, der laa nær ved hans Fødeby Buchen. Han blev senere bekendt som en af Reformationens skarpe Modstandere († 1531).

Universitetet i Frankfurt fik strax et overordentlig stærkt Tilløb, saa der i det første Aar indskreves 928 Studenter. Men dette Tal tog dog senere af. Matriklerne fra 1506 til 1811 ere udgivne 1887—91 af Dr. Ernst Friedländer med Bistand af flere blandt »Publicationen aus den K. Preussischen Staatsarchiven« Bd. XXXII. XXXVI. XLIX. Det sidste Bind bestaar udelukkende af Registre.

Det er ikke ret mange Danske, der have besøgt dette Universitet (dog vides der at have været flere, som jeg ikke have fundet i Matriklen), og da Besøgene fra Danmark efterhaanden syntes næsten ganske at ophøre, standsede jeg med det nøjagtige Gjennemsyn ved Aaret 1618. Dog ville de vigtigste Navne fra den følgende Tid findes medtagne. Af Nordmænd findes der kun faa¹⁾. Gjengivelsen af danske Studenters Navne synes i flere Tilfælde unøjagtig, og det er nu ikke altid saa let at angive Navnets rette Form. Enkelte fremmede, der senere fik deres Virkekreds her i Landet, ere medtagne.

¹⁾ Foruden de anførte findes følgende gaadefulde Inscription: 1788, 15. Sept. Joh. Leo Melchior, S. R. I. comes et liber baro de Cimbrina, eques et dominus [de] Anclia et Mohnio etc., »geb. in Norwegen«, Søn af Leo, »minister regius Lisabonae«. Indskreven »honoris causa gratis« som theologisk studerende.

- 1506—7. Magnus Laurentii de Nordwegia¹).
 — Baccalarius Martinus Krabbe de Dacia Vibergensis²).
 — Nicolaus Schel de Dacia eiusdem diocesis³).
 1516—7. Dominus Andreas Nicolai de Arusia.
 1518—9. Magister Joannes Luchas Naxcevius, primicerius
 Rosschildinus⁴), cum famulo Nicolao Laurentii de
 Datia.
 1540—1. Franciscus Gimeander Danus, ludimagister⁵).
 1543—4. Petrus Henisch Danus.
 1547. Joannes Saxa Hatstedius ex Phrisia minori.
 1554—5. Nicolaus Maier Husensis.
 1557. Jacobus Falckendorp⁶) Danus.
 1558. Fridericus Frischelach Danus.
 1562. Simon Sarctorius Husensis-Holsatus.
 1562—3. Caspar Heier Holsatus⁷).
 1563. Hermanus Hundt Husensis.
 1563—4. Johannes Leusch } Flensburgenses-Holsati.
 — Martinus Schuelundt }
 1568. Johannes Knopperus Hafniensis⁸).
 1570. Henricus Johannis Flensburgensis in Holsatia.
 — Johannes Martini Flensburgensis.
 — Petrus Johannis Flensburgensis, puer.
 1570—1. Petrus Rhor Flensburgensis.

¹) Senere Biskop i Hamar (s. Keyser, Den norske Kirkes Hist. i Mid-
 delald. II).

²) Se K. S. 4. R. VI, 375.

³) Se V. S. Skeel, Optegn. om Familien Skeel, S. 59.

⁴) Kantor i Roskilde Kapitel (s. Ny kirkeh. Saml. III, 289. Rørdam,
 Kbh. Kirker og Klost., Till. S. 172). I samme Semester indskreves
 •Reverendus pater, frater Johannes Tetzels ordinis Predicatorum,
 sacre theologie professor• (senere tilføjet: indulgentiarum patronus).

⁵) Maaske M. Frants Andersen, der senere var Rektor i Roskilde (D.
 biogr. Lex. I. 226).

⁶) Til Glorup (s. K. S. 4. R. VI, 498).

⁷) Caspar Hoyer fra Husum, senere gottorpsk Raad (D. biogr. Lex.
 VIII, 135).

⁸) Siden forlenet med Ringsted Kloster (Rørdam, Kbh. Univ. Hist,
 I, 627).

1574. Joannes Klye Flensburgensis.
 1575—6. Paulus Nicolai Danus.
 1576. Laurentius Gran Danus.
 1579. Magnus Bartholinus Danus¹⁾.
 1580—1. Trochillus Thomæus } fratres Holsati.
 — Andreas Thomæus²⁾ }
 — Samuel Ericus Holsatus.
 1582. Johannes Moller Malmoensis Danus.
 1583. Johannes Wilhelmus Malmoegensis Danus, non iu-
 ravit³⁾.
 1584. Johan Christian Hafniensis.
 — Nicolaus Laetus Randrucianus.
 1589. Sieghfridt a Rantzow Holsatus.
 — Petrus Callisen Flensburgensis Holsatus.
 — Jacobus Tetens Eiderstadensis Holsatus, i. u. Doctor.
 1590. Andreas Hockius Schliswicensis⁴⁾.
 1591. Gerardus Holgerius Gmalmodiensis⁵⁾ Danus.
 — Petrus Modt Flensburgensis.
 1592. Laurentius Sommerus Hattoniensis⁶⁾.
 — Olaus Bakkerus Danus.
 1593. Canutus Michaelis Ripensis Danus.
 1595. Nicolaus Eggebrecht⁷⁾ Wismariensis.
 1596. Joannes Stamerus Husensis Holsatus, Helmstadiae
 depositus.
 1598. Ericus Werner Danus.
 1599. Joannes Gericius Flensburgensis.

¹⁾ Tusindkunstneren Mogens Bertelsen (Dalinus) siden Økonom paa Herlufsholm (D. biogr. Lex. IV, 163).

²⁾ Vistnok den senere Provst i Tønder.

³⁾ Denne Tilføjelse plejer at findes hos saadanne, der endnu regnedes for •pueri•.

⁴⁾ Jfr. Rørdam, Hist. Saml. og Stud. IV, 10.

⁵⁾ ∴ Malmogiensis.

⁶⁾ D. e. Ottoniensis; siden Præst ved Graabrødre Kirke i Odense (s. Bloch, D. fyenske Gejstl. Hist. I. 611. K. S. 4. R. V, 13).

⁷⁾ Siden Sekretær i det tyske Kancelli i Kjøbenhavn (D. biogr. Lex. IV, 434).

- 1601—2. Paulus Drane Danus¹⁾.
 — Johannes Michaelis Norwegius.
 1602 ¹⁴/₈. Gregorius Julius de Alsted Danus.
 — Ovenus Julius de Aaberga Danus.
 — Magister Henningus Arnisæus Halberstadensis²⁾.
 1603. Nicolaus a Gans Danus.
 1604. Canutus Gabriel³⁾ Danus.
 — Hinricus Michaelius Haderschlebiensis⁴⁾.
 1607. Johannes Mollerus Haffniensis Danus.
 — Tycho Sandbergius } nobiles Dani.
 — Magnus Lycke }
 1608. Nicolaus Michaelis Norwegus.
 1611, Sept. Joannes Andreas Hafnia-Danus.
 1611—12. Joannes Christiani Danus⁵⁾.
 1612. Otto Musænius Helsingorensis Danus.
 1614. Gregorius Klinevius Husanus Holsatus.
 1622. Jacobus Nicolaus Oullanger Danus.
 — Fridericus Rostorpius Danus.
 — Jacobus Finckius Hafnia-Danus⁶⁾.
 1625. Claudius Jacobi fra Kbhvn., Bogbinder.
 1650. Christoforus Steinkuhl Hafnia-Danus.
 1656 ¹⁸/₆. Simon Beier Flensberga-Holsatus.
 1679 ¹⁶/₁. Carolus Philippus Weiher, nobilis Danus.
 1682 ²⁹/₆. Laurentius Nissen Danus.
 1686 ⁴/₁₀. Christianus Georgius Røtlin Haffnia-Danus.
 1688 ³⁰/₁₀. Christianus de Arenstorff, nobilis Danus.
 1689 ¹²/₁₀. Franciscus Hagenius Danus.

¹⁾ Povl Trane (s. K. S. 4. R. VI, 501).

²⁾ Siden Chr. IV's Livlæge (D. biogr. Lex. I, 338).

³⁾ Akeleye.

⁴⁾ Siden Præst, først i Odense, siden i Haderslev (D. biogr. Lex. XI, 332).

⁵⁾ Vistnok den Jens Christensen (fra Kjøbenhavn), der i Juli 1611 for nogle Optøjer var bleven relegeret paa $1\frac{1}{2}$ Aar fra Kbhvns. Univ. (Rørdam, Hist. Saml. og Stud. IV, 106. 109. 121). Havde ogsaa været en Tid i Greifswald (K. S. 4. R. VI, 502).

⁶⁾ Senere Professor ved Kbhvns. Univ.

- 1689 ¹²/₁₀. Jacobus Lindberg Hafnia-Danus.
 1690 ²¹/₁₂. Janus Theocari Hvas Danus.
 1697, Maj. Georgius Valentiner Flensburgo-Holsatus.
 1701, Nov. Conradus von Jessen, nobilis Danus.
 — — Johannes Henricus de Støkken, nobilis Danus.
 1704 ³/₆. Erasmus de Wending¹⁾, nobilis Danus.
 — Lago de Arenfeld, nobilis Danus.
 1716 ²⁴/₄. Daniel Henry de Moor Hafniensis.
 1718 ¹²/₁₀. Johannes Hartmann, nobilis Havniensis.
 1732 ⁶/₁₁. Christian Siegfried v. Plessen, Hafniensis.
 — — Paul Bucholtz, Flensburgensis.
 1750 ¹³/₃. Fridericus Christianus Junker, medicinæ doctor,
 Danus.
 1755 ⁷/₇. Johan Petersen, Hafniensis, magister philos.
 1769 ²⁵/₄. Nicol. Hinze, Søn af Kirurg Adam Hintz i Kjø-
 benhavn.
 1781 ¹⁵/₉. Frederic Louis Severin fra Kbhvn., »mattre de
 la langue Francaise«.
 1799 ²⁰/₁₂. Jan Christian. Müllertz fra Kbhvn, Søn af Chri-
 stian M., »magister eqviturum«.

 XXIV.

 Bandlysning som Retsmiddel.

Blandt de Levninger fra Romerkirken, som man endnu en rum Tid efter Reformationen gjorde Anvendelse af, var kirkelig Bandlysning i Sager, som efter vor Anskuelse havde lidet eller intet med Kirken at gjøre, særlig i saadanne Tilfælde, hvor Forbrydelser vare begaaede paa en saa skjult Maade, at man ikke kunde komme Forbryderen til Livs ad

¹⁾ Rasmus (Povlsen) Vinding s. Worms Lex. II, 592.

Rettens sædvanlige Vej. Af følgende Brev fra Niels Axelsen Rosenkrantz til Halkjær¹⁾, stilet til den kgl. Kansler Niels Kaas, erfares, at Rosenkrantz i en Markeskjelsag, han havde med sin Nabo, Niels Mikkelsen (Tornekrands) til Kyø, var af den Formening, at en af de Skjelsten, som fra gammel Tid af afmærkede Skjellet mellem de to Ejendomme, hemmelig var berøvet sin retslige Beviskraft, idet Flint og Kul, som efter gammel Sæd nedlagdes under saadanne Stene, var borttaget. For nu at ramme den ukjendte Gjærningsmand havde Rosenkrantz henvendt sig til Biskop Peder Thøgersen i Viborg for at udvirke en Befaling fra ham til Sognets Præst samt til Præsten i Nabosognet om fra Prædikestolen at lyse Band over Gjærningsmanden. Bispren var ogsaa gaaet ind paa hans Forlangende, men havde siden taget Løftet tilbage, dog, som det synes, ikke af kirkelige Hensyn, men fordi Kontraparten i Ejendomstvisten havde nedlagt Indsigelse derimod. — Det er herom, efterfølgende Brev handler. Niels Rosenkrantz bestrider ikke Biskoppens Berettigelse til at negte Bandlysningen; men da denne Vej til mulig at faa Klarhed i Sagen var afskaaren for ham — det antoges vistnok, at Bandlysningen vilde bevirke, at der gik en Gudsdom over Forbryderen, eller at han, ramt af sin Samvittighed, selv tilstod sin Brøde — saa bad Rosenkrantz nu Kansleren om paa anden Maade at komme ham til Hjælp. For at gjøre Begjæringen end mere indtrængende har han ladet sin Hustru tilføje en Efterskrift. — Brevet lyder saaledes:

Myn ganske wenlig helsen altid fforsennt met wor herre. Kiere Niels Koes, kiere suager²⁾, nest en wenlig tacksielse for al gott, wilket jeg altid gerne met ether forskulde wil i alle made, wes ieg ether tyll tjeneste were kannd etc.

Kiere Her Cancellor, giffuer jeg ether venlig tilkende, at

¹⁾ Personalhist. Tidsskrift. 2. R. VI, 102.

²⁾ Et Høflighedsudtryk.

Niels Mikelsen til Kiyø haffuer begønt at føre meg en trette pa, och haffde vpkræffuet sandemend at skulle gøre toff emellom myn eiendom och hans, och wil ecke nøgis met gammel skeell, weret haffuer vdj hundred aar och mere, och then eiendom, jeg haffuer hafft vdj xxxvj ar och tilfforn haffuer leget til bisdomet vdj sa lang tid, ingen kan lenger myndis, end the skellsten, som stander, haffuer ju weret ret skeel emellom beggis woris eiendom etc. Nu haffuer nogle hafft en aff samme sten vp och bort taget kull och flent fra samme sten, som jeg wisselig tencker, nogle pa Niels Mikelsens vegne thet at haffue giort, aff then orsag hand haffde vpkræffuit sandmend, och mente, the skulle haffue ganget nermer vdj myn mark. Nu haffuer ieg tald met mester Peder, superintendent, om eth bandzbreff til sogne presterne bode vdj mit sogen och hans sogen, wilket breff hand loffuet meg ath skulle haffue fanget. Sa haffuer Niels Mikelsen (siden ieg talde mester Peder til) talet met hannom och forbudet hannom at giffue nogen bandz breff vdh, huorfor ieg beder ether gerne, i wele kende meg eth gott rad, om jeg kand fange kon: Mats: staffestelsze pa hues eiendom, ieg haffuer kjøpt aff salige kon: Mats: och haffuer hafft thet i rolig hefft och hand, och altid veret vlast och vkerdt. Myn gode Her Cancellar, beder ieg, i vele eke lade ether were besuerlig thenne myn beretning at offuersie och schrifftlig giffue meg ethers gode rad tilkende. Niels Mikelsens første vpkræffuelse pa sandmend bleff forskott, for the eke ware lofflig vpkræff; nu haffuer hand lade vpkreffue sandmend pa thet nye, thj ville ieg gerne haffue kon: Mats: stadfestelse pa the gammel skeell. Kiere Her Cancellar, wele i ramme myt beste her vdj. Wes ieg kand gøre, y kan were tynt met, skal i altid finde meg ganske willig, kende Gud almechtigste, hannom ieg ether wil haffue befalet. Lader myn kiere høsfrue sige ether mange godenatther.

Screffuit Viborigh then viij dag Julij 1573.

Niels Rosenkrantz.

Egen hannd.

Aler kjereste broder, ered meg meged i mod og for trydeligt, wj jcke fynes mjær, end wj gor. Mjn hospen og ieg tror deg sa vel, dw vjlt were os hül og from pa retferdighjed, sa

sant hieip os Gvd, som wj jcke vjl begere anet, og vjlde wj sa gerne tale med deg, om dw vjlde gor sa vel og kom tjl os, nar dv komer wdy den eyn, di wj haüer meged ad tale med deg. Sa vjl jeg icke nv vmage deg med dene skryvels, men altyd have deg Gvd almegtygeste befaled og gerne were deg tyl vilje og teneste j hvis made wj kan. A. k. broder for-tenk uos jcke j dene mjn skrjvelse. Lader wore born syge deg m gode neter.

Marene
Lünge.

Udskrift: Erlligh och welbyrdyge Niels Kaas thill Torupgaard, konge: Matts: cantzeller, mynn kiere suager och besynnderlig guode venn, gannttz vennlligen thilschriffuit.

Egenhändig Original i Rigsarkivet.

XXV.

Om Martyren Rasmus fra Kalundborg.

Den 28. Oktober 1902 tilskrev vort Selskabs Medlem, Hr. Professor D. Simonsen, Red., som følger:

»Veed De, at det idag er en dansk Martyrs Dødsdag? Ved et Tilfælde faar jeg idag Øje derpaa og synes dog, at jeg maa gjøre en dansk Kirkehistoriker opmærksom paa Blodvidnet. Ved Autodafeen i Sevilla 28. Oct. 1562, den fjerde og sidste over Protestanter dér, blev foruden 6 spanske Protestanter endnu brændt 3 fremmede Sømænd fra Skibet »Der Engel«, derimellem Rasmus fra Kalundborg. Jeg kalder ham Martyr, fordi han, som hans to Dødsfæller, en Englænder og en Østpreusser, maa have besiddet større Troeskraft end 7 andre Mænd af samme Skibs Besætning, der med Døden for Øje lod sig »reconciliere« og derfor

slap med mindre Straffe. Min Kilde er E. Schäfer: Geschichte des spanischen Protestantismus und der Inquisition I, 393 og II, 320«.

Jeg tænker, at flere end Red. paaskjønne denne Meddelelse, der afgiver et glædeligt Vidnesbyrd om, hvor dybt Reformationen — endnu ikke en Menneskealder efter dens Indførelse — havde slaæet Rod i Hjærterne, idet en simpel Mand, langt borte fra Fædrelandet og fra alt, hvad der her kunde yde ham aandelig Støtte, hellere vilde gaa i den forfærdeligste Død end fornegte den Tro, han i sin Barn-dom havde lært at kjende og elske.

XXVI.

Fra Niels Hemmingsens Alderdom.

Nærværende Tidsskrift har i sin Tid bragt ikke faa Bidrag til Dr. Niels Hemmingsens Historie¹⁾. Følgende lille Notits til samme Emne er trykt paa et Sted, hvor man næppe vil falde paa at søge den. I Peder Syvs »Almindelige Danske Ord-Sproge« (Kbh. 1688) II, 265, som Anmærkning til den Sætning: »For stort eller lidet hovet er ej gierne forstandigt«, læses nemlig:

»Dr. *Hemmingius*, som bode omsider i Roskild og var blind, følede derfor altid paa skolebørnenis hovet, førend hand gav dem almisse«.

Denne Notits stiller os en Tid for Øje, da Disciplene

¹⁾ Især i Ny kirkeh. Saml. IV. Til de Vidnesbyrd, som her S. 242 ere anførte til Bevis for, at N. Hemmingsen 'er Forfatter af de saakaldte Fremmedartikler (1569), kan endnu føjes den Overensstemmelse, der findes mellem Ytringerne i Art. V, om at alle Mennesker ere »besmittede og syndskyldige«, og de ordret tilsvarende i Hemmingsens »Livsens Vej« (1570) S. 20.

i Latinskolerne for en stor Del maatte søge deres Ophold ved gode Folks Almisser, og da særlig Kannikerne ved Domkirkerne havde en fra gammel Tid nedarvet, om ikke juridisk saa dog moralsk, Forpligtelse til at hjælpe fattige Peblinger frem paa den studerende Bane, ligesom Kapitlerne ved visse Stipendier hjalp lovende Studenter til at fortsætte deres Uddannelse ved udenlandske Højskoler. — Skjønt den berømte Universitetslærer var bleven blind i sin høje Alderdom, vilde han dog ikke give sin Almisse iblinde, hvorfor han ved at undersøge Hovedets Form søgte at skaffe sig en Forestilling om, hvad Haab der kunde knyttes til dem, der bad ham om Hjælp.

 XXVII.

 Gravskrifter over to Præster.

1.

Følgende Gravskrift over Hr. Otte Hansen (Kjøbenhavn), Sognepræst i Ledøje og Smørum, samt Provst i Smørum og Lille Herreder, findes nu befæstet til Kirkegaardsmuren i Ledøje. Den er os meddelt af Hr. Pastor Valeur og tjener til at supplere de Meddelelser om ovennævnte Præst, som findes i K. S. 4. R. III, 332—8.

Dn. Otto Johannis Hafniensis | huius ecclesie et Smørumensis | quondam pastor et vicinarum | in provinciis Smørum et Lill | præpositus, vir eruditione ac | vitæ integritate omnibus | commendatissimus, IV filiorum ac IV | filiarum parens, anno J. C. | M. DC. XXXVIII. XV Augusti | ætatis LXVII, ministerii XXXIX, præposituræ XVII | pie in redemptore J. C. defunctus | ex hoc tumultu gloriosam | corporis resurrectionem | expectat. | Qui ad justitiam erudiunt multos, fulgebunt quasi stellæ in | perpetuas æternitates, Dan. XII.

Nedenunder denne Indskrift er afbildet et brændende Hjærte, inden i hvilket ses Bogstaverne Ø. K. K. D. (maaske Forbogstaverne i Præstekonens Navn) samt udenom Hjærtet Aarstallet 1638. — I Ligstenens Rand staar Skriftstedet:

Vivent mortui tui, cum corpore meo resurgent.

Expergiscemini et jubilate, qui habitatis in pulvere.

Esa. XXVI v. 20¹⁾.

2.

Mindestenen over Præsten Hans Curtz, Digteren St. St. Blichers Morfader, findes i Darum Kirke og er os meddelt af Hr. Lærer N. C. Nielsen i Bildsø, der tilføjer, at foroven paa Stenen er afbildet to Engle med en Krone, og forneden Døden knælende med sin Le.

Denne Sten gjemmer | det dødelige | af en retsindig Guds Mand, | den i Livet | velærværdige og vellærde | Hr. Hans Curtz | Sjælesørger for Darum og Bram- | minge Menigheder | i 24 Aar. | Fød i Darum Præstegaard 1714, | Kaldet til Præst 1740²⁾, | ved Døden bortkaldet 1764. | Hans efterladte Enke | Anna Stens Datter, | med hvilken han levede | i 17 Aars kjærligt Ægteskab, | med efterladte Børn, 3 Sønner | og en Datter, har til skyldigst | Æreminde | ladet hans Grav skjule med | denne Sten.

¹⁾ I vore Bibler nu V. 19. — I ovenstaaende Gravskrift ere enkelte Forkortelser opløste.

²⁾ Saaledes staar der ganske tydelig paa Mindestenen. Men Aarstallet stemmer ikke med de Oplysninger, som Wiberg har i sin Alm. dsk. Præstehist. I, 268.

RETTELSER OG TILLÆG.

Kirkehist. Saml. 4. R. VI.

S. 775, Lin. 2 f. o. 1580, læs: 1680.

Kirkehist. Saml. 5. R. I.

- S. 245, Lin. 9 f. n. Peder, læs: Povel.
- 322, Lin. 16 f. n. Mancius, læs: Mancinus.
 - 493. Forvalter Niels Hansen Krogstrup (s. N. Rasmussen Søkilde og S. Jørgensen, Hillerslev og Ø. Hæsing Sogne, S. 74 ff., jfr. Rasmussen Søkilde, Gl. og nye Minder om Brahetrolleborg, S. 94. 101. 104; Personalia om Fred. Bagger, S. 27) var en Præstesøn fra Verninge (jfr. Museum 1893, II, 115). Han døde 14. Marts 1739. Hustruen overlevede ham; hun var en Datter af Herredsskriver Rasmus Nielsen Winther til Højrupgaard. Foruden de to nævnte Sønner, Herløv Frederik og Otto, havde de følgende Børn: 1. Anna (f. 1701 † 1784) g. m. Præsten Frederik Schurmann i Haagerup, senere Provst i Besser, der døde 1741 (jfr. Gl. og nye Minder om Brahetrolleborg, S. 200, Personalia om Fr. Bagger, S. 13 ff). 2. Hans (f. 1704 † 1744), Præst i Espe. — Den Anna Cathrine Krogstrup (f. c. 1717 † 1780), der var g. m. Præsten Henrik Godske i Tanderup, har vistnok ogsaa hørt til samme Slægt. (Medd. af Hr. Pastor A. Jantzen.)
 - 545, Lin. 11 f. n. Gardin, læs: en Gardin.
 - 572, Not. 1. Om Uddeling af Pilegrimstegn paa Valfartsstedet har Hr. Uldall meddelt følgende Oplysninger: Herom skriver den berømte tyske Archæolog, Dr. Heinrich Otte i sin Handbuch der kirchl. Kunst-Archäologie I. 467 5te Aufl.): »Pilger tragen eine Jordan-Muschel auf dem Hute oder am Kleide und den am oberen Ende mit zwei Knöpfen versehenen Pilgerstab in der Hand; letzterer hat zuweilen oben auch einen gabelartigen Haken zum Anhängen des Reisebündels. Im späteren Mittelalter tragen sie meist auch die aus Blei oder Messing gefertigten Ablasszeichen oder Wallfahrtszeichen, welche an den Wallfahrtsstätten als Ausweis der vollendeten Wallfahrt verkauft wurden und als Amulette zu mancherlei Zwecken dienten«.
 - 576, Lin. 19 f. n. Provst Sven, læs: Sven.
 - 584, Lin. 4 f. n. 1743, læs: 1744.
-

Navne- og Sagregister.

- Absalon, Ærkebiskop. 95-9.
Adeler, Th., Konferensraad, t. Lykkes-
holm. 324-5.
Akeleje, Knud Gabrielsen. 759. —
Knud Mikkelsen, t. Skinnerup. 542.
Alday, Jacob, Søkaptajn. 550.
Allerup, Fyn. 35.
Almind, Ribe St. 626.
Almueskolevæsenet. 53. 639—46.
Alsted p. Mors. 292.
Altergang, s. Nadvere d. hell.
Anchersen, Ancher, Bisk. i Ribe. 204.
— Ancher, Læge i Ribe. 409. —
Hans Peder, Prof. 409. 449-53. —
Matthias, Bisk. i Ribe. 413-4. 418.
421. 430. 586. 597-8. 600. 608. —
Søren, Prof. i Odense. 409.
Andst og Gjesten. 84. 585. 600.
Andersen, Hans, Pr. i Tikjøb. 335.
Anna Cathrine, Chr. IV's Datter. 136-9.
Anna Sophia, Fr. IV's Dron. 412.
Arctander, Niels Lauritsen, Bisk. i Vi-
borg. 283.
Arenfeldt, Axel. 687. — Lage. 760.
Arenstorff, Christian. 759.
Arnisæus, Henning, Livlæge. 759.
Asmundsen, Tyge, Bisk. i Lund. 283.
647. 693.
Assens. 154-5. 332. 539-46.
Assing s. Sønder-Felding.
Astrup, Stiftspr. i Viborg. 294-5. 301.
Baden, Jacob, Pr. i Elmelunde. 240.
261. — Peder, Pr. i Borre. 241.
260-2.
Bager, Morten Mortensen, Stifsskr. i
Odense. 538.
Bagger, Christian, Prof. jur. 238. —
Hans, Biskop. 196—7. 202. — Oluf.
758.
Barselkoners Indledning. 657—61.
Basse, Matthias, Kap. i Kolding. 592-3.
Balle, N. E., Biskop. 52-3. 200. 695.
Ballow, Johanne Marie, g. m. J. M. Fi-
biger, 2. m. U. A. Sontum, 318-26.
Balslev i Fyn. 545.
Bandsættelse, 8-9. 384-9. 404. 760-2.
Bang, Christoffer, Stiftsskr. i Odense.
542. — Offer, Pr. i Skibet. 296. —
Povl, Borgm. i Assens. 155. 541.
543.
Barchmann, Antonius Christian, Cand.
theol. 619. 621.
Bartholin, Hans, theol. Prof. 252. 269
-74.
Bastholm, C., Hofpræd. 369-70.
Bededage. 169-74.
Begravelse. 44-6. 128. 678-97.
Benedixøn, Laurits, Pr. i Verninge.
330-1.
Bergen. 503. 535. 746-7.
Bergman, H., Amtsf. i Nyborg.
324-5.

- Berildsen, Peder, i Assens. 543-4.
 Bering, Christian, Pr. i S. Felding. 626-39. — Jens, Pr. i Skjern. 289. — Vitus, Pr. i Rind og Herning. 478. 581. 591. 628-38.
 Bertelsen, Laurids, Bisk. i Aarhus. 690-1. — Mogens (Dalinus), Økon. p. Herlufsholm. 758.
 Bibel, d. danske. 33-4. 160. 311-5. 416-7. 605.
 Bille, Anders. 128. — Erik. 539. — Jens Stensen. 285-6.
 Billeschov, Chr., Pr. i Hjerm. 290.
 Bircherod, Jens, Bisk. i Aalborg. 38. — Matthias, Pr. i Højelse. 410.
 Birgittinerordenen. 578-9.
 Birket, Hans, Mag. 284.
 Bispevisitats. 187-8. 205. 240-44.
 Bisted, Arnt, Pr. i Skarild. 478-80. 592.
 Bjørn, Oluf, Pr. i Thisted. 533-4.
 Blehr, Peder, Pr. i Skanderup. 441. 589. — Theodosius, Pst. adj. i N. Omme. 591-2.
 Blichfeld, Chr., Pr. i Kjøge. 536.
 Block, Jens, Kan. i Viborg. 551.
 Bluhme, Christoffer, tysk Pr. i Helsingør, s. Hofpr. 741. — Joh. Barth., Hofpr. 81. 455. 471. 473. 478. 581. 584-5. 741-2. — Joh. Barth., Pr. i Kaltenkirchen. 742.
 Blümche, Kap. v. Garnis. K. i Kbh. 742.
 Bogcensur. 458-9.
 Boghandel i Kirkerne. 37-8.
 Bolding, Jens Chr., Pr. i Nordby. 284.
 Borch, Peder Lauridsen, Stud. i Vonsild. 592-3.
 Bornemann, Henrik, Biskop. 51. 239-47. 252. 339. 355. 397. 656. 695-6. — Johan Adolf, Pr. i Kbh. 252.
 Bornholm. 697. 753.
 Borre p. Møen. 241. 260-2.
 Botsak, Barthold, Pr. v. Petri K. i Kbh. 252.
 Braem, Hans ell. Johan, Bisk. i Aarhus. 203-4. 367. 667.
 Brahe, Tyge. 550-1.
 Brahetrolleborg. 493-4. 767.
 Bredenberg, And., Pr. i Holbæk. 414.
 Brinch, Iver, Pr. i Kbh. 266. 278-9.
 Brochhausen, Eman. Aug. 412.
 Brochmand, Jacob Rasmussen, Rekt. p. Herlufsholm. 284. — Hans, Bisk. i Aarhus. 364. — Jesper, Biskop i Kbh. 351-2.
 v. Brockdorf, Schack, Oberst. 301.
 Brockenhus, Frants. 283. — Jørgen. 283.
 Brod, Oluf, Kap. i Humble. 539.
 Brorson, Broder, Bisk. i Aalborg. 199. 206. 581. — Hans Adolf, Bisk. i Ribe. 301. 401. 418-80. 581-638. — Nicolai, Pr. v. Nic. K. i Kbh. 449-50. 453. 456. 514.
 Brudevise. 661-77.
 Brunsman, Joh., Mag. 253-4.
 Brygmann, Eggert Chrff., res. Kap. i Aarhus. 725-6.
 Bryske, Iver. 284.
 Bræmer, Chr., tysk Pr. i Kbh. 252. — Claus, Pr. i Randers. 514. 516-21.
 Brændekilde, Fyn. 348.
 Brødremenigheden, s. Herrnhuter.
 Brøgger, Hans Lauridsen, Degn i Verst. 587. 592. 594.
 Brøllund, Lars, Pr. i Stavning. 288.
 Brøndum, Vib. St. 294.
 Buch, Jens, Pr. i Hjarup. 587. 589-90. 617. — Peter, res. Kap. i Nyborg. 81. 325.
 Bugenhagen, Johan, Dr. 125. 335.
 Busch, Chr. Frederiksen, Stud. 285. — Niels Frederiksen, Stud. 285.
 Baareret. 552.
 Carl, J. S., Livlæge. 533.
 Charisius, Anna Barbara Sophie, g. m. Oberst Kaphengst. 334.

- Christensen, Knud, Pr. i Ho. 351. —
 Lage (fra Ribe), Stud. 284. — Lav-
 rits, Pr. i Odense. 354.
- Christian I. 584. — II. 104-20. 558-
 60. — III. 99-100. 125. 548. — IV.
 136-9. 173. 658. — V. 528. — VI.
 81. 475-7. 515. 582-4.
- Christiania. 746-7.
- Christiansfeld. 287-306. 523.
- Christiansø. 736. 752.
- Classen, J. F., General. 19.
- Clement, Skipper. 124. 548.
- Colbjørnsen, Chr., Gen. Procurør. 751.
- Conradi, Gen. Superint. 740-1. 745.
 — Fred. Chr., Stud. 741.
- Cramer, J. A., Prof. Hofpræd. 372-3.
- Curtz, Hans, Pr. i Darum. 766.
- Cypræus, Hieron. 283.
- Cæsar, Carl Jul., Prof. i Marburg. 281.
 — Philip, gottorpsk Hofpr. 285-6.
- Cølibat. 3-4.
- Darum og Brammiuge, 766.
- Degne. 197. 205. 243. 341. 358-60.
 367-8.
- Deichman, Barth., Bisk. i Viborg, s.
 i Christiania. 22. 37. 50. 84. 197.
 362. 689.
- Delphin, Anders Sørensen, Pr. i Søfde
 og Blentrup i Sk. 556.
- Diodati, Giovanni, Prof. i Genf. 312-5.
- Dragsholm. 282. 335.
- Dybvad, Jørgen. Prof. 274-6.
- Dyrkop, Adolf, Sværmer. 265-7. —
 Henrik, Pr. v. Petri K. i Kbh. 267.
 372.
- Døvstummes Altergang. 232.
- Daa, Oluf. 687.
- Daab. 6. 34-5. 64. 66. 69-71. 76. 260-2.
 647-57.
- Æggebrecht, Nic., kgl. Sekretær. 758.
- Egtved og Ødsted. 586. 600. 610.
- Eisenberg, Frants. 284.
- Elisabeth, Chr. II's Dron. 104-20. 547.
- Elmelunde. 240-3. 414.
- Engelstoft. Laur., Professor. 726-31.
 Engom. 296-9.
- Erasmus af Rotterdam. 103. 706-21.
- Espen Smed i Assens. 541.
- Ewald, Enev., Pr. v. Waisenhuset.
 364. 400. 458. 750-1.
- Exorcismen. 274-6. 652-3. 656-7.
- Falenkamp, Peder, Pr. i Jungshoved.
 263-4.
- Fanefjord (Søndersogn). 239-41. 257.
- Faste. 10.
- Favsing, Favsinggaard. 289-1.
- Fibiger, Henrik Jacob. 322-3. — Mat-
 thias, Raadmd. i Nyborg. 318. 322-3.
- Finchenhoff, Chr., Kap. i Stangvig,
 Trondhj. St. 624-5.
- Fincke, Jakob, Prof. 759.
- Fisker, Eggert Madsen, Krigs-Proto-
 kolist. 599.
- Fjellerup og Glæsborg. 553.
- Fleischer, Esaias, Pr. i Kbh. 252.
- Flensborg. 757-60.
- Flye, Jens, Reg.-Kvarterm. i Kolding.
 593.
- Foss, Niels, Dr. med. 285.
- Frandsen, Peder (Rytter), Lægpræd.
 296-300.
- Frankfurt a. d. Oder, Univ. 756-60.
- Fredericia. 199.
- Frederik I. 547. — II, 336. 549. 686.
 — VI. 725. 730-2.
- Frederiksberg. 755.
- Fredsklokke. 39.
- Frick, Hans, Pr. i Nyborg. 55-81. 316
 -26. — Rudolf Burenæus, Pr. p. S.
 Thomas. 326.
- Friderichsen, Joh., Rekt. i Roskilde.
 133-4.
- Friis, Bjørn, 284. — Christian, t. Kra-
 gerup. 284. — Christiern, t. Ove-
 gaard. 548.
- Frisch, Hartvig Marcus, Toldinsp. i
 Helsingør. 743.

- Frørup i Fyn. 18. 26.
 Fugl, Laurits, Pr. i Saltum. 293.
 Føns i Fyn. 26-7. 285.
 Føns, Peter, Kap. i Mariæ K. i Helsingør. 744.
- Gabel, C. C., Geh.-Raad, Stiftamt. i Ribe. 595. 607-8. 619.
 Galten og Hadberg. 501.
 Gømsø, Daniel, Feltpr. 267-9. — Oluf, Pr. i Taars og Vignæs. 258.
 Gerner, Henrik, Bisk. i Viborg. 172. 178. 379-80. — Henrik, Stiftspr. i Kbh. 82. 562.
 Gersdorff, Oberst, t. Vrangstrup, 538-9.
 Gjellerup og Sunds. 592.
 Gjøe, Falk, 284. — Mogens. 104. 548.
 Glud, Søren, Bisk. i Viborg. 203. — Søren, Pr. i Bergen. 535.
 Godske, Henrik, Pr. i Tanderup. 767.
 Gram, Hans, Prof. 414. 753-4.
 Grave, Anders Mogensen, Hosp. Forst. i Randers. 748-9. — Erik, Bisk. i Aarhus. 686. 748.
 Grindsted og Hejnsvig. 586. 610.
 Grundahl, Lavrits, Pr. i Ribe. 301.
 Grundet, store, v. Vejle. 300-3.
 Grundtvig, Nik. Fred. Sev. 307-11. 722-34.
 Grønland. 550.
 Graae, Rasmus. 237-8.
 Gudstjeneste. 161-207.
 Gudum Kloster. 329.
 Gundorph, Jeppe, Pr. i Ølby, Asp og Favsing. 290.
 Gunner, Bisk. i Viborg. 577.
 Gyldenstjerne, Hannibal. 549. — Knud. 549.
- Haderslev. 736. 746. 759.
 Hagelund, Iver, Pr. i Verst. 625-6.
 v. Hagen, Frants, Assessor. 738. 759.
 Halle, Univ. 269-70. 517. 740-1. 753.
 Halmsted. 235.
 Halsted Kloster. 91. Sogn. 674.
- Hamsfort, Corn. d. y. 282.
 Handrup, Vitus Bering, Herrnhuter. 499-523.
 Hans, Konge. 547.
 Hansen, Gert, Herrnhuter. 499. — Otte, Pr. i Ledøje. 765. — Rasmus, Vikar i Assens, Pr. i Holevad. 540-3.
 Hansteen, Jac., Pr. i Vordingborg. 410.
 Harboe, Chr. L., Arkivsek. 739. — Ludvig, Biskop. 196. 739.
 Harpøth, Peder og Søren. 523.
 Harridslev og Albek. 495-523.
 v. Harstal, Chr. Ulr., t. Berritsgd. 258.
 Haslund og Ølst.. 494-523.
 Hauge, Hans, Lægpræd. 296-8. 300. 302-3.
 Haugaard, Mogens, Pr. i Humble. 537-9.
 Hee, Jørgen, Bisk. i Aarhus. 44.
 Hegelund, Morten, Pr. i Aalborg. 123. 547.
 Hogle, Thomas, Bartsbjerg i Assens. 545.
 v. d. Heide, Rudolf, res. Kap. i Nyborg. 287.
 v. Heidenstorp, Reinholt, Lensmd. p. Hagenskov. 545.
 Hejnesen, Mogens. 553.
 Helgenskyld i Skaane. 234.
 Helgesen, Povl, Lektor. 557-60.
 Helligdomsgang (Valfarter). 28-30. 481-92. 571-80. 699-721.
 Helsingø. 457. 536. 741-5.
 Hemmet og S. Vium. 269.
 Hemmingsen, Niels, Dr. 346-7. 764-5.
 Henderson, Eben., Miss. 295.
 Henrichsen (Tistorph), Michael, Pr. v. Nic. K. i Kbh. 252.
 Herborn, Nicolaus (Ferber), Franciskaner-Provincialminister. 557-8.
 Herlufsholm. 90. 146-8. 284. 525. 754. 758.
 Herrnhuter. 287-306. 365. 493-523. 741. 745. 747. 653-4.
 Hersleb, Peder, Biskop. 199. 368. 455.

467. 471. 473-5. 478. 582. 585. 603. 611. 637. 639-45. 754.
- Hesselager, Fyn. 577.
- Hetting, Hans Svendsen. Pr. i Magleby. 241. 261.
- Hjarup, Ribe St. 587.
- Hjerm, Ribe St. 290-1.
- Hjort, Johannes, Aman. hos Bisk. H. A. Brorson. 600. — Victor Chr., Bisk. i Ribe. 157. 315.
- Ho og Oxby. 351.
- Holevad i Fyn. 540-3.
- Holgerson, Gert, Stud. fra Malmø. 758.
- Holm, And., Pr. i Aal. 295. — Ejler, Pr. p. Christianshavn. 277. — Hans Antonius, Pr. i Skanderup. 587. 589. — Jacob Jensen, Bisk. i Aalborg. 549.
- Holmekloster. 28.
- Holmsland. 289.
- Holmsted, Borgm. i Nyborg. 63. 75.
- Holst, P. N., Kap. v. Trin. K. i Kbh. 752.
- Holstein, Joh. Ludv., Geh. Raad. 455. 458-9. 474-5. 478. 584-6. 596, 621 -2. — Philip Christoffer, Kaptajn, Herrnhuter. 500, 507-8.
- Hornemann, D., i Nyborg. 322.
- Hoyer, Caspar, gottorpsk Raad. 757.
- Humble p. Langeland. 537-9.
- Humblet, Chr., Pr. i Sest. 587.
- Hundermark, Peder, t. Øxendrup. 542.
- Hunseby, Laal. 576.
- Husum. 757-9.
- Hvas, Jens Thøgersen. 760.
- Hven. 551-2.
- Hwiid, Matthis, Pr. v. Holmens K. 455. 465. 584. 603. 612-5.
- Hygom, Peder, Bisk. i Aarhus. 198. 203. 205. 363. 365. 494-523. 677.
- Hæstrup Kirke. 89.
- Højelse og Lellinge. 410.
- Højen og Jerlev. 586. 610.
- Højer, Bertram, Pr. i Andst. 585-611.
- Høyer, And. i Brandstrup, Pr. i Vindum. 295.
- Haagen, Claus, Pr. i Grindsted. 586-611.
- Haarlev, Povl Olufsen, res. Kap. i Stege. 244-7.
- Haarslev i Fyn. 536.
- Island. 736. 753.
- Jacobsen, Jens, herrnhut. Emissær. 287-306. — Oluf, Læge i Odense. 284.
- Jegindø. 291.
- Jersin, Jens Din., Bisk. i Ribe. 350.
- Jespersen, Niels, Biskop i Odense. 179. 192-3. 253. 346. 395. 679-80. 685. — Peder, kgl. Confession. 252.
- v. Jessen, Conrad. 760.
- Jessen, Erik J., Sekr. i Gen.-Kirkeinsp. 464-9. 598-9.
- Jonæsen, Søren, Provst i Roskilde. 535.
- Jordløse, Fyn. 539.
- Juel, Gregers t. Alsted. 759. — Just, Adm. 128-9. — Ove, t. Aabjerg. 759. — Palle, t. Strandet. 551. — Peder. 283.
- Juul, Absalon. 553. — Axel. 553. — Henrik, t. Lindebjerg. 408.
- Jungshoved. 263-4.
- Junker, Fred. Chr., Dr. med. 760.
- Jæger, Nic., Pr. i Elmelunde. 414-5.
- Kalundborg. 763-4.
- Kaphengst, Oberst, t. Søholm. 334.
- Karstens, Jørgen, Pr. i Haarslev. 534-6.
- Karup, Vor Frue. 571. 575.
- Kat, Thomas, Skriver i Viborg. 549.
- Kateketer, Katekisation. 196-201. 740. 747.
- Katekismusprædiken. 355 ff.
- Kellermann, Niels Pedersen, Pr. i Randers. 751.
- Kempe, Anders, Sværmer. 531-3.
- Kingo, Thomas, Biskop. 253-4. 527-31. 539.

- Kirkebygninger, kirkel. Kunst. 14-54. Kronborg. 336. 550. 741-5.
 126-33. 563-70. 579. Krumpen, Styge, Bisk. i Børglum. 9-10.
 Kirkegaard. 44-6. Kullerup i Fyn. 646.
 Kirkekatekisation, s. Kateketer. Kvægsyge (1745). 592. 600.
 Kirkeklokker. 38-40. 85-95. 330-3. 564. Kværndrup. 151-2. 156.
 Kirkemusik. 201-2. Kønig, Movrits, Bisk. i Aalborg. 688.
 Kirkeordinansen. 1. 11-3. 161. 177. 335. Kaalund, J. J., Pr. i Hemmet. 296.
 Kirkesang. 6. 188-92. s. Salmesang. Kaas, Niels, kgl. Kansler. 761-3.
 Kirkestole. 25-4.
 Kirketugt. 7-8. 221-9. 277. 380-9. Landemode. 208-9,
 Kirkeure. 49-50. 202. Lang, Hans, Læsemester i Odense.
 Kjeldby p. Møen. 241-4. 261-2. 349.
 Kjeldsen, Jørgen, Pr. i Føns. 285. Langhorn, Henrik, p. Christiansø. 736.
 Kjærum v. Assens. 151-6. 333. 540. Larsen, Anders, Raadm. s. Borgm. i
 Kjøbenhavn. 15. Frue Kirke. 20. 23. Nyborg. 63. 75. 322. 325. — Chri-
 K. 40-1. 45. 252. 269. 514. 550. sten, Pr. i Brejninge. 414.
 687. 693. Petri K. 252. 266. 457. Lassen (Lasson), Jens, Admiraltets-
 739-41. 752. Helligaands K. 252. raad, 538. — Otto, Pr. i Snebjerg.
 278-9. Garnisons K. 742. Trinitatis 592.
 K. 750-2. Waisenhuset. 81. 293. 430. Lassenius, Johs., Pr. og Prof. i Kbh.
 459. 643. 736. 754-5. 457. 538. 737-8.
 Kjøng i Fyn. 334. Latinsk Kirkesang. 188-9.
 Klim, Torup og Vust. 495. 499. 507. Laugesen, Chr., Pr. i Brændekilde. 348.
 Klokkeringning. 38-40. Lauritsen, Frands, Lensmd. p. Drags-
 Knopper, Joh., Lensmd. p. Ringsted holm. 335 — Hans, Pr. i Balslev.
 Kl. 757. 544-6. — Magnus, Bisk. i Hamar
 Kolding. 83-100. 592. Skole. 408-9. 757.
 593. 620-1. Laursen, Staphen, Pr. i Verninge. 332.
 Kolding, Jon Jensen, Pr. i Andst. 84. Lausen, Mikkil, Pr. i Rold. 656.
 Konfirmation, Ungdommens. 56-63. Lautrup, Joh. Chr., Pr. i Aastrup, s.
 207. i Tyrstrup. 744.
 Konventikler. 64. 72-5. 79-80. Ledøje og Smørum. 765.
 Korsebyrd. 10. 172. Lejel, Alex. Hansen, Rekt. i Helsingør.
 Krabbe, Anders. 282. — Erik. 285. — 283.
 Mogens. 283. — Morten. 757. Lejrskov, Ribe St. 587, 606.
 Krag, Friherreinde. 538. Lemming, Hans, res. Kap. i Nyborg,
 Krag, Niels, Prof. 282-3. — Niels, Pr. s. Pr. i Ude- og Oppe-Sundby. 55-82.
 i Vigerslev. 537. Leth, Chr. Langemach, Prof. catech.,
 Kristmesse, Julenat. 175. Pr. i Kbh. 458-9. 462. 467. 561-3.
 Krogstrup, Hans, Pr. i Espe. 767. — — Hans, Hofpræd. 561-2. — Johan
 Herløv Frederik, Pr. i Haslund. 493- Andr., Pr. i Engom. 296-8. 300.
 523. — Niels Hansen, Forv. p. Brahe- Levring, Aarh. St. 570-8.
 trolleborg. 493. 767. — Otto, Kap. Lindberg, Jacob, Stud. 760.
 i Klim. 401. 493. 495. 499. 522. Lintrup, Søren, Bisk. i Viborg. 205.
 Litaniem. 171. 195.

- Lodberg, Christen, Bisk. i Ribe. 341. 353. 370-1. 377. 694. — Jacob, Pr. i Kbh., s. Bisk. i Odense. 198. 266. 341.
- Lodehat, Peder Jensen, Bisk. i Roskilde. 564.
- London, dansk Menighed. 335. 495.
- Lorck, Josias, tydsk Pr. p. Christianshavn. 742.
- Loss, Lucas, Rektor i Lyneborg 551.
- Luchesen, Hans, Kantor i Roskilde Kap. 757.
- Lund, Morten, Pr. i Ørre. 592.
- Lunde og Ovtrup. 295.
- Lunge, Maren, g. m. Niels Axelsen Rosenkrantz. 762-3.
- v. d. Lühe, V. A., Overkammerjunker. 477.
- Lykke, Mogens. 759.
- Lyngbye, F., Pr. i Møborg. 291.
- Lyngaa, Aarh. St. 92.
- Lysning til Ægteskab. 667-8.
- Lützens, F. J., Hofpræd. 271.
- v. Lüttichau, Hans Helmuth, Kammerherre, t. Tjele. 301. — Schack, t. St. Grundet. 302.
- Lætus, Niels, Stud. fra Randers, 758.
- Madsen (Vejle), Jakob, Bisk. i Odense. 20. 26-7. 42. 284. 348-9. 678. 692. — Povel, Bisk. i Sjæl. 346.
- Magleby p. Møen. 241-2. 261.
- Magnusen, Finn, Prof. 731.
- Malmø. 6. 9. 147. 223. 231. 284. 689. 758.
- Maucinus, Brandinsp. i Nyborg. 322. 767.
- Marburg, Univ. 281-6.
- Mariager, 578-80.
- Masius, H. G., theol. Prof. 252. 538.
- Michelsen, Hans, Bisk. i Odense. 284. 333. — Henrik, Pr. i Odense, s. i Haderslev. 759.
- Middelfart. 348.
- Missionen i Ostindien. 269-74.
- Moltke, Casp. Gottl., Amtm. p. Møen. 128.
- Monrad, Frederik, Pr. i Aagerup. 237. 414. — Joh., Pr. p. Als. 276. — Johan, Etatsraad. 539.
- Morville, Henrik, Pr. i Lejrskov. 587. 606.
- Mossin, Christian, Pr. i Ø. Mariæ. 753. — Hans, Pr. v. Trin. K. i Kbh. 750-1. — Hans Dinesen, Pr. i Randers. 749.
- Moth, Matthias, Oversekr. i Kancelliet. 535-6.
- Mumme, Chff., Pr. i Aasted. s. Bisk. i Aalborg. 199. 372. 401.
- Musæus, Antonius, Pr. i Rold. 408.
- Muus, Chr., Bisk. i Ribe. 355. 365.
- Müller, Pet. Er., Prof. 731.
- Münter, Fred., Biskop. 203. 307-11. Møen. 236-64.
- Møenbo, Jens Mikkelsen, Præst. 118.
- Møgeltønder Slot. 552.
- Møller, Kjøbmd. i Drammen. 300.
- Nadvere, d. hell. 6-7. 64. 66-9. 76. 164-7. 389-406.
- Nagbøl s. Skanderup.
- Nakskov. 536.
- Nannestad, Fred., Stiftspr. i Aarhus. 459. 646.
- Neuchs, Joh. Christoffer, Lærer v. Kolding Sk. 620-1.
- Nibe. 295.
- Nielsen, Bonde, Pr. i Aarhus. 284. — Gøde, Pr. p. Langeland. 539. — Herman, Prof. 283. — Jakob, Pr. i Kbh. 693. — Laurits, Pr. i Sandager. 543. — Peder, Mag. 283.
- Norge. 495. 497. 499. 552. 562. 624-5. 756-9. s. Christiania, Bergen.
- Nyborg. 55-82. 287. 316-26. 575.
- Nykjøbing p. F. 35. 411. — p. Mors. 120-1. 551.
- Nyord. 247-51.
- Nørre-Nebel og Lydum. 409.

- Nørre-Næraa. 19—20.
 Nørre-Omme og Bregninge. 591.
 Naadensaar. 233-5.
- O**cksen, Hans, Bisk. i Aarhus. 49. 203.
 Odense. 15. 535. S. Knuds K. 6. 23.
 35. 38. 41. 48. 88. Kloster. 328.
 Frue K. 193. S. Albani K. 332. S.
 Hans K. 32. 35. Graabrødre K. 35.
 758. Skole. 407. 537-8.
- Olivarius, Hans, Pr. i Fanefjord. 239-
 41. 257. 261. — Hans Aggerup, Pr.
 i Velling. 289. 304-5.
- Olsen, Anders, Official i Baag Hrd.
 545-6.
- Oxe, Anne, g. m. Frants Banner. 551.
 — Johan, t. Nielstrup. 484.
- P**alladius, Niels, Biskop. 174. 355. —
 Peder, Biskop. 27. 341. 377-9. 660.
 662.
- Parsberg, Niels. Lensmd. p. Roskilde-
 gaard. 336.
- Pedersen, Arved, Pr. p. Bornholm.
 253. — Berild, i Assens. 543-4. —
 Find, res. Kap. i Lysabild. 333. —
 Gudmund, Pr. i Kalmar. 333.
- Pest (1711). 46. 238. 696. 749.
- Philipsen, Kap. i Hjerm. 290.
- Pietismen. 236. 269-74. 362-5. 400-1.
 405. 418-80. 676. 738-55.
- Pilegrimsrejser, s. Helligdomsgang.
- Pilegrimstegn. 485. 571-7. 767.
- Pingel, J. C., Kap. i Helsingør. 742.
- Piper, Slægten. 735-55. — Detlev Fred.,
 Pr. i Glückstadt. 745-6. — Dines,
 herrnhut. Emissær. 753-4. — Fre-
 derik Philip, Pr. i Wilster. 737-8.
 — Joh. Peter, Økonom v. Waisen-
 huset. 754-5. — Peter Chr., Pr. i
 Udbynedre. 749-53. — Vilhelm,
 Amtsforv. i Sønderborg. 736-7. —
 Vilh. Ulr., Kateket v. Petri K. i Kbh.,
 s. Pr. i Helsingør. 457-8. 735. 738
 -45.
- v. Plessen, Chr. Sigfred. 760.
 Podebusk, Henrik, 285.
 Pontoppidan, Erik, Prokansler. 363-4.
 418-80. 581-646. 735-6. 741. 756.
 Povisk, Niels, t. Skrumsager. 408.
 Povlsen, Matthias, Pr. i Harridslev.
 495-553.
- Præm, Kaj, Pr. i Øsløs. 298. — Ole
 Bagger. Pr. ss. 293.
 Provsteret. 204. 585-617.
 Provstevisitats. 186-7. 239. 278.
 Prædiken. 5—6. 169. 177-8. 337-74.
 Prædikestole. 18-9. 24-5.
 Præstedragt. 42-4.
 Præstegaard. 330.
 Præstekaldelse. 553-6.
 Præsteordination. 209-10. 338-40.
 Putscher, Etatsraad, Kæmmerer v.
 Øresunds Toldkammer. 743.
- Q**uitzov, Henning, t. Sandagergd. 542.
- R**amus, Christian, Bisk. i Odense.
 55-81 325-6, 410-1.
 Randers. 497. 514. 516. 521. 570.
 747-51.
 Rantzau, Frants. 137-9. — Henrik
 Breidesen, 285. — Henrik Henrik-
 sen. 285. — Siwert. 758.
 Rasch, Jac., Rekt. i Christiania. 251.
 Rasmussen, Peder, Finansdeput. 238.
 Reenberg, Jens, Rekt. i Viborg. 265.
 — Joh. Otto, Løjtn. 265. — Morten,
 Pr. i Stege. s. i Kbh. 160. 236-80.
 311-5. 371-2. — Peder, Pr. i Tho-
 reby. 265.
 Rejersen, J., Pr. i Nibe. 295.
 Rennord, Jens, Stiftspr. i Bergen.
 746-7. 751-2.
 Resen, Ribe St. 291.
 Resen, Hans Povlsen, Biskop. 43. 160.
 276. 311-5. 359-60. 656. 691.
 Reventlow, Conrad, Greve, Storkansler.
 534-6. — Conrad Ditlev, Greve.
 494.

- Rhuman, Wolfgang, Pr. i Højelse. 410.
 Ribe. 3. 5. 15-6. 21. 182-3. 185. 550.
 685. 688. 694. Domkirke. 23. 36. 41.
 Riber, Jens Jakobsen, Pr. i Skovlænge.
 19.
 Rind og Herning. 591.
 Ringkjøbing. 285. 289. 523.
 Rode (Rhodius), Hans, Læge. 285. 656.
 Rohn, Anton Chrff., Pr. v. Petri K. i
 Kbh. 738-40. 752. 755.
 Rold og Vebbestrup. 408. 656.
 Rosenberg, Hans Chr., Pr. i Resen.
 291.
 Rosenkrantz, Erik, t. Valsø. 541-2. —
 Holger, t. Boller. 690. — Jørgen.
 18. — Lene, g. m. Chr. Seefeld.
 539. — Niels Axelsen. 761-2. —
 Niels. 687-8.
 Rosensparre, Sten. 693.
 Roskilde. 15. 336. Domkirke. 53. 129.
 191. 535. Kapitel. 757. 764-5.
 Rotenburg, Niels, Pr. i Sæby. 365-6.
 Rud, Borkard. 284.
 Rytzow, Peder, Kap. i Skanderborg.
 591.
 Rønneby i Bleking. 232.
 Rørdam, Holger, Pr. i Vigersted. 198.
 Sadolin, Jørgen Jensen, Biskop. 148.
 356-7. 679. — Ole, Pr. i Vive. 294.
 Salmedigtning, S.-Sang. 133-51. 157-
 60. 168. 179. 188-92. 251-55. 315-
 6. 524-31. Davids S. 412-5.
 Saltum og Hune. 293.
 Sandager og Holevad. 543.
 Sandberg, Tyge. 759.
 Sascrides, Gellius. Prof. 283.
 Schaarup, Jens Z., Pr. i Ude- og Oppe-
 Sundby. 81.
 Schack, Gen. Major. 538.
 Schavenus, Sør. Christensen, Stud.
 283.
 Schnell, Henrik, Pr. i N. Nebel. 409.
 Schreiber, Matthias, Pr. v. Petri K. i
 Kbh. 739-40.
 Schrock, s. Skrok.
 Schrøder, J. W., Etatsraad. 739.
 Schov, Ant. Fred., Pr. i Hjerm. 290-1.
 — Jacob, Pr. i Gjellerup. 592.
 Schurmann, Fred.. Pr. i Haagerup.
 767.
 Schytte, Christen, Pr. i Assens. 540.
 — Laurits, Pr. i Verninge. 334.
 Seefeld, Christen, t. Stenalt. 539. —
 Lars. 539.
 Sehested, Chr., t. Ravnholt, Stifts-
 amtmd. i Odense. 63-4. 75-9.
 Sejersen, Degn i Vammen. 294.
 Selmer, Christen, Kat. i Christiania,
 s. Pr. i Bergen. 747.
 Selvkommunion. 396-7.
 Separatister. 749. 754-5. Jvfr. Kon-
 ventikler.
 Sest, Ribe St. 587.
 Sevel, Søren, Stiftspr. i Kbh. 278.
 Severinius, Frederik, Læge. 285.
 Seydewitz, Hoffrøken. 752.
 Skanderborg. 591.
 Skanderup K. i Aarh. St. 30.
 Skanderup (Nagbøl Prstgd.), Ribe St.
 441. 587. 589.
 Skarild og Arnborg. 480. 592.
 Skeel, Anders, t. Hegnet. 549. — Her-
 man, kgl. Sekr. 282. — Joachim.
 282. — Niels. 757.
 Skibet (N. Vilstrup), Ribe St. 296.
 Skive. 292.
 Skjern, Ribe St. 288-9.
 Skjærbæk, Ribe St. 499-501.
 Skovgaard, Anders, Ærkedegn i Vi-
 borg. 549.
 Skovkloster. 90.
 Skram, Mogens. 283.
 Skriftemaal. 374-89. 402-4.
 Skrok (Schrock), Chr. Clausen, Præd.
 i Assens. 540.
 Skydebjerg og Orte. 540.
 Slange, Niels, Etatsraad. 274-6.
 Smollerup Kirke. 89.
 Snebjerg, (Gjødstrup Prstgd.). 592.

- Sognealter. 21-2.
 Sognebaandet. 9.
 Sommer, Laurits, Pr. i Odense. 758.
 — Mads, Vikar i Assens og Pr. i Skydebjerg. 540.
 Sontum, Ulrik Arntsen, Pr. i Kippinge. 322.
 Spandemager, Hans Olufsen, Pr. i Lund. 253. 547.
 Sperling, Otto, d. y., Dr. 275.
 Stagefyr, s. Herborn.
 Steenbuch, Hans, Prof. i Theol. 160. 238. 740. 752.
 Stege. 126-45. 239-64.
 Stepping og Frørup 499-501.
 Stensen. Vincens. 284.
 Storesteder i Kirker. 184-5. 250.
 Storehedinge. 561-70.
 Storm, Jens, Pr. i Højen. 586-611. — Knud, Pr. i Egtved. 586-611.
 Stoud (Stud), Ludvig, Stiftspr. i Odense. 535.
 Straale, Laurids, t. Torpegd. 27.
 Stub, Ambrosius. 334. — Iver, Prof. v. Univ. 284. 314. — Karen, g. m. Præsten L. Schytte. 334.
 Stubber Kloster. 329.
 v. Støcken, C., Konferensraad. 475. 478. 584-5. 599. 600. — Joh. Henr. 760.
 Støtterup, Brødrene. 76.
 Sundby p. Mors. 292.
 Svenborg. 180. 326. 329. 577.
 Svindinge i Fyn. 18. 92.
 Söhenthal, Georg Vilh., Baron. 752.
 Sønder- og Nørre-Bork. 409.
 Sønder-Felding og Assing. 408. 478-80. 591. 626-39.
 Sønder- Kongerslev. 576.
 Sørensen, Ancher, Pr. i S. og N. Bork. 409.
Tang, Lars (Laurits), p. Nørre-Tang, Ulfborg Sogn. 289. 523.
 Tauber, Erik Gjørup. Konrekt. i Aarhus. 725.
 Tavsen, Hans. 147-8. 253. 341. 388. 547-8. — Hans, s. Vedel.
 Tellman, Christian, Amtmd. Etatsrd. 637-8.
 Teixeira, Diego. 532. — Manoel. 532-3.
 Tetens, Bisk. i Viborg. 201. — Jacob, Dr. jur. 758.
 Thenner, Hieron., kgl. Kansler. 282.
 Thestrup, Frants, Pr. i Nakskov, s. i Kbh., s. Bisk. i Aalborg. 199. 205. 278. 366. 536.
 Thisted. 121. 293. 533-4. Skole. 549.
 Thisted, Jørgen, Kap. v. Trin. K. i Kbh. 404.
 Thomsen, Andreas, Pr. i Tønder. 758. — Hans, Pr. v. Frue K. i Kbh. 253.
 Thott, Otto, Greve. 196.
 Thrane, Amdi Paulin, Herrnhuter. 508.
 Thøgersen, Peder, Bisk. i Viborg. 761-2.
 Tiende. 240.
 Tikjøb. 335.
 Timmermand, Jakob, Pr. i Hobro. 504.
 Tisenhus. Eybo. 549.
 Tommerup i Fyn. 349.
 Tommerup, Knud, Garnisonspr. i Kbh. 538.
 Tornekrans, Niels Mikkelsen, t. Kyø. 761-2.
 Trane, Povl. Stud. 759.
 Trappaud, Ditlev, Amtmd. 496-7.
 Treschow, Rasmus Gjortsen, Pr. i Kjeldby. 241-4. 261.
 Treu, Carl Ferd., Pr. i Jyllinge. 414.
 Trojel, Hans, Pr. p. Christianshavn. 277.
 Trolle, Herluf. 146-8. 524-7.
 Tychonius, Chr. L., Stiftspr. i Viborg. 354.
 Tygesen, Asmund, Pr. i Løvestad. 283.
 Türek, Andr. Chff., Pr. i Øsløs. 293.
 Tøndebinder, Klavs Mortensen. 147. 253. 341. 547.

- Tørring, Ribe St.** 291.
Tøxen, Manasses, Pr. i S. Felding. 408. 429. 440. 454. 478-80. 583. 591. 626. 633. 636. — Niels, Pr. i Verst. 407-80. 581-638. — Peder, Pr. i Varde. 407-9. 646.
Taagerup, Laal. 575-6.
Taars og Vigsnæs. 258.
- Udby i Fyn.** 174.
Udbynedre- og Kastbjerg. 750.
Ude- og Oppe-Sundy. 81.
Uggerby, Aalb. St. 576.
Uggerslev, Fyn, 36.
Ulfeld, Christian, Frants, Jakob, Knud, Korfits. 285. — Jakob. 539. — Knud. 553.
Ulfstand, Holger Gregersen. 484.
Ullerslev, Fyn. 577.
Urby, Joachim Frederik, Pr. i Norge. 495.
Urne, Johan, t. Vandstedtorp. 554-6. — Lage, Biskop. 5. 10. — Marqvard. 282.
- Waiblinger, Magister, herrnhut. Emisær.** 503.
Valfarter. 579. s. Helligdomsgang.
Valkendorf, Christoffer. 18. 20. 23. 32. 35. 92. — Jakob. 757.
Wandal, Hans, theol. Prof. 252.
Vandsted og Tolange i Skaane. 553-6.
Varde. 182. 185. 407-8 419.
Wassard, Joh., Pr. i Lunde. 295.
Vedel, Anders Sørensen, Historieskr. 547. 552. — Hans Tausen, Rekt. i Malmø. 284. — Nicolaj, Pr. i Værum. 498-502. 514. 516-7.
Weigelianisme. 349.
Vejle. 574.
Vejle, Axel, Pr. i Tryggeløv. 539. — Jakob Madsen, s. Madsen.
Vejlø, Sjøel. 575.
- Welse, Dan. Benj., Etatsraad.** 739.
Velling, Ribe St. 289.
Wering, Chr. 408.
Verninge, Fyn. 330-4.
Verst og Bekke. 412-78. 581-626.
Vester-Velling 205.
Vestervig. 549. 553. 576.
Viborg. 147-8. 183. 294-5. 547-9. 551. 577. 761-2. Domkirke. 22. 48. 549-51.
Vigerslev i Fyn. 537.
Vigersted i Sjøel. 198.
Vinderød Kirke. 19.
Winding, P. N., Pr. i Kullerup. 646. — Rasmus Povlsen, Prof. 760. — Samuel Rasmussen, Pr. i Frenninge i Sk. 555.
Vindum, Vib. St. 295.
Vinstrup, Peder Jensen, Sjøel. Bisk. 678. — Peder Pedersen, Bisk. i Lund. 193-235. 553-6.
Vintmølle, Morten, Rekt. i Randers. 749.
Winther, Rasmus Nielsen, Herredsskriver, t. Højrupgd. 767.
Wit. Alb. Focksen, Pr. i Kbh. 252.
With, Jens, res. Kap. i Stege. 244-7. 262.
Vive, Vib. St. 294.
Vordingborg. 410.
Worm, Chr. W., Biskop. 204. 265-8. 274. 279. 368. 371. 388. 458. — Oluf, Prof. 284.
Wormordsen, Frants. Biskop. 356. 547. 684.
Vrensted og Tise. 47.
Værum v. Randers. 498. 514.
Wøldike, Marcus, theol. Prof. 456. 470-1. 550. 597-600.
- Zeger, Thomas, Dr. med., Prof.** 282.
Ægteskabssager. 210-21. s. Brudevielse.
Ærø. 695.

